

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

७३९

क्रम संख्या

काल नं०

खण्ड

०३०.८

अंगर

॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः ।

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया
व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः ।

जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधिमथवंश-
भूषणसुमतिश्रीबदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन
टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारेणोपस्कृतः ।

पञ्चमं संस्करणम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संशोधितम् ।

स च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजीश्रेष्ठिभिः

स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शाके १८५०—सन १९२९.

भूमिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादित-
तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तद्वान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्प-
दार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्तिग्रा-
हकत्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिग्राहकत्वाभावात् ॥ कोषेषु
च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोपकारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभ-
यानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकारकत्वम् । ‘अयममरसिंहः किंजातीयः कदा
कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयांचकार’ इति न निश्चितम् । परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनाम-
प्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमस्यावसीयते ॥

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्ख वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालिकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ॥

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शान्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्,
पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात् ॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वे भाष्यमचूचुरत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ॥ इत्थं भङ्ग्यन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकल-
वैदिकविरुद्धत्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु महृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्घाटनम् भट्टक्षीरस्वान्युत्प्रेक्षितम् ॥

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माध-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ॥

तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

३—बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ॥
तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥

४—पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ॥
अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥

५—अमरचन्द्रिका परमानन्दमैथिलकृता मुकुटसारभूता ॥

६—पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ॥

७—व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ॥
अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥

८—अमरविवेकः महेश्वरकृतः ॥

आभ्यो व्याख्याभ्यो मित्रा व्याख्या राधाकान्तबहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्तावनातो ज्ञेयाः ॥

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थानिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिं समस्कारि ॥ यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोषोद्धाटनस्य पुस्तकम्	जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ॥
”	वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ॥
पदचन्द्रिकापुस्तकम्	तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ॥
”	पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ॥
”	दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ॥
बुधमनोहरा	दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ॥
पीयूषम्	जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ॥
व्याख्यासुधा	”
”	काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ॥
”	पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ॥
”	ज्योतिर्विद्वरवालचन्द्रशर्मणाम् ॥

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या) } जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्वश्रीयुत-
त्रिकाण्डशेषः } नारायणभट्टानाम् ॥
हारावली

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ॥

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ ६४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलंकारकृताम्
२७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२.
कौटल्यः १७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः

८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४.
 द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरिः ५६।१६. नारदः
 ७६।२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९.
 पुराणम् १७।३८. प्रमाणमीमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः
 २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः
 ३६।२५. मङ्गः ६८।३०. मनुः १६।१६ मनु. (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५.
 माघः २३।५. माला १७।२२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः
 ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. बिष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६.
 वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः
 १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलानुधः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ॥
 हैमकोषः }

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यामुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं
 चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतस्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा ।

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्नेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्ललामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालासुधाख्यापकैर्दाधिमथकुलावतंसैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणयासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृ-
कपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकद्वयमन्यत एव । एताव-
तास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति
पूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यकमेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् ।
तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दविष्टत्वेन कालातिक्रममिया चास्या द्वितीयावृत्तेः
शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम- जाधजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं
पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुषशेषेषु नैसर्गिकदृगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषु-
द्वाटितानामनुद्वाटितानां च महृष्टिसरणिमापतितानां स्वलितानां यावद्बुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेष-
तया अमावास्यायां कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमानीमे-
व नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्बहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्पूनामनायासतोऽव-
गमाय तत्र तत्रेमानियन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ॥

अभ्यर्थये च नामं नाममत्रापि स्वलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्ममूनुः

वासुदेवशर्मा ।

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

‘तिथिश्चये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया अस-
त्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्वव्यवहारश्चतुर्दशी-
दिन एवेत्येवं बोधनीयः ॥ परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्रसूर्योभयान्तरस्य) द्वाद-
शभ्योऽशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं ‘दस्तेन्दवः १२’ इति वाक्येन
यद्यपि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति प्रतीयते तथापि शुक्लोन्नतिचन्द्रदर्श-
नशौक्ल्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानान् चन्द्रदर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति
व्यक्तीकृतम् ॥ तथा चोपपञ्चाशकस्य चन्द्रशरस्योत्तरदिक्त्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपद्-
रमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्त्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे
शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति
व्यञ्जयितुमेव ‘अमाक्षये सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदा
कोषकारेणेति निवेदयति टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधारयया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

बलवीवल्लभं नत्वा गुरुं(गिरं) भट्टोजिदीक्षितम् ।
आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥

प्रारिप्सितप्रत्युहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
निबबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् ।
सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते । ‘धर्मेण
पापमपनुदति’ इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । ‘रा दाने’
(अ० प० अ०) अस्मात् ‘क्विप् च’ (३।२।७६) इति
क्विप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन ‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-
वाभिगच्छेत्’ इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते’ इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । ‘क्रियार्थोपपदस्य—’ (२।३।१४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्यं (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-
वते—‘योगर्द्धिमापुरुभर्यां यदुहैहयायाः’ इति । ननु गुरोः
श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—
यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—‘ऋते भवत्पादपरायणां मां विन्दन्त्यहं त्वद्ध-
दया यतोऽजित’ इति । ‘सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः
संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं
कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥’ इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्यास्य—
ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-
रणपरदुःखप्रहाणेच्छा, तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य,
दयापूर्णस्य च । अनेन ‘श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’ इति विशेषणयो-
र्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयावन्वमुक्तम् ‘दयालोऽसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता’
इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-
लस्पर्शो यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा
अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (वा०
३।२।१०१) इति आप्नोतेः (आप् व्यासौ । स्वा० प० अ०)
ङः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)
तमगं दधाति मनसेत्यगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति
यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः, तस्मिन्
क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं
द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । ‘क्षीप्
हिंसायाम्’ (त्रया० प० अ०) ‘एरच्’ (३।३।५६) । पूर्वत्र
तु ‘क्षि निवासगत्योः’ (तु० प० अ०) । परपीडापहा-
रकः । ‘यस्मान्नोद्विजते लोकः’ इति गीता । अथवा स
धीराः मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं
येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । ‘यशः कलि-
मलापहम्’ इति भागवतात् । शेषं समानम् । ‘आशिषि
लिङ्लोटौ’ (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-
सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते स्वयं वा प्रार्थ्यते ।
गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—
‘यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः’ इति, ‘तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रू-
षया यथा’ इति च । एवं ‘लक्ष्मीवान्, कल्याण(निर्मल)-
गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो,
विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थं मोक्षप्रा-
प्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्’ इति परेभ्यो
हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादल-
क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु
मुकुटः—‘स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टमुत्पिपादयिषुः’ इत्य-
वोचत् । तत्र । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-
र्लोदो दर्शनाच्च । स्वामी तु—‘जिनमनुस्मृत्य’ इति स्मरण-
लक्षणं मङ्गलमाह । तत्र । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तृजैनत्वे प्रमाणाभावात् । प्राञ्च-
स्तु—‘हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्य-
शालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृत-
त्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादा-
दयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलिता
इति यावत् । यद्वा, इत्याः । तथा च धरणिः—‘अन-
घोऽपापहृद्ययोः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः ।
ज्ञानं समस्तविद्या(षया)बोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःख-
प्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्वि-
पुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगत-
ज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्य(यं गाम्भीर्यं य)गाम्भीर्यस्य वा । स
किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मर-
णादिराहित्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—‘श्रिये
चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय
मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—‘यस्य
अगाधस्यातलस्पर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः
क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वाभैर्मत्स्यादयः,
श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र
समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्यानन्वयात् । ‘अक्षयः’
इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् ।
‘अमीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिस्वग्रन्थ-
विरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । ‘ज्ञान-
दययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये
स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् ।
षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘स्यन्दतेः संप्र-
सारणं घञ्’ (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां
सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा०) तृतीया ।
‘तृतीया’ (२।१।३०) इति ‘योगविभागात्समासः’ इति
सर्वधरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्राति-
पदिकार्थे हि सा, तस्य न मेदेनामेदेन वात्रान्वयः संभवति ।
अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नाम,
लिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य
वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशि-
ष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्नेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्,
‘करणाधिकरणयोश्च’ (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्ण
न्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् ।
कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षैः । यद्वा । असारांशरहितैः
शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यासीनि नाममात्र-
प्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि ।
अत्र तुभयार्थसंप्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपमेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

मेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्गां त्रिविविति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बहुत्वार्थाच्छस्-’ (५।४।४२) इति
शस्, प्रायशो बाहुल्येन, रूपमेदेन व्याञ्चिसर्गबिन्दुरूपेण ।
स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा,’ ‘पिनाकोऽज-
गवं धनुः’ । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूप-
मेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्पर
इति विशेषणादनोः पुंस्त्वम् । ‘(कुतूः कृतेः जेहपात्रम्) सैवाल्पा
कुतुपः पुमान्’ । (अत्र) ‘सा’ इत्युत्तया कुत्वाः स्त्रीत्वम् । निश्चित-
लिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपमेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं
ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वयुगश्विनी’ ‘भानुः करः’ ‘वियद्विष्णुपदम्’ ।
अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि ।
क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—
‘मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ ‘रोचिः शोचिहमे स्त्रीवे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येकं परिपाटीस्यापनादिना कृतोत्कर्षैः’ पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां मेदमा-
ख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवलिङ्गं हि स्यात् । नावयवलिङ्गम् । यथा
‘कुलिशं भिदुरं पविः’, नतु ‘कुलिशं भिदुरपवयः’ इति । तथा एक-
शेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा
‘नमः खं श्रावणो नभाः’, नतु ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इति । तथा
संकरो व्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्यात्तलिङ्गत्वं हि स्यात् । यथा
‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’, नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति ।
एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहलोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानु-
क्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुर-
श्माश्विनौषधिशुगादिभिः । नृबद्धाक्षत्रविदशूद्रैः साक्षोपाक्षैरिहोदिताः’
इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । आत्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च ‘क्रमा-
दृते’ इत्यन्तर्गदं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे’ इति
व्यददत् । गौडोऽपीत्यमनुद्वा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं
विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत
एव । यथा ‘कपदोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः
स्युः पारिषदाः’ इति । माकाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदि-
क्षत् । श्रीमोजस्त्वन्यथा व्याख्यत् । ‘यथेते द्वन्द्वैकशेषसंकराः, क्र-
मादृते पर्यायविर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यदुक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गमेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—
‘देवतादेवतामराः’ इति न कृतम् । परवलिङ्गता स्यात् । यथा
वा—‘खं नमः श्रावणो नमाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इति
न कृतम् । विष्यमणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ
कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘पादा रश्म्य-
क्षितुर्याशाः’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ
कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः’, ‘माता-
पितरौ पितरौ’ । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां
क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण
पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकसु संकरो न
दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः ।
यथा—‘स्तवः’ इति पुंलिङ्गमुक्त्वा, ‘स्तोत्रं’ नपुंसकमुक्त्वा,

‘नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो
नुतिः’ इति कृतम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति नपुंसकलि-
ङ्गाभिरूप्य, ‘जनिस्तपसिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, उद्भूतशब्दः
पुंलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च क्रमादृते । यत्र
संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्न-
लिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरश्मातृ-
द्वनौषधिः’ इत्यादी द्वन्द्वसंकरौ, ‘आत्रादावेकशेषश्च कृतः’
इति । तत्र । इत्थं हि ‘पृथ्वीपुरः’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि आत्रा-
दावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् ।
अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः’ इत्यादावप्यनिर्वाहः ।
यदपि ‘उपाध्यायश्च क्रमादृते’ इत्यन्तर्गदं मन्वानः ‘क्रमे-
णादृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्याख्यत इति स्वामी ।
तदपि न । अन्त्यर्गमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा ‘विद्याधराप्सरोयक्ष-
रक्षोगन्धर्वकिंनराः’ तथा ‘पुत्री पुत्रश्च दुहिता च’ । तथा ना-
नार्ये ‘संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्तायैश्वर्यमृचन’ इति ॥ ४ ॥ इति
क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वकशेषयो रूपमेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावालिङ्गज्ञानोपायं संकर-
दोषपरिहारं चाह—भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-
मेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा ‘देवतादेवता-
मराः’ इति न कृतम् । एकशेषो यथा ‘खं नमः श्रावणो नमाः’
इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृ-
तावेव । यथा ‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’, ‘अजा विष्णुहरच्छा-
गाः’ इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृता । यथा ‘अप्सरोय-
क्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः’ इति, ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत आह—
अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृता, निर्दिष्टानां तु
कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’,
‘नैर्ऋतो यातुरक्षसी’, ‘जनयित्री प्रसृमाता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’
इति । ननु रत्नकोपादिवस्त्रीपुंनपुंसकवाण्डविधानेनैव कथनमुचि-
तम् । तथासति रूपमेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् ।
तत्किमिति लिङ्गसंकरः कियते, इत्यत आह—क्रमादृते इति । क्रमं
विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधात् कृत इति तात्पर्यम् । संकर-
स्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति
यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे घोदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्क-
षिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मीनाम, इति । यद्वा क्रमं विना भि-
न्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव ।
यथा ‘सुरलोकः’ इत्यन्तेन पुंलिङ्गशब्दाभिरूप्य ‘घोदिवौ’ इति स्त्री-
लिङ्गशब्दावुक्त्वा कृते ‘त्रिविष्टपम्’ इत्युक्तम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मा-
नि’ इति स्त्रीलिङ्गाभिरूप्य ‘जनिस्तपसिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा उ-
द्भूतशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थ-
गौरवमयाह लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय लिङ्गमेद-
माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा ‘देवतादेवतामराः’ इति द्वन्द्वो

न कृतः । एवं कृते ‘देवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्’ इति लिङ्ग-
ज्ञानं न स्यात् । तथा ‘खश्रावणौ तु नमसी’ इत्येकशेषो न कृतः ।
‘खं नमः श्रावणो नमाः’ इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलि-
ङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा ‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः’ ‘अजा
विष्णुहरच्छागाः’ । किभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् ।
रूपमेदसाहचर्यविशेषविधिभिरुपापितलिङ्गानाम् । उपापितलिङ्गानां तु
द्वन्द्वकशेषो कृतावेव । यथा ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः’, ‘बक्षेकपिङ्गल-
विल’ इति ‘यातुरक्षसी’ इति उपापितलिङ्गानाम् ‘अप्सरोयक्षरक्षोग-
न्धर्वकिंनराः’ इति द्वन्द्वः कृतः । यथा ‘जनयित्री प्रसृमाता’, ‘ता-
तस्तु जनकः पिता’ इति उपापितलिङ्गानां ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्ये-
कशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि
न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे
‘कुलिशं भिदुरं पविः’ इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्ग-
प्रस्तावे ‘सुरलोको घोदिवौ द्वे स्त्रियाम्’ इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्र-
स्तावे ‘स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥
इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषभावोदाहरणं ‘खं नमः श्रावणो नमाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ
तु नमसी’ इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । ‘नमोऽन्तरीक्षं
गगनम्’, ‘नमाः श्रावणिकश्च सः’ इति स्वपर्याये लिङ्गमेदस्य ज्ञापि-
तत्वेन ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यतो वैलक्षण्यभावादेकशेषेऽपि दो-
षाभावात् तस्माद् ‘ओकः सन्नाश्रयश्चोकाः’ इत्युदाहृतव्यम् । य-
च्चोक्तं—‘समानलिङ्गानां तु कृतावेव’ इति । तदपि न समञ्जसम् ।
‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् ।
तस्मादित्यं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु ‘समानलिङ्गानामेव, स्व-
पर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः’ इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता ।
तथा च ‘समे यजेत’ इत्यत्र यागकरणाकरणयोर्विवादाप्येकशेषादि-
करणाकरणयोश्चेच्छैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधाना-
न्तरं चेत्सुषीभिल्लेख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारलिलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽमिकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्गप्रतिरिक्तस्यार्थं [यान्तर] स्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोर्ज्वालकीलौ' । 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्', 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'वज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, त्वन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तूत्तरान्वयि । 'नगरी त्वमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं त्वरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंसि त्वन्तर्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषयतोऽतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविपर्ययं चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादां तु न दोषः । उत्तरस्थानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥६॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकः, तथापि शाकटायनाद्यभिमतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥३॥ स्वर्यते स्तुयते इति स्वः । 'स्वः शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तत्र । निर्बाजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । उक्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्यग्राप्त्या उपतापयति । 'ननं कृताकृते तपतः' इति श्रुतेः । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णो निर्व्यये त्रिषु' । स्वःशब्दस्य मन्त्रार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च') ॥ (१) ॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः । 'अर्जे अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनेपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिस्वात् (७।३।५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः—'वजोः'—(७।३।५२) इति कृत्वमाह । तत्र । 'मिष्टायामनिठः कृत्वम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥ 'कं सुखं तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नाख्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राण्पात्'—(६।३।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रिदि-

वेऽम्बरे' ॥ (३) ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।—'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।८) इति कः—इत्याहुः । तत्र । 'स्थास्नापान्यधिहनियुष्यर्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यदपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्णवरोद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गे च त्रिदिवा नयाम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥ त्रिदशानामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेकशेषो न ॥३॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसद्यादीनामप्युपलक्षकमेतत् । एवं यागिकेषु सर्वत्रोभेयम् ॥३॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१९) द्युतेः ('द्युत वीर्ता') (भ्वा० आ० से०) लोः । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३।३।१९) दिवैः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गनभसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेर्द्यौः' इति ज्योप्रत्ययः—इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु—द्योशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराभ्यानात् इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि—दिवैः क्तिप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'चक्षुः शृङ्' (६।४।१९) इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्युयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः—इत्याह । 'द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीबं तयोः स्मृतम्' । यत्तु—स्वामिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिमः शक्रभव(सद्) नं खं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥३॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विशोः ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'वञ्च' (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वाच्च

प्रयुज्यते । (रूपमेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपमेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्थानित्यत्वज्ञापनार्थं क्लीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरसराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचि-
त्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते—
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-
प्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना
पृथिव्यापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
नरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्युक्ताः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदिति नन्दनाः ।

आदित्या क्रभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न भ्रियन्ते 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरस्त्रिदशेऽप्यस्थिसंहारे
कुलिशद्वये । स्त्री गुह्यमरावत्योः स्थूणादूर्ध्वजरायुषु' ॥ (१)
॥*॥ जराया निष्क्रान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते
च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्या च तालपण्यामपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमि-
न्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तजनीस्पृकयोरपि' ॥ (३) ॥*॥
तृतीया यावनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिदशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तस्त्रो दशा येषामिति वा । 'त्रान्
तापान् दशन्ति 'दश दशने' (भा० प० अ०) पचाद्यचि
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥*॥
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भा० प० से०, दि० आ०-
अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विबुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥*॥ सुरन्तीति सुराः । 'सुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा ससु-

द्रोत्या सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं
राजते । 'राज दीर्घा' (भा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्ग-
स्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ सुष्ठु पर्व अमावास्यादिचरितम्,
अङ्गुल्यादिग्रन्थः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च ॥' (७) ॥*॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ।'
(८) ॥*॥ त्रिदिवस्थेशाः ॥ (९) ॥*॥ दिवमोको येषां ते
दिवौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिमः शक्रभव(सदनं)
ख दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवौकसः' अपि । 'स्याद्विबौका दिवौकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवौकाः दिवौकाश्च
पुंसि देवे च चान्ते' । अन्तरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्रतौ' (१।४।२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥*॥ 'नभो दावो ङितिः' इति शाकटा-
यनः । यद्वा द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्तिच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । 'द्यतिस्यति-'
(७।४।४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या
अपत्यानि । 'कृदिकारादकिनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीष्न्तात्
'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'हृदयुभ्यां
च' (६।३।९ वा०) इति डेरल्लुक् । 'सुषामादिषु च' (८।३।
९८) इति षत्वम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४)
इति लङ्लेकि 'युसदः' अपि । 'मनःसु येन युसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥*॥ चित्रार्दा लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा
लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥*॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥*॥
अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनित्यत्वान्धयन्ताण्यो न ।
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्रुदित्वात्' (वा० ३।२।१८०)
इः ॥*॥ क्तिप् (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ भ्रियन्तेऽ-
स्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृग्निवामिदमित्त्वपुधुर्विभ्य-
स्तन्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अशुपचारान्मर्ताः । ततश्च
'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत् ।
तद्भिन्नाः ॥ (१८) ॥*॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥*॥

१—इदं च 'दिव उत' (६।३।१३१) इति वकारस्योत्त्वे कृते
बोध्यम् ।

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादि-
प्रक्षेप्याणामध्यामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—
दश दशवर्गाः । 'भ्रियं विन्दति सीमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशे-
त्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

बर्हिरभिर्मुखं येषां ते ॥ (२०) ॥*॥ कतून् कतुषु वा मुञ्जते ।
 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० आ० अ०) क्तिप् (३।२।७६)
 ॥ (२१) ॥*॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था बाणोऽन्नं येषाम्
 ॥*॥ दन्तोऽष्टपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने'
 (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पूर्वपदात्-' (८।
 ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः ॥ (२३)
 ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।
 १२० वा०) । ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोऽभिषु') ॥
 (२४) ॥*॥ देवशब्दात्स्वार्थे तल् (५।४।२७) । ततः स्वार्थे
 प्रशाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपमेदात्स्त्रीब-
 त्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपमे-
 दादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गशब्दावारणार्थं 'स्त्रियाम्'
 इति-मुकुटः । तन्न । रूपमेदेनैव वारणादिसर्गं विना पुंलिङ्गको-
 ढेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अनिवा-
 रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-
 मिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषितामास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो देवताः ।
 एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् ।
 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट-
 संख्याताः षड्विंशस्तुषिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः
 पञ्चाशद्वनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
 साध्या द्वादश विख्याता रुद्रार्थकादश स्मृताः ॥' ॥१॥*॥
 विशन्ति कर्मस्विति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
 'अश्नु भुवि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१।५१) ।
 सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्येव सर्वनामत्वपर्युदासात् ।
 मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-
 नामसंज्ञः—इत्याह । तन्न । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य
 संज्ञात्वोच्यते । यथा प्राचीनबर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य
 प्रचेतःशब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-
 दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थायां
 सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वः त्वतिविषयां स्त्री
 जगति स्थाणपुंसकम् । न ना शुण्क्यां पुंसि देवप्रमेदेष्वस्तिले
 त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे'
 'श-स्व-झिदि-त्रप्यसि-वसि-हनि-झिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च' (उ०
 १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति
 वीर्यो न । असंज्ञात्वात् । ('वसुस्त्वमौ देवमेदे वृषे र्वौ ।
 योके झुके वसु स्वादौ रले वृष्यौषधे धने') ॥ (३) ॥*॥
 शुण्यन्ति । 'तुप तुष्टौ' । 'रुक्मिङ्कटिरुषिभ्यः कितच्' (उ०

४।१८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा—तोषणं तुद । संपदादिः
 (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६)
 ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भासु बीसौ' (भ्वा०
 आ० से०) । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५)
 ॥*॥ अनन्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सल्लि-
 त्यनिमहिमण्डिमण्डिशण्डिपिण्डिपुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ०
 १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥ महती राजिः
 पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥*॥
 'महाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-
 राजप्रोष्ठपदाहन्' (४।२।३५) इति ठक् । यद्यपि—सूक्तह-
 विर्माग्नि एव देवतात्वम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः'
 इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥*॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध
 संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)
 इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 'साध्यो योगान्तरे सुरे । गणदेवविशेषे च साधनीये च
 वाच्यवत्' ॥ (८) ॥*॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिद् अश्रुविमो-
 चने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेणिङ्कु च' (उ० २।२२)
 इति रक् णेश्च लुक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सररो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सररो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-
 त्वादमेऽनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाजनादिविष-
 यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट
 आह । तन्न । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपचादत्वादणः
 (३।२।१) प्रसज्जात् ॥ (१) ॥*॥ अज्यः सरन्ति । 'सरतेर-
 सुन्' (उ० ८।२।३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष
 पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'
 (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-
 काधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्म्येति वा, इ-
 क्षिपु अस्म्येति वा । 'बहुमीहौ सक्थ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३)
 इति पच् ॥ (३) ॥*॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने'
 (भ्वा० प० से०) । 'सर्वेधानुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥
 (४) ॥*॥ गन्धं सौरभमर्चति गन्धर्वः । 'अर्व गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्वादिः (वा०
 ६।१।९४) ॥ (५) ॥*॥ अश्वमुखत्वात्कुत्सिता नराः । 'किं
 क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पिशितम-
 श्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥
 (७) ॥*॥ गृह्णति निधिं रक्षति । 'गृह् संवरणे' (भ्वा० उ०
 से०) । 'ण्वल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादित्वाद्यगागमः ।
 तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसं-
 ज्ञकाः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०
 प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं

कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुह्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुद्धेः क्यप् । तत्र बुहिगुह्योर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तस्यते ष्यसि संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'षिष्ठु हिंसासंराध्योः' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्प-ममुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्षमादां पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिपूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः-इति मुकुटः । तत्र । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अभी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु - 'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत । तत्र । व्यधिकरण-बहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्य-दैत्येय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'असेहरन्' (उ० १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रह्लादणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । अमुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । ('असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवीर्योः') ॥ (१) ॥*॥ दितेर-पत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ष्यः । ('दैत्यो-ऽसुरे सुरायां तु दैत्या चण्डौपधावपि') ॥ (२) ॥*॥ क्षीयन्तात् । 'क्षीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दना वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेडः', 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्वं देवाः । अन्या-यादि देवत्वाद्भ्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वं देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुध्युपारोहादिर्हैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

१-भासी तक्षोपकरणम् ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवाम्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

वडमिहो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः धीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (ऋ० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽमेः क्षुद्रा विस्फुल्लेङ्गा । व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । ('सर्वज्ञः जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ शोभनं च । ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९१) । ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्षिण्जिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति न्नामिमुकुटौ । तत्र । 'अज्ञस्य' 'हलः' (६।४।१, २) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जित्वरे त्रिपु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः- 'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयस्य-नुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (ऋ० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विष्टे जिने गुरौ') ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१-बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादैः- 'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टृपरो-क्षादगौणम्' इति ।

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ संसिद्धदादिभ्यः संज्ञायां चानिर्दो' (उ० २।१५४) इति तृन् तृच्वा । पितृ-
वच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थ-
त्वात् । चान्दे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्ध-
वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तन्न । तृचस्तस्येदप्रस-
ङ्गात् । अनौणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता
समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥३॥ मन्यते
मुनिः । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाचंयमे-
ऽर्हति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥३॥ अष्टादश
'बुद्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-
दिभ्यो व्यः' (४।३।१२) । यद्वा 'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं
यस्माच्च चकिरे । तस्मादिक्ष्वाकुर्वश्यास्ते शाक्या इति भुवि
स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत्
(४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ
मुनिश्चेति ॥ (१५) ॥३॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-
मितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समानः ॥३॥ भीमवत्
'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥३॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
'सिद्धशुक्ल—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-
स्येति वा ॥३॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धमर्षणौ'
इति शाश्वतः ॥ (३) ॥३॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्ध्वादिः
(वा० ६।५।१४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इज्' (८।
१।१५५) ॥ (४) ॥३॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी ।
('गौतमो गणभृद्भेदं शाक्यमिहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां
सेचन्याम्') ॥ (५) ॥३॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
(६) ॥३॥ माया चार्का देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
॥३॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्या नरकवर्गं
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्यपारोहादत्रैवोक्तौ ।
सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताह्ययोनिर्बुद्धिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

अष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वशो वीतरागोऽहंकेवली
तीर्थकृजिनः' । जिनदेवतानामानि पद । इत्यधिकम् ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि
वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'बृहेर्नोऽब' (उ० ४।१५६) इति मनिन् । धातोर्नस्याददेशः । बृंहति
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्प-
नमस्य मुकुटेन कृतम्, तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्मा
तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगमिदोर्विप्रे
वाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥३॥ आत्मनो विष्णोः
सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-
रयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ
कामे') ॥ (२) ॥३॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥३॥ परमे
व्योमनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्'
(उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलुक् 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (वा० ८।३।१७) इति षत्वम् ॥
(४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनामयमादीनां वा पिता
पितामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः ।
('पितामहः पद्मयोर्ना जनकं जनकस्य च') ॥ (५) ॥३॥
हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्गैमं सह-
स्रांशुसमप्रभम्' इति मनूकेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥३॥
लोकानामीशः ॥ (७) ॥३॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—'
(३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥
(९) ॥३॥ दधाति । 'बुधाय धारणपोषणयोः' (जु० उ०
अ०) । तृच (३।१।१३३) । ('धाता वेधसि पालके')
॥ (१०) ॥३॥ अजं योनिरस्य ॥ (११) ॥३॥ ब्रह्मति
दुष्टेभ्यः । 'बुद्ध जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।—'बुद्धक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तन्न ।
'बुद्धक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-
हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् ।
बाहुलकाद्गुणाभावः ॥३॥ 'बुधणाः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः
स्याद्बुद्धिणो बुधणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-
दुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप्यघनादेशश्च । पूर्वपदा-
त्—' (८।४।३) इति णत्वम् । बुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-
त्यर्थः । ('बुधणो सुदरेऽपि स्याद्बुद्धिणे च परश्वधे') ॥ (१२)
॥३॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियज्ञे' (जु० उ० से०) ।
स्वार्थेऽप्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (क्वचिदित्वाभावे
'विरिञ्चिः' अपि । 'चिरं विरिञ्चिनं चिरं विरिञ्चिः' इत्यादौ
प्रयोगदर्शनात्) ॥३॥ पचाद्यन्ति (३।१।१३४) 'विरिञ्चिः'
अपि । ('विरिञ्चो बुद्धिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्बुधणो मतः') इति
शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
नुम्, कुञ्जरवदुपधाहस्त्वं च—इति मुकुटः । तन्न । 'रिच

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परसव-
णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वाच्च सर्वसंमतत्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्भस्वविधानस्या-
नुपयोगात् । कुजरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्ववि-
धानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥
सृजति । तृच् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः-' (६।१।५८)
इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना द-
क्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि
दिवाकरे । बहौ त्वष्टरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति ।
'विधानो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽतिप्रत्ययश्च ।
मुकुटस्तु—असुन—इत्याह । तत्र । (६।१।१९७) आद्युदात्त-
त्वापत्तेः । 'मिथुनेऽतिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः
पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण
दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिणे काये')
॥ (१८) ॥*॥ बिभ्रं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-
यस्य-' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रज्जुसृङ्ग्याम्' इति
(७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते
पत्वविधेः कुत्वापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्र-
त्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किन्प्रत्ययस्य कुत्वम्, न किब-
न्तस्य—'इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इह स्पृगित्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसं-
विज्ञानपक्षे तु किन् उपलक्षणत्वात्तदभावे किबन्तस्यापि कु-
त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९)
॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गं धोः किः' (३।३।९२)
बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु०
प० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वाच्च
गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च देवे च
प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरधवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः १९
उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्णु व्याप्तौ' (जु० उ०
अ०) । 'विधेः किब' (उ० ३।३९) इति तुः ॥ (१) ॥*॥
नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।
तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥*॥
नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादि-
त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो
विष्णुरुर्ध्वकर्मा नारायणः' इति शब्दाणीनः । 'वासुर्न-
भर' २

रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-
स्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-
कत्वाद्भस्वभावो वा । नराज्जाताः नारा अपः तस्मानि वा
अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति
वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृत्य-
त्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे
नारायणी शतावर्धुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-
स्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो
मतुपो लुक्' (वा० ५।२।९४) इति लुक् । कर्षत्यरीनिति वा
बाहुलकादूर्णं विनापि कृषेः 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे बायसे केशवेऽर्जुने ।
कृष्णा स्याद्ग्रीवदी नीली पिप्पलीद्राक्षश्रोरेपि । मेचके बाभ्य-
लिङ्गः स्यात्क्रीवे र्मा वः-पेदृशोः') ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया
अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा
नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन
वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा विकु-
ण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४।
३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा
यस्मात् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे
विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असुन (उ० ४।१८९) ।
विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तरुश्चात्राश्रयोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्'
इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्थेति वा ॥
(५) ॥*॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-
रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५)
इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकुटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥
(६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥
प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ
स्तोऽस्य । 'केशाद्वः-' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति
वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आनः-' (३।२।३)
इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मापिता शकाद्यधीश्वरः' इति
पाद्योक्तेः । (यत्तु)—हन्यर्थाद्वधेः केशिनं हतवान् । 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) केशिषाब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मनूकेः, इति मुकुटः ॥ २—
'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति यन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकु-
टस्तु 'कृषिस्तु कृषवचनो नश्च निवृत्तिवाचकः । तयोरेक्यं परं ब्रह्म
कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उक्तृष्टा निवृत्तिरस्मादिति
व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्स्येष दुष्टात्मा हतः केशी जना-
देन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरिवं-
शोक्तेः, इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तच्च । वैधधातोरभावात् । वध इत्या-
दौ वधादेशविधानात् । (‘केशवोऽजे च पुंनागे पुंसि केश-
वति त्रिषु’) ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा
मैधोरपत्यम् । तद्वंश्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) ‘शेषे’
(४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । (‘माधवोऽजे
मधौ राधे माधवे नास्ति मांसौ । मधु शर्करावासन्तीकुटनीम-
दिरासु च’) ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । ‘भुवः—’ (३।२।१७९)
इति क्तिप् । (‘स्वभूनां ब्रह्मणि हरौ’) ॥ (१०) ॥*॥
दैत्यानामरिः (‘दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे’)
॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । ‘बहुमीहौ
सकथ्यक्ष्णोः स्वात्तात्पञ्च’ (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य
वा । एतच्च ‘हरिस्ते साहसं कमलबलिमादाय’ इत्यत्र व्यक्तम् ।
यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा०
प० वे०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) तत् शायति वा । ‘क्षै
क्षये’ (भ्वा० प० अ०) ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘अन्येषामपि—’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्-प्र-
श्लेषो वा । तत्र ‘सुपि’ (३।२।४) इति (योगविभा-
गात्) ‘मूलविभुजादि’ (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२)
॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) ।
‘विदुल् लाभे’ (तु० उ० प्र०) । ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’
(वा० ३।१।१३८) इति शः । वराह्रूपेणोद्धरणात् । काम-
धेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
वेदाहरणाद्वा । (‘गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्प-
तां’) ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥
धीतमम्बरं यस्य । (‘पीताम्बरस्तु शैलध्वे पुंसि कैटभसूदने’)
॥ (१५) ॥*॥ नास्ति च्युतं स्तलनं खपदायस्य । नाच्योष्ट
इति वा । ‘च्युद् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गत्यर्था—’
(३।४।७२) इति कः । (‘अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु
स्थिरे’) ॥ (१६) ॥*॥ शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः ।
‘अनुदात्तादेश्व—’ (४।३।१४०) इत्यण् । तदस्यास्ति । ‘अत
इनिठनौ’ (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषु-
शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अश्नति । ‘ऋत्विग्—’
(३।२।५९) इति क्तिन् । ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् ।
विषूची सेना यस्य । गैकारपरत्वात् ‘एति संज्ञायामगात्’
(८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । ‘विष्वग् विश्वक्
स्मृतो विश्वेर्विशुवं विशुवं तथा’ इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

१—इदं च—‘वध हिंसायाम् । वधकः’ इति कृदन्तसि-
द्धान्तकौमुदीविस्मरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच
वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति
सूत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सम्यगेव । ‘इतवान्’
इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तिसानुकुला ॥ २—यदोज्येष्ठः पुत्रो मधुः
तद्वंश्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव ‘प्रहितः प्रथनाय माधवान्’
इति माधवः, इति मुकुटः ॥ ३—चत्वंस्यासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

व्योऽपि । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः ।
विष्वक्सेनो भेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च’ इत्युष्मविवे-
काच्च । ‘विष्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विष्वक्सेनो जना-
दने’ । मुकुटस्तु—‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (८।४।३) इति
न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च
णत्वे कर्तव्ये परस्य ‘खरि च’ (८।४।५५, भा० ६१) इति
चत्वंस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तच्च । ‘अट्कुप्वाङ्—’ (८।४।२)
इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥
जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘जनिवध्योश्च’
(७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-
र्दनः । ‘अर्द हिंसायाम्’ (तु० उ० से०) नन्थादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थवैत्यमेदाः, तेषामर्दन
इति वा [जनैरर्थत इति वा । ‘अर्द गतौ याचने च’ । ‘कृत्य-
ल्युटः—’ (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । ‘कुगति—’ (२।२।१८)
इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तच्च । ‘कु-
गति—’ (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥*॥
इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।१०१) इति डः ।
[इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य ।
‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥
(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा ‘भुक्ते भुनक्ति’ इति
भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥
पद्मं नाभौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः
परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वव—’ (५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’
इति योर्नविभागादच् ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥
(२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘ऋष्यन्धक—’ (४।१।११४)
इत्यण् । यद्वा वसतीति वासुः । ‘बाहुलकादण्’ । वासुश्चासौ
देवश्च । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ
वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे
शुद्धान्तःकरणं प्रकाशते इति वा । ‘शेषे’ (४।२।९२)
इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । ‘वासुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति
त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो
वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या
नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्—’
(४।१।४८) इति ङीप् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव
पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव
‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिः । एवं रेवतीर-
मणोऽपि ॥*॥ अणि तु वैवकी । ‘वैवकी देवकी च’
इति द्विरूपकोषः ॥*॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१।३९) । ‘ततो ङीप्’ (वा० ४।१।४५) इति,

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् ।
नतु नाम्यन्तस्व सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा
इवाङ्गादरविन्दनामे’ इति माधवः—इत्यप्याह ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इम्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकत्वाद्-
 ष्यभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।९५) इति ऋष-
 इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥*॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।
 शृणित्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४।१।९६) इम् ॥*॥ 'सूरो
 यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
 ॥*॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०)
 ॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वीर्यमः ॥ (३१)
 ॥*॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
 कलिङ्गः । सास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ।
 वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
 से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । ('वनमाली
 तु गोविन्दे वाराणां वनमालिनी') (३२) ॥*॥ बलि-
 मसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः ।
 बलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३)
 ॥*॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥*॥ अधः कृतम् अक्षज-
 मन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-
 क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
 ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां भृदृजि-' (३।२।४६) इति
 खच् । 'अर्हर्दिषद्-' (६।३।६७) इति सुम् । 'विश्वं भरो-
 च्युते शक्रे पुंस्ति, विश्वं भरा भुवि' ॥ (३६) ॥*॥ कैटभ-
 मजेषीत् । 'सत्सूद्रिष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३७)
 ॥*॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृभिदिव्यधिगृधिधृविभ्यः' (उणा०
 १।२३) इति कुः । ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥*॥
 वदति महत्त्वम् । 'वृ-ट्-वदि-ववि-वसि-हनि-कमि-कविभ्यः
 सः' (उ० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-
 त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्रीव-
 त्सर्देत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीवत्सः'
 अपि ॥ (३९) ॥*॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्तिडादौ'
 (दि० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'वसु-
 मिदीव्यति' इति विगृह्य पचायच् (३।१।१३४)—इत्याह
 मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
 त् । 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः
 समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च
 ॥ (१) ॥*॥ आनकैर्दुन्दुभिर्मिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

१—'शर्वः शिवे केशव एव शौरिः' इति शकारमेदातालव्या-
 दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अधो न क्षीयते जात्विति ।
 पृथोदरादित्वात् (६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा जोद्योगपर्वणि—
 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥
 ३—कुडस्य दुर्वाससः पदाघातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
 पञ्जिका—इति मुकुटः ॥

देवैरानकदुन्दुभिर्वादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
 स्वामिमुकुटोक्तिस्तु मागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुभो
 वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुनामसु,
 कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अव-
 तारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
 त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
 स्याप्ययमाशयो लभ्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
 न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

देवतारमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीमेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति
 वा । 'बलभद्रा त्रायमाणकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('बल-
 भद्रस्त्वनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं हतवान् ।
 मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ बलेन
 वीर्यवति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधी क्षियाम्')
 ॥ (३) ॥*॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥*॥ रेवत्या रमणः ।
 नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ रमते ।
 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-
 न्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
 यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
 तत्र । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्व-
 न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिङ्गुनयोः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः ।
 ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुमेदे च
 त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥*॥ कामान् पालयति ।
 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—
 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन ।
 तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥*॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥*॥ नील-
 मम्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रोहिणेये कौणपे च शनैश्चरे')
 ॥ (९) ॥*॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३)
 ढक् । ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥
 (१०) ॥*॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
 स्याच्छाकमेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे')
 ॥ (११) ॥*॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
 त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मुसलमस्यस्य ॥*॥ मूर्धन्य-
 मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (क्वा० प० से०) ॥
 (१२) ॥*॥ हलमस्यस्य । ('हली कृपकसीरिणोः') ॥
 (१३) ॥*॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आद्ये नन्यादि-
 त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३।३।११३)
 ल्युट् ॥ (१४) ॥*॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे सीर-
 स्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-
 दिर्दृश्यते शाल्मे' इत्युष्मविवेकः ॥ (१५) ॥ कालिन्द्या मेदनः ।

ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥*॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसै-
न्ययोः । पुमान्दलायुधे दैत्यप्रभेदे दायसेऽपि च') ॥ (१७)
॥*॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युक्तो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
संबरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मरी हर्षग्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ('मदनः
सिक्थके स्मरे । राडे वसन्ते धत्तरे') ॥ (१) ॥*॥ मननं
मत=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-
दीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य' (६।१।
७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मये विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।
'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—
'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति
स्वामिमुकुटावूचतुः । तज्ज । क्तिपो झलादित्वाभावात् ॥ (२)
॥*॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मारयति वा ।
अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनङ्गे मर्तो विघ्ने मारी चण्ड्यां
जनक्षये') ॥ (३) ॥*॥ प्रकृष्टं युजं बलमस्य ॥ (४) ॥*॥
मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो
यस्य ॥ (५) ॥*॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुम्भितो
दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा कं मुखम् तत्र तेन वा दृष्यति ।
'हप हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (६) ॥*॥ दर्पयति ॥ ण्वल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥
नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो
मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥*॥ काम्यतेऽ-
नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । ('कामः
स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्याज्ज-
पुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ पञ्च दारा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च
क्षोषणः स्वम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः
प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥*॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-
ध्याने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्य-
तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति
घः ॥ (११) ॥*॥ संबरस्यारिः । 'ह्रीवं तु संबरं नीवौ बौद्ध-
व्रतविशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति
दन्त्यादौ रभसः ॥*॥ 'शंवरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः'
इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥*॥

१—संवरणं तंवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
वृणोति । 'शमि धातोः' (६।२।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

रुद्रारूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।
९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्युक् ॥*॥ लुकि द्व
'मनोजः' ॥ (१३) ॥*॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४)
॥*॥ नास्त्यन्यथास्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्माच्च जायते इति वा ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पं धनुस्य ।
'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥*॥ तदभावे सान्तः
(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥*॥ रतेः पतिः ॥ (१७)
॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ आत्मना भवति ।
'भुवः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ ब्रह्म तपः,
ब्रह्माणं वा भुवति चालयति । 'बू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥*॥ विश्व-
स्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां युतौ केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु'
इति रभसः ॥*॥ 'खड्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवश्यकेतनः'
इति साम्बपुराणात् 'ऋदयकेतुः' अपि । ऋदयो मृगविशेषः ।
'पणः कुरङ्गमो रिश्यः स्याद्दृश्यश्चाखलोचनः' इति पुरु-
षोत्तमात् ॥ (२१) ॥*॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसुः कामः' इत्यमरमा-
लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूरप्यु-
पापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-
शब्दार्णवाभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजा-
त्मजः' इति भागुरेश्व ब्रह्मस्यादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥*॥
एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उपापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥*॥ उपायाः
पतिः ॥*॥ 'ऊषा बाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा'
इत्यजयात् (ऊषापतिः) सीधादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष
दर्शनाङ्गनयोः' (चु० प० से०) । 'लक्ष्मेर्मुट् च' (उणा० ३।
१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋद्धोपधा च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१)
॥*॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'पद्मोऽर्शो पद्मके व्यूहे निधिसंख्या-
न्तरेऽम्बुजे । ना नागे श्री फजिकाश्रीचारटीपद्मगीषु च' ॥
(३) ॥*॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लो-
(व्यो) नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरत्नयोः'
॥ (४) ॥*॥ श्रयति हरिम् । 'क्विप्चि—' (वा० ३।२।१७८)
इति क्विप्दीर्घो । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-
क्तम् तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्त्वदविधानात् । यत्तु—श्रीयते
सर्वैः—इति विग्रहीतम् । तज्ज । क्तिप् कृत्वेन कर्तरि विधा-
नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य लगतिकगतित्वात् ।

१—त्रिकाण्डशेषात् ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशर-
चनविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
श्रीलक्ष्मीशब्दौ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति दीर्घ-
स्ताविति मैत्रेयः । तच्च । कारग्रहणस्य तपरत्वार्यस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् ।
‘कारग्रहणाच्च’ इति मनोरमायां उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यमेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४।३।५८) इति यञ् । यत्तु मुकुटः ‘बहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानान्ङ्यः—इति । तच्च । एतादृशवार्ति-
काभावौत् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोटगले विष्णुशङ्खे हुताशने’) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णुशङ्खस्य’ ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति
वा । ‘भाषायां शासियुषिदृशिमुषिभ्यो युच्’ (वा० ३।३।१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चक्रं मेरुजम्बुदुमे पुमान् । न द्वयोः शक्रनगरे
आ(प्रा)क्षाषधिभिदोः क्षियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽलियां चक्रं’
इति नामनिधानात् ङीबेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तस्येयम् ॥*॥ कूपोदकाजातत्वात् कौपोदकी इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचायच् (३।१।१३४) । ‘गदो
भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णुग-
दायाः’ ॥

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
२—कारग्रहणस्य तपरार्थत्वे ‘तवेकारोकारो । ऋकारस्त्रिशतः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वाज्ज मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षि-
तयन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वपदाद्-’
(४।३।६०) इति सूत्रे ‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराज्यस्य
इष्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराज्यः’ (४।३।
५८) इति सूत्रे ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः ‘बहिर्पटिलोपो यश्च’ ‘देवायजनी’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतदीक्षितेन कौमुद्यामलेखनेनैव वार्ति-
काभावादित्युक्तिश्चिन्त्यैवेति शम् ॥ ४—‘अमरावल्यां द्यन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु ङीबे’ इत्यने-
काधेकैरुवाक्यकौमुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् । (३।१।१३३) ।
‘नन्दको हरिखड्गे च हर्वके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं सुभानि व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽपि । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । ‘हुम
स्तम्मे’ (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् ‘विष्णोर्मणेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पञ्चगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ अन्तः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ‘क्षयः’ (८।२।१०) इति वत्त्वं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुडिर्द्वयते । ‘दीद् विहायसा गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्षर्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे
ताक्षर्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा ।
बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्षर्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरु-
डाग्रजे । अश्वकर्णाद्वयतरौ स्यान्ताक्षर्ये तु रसाजने । अहौ
च’) ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘क्षीभ्यो ङक्’
(४।१।१२०) । (‘वैनतेयस्तु गरुडे स्थात्प्रभाकरसारथौ’)
॥ (४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागान्तमन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा ‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । ‘वैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता ॥ (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (‘सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पञ्चगानश्नाति । ‘अश भोजने’ (आ० प० से०) ।
ल्युः (३।१।१३४) । पञ्चगा अशनं यस्येति वा ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षखिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गल्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः कतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितव्यर्थात्

मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । यत्तु 'शं भवत्यस्याद्' इति स्वामिमुकुटौ । तच्च । कर्तरि कृतो विधानादपादाने ड-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्नृणां हर्तोः शिवे') ॥ (१) ॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥ * ॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोकः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्गृहादौ लगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥ * ॥ शिवमस्यास्ति । अर्शभा-द्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२) इति व्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलीं वेदे पुंडरीकद्रु-मेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबम्') ॥ (४) ॥ * ॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ महांश्वासावीश्वरश्च । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥ * ॥ ईशितुं शीलमस्य । 'ह्येशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाथ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥ * ॥ शृणोति 'शृ हिंसायाम्' (कया० प० से०) । 'कृगृ-शृभ्यो वः' (उणा० १।१।५५) ॥ * ॥ 'षर्बं गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'षर्बं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा वचमोरमेदात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवाच्च शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिके मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥ * ॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीबं पुलिङ्गः स्यान्निलो-चने') ॥ (९) ॥ * ॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । यत्तु 'कृनो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तच्च । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ * ॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥ * ॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥ * ॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । ('खण्डाम-लकमैषज्ये सिद्धिकातनयेऽपि च') इति विश्वात् ॥ (१३) ॥ * ॥ गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥ * ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरि इयति उपभोगेन तनूकरोति,' गिरौ शेते वा । गिरौ ङश्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्षिणवत्' इत्याह ॥ (१५) ॥ * ॥ मृडति । 'मृड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृडणाति वा । 'मृड च' चात्क्षोदे (कया० प० से०) ॥ (१६) ॥ * ॥ मृत्युं ज-यति ॥ 'संज्ञायां भृतृजि' (३।२।४६) इति खच् । मुम्

१-तथा च स्कान्दे । 'शं करोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निराम-यम् । भूतानामसकृदसात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥ * ॥ कृतिश्वर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥ * ॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१९) ॥ * ॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥ * ॥ उच्यति कुधा संबध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि० प० से०) 'ऋज्'-(२।२८ उ०) इत्या-दिना रन् गङ्गान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शूरां सूनाषु-त्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाछिक्रिकयोः') ॥ (२१) ॥ * ॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥ * ॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजागले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥ * ॥ शितिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥ * ॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥ * ॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'दुवम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्वासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धनै, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥ * ॥ महंश्वासा देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥ * ॥ विविधानि रविचन्द्रामिरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपाहृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ * ॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा ॥ (२९) ॥ * ॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥ * ॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥ * ॥ धूर्मार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।१।१८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी । तच्च । जटि-ष्वस्यति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥ * ॥ नीलंश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ * ॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

२-'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २-'पूज्यते यत्सुरैः सर्वमैहांश्वैव प्रमा-णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३-पुषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४-स्कान्दे 'नीलं येन ममाहं तु रसार्क्तं, लोहितं त्विवा । नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा-इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥३॥ हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-
त्रियोः') ॥ (३४) ॥३॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुवमनेऽन्' (३१२१९) ॥ (३५) ॥३॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३१११३४) न्यङ्कादित्वात् (७१३५३) कृत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा ।
'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ॥३॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे
ष्यत् (३१११२४) ॥ (३६) ॥३॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य ।
त्रिष्वम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-
युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-
नम्बते शब्दायते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३१२१९) । 'संज्ञायाम्' (५१३१८७) इति
कः (नृ) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो
यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका
यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥
(३७) ॥३॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । व्यव-
यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-
हारः । 'पात्रादिः' (वा० २१४३०) इति प्राश्नः । तज्ज ।
तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिबत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-
सङ्गात् ॥ (३८) ॥३॥ धरतीति धरः । पचायच् (३१११३४) ।
गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥३॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥
(४०) ॥३॥ कर्तुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३१२१७८) इति
णिनिः ॥ (४१) ॥३॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥३॥
व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥३॥ भवति भवते वा सर्वम् ।
'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । पचायच् (३१११३४) ।
यन्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३१३१९३) अप् ।
विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यदिशाङ्गुवः (२१४५२)
अप् (३१३५७) । 'त्रिणीभुवः-' (३१३२४) इत्यत्र
श्रिणीसाहचर्याङ्गुवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तज्ज ।
बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् ।
अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजन्म्यां
स्त्रीखलनाः' (३१३१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-
गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२१४१७७) इत्यत्रापि
पासाहचर्यादस्त्यदिशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे
सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥३॥ विमेल्यस्मात् ।
'भीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) । 'भियः पुक् वा' (उ०
११९४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे धीरे शंभौ मध्य-
मपाण्डवे ॥ (४५) ॥३॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३१३७)
('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥३॥
रोदयति । 'रोदेणिङ्क् च' (उ० २१२२) इति रक् ॥ (४७)
॥३॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥३॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दीऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३१३१९०८) भावे क्प् । 'रात्रोपः' (६१४१२९)
केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुपि' (३१२१४)
इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति
वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । ('कपर्दः पार्वतीभ-
र्तुर्जटाजूटे वराटके') । अशोआद्यजन्तः शिवेऽपि ॥ (१) ॥३॥
जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४१९५)
इति पातेराक इत्वं लुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-
वृष्टिर्निशूलयोः') ॥ (१) ॥३॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति
'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३१२१४८) इति डः । अजं छागं
गच्छति यज्ञत्वेन प्रावेशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-
नास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५१२१९९०) इति वः
॥३॥ प्रज्ञादित्वात् (५१४१३८) अणि 'आजगवम्' अपि ।
'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोधालितः । 'स्थाणो-
र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥३॥ अजो विष्णुः, को
ब्रह्मा, तावतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं युग्य-
मजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥३॥ अजको
विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३१२१४)
इति (योगविभागात्) 'अतोऽनुपसर्गे-' (३१२१३) इति वा
कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-
दिना । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥३॥
परिषदि साधवः । 'परिषदो ण्यः' (४१४१९०९) इत्यत्र 'परिषदः'
इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
'भक्ताण्यः' (४१४१९००) इत्यनुवृत्तेः ॥३॥ ण्ये तु पारिषदाः ।
'पर्वदो ण्यः' (४१४१९०९) इति पाठे पार्षद-पार्षदा-
वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षदा पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥३५॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) ।
मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमूनेष्ट-'
(उ० २१९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-
त्वेन समाविशन्तीति वा ॥ (१) ॥३॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ।
'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्याणि 'ब्राह्मो जातौ' (६१४१७९)
इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी

हजिका सोमवहरी । ब्रह्मशक्तिः') ॥*॥ 'ब्राह्मी मातेश्वरी
चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा
चर्चिकेत्यष्ट मातरः' । 'ब्राह्मयाष्टा मातरः स्मृताः' इति
भागुरिः । 'ब्रह्माण्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्त-
यति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्रह्माण्याष्टाः स्मृताः सप्त देवता
मातरो बुधैः' इति हलायुधः । स हि 'कौबेरीत्यपि कौमारी
सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव-
तानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'त्रियां क्तिन्'
(३।३।९४) 'भूतिर्मस्यनि संपत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः त्रियाम्' ।
मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥ (२) ॥*॥ विभूतिरिति
कथनमन्यप्राप्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥*॥ ईश्वरस्य भावः ।
'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ध्यञ् ॥ (३) ॥*॥ 'अणि-
मा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता
वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः
'इमनिच्' (५।१।११२) ॥*॥ लघोर्भावः ॥*॥ प्राप्तिरङ्कु-
ल्यग्रेण चन्द्रादेः ॥*॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिधातः
॥*॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥*॥ ईशो-
ऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः ।
तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-
रिणः ॥*॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो
भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥*॥ कामा-
वशेते । ङीङः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) ।
कामावशायिनो भावः सत्यसंकल्पता । स्यतेः (द्वि० प० अ०)
णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमध्यं (कामावशायिता) कश्चि-
न्मन्यते ॥*॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वैमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥

उमेत्यादि ॥ ओर्मदेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति
मात्रा सप्तसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् । (४।१।४) ।
'टायाम्' (१।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात्
(४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु
च') ॥ (१) ॥*॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।
१०५) मञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८)
इति ष्फः । षित्वान्ङीप् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचो
कात्यायनी तु पार्वती । कषायवन्नविधवार्यवृद्धमहिलापि
च') ॥ (२) ॥*॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।
१।४१) ङीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः ।
रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि
यादसांपतियोपिति') ॥ (३) ॥*॥ एवं काली । 'जानपद-

(४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('काली गौर्या क्षीरकीटे
कालिकामातृमेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः') ॥*॥ वर्ण-
स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-
वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥
(४) ॥*॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२)
इत्यण् । 'हैमवत्यभयाखर्णक्षीयोः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५)
॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-'
(३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ वनिपि
(३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीव्री । अत 'ई-
श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ०
से०) 'अश्रोतेराश्रुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ० ५।५७) ।
टिप्त्वात् (४।१।१५) ङीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पण्या-
मीश्वरीश्वरा' इति जोपालितः ॥ (६) ॥*॥ शिवयति ।
शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा ।
'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति
शाश्वतः ॥*॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥*॥ भवस्य
स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (८)
॥*॥ एवं रुद्राण्यादयः ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥*॥
सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति
वा ॥*॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलाऽसितद्वीयासुमायां
पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे' ॥
(१२) ॥*॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि
ल्यागात् ॥ (१३) ॥*॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थे त्वपवादत्वादिच्
(४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न
ङीप् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'कचिदपवादविषये-
ऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥*॥
दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।
४८) इति ङः । दुःखेन दुर्दैर्वा गीयते स्तुयते । 'ज्ञा शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ।
'दुर्गे कोटे दुर्गमे स्यादुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥
(१५) ॥*॥ चण्डते । 'चण्डि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१२३) ॥*॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१२४)
'बद्धादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति ङीपि 'चण्डी' इत्यपि ।
'चण्डी कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः' ॥ (१६)
॥*॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वती-
मात्रोर्ध्वतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१२३) ।
विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति
वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१)
॥*॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥

(२) ॥*॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुस्तसंख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'हैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥*॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥*॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाश्ववाजिषु' इति नानार्थरत्नमाला । 'अवि रवि' शब्दे पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगविते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥*॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्माने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥*॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गजशब्दः ॥ (८) ॥*॥ (नैवत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' (वा० १।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेपां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अर्धं 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिह्विशिखः शिखिवाहनः ।

पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥*॥ महती सेना यस्य । ('महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥*॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥*॥ पङ्क आननान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥*॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ सेनां नयति । 'सत्सु द्विष-' (३।२।६९) इति क्तिप् । 'सेनानी स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' ॥ (७) ॥*॥ अग्नेर्भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ गृह्णति रक्षति सेनाम् । 'गृह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गुहः पाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादेश्व कंदरे' ॥ (९) ॥*॥ बहुलानां कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥*॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥*॥ विशास्यति । 'शास्वृ श्लास्वृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४।३।१६) इत्यणः 'श्रविष्ठाफाल्गुनी-' (४।३।३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-क्षितलुकि' (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

१-अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । कचिदुपलब्धोऽपि पुनरुक्तप्रायः ।

अमर० ३

शाखा मे कटिलके') ॥ (१२) ॥*॥ शिखी मयूरो वाहनमस्य ॥ (१३) ॥*॥ षष्णां मातृणामपत्यम् । 'मातुस्तसंख्यासं' (४।१।११५) । (१४) ॥*॥ शक्तिधरः ॥ (१५) ॥*॥ कुमारयति क्रीडति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) कृत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापे-षदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'शतक्रतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्या-त्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत' इति वायुपुराणात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे सुवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जाल्यकाशने' ॥ (१६) ॥*॥ क्रौञ्चः (भ्वा० प० से०) किन् (३।१।५९) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृढदारणे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥*॥ 'कैलासे धनदा-वासे कौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहद्भारावली । अतः 'कौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदशे 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुलेंखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुभ्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भमेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिस्त्वनः ॥ ४३ ॥

संक्रन्दनो दुश्चयवनस्तुरापाण्मेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष क्रभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रादित्यमेदयोगमेदान्तरात्मसु' । 'इन्द्रः फणिज्जकेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥*॥ मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'क्षयः' (८।२।१०) इति वल्म । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाज्जशत्वाभावः ॥ (२) ॥*॥ मरुते पूज्यते । 'महपूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । 'श्वशुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इत्यादिना 'मघवन' इति निपातितम् ॥*॥ 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति प्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'प्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।१३) असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रहणेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) ण्यन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वार्तिकं तद्वाध्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । एतेन

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतमेदे हि प्रत्याख्यानसंभवात् । भवतु वा मतमेदः, तथापि 'होतृ लृकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं मेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विदसु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यमेदस्य शासनः । शासयति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । निजन्तात् (३।१।२६) नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु भ्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६६) वृद्धे भ्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु धर्मी यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुष्ठु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनासीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अशंभायन्ति (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनासीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञेष्वस्व । पुरुणि हृतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अमिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिग्लुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाचयवत्प्रोक्तो विष्णावर्के वसुध्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्नः पुमान्देवराजि कुटजार्जुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्थ । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्य-प्लङ्गम् इति मुकुटः । तन्न । 'पातेर्दतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्रसत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सखविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्यायेनालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८।४।४८) सः । यत्तु- 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुष्ठु प्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सद्विप-' (३।२।६९) इति भिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्') ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवाः, वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योन्मादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मभ्रणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषमे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-रृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पनिगृहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् षत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'त्वक्केशवालरो-माणि सुवर्णामानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सु-' (३।२।६९) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'दलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुच्छ्र मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्किट्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राणपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचैर्दैत्यस्य सूदनः । 'बृद्ध क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दुःसहच्यवनो मुनिरस्येति
 वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्ति=तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० प०
 से०) । 'इणुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः
 (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहेः साङः सः'
 (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आहप्रश्नेषो वा । 'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।
 ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्ग-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वमिषेधात्किप्परत्वानपायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति णिः—इति स्वामी । तच्च । छान्दसस्य लोके प्रयोगा-
 भावात् । यदपि—'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति 'पूर्व-
 पदस्य दीर्घः-' इत्युक्तम् । तदपि न । क्तिवन्तेषु नह्यादिष्वस्य
 प्रवृत्तेर्ण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्यादयत्नात् । एतेन—'तुरं' वेगवन्तं
 सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति
 वा' इति विगृह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति णिः—इत्यु-
 पन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहन-
 मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२)
 ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि मेदने' (जु० प० से०) । 'वृपा-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१।०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षी-
 ण्यस्य । 'यहुत्रीर्हो सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥
 (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (जु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः । इनिः (५।२।११५) ।
 पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा । अन्तर्भुक्षिन्क् प्रत्ययः ॥
 (३५) ॥*॥ पञ्चाशत् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मुने-
 र्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
 एव 'पौलोमि' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ।
 गोत्रत्वेन जातित्वान्धीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते ।
 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
 १।९८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीष् ।
 ('शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
 शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
 जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
 समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।९८) । सची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति ङीषानुक्तौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्यं स्त्रीक-
 रणेऽपि') ॥ (३) ॥*॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये स्त्रीकारमा-
 नुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' ।
 तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारा-
 यणम् । अतएव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तच्च । अनुकि कृते
 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चा-
 रणसामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अलोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरि-
 तार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आग-
 मलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अलोपो न भविष्यति—इति
 चेत् । न । सर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र
 लोपोऽस्ति । 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् ।
 तस्मात् ककाराकारः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घो-
 च्चारणमावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि
 'इन्द्रपट्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।
 ९४) । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । असुन् (उ० ४।१।८९) उच्चैर्महच् श्रवो यशो यस्येति
 वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'डुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् । इन्द्रो-
 द्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
 एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः
 पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनिः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३।
 १२८) इत्यादिना झच् । 'क्षोऽन्तः' (७।१।२) । ('जय-

न्तावेन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च' ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

(पेरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मतुप (५।२।९४) इरावत्यन्धौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागमेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अभ्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । अभ्र आकाशे मेघे वा विश-मानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इरया उदकेन वणति 'वण' शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभावौषधि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'पेरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥*॥ अत्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बौहुकलादुः । अभ्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

हादिनी वज्रमल्ली स्यात्कुलिशं मिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वहः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

हादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । हा-दोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) 'हादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥*॥ वज्रति । 'वज्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् ॥*॥ अल्ली इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च । 'वज्रोऽल्ली' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा जुष्यां गुह्य्यां च वज्री जुष्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यल्ली') ॥ (२) ॥*॥ 'कुलिर्हस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना वृषान्तरे' ॥ (३)

॥*॥ भिनत्ति । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६९) । यस्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कषेणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्कलत्वाच्च । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इविमदि-' (उ० १।५१) इत्या-दिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ स्वरति । 'स्व' शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'इस्व-मिहि' (उ० १।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यरूपि धारा अस्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्त-र्भावितण्यर्थोच्छमेर्वन् । (उ० ४।९४) । शं शुभमस्यास्त्य-मेदत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठ्यः ॥*॥ 'शम्भ संबन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्भयति संबभ्राति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्भः) पवर्गत्तृतीयान्तः । 'शम्भः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिपु' ॥*॥ सम्भयतेः (चु० प० से०) विग्रहे तु (सम्भः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्भसकरपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्भु रोधने' (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दम्भोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥ अश्नाति, अश्यतेऽनेनेति वा 'अर्तिसृष्टधम्य-म्यस्यतिहभ्यो निः' (२।१०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽल्ली

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योम्नि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तत्र । परत्वाद्घञ्प्रसङ्गात् । घञ् करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं मानमुपमीस्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोर्मतः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नरावेति वक्त-व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तथा संश्रुतत्वाद्वा—तथा चागमः—'इरावत्या श्रुतः पुत्रस्यार्थे पेरावतस्ततः' इति । शल्पि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भवि-
ष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं यति कलहेनेति वा ।
सुरिदं नारमज्ञानम् । तद्वति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अ-
क्षणे' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥
आयेन सुमुखभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मा-
दिपुत्रत्वावयवश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्वेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केव-
लात्' (५।४।१२४) । 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे
डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति बीप् (४।१।१५)
न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा'
(२।४।२३) इति निपातनादह् । देवानां सभा आस्थानगृहम्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सांज्ञो धातुः ।
'पीयेरुषन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्या-
त्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतंऽपि च' इति हारावली ।
'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न त्रि-
यन्तेऽनेन । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिने च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ मुखेन धीयते ।
'धेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गं' (३।३।
१०६) इति कर्मण्यद् । यत्तु—अद्विधा (३।३।१०४, ५,
६) कारकाधिकारः (३।३।१९, २३) निवृत्तः—इति मुकुटः ।
तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।१५) कारका-
धिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभि-
विधौ भावे—' (३।३।३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । यदपि—
सुष्ठु दधाति पुष्पाति शरीरमिति पचायजन्तात् (३।१।१३४)
टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । नित्यत्वादनन्तरङ्गत्वाच्चकादे-
शेऽदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन
ग्रहणारसस्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गं' (३।१।१३६)
कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकालुह्योर्मूर्वालेपामृ-
तेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमक्तिं शीलमस्याः । 'अक
कुटिलायां गर्ता' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२)
॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति
णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युचत्वाज्योतीषि । 'डुमिन् प्रक्षे-

पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) ।
'भापो रुश्च' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य
सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्य-
र्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेमोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि
सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतारवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति ।
'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) ।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आरा
धारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे ।
पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥
पारेणोऽन्धेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तुत
पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) ।
पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजा-
तः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवा-
दस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्व-
चनासिद्धेः । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे') ॥
(१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाति । 'ज्वलिति—' (३।१।
१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते
पुष्पाण्यस्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्
वा । ('संतानः संततो गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे') ॥ (१)
॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे
षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प०
से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः ।
'हरिचन्दनमन्त्री स्याद्विदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गो-
शीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृ-
क्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥

'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः स-
नत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । द-
न्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९३) ॥
(२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् ।
द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दक्षावाश्विनेयौ च ताबुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥
अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावसल्यौ, न
असत्यौ । 'नत्राण्णपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृति-
भावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वः सन्ति ययोः । इनिः

(५।२।११५) । यदा अश्विन्यां जातौ । 'संखिवेला-' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुक् । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । ('दस्यः खरेऽश्विनीसुते') ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । 'अश्विन्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ 'तावुभावि' द्वित्वादिष्टत्वादेकवचनाभावः— इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यो' इति 'दसौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षट् 'अश्विनोः' ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्देश्या उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अश्वः सरन्ति । 'सरतेरमुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (१) ॥*॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सरः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरस अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्भूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्त्रः स्वर्गस्य वेद्याः ॥ (२) ॥*॥ उरुन्महतोऽमुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्रातीति वा (३) ॥*॥ मुखशब्देनावर्थेन रम्भा-मेनका-वृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वश्यादेः' ॥

हाहा हृहृध्वैवमाद्या गन्धर्वोस्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति ॥) अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हृन्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यार्थवित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । यिच् (३।२।७२) शसि हाहः । हृ इति ह्वयति । ह्वेजः (भ्रा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलकाद्वाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं हृप्रत्यये हृहृ-रपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हहाहुहुशब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिहलः । 'हुहुः' इत्युभयहलश्च । 'हंसो हहाहुहृ च द्वौ वृषणभ्यश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

१—उज्ज्वलदत्तादी तु 'अप्सरः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥

२—दे उर्वश्यादेरिति मुकुटः ॥

मौ विख्यातो च हहाहुहृ' इति व्यासोक्तेश्च ॥*॥ गन्धर्वा सौरभमर्षति । 'अर्षं गतौ' (भ्रा० प० से० पवर्गीयान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदि-व्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आयेन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संप्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभृगु दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्रा० प० से०) । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निरैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषर्धा पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ विश्वं नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । ब-हुत्वे च 'यजजोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तच्च । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ वहति हव्यम् । 'वहि-थ्रियुदुग्लाहात्वभिभ्यो नित्' (उ० ४।६१) इति निः । निष् । ('वह्निरैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधे पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्ह्वयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति ऋन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽङ्गे च') ॥ (४) ॥*॥ धनं जयति ।

१—'यजजोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयजजोर्लुक्-धायकेन लुको दक्षितत्वेनानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लुगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति न ह्येषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् वेदिके 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदात्तत्वस्य 'सुप्तिद्वयग्रह-' (३।१।८५) इति-भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्ययेन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

‘संज्ञायां भृत्’— (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्प-
मेदे ककुमे देहमारुते । पाथेऽमौ’) ॥ (५) ॥*॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोषात् । ‘अमे-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । अत्रोऽभिर्भ-
क्षतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्वलति । ‘जुचक्रुम्य-’
(३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । ‘विट्ट-
लामे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । जात
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद् सत्ता-
याम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद् चेतनादौ’ (अ० प० से०, इ० आ० अ०, ण्यन्तः,
तु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥*॥
तनूं शरीरं न पातयति । ‘नभ्राण्पात-’ (६।२।७५)
इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुपसस्य निंसाते’
इति मन्त्रः ॥*॥ तनूं स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति आशु-
विनाशित्वाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति नुमि तनूनपात्, तनूनपान्तौ, तनू-
नपान्तः इति वा ॥*॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं
घृतादि, तदस्ति । ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विट् । तनू-
नपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥*॥ बृंहति । ‘बृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपथ’ (उ० २।१०९)
इति इम् । पुंलिङ्गोऽयम् । ‘बर्हिस्तो बृहद्भानुः’ इत्यमर-
मालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥*॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वह्निर्बर्हिःशुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दार्णवात् ‘बर्हिः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे बर्हिः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । बर्हिः सान्तः
(‘बर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । बर्हिरिदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥*॥ शुष्यत्यनेनेति
शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ॥*॥ शुष्यति
जलम् । शुषेरन्तर्भावितव्यर्थात् ‘अविसिवितिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१।४५) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्त्मा
विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥*॥ शोचीषि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ (८।२।
४५) इति षत्वम् ॥ (१३) ॥*॥ ‘उषः प्रभाते संध्यायाम्’
इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-’ (वा०
८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेद् नित्यम् ॥ (१४)
॥*॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आश्र-
याशः पुमान्बहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥*॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥*॥ ‘कृष्णान्तरणे’ (दि० प० से०) ।
कुर्याति । ‘कृतवर्णि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥*॥
पुनाति । ‘पूज् पवने’ (भ्वा० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । (‘पावकोऽमौ सदाचारे वहिमन्ये च चित्रके ।
भल्लातके विडङ्गे च शोषयितुनरेऽपि च’) ॥ (१८) ॥*॥
अनित्यनेन । पुषादिवात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो
वसुमेदेऽमौ’ । (‘अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वहौ’) ॥
(१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वसुस्त्वसितान्श्वान्कुबेरः
कुसुदोपमान् । हुताशनः किञ्चान्श्वान्वापुर्नृणां यानुणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो वसुगोऽश्वो वाह्यमवसिषि वा ।
(‘रोहिताश्वश्चित्रभानो हरिश्चन्द्रनृवास्तव्ये’) ॥ (२०) ॥*॥
वायोः सखा । ‘वाजाः सखिन्वहच्’ (५।४।९१) ॥*॥ वायुः
सख्यस्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्वहो उज्ज्वलः
‘अनद् सौ’ (७।१।९३) इत्यनद् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः
सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥*॥ व्रीद्यादिवात् (५।२।
११६) इतिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी वहौ बलीवर्दे
शरे केतुमहे हुमे । मयूरे कुङ्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥*॥ (आशोऽष्टमिच्छति) आइपूर्वाच्चुष्यतेः (दि० प०
अ०) सञ्जन्तात् ‘अडि शुषेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
क्रतुः-’ (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षणे हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । शु इति पूजार्थमध्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः । ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥*॥ हुतं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥*॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भल्लातकेऽमौ
दुष्टचेष्टिते’) ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं वाहयति । ण्यन्ताद्दहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी—‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रह्य ‘हव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युद्’ (३।२।
६५)—इत्याह । तच्च । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीषपुरीष्येषु-’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘बहव्य’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—‘वाहयति’ इति
विग्रह्य ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति बह्वैव्युद्-इ-
त्याह । तदपि न । व्युटश्छान्दसत्वात् । ‘बहव्य’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥*॥ संसार्चिषो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-खुलोहिता-सुधूम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्व-
दासाख्याः सप्त बह्वेजिह्वाः । (‘सप्तार्चिः पावके पुंसि
क्रूरचक्षुषि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥*॥ ‘दमु उपशमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थाद् ‘दमेरुनसिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥*॥ दीर्घमध्योऽपि । ‘दमूना
दमुनाः प्राचीनबर्हिः शुचिबर्हिषौ’ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥*॥ शोचयति । ‘ऋजेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भ्रातृव्येष्टमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्') ॥ (३०) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । ('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) ॥*॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारमेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । यद्वा शोचति । अन्तर्भावितण्य-र्थाच्छुचेः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्-' (उ० ४।१।२०) इतीन् । ('शुचिर्मांश्चामिशृज्जारेष्वपादे शुद्धमश्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*॥ अपां पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥*॥ चतुर्विंशत् 'अग्नेः' ॥

और्वस्तु बाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्व इति ॥) उर्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु विदाद्यम् (४।१।१०४) बहुत्वे 'यजबोध्य' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः-इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभयात् । तस्मादप्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥*॥ बडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('बाडवं करणे क्लीणां घोटकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे बडवानले') ॥ (२) ॥*॥ बडवाया अनलः । आधाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ठ्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बाडवाग्नेः' ॥

बहेर्द्वयोर्ज्वालाकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(बहेरिति ॥) 'बहेः' इति प्रायोवार्दः । 'हेतिः स्यादायुध-ज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) ('कीलोऽमितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्खौ कीला रतदतावपि') ॥ (२) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुस्यपिच्छा-दिच्छर्दिभ्य इतिः' (उ० २।१।०८) अर्चिः सान्तः ॥*॥ इति (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भाजन्ते अर्चयः' इति

१-बाहुलकात्कचिदलुगपि 'सोऽङ्गिपांसैरपां पित्तमिन्धानः श-बीरी नवेत्' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २-उर्वेण क्लियायोनिजपुत्रार्थिना ऊर्ध्वमेधितः, तत्र ज्वालाभयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत् इति श्रुतिः-इति मुकुटः ॥ ३-विदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरश-ब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४-वयं तु इमः पञ्चैव वाचकान्यचिषः । बहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चि-र्विशेषणाक्षिश्रुतौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्सूचनार्थम्-इति मुकुटः ॥

श्रुतेः ॥*॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रा-चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते । ('अर्चिर्मयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हिं गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नो निपातितः । ('हेतिर्ज्वालासूर्यांशुषु') ॥ (४) ॥*॥ शेते । 'शीङः क्तिन्नस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा ज्वालाबर्हिचूडालाल्लव्यप्रमात्रके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिविविति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गति । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाष्टप् ॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु-संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वा-भावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥*॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तर्देवाकुशलकर्मसु') (५) ॥*॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥*॥ शमयति । ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदेवते') ॥ (७) ॥*॥ यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥*॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥-कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)-इति मुकुटः । तन्न । कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञाद्यणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'कल-

१-मित्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटेनोक्तमेव समञ्जसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो मृत्या
महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥*॥ दण्डस्य
धरः । दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि
'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राक्षि') ॥ (११) ॥*॥
भ्रातृस्य देवः अंशभाक्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥*॥
विद्वत्तोऽपत्यम् 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३)
॥*॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।
२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥*॥
'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽक्षप आशरः ॥ ५९ ॥
रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (श्वा०
प० से०) असुन् (उ० ४।१८९) प्रक्षायणि (५।४।३८) रा-
क्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतिता लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प०
५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । ('राक्षसो यातुधाने स्याच्छण्डायां
राक्षसी स्मृता') ॥ (१) ॥*॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शील-
मस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः'-
(३।२।३) इति कः । कोणपस्य निरृतेरयम्-कौणपः ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ क्रव्यामाममां-
समस्ति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने'
(३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् ।
तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्या-
न्मांसाधिरक्षसोः') ॥ (३) ॥*॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशे-
षतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्वशब्दस्य
पृथोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति
काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदाजादकणादौ च
स्यात्क्रव्यादाममांसभुक् । क्रव्यादः कृतविकृतपक्वमांसभुगु-
च्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या
उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥*॥ अन्नं रक्तं पिबति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ननु टक् (३।२।८)
'पिबतेः सुराशीचोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्य-
सवान् । ('अक्षपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना')
॥*॥ न ध्रुपयति क्रव्यात्त्वात् अक्षपः । पचायच् (३।१।
१३४) तालव्यशबान् ॥ (५) ॥*॥ आश्रणाति । 'शू हिंसा-
याम्' (क्र्या० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आ-
शिरः' इति पाठे 'अशोर्णिङ्' (उ० १।५२) इति किरच् ।
'आशिरो धनुषः शङ्कुः क्रव्यादोऽक्षप आशरः' इति संसा-
रवर्तः । ('आशिरोऽकै राक्षसेऽर्मा') ॥ (६) ॥*॥ रात्रौ
चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा'-
(६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कर्बुरो
'र्णेन । यद्वा—कर्बुरिति । 'कर्बु हिंसायाम्' (श्वा० प० से०)
'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले
अमर० ४

हेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले
पुनरन्यवत्' ॥*॥ 'कर्बुरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः
कर्बुरः क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कू हिं-
सामाम्' (क्र्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशृचतिभ्यः ष्व-
रच्' (उ० २।१२१) ॥ (९) ॥*॥ निकषाया आत्मजः ।
मूर्धन्यः वः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति
स्वजातिपोषकत्वात् । धानो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । 'कृत्त्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । या-
तूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) ।
अन्तस्थादिः ॥*॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति
(जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया
पुण्यवासी जनश्च : ('अथ पुण्यजनो यक्षो राक्षसे सज्जनेऽपि
च') ॥ (१२) ॥*॥ निरृतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति ।
'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७३) इति तुः । अर्ध-
चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षत्यस्मात् । असुन्
(उ० ४।१८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५)
॥*॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

(प्रचेता इत्यादि ॥) प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा ।
'चिती संज्ञाने' (श्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।
'प्रचेताः पाशिनि मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥
त्रियते वृणोति वा । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृ-
दारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणस्तस्मै देऽसु प्रतीची-
पतिसूर्ययोः' ॥*॥ युष्मि (उ० २।७४) 'वरुणः' अपि । 'वरं
वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुर्वै वरणे प्रोक्तस्-
स्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥*॥ पा-
शोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'पाशी पाशधरेऽप्पतौ'
इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-'
(६।३।१४) इत्यलुक् । ('यादसांपतिरन्योऽपि पश्चिमाशाप-
तावपि') ॥*॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥*॥
अपां पतिः ॥*॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषद्भ्यो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नमस्वहातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

(श्वसन इत्यादि ॥) श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पाशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पस्तकान्तरे ॥
२—अलुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—मुकुटोक्तम् । अलुकि तु
यादःपतिरपीत्यत्रापि ना यादसांपतिरित्यत्र मूलकृतसंमतत्वेन अपांप-
तिरित्यस्य मूले छन्दोनुरोपादपाठात् ॥

प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मा-
रुते मदनकुमे') ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (उ०
प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ।
'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३)
इति 'युक्' ॥ (३) ॥*॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् ।
मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः'
(श्व्वा० प० से०) । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्त-
सप्तक रूपत्वात् । 'श्वञ्चक्षन्-' (उ० १।१५५) इति निपातना-
त्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ('सदागति-
नांकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥*॥ पृषद् मृगमेदोऽश्वो
बाहनस्य । पृषतामम्बुकणानामश्च इवेति वा । यत्तु—पृष-
न्यम्बुकणा अश्वोऽस्य—इति मुकुटः । तन्न । वाह्यबाहकभाव-
स्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचायच् (३।१।१३४) ॥
गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विगृह्य 'अकाराद-
नुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।१) इत्यस्य
प्रायिकत्वात् पचायच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न ।
प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः
(३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्म-
प्यण्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा
तु नासायाम्') ॥ (८) ॥*॥ अनिल्यनेन । 'सलिकत्यनि-'
(उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥
(९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८)
इति ङः । ('आशुगोऽर्के शरे वायौ') ॥ (१०) ॥*॥
सम्यग् ईर्ते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि
(३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके
च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा ।
मरुत् । 'मृमोरुतिः' (उ० १।९४) । ('मरुद्देवे समीरे ना
ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८)
॥*॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः
समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः
श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारावर्ताच्च ।
॥ (१२) ॥ अतएव जगत्प्राणो पृथगपि । 'जगत् स्याद्विष्टपे
क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या
स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता
छन्दोमेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'युतिगमिजुहोतीनां
द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विपि द्वित्वे 'गमः कौ'
(६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥*॥ यदा तु
'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छत्वच्च' (उ० २।८४) इति व्यु-
त्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुम् । जगत्,

१—भाष्ये तु कर्मोपपद इति पाठो दृश्यते ॥

जगन्तौ ॥*॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्ज-
गच्छत्वच्च इत्येतच्चास्ति'—इत्यबोचत् । तन्न । उणादिसूत्रस्या-
सत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच्च ॥*॥ एकरत्वे तु ज-
गतां प्राणः ॥ (१४) ॥*॥ नभोऽस्यैश्वर्यत्वेनास्ति । मतुप
(५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाहुत्वाभावः ॥
(१६) ॥*॥ वाति । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन्
॥*॥ 'क्वित्क्त्वा च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्विचि
'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाश्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः ।
नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैघटो वहः' इति सा-
हसाङ्गः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् ।
निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पृढ्यजोः
शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (अ० २।८२) ॥ (१९)
॥*॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भञ्जो आमर्दने' (खा० प० अ०)
युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'वातस्य' ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥
शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊ-
र्ध्वेन व्याप्त्या च अनिल्यनेन । 'हृलध्व' (३।३।१२१) इति
घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, सम-
न्तादानयति । आनयते । (प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) इत्यस्मात्) ङः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४)
वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि
प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे
स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अक्षप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽक्षवि-
पाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्यापाराः क्रमादमी । प्राणः'
इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मारुते
बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः, पुरिते वाच्यलिङ्गः,
पुंभूम्नि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीबं, पुंसि स्यात्तस्य मा-
रुते') । 'उदानोऽप्युदरावर्तं वायुमेदे भुजंगमे' । ('समानं
सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्च-
वायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्पदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ० ४।२१४)
इत्यसुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (श्व्वा० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनेन ।
'तृ ह्वनतरणयोः' (श्व्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१८९)

१ वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाश-
बलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः
स्वागते बन्धो वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान्
घटयति वेष्टयते नषटः ।

॥ (२) ॥*॥ रिणात्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (प्रया० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः—इति स्वामिमुकुटौ । तच्च । करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (३) ॥*॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥*॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चोण्ड्रपुण्ये जवा स्मृता') ॥ (५) ॥*॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'विगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्त्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहअ इयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वेगा-
ख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः—इति । शिङ्घ्रि-
व्याप्नोति । 'शिघ्रि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (?) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥*॥ त्वरते स्म । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । 'ह्रस्वमत्वरसंभु-
पाख्यनाम्' (७।२।२८) इति वेट् । ('त्वरितं वेगतद्रुतोः') ॥ (२) ॥*॥ इडभावे तूर्णम् । 'उवरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूठ । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्—' (८।४।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घि चण्डोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।—'लघि शोषणे' (भ्वा० प० से०)—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवल्ली-
यम् । शीघ्रं च कृष्णागुरुणि स्पृक्षानामौषधौ तु स्त्री') ॥*॥ ('बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापयते') (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात् ॥ (३) ॥*॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितक्षि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥*॥ ऋच्छति, ह्यर्ति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-
रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल—' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—
अप (३।३।५७) बाहुलकात् क्लीबत्वम्—इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र द्रुतगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥*॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्थ—' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विघ्राणे') । मनु—

भावे कः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥*॥ सद् स्वरया वर्तते ॥ (७) ॥*॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरक्षोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-
च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥*॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवस्मंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि कः । नञ्समासः ।—भावे कः—इति मुकुटस्तु पूर्व-
वत् ॥ (१०) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आश्रुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३।४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश—' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥*॥ आहूपूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ 'ध्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति वीर्धः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥*॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥*॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥*॥ नियमेन भवम् । 'त्यक् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥*॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नसिकम्पि—' (३।२।१५७) इति रः ॥*॥ सततम्, अज-
स्रम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायी स्तः । 'शाश्वदभीक्षणं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आपि-
शलेः ॥ (९) ॥*॥ नव 'निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशाल्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥

तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति मेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-
शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीढः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तच्च । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥—'भृ भर्त्सने' (प्रया०

१—भावे कः (३।३।१२४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-
क्रियाकरणस्येति मुकुटः ॥

प० से०) । करणे 'ऋदोरप्' (३।३।१७)—इति स्वामिमु-
कुटौ । तत्र । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—'भर-
णम् । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।४५) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ भृशते ।
'भृशु भृशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोत्रियोः—' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहृ विलोढने' (भ्वा०
आ० से०) । कः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीव्रति । 'तीव्र स्थौल्ये' (भ्वा० प० से० ।
दन्त्योष्णान्तः) । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु
काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहू प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त—' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('बाहू वृषप्रतिशयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ
दृढि दृढौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।
२७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले यशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

ऋषिषे शीघ्राद्यसत्त्वे स्याद्विश्वेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(ऋषिषे इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद्-
द्रव्ये वर्तमानं ऋषिषे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । ऋषिषेता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे ऋषिषेता, न

१—मृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥

२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं मेदमाह । ऋषिषे इत्यादि ।
कलिङ्गत्वाद्—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशजस्वरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभर-
हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्यक् । तथा च—कालिदा-
सः—'मेरुमेव मरुदाशुबाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रि-
धिव्यत्यन्ते । पञ्चम अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गता कोऽपि मन्यते इति
सर्वेश्वरः—इत्यपि मुकुटः ॥

तु नियतलिङ्गानाम् । कश्चिद् 'मेघगामि' इति पाठः तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुबेरस्यम्बकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरबाहनः ।

यक्षैकपिङ्गैडविडध्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥

(कुबेर इत्यादि ॥) कुत्सितं बेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् ।
कुत्सायां किपि शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । 'कुबेरः कुशरी-
रत्वाचाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा—
कुम्बति धनम् । 'कुम्बि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
'कुम्बेर्नलोपध' (उ० १।५९) इत्येक् ॥ (१) ॥*॥ व्यम्ब-
कस्य सखा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
यक्षेषु राजते । 'सत्सू—' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥
गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गुह्य-
कानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः स्मश्रु-
लत्वादिर्वास्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
॥*॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'
(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
'राजा—' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥
(८) ॥*॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ निपा-
तितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्तैर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं
वा—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यजोऽसंभवात् ॥
(११) ॥*॥ नरो बाहनमस्य । क्षुब्धादित्वात् (८।४।३९) न
णलम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्षू
व्याप्नोति' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्षयते ।
'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१९)
इति घञ् 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासूर्यं
गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत
एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः'
अपि । इलविलोऽया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अश्रुदाभ्यो
नदीमानुषी—' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-
नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-
जननामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुबेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

(अस्येति ॥) उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१—'इलविला पुलस्तैर्गोत्रा'—इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्वृतम् 'तेन निर्वृतम्—' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेराक्रीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूबरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूबरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु—'पुत्रौ तु नलकूबरौ' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यौ' इति-बदीपचारिकं बोध्यम् । नलकूबर-मणिप्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धत्वात् । 'नलकूबरमणिप्रीवाविति ख्यातौ धियान्वितौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यलुक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यादि' (उ० २।३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेलम् । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कुन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नमरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । ('पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाजने । लोहकांक्षे मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ॥

स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

(स्यादिति ॥) किञ्चित् कृत्स्नितो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचित्ररमुखाश्चकायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकमेदकिनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ तुरंगस्यैव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'मृमृशीद्—' (उ० १।७) इत्युः । 'मीनाति—' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकात् । ('मयुर्दृगा-श्वमुखयोः') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'किनरस्य' ॥

निधिर्ना शेषधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धामः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च तुक् ॥ (१) ॥*॥ के कस्याणे मोहे बाधधिः । 'तत्पुरुषे—' (६।३।१४) इत्यलुक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१।५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धामः (जु० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ॥

मेदाः पद्मशङ्खाद्यो निधेः ॥ ७१ ॥

(मेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शभायञ् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्यातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१।०२) ('शङ्खः कम्बौ निधेर्मेदि स्यान्नस्यामलिकास्थनि । बलने दिनभागे च नागमेदे') ॥ (१) ॥*॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पा । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

(द्योदिवाविति ॥) न विभर्ति किञ्चित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।१) कः । यद्वा—'आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा—अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा—न भ्राजते । 'भ्राज् दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।१०१) इति डः । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुमेदे च काश्चने' ॥ (३) ॥*॥ व्ययति । 'व्येज् संवरणे' । 'नामन्सीमन्—' (उ० ४।१।५१) इत्यादिना मन्तं निपातितम् । यद्वा व्ययति । निपूर्वादवते-र्मेनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२०) इत्यूठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका—' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करञ् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति स्वामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्याहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे') ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः') ॥ (६) ॥*॥ नद्यते

१—अत्र पक्षे अम्बरशब्दे नसंयुक्तो भकार इति मुकुटः ॥

मेघैः । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेर्दिवि भश्च' (उ० ४।२।११) इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । न नभस्तीति वा क्रिप् (३।२।१७८) । नभते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीबं व्योम्नि पुमान् घने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्गृहे' । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गृहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥ ३॥ 'अत्यवि-
कमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्त-
मपि । नभसः पुंस्-इत्युणादिभूतौ । ('नभसस्तु नभीपतौ । गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥ ३॥ यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तर ऋक्षा (णि नक्षत्रा) ण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्त-
रिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ह्युटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥ ३॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ० २।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥ ३॥ नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्बधोरपि ॥ कणा दुरालभा-
पथ्यापार्षल्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्योः स्यादनन्तं सुर-
वर्त्मनि') ॥ (१०) ॥ ३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥ ३॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३।२।१०९) 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये विन्दी मुखे खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०९) ॥ (१२) ॥ ३॥ वि विश्वत इति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३।२।१२४) । वियच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति क्रिप् । 'कौ च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपे लुक् (६।१।७१) ॥ (१३) ॥ ३॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रस-
ङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वात्रिका चापि') ॥ (१४) ॥ ३॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्योदयोऽत्र । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१५) ॥ ३॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० द० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९) । विजहाति भुवं वा 'वहिहाधाम्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२९) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) ।—विपूर्वाजहा-
तेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तन्न । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकार-
स्याश्रावणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥ ३॥ 'वा तु पुंस्-' इति तुश-
ब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकु-
नौ पुंस् गगने पुंनपुंसकम्' ॥ बोद्धव्यं 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्णविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

(दिश इति ॥) दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना निपा-
तनात् । यस्तु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु क्तिबेव-
इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥ ३॥ भागुरिमतेन
टापि दिशा । 'दिक् तु त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देव-
वधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ३॥ ककते । 'कक
लौल्ये' (भ्वा० प० से०) बाहुलकावुभ् प्रत्ययः । यद्वा—कं
वातं स्कुभाति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्रादातोः क्रिप्
(३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः ।
'ककुप् त्रियां प्रवेणीदिंक्षोभासु चम्पकस्रजि' ।—केनादि-
त्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि
इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥ ३॥
काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिक्चि-'
(उ० २।२) इति कथन् । ('काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्') ॥
(३) ॥ ३॥ आ समन्ताद् अभ्युते व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ'
(स्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('आशा तृष्णादिशोः
त्रियाम्') ॥ (४) ॥ ३॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हसरुहियुषि-
भ्य इतिः' (उ० १।९७) । 'हरिदिशि त्रियां पुंस् हयवर्णवि-
शेषयोः । अत्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥ ३॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं
व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्वहवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिग्दीची स्यात्

(प्राच्येति ॥) प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राश्नति प्राप्नोति
सूर्यम् । 'अशु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-'
(३।२।५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः । प्राश्नति रविरस्याम् ।
बाहुलकादधिकरणे किन्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्या-
गतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ ३॥ अहो
मध्योऽन्त्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदि-
शमितिवत् । अपाश्नति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्धिधा-
नात् । अवाची-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याच्चतेरधोमुखी
भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥ ३॥
प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽश्नति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु
दुष्टम् ॥ (१) ॥ ३॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृ
प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
('उत्तरा दिग्दिशे च क्षुषायामर्जुनस्य च') ॥ ३॥ उद्

उत्तरमन्त्रस्यार्थम् । उत्क्रान्तं दृष्टिपथमवति सूर्यं वा । अस्या-
मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यन्तेरत
ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो
यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि ।
इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥

पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(पेरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शभायन्
(५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे मेषजे
च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजिलाहौ
गजज्वरे । कौषकारान्तरे व्याधे') (१) ॥*॥ खर्वत्वाद्वा
मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वं च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे ।
हरावक्रोदृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-
त्वात् । 'कुमुदं कंठे रक्तपद्मे श्री कुम्भिकोषधौ । गम्भार्या
पुंसि दिङ्गागे नागे शाखामृगान्तरे' । कौ मोदते वा । 'इगु-
पध-' इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।—'मूल-
विभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः—इति मुकुटः । तज्ज ।
अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ।
('अञ्जनं कज्जले चाक्तौ सौवीरे च रसाजने । पुंसि ज्येष्ठा-
दिग्गजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी लेप्यनार्या च') ॥
(१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गागमेदे
विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र
विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) ।
('सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि') ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेमे शोभ-
नावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः ।
दिगीशा गजा इति वा । 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥
'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥४॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाङ्गनावती ।

(करिण्य इति ॥) अभ्र अकाश एव माति । 'मा
माने' (अ० प० अ०) । मित्रव्यादित्वात् (उ० १।३७)
कुः न भ्राम्यति । 'भृत्चरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

नामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-
पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा गोविशेषयोः ।
पुण्डरीककरिण्यां श्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानळे बासुदेवे
च मुनिभेदे च कुकुरे') । ('पिङ्गलो नागभिद्भद्रवर्णाङ्ग-
पारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावभौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥
क्षियां वेद्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नाडीभेदे
कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठत्वाच्चास्त्युपमायाः । ('अनु-
पमस्तु भवेदयम् । उपमरहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥
ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'ताम्रकर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना
डीष् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रौ
दन्तावस्थाः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति डीष् ।
('शुभ्रदन्ती तदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योषिति') । शुभ्र-
दन्ती इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्थाः ॥ (१) ॥*॥
अङ्गति । 'अग्निगर्तो' (भ्वा० प० से०) । युच (उ० २।७८) ।
कल्याणान्यज्ञान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।
१००) इति नः ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः ।
'मर्तौ बहुचः-' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण
'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

ह्रीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिकु स्त्रियाम् ॥५॥

(ह्रीवेति ॥) ह्रीवाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसू-
चनार्थः । 'अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति
सूत्राभ्यां ह्रीवत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-
दतोऽम्बपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति
मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आबन्तेन
समासे तु टज्जापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तज्ज । संबन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थ-
त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ दिग्भ्यां
विनिर्गता । विदिकु शान्ता ॥*॥ सैव प्रदिकु । 'यान्या-
सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अद्यादिकोणस्य' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥*॥ अन्तरं
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रत्यये वा । मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ २ ॥*॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) दीर्घः । यद्वा—भावे घञि बालः । चक्रमिव बालो
यस्य । यद्वा—चक्राकारेण वाडते । 'वाड आश्रव्ये' (भ्वा०
आ० से०) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलयोरेकत्व-
स्पर्णाच्चक्रवालम् । ('चक्रवालोऽग्निभेदे स्याच्चक्रवालं

१—कषभदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३—'अञ्जनः' इत्युत्तरं
मञ्जनवर्णोऽस्य । यद्वा—अनक्ति 'अञ्ज' व्यत्तयादी' । ल्युः 'युद
ग' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

तु मण्डले' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (जु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०९) कलच् । मण्डं भूषां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयोः । भुजंगमेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठमेदे च') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥

अम्रं मेघो वारिवाहः स्तनयिष्वर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।

घन-जीमूत मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥

(अम्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । अम्रति । 'अम्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न अश्रयन्त्यापो यस्मात् । 'अंशु अधः-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अम्रं मेघे च गगने धातुमेदे च काश्चने' ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (उ० ३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (जु० उ० से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-' (उ० ३।२९) इतीकुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बला-कामिर्हायते गम्यते । 'ओहाड् गतौ' (जु० आ० अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रमेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽस्तिमेघयोः' ॥ (६) ॥*॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-शुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मनुप् (५।२।९४) । 'अयः' (८।२।१०) इति वत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलदस्तोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ अम्बु विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तो घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कांस्यतालादिवायुमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौषदाहोषु विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मूर्तं बद्धमनेन । 'मूढ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

१-के अम्रं वकारवदिति वैयाकरणाः-इति मुकुटः ।

२-इति पाराणिकाः । तदुक्तम् 'न अश्रयन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव वकाररहि-तत्वेन 'समयावर्तनौघनमदभ्रमराणि' इति वष्टे माघे यमकितम्-इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (ऋया० प० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् । जिया वयोहान्या मूर्तो बद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽद्वौ वृत्ति-करे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुहति । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (जु० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे । 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते होया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

(कादम्बिनीति ॥) कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघम-नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु ज्यो-त्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि क्तिप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तच्च । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः । कद-म्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।

(त्रिविविति ॥) अत्रे भवम् । 'समुद्राभ्रादः' (४।४।११८) छान्दसत्वं प्रायिकम् । त्रियामभ्रिया ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (जु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, जु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'एभ्यो भावे कः' (३।३।११४) ॥*॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥*॥ आदिना ज्वनित-हाद-रासादयः ॥ च-त्वारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाहान्यैरावस्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

(शंपेति ॥) भयंकरत्वाच्छं मुखं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ शतं हृदा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि, अंगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा क्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥*॥ हादते । आवश्यकं णिनिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।११५) ।

१-'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः-इति व्या-ख्यन्-इति स्वामी ॥ २-बहुव्रीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थायप्रत्यय-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

‘ह्लादिनी वज्रतडितोः’ ॥ (३) ॥*॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) ।
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । ‘तेनैदिक्’ (४।३।११२) इत्यण् ।
इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति ।
‘तड आघाते’ (जु० प० से०) । ‘ताडिणिङ्कच’ (उ० १।
९८) इतीति । डलयोरेकत्वात् ‘तलित्’ अपि । ‘दूरेचित्सं-
तलिदिवातिरोचसे’ इति मन्त्रः ॥ (६) ॥*॥ ‘श्वेतद्विषः
सुदामा’ इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्याया । ‘तेनैक-
दिक्’ (४।३।११२) इत्यण् । ‘अन्’ (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाद्दिलोपात्तोपा न भवतः । ‘सुदामाद्रिणा-’
इति वा । ‘सुदामा तु पुमान्वादिधरपर्वतमेदयोः’ । सुदामि
मेघे भवा वा । ‘सौदामिनी’ इत्यपपाठः । ‘सौदामन्यस-
रोमेदे तडित्तद्देदयोः स्त्रियाम्’ ॥ (७) ॥*॥ विशेषेण द्योतते ।
‘द्युत दीर्घा’ (भ्वा० आ० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३।
२।१७७) इति क्तिप् । (विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रमे) ॥ (८) ॥*॥ ‘चञ्चु गता’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ् लाति । कः (३।२।३) । ‘चञ्चला
तु तडित्तद्व्योश्चञ्चलधपलेऽनिले’ ॥ (९) ॥*॥ चोपति ।
‘चुप मन्दायां गता’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरचोपधायाः’
(उ० १।१।११) इति कल्च । ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-
पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले’ ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘विद्युतः’ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । ‘दुओस्फूर्जा
वज्रघोषे’ (भ्वा० प० से०) । ‘द्विनोऽथुत्’ (३।३।८९) ॥
(१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । ‘वज्रनिष्पेधे’ इति
पाठे ‘पिबू संचूर्णने’ (रु० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘इदुतुपधस्य-’ (८।३।४९) इति षः । निष्पेधशब्दस्तदुत्थ-
शब्दपरः । संचूर्णमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वज्रध्वनेः’ ॥

मेघज्योतिरिर्मदः ।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघटन मेघानिःसृत्य वृक्षादी
ज्योतिः पतति स इर्मदः । इरया जलेन मायति दीप्यते ।
अविन्धनत्वात् । ‘उग्रपश्येर्मद-’ (३।२।३७) इति साधुः ।
मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाहवोऽपि । अत एव ‘मेघाम्या-
दिरिर्मदः’ इति शब्दार्णवः ॥ द्वे ‘वज्राग्नेः’ ॥

१-तथाच हरिप्रबोधे ‘खेऽग्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम
नीलता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी
लताधामास्तम् । इति यमकितम्’-इति मुकुटः ॥ २-केचित्तु
(स्फूर्जः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां ‘सिपि धातो र्वा’ (८।२।७४)
इत्यतो ‘इलि च’ (८।२।७७) बाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-
विशानाञ्च भवतीति भैत्रेयः-इति मुकुटः ।

अमर० ५

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘इन्द्रधनुषः’ ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुस्त्पातादिना ऋजु अवकं सद्रो-
हितं स्यात् । ‘रुहे रश्म लो वा’ (उ० ३।१५४) इतीतन् ।
‘रोहितं रुधिरं धीरः ऋजुसकशरासने । रोहितो मीनमृग-
योर्भेदे रोहितकद्रुमे’ इति विश्वः । यद्वा-रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘ऋजोरिन्द्रधनुषः’ ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘अज्विधौ भया-
दीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यन्वि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाच्वा (नपुंसके कादिनिवृत्त्य-
र्थम्) इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या कस्येव) ल्युटो बाधः ।
‘वृषभो वर्षणात्’ (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । ‘अथ
वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्’ इति शब्दार्णवः ।
‘वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि’
इति हेमः ॥ २ ॥*॥ द्वे ‘वृष्टेः’ ॥

तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

(तद्विधात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विधाते द्वौ । ‘अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे’ (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्देवां घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(‘अवग्रहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे’) ।
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृष्टिविधातस्य’ ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘स्र गता’ (भ्वा० प० अ०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-
वर्षे सुहृद्वले’ विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महावृष्टेः’ ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) स्मृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । ‘शम्बशीकरपांशवः’ इति ताल-
व्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘कच्छेररन्’ (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । (‘शीकरं
सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्’) ॥*॥ (शीकरः)
‘दन्त्यादिरयम्’ इति धनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य’ ॥

१-कुङ्कुमे ॥ २-‘वर्षवरः पण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृष् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृष्णादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च कमण्डलौ') ॥ १॥*॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदधान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'बादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥ १ ॥*॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । दुधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः-' (३।३।९२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥*॥ 'वृष् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वष्टि भागुरिः-' इति बालोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगतिः-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अण्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेधे' (६।४।८९) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अर्था 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

अञ्जो जैवातुकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं साहस्येन माति तुलयति । 'चन्द्रे मो ङिच्' (उ० ४।२२८) इत्यनुन् । चन्द्रमाह्लादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मास्शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्वनाम्'-इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः-इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे

सुधांशौ कर्पूरे कैम्पित्ये मेचैकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफशून्योऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशो चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिष्वादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वामिसुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इत्याहवुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । धेत् पाने । बाहुलकात्कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अञ्जो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः । 'अञ्जोऽञ्जी शङ्के ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । ऋग्वं पञ्जे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोऽस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सृते-सोमः । 'अर्तिस्तुसू-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यांषध्यां घनरारे समीरे पितृदेवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' इत्यादिना दशपाद्यां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-सृयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः । सृयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सृतेऽमृतं वा सोम इति 'पुञ् अभिपद्ये' । 'वू प्ररणे' वा-इति । तज्ज । सृयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सृयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति-इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्चोपन्यामः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नाद्यः । वृडा विगृह्य तदुपन्यामस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां ङीः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽत्र । दुधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥

१—ओषधीविशेषे ॥ २—मयूरपिच्छस्त्रेखात्रये ॥ ३—स्वामिग्रन्थे तु तुनतीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (बु० उ० से०) पचायच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं त्वजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै- वृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥१॥*॥ एकम् 'चन्द्र- षोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥१५॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बहुमागमहस्त्वानि । 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग- मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूपायाम्' (बु० प० से०) । वृपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङप् । मण्डली । 'स्यान्म- ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थः

(भित्तमिति ॥) भित्ते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शकृ शक्ता' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १। ११२) इति कलच् । 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वन्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'खडि मेदने' (बु० प० से०) । खण्ड्यते । कर्मणि घञ् (३।३।५९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रह- णप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्धे ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो- ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे') । वा पुंसि-इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'क्रधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । क्रधोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खण्डमात्रस्य' ॥

अर्धं समैऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१) ॥*॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।

१-हैमेऽपि 'स्यात्कारुशिल्पयोः' इत्येव दृश्यते ॥

—चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तन्न । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना- तमिह' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा- तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥१६॥

(प्रसाद इति ॥) 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०) । भावे ङ (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्र- सत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति स्म । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्घयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('कलङ्कोऽङ्कऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ अङ्गतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('अङ्को भूषारूपकलक्षमसु चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकगसोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥*॥ लाञ्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लाञ्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥*॥ चाहयति, चक्षतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाजक् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (बु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) । ('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') ॥ (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरद् च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नात्रि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्') ॥*॥ 'मुद्धा' (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां क्ली, क्लीवे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मी- वति तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच्च' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसुतिसमाः' (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादि- त्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त- रीत्या निर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्य निर्वाजत्वात् । ('सुषमं

रुचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिरपि' ॥
(१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥

(शोमेति ॥) शोभयति 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पचायन् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायौ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः—इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानार्थत्वात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्ययः इति तु वयम्—इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥*॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विग्रहीतत्वात्तन्त्रान्तरङ्ग-त्वाणिह्नमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः—' (३।१।३१) इति णिङ्भावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः क्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति—मुकुटः । तत्र । 'इगु-पधात्कि' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य क्तिन्वा-तिदेशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीधियोः') ॥*॥ ङीषि (ग० ४।१।४५) द्युती च द्युयते वा । 'द्यु अभिगमने' क्तिन् ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) द्युतिः ॥ (३) ॥*॥ छयति । छिनत्त्य-सारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्विधी-करणे' (रु० उ० अ०) । 'कृविष्ट्विच्छवि—' (उ० ४।५६) इति क्तिन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥*॥ एषु भावे वा प्रत्ययाः । शोमेत्यत्र 'खनो च च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।

प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैल्यमापाद्यते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यायध—' (३।१।१४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥*॥ निहि-यते । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्या-यन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चकारादन्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अकर्तरि च—' (३।३।१९) इति घञः सिद्ध-त्वात् ॥ (२) ॥*॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् किञ्च । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिममेवे च') ॥ (३) ॥*॥ तोहति । 'तुहिर् उहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'वेपितुषोर्हस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् ॥ (४) ॥*॥ हन्ति 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४१) बाहुलकेन इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वाच्च गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यात्तुल्यकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥*॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत आगतम् । अण् (४।३।७४) 'केकय—' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥*॥ म-ह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पि-संज्ञयोः—' (उ० २।३२) ॥*॥ 'सिहिका' इति पाठे 'सिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥*॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ महद्धिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

(शीतमिति ॥) गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे ङ्गीवं शीतलालमयोक्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'द्रव-मूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासाच्च निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्थः सुशीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥१९॥

(तद्वदिति ॥) सुशीमादयः सप्त तु तद्वाङ्शीतगुणवा-नर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ने च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुषु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति पन्वम् । स्वामी तु—'सुषु श्यायते' इति विग्रह्य (सुशीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुषामश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्प-पोऽपि च' इति 'दन्त्यमूर्धन्य ऊष्मविवेकाद्—'इत्याह । ('सु-शीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पञ्चगान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ 'शश श्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शश्चच्छशाङ्क-शिशिराण्यपि श्कशश्चिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः किय-न्तः' इति शमेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुमेवे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वस्मर-णात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छकशि-म्बिका') ॥ (३) ॥*॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('शी-

तलं पुष्पकाशीसे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यां
स्याच्छिरे वाच्यलिङ्गकम्' ॥ (५) ॥*॥ अर्शभायचि (५।
२।१२७) शीतः ॥ (६) ॥*॥ सप्त 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

(ध्रुव इति ॥) ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) डित्त्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्गोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंस्ति ध्रुवं खेऽत्रस्तर्कयोः ।
स्त्री मूर्वाज्योः शालपण्यां गीतिसुगमेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥*॥ उत्तानपाद-
स्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) । मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धक'—(४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्यादित्वात् (४।
१।९६) इन्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मित्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभ्नोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोर्नौ
वज्रसेनतरावपि' ॥*॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४।१८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'क्तिचूर्त्ता च—' (३।३।१५४) इति क्तिजुचितः । बाहुलका-
धयस्यागतिकगतितात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शब्दा-
र्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥*॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्यनङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषिणादपत्ये 'अत इन्' (४।
१।९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥*॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सूरुरौप्यंशेयश्च
वारुणिः' इति व्याडिः । अणपि दृश्यते । 'आवेश्यागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वामिमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं विन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमा-
नम् । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति सङ्घः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भाषि-
तपुंस्कृत्वात्पुंवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रत्ययेण वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥*॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'समानस्य—' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपदयाः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

(नक्षत्रमिति ॥) न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुहिंसार्थं आत्मनेपदी । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'नभ्राण-
पाद्—' (६।३।७५) इति नचः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा 'णक्ष गतौ'
(भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ०
३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ।
घृन् (उ० ४।१।५९) । बाहुलकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभिज्जत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'स्तु ब्रक्षिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६)
इति सः । 'षटोः—' (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्क्ष-
त्राच्छभङ्गयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ भाति । 'अन्येष्वपि—' (३।१।१०१) इति
डः । 'भं नक्षत्रे गभस्ती स्त्री पुंस्ति स्याद्भृगुनन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥*॥ तरन्त्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥*॥ तारयतेः पचा-
यचि (३।१।१३४) । तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिःमुक्ताधि-
शुज्योः शुद्धमाक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे बालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिलिङ्गोऽयुचशब्दे च') ॥ (४) ॥*॥ ण्वुलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्याभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुडु,
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥*॥
भवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'उवरत्वर—' (६।४।
२०) इत्युटौ । 'ह्रस्वो नपुंसके—' (१।२।४७) इति ह्रस्वः ।
समासोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽड्यः—' इति वा ह्रस्वः । ड्यतेर्ङुः
कीलो मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्वासौ डुश्च' इति हेयः । उडुः,
उडू, उडवः, इत्यादि भेदवत् । यद्वा 'उ संवुद्धौ रुषोक्तौ
च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ कोषं
हयते, उना शंभुना दीयते वा । 'मितद्वादित्वात्' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥*॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्पक्षद्वये तकारेक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—'अ-
न्येष्वपि—' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तच्च । भाष्ये दाक्षेर्दर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य-रुफम्' (४।१।९८) इति च्फमि 'जातेरङ्गीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तीर्योपचारं विना निर्वाहाच्च । यत्तु—'अत इत्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यजिओश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायन-शब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्ङीष् । 'कौरव्यमाण्ड-काभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । त्वदुक्तोपसंख्यानप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्च-यार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञाषण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञप्राज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युडुषु क्षियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सुः-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तत्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गीत्रे, मृगशिरो न पुंसि स्वात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वङ्गी, क्षियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदी-पानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयायेऽथ सर्पांश्चे विशाखाये तथैव च । आपादाये धनिष्ठाये अश्विन्याये तथैव च ॥ इन्द्रान्येतानि बहुव-दृक्षाणां जुहुयात्सदा । इन्द्रदत्तं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं आवाश्वतस्तः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीङ्गीवयोरेकत्वे, आर्द्रा रुयेकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे, आश्लेषाये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा रुयेकत्वे, स्वातिमिथुनैकत्वे, विशाखाये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा रुयेकत्वे, मूलमश्विन्यामेकत्वे, आपा-दाद्वये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाये स्त्रीबहुत्वे, आर्द्र-पदाद्वयं स्त्रीद्वित्वे, रेवती रुयेकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीम-रणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठा मूलापा-दाश्रवणधनिष्ठाशतभिषग्रेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनी-विशाखाआर्द्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयोर्बहुवचनान्तत्व-माह । तत्रोक्तार्थवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कालायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

द्विष—' (३।२।६१) इति क्तिप् । यत्तु—'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इत्यादिना किन्—इति मुकुटः । तच्च । युजेः केवलात्कि-न्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

(राधेति ॥) राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राध-यति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्च गोपीवेद्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विशाखति । 'शाखं व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशा-खामे कठिलके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्मेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य—' (३।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्र-मेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योपिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मनुपो लुक् ॥ (१) ॥*॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥*॥ सा श्रविष्ठया समेलनवयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

(स्युरिति ॥) प्रोष्ठो गौः, तस्यैव पादा यासाम । 'सुप्रा-तमुश्च—' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहवच्यं पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्—' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात—' (५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तच्च । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणा-द्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्तादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति शेषात्—इति मुकुटः ॥

॥*॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपमेदाङ्गीबम् । 'सौम्या मृगशिरः
स्युर्गुणधिराः' इति बोधालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥*॥ मृगोऽपि ।
'मृगशीर्षे हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याधिः ॥
(२) ॥*॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः ।
प्रज्ञाद्यन् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगाक्षत्रमपि तथा । यत्तु-
'आग्रहायण्यश्वत्थादृक्' (८।२।२२) इति निर्देशास्त्रार्थेऽण् ।
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे
गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य
इति सिध्यति-इति मुकुटः । तच्च । अपसिद्धान्तात् । नहि
गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीप्विधानार्थम् ।
नव पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरमेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिवृ-
त्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाध-
संभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगशिरसः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

(इन्वका इति ॥) इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्यासौ
प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् ।
संज्ञायां कृन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५)
इत्वाभावः ॥*॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे
न' (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति
वल्च् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्वलास्तारकाभेदेऽपी-
ल्वलो मत्स्यदेवयोः') ॥ (१) ॥*॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां
पद्यानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

(बृहस्पतिरित्यादि ॥) बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः-'
(वा० ६।१।१५७) इति सुट्त्वलोपी ॥*॥ अलुकि 'बृहतां
पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥*॥
गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः
॥*॥ पक्षे (विसर्गोपध्मानीर्या) । कस्कादित्वात् (८।३।४८)
पः-इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता धिषणास्य । अश-
आद्यन् (५।२।१२७) । यद्वा धृणोति । 'जिधृपा प्रागल्भ्ये'
(स्वा० प० से०) । 'धृषोर्धिष च-' (उ० २।८२) इति क्युः ।
('धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४)
॥*॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) ।
'कृप्रोक्ष्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः) ।

१-इन्वका नक्षत्रम् इति श्रुतेः-इति स्वामी ॥ २-
केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रोक्तेऽरुचिः सूचिता । गीर्पतिरित्यसाधुरिति
मुकुटः । अतएव भाष्ये गीर्पतिः, गीर्पतिः, गीर्पतिः, इति रूपत्रयमे-
वोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ बुर्जरे चापि'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । अन् (३।१।१३४) । मृत-
संजीवनमन्त्रैकत्वात् । 'जीवः स्यान्निदशाचार्ये द्रुमभेदे क्षरी-
रिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यनुजन्तो निपातितः ।
अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋण्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् ।
बहुत्वे 'अत्रिमृगु-' (२।४।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः,
आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥*॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'पञ्च-
पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वविधानात्पञ्चा अलुक् ॥*॥
लुक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥*॥ 'ऋषयः सप्त
धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्ग-
तादङ्गिरसो जातन्वाङ्गिरशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्-'
(३।२।९८) इति ङः ॥ (९) ॥*॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

(शुक्र इति ॥) माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुक्रः । शो-
चति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२)
॥*॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवश्यमाख्या-
तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् ।
कावेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा ।
('काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः') ॥ (३)
॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः'
(उ० ४।२३९) । प्रख्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६६) ।
'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥*॥ भृगोरपत्यम् ।
ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लुक् (२।४।६५) । भृगवः ।
('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी
तु कृष्णदूर्वोमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥*॥ कवते । 'कुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ।
कांतीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंशि
खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥*॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥

(अङ्गारक इति ॥) अङ्गानि इयति पीनत्वात् 'ऋ गतौ'
(जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा ।
'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४)
इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन्
(५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि
स्यादुल्मुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेष्टुकण्डे किंशुक-
कोरके' ॥ (१) ॥*॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-'
(३।२।९८) इति ङः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो
नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥*॥ भूमेरपत्यम् । शिषादित्वात्

१-तथा च रामायणे 'अनात्ताग्रहसंज्ञांश्च आहतासन्तुष्टस्पतिः ।
दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ लोहितान्यज्ञान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मत्स्याः सुतः ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

(रौहिणेय इति ॥) रोहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्भस्ते रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।१।१३५) ('बुधः सौम्ये कर्वा') ॥ (२) ॥*॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुभ्र मनोहे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

(समाविति ॥) सूरस्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्क्तत्वात् । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रभसाच्छनिरपि ॥*॥ 'शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (०) ॥*॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः संहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसंहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पचाद्यधि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्रार्कौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकादुण् । 'रहश्च' इत्युण्-इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ध्रुवादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ विधुं तुदति । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खगः । 'अरु-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना रक्षपताकाविप्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी बहो बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्वे । मयूरे कुकुटे चाश्वे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋणयश्च । 'दिक्संख्ये-' (२।१।५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिर-

जिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया-
श्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सप्तर्षीणाम्' ॥

राशीनामुदयो लग्नं

(राशीनामिति ॥) अश्रुवते व्यामुवन्ति । 'अश्न व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिपणाद्यो रुडायलुक्च' (उ० ४।१।३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति कस्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलह्मी व्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तच्च । उक्तधातोर्लगतिरुपाभावात् । प्रकृतेऽर्थासंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राशुदये ज्ञीबं सत्कलजितयोजिषु' ॥ एकम् 'राशुदयस्य' ॥

ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥

(ते त्विति ॥) ते राशयः । मेषवृषा आदी येषां ते ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करप्रभ्रप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विषस्वत्सभाश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

शुभणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिपांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

(सूरैति ॥) सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसुधाजगृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । दैन्यादिः ॥*॥ शवनि । 'शु गर्ता' (सौत्रः) 'शुस्तिन्विमीनां वीर्यश्च' (उ० २।२५) इति कनि शूरश्च । 'शूरश्चाहमटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युत्पत्तिवि-
वेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु-सुते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकु-
टेन कृतम् । तच्च । उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सु गर्ता' (भ्वा० प० अ०) सुवति प्रेरयति क-
र्मणि लोकान्, इति वा । 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राज-
स्यसूर्ये-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणे

१—'पुंस्त्रीबलिङ्गम्' इति हेमेन व्याख्यातम् । इदं च प्रयोगा
अपि ॥ २—ते राशयः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके ।
तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनर्कौ' इति स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः ।
३—'वारुणी वारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकात्
'कुम्भदाकरा इवासोऽहशूरभासः' इति वासवदत्ताख्ये चाख्येतिरपि—
इति मुकुटः ॥

तपने की तद्भाष्योपधीमितोः' ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'श्वश्रु-
न्युषन्-' (उ० १।१५९) इति निपातितः । ('अर्यमा
पितृदेवते । तरणो सूर्यमक्षायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-
क्षिवर्णयोः') ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।३९)
इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्यात्
८।३।४८) भास्करादस्करौ-इति खामी । (भास्करो
बहिसूर्ययोः) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं बध्नाति ।
'बन्धैर्बध्नुषी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ।
('भास्वान्दीप्ते रवौ') ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छा-
दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।
७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) ।
'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्भत्वाभावः । ('विष-
स्वान्विबुधे सूर्ये तज्जगर्था विवस्वती') ॥ (१३) ॥*॥
सप्ताश्वो यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥
उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति
वा । 'कृती छेदने' (६० प० से०) । णिजन्ताल्लुप् (३।३।
११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।३।५२)
इति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।
'चोः कुः' (८।२।३०) । ('अरो हारि' (८।४।६५) क-
लोपः) । यद्वा 'अर्कं स्तवने' (चु० प० से०) । चुरादिः ।
अक्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति
गैते घञ् । (अर्को इमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजसि)
(१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इत्या-
दिमन्त्रादीर्घोऽपि 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डौ' इति नामनिधाना-
च्छब्दाणवाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥
मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषिमदि-'
(उ० १।५११) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥*॥
महेः किरवि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-
त्पक्षपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति ।
'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यकरागेऽर्के
संभ्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कृष्टमेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणातिविषादयामामजिष्ठात्रिहताषु च') ॥ (२१)
॥*॥ पुष्पाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०) ।
'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वश्रुन्युषन्-' (उ० १।
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥*॥ दिवो मणिरिव ॥

(२३) ॥*॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसृष्ट-'
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्धुमणौ पुंस्त्रि-
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥*॥ मेघति । 'विमिषा
मेदने' (दि० प० से०) । 'अमिषिमिदिससिभ्यः कत्रः'
(उ० ४।१६४) इति कत्रः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये
पुंस्त्रि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते ।
'रुच वीर्यौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुवातेतश्च-' (३।२।
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽमि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥*॥ विभैव बहु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्ये हारमेदे च पावके' ॥ (२८) ॥*॥ ग्रहणां
पतिः ॥ (२९) ॥*॥ त्विषां पतिः । अल्लक् ॥ (३०)
॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति ।
'दाभाभ्यां डुः' (उ० ३।३२) । ('भानुरंशौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥*॥ हन्ति । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्णवर्कपरमा-
त्मनि मैत्सरे ॥ योगिमेदे मन्त्रमेदे शारीरमरुदन्तरे । तुर-
गमप्रमेदे च' ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥*॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽरुणरेऽपि स्याद्भा-
स्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञाषणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः'
इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति । 'सू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । तुच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूर्यते, सृते—इति
स्वामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'स्वरतिसृतिसूर्यति-' (७।२।
४४) इतीदृक्कल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरर्थासंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रुयते, स्तूयते, रवते,
वा । रविः 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुह गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥
(३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्थिकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिकाः ॥३१॥

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः ।
'जनेररुष्ठ' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
चिच्च' (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः ठञ्चान्तादेशः । ततः
प्रज्ञाषण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा ।
ऋध्यण् (४।१।११४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंस्त्रि-' (३।
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा हाने' (अ० प०
से०) । कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्धं आद्यच्

१—'की तु नाभौवधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन 'परवर्ण-
न्तानामिति वचनमनार्थम्' इति कैयटवोचिताद्विः सूचिता ॥
अमर० ६

१—मत्सरो देवः । तत्र यथा 'मुनौ विहंसे सरसीव शुष्के' इत्यनेका-
र्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥*॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रमेदेष्वा-
 न्नेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥*॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।
 २९) इति चकाराट् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

(सूर्येति ॥) सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥*॥ अरुणो वर्णो-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मतुपो लुग्व् ॥ (२) ॥*॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥
 (३) ॥*॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्वादिवात् (४।१।९६)
 इन् ॥ (४) ॥*॥ गरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

(परिवेष इति ॥) परितो विव्यतेऽनेन । 'विल्ल व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥*॥ 'विश प्रवेशने'
 (जु० प० अ०) अस्माद्धवि तु तालव्यान्तः । 'वैष्टने परि-
 वेशः स्याद्भानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥*॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति किः । ('परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥*॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।
 १८) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥*॥ 'मडि
 भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥*॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधि-
 श्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोन्नमयूखांशुगभस्तिघृणिघृणयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ॥ ३३ ॥
 (किरण इति ॥) कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि-
 तश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न पत्वम् ।
 ('उक्तो वृषे च किरणेऽप्युक्तार्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

१—इन्द्रादयो द्वादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सौरम् ।
 तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे
 पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया ।
 यवमन्वे शुद्धहराडु(किटु)स्वरादयः । तेषु प्राधान्याच्च यवोक्ताः । इति
 स्वामियुक्तौ ॥

॥*॥ भिगीते । 'माड ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यु-
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१।
 १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः ।
 धातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य
 निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेऽपि च । उज्जालायामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अंशयति । 'अंश विभाजने'
 चुरादिः । मृग्यत्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशुल्लेशे
 रवौ रश्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः सप्तादिसूक्ष्मांशे किरणे
 चण्डवीधितौ' ॥ (४) ॥*॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा०
 ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं बभस्ति दीपयति ॥
 गभस्तिः । 'भस भर्त्सनवीधयोः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः 'क्विचकौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनवीधयोः' । 'वसेस्तिः'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः- इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनम-
 नुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥*॥ जिघर्ति । 'घृ क्षरणवीधयोः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्चः । वस्तु-
 तस्तु घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥*॥
 घृणोति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृषि-
 घृषिभ्यां कित्' इति निः क्तिच्-इति मुकुटः । तज्ज । तादृश-
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकाभिः, गुणाभावश्च ॥ * ॥
 'घृणिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'घृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिब ॥*॥
 'पृश्निः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावाच्च 'घृणिपृश्नि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पश्यति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥*॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रश्मौ
 पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥*॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'ब्रुटि-
 मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुरस्रः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनि-
 भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ दीधीते दीप्यते ।
 'दीधीच् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) ।
 'तितुत्र-' (७।१।९) इतीप्तिवेषस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—तालव्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च मयंकरे करे महीषधीनष्टकरांशुने
 शुभे' इति ज्ञानकीहरेणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकान्त । 'वीर्णयोः-' (७।४।१३) इतीकारलो-
पः । अयं क्रियामेव । 'वीधितिः क्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'वीधितिः' इत्यत्र क्रिया-
मिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कि-
रणानाम्' ॥

स्युः प्रभास्यमुचिदित्वद्भाभास्यविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुमे क्लीबे

(स्युरिति ॥) प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । किप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥
(२) ॥*॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-
दीप्तौ च शोभायामभिप्लवङ्गामिलाषयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्वेष-
ति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) किप् (३।२।१७८) ।
('त्विद् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥
(४) ॥*॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । दक्षिप्रहणात्
(वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।६) । 'भा भुव्यलंकृतौ
दीप्तौ क्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा
किप् (३।२।१७८) । आबन्तत्वाभावात् सुलोपादिः । भाः
विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
किप् (३।२।१७७) भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे
च') ॥ (६) ॥*॥ छयति छिनत्ति वा तमः । 'कृविष्ट्वि-
च्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः ॥ (७)
॥*॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगु-
पधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यते-
ऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः ।
(वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)
रोचतेऽनेन । 'अर्विद्युचि-' (उ० २।१०८) इति इतिः ॥
(१०) ॥*॥ 'इद्युचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) ।
द्युच्यति पूतीभवत्यनेन । इतिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश
'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८)
करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
उद्द्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु
पाचार्यजन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदर्थे कोष्णम् । 'ईषदर्थे' (६।
३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।
१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४)
॥*॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे क्लीबाः ।

गुणिनि विक्षेप्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजवति । 'तिज निशाने' (तु० प०
से०) । 'युजिरुचितिजां कुध' (उ० १।१।४६) इति मक् क-
वर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'तिजेदीर्घश्च' (उ० ३।१८)
इति झक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहा-
जिमुष्के । क्लीबं यवाप्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२)
॥*॥ खमिन्द्रियं रात्यभिभवति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णधर्मयोः । गर्दमे-
ऽस्त्री देवताडे' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु,
इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुप-
चारत्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्तस्याम् । अर्शभाष्यन्
(५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ'
(५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्पते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्,
इति वा । ण्यन्तात्पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) 'कालो मृत्यौ
महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥*॥ दिशति । 'दिश
अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिचरौ च संज्ञायाम्' (३।
३।१७४) इति कः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥*॥
नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च'
(उ० ४।२२४) इत्यमुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्'-
(७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्माच्चुडवि' (६।३।७४) इति जुद् ।
सान्तः ॥ (३) ॥*॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प०
अ०) पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषा-
संपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥
क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सामान्य-
कालस्य' ॥

अथ पक्षसिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षसिः' (५।२।२५)
'सर्वतोऽक्तिन्नर्यात्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीष् तु प-
क्षती । 'पक्षसिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तियौ' ॥ (१)
॥*॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) किप् दान्ता । 'प्रतिपत्तौ तिथौ मतौ'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिपत्तियेः' ॥

तदाद्यास्तितथयो द्वयोः ॥ ३६ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः ।

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘स्ततन्वजि-’ (उ० ४।२) इत्येतेरिधिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अहोपः ॥ (१) ॥*॥ इयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिश्च एव संबध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

अहो दिनाहनी या तु ह्नीये दिवसवत्सरौ ।

अहो इति ॥ असत्यन्धकारम् । ‘वस्तु अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फायितञि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘अहस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । ‘दीह क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इणसिञ्जिदीह-’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भ्रस्वः । यति तमो, निर्व्यापार-स्थिति चेति वा । यतेः किनन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जाहाति । ‘नजि जहातेः’ (उ० १।१५८) इति कनिन् । ‘रोऽधुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—‘अहन्’ (८।२।६८) इति क्त्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन् । रत्वस्य क्त्वापवाद-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्ण्यन्तात् । ‘अतिकमिभ्रमि-’ (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास-’ इत्तु पुमाणागप्रमेदयिनोरपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्युषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्युष इति ॥ प्रत्युषति कुरुति कामुकान् । ‘ऊष रु-जायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रत्युषोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलवति चेष्टाम् । ‘अभ्यादयथ’ (उ० ४।११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रह्लाद्यणि (५।४।३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रभाते ह्रीं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्या-त्रिषु मये तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओषत्यन्धकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः क्लिष’ (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रति । ‘उषः प्रत्युषति ह्रीं पितृप्रक्षां च योषिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) कः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘वोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाब्धधा-’ (३।१।१४१) इति णः । ‘सायः काण्डे दिनान्ते च’ ॥*॥ मान्त-

१—इत्यमरः ‘रविर्मेनाग्दक्षितवासरः सरः’ इति जानकीहरणम् । ‘वदो वासरसङ्गः’ इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घस्यः ‘प्रत्युषस्कुटिलकमलमोदमेत्रीकपायः’ इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्यं प्रधाने’ इति पाठः ॥

मध्यं लब्धयवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिना-न्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘ध्ये चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतब्धोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यह् । ‘संध्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्गुणसंधिषु’ ॥*॥ निर्यकारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीतेऽस्याम् । डुधाभः (जु० उ० अ०) अह् (३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । क्तिप् (३।२।७६) । द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राहापराहमध्याह्निसंध्यम्

प्राहेति ॥ अहःशब्दस्तदवयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजाहः-’ (५।४।९९) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५।४।८८) इत्यहोदेशः । ‘अहोऽदन्तात्’ (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संध्या-विसाय-’ (६।३।११०) इति शापकात्समासः । ‘रात्राह्राहाः पुंस्ति’ (२।४।२९) मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी ह्रीभता, पक्षे त्रिसंध्या ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिना-यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्षरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विमाधरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । ‘शु हिंसायाम्’ (क्वा० प० से०) । ‘कृशूगृह्णचतिभ्यः स्वरच्’ (उ० २।१२१) ‘वि-द्रौरा-’ (४।१।४१) इति ङीष् । ‘शार्षरी यामिनीजियोः’ ॥*॥ प्रह्लाद्यणि शार्षर्यपि । ‘शर्वरी शार्षरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां इयति तनूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतब्धोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निशा दाहहरिद्रायां स्यात्रियामाहरिद्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निद्र च द्यामा तुक्ती तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निद्र’ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४।६७) ॥*॥ ‘कृदिका-रात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् रात्रीत्यपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्विनी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोच्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्वर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—‘संधोच्चलितः’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ २—‘गुण-संधी पुंस्ति’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थाच्चातेः 'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥*॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥*॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (स्वा० प० से०) अस्माप्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीष् । 'विभावरी निशाराभ्योः कुह्यां चक्रमोषिति । विवादे वक्रकुर्व्यां च' ॥ (८) ॥*॥ तमोऽस्त्यस्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥*॥ रजन्यनुरक्ता भवन्ति रात्रिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः क्विच' (उ० २।१०७) इति चकारादनिः । कित्वाजलोपः (६।४।२४) । ङीप् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' । ङीष्भावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥*॥ मीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥*॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥*॥ पक्षे तमिः ॥*॥ पचाद्यच् 'तैमा' आपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिश्च

(तमिस्रेति ॥) तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्रं तमिरे कोपे पुंसि ङी तु तमस्ततां । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥*॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मत्वर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खैले' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्यौत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।२।१०३) ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्निशि क्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहर्गुकायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्तविधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥*॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णमायां स्याद्विहग्यां शाकिनीमिदि । आगामिवर्तमानाहर्गुकरात्रावपि क्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

१—'स तमी तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माधवदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

२—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—'खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्याद्विहग्यां' इति पाठः ॥

गणरात्रं निशा बहुयः

(गणेति ॥) गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः । गणशब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थे-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राद्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्लीबत्वविधानात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रौ प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

(प्रदोष इति ॥) उच्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टौप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोक्षियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥*॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१) ॥*॥ रजन्या मुखमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥ अर्धरात्रनिशीधौ द्वौ

(अर्धेति ॥) अर्धं रात्रे । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीयावगणाः' (उ० २।९) इति षक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वाविति । समावित्याकृत्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मण्' इति मण्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते ङङादिरस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् ।

(स इति ॥) प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदशोस्तु संधिः पर्वे प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिममितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्वे क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विधुवत्प्रभृतिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राश्नः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुण्यकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य क्लीलिङ्गाभावेन कस्याप्राप्त्या न कपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

(पौर्णेति ॥) पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्थेऽण् । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्रः । पूर्णो माः पूर्णिमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाह्व' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञमेदे ऋषी पूर्णिमातिथौ') ॥ (१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) पूर्ण चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) टप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । 'अथानुमतिरुनेन्दुपूर्णमानुजयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानुमत्याः' ॥

पूर्णं राका निशाकरे ।

(पूर्ण इति ॥) चन्द्रे पूर्णं तु । राति शुभम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । बाहुलकाद्भस्वः । 'राका नव्यन्तरे कच्छुं नवजातरजःस्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमां सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धभावश्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि ॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।१।१८) ततो ङीष् (ग० ४।१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् । अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन् (उ० ४।१।१८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति रभसः । 'अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शाब्देन । 'पुंस्ति संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽर्धा दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दुसंगच्छतोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दर्शस्य' स्य दृष्टेन्दुः सिनीवाली

(सेति ॥) चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् । सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः । सिनी वलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'स्त्रियाः पुंवत्'—(६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम् । 'संज्ञापूर्व्योश्च' (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तन्न । सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्कत्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र—इति तेन विगृहीतम् । तदपि न । बालेत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बालास्त्यस्याम्—इत्याह । तन्न । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामादुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगाद्दृष्टचन्द्रकला सा अमा कुहः । कुहयति । 'कुह विस्मापने' (जु० उ० से०) चुरादिः । 'नृतिशब्धोः कृः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि ॥*॥ मृगय्यादित्वाद्भस्वोऽपीत्यन्ये । 'धिनूररज्जुकुहसरयुतनुकरेणवः स्त्रियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहः ऋषी कोकिलालापनेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुह्याः' ॥

उपरागो ग्रहः

(उपराग इति ॥) उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् । (३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंस्ति स्याद्वाहुमासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं ग्रहः 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च संहिकेयोपरागयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः संहिकेये विल्वोत्पातयोरपि' । सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०१।४।७०) । 'उपरक्तौ व्यसनात् राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ इमां द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अभ्युत्पात उपाहितः ।

(अभ्युत्पात इति ॥) अभेरुत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं कलं यस्य । 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकाशादिष्वग्निविकारस्य' ॥

१—इममेविन्दोरपि—'अनुग्रह' इति पाठो वृक्ष्यते । व्यख्यातं चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्वभामायां भामाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मतुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृवि-
शिभ्यां झञ्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झञ् । 'होऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाम-
माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-
वन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पवन्तौ च
चन्द्रार्कावेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पवन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'समुच्चिनसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

(अष्टादशेति ॥) 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-
द्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते ।
'हनिकृषि-' (उ० २।२) इति कथञ् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां
कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्विधि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्या-
तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत् ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति ।
'कल संख्याने' (जु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क-
लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणं हिंसायाम्'
(त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पूर्वा-
त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

(ते त्विति ॥) ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हूर्छा कौटिल्ये'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अजिष्टसि-' (उ० ३।८९)

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।१।२६) इति मानञ् । तत्र 'आनकृतो द्वन्द्वे'
(६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणेन वेदलोकसह-
चरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्यातथात्वात् । अत एव 'रविच-
न्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति षट्खर्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक्
धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्रयमजर्थादन्तत्वदर्शनात्
—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्या व्याख्यातं च । पुष्पे
इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पवन्तौ । यथा च ।
'विश्वस्यास्व विलोचने निरयतो यत्पुष्पवन्तौ तमः' इति ॥

इति को मुडागमश्च । 'रात्रोपः' (६।४।२१) इति छलोपः ।
'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके'
(३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशद्दहोरात्रः

(ते त्विति ॥) ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-
हारः । 'अहःसर्वकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राद्वाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहो संहिता रात्रिः' इति वि-
ग्रहं प्रदर्शय 'अहोरात्रः-' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । तथा
सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्वात्रिशब्दाद्भेद एवाजिघा-
नात् । 'गणरात्रवदज' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-
ख्याव्ययादेरप्यजिघासः । अत्र तदादित्वाभावात् । यदपि—
समाहारे क्लीबमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-
हारेऽपि 'रात्राद्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-
स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पात्रा-
यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-
हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्राक्सं-
ख्यायान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य
तदयोगात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा०, जु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पक्षो
मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो बन्धे
बले सखिसहाययोः ॥ तुल्लिरन्ध्रे पतत्रे च राजकुजरपा-
र्श्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ कृष्णप-
क्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्,
अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

(द्वाविति ॥) इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तेष्व-' (उ० १।
७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः क्षीकुसुमे मासि
वसन्तादीषुधारयोः') ॥*॥ मार्गादीनां युगैर्हैमन्तादीन्तु
वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव मास्ये 'अहग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥
२—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं दश पञ्च इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयमं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३। ११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विग्रहः ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोरुपन्यसनं-मुकुटेन कृतम् । तद-संगतम् । इति स्पष्टमेव । ‘अयनं पथि भानोरप्युदग्दक्षि-णतो गतौ’ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पश्चादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसेश्च’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः स्यार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

(समेति ॥) रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर—’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२। ९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषु-वम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे बोपा-लितः ॥*॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः’ (५। २।१००) इति पामायन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिवकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अचि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२। २१) इत्यण् । एतेन ‘पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नात्रा स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे’ इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘बह मर्षणे’ (भ्वा० उ० आ०) अयुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । (‘सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’) ॥*॥ पचाद्यज-न्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्र-कोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । (‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि’) ॥ ३ ॥*॥ आग्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आग्रहायण्यश्चत्थाहक्’ (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादिखात (वा० ५।२।१०३) अणि ‘आग्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ वत्सारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

(पौष इति ॥) पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण—’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः’ (वा० ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन्’ (४।२।२१) इत्यण् । (‘पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु मह-युद्धयोः’) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । अयुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः । ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पु-माश्च शिशिरमाघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० प० से०) ‘फलेर्गुक्च’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगा-गमश्च । ‘फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२। ११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीमिथुंका पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु शुभाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंहमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः’ (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपसि साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘तपस्यः फा-ल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ’) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठक् (४।२।२३) । (‘चैत्रं मृते देवकुले ना भूयन्मासमे-दयोः’) (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यते एतं मधुः । ‘मन-ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘फलिपाटि—’ (उ० १।१८) इत्यु-धश्चान्तादेशः । ‘मधु पुष्परसे क्षौदे मधे ना तु मधुइमे । वसन्तदैत्यभिषेचे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माघयो राघः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्न च' (४।१२९) इति नः (२) ॥*॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्यैष्ठे शुक्रः

(ज्यैष्ठ इति ॥) पूर्ववदण्ड्येन ज्यैष्ठः ॥*॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुध्यभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासमेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा मे गृहगोधिका-याम्') ॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भगवै ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वामिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किञ्च ॥ (१) ॥*॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । क्ली पूर्णिमायाम्' । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नमाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'क्लीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रावणं श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रावणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणा । 'लुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेभ्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रावणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रावणा' इति निर्देशात् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्यात्यां श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति, नभाति, नभते, वा नमाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, ऋया० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तत्र । नमासी, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःसु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नमाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'मस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहो-त्यादेः 'न नभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीबं व्योत्रि पुमान्वने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्ती पतद्गृहे' ॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

(स्युरिति ॥) नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रौष्ठपदाभिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥*॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिद् यात्रा । क्रिप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श-आयच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्ड्वयम् (४।२।३, २१) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजशेषः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्याशु कार्तिके ॥ १७ ॥

बाहुल्योर्जा कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्ड्वयम् (४।२।३, २१) ॥ (२) ॥*॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) प्यन्तात् । (३।१।२६) पचायच् (३।१।१३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) इन्ति । 'इन्तेर्मुद हि च' (उ० ३।१२९) इति ऋच् हिरादेशो मुडागमः । शुणः (७।३।८४) ॥*॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमः प्रकृत्यन्यतरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा० प० अ०) । अन्तर्भावितप्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ 'मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोर्मेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवहि-
वसि-' (उ० ३।१२८) इति ऋच् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां
समयः ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु रमन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र ।
'रभ रभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८)
'सुरमिर्हेन्नि चम्पके । जातीफले मातृमेदे रभ्ये चैत्रवस-
न्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
ग्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्माणमस्तपः ।

(ग्रीष्म इति ॥) प्रसते रसान् । 'प्रसु अदने' (भ्वा०
आ० अ०) । आतो मङ्, घातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः'
(१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तु-
भेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ ऊषति रुजति । 'ऊष रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति
मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') ।
यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥ मकि (बाहुलकात्)
अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा क्रियां
रिबधि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥*॥ नितरां दहतेऽत्र ।
'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९)
इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कृत्वम् । 'निदाघो
ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुप-
गममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'इणसिजिबीडुभ्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो
ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥*॥ 'ऊष
रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आग-
च्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥*॥
'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपा-
लितः ॥ (६) ॥*॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

(स्त्रियामिति ॥) वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प०
से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा
वृद्धत्र । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति वीर्षः ॥ (१) ॥*॥
वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्षाभायच् (५।२।१२७) । टाप् (४।

१।४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२)
॥*॥ वर्षतोंर्द्धे 'आवणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

(अथेति ॥) शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनौषधयः । 'शू हिंसायाम्'
(भ्या० प० से०) 'शूद्रभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ('शरत्
स्त्री वत्सरेऽयृतौ') ॥*॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शर-
द्रवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह' इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षड्मी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

(षडिति ॥) अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेष्व' (उ०
१।७२) इति तुः, चात्किट् । यत्तु मुकुटेनोफम्—केलादय
इति तुन्—इति । तत्र । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ।
(१) ॥*॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः २०

(संवत्सर इति ॥) संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेष्व' (३।७१)
'संपूर्वाञ्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-
तुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥
(२) ॥*॥ आप्यते 'आप्लु व्याप्तौ' (स्त्रा० प० अ०) ।
'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः
संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ भावाज-
हाति, जिहीते वा । 'हृष ग्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति
ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संबन्धः । 'हायनो
न क्रियां वर्षे पुंस्यर्चिग्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥*॥ शृणाति ।
'शू हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) 'शूद्रभसोऽदिः' (उ० १।
१३०) इत्यादिः ॥*॥ प्रह्लाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि ।
'समायोषिति, शारदः' इति रमकोषः ॥ (५) ॥*॥ 'षम
ष्टम वैक्रव्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विह्वलं कुर्वन्ति
सर्वम् । पचाद्यच्चि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'बहुवच-
ननिर्देशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । कश्चि-
द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते-' (५।२।१२) इति
सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । समान्ति
सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प०
अ०) । 'आतथोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समां स-
माम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समाः संवत्सरे

१—'मनु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया
वक्रमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमवनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मा-
पादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिष्वान्तरः
संवत्सरः, इति न योनिरुक्त्यम् । लोकेस्तु 'दादशमासाः संवत्सरः'
इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति वीरूपभाष्याद्या ॥

क्रियाम् । सर्वसामुसमानेषु स्वर्गं स्वादमिवेयवत् ॥ (६)
॥*॥ यद् 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

(मासेनेति ॥) नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र ह्येवमप्यहो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मो-
ऽजातो' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः षष्ठ्यधिकैस्त्रिभि-
होरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्युगम् ।
तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थिति-
कालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

(कल्पाविति ॥) ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तात्
(३।१।१२) पचायच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वेषां' इति पाठः । २—इदं च मनूक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्योदयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
वितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो मेघविषुवे,
मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविषुवे, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥
४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं
तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेया-
नि । तन्मानं च मनुनेत्यमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां
तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
ससंध्येषु ससंध्यात्रयेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि
च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु
सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती रात्रिमेव च ॥' इति ।
अस्य निष्कृतोऽयंस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, वर्षदिन ३६०
शुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००१ त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६००
मानुषैः १२९६००० । द्वापरं दिव्यैः २४००, मानुषैः ८६४००० ।
कलिर्दिव्यैः १२०० मानुषैः ४३२००० । चतुर्युगं दिव्यैः १२०००
मानुषैः ४३२०००० । ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२०००००० मानुषैः
४३२००००००० इत्यमरसेवः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

(मन्वन्तरमिति ॥) 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥*॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

(संवर्त इति ॥) संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति षष् । 'संवर्तः प्रलयेऽह्युद्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृती । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति षः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि'
(३।३।११८) इति षो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये
हजि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्मी पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकलमवम् ।

कलुषं वृजिनैनोद्यमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

(अस्मीति ॥) पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यकीकरणे,
विस्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे षच् (३।३।१९)
कृत्वम् (७।३।५२) । यद्वा-पचनं पङ्क्तो व्यकीकरणम्,
विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचायच् (३।१।१३४) । 'पङ्क्तोऽवे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।६५)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥*॥ पान्त्यस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविभिभ्यः पः' (उ०
३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वार्थमुक्तो नाम मनुः स्वरोन्निषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽसीताः सप्तपरस्तु रवेः सुतः । वैवस्व-
तोऽयं बलैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णौ ब्रह्मसावर्णौ
इत्यपि । धर्मसावर्णौरुद्रस्तु सावर्णौ रौष्यभौलवत् ॥' इति मन्वन्तर-
मानानयनं । नामनिधाने सर्वैर्ब्रह्मनारायणचरणाः—'दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य आगाद्यतुर्दश ॥'
इत्यनेन स्पष्टमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८
वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ वटिकाः, सामान्येकपञ्चाशत्
पञ्चानि भवन्तीति—शुक्लपक्षः ॥ २ 'कुद्रे' इति पाठः ॥

अक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ कलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल शैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० ११५०) इति टिषच् जुगागमश्च । ('किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । पुषोदरादित्वात् (६४१९०९) लत्वषत्वे । 'कल्मषं किल्बिषे क्लीबं पुंसि स्यात्तरकान्तारे' ॥ (५) ॥*॥ कलयति वसीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (बु० उ० से०) । 'पून-हिकलिभ्य उषच्' (उ० ४१७५) । 'कलुषं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्लिष' (उ० २१४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्राय-श्चित्तेनेति वा । 'इणू गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४१९९८) इत्यधुन्, जुगागमश्च । ('एनः पापापरा-भयोः') ॥ (८) ॥*॥ अङ्कते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचायच् (३१११३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वाच्च शुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैः' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४१२१३) इत्यधुन्, जुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अधुन् (उ० ४१९८९) 'अङ्कः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१०) ॥*॥ इणो भावे कः (३१३११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८१३४१) इति षः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममल्लियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं धृषः ।

(स्यादिति ॥) धरति विश्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुषु-' (उ० १११४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽङ्गी पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अर्हिसो-पनिषद्याये ना धनुर्यमसोमये' ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'पूजो षण् शुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५११५) इति यत् शुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुनति । 'पुण कर्मणि शुमे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३१११३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (३१३१६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५१३१५७) इतीयधुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५१३१६०) । श्रेयो मुक्तौ शुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२१२१९८) ('सुकृतं तु शुमे पुण्ये क्लीबं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥*॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इगुपधलक्षणः (३१११३५) कः । 'वृषो गव्याश्चधर्मयोः । पुराणिमेवयोः शृङ्गा वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तर-स्थश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्थीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

(मुदिति ॥) मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि (वा० ३१३१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीन् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । भावे फिन् (३१३१५४) । ('प्रीतियोंगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥*॥ 'मरी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३१३१६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति' ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३१३१९८) ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३१३१८९) ॥ (८) ॥*॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥*॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (क्या० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४१९४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥*॥ इयति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३१८५) भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात्-इत्युक्तं मुकुटेन तन् । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनु-पसर्गोऽङ्गिम्प-' (३१११३८) इति सूत्रपठितात् 'सातः' पचायचि (३१११३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्तु—सिनो-त्यशुभम् । सातम् । 'वे क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य विरु-द्धत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः के 'यति-स्यति' (७४४५०) इतीत्वप्रसङ्गात् । तनस्त्ववि-धानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥*॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (बु० उ० से०) । भावेऽच् (३१३१५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममल्लियाम् ।
शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५१४१८०) इत्यच् समा-सान्तः 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥*॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ क्षेतेऽनेन । शिवम् । 'क्षीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) । 'खर्वनिघृष्ट-' (उ० १११५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुरुगुली

२—तथा च देवीशतके 'अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्मानन-सारइतिहरस्याननर्भातंसा' इति—मुकुटः ॥

बालके हरे । पुण्डरीकहृमे कीले ॥ (२) ॥*॥ भन्दते
'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'भज्जेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषमे च
कदम्बके । करिणातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुत्तयोः ॥ काचने
च क्रियां राक्षाकृष्णाव्योमनवीषु च । तियिमेदे प्रसारिण्यां
कदफलानन्तर्योरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-
न्तरे' ॥*॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये
च') ॥ (३) ॥*॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अभ्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
हेत्रि मङ्गले' ॥ (४) ॥*॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं
पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदर्विका' ॥
(५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ॥*॥ शु पूजितं भाति ।
'भातः-' (३।२।३) इति कौ वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति ङो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६)
॥*॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (उ० आ० से०) । 'लष-
पतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (७) ॥*॥ 'भवो भद्रा-
प्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-
ठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥*॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३।
४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुने च सत्ये च योग्ये भा-
विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरौ पुंसि क्रियां करिकणोमयोः ॥
क्लीबमस्थनि') ॥ (९) ॥*॥ कुत्सितं शलते संवृणोति । 'शल
चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे' ॥
(१०) ॥*॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
मन् (उ० १।१४०) । अत्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
यत्तु—क्षिणोत्पशुभमिति विग्रह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-
न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
लघुसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्षपि' ॥ (११) ॥*॥ 'संशु
स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।—
शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

(अथेति ॥) पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा-कुश्यति । कुश संश्लेषणे' 'वृषा
दित्वात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशल-
वर्धितः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपोच्छ्रायः' इति
वासवदत्ताक्षेपः । 'कुष निष्कर्षे' इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलंका-
रोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्धन्यमध्यमपि—
इत्युक्तम् ॥

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र क्रियां कल्याणी ।
अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्धमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, अव्युत्प-
न्नावेति प्राश्नः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३),
कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य
लः ॥ (१) ॥*॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (उ०
उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा ।
'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं काण्डमव-
सरो, रसो वास्य । प्रकाण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ।
(३) ॥*॥ उद्भशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६)
इति निपातितः । उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोपः, चत्वं च निपा-
त्यते । 'उद्धो हस्तपुटे बह्वी श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्भः ॥*॥ लजतीति लजः । 'लज कान्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्वल्लजः तल्लजः ।
कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अङ्गी प्र-
काण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिकादीनां रुढिशब्द-
त्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति समासः । कृष्णसर्पवा-
प्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः । उद्भस्त्वसमस्तोऽपीति खान्या-
दयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

(अय इति ॥) इत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'शुभावहविधिः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं क्ली नियतिर्विधिः ।

(दैवमिति) ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'भाग्यै-
कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
धेयः' (वा० ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र-
त्यययोः पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ अज्यते । 'भज सेवायाम्'
(भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुत्वम् ।—'भागाद्यच्च' (५।१।४९) इति
खामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥*॥ नियम्यते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्तिचकौ च-'
(३।३।१७४) इति क्तिञ् वा । अत एव 'क्ली' इति विधानं
सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥

१ इत्युत्तरं 'ननु विशेष्यनिज्ञाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

निधीयतेऽनेन । इधानः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ।
'विशिष्टाविधानयोः । विधिवाक्ये च देवे च प्रकारे काल-
कल्पयोः' ॥ (६) ॥*॥ इदं 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

(हेतुरिति ॥) हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौ' (खा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१)
॥*॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताह्युद (३।३।११७) ॥—करोतीति
'त्युद च' (३।३।११५) इति चकाराह्युद—इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणं पुनः । यातना
कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशेषे-
ण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
ङः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा
वीयते । 'व्येम् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वित्पथः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०९) इति ङः । विशेषे-
ण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जाय-
तेऽस्मादिति वा । वज्रति कार्यं गच्छति । 'वज्र गतौ' ।
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ईलम् । वयोरभेदाद्बीजम् । 'बीजं तु रेतसि ।
स्यादाधाने च तस्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

(निदानमिति ॥) नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'इदान्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । वत्स-
दाभ्यवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिमुख्यं कारणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

(क्षेत्रज्ञ इति ॥) क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । यस्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तज्ज ।
'एतयो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
त्मानिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अतति । 'अत सात-
त्यममने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४।१५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यजे
धिवणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे') ॥ (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अभ्रगमने' (तु० प०
से०) । 'पुरः कृषन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यामने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कृषन् ।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

(प्रधानमिति ॥) प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७),
प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ पुष्पा-
वुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।
१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाध्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ
लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

(विशेष इति ॥) कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।
कालेन निर्हेतः । 'निर्हेतेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति
ठक् । अवपूर्वासिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।
१।३४) इति शापकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

(गुणा इति ॥) सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणिषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रजयति । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।
२।७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । क्षीपुष्ये गुणमेदे
च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्बस्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजतमौ' अदन्तपुंलिङ्गावपि ।
'पुष्ये वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी ।
'रजोऽयं रजसा सार्धं क्षीपुष्यगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१)
॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि अनिरुपपत्तिरुद्भवः ।

(जनुरिति ॥) जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरुत्तिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५)
जननम् । यस्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तज्ज । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-
त्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मनिनि (उ० ४।
१।४५) जन्म ॥*॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'क्षीनोऽपि' इत्युज्ज्वल-
दत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) ।
'जनिष्योश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहच-
र्यज्जनेः क्षीत्वैम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

१—'सत्त्वं वदन्ति ते कस्मादसत्त्वं नीरणस्तमाः' इति प्रयोगा-
त्—इति मुकुटवृषमनोदरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इत्यादि
प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषौ ॥

आ० अ०) । किन् (३१३९४) ॥ (५) ॥*॥ उद्भवन् ।
'नदोरप' (३१३५७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिणः ॥३०॥

(प्राणीति ॥) प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५१२११५)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतति वा । नन्धादिः (३१
११३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोच्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५१२११५) ।
नान्तास्तु ग्रीष्मादित्वात् (५१२११६) ॥ (३) ॥*॥ जायते ।
'कमिगमिजनि-' (उ० ११७३) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'य-
जिमनि-' (उ० ३१२०) इति युच् । ('जन्तुः स्याज्जन्तुमात्रे
व पाषके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥*॥ जन्तु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५१२११५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

(जातिरिति ॥) जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'क्तिचौ च-' (३१३१७४) इति क्तिच् । 'जन-
सन्-' (६१४१४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र-' (७१२१९) इति
नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालस्यामामलक्यां च
तुल्यं कमिगमिजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ के (३१३१७४) जातम् । 'जातं व्येजौघजन्म-
सु । क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पत्ते' ॥ (२) ॥*॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५१११२४) इति व्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अञ् व्यक्त्यादौ'
(६० प० से०) 'क्षियां क्तिन्' (३१३१९४) । व्यनक्ति वा ।
क्तिच् (३१३१७४) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५११११०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्सं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

(चित्समिति ॥) 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे क्तः (३१३११४) । 'क्षीदितः-' (७१२१९४) इतीण-
निषेधः ॥ (१) ॥*॥ अखुनि (उ० ४१९८९) चेतः ॥ (२)
॥*॥ ह्रियते विषयैः 'बृहोः पुगदुको च' (उ० ४१९००) इति
कयन् पुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम्') ॥ (३) ॥*॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । स्वन्त्यते स्म । 'ध्रुव्यस्वान्त-' (७१२१९८) इति
मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥*॥
हृदयस्य 'पदजस्-' (६१११६३) इति हृदादेशः । प्रभृति-
ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्स्वादावपि । हरतेः क्तिप् (३१२

१७८) । तुक् (६११७९) । व्यत्ययेन तस्य ह इत्यन्ये ।
('हृत् क्लीबं बुक्कचित्तयोः') ॥ (५) ॥*॥ मन्यतेऽनेन ।
अखुन् (उ० ४१९८९) । प्रज्ञायणि (५१४१३८) मानसम् ।
('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥*॥ तदभावे मनः ।
('मनश्चित्ते मनीषायाम्') । अर्धर्वादिः (२१४१३१) अयम्-
इत्येके । तदा 'मनाः' इत्यपि ॥ (७) सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञातिचेतनाः ॥ १ ॥

(बुद्धिरिति ॥) बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३१
३१९४) ॥ (१) ॥*॥ 'इष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१९०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा ।
शक्न्वादित्वात् (वा० ६११९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥
धृष्णुवन्त्यनया । 'मिष्टृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-
धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २१८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३१२१७८) इति क्तिप् । 'हलः' (६१४१२) इति धीर्घः ।
('धीर्ज्ञाने ज्ञानमेवेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (त्रया० प० अ०) । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३१३१९०६) इत्यङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति') ॥*॥ अद्यापि । 'प्रज्ञा अद्वा धरा शक्तिः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥*॥
शेते । शेः विच् (३१२१७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३१
२१५) कः । गौरादित्वात् (४११४९) क्लीब् ॥ (६) ॥*॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३१३१९४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥*॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३१३१९०३) इत्यः । टाप्
(४११४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं वृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलमष् प्राप्तौ' (भ्वा०
आ० अ०) । चित्त्वात् (३१३१९०४) अङि प्राप्ते आवादि-
त्वात् (वा० ३१३१९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
मती प्राप्तौ') ॥ (९) ॥*॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)
संपदादित्वात् (३१३१९०८) क्तिप् । चित् तान्ता ॥ (१०) ॥*॥
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संवित्
संभाषणे ज्ञाने संप्राप्ते नाग्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां
संकेताचार्योरपि') (११) ॥*॥ प्रतिपदनम् । 'पद गती'
(दि० आ० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१९०८) । क्तिप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥*॥ 'ज्ञाप मिक्' (बु० प० से०)
पुरादिः । व्यन्तत्वाद्युचि (३१३१९०७) प्राप्ते आवादित्वात्
(वा० ३१३१९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु पुराणीनां
णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् व्याप्य

१-हैमे तु 'जात्योष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'रत्नं बुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकर्णौमुषी ॥

एव । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥*॥ 'वित संचेतने' (बु० आ० से०) चुरादिः । 'प्यासश्रव्यः-' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि क्षियाम् । वैच्यवत्प्राणयुक्ते' ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

(धीरिति ॥) धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यकारः । ('मेधा बुद्धी, कतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणावद्बुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम् ।

(संकल्प इति ॥) इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः । संकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

(चित्तेति ॥) चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायनयोरपि' । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृन्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृमि-' (८।३।४६) इति सत्त्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

(चर्चेति ॥) 'चर्च' अभ्ययने' (बु० उ० से०) चुरादि-प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । ('चर्चा स्वाभ्यर्चमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ संख्या-नम् । 'चक्षिः' (ख्याम्) । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (बु० उ० से०) चुरादिः । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

(अध्याहार इति ॥) अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो ह्व् । (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३।१।१३४) घञौ (३।३।१९) । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'तर्को वितर्के काङ्क्षायामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्क' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरो च

(विचिकित्सेति ॥) 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुप्तिज्जिज्ञः सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वापरो संशये युगे') ॥ ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहि-ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

(अथेति ॥) 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिन् चयने' (खा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहृष्ट-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

(मिथ्येति ॥) 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-ष्टमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

(व्यापाद इति ॥) 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-हपूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ बाहुलकाभ्युद्-इति मुकुटः । तच्च । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङ्ः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

(समाविति ॥) सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

आन्तिर्मिथ्यामतिर्धर्मः ॥ ४ ॥

(आन्तिरिति ॥) 'अमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'आन्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदात्तोप-देश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अमोऽम्बुनिर्गमे आन्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतर्हिमस्तज्ज्ञानस्य' ॥

‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘स्पर्शो र्गर्गक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्ध्वमिति विवधन्तीन्द्रियाणि । ‘विध् बन्धने’ (खा० उ० अ०) । वषाद्यञ् (३।३।१३४) । ‘परिनिधि-’ (८।३।१७०) इति षत्वम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । ज्ञातदौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रि-वैरर्प्यन्ते । ‘अर्थ याच्यायाम्’ (जु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

(हृषीकमिति ॥) हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘विषयी विषयासके वाक्यवत्, ह्रीवमिन्द्रिये । पुंसि स्यात्पुपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।९३) इत्यादिना च्च् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मैन्द्रियं तु पाय्वादि

(कर्मैति ॥) कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मैन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) ‘पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्दकीये ॥ एकम् ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

(मन इति ॥) धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च ख्वा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

(तुवर इति ॥) ‘तुः’ सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रोगान् । ‘छित्तरछत्तर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना ध्वरच् । ‘तुवरस्तु कषाये स्यात्काष्याडक्योस्तुवर्यपि’ ॥*॥ वी-र्षादिरपि । ‘नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तुवरः । क्कळे प्राप्ते कषाये च रस्ते पुंम्यजने च्युते’ इत्युत्पलिनी ।

१—वर्गाक्षराणि कादयो भावसानाः पञ्चविंशतिः । ‘ते वर्गाः पञ्च वक्षः’ इति कातचसूत्रात् ॥

‘नापि कषायस्तुवरः’ इति बोपास्तितः । ‘पुंसि कषायस्तुवरम्’ इति ह्रीवकाण्डे रजकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति कण्ठम् । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्कषादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युक्तयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् । ‘कुवरस्तु कषायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कषायरसस्य’ ॥

मधुरो

(मधुर इति ॥) मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘लवण्युधि-’ (५।२।१०७) इति रः । ‘मधुरं विषे’ । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुटिकायां च मिथेयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

(लवण इति ॥) लुनाति जाण्यम् । ‘ल्व् छेदने’ (क्या० उ० से०) । नन्त्यादित्युः (३।१।१३४) । लवणाक्षुक् (४।४।२४) इति लिङ्गाण्वत्वम् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थि-मेवे लवणा त्विद्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘कटिवटिभ्यां च’ (उ० १।८) इत्युः । ‘कट्टकार्ये मत्सरे च दूषणे च कट्ट रसे । तिक्ते त्रियङ्गुसुरभौ कट्टका राजिकाखपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘कटोः’ ॥

तिक्तः

(तिक्त इति ॥) तेजयति स्म । ‘तिज निशाने’ (जु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाचक्षुरादीनां णिजभावे ‘गत्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति कः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक-त्वाद्गुणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कट्टरो-हिण्यां तिक्तं पपटकौषधे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

(अम्ल इति ॥) अम्यते शब्धते भोक्तुमिः । ‘अभि शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘मूशक्यविभ्यः क्लः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (जु० उ० से०) । अमर्ति रुजत्यरुचिम् । बाहुलकात्के अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाज्जेर्याम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—अत्र दीर्घे त्वायांमङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्मि मेवो माककर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । ‘शृणासि क्वणावस्तः’ इत्यने-कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

(रसा इति ॥) 'रस आस्वादने' (बु० उ० से०) अ-
इन्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ्
(३।३।१९) वा । गुणरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
गुणरसवाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः षट् पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

(तद्वत्स्त्विति ॥) अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-
दयः सप्तपि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दातिशयाम्
'बोतो गुण—' (४।१।४४) इति वा कीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

(विमर्दोत्थ इति ॥) सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वादुक्तभावः । 'खनो च च'
(३।३।१२५) इति घो वा । धित्करणत् 'अन्येभ्योऽपि'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचायच्
(३।३।१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसज्ञादिसारमे पुंसि' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

(आमोद इति ॥) स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहर-
केत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा०
आ० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो गन्ध-
हर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

(वाच्येति ॥) आ गुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

(समाकर्षीति ॥) समाकर्षणत्वार्थं मनः 'आकर्षका—'
(३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जाती—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

(सुरभिरिति ॥) सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ घ्राणं तर्पयति । नन्यादित्युः (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धो
स्याद्विषु स्त्रीबं तु बालके' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य ।
'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः । 'सुगन्धिः
स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

(आमोदीति ॥) आमोदयति । 'सुप्यजाती—' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ मुखं वासयति । नन्यादित्युः (३।१।
१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

(पूतीति ॥) 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । क्तिन् (३।३।९४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥*॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

(विस्त्रमिति ॥) विस्त्रयति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद् । 'विस उ-
त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विस्त्रसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । वैयोरमेदः ॥ (१) ॥*॥
आमोऽपको मलः । तस्यैव गन्धोऽस्य । 'उपमानाश्च' (५।
४।१३६) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकमां-
सादिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
बहुले स्यात्परिमलधम्पके सुरभिस्तथा' ॥ इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिभ्वेतविशदहयेतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो बलक्षो घबलोऽर्जुनः ।

(शुक्लेति ॥) शोकति मनोऽस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि—'
(उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं धीतेऽप्रके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३।३।१०८)
॥ (३) ॥*॥ 'विश्रिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
भ्वेतम् । घञ् (३।३।१८) 'भ्वेतो द्वीपादिभेदयोः । भ्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । स्त्रीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते'
॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'शङ्कु शातने' (भ्वा०, तु० प०

२—'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचित्तु
मत्वर्थवित्त्वन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र । 'कर्मधारय-
मत्वर्थीयार्थ्या बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कात्यायनोक्तेः । अपरे तु
लाघवमनादित्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसर्कित्यच्छेदपाद्येवन्तः'
इति वत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविकं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति
घञ्कारप्रकाशे । इति उपमनोहराणाम् ॥ २—विस्त्रं हन्त्योष्ठवादि ।
'विस्रजम्बालशेषम्' इति दमयन्तीसेवात् ॥ ३—तालव्यशः 'श्वेतो
भावति' इति महाभाष्यसेवात् ॥

अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशदः पाण्डुरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इश्याभ्यामितन्' (उणा० ३।९३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोऽस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो वीर्धश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।३०२) । 'अवदातं तु विमले मनोऽस्ते सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'विन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जि-
घृष्टिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितैस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋज्रेन्' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतोऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्पये पद्मकेसरे' इति हैमः । यस्तु—'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तच्च । 'गुरी उद्यमने' इति घातुमुपन्यस्योक्तकूपोपन्यासस्या-
संभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवैलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यल्लोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । वल् । अक्ष-
न्यस्मात् । 'अक्ष व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।१।३) इति क्तः ॥ (११) ॥*॥ बावति मनोऽत्र । 'बावु गतिशुष्योः' (भ्वा० उ० से०) । कृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुल-
काद्वलः । यद्वा धवनं धवः । 'धून् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्—' (३।३।५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति क्तः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जैर्गिल्लक् च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्यादवले पुनरन्य-
वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्रवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । धवलस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुद्धे च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—तालव्यश्च 'विशदाविशदामत्तसारसं शारसं जङ्ग' इति दण्डि-
प्रमकार ॥ २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवचनप्रमकार ॥
३—कपसंयोगवान् 'अथ स वक्रक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावनके-
पात् इति मुकुटः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

(हरिण इति ॥) हरति मनः । 'श्यास्त्याहन्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारजौ हरिणी चारयो-
षिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृतमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नेगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते श्यायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) शृगण्वादित्वात् (उ० १।३७) क्तः । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) वीर्धः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्रस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥१३॥

(ईषदिति ॥) धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (स्वा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः कसरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादध-
त्वम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (तु० प० से०) घु-
रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति क्तः । 'धूसरी किंनरीमेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीत-
लेशवान्बकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यालमेवकाः ।

(कृष्ण इति ॥) कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'नील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इशुपध—' (३।१।१३५) इति क्तः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरमेदयोः । नील्योषण्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इविषुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्यते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-
कृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृमेदोमयोर्नव्यमेधौषपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवन्नी-
ल्योर्जुष्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वम-
स्यास्तीति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिथीमचति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।२। १०७) इति नातिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—
'कालः पादे' इति पाठः.

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कक्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृमादिभ्यः संज्ञायां चुन्' (५।३५) । 'पचिमच्योरिचोप-
धायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) ।
'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्ण-
नीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्रामः

(पीत इति ॥) पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिकः
कः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां क्षियां,
गौरेऽभिषेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात्
'अजिघृषिभ्यः कः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थागा-' (६।४।
६६) इत्यादिना ईत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति
स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवाभा वीतिरस्य ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

(पालाश इति ॥) पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरि-
तकिशुके' इति रुद्राक्षस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वाद्वा-
भावः । यद्वा पलमभ्राति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
'पलाशः किशुके शय्यां । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने
स्मृतम्' इति हैमः ॥—'शेवे' (४।२।९२) इत्यस्य विधित्वा-
जीकारादण्—इत्याहुः । तच्च । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषत्वा-
भावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।
९३) । 'हरिता स्त्री च द्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२)
॥*॥ 'हृसरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) । हरित् ।
('हरिद्विषि क्षियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अक्षियां स्या-
सृणे च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

(रोहित इति ॥) रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रक्ष लो वा' (उ० ३।९४)
इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णमेदे
लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियमे'
(चु० उ० से०) । 'अनिल्यण्यन्ताक्षुरादयः' इति णिजभावे
कः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः'
(८।२।३०) । 'रक्तं नीत्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽङ्गणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्त-
वर्णस्य' ॥

शोणः कोकनच्छविः ।

(शोण इति ॥) शोणयति । 'शोणं वर्णे' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानो स्योनाके लोहि-
ताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥
कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोण-
वर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

(अव्यक्तेति ॥) अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥
(१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्ते-
रुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमर-
माला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ ।
निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽति-
विषाश्यामामजिघ्रात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुण-
वर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

(श्वेतेति ॥) श्वेतरक्तः ॥ (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्वादिवात् (उ० १।१०६) कलच् ।
पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः ।
पाटलः स्यादाशुग्रीहौ पाटला पाटलिद्वये' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्यात्कपिशः

(श्याव इति ॥) श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) बाहुलकात् 'कृष्टगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१)
॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।
१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिश-
क्षिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥
'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

(धूमेति ॥) धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-
दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्ण-
मिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

(कडार इति ॥) गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)
'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोषस्थोऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—
मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाशः किशुकेऽन्ये । हरिते
पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—साकव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंज्ञानकेषात् 'कपि-
क्षितं पिक्षितं मदनाग्निना' इति माषात् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा
च माषे 'परिपाकपिशङ्गकतारजसारोषश्चकास्ति कपिशं गळता' इति—
इति मुकुटः ॥

कः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कङ्मुञ्चति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । ('कङ्कारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कङ् वर्णे' (भ्वा० ङा० से०) । 'कवेः पथ' (उ० १।५५) इति इल्वप्रत्ययः । पकारश्चान्तादेशः । कपि वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीककरिण्यां तु शिषिपागोविशेषयोः । श्री रेणुकायां कपिलो वर्णं ना कुङ्कुरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥ (२) ॥*॥ पिङ्गयति । 'पिङ्गि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोचनाहिङ्गनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्भां पिङ्गो ना बालके तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि अङ्गाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । मृग्यवादिवात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रुभिषु स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि क्षियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिङ्गति । 'पिङ्गि वर्णे' (अ० १०।१०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । पिङ्गं लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले बभ्रौ रुद्रेऽर्कपारिपाथिके । कपौ मुनौ निवेर्मेदे पिङ्गला कुमुदक्षियाम्' ॥ (६) ॥*॥ इद् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रकः कङ्कारस्तृणवहिवत् । अयं तृणिकपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिङ्गः पद्मधूलिवत् । पिङ्गस्त्वसितावेशात् पिङ्गो वीपक्षिणादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-क्षण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलेताश्च कर्बुरे ।

(चित्रमिति ॥) चीयते । 'चिन् चयने' (भ्वा० उ० अ०) 'अभिविमिदि-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) । 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपमेददर्शनं 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णीगोडु-भ्वाभुमद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनक्षत्रेभ्यो च क्षियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्रुतयोरपि । तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरीरन्, मुडागमः । 'किर्मीरो ना नागरजे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥ कलयति क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—'एकं चेत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकीर्तिप्रयोगश्लोपकथ्यते इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठान् विष् । कल् चासौ मा-षश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति सूर्यभ्यान्ते रभसः । 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ शपत्याकोशति वर्णान् 'शप आकोशे' (भ्वा० उ० अ०) । 'शपेर्बश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥ एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'यतः कर्बुर आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मङ्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरन् । बबयो-रमेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' ॥ (६) ॥*॥ षड् 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

(गुण इति ॥) यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-प्रतेवेष्ट्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'समान्ये नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पठस्य शुक्ल इत्यादि बोध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

(गुणीति ॥) विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यलिङ्गं प्रतिपि-पादयिषितम्, तल्लिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला, इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

(ब्राह्मीत्यादि ॥) ब्राह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्राह्मी तु भारती । शाकमेदः पङ्कगण्डी हजिका सोमब-ल्यपि । ब्राह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विभर्ति । 'भृमृदशि-' (उ० ३।१०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा । 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रमेदयोः' ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (क्त्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । ('गीः श्री भाषा-सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्राह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥ उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कि-ज्वचि-' (वा० ३।३।१७८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽसं-प्रसारणं च । ('वाग्वाच्ये भारत्या वचने क्षियौ') ॥ (५) ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (वा०

१—'ब्राह्मी गौभारती' इति कवित्पाठः इति उपमनोहरा ॥

(३।३।१०८) ('वाणिः' मूले सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्नादतिभारत्योर्वाणि मूले बालाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीर्षे । चमि (३।३।१९) गौरादिस्वात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्वाः । मनुष्य (५।२।९४) 'सरस्वती सरिङ्गिदि । वाच्यापनायां क्षीरमे गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं चचः ॥ १ ॥

(व्याहार इति ॥) व्याहरणम् । व्याहृपूर्वाद्युक्तो भावे वच् (३।३।१०) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'रूप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे कः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ वच्चेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१।९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्म्याद्याद्योदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥

अपञ्चशोऽपशब्दः स्यात्

(अपञ्चश इति ॥) संस्कृतावपञ्चश्रयति । 'अञ्शु अवः-पतने' (दि० प० से०) । पञ्चाशन् (३।१।१३४) । ('अप-ञ्चशस्तु पतने भाषामेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-ञ्चशः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्प-ञ्चस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

(शास्त्र इति ॥) शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२॥

(तिङ्मुबन्तचयः ॥) तिङन्तानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । मुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'मेण्डे स्वदिरदाधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते हन्त च भारवौ विषटिते बाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्त्रविधुरा द्रागृष्टयश्चेष्टते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिस-द्वाणिनी ।' २।५२ श्रीकण्ठचरितादुत्त्वान्तो वाणिशब्दः ॥ २—'बली-वर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्वा कानी मनोहरति' इति दमयन्तीछेपादीर्वान्तोऽपि कानीशब्दः ॥

भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-स्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम्' 'वदमानय' इत्यादि तिङ्मुबन्तचयमपि वाक्यम् इत्यर्थः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'मील-मिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितत्पर्यं केऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्ध्यर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः वृक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमेव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्र-विभागसंयमात्सर्वभूतवृत्तज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृ-च्छीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहारवत् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वनेदाद्वर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव नुभमनोहराख्ये-व्याख्यायामपि 'तिङ्मुबन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचति भवति' इत्यादावध्यासेराह—क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तारोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २—'अत्र वाशब्द-श्रद्धये । बोध्य' इति शेषः । 'कारकान्वितक्रियाबोधकमुत्तिङ्न्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुप्तिङिष्टं तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेक-शेषेऽन्तशब्देन समासः । तेन सुबन्तचय-तिङ्न्तचय-सुप्तिङ्न्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङ्-न्तचयः—'पचति भवति' इत्यादिः । अन्त्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङ्न्तचयपदेन केवलस्य 'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोध-कत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थे (२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामध्याख्यातत्वंमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयु-ज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'भर्मो नो रक्षतु' । अप्रयुज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्र-योगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यमेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः ‘एकतिङ् वाक्यम्’ (वा० २।१।११) इति वार्तिकप्रत्ययेणापरा-इत्याहुः । यस्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । ‘क्रिया-’ इत्यादि लयात्मकस्य—इत्याहुः । तस्तु ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) ‘इति कुलनिबन्धकसूत्रस्यानुगुणम्’ । ‘उच्यते’ इति वाक्यम् । वचः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । ‘वचोः-’ (७।३।५२) इति कुलं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । (‘वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्य-वत्’) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘वाक्यस्य’ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्री

(श्रुतिरिति ॥) श्रूयते । ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । ‘श्रूयते धर्मोऽनया’ इति वा । ‘श्रूयजीविस्तुभ्यः करणे’ (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । ‘श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः क्रियाम्’ ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् ‘विद ज्ञाने’ (अ० प० से०) । ‘इल्ल’ (३।३।२२१) इति घञ् । ‘वेदः श्रुतौ च वित्तौ च’ ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । ‘आ अभ्यासे’ (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ‘आमनस्यु-पदिश्यति धर्माधर्मौ’ इति वा । ‘श्याष्यधा-’ (३।१।१४१) इति णः । ‘आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च’ इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ (यस्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञा-द्विस्तद्विधिः । ‘विधानमृग्यजुःसाम्रां त्रयीधर्मं विदुर्बुधाः’ । एकम् ।—इति मुकुटः । तत्र । ‘तानि धर्माणि’ ‘धर्मेण पाप-मपनुदति,’ ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्,’ ‘अयातो धर्मजिज्ञासा,’ ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,’ श्रेया-न्स्वधर्मः,’ ‘धर्मक्षेत्रे कुक्षेत्रे,’ ‘धर्मः प्रोज्झतकैतवः,’ ‘धर्म-स्य ह्यापवर्ग्यस्य,’ ‘धनं च धर्मैकफलम्,’ ‘धर्मादर्थश्च,’ ‘धर्मो रक्षति रक्षितः,’ ‘धर्माधर्मौ तद्विपाकाः,’ ‘धर्म जिज्ञासमा-नेन’ इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्तिवति चेत् । न । वैष-म्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिद्वत्-शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । ‘एवं त्रयीधर्मम्’ इत्यादौ च

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यमामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यां च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्री-धर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आग-मादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इत्याहुः । एकम् । ‘ऋच स्तुतौ’ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—इति पाठ उपलब्धः ॥

क्वचिन्नीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः बाध्यर्थः । तात्त्विकसौ-गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । ‘ध-र्मस्य च चतुर्दश’ इति नियमात् । अतस्तद्व्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च ‘वेदात्मयस्त्री’ इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । ‘ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः’ इति यथा । न च ‘धर्ममस्त्रियाम्’ इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा-मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाच्यत्वासंभवात् । वेद-स्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानु-शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि ‘वेदस्य’ ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

(धर्म इति ॥) तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदेविहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः ‘अर्तिस्तुष्टु-’ (उ० १।१।४०) इत्यादिना धृजो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं ‘वेदवि-हितकर्मणः’) ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

(स्त्रियामिति ॥) ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । ‘ऋच स्तुतौ’ (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । ‘वोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१।५३, ३।२।७४) । ‘साम स्त्रीवमुपायस्य मेदे वेदान्तरेऽपि च’ ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । ‘अर्तिपूषधि-’ (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ ‘वेदानां’ प्रत्येकमे-कैकम् ॥

इति वेदात्मयस्त्री ॥ ३ ॥

(इतीति ॥) इति एते त्रयो वेदात्मयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् ‘संख्याया अवयवे तयप्’ (५।२।४२) । ‘द्वित्रिभ्यां तयस्य-’ (५।२।४३) इत्ययच् । ‘टिङ्हा-’ (५।१।१५) इति ङीप् । ‘त्रयी त्रिवेद्यां त्रितवे पुरंध्यां सुमतावपि’ इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ ‘वेदत्रयसं-घातस्य’ एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

(शिक्षेति ॥) श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याणङ्गम् । ‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषा गतिः । छन्दोविनितिरित्येतैः षडङ्गो

१—स्तूयुक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्वतीनाम् इति क्षीर-स्वामी ॥ २—आवर्ण्यस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

१—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति वृत्तवते ॥ २—'हुमेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

तर्ज । तस्मान्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति शुणस्य 'सप्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति जुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः' ॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वयम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'वान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) कुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । ('सान्त्वयं सामनि दासिन्वे') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्वयचनस्य' ॥

अथ 'उत्तरस्य' ॥ (३।१।१३४) ॥*॥ एकम् 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ च-क्षिष्टः (अ० अ० से०) अभ्याहपूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवादस्य' ॥

अथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये । अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं प्रीतिविशेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशेर्देवने युट् च' (उ० ४।१।९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (जु० प० से०) । 'कृतियूति-' (३।३।९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समैः सर्वैर्ज्ञायते । 'ज्ञा अबोधने' (क्वा० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाहपूर्वाज्ज्ञः (क्वा० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥*॥ 'समज्या' इति पाठे (समाहपूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ त्रिवं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्त्यन्त्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) यद्वा 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'अन्ये-वामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु—'मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः'-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्षिते परस्परपराहते ॥ ११ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) कः (३।१।१३५) 'संकुलं त्रिषु विसृज्यानि व्याप्ते' ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप्य विधाधने' (क्वा० प० से०) कः ।- (३।१।१०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीदृभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्षिपः क्तवानिष्ठयोः' इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ पराऽवानि । इन्द्रेः तच्च प्रकृते नामिमेतम् ॥ (१) ॥*॥ इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ इति वुच् ॥ (२) ॥*॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकमीत्यादिभिर्गोः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लौल्योपतापयोः' ॥ (*) ॥ बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोपक्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्ण वर्णने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेद-रूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्भेदः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठित-वादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्रीणावादनव-स्तुनि' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-योरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकृत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अप्र-त्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां वदिता यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अपवादः' इति इत्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाक्यैः सुभाम् ॥

‘अर्थाक्षरः’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठाभित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरर्गवादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’ इति पाठ इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधाहे स्यादनर्थकवचस्यपि’ इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समुदायार्थ-शून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥*॥ न वचनाईम् । ण्यत् (३।१।१२४) । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति न कुत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘निन्दावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृषार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । ‘आहतं गुणिते चापि तावदेव न मृषावचने’ इति स्यात्पुरातन-
स्मृतेऽपि न मृषावचने निन्दावचने ॥ (१) ॥*॥ मृषाऽर्थो यस्य ॥*॥
‘आवकाशवचनस्य’ इत्यादिष्वचनस्य ‘मृषावचनस्य’
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्पारम्पर्यम् ॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेषा । गुणाधिकरणपूर्वको निन्दा-पूर्वकश्च । आद्यो यथा ‘महाकुलीनस्य तव किमुचितमि-दम्’ । द्वितीयस्तु ‘बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्’ इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) ‘परिभाषा’ अपि । ‘परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति’ इति ‘हेतुमति च’ (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । ‘परिभाषणं सनिन्दोपाधम्मे नियमेऽपि च’ (१) ॥*॥ एकम् ‘सनिन्दभाषणस्य’ ॥

तत्र त्वाक्षरणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ ‘क्षर संचलने’ (भ्वा० प० से०) प्रयोजकण्य-न्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) ‘आक्षारणम्’ अपि । ‘क्षरणाक्षरणाक्रोशाः साभिशापामिमैथुनाः’ (इति दुर्गः) । ङीबमपि । ‘नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं त्रियाश्च ‘आक्रोशनस्य’ एकम् ॥

स्यादाभषाणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लप व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ ‘संभाषणस्य’ द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ ‘प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य’ एकम् ॥

१—‘नीचम्’ इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

वितन्यते । बाहुलकात्कथम् । ‘अनुदात्तो—’ (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥ न ऋतम् । ‘अमृतं कृषावसत्येऽपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते न शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥*॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थते स्म । ‘ऋ गती’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । (‘ऋतं शिलोच्छे पानीये पूजिते वीत-सत्ययोः’) ॥ (३) ॥*॥ समजति संगच्छते । ‘अशु गती’ (भ्वा० प० से०) किन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यग्-उंक्षि क्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ कः (३।२।५९) वङ् सवरणे (भ्वा० प० से०) । गौरादिसात् (५।१।४२) अमूर्नीति त्रिषु तद्वति ।

अमूर्नीति ॥ अमूर्नि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । ‘त्रिषूतरे’ (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेष-राणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिमद्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिधोवनिर्द्वादनादनिस्वाननित्यनाः ।

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुप्र प्रकृतं कपनम् । घञ् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोभनवचनस्य’ ॥

अपलापस्तु निहवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।११८) ‘अप-लापः प्रेम्ण्यपहवे’ ॥ (१) ॥*॥ निहवनम् । ‘हृद् अपनयने’ (अ० आ० अ०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । (‘निहवः स्यादविश्वासेऽपलापे निकृतावपि’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे ‘न धारयामि’ इत्यादि ‘निहवोक्तेः’ ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते घञ् (३।३।११८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचि-कम् । ‘वाचो व्याहृतार्थायाम्’ (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संदेशवचनस्य’ ॥

वाग्मेदास्तु त्रिषूतरे ॥ १७ ॥

वाग्मेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्मेदा कशत्यादयः सम्यगन्ताः ॥

कशती वागकल्याणी

कशतीति ॥ ‘कश हिंसायाम्’ (तु० प० अ०) ताल-व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । ‘आच्छीनयोः’ (७।१।८०) इति जुमो विकल्पः । कशती हिंसा । कशन् शब्दः । कशद्वचनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य ‘उषती’ इति रूपमाह ।

मेवे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंलि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता ममेरी पीतदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे कः (३।३। ११४) ॥*॥ 'गुरोष्व-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा' अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।६४) इति 'अनुपसर्गे' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वी- णा' (३।३।६५) इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्चमुरिति ॥ इदं तप- (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (११) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (२९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (३९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (४९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (५९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (६९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (७९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (८९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९०) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९१) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९२) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९३) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९४) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९५) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९६) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९७) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९८) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (९९) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥ (१००) ल्युट् (३।३। ३१५) ॥*॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-

निष्ठुरमिति ॥ निष्ठुरमिति मङ्गुरादयश्च (उ० १०१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षलम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पृ पालन- पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पूणहि-' (उ० ४।७५) इत्युषच् । 'पूरुषं कर्तुं रे रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यखनौ' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे स्त्रीवेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तद्धिजम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) ललम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूतं प्रिये ।

सत्ये

सूतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (त्रया० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ सत्सु

१-गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिञ्चिद्विपरमेतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उपति' इति पाठं प्रदश्यं, 'रुशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २-'दिष्टया रमते सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्र परमेव च सान्त्वय' इति सिः वभद्रे यमकादित्यादिः ॥ ३-'अपरुषो दायादा वाग्विमवश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि सपञ्जननेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाक्ष मूर्धन्यवान् ॥ ४-कर्तुं वरणं यथा 'विरक्तसंख्यापरुषं पुरस्तादथवा रजः पायिवमुज्जिहीते' इत्यनेकाधिकैरवाकरोमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत् ॥

वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं कलवे- छिते' इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुतिप्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि- लात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्मी- कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे कः (३।३।११४) ल्युट् (३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निष्ठा...

पञ्चमश्लेषमी सति लक्ष्मीसुधैवताः

निषादेति ॥ निषीदति मन्त्रवचनस्य' त्रीणि ॥

णगल्यवसादने' ॥

लुसति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१)

॥*॥ प्रस्यते स्म । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'प्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर- स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२। १०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते लरितोदिते । निष्ठूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारितस्य वचसः' ॥

अम्बुकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बुकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिव निरसने' (भ्वा० प० से०) । वच् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेषमकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति दीर्घः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेषमनिर्गमसहितव- चनस्य' ॥

अवच्छं स्याद्वर्धकम् ॥ २० ॥

अवच्छमिति ॥ न वध्यते स्म । 'वन्ध वन्धने' (त्रया० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अप्यो यस्य ।

१-'असूतं दधदपि सूतमापी' इति वासवदत्ताविरुद्धाकारद- शनशेषात् दीर्घान्त्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

(५।२।४८) इति उद् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मद् । 'पञ्चमो रागमेवे स्यात्स्वरमेवे च पञ्चमी । पाण्डवानां च पञ्च्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१) ॥*॥ अमी सप्त स्वरास्तन्नीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः- 'बद्धं रौति मथूरस्तु गावो नर्दन्ति वर्षमम् । अजाविकौ च गान्धारं कौशो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुजरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४९) जीष् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) कल-उत्पत्ति-४।१।१८) । 'एष वन्ध्यासुतः' इत्यादिबचनस्य 'मृषावचनस्य' एकम् ॥

'सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ 'लुठि आलस्ये प्रतीघाते च' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य' ॥

मणितं रतिकूजितम् ।' इति कवित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रती कूजितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रतिकूजितस्य' ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्त्वान्त-' (७।२।१८) इति निपा-तितम् । 'म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने' ॥ (१) ॥*॥ न विस्पद्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (*) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिङ-भाषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् । 'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा

१—'जरप्रवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं आवाणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रमायां लघुनस्य कोथः' इति मुकुटः ॥
२—'म्लाने विच्छाये यथा 'म्लिष्टं चित्रमभिप्रवासभवने वक्ति त्वदीयं यशः' अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु बल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते खरोऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) 'रामासाम्ना-' (उ० ३।१५) इत्यादिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्यति बल्लक्याम्' ॥ (१) ॥*॥ बल्लते । 'बल्लक्य' (भ्वा० आ० से०) कन (७।२।१८) । गौरादित्वात् (४।१।४९) जीष् ॥

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-मानानि त्रिषु । 'त्रिपूतरे' (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेषप-राणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिधौषनिर्हावनादनिस्वाननित्स्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (बु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'नी गद-नद-' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'स्वनिकषि' (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥*॥ घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ रवणम् । 'र शब्दे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ 'स्वनह-सोर्वा' (३।३।६२) इत्यप्घञौ ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ 'घुष घुष्टौ' (भ्वा० उ० से०) । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ 'विभाषा छि रघुवोः' (३।३।५०) इति घञ् ॥ (११) ॥*॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥*॥ 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'शब्दस्य' ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वल्लपर्णानाम्

अथेति ॥ वल्लार्णा पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-नुकरणमिति स्वामी । 'मृद् प्राणत्यागे' (बु० आ० अ०) । 'कृदरादयश्च' (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च—इत्यन्ये । मर्म रति वा । कः (३।२।३) । 'मर्मरौ वल्ल-

१—'वाग्मेदास्तु त्रिपूतरे' इत्यस्यावधिर्दिशितः—इति मुकुटः ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वंशवा-
द्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं धनम् ॥ ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना च-
ण्डादि धनं निविडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०
प० अ०) । 'मूर्ती धनः' (३।३।७७) इत्यप् धनादेशश्च ।
'धनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । सहे मुस्ते
धनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कांस्यतालादेः' ॥

बहुभिः शब्दं वाद्यवादिनातोद्यनामकम् ।

बहुभिरिति ॥ इदं तत्तादि बहुभिः वाद्यवादिनातोद्यनामकम् ।
११५) ॥ (१) ॥*॥ तन्नात् (३।१।
किंनरादेः कणने-इति मुकुटः । तच्च । अपिशब्देन
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः षडपि 'भूषणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां
च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-
शब्दादुपकणादयः ॥*॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्राने' (भ्वा० प० से०) ।
कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्भ्यभावः । कलादपि कलः । (यत्तु)
कोलान्त्करानाहते त्रासयति-इति ख्यात्याह । तच्च । 'आञ्जो
यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्म-
नेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ये द्विर्भावः (८।१।४)
इति । तदपि न तस्य तिङव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल
उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽचन्ति ते तिर्यचः । तेषां यद्-
तम् तद्वाशितम् । 'वाश् शब्दे' (वि० आ० से०) ताल-
व्यान्तः । भावे कः (३।३।११४) । 'वाशितो करिणी-
नार्योर्वाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्यो-

१—पीयूषविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' इत्येकं भूषणध्वनेः । निष्काणा-
दयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव इह्यते । अग्निपुराणान्तर्ग-
तनामलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिञ्जितम् । वीणाया निष्काणः काणः'
इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निष्काणादीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥

२—अयं च श्लोककर्मो मेदिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य यनो-
पलभ्यते ॥

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४
योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यद्वाःपट-
हस्य' ॥

मेर्यामानकदुन्दुभी ।

मेर्यामिति ॥ विमेत्यस्य रत्नात् । 'मिभी भये' (जु० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीष् ॥*॥ 'वङ्क्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति
रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥*॥ आनित्यनेन वादितेन ।
कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति
योधान् । ण्वल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे मेर्यां
मृदजे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥*॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति ।
बाहुलकात्किः । महा श्वासभन्ति शब्देन । 'उभ पूरणे' (जु०
प० से०) । पूषोदरादिः (६।३।१०५) । यत्पौणादिक इः—

निषादर्वमगान्धारिपञ्चमस्य (३।३।१०५) । यत्पौणादिक इः—
पञ्चमश्चेत्यमी संज्ञा तन्वीकण्ठोत्थिताः स्वरान् ॥ (३) ॥*॥

निषादेति ॥ निषीदति मनोऽस्मिन् । 'कल्लु विचर-
णगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, जु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ।
'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)
॥*॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादयं गच्छति । 'ऋषी गतौ'
(जु० प० से०) । 'ऋषिभिरभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३)
इत्यभच् । 'ऋषमस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वययोः कर्णर-
न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-
षिति । शूकशिम्ब्या सिरालायां विधवायां कृष्णिमता' ('आ-
दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।
५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।
९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्ताल जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-
शन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥
(१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-
वोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्तो महानावो
मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राकारजखला चापि)'
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदे-
शेऽप्यवलमे तु न क्षियाम् ॥ क्षियां इष्टरजोनार्या कर्णिका-
ङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धी-
मतामयं धैवतः पृषोदरादिः (६।३।१०५) 'संज्ञायाम्'
(८।२।११) इति वा षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो
नामेरुरोहकण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-
ते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे—'

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराक्षिर्मध्यमामध्वरात्रे'
इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

विमुखादित्वात् (३।२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा कश्च कश्च कश्च । ते भाति । 'भा वीसौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितव्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुमो रागमेदेऽपि वीणाद्वेऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'वेव सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाजस्यूतयोर्दतौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थित-शब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणा-प्रान्तस्थनककाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुद-ण्डककुम्भसमुदायस्तन्नीरहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।१७) । यद्वा कुले-विन् (३।२।७५) । अम्बले । अम्ब्यते बाहुल्ये इन् (३०) (भ्वा० आ० से०) इत्यद्वेति काकलिः । ततः 'क-विष्णवत्-' (ग० ४।१।४५) इति णिच् । अत एव 'साधु-विष्णवत् काकलिभिः कुलीनैः' इत्यमिनन्दप्रयोगः संगच्छते—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटो-ऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति चम् । संज्ञापूर्वकलाद्व्यभावः । डलयोरेकत्वस्मरणम् । यद्वा कलनम् । 'कल संस्थाने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो च च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धां शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रि-ध्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-मधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्द्रते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिकामत्यन्याशब्दान् । 'बहु-कमेतभिर्दर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्त्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिघ्नाः) ॥

१—मद्रोजि इति स्वामी ॥

'स्तिप्तिनि ष्वन्' (३।१।१४५) । वित्त्वात् (४।१।४१) णिच् । 'नर्तकः केवले पोटगलचारणयोर्नटे । नर्तकी आसिकायां च करेष्वापि योषिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति । 'लस स्तेष-णक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) ष्वल् (३।१।१३३) । अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यौत्सर्गिकत्वात् 'न-र्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये णिनिर्देशो णिष्ठापोर्वि-वेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति द्वैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करणरवाद्यौ ॥ 'अनि अवसंसवे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्र-वन्ति णीबं गच्छन्त्यत्र । 'विलम्बयति विस्तारयति शब्दम्' । 'प्रति-विहारे' (पु० प० से०) । व्यन्तादच् (३।१।१३५) । वृत्तौ-रादिः (४।१।४१) । 'विपक्षी केलिवीणयोः' विशेषः ॥ त्रिणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्नीभिः सप्तभिः परिवर्तिता ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्नीभिरुपलक्षिता पाकं ते स्वरान् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सतार इति व्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् । तततम् । आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तकिनरादि तन्यते । 'नेमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्यञ्जं विस्तृते च त्रिलिङ्गकस्' । णीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु 'दागता' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनद्धते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नहो धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पठहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च णीबं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादि-वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-रिच्छद्रमस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शु-षिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न भिर्यां गते, बहौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्यं शुषिरामिव' (पश्यशा-दिकभाष्यस्यश्रुतौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्यापि ।

१—कश्चिन्मेदिनीपुस्तके तु 'सूर्ये' नास्ति नास्तीत्यर्थे रन्ध्रा-न्विते त्रिषु इति पाठ उपलभ्यते ॥

कालस्य क्रियया आवापनिष्कमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥*॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्' इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-स्त्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलोसयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

इति सप्तमः । तदः (अत्रां दृष्टं च नर्तने ।

२६) 'अत्रो वत्' (३।१।५०) ॥ (१) ॥*॥ 'भूवादिभ्यो णिञ्' (उ० ४।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्तास्तुचते ता-
व्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (क्वा० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१।२१) इत्यञच् । मृत् अङ्गम-
स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

मेदास्त्वङ्गालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

मेदा इति ॥ तेषां मेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः । शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ आलिङ्गयते । 'लिङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-
क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलि-
ङ्गयथैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥*॥ ऊर्ध्वशब्दं
निर्वकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

१—'शुषिरं शिष्यं शीर्षं तालव्यादयः' इति समेदकोषदर्शनस्य मुकु-
टेन कारितत्वात् । परं त्वमे पातालमोगिवर्गान्तर्गतशुषिपदव्याख्यायाम्
दन्त्यादिरप्ययं शब्दः । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यता-
लव्यौ' इत्युभयविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमिदम् । न
चोक्तसमेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यस्य वद्विवाचकशुषिरशब्दे
नियामकत्वादित्यविवरादुरित्यनेन सूचिता ॥ २—'कुर्वतीरुपलेस्तु-
हैर्मुषनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरन्वेति त्रिणा नागचमूर्ध्वजैः'
इति कीचकवधयमकादकारवानूर्ध्वशब्दः ॥

अमर० १०

अकुंसश्च भुकुंसश्च सूकुंसश्चेति नर्तकः ।
स्त्रीवेषधारी पुदपः

अकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन्
अकुंसाद्विभ्रयम् । 'पटपुट-' इति दण्डकोक्त 'कुसि' भातो-
क्षुरादिष्वन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भुबोर्भुवा वा कुंसो
भाषणमस्य । भुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१२४)
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-
कुवद्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभु-
कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अका-
रादेशपरतया च व्याख्यानद्वयान्नूपत्रयम् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'अकुंसश्च भुकुंसश्च सूकुंसश्च
भूकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीवेष-
धारीवेषो मुखस्य' ॥

नटकोको

इति कोमुषी । तत्र नटकोको इत्यधिकारः प्रथमः
स्तु मेर्यां विसृज्यते विषे । अन्तर्निष्ठोऽत्रिंशद्वन्द्वः
स्वागी तु 'मेरी स्त्री कुन्दुभिः पुमान्' इति वदति ॥
'मेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥*॥ पटेन हन्यते । डः (वा०
३।२।१०९) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'अतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके
पुनपुंसकम्' । अस्तीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं
पटहमित्यपि' इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे
'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स
कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु कोणो वीणा-
देवादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो ना-
द्यप्रमेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्री च
लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । 'कोणो वीणादिवादने । लगु-
डेऽस्त्री लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादि-
वादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण
वत्यते संव्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुमेः सौत्रान्मूल-

१—'रवः प्रगल्भाद्वतमेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्ततस्ततः' इति
कुमारदासः—इति मुकुटः । २—त्रीणीत्युचितम् ॥

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
त्रियते । 'हृद् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तु
राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुचराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ह्रस्वनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विह्वले'
(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । रलयोरेकत्वस्मर-
णम् । भट् चासौ टारकश्च । भटं स्वामिलमृच्छति वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे
कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपो-
वने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वीज्यति । भच् (३।३।
१३४) । 'देवं हवीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥
उपनाह इति ॥ उपनस्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह व-
न्धने' (दि० उ० अ०) 'हन्ध' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥*॥
निबन्धतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध बन्धने' (क्ये० प० अ०) ।
'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यत्र तत्पयो निबन्ध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥
वाद्यप्रमेदा डमरुमङ्गुडिण्डिमशर्शराः ।
मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगय्यादित्वात्
(उ० १।३७) अर्तेः कृः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥
स एव महान् मङ्गुः । 'डमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) ।
'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं
मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥
शर्शशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'शर्श
शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'शर्शरः स्यात्क-
लियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । शल्लुरी शर्शरी च द्वे केश-
चके तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः'
(३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति ।
कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः ।
('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मर्द-
मते स्यात्वात्युदे वाद्यमिद्यपि') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक्
'पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्रमे' (दि० प० से०)

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्रीयिकत्वादम्बादीनां केषांचि-
दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्भासूः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासूः वास्यते खगृहे । वसेः
(भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकाद् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिष ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तुं योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्कावमकर्तव्यम-
नाचरन् । लिङ्गति प्रकृताच्चादे स ऋहलो' इति सूत्रम् ।
'आर्योऽधिकार्ये च' (३।४।१०६) इति कः ।
कसु—'भावे का' (३।३।११४)— इति मुकुटः । तज्ज ।
अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालामप्रसङ्गात् । 'हुतं त्रिषु । शीघ्रे
विलीने विद्वाणे' ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् ।
'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलभे न स्त्री स्याज्या-
द्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वा-
दित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८)
किप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९)
इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाच्च जश्त्वम् ।
'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यमेवे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । वञ्
(३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो
वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हुतनृत्योपदेशयोः' ॥
(२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) ।
'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुस्ते
घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ विल-
म्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वादिक्रमेणै-
कैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (तु०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्य-
माभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करात्काले हुमा-
न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली जटीष्वौ ।
झीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥

१—हमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । 'क्रीडके' इति न्यास्यातमनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—बलमे कायमध्यमाने यथा 'ननाम म-
ध्योऽतिगुह्यमाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवा-
करकौमुद्याम् । अथ तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—भाष्ये
तु 'अनेन्योऽपि' इति दृश्यते ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५१
४।९१) इति टच् ॥*॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
बु० ड० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वावचा-
रके । युवराजे शिशौ स्कन्धे शुक्रे वरुणपादपे ॥ कुमारं जाल्य-
कनके कुमारी त्वपराजिता । नसीभिद्रामतरुणी कन्यका

शान्तिस्तिथिश्चा

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षमू सहजे' दिवादिः । अस्या-
पित्त्वात्किन्तन् (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४।
१५) इति दीर्घः ॥*॥ भ्वादेस्तु पित्त्वात् अद् (३।३।१०४) ।
तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा'
इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ
क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०)
क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप्
(४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्मै त्रिवये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिप्रेतम् । 'अभिप्रेत्य' (अभा०
आ० से०) । 'आत्थ' (३।३।१०६, इत्यादि ॥ ९) ॥
परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविश्वस्पृहा' इति
पाठे परस्वे विषयेन चौर्यादिना विपरी-इति
~~परस्व-परस्वविश्वस्पृहा~~ सत्कृतमभिव्यक्तिः ।
परस्वतेति ॥ नन्द रक्तो दोरिकाः ॥ (२) एकम्
'यथाः सुतायाः' ॥

द्विषी कृतामिवेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टिप्पणात् ङीप् (४।१।१५) ।
 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
 (१) ॥*॥ 'बद्धपद्माया राक्षसाः' एकम् ॥

इतरास्तु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्त्विति ॥ भटे: (श्वा० प० से०) तनि (बाहुल-
कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनि: (५।२।
११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाव्योक्त्या राजयोषिति' ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' । अत्र विशेषः शब्दा-
र्णवे- 'गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु
सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्य-
जनेन सः । ब्राह्मणेन तु नात्रैव राजन्नित्यृषिभिः स च ॥
वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु
राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गौ-
स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नाहति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्ब्रह्मसाधुब्रह्मदारुणशैश्वरे' । ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१) ॥*॥ 'अवध याच्नायाम्' । इत्येके । एकम् 'वध्यस्य ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजध्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धसौ' (४।२।
५३) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् 'राज्ञः इयालस्य' ॥
अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्धते । 'अणि शब्दे' (भ्वा०

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीक्षार इत्यपि ॥ २५ ॥

पञ्चादिति ॥ पञ्चात्पनम् । अनुत्पनम् । ‘तप संतापे’
(भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
वितिप्रसरणम् । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘उपसर्गस्य घञि’ (६।३।१२२) इति वा कीर्घः । ‘विप्रती-
सार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि’ इति मेदिनी ॥*॥ (पक्षे
ह्रस्वतृतीयोऽपि । ‘विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये’
इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘किञ्चित्कृत्वा पञ्चात्ता-
पस्य’ ॥

कोपक्रोधामैर्षरोषप्रतिघा रुद्रकुर्वौ स्त्रियौ ।

कोपेति । 'कुप भवे' (रि०, ५० से०) । 'कुप भवे' (दि० ५० अ०) वल् १, १३१००, आवे, ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'कुप निविद्याया' (अज्जनसौविदी) ॥*॥ मध्यात्सह-
नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६३११०९) । हिंसानिवारक-
त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० ५० से०) । 'इगुपथ-'
(३१११३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः ।
'मारिषः शाकमिशायै नाट्योक्तौ पुंस्ति भाषितः' इति मूर्ध-
न्यान्ते रभसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति
शब्दार्णवात् । 'मारिषः शाकमिशायै नाट्योक्त्या पुंस्ति,
योषिति । दक्षाम्बायाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥
अस्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अतिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५
३।९७) । 'अतिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोश-
निकापि । 'अन्तिकं निकटे बाध्यलिङ्गं श्री सौतलोषधौ ।
चुह्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
॥॥॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति
षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशोऽन्ते नि-
र्वाहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-
प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संघयः ।

१—‘तात्तेनाम्ब विहीनोऽस्मि’ ‘बालभावेऽहमम्बया’ इत्यादावना-
ट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । ‘तत्र मातः किमसदृशं करणं बचस्ते’
इति वेषीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां
नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अञ्जुकादीनां त्वन्यत्राप्रयोगाजि-
यमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—‘अथैषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्याम्य-
शेषतः । कामुच्चित्रियमस्तत्र विधिरेव च कामुचित्’ इति—इति मुकुटः ॥
२—रौषिदे यथा ‘अन्तःपुरं समयादमार्यैरेव हि कार्यते’ इत्यनेकार्थ-
कैरनाकरकौमुदी ॥ ३—‘दक्षस्य मुनेरम्बा जननी’ इत्यनेकार्थकैरना-
करकौमुदी ॥ ४—‘शोभनीषवेः’ इति पाठः ॥

व्याधिभ्य इमनिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमाक्षी केहनर्मणोः' ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) प्रियता ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-लात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृलेख-' (६।३।५०) इति हृदयेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीम् तर्पणे' (भ्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेमै नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ केहनम् । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'क्षेहः प्रेम्णि घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ् 'क्षेहस्य' ॥

अथ दोहवम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृष्णाऽच्छा लिप्सा मनोरथः २७
कामोऽभिप्रायस्तर्पणम्

पञ्चम्यच् (३।१।१३४) । 'काम्य चासूः' (भा० उ० अ०) । घञ् (३।१।१८) अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्रयः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहार-त्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमात्रिकात्मिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हञ् हरणे' (भ्या० उ० अ०) । घञ् (३।१।१८) अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्रयः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहार-त्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमात्रिकात्मिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अञ् व्यतयादौ' (द० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचायच् (३।१।१३४) । वाचिकाजिकाहार्यसात्विकमेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिधाजिकसात्त्विके ॥१६॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भ्रूविक्षेपादि सत्त्वेन मनो-वृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयष्टक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु-प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीमत्सरौघौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिलेहरूपत्वाद्रत्यात्म-कत्वेन, न निदिष्टौ—इति स्वामिसुक्रद्वौ । रसा इति । तत्र 'विभावैरनु-भावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्साध्यैव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताथालम्बनकः सञ्चन्दनाश्रुदीपितः कटाक्षाधनुभाविता व्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । २ । उत्साहस्थायिभावको विषद्विजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणाश्रुदीपितः

नम्, इत्यर्थे यङ्स्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) चणि तु लालसः । क्लीनिर्देश आबन्ततासूचनावः । 'लाल-सौत्सुक्यतृष्णातिरेक्याभ्यामु च द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप भावेः । उपपन्न आधिर्ना । 'उपाधिसु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छयनि' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मनसी व्यथा ॥ २८ ॥

पुंसीति ॥ आधीनते दुःखनेन । 'दधान्' (तु० उ० अ०) । 'नम्यते चोः क्' (३।३।१५३) । 'अधीनते' (३।१।१३४) । न तु 'ज्वलते'—(२।१।१३४) । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उक्तव्यस्तु विकारिणो' शृङ्गारे विशदे वीर्येऽपि' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्या० आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरमति । 'शूर वीर वि-क्रान्ता' चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण ईर्ते ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३।१।१३५) । अजति वा रक् (उ० २।१३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गारं नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भाताम-लक्येलनाल्लु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकासपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

प्रतीकारकरणदानाद्यनुभाविता हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्थायिभावको मृताथालम्बनकस्तदुणाश्रुदीपितो रोदनाद्यनुभाविता देन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विषयस्थायिको विषयजनककर्मकर्त्रा-लम्बनको विषयकर्माश्रुदीपितश्चकितताद्यनुभाविता हर्षादिसंचारि-तोऽङ्गतः । ४ । हासस्थायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताश्रुदीपितो गहफुल्लनाद्यनुभाविता श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयस्थायिभावको विकटाथालम्बनकस्तद्विकटकर्माश्रुदीपितः पलायनाद्यनुभाविता जडता-दिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्थायिभावको विषमूत्राथालम्ब-नको दुर्गन्धाश्रुदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभाविता ग्लान्यादिसंचारितो वीमत्सः । ७ । क्रोधस्थायिभावको द्विषत्रालम्बनकस्तदपकाराश्रुदीपितो विकटवनाद्यनुभाविता गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८ । इति तत्सहस्रं बोध्यम् ॥

१—इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भाग-
वीशब्दार्थकयत्नम्—इति न प्रकृतोपयोगिः ॥ २—'भृङ्गारो विष्णुदेवः
स्वाहास्वः प्रमथदेवतः । कर्णो धर्मदेवस्तु स्याद्भौद्रो रुद्रदेवतः' इति
भरतवाक्यात् ॥

(३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्याख्याद्विहृतं दर्शितेजितम्' ॥
(१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋ-
दीरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवनमणोः । प्राद्रवे रसगल्योश्च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्' (तु०
प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन् (उ०
४।१।१८) । (केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्गानगुणाभि-
वीय' इति नैषघात् । इति मुकुटः) ॥ (२) ॥*॥ परिहसनम्
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य
चञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ क्रीडनम् ।
'क्रीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३)
इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलावज्ञानयोरपि' (इति विश्व-
सेद्विग्नौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल चलने' (तु० प० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्स-
मासः ॥ (१) ॥*॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूज असूयायाम्' । कण्ठा-
दिलायकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः ।
'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥
'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-
णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '-वैरमेधुनिकयोः' (४।३।
१२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) बाण ॥*॥
(१) ॥*॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिर आवरणे' (६० उ०
अ०) । 'द्विष अप्रीतो' (अ० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनिज-
निदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये कर्तौ कुधि' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादित्वात् क्तिप् (वा० ३।३।
१०८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

१—दैन्ये यथा—'तीव्राभिवक्त्रप्रभवेण मन्युना' । क्रोधे यथा—
'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केसरी' इत्यनेकाधैकैरवाक्यकौमुदी ॥

यत्तु—'स्फूर्ज' इति लिङ्गात् कुर्यादीनां न दीर्घः (इति धर्म-
सासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः)
आह । तप्त । 'स्फूर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चारणात् ।
दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्देष्टव्यम्' इति
नियमः स्वीक्रियते तदा 'एषिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्'
एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति
स्वामिप्रमथोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कन्युकादि-
क्रीडनस्य' ॥

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिघर्त्यङ्गमनेन । 'धृ क्षरणवीह्योः' (जु०
प० अ०) । 'धर्म-' (उ० १।१।४९) इति निपातितः । यत्तु—
'धरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'धृ क्षरणे'
इति धातुपत्यसत्तेरुच्यते (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥*॥ 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिहननम् ।
'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७।
३।५३) कृत्वम् । 'प्रतिघौ रुदप्रतीयातौ' इति हैमः ॥*॥
रुदकुधौ संपदावी (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ टापि (भागुरि-
मतेन) 'क्रोधो भामः क्रुधा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६)
॥*॥ (७) ॥*॥ ('भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ') ॥ सप्त
'कोपस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्करत्वात्पुंवङ्गावः
(७।१।७४) ॥*॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात्
(३।१।२६) ॥ घञ् (३।३।१८) । यद्वा 'शीलो धुक्लृक्वल-
ञ्जालनः' (उ० ८।३।८) इति लक् । अर्धर्चादिः (२।४।३१) ।
'शीलं स्वभावे सङ्गते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि शीलम् ।
'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रत्नको-
षात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुखभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मयी हर्षे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीन् तर्पणे' (क्या० उ०
से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'धृ-

१—'प्रापि चेतसि सविप्रसारे' इति माघः ॥ २—अमर्षो
हस्तादिः । 'किमप्यमर्षोऽनुनये शृणायते' इति भारविः । 'अमर्षमर्षात्'
इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।२३७) इति दीर्घत्वे 'दीर्घादिरिति'
इति बट्टचन्द्रः । 'निरुधोगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिनन्दनम्' इति विशाखः
इति मुकुटकुपमनोहरे ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासम् । 'असु शेषणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिरीत्यादाने' (भा० आ० से०) । वा घञ् (३११८) । उत्प्रासेनाधिक्येन शेषेण वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर शेषणे' (दु० प० से०) । भावे कः (३१११४) । स्यात् कञ् (५११०७) भावे 'स्यादाच्छुरितकं हासनसरापातमेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परस्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिद् ईषदसने' (भा० आ० अ०) । भावे कः (३१११४) । 'ईषदिकसि-तेर्नमोः' क्तात् । 'सीङ्गान्ति' । 'अवधितद्विज्ज्ञासुसमानां' क्तेति ॥ 'सहास्य' इति । 'अहास्य' ॥
३) इति कः । 'अवधितद्विज्ज्ञासुसमानां' विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अमिकाये तथा गर्भे' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३११०९) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३११०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (जु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ् (३११०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३११०३) इत्यः । ('ईहोद्यमवाञ्छयोः') ॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'मिदृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३११०८) । ('तृद्र लिप्सायामुदन्यायां स्वरपुण्यामपि क्षियाम्') ॥*॥ (टाबन्तापि भागुरिमते) । ('तृषा लिप्सातृषोः क्षियाम्') इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ घञि (३११८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३११०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्तौ' (भा० आ० से०) घञ् (३११८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्याज-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ' (भा० उ० से०) । घञ् (३११८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽस्यर्थे लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्षो महाभेत् 'लल ईप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽस्य । यद्वा 'लस कान्तौ' (*) । यत्वं लस-

१-नर्मणि यथा-विषये मत्तयं निपुवनविधौ प्रेमकलहम् इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्या तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २-प्रेम पश्यति अयान्यपदेऽपि इति भारविः इति मुकुटपुष्पमनोहर ॥ ३-हेमे तु नोपलभ्यते ॥ ४-एषाणि न कृशा मम इति प्रयोग इति मुकुटपुष्पमनोहर ॥
अमर० ११

जुम्भसु त्रिषु जुम्भणम् ॥ ३५ ॥

जुम्भ इति ॥ 'जुम्भि गात्रविनामे' (भा० आ० से०) । घञ् (३११८) 'गुरोश्च' (३११०३) इत्यः । 'जुम्भ-निकासजुम्भणयोश्चिषु' । घञन्तस्यैव लीबत्वमपि । 'क्षिप्त-शेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यथाधातः' इति ध्वन्यमाणत्वात् । यत्तु-जुम्भं तु, अजिषधौ भयाधिपाठात्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । 'अजिषधौ' इत्युक्तत्वेन लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥*॥ स्युटि (३१११५) जुम्भणम् ॥ (२) ॥*॥ हे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विग्रलम्भो विस्त्रावः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभ्य प्राप्ती' (भा० आ० अ०) । विद्वद् सम्यक् वदनम् । घञ् (३११८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'अन्नीकृतार्सपादनस्य' ॥

दिङ्गुणं स्थलनं समे ।

अन्नीकृतार्सपादनस्य (भा० आ० अ०) । 'अन्नीकृतार्सपादनस्य' ॥

स्याधिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (जु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३११०५) इत्यङ् । यत्तु-अप्र-त्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्विधानं गुणाभावात् । तत्सामर्थ्याणि लोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'भिदा' इत्यादौ किलस्य चरितार्थ-त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्यवि-रहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्म आध्याने' (भा० प० अ०) । क्तिन् (३११५४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयते 'ध्वे चिन्तायाम्' (भा० प० अ०) । स्युट् (३१११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भा० आ० से०) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च' (३११०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१-धर्मध्याने यथा 'विनोपाधि शास्त्रं दृष्टुमुत्तमप्रत्ययमनुना' ॥ विशेषेण यथा 'ननुपाधेरुपाधिर्भवति' । कुडम्बस्याप्युते यथा 'उपाधि बाधन्ते विविधविधिमिर्वाञ्छवजनाः' । छानि यथा 'विद्वपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २-वन्धको बद्धमर्णेनोत्तमर्णस्य भूषाभावात् क्रियते । तत्र यथा-न भोक्तव्यो बन्धाधिः । आध्याया यथा-बन्धाधिना धावति जीवलोकः इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ ३-स्वस्तिपुत्तरत्र च चारिताध्वेऽपि मध्ये 'चि-न्तिपूजि-' इत्यत्र कितोऽनुवृत्तिचारिताध्व्याभावात् 'इह किञ्चित्तपो' इतिवदत्रापि लोपाभावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूष-पुष्पमनोहरवोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याधिन्ता चि-न्तिया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥

चितम् ॥ ५—प्रियकषासु साङ्गभङ्गभङ्ग कर्णकण्डूवनं मोह-
यितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढपिपीठने केसस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि
दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया कुटुमितम् ॥

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽक-
 स्माच्च क्रोधसितचमत्कारमुखविडम्बनं स विस्वासः ॥ २—एतदग्रे
 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेभामेव च विस्वासहेतो
 प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति । तत्र वीतंसशब्दार्थबोधकतया
 प्रकृतानुपबुक्तम् ॥ ३—अभिमताप्राप्तावपि गर्वादनादरः, सापराधस्य
 स्रक्चन्दनादिना संयमनं ताडनं च विन्वोकः ॥ ४—भद्ररामहर्ष-
 जनितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गगनम्,
 प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहाकापनम्, मुधैव इवितक्रोधो,
 पुष्पादीनां याचना सहसैव तत्परित्यागः, ब्रह्माभरणमाल्यानामकारणतः
 छण्डनम्, मननं च इति । योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः इत्ये-
 कः ॥ ५—एतदग्रे 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रबलेऽपि पुमानयम्' इति
 लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्रुमः' इत्यस्यैवोपलब्धेन न प्रकृ-
 त्तोपयोगिः ॥ ६—सुकुमरविधानेन भूनेत्रादिक्रियासन्निवकरचरणा-
 न्न्यासो ललितम् । यथा—चरणनिपातक्षणज्ज्ञाननूपुरमसृणसंचरणे
 रेखाविशेषस्थितत्रिबलमङ्गसंस्थानसमुद्भूतसितभुजम्, डरःस्वल्पप्रसार-
 णाद्दिगुणपृथुकृतं स्तनस्तवकम्, स्कन्धासक्तैककुण्डलम्, बलसितभू-
 सावीकृतविलोकितम् इति ॥ प्रियं प्रति आवाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

तन्म्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वातेः 'स्पृहिस्पृहि-' (३।२।१५८)
इत्यादिना 'तन्म्रा' इति निपात्यते । तन्म्रायाः करणम् ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः'
(उ० ४।१३९) । तन्म्रिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।
४५) इति ङीष् वा । 'तन्म्री निद्राप्रमीलयोः' । भिजभावे
'तन्म्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियेणां तननं प्राप्यस्याम् ।
तन्म्रधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्म्रेरिरीतौ' इति ह्रस्वेकार-

प्रत्यये तन्निः । जीवि तन्नी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
प्रत्यय-इत्याह । तच्च । प्रातिना विगुण सौत्रभातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्निरेषीतो' इति सूत्रस्यादर्शनात् । ईप्रत्ययविधायकाभा-
वात् । (यदपि) 'तन्निस्तन्नी तन्नीस्तन्नी' इति रूपचतुष्ट-
यम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात्
॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प०
से०) 'शुणे' (३।३।१०२) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अत्यन्तभमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

अकुटिर्भुक्कुटिर्भुक्कुटिः स्त्रियाम् ।

अकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'भुवोः कुटिः,
अकुलस्यैक्यम् । 'पृथोदरादित्वाङ्कारे भृकुटी' इत्यपि ॥
(१) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनम्' ।

अकुटिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽगु-
न्दरे ॥ एकं 'कुराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धिरिति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्धौ' (दि० प०
अ०) । किन् (३।३।९४) । ('संसिद्धिः प्रकृती सिद्धौ
मदीमायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृन्'
(त० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
स्त्री भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सुज विसर्गे' (तु०
प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च'
इति हेमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'दुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) ।
'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चिच्चिलने'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचाणच् (३।१।१३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्प-
चैक्यवसरे मह । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः')

१-तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु नोप-
लभ्यते ॥ २-एतत्त्वान्ते-तन्निस्तन्नीस्तन्नी' इति द्विरूपकोशा-
त्-इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयद्वयं मया लिखितम् ॥

इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षवति । 'हृष्ट बलीके' (भ्वा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्धर्षो हर्षोऽ-
त्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । घः
(३।३।११८) वा । यद्वा महति । अच् (३।१।१३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' । (यसु)
महाते-नेन । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः ।
तच्च । 'हलश्च'-(३।३।१२९) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धून् कम्पने' (खा० उ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवमिदि महे च कलु-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'वृ प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१२८) । 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरको-
पयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगतार्थ-
निरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालबलिसगरसातलम् ।

नागलोकः

अथ इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽध्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालम्' (उ० १।१।१७) ।
'पातालं बडवानले । रसातले च' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सद्य ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवन-
दयः अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं भ्रजं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ।
यद्वा 'कुह विलापने' (तु० आ० से०) । इगुपधात्वात् (३।
१।१।३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे च्छिद्रे
ह्रीवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) ।
शुषिरस्यास्ति । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं
वृक्षादिवाये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते
बहौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृन् वरणे'
(खा० उ० से०) । पचाणच् (३।१।१३४) । यद्वा विवि-

१-भूषिके ना स्त्रियां नात्पोषणौ, भूषिके नास्त्रियां वर्गे, इत्येवं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'गृहपदनिर्गमक' (३१३५८) इत्यप् । विगतो बरोडस्माद्वा । नीनां पक्षिणां वरं वा । 'विचरं वृषणे गते' ॥ (३) ॥*॥ विलसि भिनसि । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१३१३५) इति कः । विलस्यते वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३१३११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्तिकेन) इति 'इगुपध-' (३१३१३५) इति कः । घञर्थे कः (वा० ३१३५८) वा । 'जनो घञ' (३१३१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणामावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमानुचैः श्रवो हवे' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्र मेदने' (तु० उ० से०) । घञ् (३१३१८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (४० उ० अ०) । 'ल्फायि-' (उ० २११३) इति रक् । 'छिद्रं विचरन्भवत् । गते दोषे' इति हेमः ॥ (५) ॥*॥ 'अप्य अवयवजनयोः' (भ्वा० आ० से०) । आवे ल्युट् (३१३११५) । निश्चयेन व्यवहृतं भवत् इत्यन्तं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३१३११५)—इति मुकुट आह । तत्र । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिना क्तावन्त्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्वाभ्यङ्गादित्वात् (७३१५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३१३११८)—इत्याह । तत्र । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोकं कयणमेदेना वि (वरे)धाविले चले । रोकौऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संपदादि (३१३१०८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च दीर्घः । रमं क्रीडां भरति । मूलविभुजादिः (वा० ३१२५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्वा । 'रन्ध्रं तु वृषणे च्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्रभयति । 'श्रभ्र गतौ' (तु० प० से०) व्यन्तात्पचायच् । शु शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तालेन्यादि ॥ (९) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'अवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३१३१०४) । ('वपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४११२०) । 'शुषिः शोषे विळेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुष्ठु स्याति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (शुषिः) । 'विवरामिधाभिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'विलस्य' ॥ गतौचदौ शुषि श्रभ्ये

गतेति ॥ गिरति 'गु निगरणे' (तु० प० से०) । 'हसि-युग-' (उ० ३१८६) इति तन् । क्रियां टाप् (४११५) 'सरट्-कसर-गते-श्रभ्याः' इति क्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

१—'विवरामिधाभिनि' इत्युष्मविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'अहु अश्रय' इति विग्रहः इति पञ्जिकाशयः—इति मुकुटपीवृषडुपमनो-हराशयः ॥

'गतौऽपदे कुकुन्दरे । त्रिगतांशे' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ अव-न्यस्यात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० व० से०) । 'वकादिभ्योऽ-टन्' (उ० ४१८१) । इदन्तोऽपि । 'दमेऽपि पवित्रमवदिरव-टेऽपि' इति हलायुधः । 'अवटः कृपविलयोर्गते ऊहकजीविनि' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति 'अवशुषि-' (५१२१०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिर्लं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध द्रष्टुपधाते' (तु० उ० से०) घुरादिः । अन्धनम् घञ् (३१३१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ अन्यते । 'अन शब्दे' (भ्वा० व० से०) । 'अन्धस्त्वन्त-' (७३११८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्तमः । भावप्रधानो निर्दिष्टः । 'अन्ध-स्मात्तमिन्ना-' (५१२११४) इति अणु ॥*॥ तमिन्नास्मात्तमिन्ना-श्रवत्वेनास्तेति वा (अर्धमात्रम्) (५१२१२७) । 'तमिर्लं तिमिरे कोपे, तमिन्ना तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षमिन्ना-श्च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रा-भावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (४११८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥*॥ (उ० ३१११७ असन्वि) तमसमपि । 'तमस्तं तु निशा-चर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । (क्रियां तु तमसा नदीविशेषे) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तमसम् । 'अव-समन्धेभ्यस्तमसः' (५१४१७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव क्षीनं तमः अच् (५१४१७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (५१४१७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवाः' (४१३५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सुपा'

२—कुहकमिन्द्रजातम् ॥

(३।१।४) इति समासः । अमरकोशे नलोपः । ('नागो-
मलजले सपे पुंनागे नामकेसरे । कृष्णपारे नागदन्ते मुखके
वारिसेऽपि च ॥ देहाविलविशेषे च त्रैष्ट स्यादुत्तरस्थितः ।
नामं रत्ने सीसपत्रे कीबन्धे कारणास्तरे' इति हेमः ॥ (१)
॥*॥ कदा अपल्यानि । 'कीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लो-
पोऽङ्कदाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।
१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न
तु 'कीभ्यो ढक्' । कद्रुकमण्डत्वोऽछन्दस्युद्भिधेः-इत्याह ।
तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्युद्भिधानात् ॥
(२) ॥*॥ सपेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी द्वे 'फणालाङ्गल-
वर्तते नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । विष्णवे । 'विष्णु विक्षेपणे'
(४०००००००) चम् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्तः' च सी-
सपत्रे कारणास्तरे ॥ 'लोपा निर्मात्वराने स्वात्' इति
हेमः ॥ (१) ॥*॥ न अनन्तोऽङ्ग । 'अनन्तः केशवे शेषे
शेषः, विष्णवे त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागानां
कारिणिः' ॥

वायुकिस्तु सर्पराजः

वायुकिरिति ॥ वयु रत्नं के मूर्ति यस्य । वयु कायति
वा । 'के शब्दे' (भा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वयुकः ।
तस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां
राजा । 'राजा-' (५।४।९९) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्जासिकायाः'
(५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥*॥ गोनासोऽप्यत्र ।
'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ तेलति
'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल जेहने'
(प० से०) तुदादिः । 'तिल इडक् च' इति स इडुगागमश्च-
इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् तेलनम् ।
तिल । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) तिलमेति । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) किप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७९) ।
तिलित् । तिलितं स्पति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

२-इह यद्यपि शेषवाङ्मयोर्भेदः । तथापि गतामुगतिकतया क-
योऽन्तेन प्रयुज्यते यथा 'स्वमिव मुजंगविशेषं व्युपपाद्य स्वपिति यो
मुजंगविशेषश्च' इति दृष्टावने । 'नलयायितशेषवायिनः सखितामादित
वीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २-गोनासाय निषोभिता
नरसिंहः' इति राजशेखरः-इति मुकुटः ॥

३।३।१०८) इक् । तिलि गतिं त्सरति ॥ अलीके' (भा०
(भा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।३।१०८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ 'गोनसी मण्डली घोडः' (प० प०
विक्रमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे वायुर्वाहस इत्युमौ (प० प० से०) ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)
पवायच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गरः
विषं यस्येति वा । यत्तु-अजं छागमपि गिरति । पवायच्-
इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः
सर्पमेदेऽपि कवचे दुधेः' ॥ (१) ॥*॥ शेते । 'शीङ् क
(अ० आ० से०) 'गृगृही-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥*॥
गहति । 'गहियुष्मां मित्' (उ० ३।१।१९) इत्यच् ।
गिरिवाहः । वायुं यति न्यति-इति वा । 'गोनासाय'
(३।३।३) इति ङः । 'वायुसोऽजगरे करिनिर्वाणमुनि-
कल्पयोः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगर्दो अलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सङ्गे' (भा० प० से०) । किप्
(३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक्
चासावर्दश्च । लमः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्किमो-
ऽलगर्दः । यद्वा-अलति । 'अल गत्यादौ' (भा० प० से०) ।
गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
अलव्यासौ गर्दश्च ॥*॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं
गृह्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥
जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलडुण्डुमौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिष्मादित्वाच्च
(५।२।९७) । यद्वा-राजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
'डण्ड' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ॥
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति ङः । लण्यते ।
'ओ लङि उत्क्षेपणे' (तु० प० से०) । घम् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डण्डव्यासावुभश्च ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-डङि तुङि निमज्जने ।
घम् (३।३।१८) । डण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गवृत्तीयादिरपि । अत एव
'दो डो दो लब्ध' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भा-
षणे' । 'दण्डभः' इत्येके-इति स्वामी । तत्र । 'उक्कधातुना-
मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

यते । 'एहदृष्टिर्गुणपदसमासस्य (३१२१९) न्याय्यत्वात् ॥

बरोडमाहा । 'नेर्विषयस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

गते' ॥ (मां मातुलाहिः

से०) 'द्विषति ॥ मातुलोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
'कलवित्रसर्पे महापदे च दृश्यते' इत्युत्पत्तिनी । 'मालु-
केनी मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः ॥ (१)

॥ *॥ मां तुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) ।

तुल्यत्वासावहिष्य ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्जुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अन्वेषि । मुक्तः-कञ्जुकः । नास्ति
मुक्तः । 'निर्मुक्तमनिवेकयोः' । निर्मुक्तस्त्यक्तसजे स्यान्मु-
क्तमुक्तमोनिनि ॥ (१) ॥ *॥ मुक्तः कञ्जुको येन ॥ (२)

॥ द्वे 'मुक्तस्य च सर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्जुको मुक्तकञ्जुको मुक्तकञ्जुको ॥ ६ ॥

निर्मुक्तो विषधरश्चकी व्यालः सरीसृपः ।

दृष्टिः मूढपाचधुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥

वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरणः पञ्चगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृपु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

अन् (३१११३४) 'इगुपध-' (३१११३५) इति को वा ।

'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घम् । सर्पः ।

सोऽस्यास्ति । अर्शभाष्यन् । (५१२१२७) खियां जातित्वा-

न्धीष (४१११६३) ॥ (१) ॥ *॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे'

(भ्वा० आ० से०) । 'पर्देर्नित्संप्रसारणमलोपश्च' (उ० ३१८०)

इति काकुः प्रत्ययः । पिपति खम् । 'पिपतेर्दाकुर्ह्रस्वश्च'

(*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥

(२) ॥ *॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) इगुपधत्वात्

(३१११३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि' (वा०

३१२१४८) इति डः ॥ (३) ॥ *॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'

वा । 'गमेः सुपि' 'खच्च डिद्वा' (वा० ३१२१३८) इति खचि

डित्वे टिलोपे भुजंगः । भुजंगः सर्पखिन्नयोः' इति हैमः ॥

(४) ॥ *॥ आहन्ति । 'आहि त्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४१

१३८) इतीन् डिद्वा । 'अहिर्दृत्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥ *॥

खच्यडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥ *॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा

तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात्

(६३११०९) दीर्घसलोपौ । केचित्स्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः ।

'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥ *॥ वि-

षस्य धरः ॥ (८) ॥ *॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५१२१

११५) । 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति

हैमः ॥ (९) ॥ *॥ व्याकृति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

१-लक्ष्यं च । 'किं महोरगविसर्पिर्विक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते'

इति स्वामी ॥ २-भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥

अमर० १२

व्याकृपूर्वः । अन् (३१११३४) । ('व्याडो हिंसपशौ सर्पे')

॥ *॥ डल्योरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे

सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ *॥

कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३१११२३) इति यङ् ।

पचायन् (३१११३४) । 'यङोऽचि च' (२१४१७४) ।

'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-साम्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्म-

विवेकः ॥ (११) ॥ *॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः

(५१२११५) । यच्च मुकुटः-वयं तु कुण्डलमनुकरोतीति

'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्वात्पर्यणिजन्तात् घञर्थे के (वा०

३१३१५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तथो-

गाद् 'इनिः' (५१२११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इत्याह ।

तत्र । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-

भाद् । 'कुण्डली वरुणे सः मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)

॥ *॥ गूढाः वाया अस्य । पृषोदरादिः (६३११०९) 'पादा-

नामपि निदेवे दे सवे दे च विंशती' इत्यमरः । यद्वा गूढं

पादयति । 'पद् गतौ' (भ्वा० प० से०) । व्यान्तात् (३१३१

२६) कृप् (३१२१७८) ॥ (१३) ॥ *॥ गूढः अन्वेषः

ऽस्य । सान्तः ॥ *॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः'

प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽधतरसर्पयोः') ॥

(१४) ॥ *॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा-ईषदकति । 'अक

कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे च' (६३१

१०५) कोः कादेशः काकम्-ईषत्कुटिलगतिसम्-उदरमस्य ॥

(१५) ॥ *॥ फणास्यास्ति । ग्रीवादिः (५१२११६) फणो-

ऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५१२१०५) ॥ (१६) ॥ *॥ द-

व्यांकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वी फणं

करोति, इति वा । 'कृजो हेतु-' (३१२१२०) इति टः ॥

(१७) ॥ *॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥ *॥ गर्हितं दशति ।

'लुपसद-' (३१११२४) इति यङ् । 'जपजम-' (७४१८४)

इति नुकि अनुस्वारः (८१२१२४) । 'यजजप-' (३१२१

१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥

(१९) ॥ *॥ विले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३१२११५)

इत्यच् । 'शयवास-' (६३११८) इत्यङ् । 'विलेशयो

मूषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥ *॥ उरसा गच्छति । 'उ-

रसो लोपश्च' (वा० ३१२१४८) इति डः ॥ (२१) ॥ *॥ पञ्च

पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३१२१

४८) इति डः । 'पञ्चगव्यौषधीमेदे तथैव पवनाशने' ॥

(२२) ॥ *॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५१२१

११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्वागमात्रे नृपे पुमान् ।

विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥ *॥

जिह्वां कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०९) इति

२-अत्र तु कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च ।

काञ्चनद्रुगुह्योः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तच्च

न सर्पपर्यायबोधकम् ॥

ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वाभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालमाहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वप्राणिनः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा०, क्वा० प० से०) । 'कृणादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । 'नरकः पुंलिङ्गो निरयदेवारातिप्रमेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषा-पि—' (५।३।१३७) इति दीर्घलम्—इति स्वामिमुकुटौ । 'नरकः'—इति संज्ञात् । नृपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—'नरः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तच्च । अधिकरणे उपवर्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदास्तपनाधीचिमहारौरवौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुण्डरेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुर्नाम प्राणी (मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । म-हतो हरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्यथोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आयशब्देन तामि-क्षान्धतामिक्षासिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दारिद्र्ये नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा 'अवीचिर्निर्वाते सरससर-सीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुंलिङ्गः 'अवीचिं गाहन्ते कुतश्चक्षिखापूरितमपि' इति शिष्यकेलः इति—सर्वधरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'वीचिणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सर्वस्तु नारकाः ।

प्रेताः

सर्वस्वा इति ॥ नरकस्थाः सर्वस्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्थो—' (३।४।७२) इति फः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नर-कस्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्यत्र वा प्रज्ञायण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लक्ष्यते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नदी प्रेताणां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु विष्टिरिति ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता कृति-पृष्ठा यस्याः । 'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां श्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्र-योगे' (क्वा० प० से०) । 'क्तिच्कौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्ट विप्रयोगे' करणे क्तिन्—इति मुकुटो व्याख्यत् । तच्च । विप्रहादिप्रदर्शनस्य पर-स्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्तिव्यविप्र-च्छि—' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिव्यधीर्वा । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च इति मुकुटः । तच्च । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृदयेनापि रेफा-न्तताया अलाभात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे निर्मूर्ख्यक-

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २—निरुपद्रवे च वाच्य-लिङ्गो यथा 'निर्ऋतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'इदावधुतिकः क्लेशो विष्टिराजश्च कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुटबुधमनोहरे ॥

मंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति स्वामी, 'भद्रा-
क्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृन् हिंसायाम्' (कृ० उ० से०) । 'यत्
निकारोपस्कारयोः' (जु० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।
२६) । 'प्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (जु० आ०
से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' ॥
नरककृज इति स्वामी ॥

पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड कृच्छ्रगहने' (प० से०) । 'चैरुदिकः
प्रीडाकृच्छ्र' (३।३।१०४) । 'पीडस्तिमर्दनोत्सङ्कषासु सरल-
हने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'बाध विलोढने' (भ्वा० आ०
से०) । 'शुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः । 'बाधा दुःखे निषेधे
च' इति मेदिनी ॥*॥ 'आबाधा' इति वा छेदः । 'आबाधा
वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसं-
चलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' इति पित्त्वा-
तिदेशादङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा दुःखमति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्'
(उ० से०) चुरादिः । पचायच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-
स्याङ्गिजम् । 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ्-इति स्वामी (५) ॥*॥ प्रसूते-
र्जातम् । 'पक्ष्म्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे
वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः ।
'दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना' इति माला ।
कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।३।
१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः ।
'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने'
(जु० प० से०) । 'कृतेष्टः कृ च' (उ० २।२।१) इति रक्
छश्च । 'कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८)
॥*॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । 'आभीलं
भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'शरीर-
पीडायाः' ॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

१-अहसि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्जुनात्' इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ इह त्वन्महीति लिखितमासीत् ॥

त्रिविधां मेघगामि यत् ॥

त्रिविवति ॥ एषां मध्ये यद्मेघगामि इव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्व दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्णविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वः सागरोऽर्ध्वः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादृशतिरपां पतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनसि । 'उन्धी छेदने' (उ० प० से०) ।
'स्फासि-' (उ० २।१३) इति रक् । क्लीबीना उद्वा कृच्छ्र-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो भीकन्तेऽत्र । 'कर्मणि कृच्छ्रे' (३।३।९३) इति घावः किः । 'अभिज्ञाने' (३।३।९३)
॥ (३) ॥*॥ कुं घृणीं पिबेति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) इति दीर्घः । नन्वसमासः (५।२।१८) यद्वा । न कृप-
मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० ख०) । अगाधत्वात् खनि-
तुमशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः'
(जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तद्धिभः । 'अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति ।
'वृम् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शभायच् (५।२।१२७) ।
'पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' ॥*॥ पारमपार-
मस्येति (पारावारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-
नुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मल्यन्तो निपातितः ॥' (६)
॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः ।
'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । 'स्यन्द प्रलवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं घञ्' (उ० १।१।१) इत्युः । 'सिन्धुर्वमधुदेशा-
ब्धिनदे ना, सरिति क्षियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥
'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५।२।१५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति
मत्वम् । 'सरस्वांसु नदे वाधौ ना, न्यवद्रसिके, क्षियाम् ।
वाणीक्षीरजवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्यामपि' ॥
(९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१-एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २-तथा च इतिप्रकोवे
संदष्टयमकम्-सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सवारोदारः ।
लोकाळोकानुकृतिः सद्यः स शयमनन्नकृतेः कृतेः इति मुकुट-
धमनोदरे ॥

॥*॥ अर्णोऽस्य सन्ति । 'अर्णोऽस्य' (५।२) इति वः
सलोपश्च ॥ (११) ॥*॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥*॥ ज-
लानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।१३) इति
क्रिः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥*॥ यादसां जल-
जन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥*॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥*॥
पद्मदया 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रमेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।
३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥*॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सु-
रोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

अपः क्षी भूजि धार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः क्षी भूजि धार्वारि सलिलं कमलं जलम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपात्रीयनीरक्षीरान्मुखांवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आपू व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति क्तिच्
ह्रस्वत्वं च ॥*॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सौन्तं क्लीबं
च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्लीबमपि' इति
संसारवर्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृजो ण्यन्तात् (३।१।
२६) क्तिप् (३।२।१७८) । वार् क्लीबमुक्तसंसारवर्तात् ॥
(२) ॥*॥ 'वसिवपि-' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च ।
('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्ध्व्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभु-
व्यपि') ॥ (३) ॥*॥ सलति । 'वल गती' (भ्वा० प० से०) ।
'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकत्वम् । 'स-
रिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ क-
म्यते । 'कमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ०
१।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो
मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'मलं
होत्रि मेघजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।
कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति ।
'जल अपवारणे' (जु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी ॥ (६)
॥*॥ पयते पीयते, वा । 'पय गती' (भ्वा० आ० से०) ।

१—वायुलकात्पृथया अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः—
इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्वमपापतेः' इति दर्शनात्—इति
स्वामी ॥ २—'आपोभिर्माज्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-
बुधमनोहरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति
पूर्वपठकपरः ॥—पूर्वसाहचर्यात्स्वीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥
पूर्वोत्तरसाहचर्यात् क्लीबीययोर्वार इति तु पञ्जिका इति मुकुटः ॥

'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ।
'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ कीलां
ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वामेः कीलां लति वा । 'की-
लालं रुधिरं तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ न मृतं मरण-
मस्त्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्मरपी-
यूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-
देवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुह्य्यामलकीषु च' ॥ (९)
॥*॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवन् बर्तते नीरप्राणधार-
णयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीमेदयोः क्रमात्'
॥ (१०) ॥*॥ भूयते । 'भू प्राप्ती' (जु० आ० से०) । 'भू-
सूधुभ्रस्त्रिजभ्यश्छन्दसि' (न० २।८०) इति क्युन् । यद्वा भ-
वन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकत्वा-
द्भूणाभावः । 'भूवन् विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥
(११) ॥*॥ ~~यद्यपि संभ्रज्यते सेव्यते वा । वन 'संभ्रज्यते'~~
(भ्वा० प० से०) । 'वन् भ्रजने' (जु० आ० से०) वा । क-
र्मणि चञ् (३।३।११९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्भूणाभावः । वन्—
भुवनवद्बहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इ-
त्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः ।
तच्च । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकान्तक-
क्रिति सलिल विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्भवत्
इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि
कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ कं सुखं वध्नाति । 'बन्ध
वन्धने' (क्त्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'क-
वन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धो-
ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्लीबं जडे, पुंस्युदरे
राहुरक्षोविशेषयोः' ॥*॥ केचिन्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा
द्वे नामनी—इत्याहुः ॥ (१३) ॥*॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने'
(क० प० से०) । 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण
साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ स्वामिमुकुटौ ।
तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥*॥ पाति । 'पा
रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके शुद्ध' (उ० ४।२०४)
इत्यसुन् शुट् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकु-
टाभ्यां कृतम् । तच्च । 'पातेर्बले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरथा जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तच्च न
प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा 'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य
वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखि-
तमासीत् ॥ ३—'समरसरसि नृत्यत्कवन्धे' इति वासवदत्तायाम्
'चलितोद्धतकवन्धसंपदाः' इति भावे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ ४—
'उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञा-
यामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयट—इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्महणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टौ' (भ्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४)
 इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे ज्योति पयःकरिकरामयोः ।
 ओषधीदीपविहयतीर्षराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च
 कान्धे सङ्गफलेऽपि च' ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उभे च क्षेत्रद्वयगणोः पु-
 मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्स्त व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)
 'उदके नुम्नौ च' (उ० ४।२१०) इत्युत्तु ह्रस्वो भान्तादेशो
 नुमागमश्च । अम्नते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 अमुन् (उ० ४।१८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । अम्न—अमेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तथातोस्तद्वद्वत्तादावज-
 पत्तमन् । अम्नपुन्यस्तथातोस्तद्वद्वत्तादावज-
 पत्तमन् ॥ (१८) ॥*॥ अ-
 मति । 'अ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुम्नौ च'
 (उ० ४।१९०) इत्युत्तु पुनरागमः । यत्तु—अमति—इति
 विग्रहप्रदर्शनं । तत्र । 'अर्तेरुच' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यु-
 त्तु सादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र
 आक्षरार्थः । औणादिको यः (४।११२) ॥ (२०) ॥*॥
 नीयते । 'कां पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६) ।
 नीयते वा । 'पि शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 मानीयः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'णीन् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फाप्ति—' (उ० २।१३) इति रक् ।
 निर्गतं रादमेर्भा । 'निरादयः—' (वा० २।२।१८) इति स-
 भासः । 'अमेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्कान्तो रो-
 ड्मात् । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अम्नोऽभिः' इति स्मृतेः । यत्तु—'दलोपे—' (६।
 ३।१११) इति धीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् ।
 निव्ययेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 थोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वारिनारम्'
 इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 ('नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षुतिनि(क्षि)मीनां
 धीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् धीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते ।
 'घसेः कित्' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-
 टेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तथातोस्तद्वद्वत्तादावज-
 पत्तमन् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्नते । 'अभि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्नति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तन्निन्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥
 (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

पश्चाच्च (३।१।१३४) । शवं संवरणं राति—इति वा । संव-
 रति । 'षव संवन्धने' । 'शंव च' (तु० प० से०) । बाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरे स-
 ल्लिके, पुंसि शृगदैत्यविशेषयोः । शंवरौ बाहुपण्यां स्यात्'
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं
 पिण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्यपि शंव-
 (शम्ब) रपिप्पलकुशाकमलकाण्डविषवनपयांसि । घनर-
 समम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोषात् झी-
 वमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनम-
 मृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् ॥*॥ सप्तविं-
 शतिः 'जलस्य' ॥

विष्णु ते आप्यसम्पन्नः ।

विष्णुति ॥ कर्माधिकारः । 'तस्य विकारः' (३।३।
 १३४) इत्यन्यत्तात्त्विकवर्णादित्वात् (वा० ५।१।१३४) स्थायं
 व्यम् । क्षियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्'
 () इति मयद् । क्षियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भजो आमर्दने' (६० प० अ०) ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे मेदे च रुक्विशेषे परा-
 जये । कौटिल्ये मयविच्छित्तयोः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ लवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ ऋ-
 च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेरुच' (उ० ४।
 ४४) इति मिः । अर्तेरुदादेशः (रपरः) । 'वा क्षियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संबध्यते । 'पुलिङ्गक्षीलि-
 ज्योर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अशनिब्रुटिशमिपाटलिशास्मलित-
 रणिधेय्यूर्मयः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडाज-
 वोत्कण्ठाभङ्गप्राकाश्यवीचिषु । वल्लसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, ऊयते वा । 'वेन् तन्तुसंताने'
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेजो ङिञ्' (उ० ४।७२) इतीचिः ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तत्र । तथासति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्ङिञ्' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

१—यत्तदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च क्षियां स्थितौ ।
 इत्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति ।
 परंपु पूर्वार्धे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीपुष्पल-
 म्भाप स्वयमपि आस्यशब्दस्यास्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दवटि-
 तस्येनोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वात्स्यानुभवसिद्धत्वाच्च न
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्धस्य इत्याशब्दार्थेनोपकत्वाच्च प्रकृतोपयोगि ॥
 २—अक्षो विच्छित्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

यसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः 'वीचिर्नित्यं वी' इति खामी । 'वीचिः खल्पतरजे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्त्वलोलकलोलौ

अथेति ॥ उत् लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।१।१३४) डलो-रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचायच् (३।१।१३४) । उद्गतश्चासौ लोलश्चेति लोलः, इति खामी—इति मुकुटः । तत्र । ऊर्ध्वं लोलयति इति खामिना विगृहीतत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः । कलन्तेऽनेन नयः । 'कल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० ३० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तध्वन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृथग्विन्दुपृथताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृथग्वन्तीति ॥ पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषद्दहन्महत्'—(उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत-भ्रमम् । 'पृषन्मृगे पुमान्, विन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ वि-न्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'विन्दुर्वन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितयन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (२) ॥*॥ पर्वन्ति । 'पृ-थिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुक्तेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'मुषु मुषु दाहे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता रुद्धा वा मुद् दाहो-ऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

चक्राणि पुटमेवाः स्युः

चक्राणीति ॥ चक्रन्ति । 'वक्षु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फापितवि'—(उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'चक्रं पुटमेवे चक्रः कुटिले क्रूरमौमयोः' इति हैमः । 'चक्रः शनैश्चरे पुंसि, पुटमेवे नपुंसकम् । त्रिषु क्रूरे च कुटिले' । खामी तु—चक्राकारेण या-

१—'पृथग्विन्दुपृथताः' इति त्रिमिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च 'पयः पृथग्विन्दुः सृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयभाष्यम्—इति मुकुटपीयूषप्रथमनोदराः ॥

न्यचः—इति विगृह्यन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पुटं संश्लिष्टं सिन्दन्ति । 'मिदिर् विदारणे' (उ० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पुटमेवस्तु नगरातोययो-स्तटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य' ॥

अमाश्च जलनिर्गमाः ।

अमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति चप् । 'अमोऽभ्रुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रहृष्टनिधिगमश्च' (३।३।८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अवःस्थजल-स्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । खामी तु—चत्वार्येकार्यानि—इत्याह ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूम-योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिर् आ-वरणे' (उ० उ० से०) । अयुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-वर्तोत् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (उ० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तत्र । 'अजब्भ्यां क्लीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वक्ते तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ङियां तटी । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पाराचारे परार्धाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं भ्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम्—'अर्वाक् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्म 'अनिखाः'—इति तु न वाद् अस्त्यत्र—इति वा । अर्शः 'पि' (उ० २।७८) इति (१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः'—(३।३।७५) । (शङ्खनकाः)—'ज्ञानाम्' ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा मा इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घकारः वेद्याजनेन इति वासवद-सेनापणा व्यासवती वलेन इति, ३ ततोऽर्धभाष्ये (५।२।१२७) वक्ष्यमाणोपयोगि ॥ कुटुप्रथमनोदरे ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्त्यत्र पान्थस्माद्वा । पिबतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाभ्यानुकर्तरि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्धरिणस्तटम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-'
(५।४।७४) इत्यः । समासान्तः 'अन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'
(६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युमाभ्यां संबध्यते ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥
तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) ।
'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे
तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ज-
लादधिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां
च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां
विकारः । 'मयद्वैतयोः-' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्वरतु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र । 'षट् लृट् विशरणगल्यवसादनेषु'
(भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति
ज्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति षत्वम् । यद्वा निष-
दनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य
वर आवारकः । 'वृञ् आवरणे' (तु० उ० से०) आधृणीयः ।
पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । 'निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु
निषद्वरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल् । यद्वा ।-'जम्ब अदने'
() इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'जम्बालः शैवले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे'
(तु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।
१९१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्मणे पापे' इति मेदिनी ॥
(३।३।१९१) । 'नेऽस्मिन्नेन वा । 'षट् शातने' (भ्वा०
'षट्' (उ० २।२५) । '३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति ।
'जसेः क्तिप्' (उ० ४।३४) (३।१।१४०) । यद्वा इयति । 'शो
९८) इत्युपधालोपः । यत्तुः () । 'शाक्षपिभ्वां ददनौ' (उ०
यानीयवुग्धयोः' इति हैमः । 'कर्ममशेषयोः' इति हैमः ॥ (४)

शब्दे' (भ्वा० अ० से०) रननुमे । मेदके पिष्टमये च पुंसि
इति स्वामिना भिद्यहीतम् । स्त्रीत्वात् ॥ तत्पु जगलज्ज्वायर्धोपकृत्या
(९४) ॥*॥ अं वृणोति । १

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
लिकर्धोरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः ।
'अस प्राणने' (अ० प० से०) । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य
घञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्व-
सनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१)
॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृयोग्यवस्तुनि' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य
सर्वतो बहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कृपाः । 'कुत्सिते' (५।३।
७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृ-'
(५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकु-
न्दरे । उदपाने चितायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' ॥
(१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (क्त्वा० प० से०)
णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि ण्युल् । यद्वा विदार्यन्ते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः
(५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य' ॥
नाट्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाट्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोवर्म-' (४।४।
९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुचते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)
'ग्लानुदिभ्यां ङौः' (उ० २।६४) । यद्वा नयति । 'णीञ्
प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति ङः । नम् अवति क्तिप् (३।२।७६) 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥
तरन्त्यनया । 'तृ ल्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अति-
सृघ्म्यइयविनृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिस्तारणे-
ऽर्केऽशौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावब्धौ' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ 'अश इः' उ० (४।१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।
१।४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तन्निर्वशायां वेडा-
यां वज्रापीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नौकायाः' ॥

१—'उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तद्वागो-
दकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्' इति दीर्घकक्ष्यम् इति
स्वामिमुकुटबुधमनोहराः पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगत् करोति
क्तिप्' इति भावः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—'नौकायाः'
पुस्तके तु 'न्युतायाम्' इत्युपलभ्यते ॥

उडुपं तु लुवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रमेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ लवते । 'लुवः गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'लुवः लक्षे हुतौ कपौ । शब्दे कारणवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । कमनिप्रमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे लुवं गन्धतृणे मुस्तक-मिषपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पोत-लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽहपास्यां चित्रके किरौ । कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चम्यमेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणा-दिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतः सद्यःराकलसकिलम्' इति दन्त्यादिपु-ष्पविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंस्ति संज्ञायाम्' (३।३। ११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वात्पुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्या-दनुत्तरम्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ स्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व-हिभि' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति जीप् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी हुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् हुणिरपि । 'हुण हिंसागत्योः' (उ० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (जीषि हुणी । 'हुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-मामीष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठ-पाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'पुर्वगे च' इति पाठः ॥

२—मुकुटपुष्पमनोहरयोस्तु

'आतारात्पुष्पमनोहरयोस्तु' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ 'मरकतमणिद्रोणिसरणा' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटपुष्-पमनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्मति चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यने-न अत्राकर्ण्यते ॥

अमर० १३

सांपात्रिकः पोतवणिक्

सांपेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्र-गामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः भ्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्मः । तं धरति । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौ ज्यवष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य—इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'नियामकाः पोतवाहे कर्म- (णं) धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्जूनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौम-ध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' । नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ॥

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः क्षिप्' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकौहुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालभिदोः क्षियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिलघू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ के जळे निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलृक् । 'क्षेपात्-' (५।४।१५४) इति कप । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७४) वा (२) ॥*॥ द्वे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः

अग्निरिति ॥ अग्नति । 'अग्न गतौ' (भ्वा० प० से०) इत् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उडा-... इति उ-रणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति उ-... (उ० २।७८) इति ६।३।९४ । काष्ठस्य कुहालः ॥ (२) ॥*॥ (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—पण्यनार्थं काष्ठादिरचितकुहालानाम् ॥

१—'संपूर्वस्य वातेद्वीपान्तरगमने कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आ-... इत्याजनेन' इति वासव-भावमावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० । ततोऽक्षेणावन्ति (५।२।१२७) च' इति माषपी—इति मुकुटः ॥ 'कुटपुष्पमनोहरे ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्यजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

ह्रीन्वेऽर्धनाभं नावोऽर्धे

ह्रीन् इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्वयोः' (५।४।९९) 'अर्धार्ध' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रवृत्तिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः' (वा० २।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादिः' ॥

त्रिधागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।३।१७२) इति कः । 'प्रसन्ना स्त्री घुरायां स्वादच्छसंतुष्टयोश्चिषु' ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति हृदिम् । 'घुपि' (३।२।४) इति कः । न च्छायते वा । 'अन्वेष्टयि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुषति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः । 'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मित्रोऽच्छात् । नन्तत्पुरुषः । 'नलोपो नजः' (६।३।७३) । 'तस्मा-शुडवि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नं गम्भीरं ॥ निम्नति 'आ अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'अर्धार्ध' (उ० २।२५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जल- 'धलेः क्लिब' (उ० ४।३४) । 'गाड् गतौ' (अ० आ० अ०) ५८) इत्युपधालोपः । यद्- () । 'गभीरादयश्च' इति 'गभी-टेन कृतम् । तच्च । उपगम्यति वा निपातितौ ॥ (२) ॥*॥ गभीरयदुपधयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥

शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'अतिक्रान्ता नीस्तजलस्य नायकम्' इति जामिना विग्रहीतम् । (२४) ॥*॥ द्वे वृणोति ।

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्धतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्व-स्यशयिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नजोऽस्त्य-र्धानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, शब्दे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) कैवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द-शति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशे' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा दाश्यते मूल्य-मस्मै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो श्वे, धीवर एव दाशः' इति शमेदात्तालभ्यान्तः । 'कैवर्तमूल्ययोर्दासो दासो बाणा च चेदिका' इति क्राइ-न्यान्तः । 'दासो श्वे च शूद्रे च क्षानेऽधिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥*॥ दधाति मत्स्यान् । 'छिलरच्छवर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीम् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्ताजा-योऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् क्षनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्मेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्र-जालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) पचा-यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्रसु-पवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्यात्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'कुधान् धारणपो-वणयोः' (तु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वैष्णवीऽस्य कर्तव्यम् ॥

कर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा कर्मिणोऽस्य । 'अव-
प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अव' इति योगविभागा-
दव समासान्तः । 'कर्मिः कर्मिणोऽस्य' अत्रान्वेय-
भक्तयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥ *न सत्यमेव । *न सत्यमेव

(भ्वा० आ० से०) । 'कमरेठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मठनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डमेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'युपि' (३।२।४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छुपी बह्वकीमेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विध्यन्तरे कूर्मे मलबन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अवपूर्वा हृन् । 'शाव्यधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविभ्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निमेषणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'न आङ्-' (६।३।७५) इति नलोपो न 'नक्रं नासा-प्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भिनं हस्तिनभीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥ २१ ॥

गण्डूपदः किञ्चुलुकः

अथेति ॥ मद्या लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डुो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किञ्चिञ्चुलुम्पति । 'कास्यनेकाग्रमहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किञ्चुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हृध्व' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकाच्च ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ गुण्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । (पचायन्ति) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

१—निमेषणोपनेतव्यम्=शर्करादिस्वादुकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'पतसिन्विषयावहारविषये संसारवारांनिधौ' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौशुदी ॥ २—अस्याग्रे 'नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तमायम् ॥

तलनिहाकयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातावाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूति जलौकसः ॥ २२ ॥

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां हाकिन्यां, ना तु रक्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलोका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद्बहुवचनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिववे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ (भ्वा० प०) वा । कित्च् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्ख शङ्खनकेऽपि च । नह्यश्चावर्ततुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः सः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बी न योषित्, ना भालास्थितिभिन्नश्चे' ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जम्बादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुनर्पुंसके ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खते । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ॥

१ 'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेदयाजनेन' इति वासवदपायाम् 'जलं च तदोक्त्ये'ति जलौकः । ततोऽर्शभाष्ये (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटबुधमनोदरे ॥

शम्भूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्भूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लास्य' (उ० ४१४१) इति निपातितः । 'शम्भूकपिण्वाकमभूककेनः' इत्यमरमालायां पुलिङ्गः । ('शम्भूको गजकुम्भान्ते घोहे च शप्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्भूका न नपुंसके' इति मेदिनेर्द्विलिङ्गता । 'शम्भूकः शम्भूकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । कारणेन विना शेषो (शम्भूः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्ति-कानाम्' ॥

मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरुवदुंराः ।

मेके इति ॥ विमेति । 'विमी भवे' (जु० प० अ०) । 'इण्मीका-' (उ० ३१४३) इति कन् । 'मेको मण्डूकमे-वयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४१४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्णा मण्डूको मेक-शोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षास्तु भवति । 'भुवः संक्रान्तरयोः' (३१२।१७९) इति क्तिप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोषण्या भूलतालवयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाड् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्जिपिजादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४१९०) इत्यूरः । उलयोरैक्यम् । शाळते वा । 'शाल कथने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकलासत्वेदस्तालूर-' इत्युष्मविवेकाहन्त्या-दिरपि ॥ (४) ॥*॥ लवते । 'लृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अन् (३११।१३४) 'लृवः लक्षे लृता कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलेकमेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जल-वायसे' । 'कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्याज्जपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ इणाति शब्दैः कर्णौ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'मुकरदुंरौ' (उ० ११४०) इति निपातितः । 'दुंरुंस्तोयदे मेके वाद्यमाण्डादिमेदयोः । दुंरुंरी चण्डिकायां स्याद्द्वामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) ।

१—इत्यविशेषेऽपि यथा 'व्रत व्रत भटाः क स क स नरः शम्भूकजीवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—मीरो च यथा 'मेकाः केकारदैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'मण्डूको मेकशोणको' इति पाठः ॥ ४—'मेलकतैल्योः' इति पाठः ॥ ५—इतःपूर्वम्—'दुंदरः पर्वते पुंसि त्रिष्वी-त्रिभ्राजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्थेन पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतापेक्षतापीनकत्वस्यापि संभवेन न मण्डूकोपयोगि ॥

'इगुपच-' । (३११।१३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४११।६३) इति ङीष् । ('शिलमुच्छे स्यात्, गण्डूपयां शिली मता । स्वम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रसरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वाराभःस्थितदाहणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'दे किंजुलकमार्यायाः'—इति स्वामी । 'क्षुद्रकिं-जुलकजातेः' ॥

मेकी वर्षाभ्वी

मेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीष्विधायकाभावात् क्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'मेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षा-भूर्दुंदरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४११।४१) ङीष्मिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षा-भ्वी' इति दृश्यते ॥२॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । क्षुद्रमण्डूक-स्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४११।६३) इति 'पुंयोगात्-' (४११।४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उल्लेपे' (जु० प० से०) । आधुषीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४११२०) इति किः । 'दुलिः क्रियाम् । कमठ्यां, नौ मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यमेदः । योग्यतया साहस्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १११२६) इति गन् ह्रस्वत्वं कित्त्वं नुडा-गमश्च । 'पुंयोगात्-' (४११।४८) 'इति जातेः-' (४११।६३) इति वा ङीष् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्डूपदस्यापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौष-ध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४११।१२) इति ङीष् । ('दुर्नाम स्त्रीवमर्शसि । स्याद्दीर्घ-कोषिकायां स्त्री') ॥*॥ 'जानुभाभ्याम्-' (४११।१३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४११।२८) इति वा ङीष् । दुर्नामी । क्षुभा-दित्वात् (८१४।३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४११।६३) इति ङीष् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्य-पान्ता च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विश्व-वसेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविवादौ च' इत्युष्मविवेकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिनामी' इति ख्यातस्यः 'जलूकाकारस्य जलखरस्य' ॥

१—'कीदनेति' लिखितमस्ति । परत्वेतदानुपूर्वीवदितमेदिन्यां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशयो जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो इत्यम् अस्य । जलम् आ-
शेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः ।
'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥
आध्रियतेऽत्र । 'वृद्ध अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्या-
यन्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-
शयः । ह्रादते । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
पञ्चाशच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आह्वयन्तेऽत्र । 'हेम् सार्धायां शब्दे
च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥
(१) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य' ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिह्वशिकम्यमि-' (१।२७) इति कृः ध्रुक् च । यद्वा
अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु० उ० से०) । मृगया-
दित्वात् (१।३७) कृः ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते । 'प्रे हरतेः
कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः ङिञ् ॥ (२) ॥*॥ कौति ।
'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७)
इति पो वीर्यश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर-'
(५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः-' (६।३।९८) इत्यत्र वीर्यनि-
र्देशादन्यत्राप्यत्र, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्माने गर्तान्धु-
गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्योदः-' (६।३।५७) ॥ (४)
॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिलिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः'
(उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ तिस्रोऽक्षयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-
ङ्गसूत्राण्यनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य
नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥

१-अत्र तु 'अम्यल्लिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदि-
नीवृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥ २-मृन्माने काचभाण्डे यथा-
'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतेलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३-उद-
पानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्येव'
इत्यनेन-इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ४-त्रये यथा 'तत्रापि त्रिकदश-
नम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदाक्यमस्य' ॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनश्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि०
उ० अ०) । 'हलञ्' (३।३।१९१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य
घञि' (६।३।१२२) इति वीर्यः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे
इष्टकादिभिर्बद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देहे'
(५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिण्यां जला-
शये' ॥ (१) ॥*॥ अस्नानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । कः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२)
इत्यालम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समन्वतुरस्नानातस्य' ॥

अस्नातं देवस्नातकम् ॥ २७ ॥

अस्नातमिति ॥ स्नाताद्भिजम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन स्ना-
तम् ॥ (२) ॥*॥ 'अस्नातो देवस्नातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-
दत्तात् पुंस्यपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वार-
स्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तज्यते । 'तड
आघाते' (जु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः ।
'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्मकूपके' इति मेदिनी । पिना-
कादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥*॥
तटम् अकति, अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तडाकः,
तडागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाधज-
लाशयस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यदा ईषत् सा-
रोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ।
कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमुच्छति 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१)
॥*॥ स्त्रियते 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुन् (उ०
४।१८९) । ('सरौ नीरतडागयोः') ॥ (२) ॥*॥ तत एव
महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) वीष् । ('सरसी विश्वका-
सारे') ॥ ३ ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि सरो-
मात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशान्तः पल्लवं चाल्पसरः

वेशान्त इति ॥ विशन्त्यत्र मेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१-विशे तु 'कटकेऽपि च' इति वृष्यते । मेदिनीमूलपुस्तके तु
'यत्रकटके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृनिशिभ्यां शच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खानसिपणसि'— (उ० ४।१०७) इति कलच् । 'वैशन्तः पल्लोऽङ्गी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्स-
रश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपसरोवरस्य' ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पद्यायस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तुसं-
ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिपयजिराजि'— (उ० ४।
१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्'— (ग० ४।१।४५) इति वा
कीष् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१)
॥*॥ बीजैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वाप्याः' ॥

क्षेपं तु परिखा

क्षेपमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवधारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥
परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-
न्याय'— (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारस्वाधिकरणेऽ-
प्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बांध' इति
ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्जलस्य लवम् आलाति । 'ला
आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।
२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्विजम् । नञ्समासे (अ-
लवालः) ह्रस्वादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्बोऽ-
नेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'अलक्ष' (३।३।१२१)
इति घञ् । आ ईषत् बाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ
वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपेचने
परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतज-
लाधारस्य' ॥

१—'इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोच्चैर्मरतेऽम्बिना वृते' इति
प्रयोगादीर्षादिः ॥ २—'अलवालरोषिषु पयःसु विप्रतः सपलाक्षिरा-
क्षिरिव मूकसंततिः' इति माषाद्रस्वादिः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥
३—भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा—'जावापधूमपरिधूसरम-
ध्यदिक्ष्व' ॥ अरिम्नितायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः फलति कृत-
सेकस्यरिव' ॥ वक्ष्येऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुभे' तस्या गतोऽप्या-
वापधूमजम्—इत्यनेकार्थैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'भाण्डपचने'
इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी इदिनी धुनी ।

क्षोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नद्' इति टित्त्वनिपातनात्
'टिष्ठा'— (४।१।१५) इति कीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ
ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
सरतेरिनिः (उ० १।१७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् ।
अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्यस्याम् ॥
(४) ॥*॥ तटमस्यस्याः ॥ (५) ॥*॥ ह्रदाः सन्त्यस्याम् ।
'ह्रादिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसाधीन् । किप्
(३।२।१७८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक् । नान्त-
त्वान्कीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ क्षोतांसि सन्त्यस्याम् ।
मनुप् (५।२।९४) ॥*॥ 'अस्साया'— (५।२।१२१) इति-
विनौ तु 'क्षोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्य
स्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ'—
(३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति कीप् । 'शप्-
इयनोः'— (७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति ।
'गल्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन
गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥—॥ अप गच्छति । डः
(वा० ३।२।१०१) । ह्रस्वादिरपि । 'विद्यादगारमागार-
मपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्त्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्ययोः' (उ० १।१२३)
(१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।
'विष्णुपदं नमोऽरुजयोः विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-
पदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वात्रिका चापि)' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ जहो राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा ।
धुभादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भागीरथस्येयम् । 'तस्ये-
यम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीर्न पथो गच्छति ।
डः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् ।
तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि क्षोतांसि
यस्याः, ('त्रिस्त्रोता जहुकन्यायां क्षोतस्वत्यन्तरे क्षियाम्')
(७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'बृह् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) ।
किप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दम्ब-
न्तीशेयः ॥ २—तथा च भारवे—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागास्ता-
रयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवास्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति—
इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिशीङ्-भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेखा तु नर्मदा सोमोज्ज्वा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ ण्वगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाथच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति यति वा । 'हुदाश् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः कलिसन्धिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमास्तोमवंशजात् पुकरवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्तात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्बुध्राद्भवति । पचाथच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेरद्वेर्वा कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआथच् (५। २।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवीं श्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ॥

बाहुदा सैतावाहिनी ।

बाहुवेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'हु-दाश्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि बौहानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतहस्तु शतुत्रिः स्यात्

शतेति ॥ शतधा भवति । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्वयः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्यु-डित् ॥ (१) ॥*॥ श्रु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाद्गु ।

१—अमभ्योऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैकपुत्री'—इति पञ्जिकासर्वभरादयः—इति मुकुटः ॥ २—कलि-तार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सिताश्च ते बाह्याश्च ते सन्त्यस्मासौ सित-बाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथाऽमुतस्यैव व्याख्यातने उपोत्तमे शकाराभवाणानापत्तिः ॥

अमर० १४

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतुत्रि' इति हि श्रुतिः । यस्तु मुकुटः—शतहरेव प्रबोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्ण-विकारे 'शतश्रुः' इति स्वामी, क्षितं तीक्ष्णं हुता क्षितश्रुः इति कौमुदी, इत्याह । तच्च । 'एतदनुभ्यमानाः क्षितश्रुः सितश्रुर्वे-स्याहुः' इत्यनेन (स्वामिग्रन्थेन) तेनास्मार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतश्रुः' ॥

विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१। २५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाथच् (३। १।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तस्मादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति किपि विपाट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणु वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाथच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानी स्यो-नाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ हिरण्यं बाह्यावस्य ॥*॥ हिरण्यं बहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यबाहुः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नरविशेषस्य' ॥

कुल्याल्पा कुत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुडम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्यः मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीक्षर्पाभिषेधे च । कुल्या पयः-प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कुत्रिमस्व-ल्पनद्याः' ॥

शरावती चैत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥ कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) । 'शरावीनां च' (६।३।१२०) इति वीर्षः ॥ (१) ॥*॥ चैत्रमस्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिक्ता-' । (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागाज्जायाम्' (४।१।४५) इति बाह्यादिगणसूत्रान्न भवति । स्वरूपयोरविशे-षात् । 'तापी तु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चान्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरुपकोषः ॥ (१) ॥*॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२। ९४) । 'सरस्वास्तु नदे वार्धौ नाऽन्यवदितिके, त्रियाम् ।

१—'पशुपतिजटाबन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति दमयन्ती-केवः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

बाणी-क्षीरलवाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामपि' ॥
(१) ॥*॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या
वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्वेदे पण्यनारीहरिद्वयोः' ॥ (१)
॥*॥ (नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संमेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संमिथन्ते मिलन्त्यत्र । 'सिदिर् विदारणे' (६०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संमेदः
स्फुटने सजे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्धोः संगमः ॥*॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्रिमज-
लनिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूस्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ।

त्रिष्विति ॥ वीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः
(उ० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्यां च भवे । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशापा-' (७।३।१) इ-
त्यचामादेरात्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः ।
क्रिया 'टिष्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'देवि-
कासरयूद्भवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौगन्धिकं तु कङ्कारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्य-
ष्ठक्' (५।४।३४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कङ्कारे
पद्मरागे च कर्तृणे । (पुंलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि') ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्यदते वा ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लकङ्कारस्य' । 'मुष्ठी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंन्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' () । ण्वल्
(३।१।१३३) । यद्वा हल्लनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
हल्लं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३।) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
रक्तं संन्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (७।४।१३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०

से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'रक्तकङ्कारस्य' द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासितपुष्पस्य वा ॥

स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उपलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कोर्वलयमिव । शोभा-
करत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ-
वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३३) ।
('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥*॥ 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूट्
शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचायच् (३।१।१३४) उवट्
(६।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सौमा-
न्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुटभूरुहे'
इति रभसः, 'श्यामं क्षितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च
नीलाम्बुजम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजम् च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजम् च ॥ (१) ॥*॥ इन्दति ।
'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । इन्दी लक्ष्मीः ।
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां च योषिति'
॥*॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेदिन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, क्षी कुम्भिकोषधौ ।
गम्भार्या, पुंसि दिङ्नागे नागसासामृगान्तरे' ॥*॥ (क्विपि
(३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के जले रौति । 'क
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यल्लक् । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कै-
रवं चन्द्रकान्तं गर्वमं कुमुदं कुमुदे' इति भाषवः । ('कै-
रवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी) ।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नमेदे ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयोर्मेदः ।
'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि भुवम्' इति लक्ष्यसंवादोऽपि
—इति बुधमनोहरौ । २—नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते नीलोत्पलादि-
भ्येव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् ॥ उच्यते । यथा सामान्येऽपि
धान्यार्थे 'बान्धवम्' इत्युक्ते ककमादिभ्येव बुद्धिर्भवति, न मुद्रादौ, एव-
मिहाप्यदोष इति सर्ववरादयः इति मुकुटः ॥ ३—'गन्धकान्तम्'
इति लिखितम् ॥

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डिन्यामूकण्' (उ० ४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । यद्वा वारि पिपति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'धापूवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः-' (४।१।६३) इति । ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीलो बलमूलनवालनः' (उ० ४।३८) 'शैबलश्च शेवालः शैबलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्मतुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । ('कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च') ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोटागले राशि पितृदेवे कपीश्वरे ।') 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१—'सकलशेकलशेवलमालिका' इति कविताभ्युदयात्—इति मुकुटः ॥ २—इतःप्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न वृष्टं तुहिनांशुविश्वम्', 'तीव्रतपनतापप्रियाम्भोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य', 'चन्द्रं गता पद्मगुणाञ्च मुक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमसिख्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३—इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हेमादिपुष्पकम्भने नलिनशब्दार्थं एव निवेदितम् ॥

न्जिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्ववदिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादाथर्यात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । पद्मिनी योषिदन्तरे । 'अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' कमलिन्यां इत्यन्ये) ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पश्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अति-स्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यु-हनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटी-पद्मगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुवादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसकान्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० से०) । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोत्रि मेघजे । पङ्के सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वापाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलक् ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलक् ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'वस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदास्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । ताम्रं

१—तथा च 'सुरगज इव विभ्रत पद्मिनी दन्तलक्ष्माम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—छोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यां जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरबाकरकौमुदी । 'व्योम्नि' इति लिखितमासीत् ॥

च सारसं च । 'तामरसं पथे ताम्रकाञ्चनयोरपि' ॥ (१०) ॥*॥
सारसि भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं
सारसीरुहे ।' 'सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हैमः ॥ (११)
॥*॥ सारसां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः ॥
(१२) ॥*॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥*॥ केसरस्य राज्य-
स्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः ।
'राजीवं नलिने, ना तु मेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥*॥
पुष्पाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ०
४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थोहिखगरागौषधान्तरे ।
तूर्याख्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश
'पञ्चसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूषायाम्' । 'पुडि च'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्य-
रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेघजे ।
पुंसि व्याघ्रेऽमिदिग्वर्गे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥
सितं शुल्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकम-
लस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं
च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति ।
'षद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-
व्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं
रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल वन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलति-' (३।१।१०९) इति णः । 'नालं नै ना पद्म-
दण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे
'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

शृणालं विसम्

अथेति ॥ शृण्यते । 'शृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१—'बुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्णनम्—इति
मुकुटः ॥ २—इन्दो चन्द्रे यथा 'सिञ्जतीव सुधासरिः सारसः सारसैः
करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—सारसि रोहति । 'तत्पुरुषे कृति-'
(६।३।१४) इत्यलुकि हस्वेकारोऽपि । तथा च भारविः । 'अयमन्युतस्य
वचनैः सारसीरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिदाक्ष-
प्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिभ्यसन्नियः' इति दमयन्तीकेवः ॥ ५—
नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तमिविशिविडिमृणि-' (उ० १।१।१८) इति कालम् ।
अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् 'शृणाली'
इत्यपि । 'शृणालं नलदे ङीवं, पुनपुंसकयोर्विसे ।' इति मे-
दिनी ॥ (१) ॥*॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'शृणाले तु विसं
विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'अञ्जादीनां
मूलस्य' ॥

अञ्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अञ्जेति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । 'अ-
मन्ताङ्कः (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो
बैलीवर्दे भवेत् षण्डं तु कानने' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं
पद्मादिसंघाते न ङी स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शङ्खि रुजायां
संघाते च' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) 'तालव्यो
मूर्धन्योऽञ्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषमे
पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्युष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे,
षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अञ्जादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः क्षिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट वीतौ' (भ्वा० प० से०)
अन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति ।
करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र ।
'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रस-
ङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे देर्शद्वमविशेषयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ क्षिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥
'क्षिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (तु०
प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति ।
'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
'हलदन्तात्-' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः । ('सवितु-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले बलयिता पाणौ शृणालीकृता'
इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—कश्चिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीन-
पुंसकयोः' इत्युपलभ्यते । एवं चोत्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ३—
विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'हंसपक्षिरिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता
इति मुकुटः ॥ ४—मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥
४—बलीवर्दे उत्पलवृक्षः । तत्र यथा 'चौरैरपहृते षण्डे पृष्ठतः कोऽङ्ग-
भावति' । कानने यथा 'कुमुदकमकण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—वृष्यप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य
रहभातोर्ज्वप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काव्यनुपपत्तिः ॥ ६—
'पुष्पं' इति पाठः ॥ ७—अतएव 'करहाटः क्षिफा च स्यात् कन्दे
सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममाकायामुक्तम् ॥

किसलयकसरसभाः' इति समेदात् ॥*॥ के शीर्यते । 'शु
हिसायाम्' (न्या० प० से०) । 'नृदोरप्' (३।३।५७) ।
तालव्यशः । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किञ्जल्के न स्त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छटायां पुंनाने बहुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृपिशिरुहिरुतिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।११९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति बोधालितः ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तद्वलं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

वीजकोषो घराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति ॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥*॥ त्रियते दलैः । 'वृन् आवरणे' () ।
'अन्येभ्योऽपि' () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्वोलकुसुमकेशरशरेणमुष्णी' इति वासवदत्तायां तालव्यम-
ध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'घराटकः पद्मवीजकोशे रज्जौ कपर्दके' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पद्मवीजस्य' ॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्ग्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाटयकम् ।

पातालमोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवचेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपध्रीकीर्तिसिंह-
देवाज्ञया श्रीमद्भोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षितविर-
चितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्ण-
तामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्राप्यं वा-
चः—अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च । तत्र नाट्य-
वर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पाता-
लसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतएवाग्निपुराणे प्रथमकाण्डे
एतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपातालवर्गोऽयं उक्ताः' इति ॥
तत्रायशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरस्कमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।
मृद्वह्मक्षत्रविद्वद्भैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धाः । आविकर्मणि कः (३।४।७१) । कीदृशाः, साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उपा-
ङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिला-
दीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द
आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः ।
आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी इमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि शोषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां
सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे
क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तच्च । उक्तरीत्या नि-
र्वाहात् । 'अज्यः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥
भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः
विमन्'—इति मुकुटः । तच्च । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदि-
कारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ
स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ न चलति । 'चल क-
म्पने () । पचायच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः ।
यद्वा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्-
वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्थव्यामलकीषु च । विश्वंभ-
रागुह्योः स्याद्वनन्तं मुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥*॥ रसोऽस्या-
मस्ति । अर्शभायच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आ-
स्वादेन' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३।
५६) वा । यत्तु—घनर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः ।
तच्च । परिगणनात् । अचः सत्वाच्च । ('रसा तु रसनापाठा-
सल्लक्षितिकङ्कषु') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'डुधञ्'
'संज्ञायां भृतृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-
ऽच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति ।
अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-
ण्योर् ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ धरति वि-
श्वम् । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा ध्रियते ।
'धृज् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचायच् (३।१।
१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पा-
सतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
'अशित्रादिभ्य इत्रोर्त्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४
१।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्ट' (उ० २।१०२) इत्यनिः ।
'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादित्वा-
न्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-
पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे') । धरणं धारणे मानवि-
शेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ क्षीति । 'डुधु
शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाभिः । ('कृदिकारात्'—
(ग० ४।१।४५) इति ङीष्वा) ॥ (११) ॥*॥ जिनाति ।
'ज्या वयोदानौ' (ऋया० प० अ०) । अन्यादित्वाद्यदन्तो
(उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधौ' इति पाठः ॥ २—अत एव ह्रस्वेकारान्तोऽपि
यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिषदाभिरुहैर्वधूतायाः' इत्य-
नेकाभैरैवाकर्तुमुदी ॥

इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥
 कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्मेदे च का-
 श्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि-
 निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्विचकौ च-' इति (३।
 ३।१७४) क्विच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तज्ज ।
 'अजब्ज्याम्-' (वा० (३।३।१२६) इति ल्युटा बाधात् ।
 'क्षितिर्मेहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ सर्व सहते
 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४१)
 इति खच् । ('सर्वसहः सहिष्णो स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ'
 ॥ (१५) ॥*॥ वसु घनमस्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) ॥
 (१६) ॥*॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्णयते, वा । 'ऊर्णञ् आच्छा-
 दने' (अ० उ० से०) । 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इत्युः,
 नुलोपः, ह्रस्वः, च । 'बोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति
 ङीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां मृतृजि-'
 (३।२।४६) इति खच् 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) ॥ (१९)
 ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्षाभायच् (५।२।१२७) ।
 गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ कुवते ।
 'कुद् शब्दे' () । मितद्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डः ॥
 (२१) ॥*॥ प्रयते । 'प्रथ विस्तारे' () । 'प्रथेः पिवन्
 संप्रसारणं च' (उ० १।१४९) । पित्वात् (४।१।४१) ङीष्
 ॥*॥ 'ववन्' इत्येके । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी' इति
 शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिप्रदि-') (उ० १।२८) इति
 उप्रत्यये संप्रसारणे 'बोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीष्
 पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महर्षा च लक्ष्म्यां कृष्णजीरके' ॥
 (२३) ॥*॥ क्षमते । 'क्षमूष् सहने' () । 'क्षमेऽपधालो-
 पश्च' (उ० ५।६५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) । अलोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः ।
 तज्ज । उक्करीत्या निर्वाहात् ॥*॥ पचायचि (३।१।१३४)
 क्षमा च ॥ (२४) ॥*॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्ष-
 णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिषुध-' (उ० २।१०२)
 इत्यनिः ॥ (२५) ॥*॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।
 ११५) । 'मलमो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेयति वा ।
 'मिमिदा-' (दि० प० से०) । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४)
 इनिः ॥ (२६) ॥*॥ मद्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः ।
 ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । यत्तु—मद्यन्ते भूतान्यस्याम्,
 मद्यते, वा । 'पुंस्ति' (३।३।११८) इति घः । गौरादिङीष्
 (४।१।४१)—इति मुकुटः । तज्ज । 'हलश्च' (३।३।१२१)
 इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसङ्गात् । 'करणाधिकर-

णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पक्लिर्महिः केलिरित्याद्या ह्रस्व-
 दीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'महीक् पूजा-
 याम्' कण्डादियगन्तः । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति क्विप्य-
 लोपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।
 तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तज्ज 'कारप्रहणान्' इत्युक्त्वात् ।
 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्धवतेजसोः' इति हैमः
 ॥ २७ ॥*॥ सप्तविंशतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृदस्ति-
 कन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्का च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छब्दात् 'सलौ प्रशंसायाम्' (५।४।४०)
 ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (ऋया०
 प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरुणामरा । यद्वा—उ-
 र्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च'
 (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति
 दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वात् । उर्व राति । कः (३।२।३) ।
 यद्वा संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । 'राल्लोपः' (६।
 ४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्षु वरा वा । 'ऊर्वरा
 तु भूमात्रे सर्वसस्याख्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥
 सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराख्या मृत् । एकम्
 'सस्याख्यभूमेः' ॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रजायाम्' (भ्वा० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊषः क्षार-
 मृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संख्यायां च रन्ध्रे
 च चन्दनाद्रौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षार-
 यति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) ।
 पचायच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

ऊषवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मनुप् (५।३।९४) ॥ (१)
 ॥*॥ 'ऊषसुवि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
 पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घमर्षे कः'

१—विश्वकोषे पु. काश्यपः स्यान्मुनी मीनमेदे भूमौ पु
 काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तच्च । परिणयनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकुत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कुत्रिमा स्थला । स्थलं तुभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वलय' ॥

समानौ मरुधम्बानौ

समानाविति ॥ त्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'वृष्टी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना निरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्यतेऽस्मात् ।—धविर्गत्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तच्च । (चातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् । 'कनिन् युवधि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धम्वा तु मरुदेशे ना ऋषं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाग्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उच्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'इलम्' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । ('खिलमग्रहते ऋषं सारसंक्षिप्तवेधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न प्रहस्यते स्म । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'इलाद्यकुष्टस्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । त्रियां खिला अग्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृथङ्गुहन्महजगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । शतृ-भङ्गावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती भुवने इमायां छन्दोमेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लो-क्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४) । 'लोको विश्वे जने' इति द्वैमः ॥ (२) ॥*॥ विशान्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विष्टपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१।४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिद्यते, वात्र । 'पिष्य गतौ' () । 'पिष्य संचूर्णने' (ह० उ० अ०) वा । ('भुवनं विष्टपः पुमान्' इति बोधालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्य-स्मिन् । 'रञ्जे क्युन्' (२।७९) 'भूस्मृप्रस्त्रिजभ्यः' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सल्लिङ्गे गगने कळे') ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जगम्यते—इति स्वामिना विगृ-हीतम् । यच्च—पुनः पुनर्वृद्धिर्वा यो गच्छति—इति मुकुटेन । तच्च । 'वर्तमाने वृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यङ्यस्य

१—अत्र 'अप्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्द्वयमावाच्य' इत्यधिकः पाठः ॥

२—वेधसि विष्णो यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषयो गुणा यत्र' इति व्युत्पत्त्या 'खिले' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्स्मादिति लिङ्गिजगत्स्मात् । तदत्रैव जगत्स्मादवस्थाने लिङ्गितम् ॥

इति कुट्टिरनुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्निधानाच्च । 'जगत् स्याद्विष्टपे ऋषं, वायौ ना, जगमे त्रिषु' ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्मेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिभ्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्ष स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' । 'वर्षोऽङ्गी भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत् एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरी देशः । उदीच्यां भवः । 'युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्ता-यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' ॥ द्वे 'शिष्टाचार-रहितस्वशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यमासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः ।

१—मुकुटे तु पतदग्रे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बू-द्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति मावः । तथा 'एतेन भारतमिलावृतवदिभाति' इति च । अन्यान्यपि वर्णानि । यथा 'स्वाभारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुरु सुमेरोरुत्तराखयः । भद्राश्चकेतुमाळौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमी । इलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुवत् तिष्ठति' इति वाच-स्पतिः—इत्यप्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदञ्चौ विभजते वंसः क्षीरो-दकं यथा । विदुषां जगदतिथ्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरसामी ॥

‘अध्यात्मः’ (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राविशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः’ (२।२१) इति मनुः । विनशनं कुक्षेत्रम् । द्वे ‘मध्यदेशस्य’ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ ‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वाद्या समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तं विदुर्बुधाः’ इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । ‘हिमालयोः’ इति पाठे तु हिमेन अत्यते । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे ‘विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य’ ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविक्षात्र । ‘वृजु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘नहिवृति-’ (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु—‘नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र’ इति पुंस्ति बाहुलकात्, संप्रदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति, वा अधिकरणे क्तिप् इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । ‘भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जननिवासस्थानस्य’ ॥

देशविषयी तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति ‘षिन् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘परिनिविध्यः-’ (८।३।७०) इति षत्वम् ।—विसीयन्तेऽत्रेति, ‘एरच्’ (३।३।५६)—इति विप्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । ‘-सितसय-’ (८।३।७०) इति काजन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो शातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र ।—ल्युट् (३।३।११४) इति मुकुटः । तत्र । षणो ल्युट्पक्षदत्तात् । अतः—‘अन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ॥

त्रिधागोष्ठात्

त्रिधिति ॥ आगोष्ठात् गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥

नडाप्राये नडाचक्रल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनद्वेतसेभ्यो ऋ-’ (४।२।८७) । ‘ऋयः’ (८।२।१०) इति ‘मादुपधायाः’ अमर० १५

(८।२।९) इति वा बलम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । ‘नडादाद् इलच्’ (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नडाधिकदेशस्य’ ॥

कुमुदान्कुमुदप्राये

कुमुद्वानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानि प्रायाप्यत्र ॥ एकम् ‘कुमुदबहुलदेशे’ ॥

वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहुवो वेतसा यत्र ॥ एकम् ‘बहुवेतसदेशे’ ॥

शाखलः शादहरिते

शाखल इति ॥ शीयते । ‘शङ्क शातने’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । शीयतेऽस्मि-मिति वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । शादो बाल-तृणमस्मिन् । इलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बालतृ-णैर्हरितः ॥ एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ॥

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह । ‘पङ्कोऽस्मिन्नस्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सक-र्दमस्य’ ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपो-ऽत्र । ‘ऋक्पूर-’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ऊदनोर्देशे’ (६।३।९८) । (‘अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनसि । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति बोपाकितः । (‘कच्छो इमेदे नौकात्रेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधीनापराधके । ‘चीर्या वारौष्ठ्याम्’ इति हैमः) । ‘त्रिषु’ इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जलाधिकदेशस्य’ ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

श्रीति ॥ (‘शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे संगन्तरे । उपलायाम्’ इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्यत्र । ‘देशे लुबिलचौ च’ (५।२।१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ (५।२।१०४) इत्यण् । (‘शर्करः स्यादुगधकेने शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापराधके यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणा-त्याः’ ॥ २—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहाक्रान्ता ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकीमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपाल-खण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्वैधा ‘नगतसिखिरामदीं सश-करो मास्तश्चण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकीमुदी ॥

‘अन्तरस्याम्’ (५।२।९७) ग्रहणान्तुप् (५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ यत्नारि ‘अन्तर्यामिन्वधिकस्य वालुकायुक्तदेशस्य’ ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदी भवौ । +‘अन्त्यन्मः’ (४।२।८) इत्यत्र ‘आदेश’ इति वचनान्मः ॥ आदिमौ शर्करा-शर्करिकौ देशे एव नाम्नः । ‘शर्करः, शर्करावान्’ इतीमौ तु ‘देशादेशयोः’ ॥

एवमुच्चेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’ ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश एव । ‘सिकतः’ ‘सिकतावान्’ इति तु देशादेशयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥ यत्नारि ‘वालुकाबहुलदेशस्य’ ॥

देशो नद्यम्बुसृष्ट्यम्बुसंपन्नमीहिपाक्षितः ।

स्याजदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुमिर्द्व्यम्बुमिश्च संपन्नैर्धान्यैः पाक्षितः । नदी मातास्य । ‘नयूतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ देशो मातास्य । ‘देशो मेघे सुरे राशि’ ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् ‘नद्यम्बुमिर्द्व्यम्बुमिः संपन्नदेशस्य’ ॥

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—‘न पूजनात्’ (५।४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ टचोऽ-प्रसङ्गात् । मनुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४) ‘राजन्वान्तीराज्ये’ (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य’ ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत्र इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सामान्यराजयुक्तदेशस्य’ ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्त्रिष्टमि वज्र । ‘कन्ये—’ (वा० ३।२।५८) इति कः । ‘अन्त्याम्बु—’ (८।२।९७) इति घत्वम् । ‘गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी समासंलपयोः श्रियाम्’ ॥ (१) ॥*॥ यदा स्थानम् । सार्धे कः (५।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘यदा स्थानस्य’ ॥

तत्तु गोष्ठीर्न भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

सखिषि ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । ‘गोष्ठसकम् भूतपूर्वम्’ (५।

१—‘वात् मनुप्’ इति तु नङ् मुक्तम् । अत एव ‘देशे कुप्’ इति सति ‘वात् मनुप्’ च इति सिद्धांतकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—‘नद्यम्बुः’ इति सति भाष्ये तु ‘आदेश’ इति वचनं नोपकथ्यते । तस्मात् ‘अन्तर्यामिन्वधिकस्य’ (४।२।९४ इति) इति वचनादावेर्द्ध-नप् वक्तव्यः ॥

२।१८) इति कम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भूतपूर्वगोष्ठस्य’ ॥ पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र । ‘पुंस्ति’ (२।२।१८) इति घः । (‘परिसरः प्रान्तभू-वैषयो-वृत्तौ’) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नद्यादिसमीपभूमिः’ ॥

सेतुरालौ श्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ श्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्) सिनोति, सीयते वा । ‘विष् बन्धने’ (खा० उ० अ०) । ‘सितनि—’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल-त्यम्भः । ‘अल वारणे’ (भ्रा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । मद्वा—अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेतोः’ ‘पुल’ इति ह्यातस्य ॥

वामतूरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुनर्पुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वागं वा लयते । ‘लन् छेदने’ (न्या० उ० से०) । बाहुलकाद् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । ‘अक कुटिलयां गतौ’ (भ्रा० प० से०) बाहुलकाद् । मद्वा नम्यते भूरनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्रा० प० अ०) । ‘कलिपाटिनमिमनिजनां शुक्पटिनाकिधतश्च’ (उ० १।१८) इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । (‘नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वी-धर-बल्मीकयोः पुमान्’) ॥ (२) ॥*॥ बलन्ते प्राणि-नोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२५) इति निपातितः । (‘व- (व) र्मीको नाकुर्बल्मीकयो रोगमेवे’) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ॥

अयनं वर्त्म मार्गेष्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अवन्ते ईयते वानेन । ‘करणा—’ (३।२।१७) इति मुकुटः । तत्र । यन्मो ल्युपवाद्वात् । आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युद् (३।२।११३) । ‘अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदयक्षिणतो गतौ’ इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्येऽनेन वा । भूमिम् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते सितुणीक्रियते पदैः । ‘सृष्ट् शुद्धौ’ (अ० प० से०) । मार्ग्यते । ‘मार्ग अन्वेषणे’ (तु० उ० से०) वा । यत्तु—सृज्यतेऽनेन—इति मुकुटेऽन्येकम् । तत्र । अलोपस्य स्थानिवत्वात्तदभावाज्जोषादृष्टिः स्यात् । ‘मार्गो सृज्यते गते सौम्यर्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ अति बलम् (पथिकानाम्) ‘अद भङ्गि’ (अ० प० अ०) । ‘अदेर्धश्च’ (उ० ४।११६) इति कनिष्, यथा-न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततेर्धकनिषोऽभिधा-

१—वाल्मीकीं प्राविष्टौ यथा ‘पीथूयमेव मालीकं वर्य’ इति कनेविम् इत्यनेकावर्तितवाक्येऽपीमुदी ॥

नात् । ('अथवा न पथि संख्यायाम्') ॥
 (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'पथिपथिपथिभिः' () पथन्त्यनेन इति वा ।
 'पथेऽथ' इतीति, कोऽन्तरेऽथ ॥*॥ 'पथः' इत्यन्तोऽपि ।
 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥
 पथन्तेऽनया । 'पथिपथिपथिभिः' () । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (६) ॥*॥ सरन्त्यनया । 'स
 गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—किन् (३।३।५४)—इति मुकुटः ।
 तच्च । 'अथवा' (वा० ३।३।१२६) इति स्तुट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'किञ्चौ च' (३।३।
 १७४) इति किञ् । 'सुस्तिर्गतौ पथि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥
 'अर्ति-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः भेषिबर्त्यनोः'
 इति दन्त्यादौ रभसः । 'शुभं शुभे प्रवीते च, शरणिः पथि
 चाबलौ' इति तात्पर्यावावजयात्तात्पर्यादिरपि । तत्र 'शु हिंसा-
 याम्' (क्या० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
 पादाभ्यां इत्यन्ते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) ।
 किन् (३।३।५४) । 'हिमकापिहतिषु च' (६।३।५४) इति
 पङ्गावः । 'पङ्गतिः पथि पङ्गौ च' इति हैमः ॥ (९)
 ॥*॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) ।
 'पथत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पङ्गावः । 'पदमस्मिन्द्भ-
 म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया ।
 'वृतेष्व' (उ० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पथि । वर्तने
 तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥*॥ 'वात् (२।१०६ उणादि-
 सूत्रेण) मुट्' इत्येके । तत्र वर्तमानि ॥ (११) ॥*॥ एकः
 पादोऽस्याम् । 'कुम्भपरीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-
 तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा ङीप् ।
 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥*॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि
 रूपान्तरम् । 'एकपादं तत्काले नपुंसकं, वर्तमानि ङी
 स्यात्' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'मार्गस्य' ॥

अलिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽथनि ।

अस्मीति ॥ कसी पूजायाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
 समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥
 संख्यासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्-' (२।१६१) इति तत्पु-
 रुषः 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'शोभनमार्गस्य' ॥

व्यप्यो दूरश्चो विपथः कदम्बा कापथः समाः ॥१६॥

व्यप्यो इति ॥ विरुद्धोऽप्या । 'प्रादयो गताथर्थे' (वा०
 ३।२।१८) इति समासः । 'अपसर्गादध्वनः' (५।४।८५)

॥*॥ कदम्बा कदम्बोऽपि विस्तारिः तेन सह वर्तते च
 नैः सतीरयापयो कपरसादिसमूहः सः सासवस्कन्धः । इत्य-
 तुप' (रवाकरकौमुदी ॥

इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ बुद्धोऽप्या ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धः
 पन्थाः 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तच्च ।
 ('पथः संख्याव्याप्यः') (वा० २।४।३०) इति ङीवत्तत्पु-
 ङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥*॥ कृतिसतोऽप्या । 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः ।
 'कोः कृतस्तुर्ववेऽपि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ 'ईष-
 इर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽपीष-
 न्मार्गो भवति । कृतिसतः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च'
 इति त्रिकाण्डशेषादन्तः पथश्चब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिशब्देन समासे 'का पथ्यकयोः'
 (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्याप्यः' (वा०
 २।४।३०) इति ङीवत्वं भवति । 'सत्पथसु सुपन्थाः कदाच
 व्यप्यो विपथकापथौ' इति रमलोऽप्येवम् । ('कापथः कु-
 त्सितपथे उशीरे ङीवमिष्यते') ॥*॥ कृतिसतार्थकृपादस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥*॥ पथ
 'दुर्मार्गस्य' ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नम्' (१।२।६) इति
 तत्पुरुषः ॥ (१) ॥*॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः ।
 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मार्ग-
 भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
 ७५) । ('शृङ्गाटकं भवेद्भारिकण्टके च चतुष्पथे') ॥ (१)
 ॥*॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्विधार्थो-' (२।१।५१)
 इति समासः 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 'इदुपुपथस्य-' (८।३।४१) इति षलम् । 'पथः संख्या-'
 (वा० २।४।३०) इति ङीवत्वम् । ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
 गमे, प्राज्ञे तु ना') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चतुष्पथस्य' ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽप्या

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ दूरवासौ शून्यश्च ॥ एकम्
 'दूरशून्यच्छायाजलादिबर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वाप्तः । कान्त-
 शृङ्गति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
 २।१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोराशुपप्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ॥
 नप्युतिः ङी कोराशुगम्

शब्दयुतिरिति ॥ 'शोर्गुतौ कन्दस्थुपसंख्यानम्', 'अथ-
 परिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'अन्वन्तरादहं

१—भाष्ये तु 'नगाव' इत्येव वृक्ष्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे दृष्टान्यविक्रय-स्थानस्य । दृष्टमार्गस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः क्रियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रय्यव-स्तुशालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंचाते प्रतोल्यां पथि चलते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाश्च (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेषे 'शीढः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममन्य-मार्गस्य' ॥

स्याख्यो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिवृद्धिभ्यां रन्' (उ० २।२७) । 'वप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलबन्धने' इति धरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकाराधारस्य', 'परिखोज्जुतमृस्तिका-कूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृन् करणे' (त० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आह वा—'सादकारयोः कृत्रिमे'

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव दृष्टस्य' इत्यन्ते । 'पर्यापतत्कथिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणिं विमेजुः' इति भावे । 'विपणिर्दृष्टः' इति बलमेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ अत्रिपु 'विपण्यादीन्यस्त्रैकार्थानाहः । तथा च कौटिल्यः 'विशि-नो विपणिप्रचारः' इति तु भट्टश्रीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ उप' (अत्राकपोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

इति दीर्घः—इति स्वामिमुकुटौ । तच्च । अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा । 'वरणो वरणद्वये । प्राकारे, वरणं ह्यस्य' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सल्लसे । 'सल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रभसः ॥*॥ 'तालव्यो नृपक्षपयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ द्वयेदे च । तालव्यदन्त्य उफस्तथा क्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्युष्मविवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) घातुर्बोध्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्ड-कादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाश्वरदिक् क्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-यते । प्राङ्पूर्वः । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्यौ ॥ (१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः () । वरणं वृत्तिः । 'वृन् वरणे' (खा० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) ।—त्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः । तच्च । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥ एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

मिसिः स्त्री कुड्यम्

मिसिरिति ॥ मिसते । 'मिदिर् विदारणे' (उ० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'मिसिः कुड्ये प्रमेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कु-ड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । ण्यत् (३।१।१२४) । ('कुड्यं मिसौ विळेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिसैः' ॥

एडुकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

एडुकमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईज्यते । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४।१) इति साधु । 'भवेदेडोकमेडुकमेडुकं च' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोद्वसितं वेदम सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूद्वयेव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।१२२) सङ्गे भाष्ये उपलब्धेरकिञ्चित्करमेतत् ॥ २—कौ भोतते इति उपकरणे 'अन्यथापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृह्याच्च पुंभूति कलने-
ऽपि च सप्तमि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन
ईदृशे कायते । ‘ईह चेष्टायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमणी, शालासमे क्रियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘भोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘विञ् बन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) वा । कः (३।२।१०२) । ‘यतिस्थिति-’ (७।४।४०)
इतीलम् ‘अवसितमृदे शान्तेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेक्षणे’ (तु० प०
अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्त्यत्र ।
‘बहुल विशरणायौ’ (भ्वा० तु० प० अ०) । मनिन् (उ०
४।१।४५) (‘स्वस्व स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ नि केल्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) ।
अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामन्यते
स्व । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।
१०२) । ‘ह्यममलर-’ (७।२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं
सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशा-
न्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्रीबं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥
(७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) ।
अप स्त्यायति संहतं भवति । ‘स्त्यै छ्यै शब्दसंघातयोः’
(भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति
कः प्रथोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्य-
ङोपः—इति स्वामिमुकुटौ । तच्च । तत्रापस्याग्रहणात् ।
‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥
सीदन्त्यत्र । ‘बहुल’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥*॥ स्वार्थण्य-
न्ताधुवि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥
(९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवन्त्यत्र । ‘भू’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा
अर्थ आद्यच् (५।२।१२७) । ‘अवर्णं सद्ने भावे’ इति
हेमः ॥ (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प०
अ०) । ‘कर्मण्यञ्’ (३।२।१) ॥*॥ आ अव्यते । ‘अग
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
‘विद्यादगारमागारैस्सप्तमासापगावपि’ इति द्विरूपकोशः ॥
(११) ॥*॥ मन्थये घुम्यतेऽत्र । ‘मदि घुम्यादौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘इषिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

१—‘अन्वत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
यत्र हेमनाममाकायाम् ‘सभोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलार्ककृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दमयन्ती-
कोशः । कुलमिदं ‘नक’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु न
प्रकृतोपयोगि ॥

‘अग्निद्वो मकरावासे मग्निर्द्वं नगरे गृहे’ इति हेमः ॥
(१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूयैव पुंसि । वात् क्रीबे ॥ (१३)
॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । ‘विञ् बन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) । ‘पाप्यसांनाम्य-’ (३।१।१२९) इति सप्तः ।
(‘निवासचिति-’ (३।३।४१) इति घञि निकायोऽपि ।
‘विकीयः सप्तसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हेमः ॥
(१४) ॥*॥ तिचीयतेऽत्र । ‘लीट् स्वेवणे’ (दि० आ० अ०) ।
‘पुंसि’ (३।३।११९) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा ।
‘विलथोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रवेशोऽपि’ इति हेमः ॥
(१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ वोटस ‘गृहस्य’ ॥
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘वालो
वेदमन्यवस्थाने वासा स्यादाटकृषके’ इति हेमः ॥ (१७)
॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपच-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपचात्
कित’ (उ० ४।१२०) इति, इनि ‘कुटिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीष् वा । ‘कुटः कोट्टे धिलाकुटे घटे
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हेमः ।
(‘कुटः कोटे पुमान्नी घटे, बीपुंसयोर्यहे । कुटी स्यात्कु-
म्भदासां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८)
॥*॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’
(३।३।१२१) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यमेवे शाली-
कस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशालायाम्’ इति हेमः ॥ (१९) ॥*॥
सह भान्यत्र । ‘अन्वेभ्योऽपि’ (वा० ३।३।१०१) इति कः ।
‘सभा घृतसमूहयोः । गोभ्यां सभ्येषु शालायाम्’ इति हेमः
॥ (२०) ॥*॥ क्त्वारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजेति ॥ संजवन्त्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ कस्तस्य शक्ताः समाहृतः
‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा लीबलम् ॥*॥
ऐकम् ‘अन्वोन्वाभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्तिन्याम् ॥ ३ ॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उटस्तुणपर्णादिः’ इति देसीकोशः ।

१—एकवचनपाठः । अत एवावेकार्थेऽकारकोट्यां क्त्वारि-
नेव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । एवदन्त्यस्य निवासार्थे एव विद्यासि-
त्तत्वात् । वमन्तस्यैव तु संघातार्थकता संभवति । निकायः ॥
२—हेमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—इनि प्रत्यये’ इति
वा पाठः ॥ ४—अन्वत्रापि पाठः ॥ ५—हे इति मुकुटः ॥
६—कुलोकारादिः । क्त्वा च रटुः ‘लीबनालमुदयेषु विस्तृतम्’
इति—इति मुकुटः ॥

उदाजावते । 'वेद्यमायम्' (३१२१९८) इति कः ॥ (१)
॥*॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

वैद्यमायतनं तुल्ये

वैद्यमिति ॥ नीयते । 'वित्यामिवित्ये च' (३१११३२)
इति साधुः । वित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४३११२०)
इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः ।
वित्यायाः क्रीलित्वात् । 'वैद्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-
पादपे' इति कः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३१३११८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र ।
'मदि स्तुत्यादी' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि—' (उ०
११३८) । इत्युरच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-
स्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आवेशनस्यत्र । 'विश प्रवेशने' (उ०
प० अ०) । 'करणा—' (३१३११८) इति ल्युट् । युच् (उ०
२१७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥ शि-
ल्पस्य शाला, इति तु सामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारा-
दीनां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० आ०) ।
'आतक्षोप—' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य
शाला । स्वार्थे कन् (५१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलशा-
लायाः' ॥

मठश्छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठस्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
बुद्धिः । मठा मठति निवासयति । पचाद्यच् (३१११३४) ॥
(१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आश्रित्येषां परित्राजक-क्षपणका-
रीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्ती ॥*॥ एकम्
'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य' ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गजेति ॥ गजन्त्यस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प०
से०) । 'शुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यः । 'गञ्जा स्नौ
सुरगृहे । गञ्जः स्वात्सुंति रीक्षायां भाण्डागारे तु न क्रियाम्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मद्यस्तीक्ष्णगृहस्य' ॥

१—अश्वशाला ॥ २—विशाला लेना— (२१४२५) इति
डीपतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

गर्भगारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्य हिंसैः
इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।
१०२) । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुमे तर्के सूतिकागार आसवे । शुमे मरणविदे च'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतकाशीनां
वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'हण् गतौ' (अ० प० अ०) क-
रणे ल्युट् (३१३११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्याय-
नम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्षोऽदर्शनात्' (५।४।
७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा बाक्षन्ति व्यामुवन्ति
एनमनेन वा । 'अक्षू व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे
घञ् (३।३।१९) । यस्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्
इति खामिनोक्तम् । तच्च । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी
शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (३) ॥*॥ द्वे
'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्ती जनान्ध्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति
वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवा-
लोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अभ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥*॥
आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनो-
ऽत्र । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्ती राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा जी लेपने मूर्त्यां बुद्धि गन्नेष्टिका-
मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नावित्वात् (वा० ५।२।
१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा

१—भाष्ये तु 'वा सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते ॥

सदमानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥
हे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।
१२४) । ('उपकार्या राजसद्यन्त्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥
(१) ॥*॥ उपकरोति ण्वल् (३।३।१३३) । ('उपकारि-
कोपकर्ण्यो पिष्टमेदे नृपालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका'
इति द्विरूपकोशदर्शनानुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचा-
यचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप
अधिकं करोतीति विगृह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकु-
टेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥
(२) ॥*॥ हे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्धावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥
विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसद्यनाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहमेदयोः') ॥ (१) ॥*॥
सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र ।
('नन्धावर्तः पुमान्वेदमप्रमेदे भगवद्भुमे') ॥ (१) ॥*॥
॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति सामि-
छान्करोति । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा
॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृ-
दिद् वीत्तौ' (क० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१)
॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहवि-
शेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुच्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुयेति ॥ ङीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥
(१) ॥*॥ अवरोधयन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥
यचि (३।३।१४) लवरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राज-
दारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते
समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां र्हीगृहस्य' ॥

स्यादहः क्षेममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अदृश्यते । 'अह अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०
से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अव्यति वा । अच् (३।
३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुब्धस्यत्र । 'दुष्पु शब्दे' (अ० प०
से०) । 'अतिस्तु' (उ० १।१४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ हे 'हर्म्याद्युपरि-
गृहस्य' ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-
क्रियायाः कर्ण्यो भवन्ति' इति 'भूवादि' (१।१।१) सूत्रसमा-
न्यतो कथ्यते ॥ २—यत्तदत्रे शुब्धेति पाठः ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'
(३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे
लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अल्यते भूष्यते । 'अल
भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रज्ञा-
यणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः
प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति
सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराभव-
तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (क्वा०
उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
देहनम् 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।
१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥
(२) ॥*॥ हे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरराजिरे ।

अङ्गन मिति ॥ अङ्गल्यत्र । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने
कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति
पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चल्यते ।
'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृशृषतिभ्यः च्वरच्'
(उ० २।१२१) । 'चत्वरं स्यात्पथां ऋषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१—अलिन्दो हस्तादिः 'यस्यामलिन्देषु न चकुरेव' इति
मावः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—यत्तदत्रे 'शुचि तु गौरादित्वम्,
इति पाठः ॥ ३—यच्च मालतीमाभवस्याख्याया जगद्धरः 'अङ्ग-
णशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमि-
त्यपि बन्धोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः
अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच
पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभा-
वात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमपि मन्दम् ।
'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि,
येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'का-
नीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम्, इति संदेहा-
त्प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थायै ह्यादि-
शब्दे यद्योपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रा-
सलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लभात् । गणपाठस्या-
प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य
पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टाश्रुतत्वेनाप्रामाणिकतेति
वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरमेयं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमतिः'
इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयमतिपादकरस्तिकरञ्जन—काव्ये खेपस्य
णान्तत्वमन्तरास्यवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

रवि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजम्बत्र । 'अज गता' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरक्षिर-' (उ० १।५३) इति किरन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गणस्य' ॥

अधस्ताद्वारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे क्षियां प्राव-
द्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ 'तल-
दारु शिली' बोधित्+नासा दारुर्ध्वमस्य यत्+ इति बोपा-
लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-
धःस्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णास शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा
नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारु-
परि द्वारस्य । 'अधोदारु शिला क्षियाम्-' इति नाममाला ॥
(१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिमित्तिधा-
रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२।१।
१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-
पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य'
(सिङ्की) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे
प्रतिहृती' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा ।
('पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके') ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते'
इति काल्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वलस्यावृणोति मित्यादि 'अलीकादयश्च'
(उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति
पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां धि-
यते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निधयेन धरति
जलम्' इति वा । 'धृङ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-
विभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७)
इति वीर्षः । निधयेन इन्धे । 'धि इन्धी वीर्यौ' (रु० आ०
से०) । 'ह्वायि-' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोष्ठा कर-
णव्युत्पत्तिस्तु नादर्थव्या 'कर्तरि कृत' (३।४।६७) इति वाक्य-
शेषात् । 'नीध्रं (व्रं) नेमौ वलीकेन्द्रो रेवतीमेऽपि का-

नने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट
गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ०
१।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके
परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति 'छद अपवा-
रणे' चुरादिः । 'अर्विगुचि-' (उ० २।१०८) इतीप्तिः । 'इ-
स्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ।—'साद्वचर्यात् सान्तं ह्री-
बम्-' इति मुकुटः । तत्र । 'छदि- क्षियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥
द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपनसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकाजसट् प्रत्ययः । अल्लोप (६।४।४८) यलोपी (६।१।
६६) । यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा
शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तर्कर्मणि' (दि०
प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्र-
शाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि
दारुणि यस्मिन् । 'द्वे 'कुक्ष्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिषी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं
च तद्व्याख्यात्रा 'छदिः छीबलिङ्गः' इति । अतएव भट्टक्षीरस्वामिनापि
'छदिरिस्तः छीबे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिषः छीबत्वाभावे
'रूपभेदसादृश्यविशेषविध्यन्यतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-
षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्धैमकोशतः स्वपरिभाषया
च छदिषः छीबत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु
'लिङ्गमशिष्यं लोकाग्रयत्वालिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव
बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥

२—मुकुटस्तु—वलभीश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेदमनश्छादने
गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥
अतएव 'गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्' इति भाष्यव्याख्यायां वलभ-
देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसी विदुः' इति कोषान्तर-
मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यप्युक्ता' इति प्रोक्तम् ॥
समासवदकृतयोक्तया 'छलत्वनिर्वाहः' । यदि च वलभ्यपि नामस्वे-
वोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुत्तरभसको-
षमामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्व्याऽङ्गीकार्या । अत एव 'रम्या
इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति भाष्यव्याख्यायां वलभदेवो वलभीरुप-
रिवसतीः' इति व्याख्यत । हस्तान्तापि वलभिः । अत एव 'तां कर्मा-

१—'नासा दारुर्ध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-
योगि ॥ २—'अधो दारु शिला क्षियाम्' इति तु न प्रकृतो-
पयोगि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)ञ्जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-
जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) ।
शुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
कर्मण्यण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र ।
'टकि बन्धने' (जु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥*॥ पचायचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आव्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१०९) इति वा ङीष् ।
'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिर्हिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीन्
॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम् । इजन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग०
४।१।४५) इति वा ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर खरणहिसनयोः' () ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र,' इति वा ।
'तुल उन्माने' (जु० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । 'तुतुरत्य-
नेन 'तुर खरणे' जाहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात् ।
('अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः) । 'बहिश्च तद्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारबाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

विद्वनवकभौ', 'विद्वत्स्थानवलोक्य शून्यवकभावेकैकमाभाषते' इति
मेघदूतः । 'वृद्धा वृद्धा भवनवकमीतुङ्गवातायनस्या' इत्यादिप्रयोगा-
नुरोधादीर्घान्तापि । नक्षेत्रैर्लक्ष्यैर्वकभ्या गोपानस्त्रीपर्यायत्वं संभवति ।
गोपानस्यां वासस्य शुद्धपूर्वकत्वानुपपत्तेः । प्राचीनतत्तत्काव्याविरो-
धाच्च । तस्यादलमिशब्दे बाहुलकादभिच् प्रत्ययः । 'कृदिकारात्' इति
ङीप् ङीर्घान्ततेति दिक् ॥

२—इत उत्तरं 'शुच्' (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महस्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः (३।१।
१३५) रलयोरमेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अग्र-
गमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः । 'मूलविभुजा—' (वा० ३।
२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पृथ्वा रि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे-
ऽवतारणार्थं कृतस्य कमनिज्ञस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०) ।
स्त्रियाम् 'टिङ्गा—' (४।१।१५) इति ङीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु०
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति
वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि—' (उ० ३।१।३२)
इत्यरन् । स्त्रियाम् गौरादिङीप् (४।१।४९)—इति पञ्जिका ।
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः ।
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति विच्
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।
१।१८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-
ररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कभाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।—मुकुटस्तु—आवश्यकं
णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भार्गलम्' इति मूल-
पाठं मन्यते । 'विः स्कभातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम्
॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) वृषादित्वात्
(उ० १।१।०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कृत्वम् ।
('स्याद्वर्गलं तु कल्लोले परिचेऽपि') । स्त्रियां टाप् (४।१।४)
लघुत्वविबक्षायां ङीप् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरोह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्यात्सो-
पाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणादिकृत-
सौधाधारोहणमार्गस्य' ॥

१—सथाच कथिताभ्युदये—'मेयन्तेऽग्नी परमरयो हर्म्यवाताय-
नानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपानपथमुत्सृज्य
वायुवेगसमुद्भूतः' इत्यत्राङ्गीलसमकेषाव । इति मुकुटः ॥

निध्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निध्रेणिरिति ॥ नियता ध्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सविसर्ग-
पाठे निश्चिता ध्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् । 'निध्रेणिर-
धिरोहण्यां खर्जुरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संयुज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) 'मृजे-
वृद्धिः' (७।२।११४।) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध
शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताह्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्) ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाङ्' इति ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (ऋ० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । ['अथ
संस्कारोऽवकारेऽमिचट्कृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः] ॥ (१) ॥*॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिते धूल्यादां ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे ध्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरन्त्यनेन । 'सु गतौ' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहा-
दिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णान्निर्गतः । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥

समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥
प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रसेरा च' (उ०
१।१४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथेऽग्नीष्म
कम्पतुमेदयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

१—इदं तु ग्रीष्मशब्दार्थबोधकत्वाच्च प्रकृतोपयोगि ॥

वेदमभूर्वास्तुरक्षियाम् ॥ १९ ॥

वेदमेति ॥ वेदमनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'व-
सेस्तुजगारे णिच्' (उ० १।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्-
हभूपुर्योर्गृहे सीमसुरजयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामप्र-
हणं चोपलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे खियामुमौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिच् यन्त्रने' (स्वा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४।३।५१) इत्यादिना निपातितः
'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डाबुमा-
भ्याम्-' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च खियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'औघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपल्लयां स्याद्रोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना
घोषा मधुरिकौषधी' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुटिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥*॥
शमं रान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भिक्षु-
ग्रामस्य' ॥

इति पुरचर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ मही धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इतिः (५।२।११५) । 'शिखरी
स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति ।
'डुमृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१—तथाच माघः 'शैलोपशल्यनिपतद्रवनेमिधारा' इति— इति
मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातृकषट्ठाविभक्तचतुराषाढा मही
साध्यते' इति— इति मुकुटः ॥

७६) इति क्तिप् ॥ (३) ॥ * ॥ वियते । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ धरति । 'धृन् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥ * ॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पर्वमरुत्या' (वा० ५।२।१२२)
यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'धृमृदशि-'
(उ० ३।१।१०) इत्यतश्च । ('पर्वतः पादपे पुंस्ति शाकम-
त्स्यप्रमेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥ * ॥ अस्ति, अ-
द्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) 'अदिशदिभूशुभि-
भ्यः क्तिन्' (उ० ४।६५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि
च' इति हैमः ॥ (७) ॥ * ॥ गां त्रायते । 'त्रैड् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाम्नि च,
गोत्रोऽद्री, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥ * ॥
गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत
इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके ।
शैले गैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥ * ॥ प्रसते ।
'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।
७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ * ॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥ * ॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दित्वाद्गु (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूमृति शैलं तु
शैलेये तात्पर्यशैले' इति हैमः ॥ (१२) ॥ * ॥ शिलाभिरु-
च्यते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥
लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकी प्रकाशान्वकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्बहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥ * ॥ चक्रं भूमण्डलं चलते । 'चल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङलयोरेकत्वस्मरणात् 'चक्रवादः'
अपि । यद्वा चक्राकारेण वाडते । 'वाड् आल्लाव्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्चआयच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽदिमेदे
स्याश्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ त्रीणि ककुद-

१—हैमे तु 'त्रिकूटस्तु छन्दके' इति पाठो दृश्यते । उक्तपाठस्तु
वेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शुश्राव्यस्य । 'त्रिकुत्त पर्वते' (५।४।१४७) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अस्तस्तु चरमक्षमाभृत्

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) 'गल्थर्था-' (३।४।७२) इति कः । यद्वा अस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'अस्तं
क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥ * ॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चरे-
रमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥ * ॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥
उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ब्रह्मा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'उदयः पर्वतोत्तयोः'
इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिममस्मिजस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥ * ॥ निषीदति । पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वे विन्ता-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि इष्यते ।
'वि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । ष्यत् (३।१।१२४)
अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा ।
अभ्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या क्षिया लवल्यां स्या-
त्पुंस्ति व्याधादिमेदयोः' ॥ (१) ॥ * ॥ माल्याकारतास्यास्ति ।
मत्तुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ परितो यात्रया दृश्यते ।
'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वीर्ये कन् (५।३।७५) ॥ (१)
॥ * ॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो
भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री'—चिदै-
जीवि द्विकाजयोः+ ॥ (१) ॥ * ॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१)
॥ * ॥ आदिशब्दान् मलय-वर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्या-
दिसंग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरप्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिषू संचूर्णने' (६० प० अ०) ।

१—पारियात्रकोऽन्तस्तत्तृतीयः । तथाच 'भुङ्क्ते महीमत्र विषाय
यात्रां सप्तविन्ध्याचक्रपारियात्राम्' इत्यन्तवचने बराहः—इति मुकुटः
॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि । गिरिजीविकाकयोः' इति पाठः ॥

बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यः । पवत्यनेन । 'पव बाधे प्रत्ये च' () । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पाषाणासावणश्च । यत्तु—'पवेर्णित्' इत्यानच्—इति मुकुटः । तच्च । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृम् आच्छादने' (क्वा० उ० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो प्रावणि मणो' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्वा० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (बा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । प्रश्वासाववा च । 'प्राधा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंस्ति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतथोप—' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावरलयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अक्षुते । 'अक्षु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥*॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । 'दृणातेः पुग्वस्त्वश्च' (उ० १।१३१) इत्यदिः । 'दैवत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपदेऽपि' । ('कषायः कृष्माण्डो महिष) वृषभव्योषदृषदः' इत्युष्ममेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (तु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तच्च । कूटेशुरादित्वेन निजन्तत्वादिगुपधत्वासंभवात् । निजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३।१४) 'कूटं पूर्वार्थेयन्त्रयौः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराज्ञेऽनृततुच्छयोः । निखलेऽयोधने राक्षौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया हलश्च' (५।२) इति रः । शिखा राति, इति वा । 'द्वयापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः । 'शि-

१—'सं ११ पाषाणपुरीषदृषिकानिवेधदुःवेधमृषानुषज्जिणः' इत्युष्मवि-
वेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्योऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे'
इत्यधिकः पाठः ॥ ३—दृषदः शिलासाहचर्यात्कीत्वम्—इति मुकुटः ॥
४—यत्रे मृगादिवन्वनार्थे । छले यथा 'छित्वा पाशमपास कूटरचनां
मङ्गत्वा वक्रादाशुराम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खरं पुलकाप्रयोः । पकदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । निरिवृताभकैकासु इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संभवते ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) 'शृणातेर्हलश्च' (उ० १।१२६) इति गकुड्हुस्वाः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कट-
योश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयो-
र्कृषभौषधौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्व-
ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निर्झरे शृगौ । अवटे पतने कृच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ शृजति शृज्यते वा । 'अस्त्र पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिप्रदिप्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादित्वात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानो जमदग्निप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपा-
तस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-
कस्य' ॥

स्तुः प्रस्थः सौनुरस्त्रियौ ।

क्षुरिति ॥ क्षौति जलम्, क्षाति वा । 'ष्णु प्रसवणे'

१—रोमाञ्चाग्रमात्रयोर्यथा 'रुचिरेः शिखरेः काव्या गृह्णी च
मृगेक्षणा' । पकदाडिमबीजाभमाणिक्यशकले यथा—'तन्वी श्यामा
शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'शृङ्गाग्रे पर्व-
ताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्त्वपीति स्वामी
पञ्जिका च । तथाच 'जिगाय जम्बूजनिताभियः त्रियं शुमेरुशृङ्गस्य
तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः
सौप्तिके शृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको
रात्रिधानी' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातमयतो निशि न प्रमुखाः'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्तुनितम्बयोः साह-
चर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥
'हेमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि स्तुः पुलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं
प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्रीस्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पदभो-'
(६।१२) इति सूत्रे स्तुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव
भाष्यकृता दर्शितत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थाभि-
धानसमर्पस्यैवादेशता' इति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । पञ्चकपदो लिङ्गस्यापि
प्रातिपदिकार्थत्वादिति ॥

(अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) ।
 वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥
 प्रतिष्ठन्तेऽत्र । चमये कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
 ऽस्त्रियां मानमेवे सानाद्युन्मिर्तवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति ।
 'वपु दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि-' (उ० १।३) ।
 इति युष् । 'सानुरणी वने प्रस्थे बाल्यामागार्ग्यके विदे' ॥
 (३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यङी । त्रीणि 'पर्वतसमभूमा-
 गस्य' ॥

उत्सः प्रखण्डम्

उत्स इति ॥ उनसि जलेन 'उन्दी क्लेदने' (उ० प० से०) । 'उन्विगुषिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रागादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रखवन्त्यापो-
 ऽस्मात् 'क्षु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३। ४।७४) इति 'कृषल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं खवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'क्षृष् नयोहानौ' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शष्पि दुर्लभः । क्षुषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीष् (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निङ् ॥*॥ द्वे 'उत्साञ्जि-
 र्गतजलप्रवाहस्य' । पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

द्वरी तु कंदरो वा ली

द्वरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (भ्या० प० से०) । पवादौ (३।१।१३४) 'दरद' इति पाठात् 'टिङ्गा-' (४।१। ५५) इति ङीप् । 'द्वरोऽङ्गी साध्वसे गर्ते कंदरे तु द्वरी स्मृता । द्वराऽप्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन कीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गुहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातबिले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । विलति । 'बिल

१—'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पङ्क्तौ । अत एव विश्वकोषे 'सानुः शङ्गे नुमे मार्गे बाल्यायां पङ्क्तौ वने' इति पाठोऽप्युच्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दराद्व तस्नीरिह' जयति रविः' इति भावः—इति मुकुटः ॥

मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गूहति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । सिदाद्यङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तत्र । 'अजब्ज्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गूहः षाण्मा-
 तुरे गुहा । सिंहपुच्छां च गर्ते च पर्वतादेश्च गह्वरे' ॥ (२) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह विलोढने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्वरछत्वर-' (उ० ३।१) इति ध्वरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्') ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते बिलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं बिलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च । ('बिलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्च्युत-
 स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थू-
 लपाषाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा उ० से०) । 'खनिकषि-' (उ० ४।१४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-
 कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥*॥ 'इजजा-
 दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनी' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षाद्युत्पत्ति-
 स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलोऽ-
 स्तुर्याशास्त्रिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वत-
 समीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं ङीबमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचाराय, इति तु पञ्जिका—
 इति मुकुटः । हैमाभिधानवित्तामणिनाममालाख्यायां तु 'गह्वरः पुंङ्गीबलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ २—स्थूलोपलाः इत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधी राजतगण्डशैलः' इति भावप्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'भूतगम्भीरखनीखनीलिमा' इति नैषधः—
 इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेरसञ्जा भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसञ्जा । अधि आरूढा । 'उपाधिभ्यां त्यकासञ्जारूढयोः' (५।२।३४) इति त्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधउर्ध्वसञ्जभूमेः' ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाजनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्ध-कोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनः-शिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४। ३।५३) । अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४। ३।६०) ट् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ।—कुञ्जन्यत्र । 'कुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तच्च । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थं लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽन्नियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पथटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५)

१—'अद्रेरित्यस्य संबन्धमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि ।' 'समुद्रोपत्यका हेमी पर्वताधित्यका पुरी' इति अट्टिरिति स्वाम्यादयः—इति मुकुटः ॥ २—'अथ शुचादयो व्रजन्ता दिसप्ततिः परस्मैभाषाः' इति प्रतिशार्वा दिसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जशुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुञ्जिरपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना दिसप्ततिसंख्यानुपपत्तिरस्त्येव ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि सञ्ज्ञं तेनोपन्यस्तम् । पश्चालेखकादिप्रमावात्तथा पाठो जातः—इति सम्यक् । 'न्युङ्कादीनां च' इत्येवं सञ्ज्ञसत्त्वेन न्युङ्कादेः' इत्येवं सञ्ज्ञानुपलम्बेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्यादृशी । तच्च भीमकि-राकलीयम् ॥

इति बीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्वव-न्नीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति क्षीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तच्च । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्ज-नत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेप-न्तेऽत्र । 'द्वेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुष्टोर्ह-स्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकाजक् ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोढने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलम-न्यत्रापि (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्भस्वः । 'गहनं वनदुःखयोः । गहरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति वीपयति स्मरादि 'कनी वीसिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्माख्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तच्च । कर्मणि पचायचोऽसं-भवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययो-र्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति वीषानुक्तौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥ कुटाद्गृहाभि-ष्कान्ताः 'निरादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवन-व्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकागोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वध्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् । 'वुञ्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्—' (७।३।४४) इती-

१—गौरादिबीषि (७।२।४२) वनी च । 'स्ववनी संभवदस्मिकापि का' इति नैषधकाव्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । इक्ष्वाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेद्या-
नाम् गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाकीड उद्यानं राक्षः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आकीडन्त्यत्र । 'कीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'इक्ष्वा' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वेद्यमाकी-
डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उद्या-
नस्यत्र । 'या प्रापने' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं स्यामिःसरणे वनस्यैवे प्रयोजने'
(२) ॥*॥ द्वे 'राक्षः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'कथापोः-' (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

भीष्मालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

भीति ॥ भिभ्यते । 'विभृ याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इत्युपधात्किट्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्घः ।
'कृदिकारात्-' (य० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'वीथी
वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहान्ने नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेतवनर्थेषु विश-
दास्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ नलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पञ्चि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) ।
किञ् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ श्रीयते । 'भ्रिम् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'वह्निभि-' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेणयाल्यां कार-
संहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्क्तेः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०
प० से०) । मिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो
लेख्ये देवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥*॥ रल-
योरेकत्वसरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राजृ
वीतौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वसि-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
जायाः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

१—इत्याभाषोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—इति
मुकुटः ॥ २—ङीष्वावे इत्यन्तापि 'वनवीथिवीथिम्' इति माषः—
इति मुकुटः ॥ ३—सेतुपन्नर्थे इति पाठः ॥

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूतेषु वनान्मुसमूहयोः') ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुरते । 'अङ्किलक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमथि-' (उ० १।३८) इत्युरच् । 'अ-
ङ्कुरो रोमिण सलिले रुधिराभिनवोद्भूमे' इति हैमः ॥*॥
सर्जरादित्वात् ऊरः 'अङ्कुराङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥
(१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'मिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवव्या-
साधुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तलः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी वृद्धमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचायच्
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओम्रवृ छेदने' (तु० प० से०) ।
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मर्यां रोहति 'रुह बीजज-
न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति ।
ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) इनिः । यद्वा अवश्यं शाखति ।
'शाख् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुल्यकाव्यजने पुमान्'
॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः—'
(५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा पाने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पादपः
पादपीठेऽथौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ लवनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'भृगुशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥
अनसः शकटस्याकं गतिं इन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।
१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र'
इति । 'कणेशः' बाहुलकात् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात्
(१।२।११) क्तिप्वे गुणाभावः । बाहुलकानेकादेशः—इति
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विगुण कुटादि-
त्वोक्तिः प्रामाणिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् ।
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥ स-
त्यते । 'अल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति ।
'ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
'पुंसि भूहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ र-

१—'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः इति वा पाठः ॥

भसः । 'सालः सर्वतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥*॥ पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ इवत्वपूर्वम् 'वृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) इः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः वाच्यं अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति न्यायात् इः शास्त्राऽस्यास्ति । 'युद्धभ्यां मः' (५।२।१०८) । 'इमस्तु पादपे पाणिजाते किंपुरुषेश्वरे' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'वृक्षस्य' ॥

धानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

धानेति ॥ वनस्य पतिः । 'पारस्करप्रवृत्तीनि' (६।१।१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः 'दित्यदित्या' (४।१।८५) इति ष्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः ॥*॥ एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना हुमात्रे विना पुष्पं फलिषुमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्नादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः शोषो वीतिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति क्तिः ॥*॥ ('हृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् 'ओषधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो यस्याः । रूपभेदात्कीत्वम् ॥ एकं 'व्रीहियवादेः' ॥

स्याद्वन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्वा० उ० से०) 'फलेग्रहिरात्मभरिष्व' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने' । बन्धे साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य 'प्राग्बितायत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसजाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः' (५।२।११५) । स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवर्कं शून्यमीष्टे तच्छी-

लः । 'सुप्नजाती' (३।२।७८) इति 'मिनिः' इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ 'फलवर्होभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ 'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलसहित-वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चेते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'विकला विहरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नीतः कः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लकी' (८।२।५५) इति तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) । 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकसरे' ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥*॥ कचति । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचाः क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था' (३।४।७२) इति कौः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिभिर्ज्ञायां स्युः ॥ स्थाणुर्वा ना भ्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठतीति स्थाणुः । यत्तु सुभृतिः—धेन्वादि-त्वाणुः, गत्वं च—इत्याह । तत्र । 'स्थोः णुः' (उ० ३।३।७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा ना' इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् स्त्रीत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री भ्रुवे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ भ्रुवति । 'भ्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः । 'भ्रुवो वटे । वयुयोगमिदोः शंभौ शङ्कालुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च भ्रुवं खेडजसतर्कयोः । भ्रुवा मूर्वाशालिपण्योः क्षुग्मेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'शरुशङ्कु' (उ० १।३६)

२—'विकसितं सितम्' इति कीचकवधमकादित्यमण्यः—इति मुकुटः ॥

१—'यत्रौषधयो रजन्त्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या ओषधयो म्कायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—ग्रहिर्भारणाथः विकारायश्च । तत्र भारणाथे वृक्ष यव रुटिः । स्वीकारार्थे तु 'फलेग्रहीर्हसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥ अमर० १७

इति साधुः । 'शाङ्गः पञ्चविराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽन्नमेदयोर्मेहे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहितसरोः' ॥

ह्रस्वशाखाश्लिषः ध्रुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
श्लिषे यस्य ॥*॥ क्षीति । 'ह्र ह्र शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूल-
स्य शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति ।
'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' (उ०
४।१९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' ॥
(१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुल-
कान्मन् । उलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-
रुग्भिदोः । स्तम्बे, क्षियामामलक्येलावनी बलवेस्मसु' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

बल्ली तु प्रततिर्लता ।

बल्लीति ॥ बल्लते । 'बल बल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । ('कृदिकारात्—'
(अ० ४।१।४५) इति वी जीव) ।—पचायच् (३।२।१३४)
गौरादित्वात् (४।१।४९) । जीव—इति मुकुटोक्तिविन्या ।
'बल्ली स्यादन्नमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥
(वेळ (भ्वा० प० से०) धातोरिति 'वेळिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'बल्ली तु वेळिः सरणौ' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'क्विचूतौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) पत्य वो वा । 'प्रततिर्व्रततिस्तथा' इति
ह्रस्वायुषः ॥*॥ यद्वा प्रतमिव करोति । प्रतशब्दात् 'तत्क-
रोति—' (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्ताद्बाहुलकादिति । 'प्रत-
तिस्तु प्रतानिण्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
कतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचायच् (३।
१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती पूर्वा शाखाबल्लीप्रियङ्गुषु ।
स्पृक्षामाचव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुहुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।

१—आमककी पत्रा च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेका-
र्थैकैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'बल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २—
बल्लिर्ह्रस्वान्ता च 'हिरण्मयोर्वीरुवृक्षितनुभिः' इति माघः—इति
मुकुटः ॥ 'बल्लीवल्कपिनद्रूपसरशिराः' इति दमयन्त्यां दी-
र्घान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति जीवि दीर्घान्तायि 'धराधरेन्द्रं
प्रततीतदीरिव' इति माघः—इति मुकुटः ॥

सा प्रतानिनी । ईदृशी लतावीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥*॥
विरुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (उ० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति स्वाम्युक्तिविन्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कृत्वाददर्शनाच्च । 'वीरुलताविटपयोः क्षि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत-
इनि—' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल संव-
रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'विटपविष्टपविक्षिपोलपाः'
(उ० ३।१।४५) इति 'बलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उत्पद्यते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाकर्मणस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वामिमु-
कुटी । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृण-
मेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतवह्न्याः' ॥

नगाचारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगोति ॥ नगस्य तरोः ॥*॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्यं उच्छ्रये । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकृत्यां मानमियपि' इति हैमः ॥ आविना-
गिरिदेवाल्यादिग्रहः ॥*॥ उच्छ्रयणम् । 'अश्चि सेवायाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उत्सेधनम् 'विध गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भारे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तूच्छ्रये
न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अश्चि बाहु-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृ-
क्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-

स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड मेदने' जुरादिः 'एरच्'
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) काम्यते । 'कमु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) 'वरण्डाद-
यश्च' () इति डो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
स्कन्धते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु मुकु-
टेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ० ४।
२०७) इत्यच् प्रत्ययो घञ्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तत्र । त-

१—'विरोचते वीरुत् । इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भा-
दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपकम्प्येन स्वा-
मिग्रन्थे च न्यङ्कादित्वाकत्वम्' इति पाठस्यैवोपकम्प्येन 'वकारस्य
यत्वं निपात्यते' इत्यस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेपि खण्डनोक्तिः प्रता-
रणपरैव ॥ २—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमे ॥

प्राप्तो विधानात् । अत्रोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यात्पता-
वंसे संपरायसमूहयोः । कवे तरुप्रकाण्डे च आत्रादौ छन्दसो
मिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारम्भ-
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्नो' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाखयते वृक्षोऽनया । 'गु-
रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र । 'अज-
भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा इमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ।
(१) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति—' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-
खायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् खप्रे' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-
कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संवाते'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटान्नस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्छात्रं गता लता ॥११॥

मूलादिति ॥ मूलाद्ध्वं गता शिफा लता यत् । मुकु-
टस्तु 'प्रसङ्गावरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रवृत्ति वृक्षाम-
पर्यन्तं गता गुह्ययादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वृक्षाप्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१।९४) इत्यसुन् धातोः
शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङः किञ्च'
इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तावि-
पूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि
च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋज्रेन्द्राप्रवज्र—' (उ० २।२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यात्पुंसकम् । अग्निके च प्रधाने च प्रथमे
चाभिधेयवत्' ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) कः (३।२।३) । 'शिखरोऽग्नी इमाग्रे चादिष्टज्ञ-
पुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुधोऽङ्गिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शफा-
ययोः । मे निकुजेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति व-
ध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्वा० प० अ०) । 'बन्धेर्बन्धि-
बुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुधो ना मूलद्रयोः' ॥
(२) ॥*॥ अङ्गेर्नाम नाम यस्य । 'अङ्गिर्ना पादमूलयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'स गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति ञच् । 'सारो बले
मज्जनि च स्थिरांशे, न्याप्ये च नीरे च धने च सारम्, ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'दृम-
हजो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वसुक्षन्—' (उ० १।१।५९)
इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसीत्यर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्वाजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः'
इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरु-
पकोषाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री बल्कं बल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्वमिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) ।
क्रिप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते वा । 'तनु वि-
स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३)
चाचिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि बल्के च शुक्त्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥*॥ बलति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुक्त्वल्कोत्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'बल्क परि-
भाषणे' (तु० प० से०) । बल्कयति । पचायच् (३।१।
१३४) । ('बल्कं बल्कलशल्कयोः') ॥ (२) ॥*॥ बलते ।
बाहुलकात्कलः । बल्कं लाति, इति तु स्वामी । यत्तु—ब-
लतेः कलच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश शीतो' (भ्वा० आ० से०) ।
'हानिकुषिनीरमिकाशिन्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तिनुत्र—'
(७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्वे स्थानमा-
त्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभियपि' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । 'दृ-
सनिजनि' (उ० १।३) इति मुण् । 'पुंनपुंसकयोर्दादः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दाक स्यात्पितले काष्ठे देवदारी नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽभिरनेन । 'मि इन्धी वीतौ' (६० आ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु—बाहुलकाजलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तच्च । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'मि इन्धी वीतौ' (६० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक् । 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'मि इन्धी' (६० आ० से०) । 'अवेदेधौष—' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्त्वयम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ 'ग्रीण्यग्निसिंदीपनतृणकाष्ठानां' ॥ द्वे 'वागादौ इयमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुटः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (जु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तच्च । कुहेषुरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कोटित्ये' (जु० प० से०) । भावे घञ् (३।१।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादि-रम्भस्य' ॥

बल्लैरिर्मज्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

बल्लेति ॥ बल्लते । 'बल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । बल्ल् आसावरिश्च । यद्वा बल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । बल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुलस्यादेरभिनवोन्निदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छद्ः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्बाहुलकाजलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगत्या मतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एषान् इत्याश्रयवतः' इति काशिकास्तः—इति मुकुटः ॥ ३—'डीपि दीपान्ते अपि । 'अवृणुत नेक्षितवाहुनक्षरीका' इति भाषः । 'नववशुकमजरीसनायकरम्' इति काण्वप्रकाशे—इति मुकुटः ॥

द्रुन् (उ० ४।१५९) । 'पर्णं तु बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पल्लमुन्मानमांसयोः' । पल्लं मांसमभ्राति । 'अद्य भोजने' (कया० प० से०) । कर्मण्यञ् (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'घनर्णे कः' । (३।३।५८) । पल्लति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४) । पल्लं चलनमश्रुते व्याप्नोति—इत्याह । तच्च । 'घनर्णे कः' इति न । 'स्थान्नापाव्यधिहिनियुष्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातोरसत्त्वात् । पचाद्यजन्तस्य 'पल्लं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'पैलाशं छदने मतम् । शती किंशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्वरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किंशुकेऽक्षये । हरिते, पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अपचारणे' (जु० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति भिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (जु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधखण्डयोः । शक्नीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पू पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृपूविधिधाञ्यो नः' । यद्वा पृणति । 'पृण ग्रीणने' (जु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (जु० उ० से०) पचायच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपति ग्रीणयति । 'पू ग्रीणने' । पचायचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तच्च । असंभवात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णे तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । भिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति चः । भिजन्तस्यापि छाद्यतेऽनेन । 'छादेर्धे—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छद्ः पलाशे गतति मन्विषपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तर्हीनभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'वट् पत्र-मात्रस्य' ॥

पल्लवोऽक्षी किसलयम् ।

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । छद्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल्ल् आसौ लवश्च । पल्ल्यां छद्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवानकः पच्छब्दोऽस्ति 'तोर्लि' (८।४६०) । 'पल्लवः किसले बले । विटये विस्तरेऽलकरागे गृह्यारविज्ञयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि ह्रीने च पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्सल्लेति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा०

१ पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपन्नाः साववो न तरवः' इति दमयन्ती-केवात् ॥ २ पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं पुरः' इति माधवमकार—इति मुकुटः ॥ ३—यताहुशस्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'वापुषस्त्वयतिभ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं सूत्रमुन्वयकदसादि-पूपकभ्यते ॥ ४—तकारद्वयवान् । 'वृद्धन्ते न तु लोकस्य करापि च विपल्लवाः' इति दमयन्तीयमकार—इति मुकुटः ॥ ५—दन्त्यसकारवान् 'किस-लयैः सकदैरिव' इति रघुवमकार—इति मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृथोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपञ्चस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृष् आच्छादने' (स्वा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपे' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पा र-क्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति, विव्यते वा । 'विट आक्रो-शे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१४५) इति कपन् । यत्तु—व्यते वेद्यतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तच्च । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखावि-स्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिवि-स्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादित्तु-ष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपो-ऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धावूर्ध्वं तरोः शाखा कर्तृप्रो-विटपो मतः' इति कात्यायनः ॥

वृक्षादीनां फलं सैस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षा-दीनाम्' इति पूर्वेषामपि संबध्नन्ति । फलति । 'फल नि-ष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्रोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः)' ॥ ॥*॥ सस्ति । 'शस षस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछास-सिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति-' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्या-नात् । षसेर्द्दिदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रह-णाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अजिघृसि-' (उ० ३।८९) इति कः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्याच्च णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधारा-कुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'बु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्वा० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूल-धारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) मृगय्यादिवात् (उ० १।३७) कृः । शलश्चासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्युष्म-मेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपकफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ नायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति णत्वम् । बन्धते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंस्तुतवा-तोर्मिषुरज्ञासीरमेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उमे त्रिषु ॥ १५ ॥

उमे इति ॥ उमे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वा ना' ॥*॥

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्या-दिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिठके जालके-ऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति-' (५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्मे कुलमानायवोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौ-कायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरविताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (वुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कृणादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३।५) इति वुन् । 'कोरकोऽस्त्री कुण्डले स्यात्ककोलकमृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसित-कलिकायाः' ॥

स्याहुत्सकस्तु स्तवकः

स्यादिति ॥ शुष्यते 'शुष परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तवके

१—कटपो इति पाठः ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'ग्राम्यकविकवाबन्ध इव मारसस्यमनोहर आर्यावर्तः' इति दमबन्तीकेपाठः ॥

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्लीबलिङ्गो-ऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुण्डलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिदर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माघः—इति मुकुटः ।

हृदये च शुक्लः स्तम्भेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥*॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्चक्' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके शुक्लो मुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते ।
'हुन् स्तूतौ' (अ० प० अ०) । 'कुजादिभ्यः' (उ० ५।३।५)
इति वुन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९।६)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥

कुट्टमलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्टमल इति ॥ कुट्टयते, कुटति, वा । 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां
कमलश्च' (उ० १।१०।९) इति कमलश्चि ॥*॥ बाहुलकात्
'कुट्टे' (तु० प० से०) अपि (कमनि 'कुट्टालः') ।
('कुट्टालो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकाम्तरं') ॥ (१) ॥*॥
शुचति कलिकात्वम् । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बाहु-
लकाद्वलक् ॥—'मुक्षेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वामि-
मुकुटौ । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'ईषद्वि-
कासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमर्म ।

स्त्रिय इति ॥ सुप्तु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । अष्टुन् (उ० ४।१८।९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं
मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न ।
अश्वपदार्थत्वौलाभात् । 'भूञ्जि स्त्रियां सुमनसः' इति रज-
कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'
इति मेदिन्यादेरेकैलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति
नाममाला ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ प्रसूयते स्म । 'बूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
'स्त्रादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसूनं तु प्रसूयते' (३।३।१००) । 'कलपुष्पयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ कुसुमं । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-
सुमे' (उ० ४।१०।६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
शुणः । 'कुसुमं क्षीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥*॥
'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥
अस्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि यति । कामजनकत्वात् ।

१—काचित्पुस्तके 'सुमर्म' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रादिसमासः'
इत्यनेन 'प्रादिभ्यो बाहुजस्य बाभ्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति वार्तिक-
कारणे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३—'वेद्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया'
इति श्रुतकर्मयोगः— इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति ।
'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्—'
(प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे प्रथयनवत्
परकपत्वम्—इति मुकुटः । तन्न । उत्तरपदे विभक्त्यनुत्पत्ता-
वपि पूर्वपदे विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्म-
कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्राथ्य-
यनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)
॥*॥ द्वे पुष्पमधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गच्छ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति कः । 'प-
रागः सुमनोरेणौ धूलीक्षानीययोरपि । गिरिप्रमेदे विख्याता-
नुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥*॥ सुमनसां रजः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पुष्परेणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च ।
वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं
हेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लृक्'
(४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६)
इति लृक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः
फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति लृप् । 'लृपि
युक्तवक्ष्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः'
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या ।
आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयमोधैरुदं फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'लक्षा-
दिभ्योऽण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥*॥ वैणोः । 'वित्वादिभ्यो-
ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः)
विधेर्नाणो लृक् ॥ (१) ॥*॥ 'न्यमोधस्य च केवलस्य' (७।
३।५) इत्येच् ॥ (१) ॥*॥ इहया इदम् ॥ (१) ॥*॥
बृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥*॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्दुहम्भूजम्बू—' (उ० १।९।३) इत्यनेन कूप्रत्ययो बुगाग-

१—'कौसुमे रेणौ' इति पाठः ॥

मध्व निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुसरिति द्वीपमेदेऽपि च क्षियाम्' । जम्बूवाः फलम् । 'जम्बूवा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्याज लुक् । पक्षे 'ओरम्' (४।१।१३९) तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्-' (१।२।५१) । पक्षे 'फले लुक्' (४।३।१६३) । लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंसके-' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जा-
म्बवम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जाल्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु ब-
हुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरम्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।) च लुप् । 'यूथिकाशेफालिकाम-
ल्लिकाद्याः' ॥

व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

व्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
ष-' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० ४।३।
१६६) इति लुप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकृष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लुकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पा-
टलः' इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न
शुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेय मेदे पिप्पलपादये' ।
रत्नकोवेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले बलच्छेदमेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरे-

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्ट' इति किरावे हस्वान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उत्तरपदे 'इको ह्रस्वोऽथो गालबस्य' (६।३।६२) इति
ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलासवन्त्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्य-
न्तरभस्ति । 'तस्माज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति सं-
सारावर्तः—इति मुकुटः ॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
'पाटलम्' इति क्लीबपाठस्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलो की
स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुल्लिङ्गः ॥

णाश्रयते । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शात्मलिवटाद्यपेक्षया न शब्दिर-
तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआद्यन् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विष-
म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्वौ स्यादश्वत्था
पूर्णिमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधित्थः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ अमरमालायां पवर्गर्तृतीयमध्यः (कपित्थः) अपि
पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपः' (क्या० प० से०) ।
ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥*॥ मननम् ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः कौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति न-
लोपः । तुक् (६।१।७१) मघति । 'मये विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्यन् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि फ-
लेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थ-
स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्विति ॥ उलङ्घितमम्बरमनेन । उदतिशयेनाम्बते वा ।
'अनि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहस्यां वृक्षमेदे च प-
ण्डके । कुष्ठमेदेऽपि च पुमांस्तामेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
मेदिनी । मुकुटस्तु मेदीनीसंमत्या टवर्गर्तृतीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । शाश्वन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञम-
ज्जति । अग्निर्गत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।
१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपन्नकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विद्वणाति 'दृ विदारणे' (क्या० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ कुमुदालयति । 'दल विदारणे' (तु० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।१४) ।
(कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपन्नके) ॥ (३) ॥*॥
युगं युगं पन्नमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य',
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमकृच्छ्रः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥
विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शारदि पुण्यति । 'कालात्सा-
धुपुण्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी कथन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पली सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु
रुदः । ('शारदोऽब्दे, ज्ञियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सत्ये
ह्रीबं, शरज्जातनूतनाप्रतिमे त्रिषु' इति मेदिनी' ॥ (३) ॥*॥
विषमाच्छ्रदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य',
'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्षकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' (भ्वा० प०
से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि
इन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४)
इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'प्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः ।
'रज रगे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) आरजं रोगरागमपि इन्ति । यत्तु मुकुटः—आ
समन्तात् रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-
रणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र । उक्त-
घातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तत्र । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहित्व-पृषोदरादि (६।३।१०९)—
त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ व्यच्छोऽपि ह्रस्वादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽथ संपाकः कृतमालस्तथावर्षधः' इति रजकोषात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृक्षति, इति वा ।
'ओमश्च छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
'अम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, वृष्टे त्रिषु
वा चतुरङ्गले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शर्मा क्षिविम् अकति, इति
विगृह्यन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेव, वृव, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) ।
अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) आरेव चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीन् इन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽविण्णलोः'
(७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः ।
('सुपर्णैः खर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा

'कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि') ॥ (८) ॥*॥ अथौ
'सोनालु धनवद्देह' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्बीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठजम्भे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरत्नके ।
नागरज्जेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्यां तु योषिति' ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जम्भी गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'रधिजम्भो-' (७।१।६१) इति जुम् ।
'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनौ जम्भी-
रतूनयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३५) इरन् ॥
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ('जम्भलः
पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च') ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य', 'जम्मेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । कर्तरि
ल्युट् (३।३।११३) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) (३।३।११७)
वा ॥ (१) ॥*॥ 'कृद्दारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'वरु-
णस्तर्कमेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि-'
(उ० १।६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालो कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिकः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये
पाठात् । 'तिकशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रमुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमारकीडायाम्'
(तु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । कुमार इव
'इवे प्रकृतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्ग केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।
१।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव ।
'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे हमा-
न्तरे ॥' (२) ॥*॥ पुरति । 'पुर अभ्रगमने' (तु० प० से०) ।
'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत्तु—'पिपति' इति विगृह्य
'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रमसात् । 'पुरुष-
स्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुङ्गयते । 'तुजि
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, तु० उ०) । षन् (३।३।१८) ।
न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयो-
र्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिप्रायां ववैरायामपी-
ष्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्श-
आयच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्वप्नकेसरेषु बहुकृते । पुंनान्तु किञ्चके स्यात्केसरं तु हिङ्गुवि' इति दैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुंनान्तु' गुर्जरदेशे 'स्वदेशात्' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्बतकर्मन्वाहः पारिजातकः ।

पारितीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञायञ् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'गिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । वयोरैक्यम् । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तदः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अजिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्जातो वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निम्बतरोः' 'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

बहुलमिन्द्रकृष्ण

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'गिश समाधौ' (भ्वा० प० से०) 'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अतिक्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबे रथाङ्गे तिनिशे नरि' इति रमसः । 'स्यन्दनं तु क्लृप्तौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽभियाम्' ॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुलिङ्गस्तिनिशे नेमिष्वकप्रान्ते भियामपि' इति रुद्रः । 'दुलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते । 'वक्षु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलो अत्वं च । 'बहुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदार्ढ्येऽपि लघुत्वात् । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आज्रताके

अयेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा० ३।१।२६) इति शिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तन्नु विस्तारे' (त० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये-
अमर० १८

चामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वाः लक्ष्म्यास्तन इतनः, कपीनां कपेर्वा इतनः ॥ (२) ॥*॥ आज्रमतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'कृमादिभ्यो जुन्' (उ० ५।३।५) ॥*॥ इत्यादिरपि । अम्लसमतति । रलबोरैक्यम् । 'कपिचूतोऽज्रातकोऽस्य फले पञ्चदरीतकी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आज्रातकस्य' 'अंबाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुमौ

मध्विति ॥ मध्यते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लङ्घयन्' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥ (२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधूकेऽपि स्यात्पुत्रीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मधु छीवति । 'छिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मधु छीले गर्भेऽस्य, इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । आतोऽनुप- (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति शुभ्रत्यादयः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माचवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः कंसी

पीलाविति ॥ पीळति । 'पील प्रतिष्ठमे' (भ्वा० प० से०) । भृगव्यादिलात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान् प्रसूने स्मात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिरूपे च तालस्य काण्डवा-दपमेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥ संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिन् गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्षोति । 'अक्षु व्याप्तौ संपाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः । 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्परमाकति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा कर्परास्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।१७)

लब् ॥*॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्गते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कृणादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'देरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पलेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआयच् (५।२। १२७) । यद्वा पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (भ्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः किंशुकेऽक्षये । हरिते पलाशां पत्रे' इति द्वैमः ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित् शुक् इव । शुक्लपुष्पाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण ग्रीणने' (जु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआयच् (५।२।१२७) । यद्वा पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'कृपृवृषिभ्याम्भ्यो नः' । 'पर्णो पत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसा-याम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाश्वपुष्पविदुलशीतवानीरवज्जुलाः ।

अयेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति कः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेन् तन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेनस्तुद च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहु-लकादात्वं न । यच्च—'वेतसबाहुसपनसाः' इत्यसनि निपा-तनादेव तुद-इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्श-नात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'ह्रनिकृषिणीभूरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमान-वयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अत्रमिव अत्र-समये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रमसः । लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरवबहुवारद्वयेषु च'

१—ऊयनम् क्रीः संकेषः । किप् (वा० ३।३।२०८) । तथा कोचको व्यभाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥

२—'पलाशः किंशुकः' शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छेदने स्फुटम् इति पाठः ॥

इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) किप् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्ताभी-रमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुकादुलच्, तुम् च । 'वज्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसा-शोकयोरपि' ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । चम् (३।३।१९९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्वमो-त्यले' ॥ (१) ॥*॥ नथा भवा । 'नथादिभ्यो ठक्' (४।२। ९७) । 'नादेयी नागरत्रे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमि-जम्बवां च जम्बवां च काङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाजने क्षिप्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोमेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ् व्यक्तिमक्षणकान्ति-गतिषु' (ङ० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।३। ४८) 'शोभाजनः' ॥*॥ सुष्ठु आ तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) ('सौभाजनः') दन्त्यादि-रपि ॥ (१) ॥*॥ क्षिनोति । 'क्षिन् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'जम्बादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'क्षिप्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ अक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीव मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१२४) ॥*॥ हस्ता-दिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, क्षिप्रौ ना, ऽमते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (जु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षिप्रोः' 'सहेर्जन' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुक्षिप्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्र-धानः क्षिप्रुः—इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठा-नाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । क्षिप्रुः—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुक्षिप्रुः' 'मधुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फे-

१—'काक्षीर' इति रान्तमिदम्,—इत्यन्ये—इति मुकुटः ।

२—'तक्षणीजन इवाभिगतशोभाजनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याभ्यर्थमअरीतस्माकन्यादिः—इति मुकुटः ॥

निले काककङ्कयोः ॥*॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाशुभामावे
पुंसि खने च केनिले' ॥ (१) ॥*॥ केनोऽस्यास्ति । 'केना-
दिलब्ध' (५।२।९९) । ('केनिलोऽरिष्टपादपे । केनिलं
मदनफले बदरे केनवत्यपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरिष्टस्य'
'रीडा' इति ख्यातस्य ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरभीफलावपि ।

वीति ॥ बिलति । 'बिल मेदने' (तु० प० से०) ।
उल्वादिः (उ० ४।९५) ('बिल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१)
॥*॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शाण्डिल्यस्य गोत्राप-
त्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव,
इति । शण्डयति रुचं करोति वा । इलचि (उ० १।५४)
स्वार्थे व्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावका-
न्तरे । बिल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिल्लपस्या-
पत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे बिल्वे च शैलूषः'
इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
परेषां लुनाति । 'लून् छेदने' (क्वा० उ० से०) । बाहु-
लकाद्रक् ॥ (४) ॥*॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे
धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'बिल्ववृ-
क्षस्य' ॥

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यात्

प्लेति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलि-
कादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष भक्षणे'
(भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । प्लक्षति अधो
गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्लक्षो जटीगर्दभाण्ड-
द्वीपमित्कुञ्जराशने' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संचाते'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ।
डीष् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लम्बकचे मूले मांसां,
लक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटील्लक्षौ' ॥ (२)
॥*॥ पृच्यते । 'पृच्छी संपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात्
कटः । गौरादिडीष् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनपले पूगादेः
प्लक्षपादपे' । 'शाश्वतेऽपि विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिण्ण-
लपादपः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्लक्षस्य' 'पाकर' इति
ख्यातस्य ॥

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ०
अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

१—'बिटे मुनौ' इति पाठः ॥ २—'सबटोऽप्यवटसंकुठः' इति
दमयन्तीकेषः ॥

वटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी रूपवित्रायाम् ॥ (१) ॥*॥
बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२)
॥*॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शाबरो लोभस्तिरीटस्तिव्यमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'कृष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । गालं नेत्रलव वायति । 'ओवे शोषणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो
मुनिमेदे स्याल्लोभवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ शाबराणा-
मयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शाबरी शक-
शिम्ब्या स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोभे च' इति ताल-
व्यादिः ॥*॥ दन्त्यादिरपि । 'नाश्वराख्यापराधे च लोभे
पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥*॥
रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्गन् ।
'शूद्रादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तज्ज । ताडशसूत्राभा-
वात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोधोऽपि ल्वा-
भावे । 'रोधो ना गालवे लोभमपराधे च किल्बिषे' इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तीर्थते मलमनेन । 'कृतृकृपिभ्यः
कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इत्यम् (७।१।१००) । रपरत्वम्
(१।१।५१) ॥ (४) ॥*॥ तिलत्यनेनाजम् । 'तिल मेहने'
(तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥*॥
मार्घ्येऽनेन । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११७) ।—नन्यादित्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तज्ज ।
तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्मोष्टौ पुंसि स्याल्लो-
भशाखिनि' ॥ (६) ॥*॥ वट् श्वेतलोभस्य । आशी
श्वेतलोभे, शेषा रक्तलोभे इति स्वामी ॥

आम्रभूतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प०
से०) 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥
(१) ॥*॥ चूष्यते स्म । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) ।
क्वः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति
रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'आम्रभूक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच्
(३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥*॥
एकम् 'अतिसुगन्धास्य' ॥

१—इतः परम् 'शांकरिः पुंसि कार्तिकेये गणाधिपे' इत्यपि
लिखितमासीत् । परंतु तज्ज प्रकृतोपयुक्तम् ॥

कुम्भोत्खलकं ह्रीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

किति ॥ 'कुम्भोत्खलकम्' इति संघातविगृहीतम् । 'कार्मुके वारुणावां च कुम्भः ह्रीवं तु गुग्गुलौ' इति रभसः । 'उत्खले गुग्गुलौ च ह्रीवमुत्खलमुत्खलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोत्खलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥*॥ कमुम्भलि । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्य' (३१२११) । शकन्वादिः (वा० ६११९४) ॥ (१) ॥*॥ कर्म्म खम् उल्लखम् । पृषोदरादिः (६१३१०९) । उल्लखं कति । 'का दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । ततः स्वार्थे कन् (५१३१०५) ॥ (२) ॥*॥ कुम्भोत्खलकाकाराद् वृक्षकोशाभिर्यातम् ॥*॥ कोशे भवः । अभ्यात्मादिठ् (वा० ४१३१६०) । 'कौशिको नकुले व्याकम्पहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोल्लखयोश्च स्याद्विश्रामित्रमुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीमेवे च योषिति' ॥ (३) ॥*॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्रिप् (३१२१०८) गुजो व्याभेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥*॥ पुरति । 'पुर भग्नगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उदोष्पपूर्वस्य' (७१११०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तत्र 'प्रीम् तर्पणे कान्तौ च' (क्या० उ० से०) इत्यस्य तत्र प्रहणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधशाप्रीकरः कः' इति माधवोक्तेः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुग्गुलुवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥*॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २१३२) ॥ (२) ॥*॥ श्यायते स्म । 'श्यैद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३१४१०२) इति कः । 'प्रवमूर्ति-' (६११२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६१४१२) इति वीर्यः ॥ (३) ॥*॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) णिच् (३११२६) । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ बहुन् वारयति । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) । निजन्तः (३११२६) 'कुर्न् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २१३२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुवार' इति 'लसोडा' इति श्यातस्य ॥

राजादनं पियाळः श्यातस्यकहुर्वनुष्पटः ।

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद् मक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१—कर्मणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'बानीरे बहुवारे' इत्यादि वृत्तादिकोऽभिहित 'बहुवारे' इति प्रयोगात् ॥

कर्मणि ल्युट् (३१३११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाळे किंशुकेऽपि च' ॥*॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३१११३४) । 'राजादनं प्रसारको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ पीयते । 'पीयुः सौत्रो बाहुः । 'पीयुक्कभिभ्यां कालन् हसः' (उ० ३१०६) ॥*॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि त्रिगालेभ्यः । 'प्रियाळश्च पियाळकः' इति माधवः ॥ (२) ॥*॥ सौत्रो लीनः कहुर्वर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'धृ-मृशी-' (उ० ११७) इत्युः । 'धनुः पियाळह्रमः' इति रूप-रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियाळश्च राक्षिमेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥*॥ उषिः (२१११७) वा । 'धनुः पियाळे ना, न ह्री राक्षिमेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'पटः प्रियाळवृक्षे ना सुचेके पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥*॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रियाळस्य' 'चार' इति श्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुधन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्य' (३१२११) । पृषोदरादिरवात् गत्वम् ॥*॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ काशते । 'काश वीतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३१२१०५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४१११७) इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ मध्विव पर्णान्यस्याः । 'पापकण्-' (४१११६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५१३१०५) ॥ (४) ॥*॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णस्त्वमिमन्येऽङ्गे श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे' इति हैमः । श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः ह्रीवे पद्मामिमन्ययोः ॥ (५) ॥*॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥*॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५१२१२०) इति यप् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'कंभारी' इति श्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्ववरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'अन्युङ्गन्मू-' (उ० ११९३) इति निपातितः कृप्रत्ययान्तः ॥—शकन्वादित्वात् (वा० ६११९४) परकपम्—

१—'प्रियाळपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमवन्दीके-पाठः ॥ २—सप्तः, कहुव, इति नामनी इति सोमवन्दी-इति मुकुटः ॥

इति स्वामी विन्यः ॥ (१) ॥*॥ कदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि—' (उ० ३।१।१७) इत्यमरः । गौरादिभीष (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कन्धर्व-दरक्ष—इति मुकुटः । तच्च । 'बदरी कोले, ह्रीवं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥*॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिभीष (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तच्च । कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोल्म्' इति रूपा-नुपपत्तेः) ॥*॥ इनि (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥*॥ कौ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि 'बदर्याः' ॥

कोलं कुवलयफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणां फलेऽण् (४।३।१३४) लुको (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले ह्रीवं पिप्पलीचव्ययोः क्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ ('कुवलयं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥ (२) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलक्ष' (५।२।९९) ॥ (३) ॥*॥ सुविरदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'घोतोऽजने तु सौवीरं बदरे काजिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकाहः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) । 'बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्कधूफ-लस्य' । स्वामी तु—आद्यान्वयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलायाः । घोण्टा सूभयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले न्यत्वासेन पठति ॥

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवाच्यस्यो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्धं आद्यच् (५।२।१२७) स्वाधुवासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'कर्किर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः क्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति सिन्ध्यादिलाल्छ (५।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'विकङ्क-तस्य' 'कण्टक' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरेति ॥ इरावत्या विद्युत इषायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातत्रे नारङ्गे लङ्कटद्वये । नागमेदे च पुंसि स्याद्विद्युतमेदयोः क्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुवीर्यशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा रजम्बव । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति षम् । नागस्य सिन्दूरस्येव रजोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गे नार्यङ्गस्तक्रवासनः' इति वाचस्पतिः । 'ना-रङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्वयेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ नद्या भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।३।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयाया जलवेतसे । भूमिजम्बुका जपाया च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भूमेर्जम्बुः ह्रस्वात्साव्ये कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) । गृग्यवादिः (उ० १।३।७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्फूर्जति । 'द्वयो स्फूर्जा वज्रनिर्वोधे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्वये' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदु' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य प्रति-कृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबैदृश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल-श्रेष्ठेषु कम्पते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ काकैः पील्यते । 'पील प्रतियुग्मे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कटुति-न्दुकस्य', 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

२—नृणाति । बाहुलकादजन् । मकारान्तोऽयम् । 'मवदेरि-वधूवदने वने च नारङ्गरूपशोभे ज्ञानि गण्डशैलस्यकालंकारपा-रिण्यो लोभ्रक्तः' इति इमयन्तीशेषात् ॥ २—उक्तं च समन्व-यप्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविभ्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तत्तत्कं पुनः । चतुर्भिः स्यात्तत्तत्कं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यर्थाः कथयन्ति ततः परम् ॥' इति । तत्तत्कपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो घाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कौ ॥ ३९ ॥

गोलीति ॥ गोभिलिष्यते स्म । 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ घाटं संघातं ल्यति 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकादन्तेष्टो घत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकादिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥*॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) समन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३।१।१३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । 'सृष्टभूष-विमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावात् । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लोध्रविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल मेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलको द्रुममेदेऽध्वमेदे च तिलकालके । स्त्रीष्वं सौवर्चल्लोत्रोर्न स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरकः कोकिलाक्षे स्याद्रोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ॥

समौ पिबुलशावुकौ ।

सेति ॥ 'पिबुः स्यात्पुलकर्वयोः' इति धरणिः । पिबुं तुलं लाति । 'पिबुलो शावुकेऽपि स्यान्पिबुले जलवायसे' ॥ (१) ॥*॥ 'शा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) ह्रः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शावुकस्य' 'शातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकटफलौ ॥ ४० ॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काम-रीकुम्भयोः स्त्रीष्वे पश्चामिमन्थयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोदते । 'मुषी हर्षे' (भ्वा० अ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्षपक्षे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्या पुंस्ति दिङ्गागे नागशा-स्त्रासृगान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'वृम्भिकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कटफलेऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ कैटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । कैटं राति अतितिक्षत्वात् चतुर्वर्णा-दित्वात् (वा० ५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'क्रमुकः पट्टिकालोधे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तच्च । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥*॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतु-ष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥*॥ यद्वा पट्टिश्चात् किजन्तान्दीष् (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्याल्ल-लाटे क्रमुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसा-दने' इति टवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्य-ल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहि-तलोध्रमेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥
तूलं च

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तच्च । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'बजर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नुवदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकादुः ॥*॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तूद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) । इति कः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्र-णामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष दृढौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोलोपध' इति पवतेरुपधन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोलोपध' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तम् । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोधे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः' ।

१—'कुम्भिकाद्रुमे' इति पाठः ।

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधो स्याद्ब्रह्मदा(से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दातु ॥ (५) ॥*॥ तूलयति, तूल्यते वा । 'तूल निष्कर्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद्ब्रह्मदारुणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अभ्यवृथाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते वा 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविभिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलकाद्गुणाभावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च' ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्वा० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिङ्' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तच्च । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥ वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकाजुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुर्वणं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुक्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'मेल्लावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

ल्लक्षश्च

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' । गर्दभमिति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'नमन्ताङ्' (उ० १।११४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे ल्लक्षतरावपि' ॥ (२) ॥*॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाघ्रातकेषु च । अधत्ये च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कपिलिकादिलात्' (वा० ८।२।१८) कलम् । 'ल्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽधत्ये जटिनि पक्षके' इति

हैमः ॥ (५) ॥*॥ पक्ष 'ल्लक्षस्य' 'नेदी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका

तिन्तीति ॥ तिन्त्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) 'अलीकाद्यश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिञ्चायाम्' ॥ (१) ॥*॥ 'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं विनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अम्लो रमोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इति ऊन् । 'अम्लिका चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्लिका तिन्तिडीकाम्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसारके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रम्योरेकत्वम् ॥ (१) ॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा सज्यते । 'वर्ज वर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । 'प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके' इति रुद्रभसौ ॥ (३) ॥*॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्वा० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकूपण्योरपि । कूर्चेशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्ण्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'बल गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि षत् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सौलो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सज्यते । 'वर्ज वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विठेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—हस्तादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माषयमकात् ॥ हस्तादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदर्शनैर्यो वमति दरी मुखैश्च कं दलदशनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति दण्डिकेनात् ॥ 'सालसदृशं मुजवनं भवानी च' इति दमयन्तीशेषात् ॥

(३१११३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५।१ १२४) प्यञ् ॥ (३) ॥*॥ अथ कर्ण इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संमिश्रते । 'इन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'प्रहृष्ट-'
(३१३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालस्य' 'शाल-
वृक्षस्य' ॥

महीसर्जो वीरवदरिन्द्रहः ककुभोऽर्जुनः ।

मैति ॥ नथाः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च ।
हृदकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य, इन्द्र इव वा ह्रः ॥ (३)
'ककुभ्' स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकलजि' । ककुभो
दिक्षाः सन्त्यस्य । बहुविस्तरत्वात् । अर्शवाद्यन् (५।२।
१२७) । 'ककुभो रागमेवेऽपि वीणाहेऽर्जुनपादपे' ॥ (४)
॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणि-
लृक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुमे
जिष्णो' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुन-
वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाभ्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजमिरणते । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०)
कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले
किंशुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्वौ क्षीरिकायां त्रिप-
त्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामभ्यक्षः ॥
(२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इति यन्
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति
ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इक्षुदी तपस्तपः

अथेति ॥ इक्षनम् । 'इणि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
चञ् (३।३।११८) । इक्षं यति 'दो अवसण्डने' (धी० प० अ०) ।
'आस्रोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३
१०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ तप-
स्विन उपयुक्तकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षुयाः' 'इक्षुआ'
इति ख्यातस्य 'जियापूता' इति ख्यातस्य-इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

मैति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (उ० प०
से०) चञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं
चर्मोऽस्यास्ति । मीढादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मि
फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृशिरिटावपि' ॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्व-
गस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छला पूरणी मोचा स्थिरायुः शात्मलिङ्गयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शात्मलिनिर्वासोऽस्या अस्ति । पिच्छा-
दित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी
आप्यामने' (उ० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिक्ता-' (४।१।१५) इति ङीप् । वस्तु मुकुटः—'वोः—'
(८।२।७६) इत्यादिना वीर्यः—इत्याह । तथा । इलपक्ष-
न्तयोरभावात् । चातोदीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु ।
क्षीरं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शात्मलिङ्गने । (पटारम्भकसू-
त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ मुचति रसम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (उ० उ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोक्षः शोभाजने पुंसि
मोक्षा शात्मलिरम्भयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्यस्याः ।
'षष्टि वर्षसहस्राणि वने जीवति शात्मलिः' इति वचनात् ॥
(४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०)
णिजन्तः । किप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ।
शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शात्मल्याः'
'सेंबर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शात्मलीवेष्टे

पीति ॥ पतिषुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०)
सप्तमन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ बाधे'
(उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।११९)
वा ॥ (१) ॥*॥ शात्मल्या वेष्टः । 'काथः कषायो नि-
र्युषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शात्मलिकाथस्य' 'सेंबरीगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशात्मलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) ।
'अनुदासेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-
कटारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशात्मल्या पुंसि
स्याद्रोचके त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शात्मलिश्च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कृष्णशात्मलेः' । कुत्सितशात्मलेः इत्येके ॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विकृति । 'विल मेदने' (उ० प० से०)
बाहुलकादः ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा भलति वा । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥
'रक्तमालः' इति खामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जम्बते ।
'अन्यत्रापि' (३।२।१०१) इति कः । कं सुखं जलं वा
रजयति । 'कर्मण्यप्' । (३।२।१) —'त्यजरज-' (३।२।१४२)
इति निर्देशादकिल्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ।
—पिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपचाद्वृद्धिः—इति मुकुटः । तथा ।
एवमपि णिनिमित्तहृदेर्नृवरत्वात् । 'करञ्जं स्याद्वाग्रनये कर-
जमखयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रजयति । 'कर्मण्यप्'
(३।२।१) । ('ज्ञापकसिद्धं च सर्वत्र' इत्युक्तेर्लोपाभावात्) ।
सार्धं कच् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीरति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अद्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—प्यति पूर्वविप्रतिषेधोद्दीर्घपरत्वे च—इति मुकुटः । तप्त । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनात् । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूष् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'तिन्तिर्बीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः । मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः—इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करजस्य' ॥

करजमेवाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवह्वरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वपूर्वात्—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करजमिच्छुकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूनयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णा वह्वरी ॥ (१) ॥*॥ 'करजमेदानाम्' एकैकम् ॥

रोही रोहितकः श्लिष्टशत्रुर्वाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽधत्थवटपादपयोः पुमान्' (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । 'अर्शआयच्' (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्मैदे ना रोहितद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ 'श्लिष्टशत्रुर्बनसिक्तश्च रोहितः' इति माधवः । श्लिष्टः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥

गायत्री बालस्तनयाः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-मित्खदिरेषु च' ॥*॥ 'वह्निगायत्रिणा तथा' इति वैयकाना-न्तोऽपि । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति ॥ (१) ॥*॥

१—'दीर्घप्रयोजकरपरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'पर्वरीकादयश्च' इति सप्तमुपलभ्यते ॥

अमर० १९

बालस्तनयाः पत्राण्यस्य ॥*॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये । 'बालपत्रो यवासः खदिरश्च' इति प्राग्भः । आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्वाशल्यः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥*॥ खदिति । 'खद स्यैर्ये हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इषिर्मेदि-मुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकमेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति । 'धावु गतिशुष्योः' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ॥

अरिमेदो विट्खदिरे

अरीति ॥ अरिर्वि मेदः ज्ञेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ वि-ज्जन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ॥

कद्वरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कद्वरः श्वेत-खदिरे ककचव्याधिमेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्कोऽस्य । 'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कद्वलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

परण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥ गन्धर्वस्य मृगमेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतो कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्वाहुलकादणच् ॥ (३) ॥*॥ उरुं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) 'उल्लकादयश्च' (उणा० ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिज्जल, परण्ड उरुबूकः' इति बोपालितः । 'उरुबूको-रुबूकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच बीसौ' (भ्वा० आ० से०) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भु-तादौ' (उ० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकादुः । 'चञ्चुलोऽयां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥*॥ पञ्चाङ्गुलोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'द्वित्रिम्याम्—' (५।४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटे-नोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषा-

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरश्च सूत्रे पाठः । खदिरसिखिद्रे (उ० २।५३ सूत्रेण) अवति ॥

याम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां क्षियां मण्ड एरण्डे मोच-
पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पचाकुले शाके पुंसि क्लीबं
तु मस्तुनि । आमलक्यां क्षियां मण्डायाक्षियां सारपि-
च्छयोः' ॥*॥ अकारप्रत्ययेऽपि । 'अमण्डपचाकुलवर्ध
मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥*॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति
सारपलः ॥*॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)
—इति स्वामी ॥ (९) ॥*॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः'
(चु० प० से०) । चानश् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः
प्रभमेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥*॥ व्यञ्जं मलमम्बयति ।
'अवि संसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल्
(३।१।३३) ॥*॥ 'व्यङ्गम्बनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट्
(३।३।११४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥*॥
एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा क्षमी क्षमीरः स्यात्

अदपेति ॥ अल्पा क्षमी । 'कुटीक्षमीशुण्डाभ्यो रः' (५।
३।८८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

क्षमी सक्तुफला शिवा ।

क्षमीसि ॥ क्षमयति रोगान् । पचायच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'क्षमी सक्तुफलायां च क्षिम्बिकायां
च वैलुङ्गौ' ॥ (१) ॥*॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः
(४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ क्षिबं करोति । 'तत्करोति—' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) । 'शिवा
झाटामलौषधौ । अमयामलकीगौरीफेरसक्तुफलास्तु च' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शास्त्र्यश्च मद्ने

पिण्डीसि ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-
ण्डीतकः स्वातगरे मदनाख्यमहीरहे' ॥ (१) ॥*॥ मर्हं
वाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसिति ।
मन्यादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते
मदनहुमे' ॥ (३) ॥*॥ करं हाटयति । 'हट पीत्तौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य
मदनहुमे' ॥ (४) ॥*॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अम्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कशरे
क्ष्वेत्यं ना श्वाविन्मदनहुमे' इति तालन्यादौ रभसः ॥ (५)
॥*॥ मद्यति । 'मयी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

१—'शुण्डौ' इति पाठः ॥ 'वायुलौ' इति वा पाठः ॥

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः खरवसन्तदुभिरुत्तरसिद्धके' ॥
(६) ॥*॥ षट् 'मदनस्य' 'मथनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु इकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥*॥ पारि निष्ठां प्राप्तं
भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥
(२) ॥*॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीबम्' इत्यमरमाला ।
'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३)
॥*॥ किलति । 'किल श्वेत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् किमच् । द्रुक्षासौ किलिमं च ॥ (४) ॥*॥ पीतं
च तद्दारु च ॥ (५) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (भ्वा०
प० से०) । 'दूसनिजनि—' (उ० १।३) इति लुण् । 'पुनः
पुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥*॥ पूति च
तत्काष्ठं च ॥ (७) ॥*॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥*॥ अष्ट
'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वेधानुभ्य इन्' (उ० ४।
१।१८) । पाश्चासौ टलिष्व ॥ (१) ॥*॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलौ क्ली
स्यादस्याः पुष्पे पुनर्व ना' ॥ (२) ॥*॥ न मोघा ।
'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्रयोः' इति वा-
चस्पतिः ॥*॥ 'मोघा क्ली पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके'
इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचायच् (३।१।
१३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥*॥ काचस्य का-
च्यस्य स्थाली पात्रम् ॥*॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति
पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्षामाद्यन् (५।२।१२७)
अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामजिष्ठानी-
लिकास्तु च' ॥*॥ तिष्ठति । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतियृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।१।१६) ।
'स्थाली स्यात्पाटलोत्तयोः' ॥ (४) ॥*॥ फले रोहति । 'इण-
पध—' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-
लायां माषपर्ण्या च योषिति ॥ (६) ॥*॥ कुबेरस्येवाक्षि
यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यन् । गौरादिः (४।
१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सक्थि—' (५।४।११३) इ-
त्यादिना षच्—इत्याह । तज्ज । अस्त्रात्त्वात् वृक्षस्याप्राप्ति-
त्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाटली' इति
व्यातस्य ॥

इयामा तु महिलाह्वया ।

लता मोक्षदनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ॥५५॥
विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

इयामेति ॥ इयामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२।
१२७) । 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके
च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे
क्षीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगावपि
बल्गुलौ । यमुनायां प्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधौ' । (नीलि-
कायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः ।
'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचायच् (३।१।१३४) ।
'प्रियंगुनखयोर्लता । स्पृष्टाज्योतिष्मतीवक्षीलताकस्तूरिकासु च'
॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ बन्धते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः'
(भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४)
॥*॥ गुन्द्रमति । 'गुद्रि क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) ।
'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥
प्रियं गच्छति । मृगश्रवादी (उ० १२७) निपातः । 'प्रियंगुः
स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्कुसत्ये च' ॥ (६) ॥*॥
फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलि-
न्यमिषिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥
गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८)
॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'विच् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'कृवृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—
इति मुकुटोक्तिविन्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् वि-
ष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः ।
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफल्यपि गुन्द्रा-
यां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईषद् रम्भा । 'ईष-
दर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥
प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (भ्या० उ० से०) । कुन् (उ० २।
३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ
कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकपर्णपद्मोर्णनटकद्वन्द्वदुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटजटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे
कर्णाऽस्य । 'पद्मोर्णं धौतकौशेये क्षीवं स्याच्छोणके पुमान्' ॥
(२) ॥*॥ नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कदन्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥
'दुण्ड' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-

१—प्रियंगुर्गकारवदी । 'सरकप्रियंगुणाढ्यन्' इति दमयन्तीशेनात् ॥

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'दुण्डुकः शोणकाम्योः' ॥
(५) ॥*॥ चीन्यति । 'विष्णु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) ।
बाहुलकामः । अन्तरङ्गत्वायण् (६।१।७७) । 'स्योनः किर-
णसूर्ययोः' सेनाकति, अकमते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) षन् (३।३।१९)
वा ॥*॥ इयायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विना-
कादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'इयोनाकः' तालव्यादिर-
पि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआयच्
(५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु०
प० से०) । 'स्नुमश्चिकृत्यविभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति
सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भूके शोणके पुमान् ॥ (८)
॥*॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वकीभवन् नटति ।
'नट स्यन्दने' () पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१०)
॥*॥ शोणति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । ('शोणः कृशानौ इयोनाके लोहिताक्षे नदे
पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोणकः—इत्याह ॥ (११)
॥*॥ इयति । 'अर्तैरुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः
(वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्या च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये ।
नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात्
तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ।
तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥
आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ०
२।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं
तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न प्रियन्तेऽनया । 'तनिमृद्भ्यां
किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुह-
च्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया ।
घनर्थे कः (३।३।५८) । 'वयस्या तु स्त्रियां ब्राह्मीगुहच्या-
मलकीषु च । सुक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु'
॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलकयोश्च
प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आम-
लक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१।
५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विविष्टं भीतम-
स्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'अक्षो

ज्ञानार्थशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्वे विभी-
तकतरावपि । चके कर्षे पुमान् क्लीबं तुल्ये सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपच-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'वमर्षे कः' (वा० ३।३।५८)—
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वञ्चि तुषः पुंसि विभी-
तकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥*॥ कलेर्दमः ॥
(६) ॥*॥ वद् 'विभीतकस्य' 'वहेडा' इति ख्यातस्य ॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
हरीतकी हेमवती चेतकी धेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अमेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-
क्षीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्भये सर्वे चार-
टीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपेता ।
'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या
स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्तिष्ठत्वनया । 'वमर्षे कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-
तक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्थः परमा-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ।
'हेमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चित्ती संज्ञाने' (भा० आ० से०) ।
ण्युल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । ईयस्यन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य भ्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'धेयसी करिपि-
प्पल्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिखो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः ।
बालुके गुग्गुली वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीबं
शिखा साटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेसकुफलासु
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

१—शकटे यथा 'इस्तिमितुरगैरक्षैः संवावेऽस्मिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्त' इति रथावयवेषु वर्तते ।
विशेषेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आय-
व्यादिर्न्यायः । तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकाधिकैरवाकरकी-
कुर्वी ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ द्रुश्च ।—पीयते बहुषाऽयम् ।
'पा पाने' (भा० प० से०) । 'पः क्तिञ्' इति तः ।
'पुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'स्र गतौ' (भा० प० अ०) । बाहुलकादलच् ।
'सरलः । पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोश्चिषु' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरल-
देवदारुमहीकहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-'
(२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णि-
कामियर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
'कर्णिकारः पुमानारग्वधद्री च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'श्याधधा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि
स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डडुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आस्वादने' () । बाहु-
लकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-
करणे' (भा० प० अ०) । 'तुहिर अर्दने' (भा० प०
से०) । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥
'अडडुः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकु-
चस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्तयते 'वेतसेबाहस-' इत्यसजन्तो
निपातितः । 'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां
रोगप्रमेदे स्यात्' इति मेदिनी । 'पणसः' इत्यपि पाठः ॥ (१)
॥*॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ।
कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर'
इति ख्यातस्य ॥

१—उज्ज्वलद्रुमादौ तु अदः स्रजं नोपलभ्यते । किं तु 'अत्य-
विचमि' (उ० ३।२।१७) इति सूत्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्त्या-
न्त्यः । 'प्रिवाकपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीके-
वाप ॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्राये' (बु० प० से०) चुरादीनां णिञ्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोस्यते' इति विगृह्य 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तज्ज । परिगणनविरोधात् । 'अन्तर-
ज्त्वेन (णिजाध्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्या-
दिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि
गतौ रुद्धौ च' (खा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) हित्
जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) वुक् (६।१।७१) इत्
जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥
अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां
जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य'
'वानीरे कविमेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् ।
'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फलगुर्मलपूजनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलव-
सारेऽभिधेयवत् । नवीमेदे मलम्बां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति
धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (त्र्या० प०
से०) । क्तिप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्'
(बु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा
मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः ।
'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः ।
'अमूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'मलयवाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुमे तर्के सूतिकागार आसवे ।
शुमे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं
यस्मात् । 'सर्वतोभद्र' इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे ।
निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ हिङ्गुवाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हि-
ङ्गुनिर्यास' इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३)
॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वल् (३।
१।१३३) । परस्मैपदं वुन्प्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४)
॥*॥ पिचुं कुष्ठमेदं मर्दयति । 'शृद क्षोदे' (त्र्या० प० से०) ।
णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति,
इति 'पिचुमन्दः' इति खामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति स्ना-

स्वम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।
१३४) वचयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ यद् 'नीम्ब' इति ख्या-
तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्तस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः
शास्त्रमलीसिन्धुमेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुरुस्मात् । 'अगुरु
क्लीबे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'शिम्' इत्यन्यत्तं शब्दं श-
ब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । शिम्बाभिः शपति, इति वा । 'देविका-
शिशपा-' (७।३।१) इति निर्देशात् शब्दलोपः । द्वितालव्या
शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्वसुरशाश्वतशिशपाश्च' इति शमेदात्
॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम—इति
खामी । तज्ज । उक्तद्विविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्ति-
सँच' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते । भस्म
गर्भे यस्याः शुक्रसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिलव-
र्णायाः ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषन् ॥ (१)
॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । यास्तनः इतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा इतनः
॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भण्डि कल्याणे' (बु० प० से०) ।
'सलिकल्यानि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि । 'भ-
ण्डिरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ।
'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चपि गत्याम्' (बु०
प० से०), कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं पुष्पम-

२—चस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव । अत
एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मेदिनी ।
'कपिलो वह्निपिङ्गयोः । कुकुरे मुनिमेदे च कपिला शिशपातरौ ।
पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हेमश्च संगच्छते तस्मात्
'पञ्च नामानि' इति युक्तम् ॥

स्य । ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकप्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'त्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलिकायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । के जले सरति । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गुनि स्त्रीबं किञ्जल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनाने वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्गते 'वकिर्णल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनित्यम्' इति न जुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मौसरी' इति ख्यातस्य ॥

वज्रुलोऽशोके

वञ्जिवति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच् जुम्' ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलिपादये । स्त्रियां तु कटुरो-
हिण्यां पारदे स्याज्जपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मधोपले, न स्त्री करङ्गे च कमण्डलौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । वञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डीरस्वाङ्गुलशुकवल्गुभाः' इति रभसात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

१—वकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते कविभिः' इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयोरमेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवदैरिनगरमिवानेकविधवकुलसंकुलम्' इति प्रथयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः । 'व्यालम्बिना' इत्यादौ यत्र प्रथयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् । नहि वकुलशब्दे व्याकरणेन एषोदित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यात्रापि 'महा-
प्रतिक्रान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

वेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किञ्जल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाक्ष्यः केसरः । 'स्वर्णेभसर्पाक्ष्यो नागकेसरः षट्पदमिश्रः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेवी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३४) 'जया जयन्तीतिविभित्पथ्योमातत्स-
स्त्रीषु च । अमिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'षित्' इत्यनुवृत्तेर्ङीष् (४।१।४९) । 'जयन्ती वृक्ष-
भिर्द्रौयोर्दिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानेन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिङ्गा-' । (४।१।१५) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यत्ये ॥

श्रीपर्णममिमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णममिमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शास्त्रमलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमिमन्थः । 'मन्थ विलोडने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः इति टन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अमिमन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणि करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीष् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गणयति । ऋच्छति । ण्वुल् (३।१।१३३) गणिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'जया जयन्तीतिविभित्पथ्योमातत्सस्त्रीषु च । अमिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । दशाप्यरणिपर्यायाः इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ कूटे गृहे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञावपि

(५।४।३८) कौटजः । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षमेवे स्यादमस्त्यश्रेणयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्नौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फावितश्चि' (उ० २।१३) इतिरक् । 'शक्नुः पुमान् देवराजे कुटजार्जुन-भूहोः' ॥ (२) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तवदिविह्निकमिकविभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिजेन्द्रयवभद्रयव फले ।

एतेति । कलिं गच्छति । अन्तर्भावितवर्णार्द्रमेः 'अन्य-त्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः । -'खच्च छिद्वा' (३।२।३८) -इति मुकुटः । -कलिं गायति इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यवाकारबीजत्वायवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥*॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥*॥ 'कलिजेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्रीका-ण्डपाठात् कलिज्ञा च ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजबी-जस्य ॥

कृष्णपाकफलाविग्रसुवेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओषिजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कः । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीप्तिनषेधः । 'ओदि-तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥*॥ केचित्तु 'नङ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञा-यामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'षिन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृत्तृस्त्वपिसिद्धभ्यो नः'—इत्याह । उज्ज्व-लदत्तादौ तृणादिसूत्रस्य 'कृत्तृसिद्धान्यनिस्त्वपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुवेणः करमर्दं स्याद्विष्णु-सुमीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ करं मृद्नाति । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाङ्गः । -करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'करमर्द-कस्य' 'करोदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्सिन्धुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) 'तमिविञ्चि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति

१—कान्यकल्पतानाम् 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति शेषाभिरनुस्वारः—इति मुकुटः ॥

मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति । 'छाद अपवारणे' (तु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽङ्गि 'तापिच्छः'—इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशा-भावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धञ्' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥*॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुव-रितः । नीलपुष्पः सीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृन् आवरणे' (तु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ निर्गुण्डी । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनाभिर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणलाङ्गष्ट्यः—इत्याह । 'निर्गु-ण्डी नीलशेफास्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्या 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्यते ।—इन्द्रमानयति । अमेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'ईपौडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्या-मपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्दभे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । पचा-यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्लीबं नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमगिरति । मूषकविषमत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामगिरति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे सुरे राक्षि स्यात्पुं-सकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देव-ताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४)

॥*॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽग्नौ' वृत्तिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देवतालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु मूकण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीति । हस्तं गृह्णाति, हस्तयति, अवश्यं श्रियं हस्तयति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः, इति वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि' लुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि, रुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी । द्वे (भाषादिकोत्रभावाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णा-अपत्रस्य' 'शिरीहृत्विनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणेति ॥ 'इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि' इति स्वामी । तृण-शून्ये स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । हलो यमाम् (८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां' तथा स्वात्केतकीफले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥—'तृणशूले गुल्मे साधु तृणशून्यम्'—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ मल्लते गन्धम् । मल्लते वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।९८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मल्लिको हंसमिथपि । मल्लिका तृणशून्ये-ऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ भुवि पद्मस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ शीताङ्गीरः ॥*॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवो-ऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीत-भीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'बेल्लि' इति ख्यातायाः ॥

सैवासफोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) । पचायन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य तो वा । 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्लयर्कपर्णयोः' इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्या च वनमल्लया च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वनमल्लयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरेते शेफा अल्योऽस्याम् । वा ङीष् () । स्वार्थे रक्न् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु बहल्यामोदम् । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायन् (३।१।१३४) ।

१—(कनभावे) शेफालीत्यपि—'कथमितरथा शेफालीषु स्वरुक्कुस-भावाणि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

'सुवहा सल्लव्येलापर्णीगोधापरीषु वीणायाम् । राक्षाशेफा-लिकयोः श्री, सुवहाशेऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नीलवर्णा । 'नीलादौषधौ' 'प्राणिनि च' (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्डीयाः' 'न्यवारी' इति ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥*॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्डीयाः' ॥

अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्बुष्टा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकबन्दिनोः । वैद्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यूथीवेश्ये-भीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ यूथम-स्त्यस्याः । 'अत इनिठर्नी' (५।२।११५) 'यूथिकाभ्रातके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ अम्बेव मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'डयापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः । —अम्बे तिष्ठति—इति स्वामी । 'अम्बुष्टो देशमेदेऽपि विप्रा-द्वैश्यासुतेऽपि च' । 'अम्बुष्टाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयो-रपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यूथिका-याः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्णे-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'स्यादेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥ **अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।**

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्ता शौक्ल्येयात् । 'अल्यादयः' (वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोमयिः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निः-सज्जे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१।३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुण्यति । 'कालात्साधुपुण्य-त्-' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नाव-हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधौ पुण्यति । 'मा-

२—'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टश्रीरस्वामी ॥

धवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न क्षियां मिसौ । वारसन्ती कुट्ट-
नीमद्यमधुशर्करासु क्षियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि
'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चास्तिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥
पञ्च 'कुन्दमेदस्य' ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन हाने' (दि० आ० अ०)
असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'क्षियां
सुमनसो भूभि पुष्पे, जातौ तु मेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टस्तदा मेदेन क्षिप्यते' इति व्याडिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रेण'
इति सुश्रुतदर्शनात् टाबन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
कतति । 'कत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति डः । 'मालती
युवतौ काकमाच्यं जातिविशेषयोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां
च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'जनसन-' (६।
४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग० ४।१।४१) यत्तु—जायते
प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्—इत्याह तन्न । 'अनया'
इति करणविग्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि' इति कथनं व्याहतम् । 'बाहु-
लकात्' इति च । 'क्तिच्कौ च' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य
सत्त्वात् । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामल-
कयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालत्याम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जातेः' 'चैबेली' इति
ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । 'ला
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) । इति
कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषायुजासु पाटलौ क्षियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालास्याः । कप्
(५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमालिकायाः' ॥

माघ्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधु, 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।—
माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्—इति प्राञ्चः ॥
(१) ॥*॥ कुं भुवं दायति, दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतः' (३।
२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण
शन्दे' (तु० प० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो

१—पूर्वार्थं तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्या
नोपलभ्यते किं तु 'मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च'
रूपमुपलभ्यते ॥

अमर० २०

वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्—
इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् ।
षष्वाः प्रवेशाच्च । 'माघ्यः कुन्दः कुरष्टकः' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनि-
ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वादकः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
('रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुराणिषु' इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ बध्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) ।
'उल्लाकादयश्च' (उ० ४।४।१) इत्युक्तः । 'बन्धूकं बन्धुजीवे
स्याद्बन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धूकस्य'
'दोषहरिया' इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'सहो बले
न क्षियां स्यात्क्षियां तु नल्लमेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णीकुमा-
रीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव । यद्वा
कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (तु० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते । 'कमु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुषोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् ।
'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीमिदि । कन्याऽपराजिता-
गौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरत्य-
नया । 'तृ ण्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसुष्ठुभ्रम्य-
म्यस्यवित्भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । 'तरणिर्द्युमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कुमार्याः' 'धीउकुआरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।
७२) इति कः । 'संयोगादेरातो आतोर्धन्वतः' (८।२।४३)
इति नत्वम् । 'अम्लानस्तुमले क्षिटीमेदे' इति हैमः । 'अ-
म्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महतः' (२।१।६१)
इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—
महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तन्न । असामाना-
धिकरण्येनास्त्राप्रसङ्गात् । 'महासहा माषपर्ण्यामम्लानेऽपि
च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः'
'कटसरया'—सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरबकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रके । कुटिसत ईषद्वालीनां

अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वाच्च कादेशः । 'कुर-
वकः शोणाम्लानक्षिटीप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ कु
ईषद्वीति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवद् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ (ए-
कम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
पुण्ड्र (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः
कोर्वा रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरु-
ण्टकः पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥*॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरुण्टी दासपुत्र्यां ना क्षित्य-
म्लानप्रमेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान् इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीले क्षिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
क्षित्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दस्यते । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
गौरादिः (४।१।४९) । 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नीलक्षिटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
कर्षः । तत्र भवः 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।
९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो
रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको द्वयो
रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासीवाणा ओदनपा-
क्यपि' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिम्' इति रटति अच् (३।१।१३४) ।
शुचोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिङीष् (४।१।४९) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'क्षिटीसामान्यस्य' ॥

१-अत्र रेफो निष्कारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघुः-
इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-
शेषश्च ॥ २-'किरातिके कुरु कुरुवकाचित्ता चित्ताम्' इति बाणः-
इति मुकुटः ॥ ३-अस्यार्थश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु क्षिटी स्यात्तस्मि-
न्कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

तस्मिन् कुरवकोरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद्' इति टित्वनिपा-
तनात् ङीप् (४।१।१५) । यत्तु-'भिक्षासेना-' (३।२।१७)
इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इत्याह मुकुटः ।
तच्च । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो क्षित्यां द्वयोरनु-
चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अन्येषामपि' (६।
३।१३७) इति वीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी-इति
मुकुटः । तदपि न । आद्यैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओङ्पुष्पं जवा

ओङ्गेति ॥ आ ईषदुनति । 'उन्वी छेदने' (ह० प० से०)
'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डत्वम् ।
ओङ् पुष्पमस्य । यत्तु-'उड श्लेषणे' । बाहुलकादङ्-इति
मुकुटः । तच्च । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओङ्गाः पुंभूत्रि
नीवृति । ओङ्गः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वंगे च । अच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा
स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओङ्पुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः
प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जपायाः'
'ओङ्गर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य
(यत्) पुष्पम् ॥*॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शतं
प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा ।
'असु श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)
॥*॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ हयानां मारकः ॥ (४)
॥*॥ करं वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (तु० उ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्यादैत्यमेदाश्वमार-
योः । करवीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु क्रकरप्रन्थिलालुभौ ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृ-
शृपृकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु-'कृगृशौडि-
भ्य ईरच्'-इति मुकुटः । तच्च । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-
स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री

वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीर-वृक्षे वीने क्रकचे च पक्षिमेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिन्धादित्वात् (५।२।९७) लच् । ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्वौ विकङ्कततरौ पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तूरमुचुकुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआयच् (५।२।१२७) । कितान् निवसतो वधति 'वधु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्यभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वधके कनकाह्वये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्त्यते स्म । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राञ्चः । तत्र कर्तरि क्तो दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।११३) । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'धूर्ते तु खण्डलवने धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ घयति धातून् । 'घेद् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूरच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिकरणे' (बु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । धूश्वासौ तूरश्च । 'धूस्तूरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेत्रि पुंसि स्यात्किंशुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीदे चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ नास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलास्य, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो व्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्रुमे । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्रुभि-द्धत्तूरसिंहके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धत्तूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६)

१—इतःपरम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां उदपाठस्यक्तम् ॥

'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—फलं बीजं च पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाणिजन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच वीप्तावमिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । क्नु (उ० ३।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वभरणमात्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-इव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मीना-त्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । बाहु-लकात्तुन् । लुङ्यते । 'लुजि भासार्थः' (बु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) न्यङ्कादिः (७।३।५३) मातुश्वासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो बीज-पूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मा-तुलङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलङ्गं शिलाच-न्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ॥

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पयिके च फणिज्जके' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । क्नु । (उ० २।३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिज्जके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभप-त्रपुष्पत्वात् । फणी उज्जको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उभौ पृषोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्ब्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३।२।७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पाण्णसे कठिंजरकुटेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णैरसति । 'अस वीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिन्

१—'पि कटके' इति पाठः ॥

अयति । 'जृष्' (दि० प० से०) व्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'कुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कुठि-कुठि' (उ० १।५८) इत्येरक् । आगमशास्त्रस्थानित्यलाम्बुम् ॥—'कुठ शुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इत्यतो 'दुर्दुरादयश्च' (उ० १।४०) इति ढक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुषङ्गलोपः—इति मुकुटः । तत्र । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । ढक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरकासिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णास्य' ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनेपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा व्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्वेतपर्णास्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धिं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्कोऽवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारमार्कपर्णे

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रजौ तात्रे दिवस्यतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शुस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुर्कं रोमके पुंसि शिवमल्लपर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'शृम्-' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९) । 'आस्फोटस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता निरिक्पर्णा च वनमह्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गुणा बहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विकीरे' (तु० प० से०) । 'कृपू-' (उ० २।८१) इति क्युन् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१) बाहुलकादीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इयति । अण् (३।२।१) मन्दैर्यते वा । षन् (३।३।१९) । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिमर्त्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्को-

१—'मूर्तयोः' इति पाठः ॥

मानि तीक्ष्णानि पञ्चाण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलर्को धवलार्के स्यायोगोन्मादितकुहुरे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तत्र । णाबुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'बोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्यात्पशुपत्यधिदैवते च तद्भुक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सु-षामादित्वात्' (८।३।९८) षत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टीला वनतिक्तकौषधौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वकः' इति पाठे कुन् (उ० २।३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्के भीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शुस्त्रिहित्रप्यसि वसि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'व (व)-सुर्ना देवमेदामिभायोकवकराजसु । (ह्रीं वृष्यौषधेऽश्वे च रैरजमधुरे त्रिषु)' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

बन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

बन्देति ॥ बन्धते । 'वदि अमिवादनस्तुल्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्युः । ('बन्दा लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि बन्धां च') (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३।३।११३) । 'वृक्षादनी तु बन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः विदाशिषि' (उ० ३।१२७) इति ङच् वित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । कन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैर्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'हृषापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ शुडति । 'शुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

कावचद् ॥ (३) ॥*॥ तन्वयति । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (बु० उ० से०) । प्लुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मामधीपभ्यागुह्यमलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । शच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽग्निशिखादन्तीगुह्यचीत्रिपुटालु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुह्य्याः' ॥

मूर्वा देधी मधुरसा मोरटा तेजनी खवा ॥ ८३ ॥
मधूलिका मधुध्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वेति । 'मूर्वी बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ धीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवद्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीष् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देधी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । ('मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः ।) ससराप्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ खति । 'खु गतो' (भ्वा० प० अ० अच् (३।१।१३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे ख्वाऽपि । 'ख्वा द्वयोर्दोमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः खियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति धीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः ध्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकर्णोऽश्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधी' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोरेव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।५४) इति ङीष् । 'पीलुपर्णी चिचिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
एकाष्टीला पापचेली प्राचीना घनतत्त्विका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्ब-

१—विश्वे तु 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे सारज्ञे प्रमथान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

ष्टाऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठयूयिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धी कर्णो यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।१९३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंस्ति वने, पाठै-षधी खियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य भः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपि-प्लत्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (बु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) अलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहचा-तुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । खियां तु रसनापाठा-सल्लकीकङ्कभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (बु० प० से०) । पचादौ 'चेलद्' इति निपातनात् ङीष् (४।१।१५) । 'गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचैर्यङन्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाभेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तिक्ता । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटंभराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
मत्स्यपित्ता कृष्णमेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'भृश्चिहि—' (उ० १।१०) इत्यत्र चकाराहुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तच्च । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां वृत्—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्दिषत्—' (६।३।६७) इति मुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलार्था वर्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तयुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोक-रोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्त-मपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्रुलङ्घमे' इति रभसः । ('अशोकखिषु निःशोके पुंस्ति कङ्कलि-पादपे । खियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुग्मिदि । अभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्ताकरोहिणी'

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तद्वत्खा-
दुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन मेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मलं भिनसि वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ।
'कृष्णमेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-
मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति
निर्मूलम् । 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यमेदैरयते । असेः
कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी अियां कृष्ण-
मेदे कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ
'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-
रण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति गिजन्ताच् (३।१।
१३४) । 'जडा अियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु
तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डूदिना दौःस्थ्य-
जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे'
(बु० प० से०)—इत्यवोचत् । तज्ज । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् ।
जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् ।
अजहा । 'हेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी'
इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः ।
'अव्यण्डा वृषमी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-
मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा०
प० से०) 'जमन्ताङ्' (पु० १।१।१४) वा । अव्यण्डा—इ-
त्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥*॥ कण्डूं राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वत्वमपि । 'कपिक-
च्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुट-
स्तु—कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो
ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तज्ज । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥
(४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः ।
प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्यचः'
(८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता ।
ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्थतिबला-
शूकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता
शिम्बिः' । 'शश्वच्छशाङ्गशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्यु-
ष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-
शिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छुः ।
कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-
त्वात् । 'अथ मर्कटी । करजमिच्छुकशिम्ब्योः पुंसि वानर-
क्षतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः'
'कैवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्ष्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपण्येपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णागोडुम्बा-
सुमद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनक्षीमेदेषु च छि-
याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥
(२) ॥*॥—न्यग् रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राश्नः । न्यग् रुणद्धि,
इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '(न्यग्रोघस्तु पुमान्व्यो-
मवटयोश्च शमीतरौ) । न्यग्रोधी तपचित्रायाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृष्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्यच् ।
गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-
त्याह । '(शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः) । शंबरी
चाखुपर्णा स्यात्' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । ('वृषो धर्मे बलीवर्दे ऋष्यां पुराशिमे-
दयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वास्तु-
स्थानमेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपर्णा च, यती-
नामासने वृषी') ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥
(७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र ।
'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'जमन्ताङ्' (उ०
१।१।१४) । 'रण्डामूषिकपर्णा च विधवायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यक्ष्रेणी
वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥
(९) ॥*॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् ।
'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूषि-
कपर्णाः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२१) इति घञ् ।
निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अव्यात्मादि-
त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्ग
वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु
पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अधा-
मार्गवः' । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति
द्वयर्थे—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-
कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीबं

१—आधुनिकासदुपकन्धप्राचीनस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं
नोपकन्यते ॥

तुल्याजने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यङ्गि पर्णा-
न्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥
कपिलोममुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥ 'केशपर्णी'
इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ किणिनो व्रणान् जिहीते । 'ओहाङ्
गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४९) । किणिनो व्रणान् हन्ति वा ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति ङः ॥ (७) ॥*॥ खरा
जमारिरस्याः ॥*॥ गौरादिः (४।१।४९) वा ॥ (८) ॥*॥
अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हज्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्बेरवर्धकाः ।

हज्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचायच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अङ्गारवल्ली हज्जी च वर्दो वर्ब-
रकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भञ्जो
आमर्दने' (६० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) (फज्जिका, इति वा-इति मुकुटः) ॥ (१)
॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् ।
भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फज्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ पद्मामं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-
निधिसंख्यानन्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फज्जिकाश्रीचार्वाटीप-
द्मगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'अस्ज पाके'
(तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'अस्जो रोपधयो रमन्य-
तरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७।३।
५२) इति कुत्वम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा ।
घञ् (३।३।१८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नायण् (वा० ५।२।
१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात्
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारव-
ल्लयस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥
बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्बेति ।
'वृब् वर्णे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचायच् (३।१।
१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मज्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेषिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मज्जिति ॥ मज्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।
२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) यद्वा अतिशयेन मञ्जुः । 'अतिशा-
यने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥—विक-
सति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—
इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिह्वति । 'जिहि गतौ' इति केचि-
त्पठन्ति । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति ।

'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (४)
॥*॥ काले मिश्यते 'मिश्र शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४९) स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
पूर्ववत् । मूर्धन्यषा इति वा । 'मज्जिष्ठा कालमेष्ठी च' इति
निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण—'
(४।१।५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपर्णी मज्जिष्ठाम्राह्मण्योर्ना
तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । 'भण्ड
आभण्डने' ।—'भञ्जि गतौ'—इति स्वामी । बाहुलकादीरन् ।
गौरादिः (४।१।४९) भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः ॥ (७) ॥*॥ पचा-
यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) 'भण्डी योजनव-
ल्लयपि । रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्द्रः ॥ (८) ॥*॥ योजन-
गामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मज्जिष्ठायाः' 'मैज्जीठ'
इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३।३।१८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआयच् (५।२।१२७) । याति ।
बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'
(अ० प० से०) । 'ऋतन्यञि—' (उ० ४।२) इत्यासः (२)
॥*॥ दुःस्पर्शेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् ।
(३।३।१९) । खल् (३।३।१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे
ना कण्टकार्या स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ धन्वनो यासः । मरुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाश-
यति 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचायच् (३।
१।१३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अश्रु-
विमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'रोदने
क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥
'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छं राति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । 'कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च
शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तो-
ऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्धयोरपि ।
कणादुरालभापथ्यापार्थव्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुह्ययोः
स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्या । 'समुद्रान्ता
तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥
दुःस्पर्शेनालभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईष-
हुःसुषु—' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-
त्वान्न नुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा'
इति ख्यातस्य ॥

पृथ्वीपणीं पृथक्पणीं चित्रपण्यं कृत्रिपणिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविद्या सिंहपुच्छी कलशिर्घावनिर्गुहा ।

पृथ्वीति ॥ पृथ्विरूपं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अत्रेरा-
लभ्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥*॥ —अङ्गि मूलमारभ्य बहिरस्याः । 'अङ्गिवल्लिका'—
इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुभिर्विन्ना विचारितेव । दत्तेव,
इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छाकारपुष्प-
त्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति
ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) ।
कलं इति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।
१।९८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु
गतिशुभ्योः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
गृहति । 'गृह संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छयाः' 'पिठ-
वनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिद्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । —'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—
इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥
व्याजिघ्रति 'व्याघ्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आत-
व्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाघ्रा-' (३।१।
१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति ।
'बृह बृहौ' (भ्वा० प० आ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ०
२।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रा-
यां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥
(४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'ऋ गती' (तु० प० अ०) । 'कर्म-
ण्यप्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचो-
दयति । 'चुद संचोदने' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥
(६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । —णिजन्तेन
विगृह्य 'कः'—इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगु-
पधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुणति । 'क्षुदिर्
संषेवणे' (इ० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति
रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'—इति धातुरूपन्यस्तो मुकुटेन ।
स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यज्ञानटीकण्टकारिकासर-
धातु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिन्नामक्षिकामात्रयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दुस्पर्शयते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्पुष्वर्तने । उपद्रवे ङीष्-
पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।
११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः'
'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्रीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रजनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४।१।४३) इति ङीष् ।
'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्यते ।
'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
यस्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तच्च । कलधातोर्विवर्णान्तत्वाभावात् । वृध्यभावप्रसङ्गाच्च ।
ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वर्णत्वा-
भावाच्च ङीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामजिघ्रानीलिकासु च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिलि-
कादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।११५)
इति ठन् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति स्वामिमुकुटौ ॥ (३) ॥*॥
ग्रामे भवा । 'ग्रामायस्त्री' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलि-
कायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति
ङीष् । 'मधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंश्लेषधावपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रजयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलो-
पस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यते-
ऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युटि
भवत्येव । 'रजेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनि-
कानीलीमजिघ्रासु च रजनी । रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्रा-
जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलम-
स्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ०
अ०) । 'पाटुदि-' (उ० २।६) इति थक् । तुत्थयति वा ।
'तुत्थ आवरणे' । पचायच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमजनमेदे
स्यानीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति । 'द्रु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'वह्निभि-' (उ०
४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी' इति स्वामी । 'तूण पूरणे'
(चु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु०
प० से०) । पचायच् 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१—'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकर-
जनरजःसुपसंख्यामम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वा-
स्तिङ्गम् । कित् एवैत जीणादिकाः' इति भाष्येण तत्रत्यकैयटेन
'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभावध्वननेन ल्युटि नलोपात्मास्या 'णि-
लोपस्त्वोत्पादिभवत्येवेत्यन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम्' ॥

मेदिनी) ॥*॥ 'मेल' इति खामी । 'तुल्या श्रीफलिका मेल' स्मारवाही च रङ्गनी' इति निषण्डः ॥ (१०) ॥*॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'नील्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवद्युजः सोमराजी सुवह्निः सोमवह्निका ॥ ९५ ॥
कालमेधी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अथेति ॥ अवस्योरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥*॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राज् वीर्य' (भ्वा० उ० से०) । 'उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ शोभना वलिरस्याः ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लिः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ कालं मिषति । 'मिष स्यर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥*॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥*॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण' (४।३।५३) इति ङीष् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'वाकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उपणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्रीपक्षीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अत्र्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥*॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥*॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिकलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणाद्युध्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंस्ति वैश्यात्क्षत्रियाजे शुक्लजीरकबन्दिनोः' ॥ (४) ॥*॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंथलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युम् (उ० २।७८) ॥*॥ वीर्षादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊषणं मरिचे स्त्रीबं कणायाःपुषणा क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (तु० प० से०) । बाहुलकादकच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं स-
स्ति क्लेशोद्भवे च ना तरौ । निर्गन्धे पक्षिमेवे कणायां
अमर० २१

पिप्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले स्त्रीबं पिप्पलीचव्ययोः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करीव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥ कपिरिव वल्ली ॥*॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पल्याममयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकादिक-
रच् ॥*॥ तालव्यपाठे तु । वधि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः', 'स्त्रीबेऽब्धिलवणे स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥
अव्यं तु चविकम्

अथेति ॥ अव्यंते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'अव्यं तु चविके स्त्रीबं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥*॥ क्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हृदचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—'चव्या कोला च चविका श्रेयसी गजपिप्पली । स्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिंचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१)—
इति खामी ॥ (१) ॥*॥ गुञ्जति । 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा तु का-
कचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'चौगची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकषा त्विधुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्विती-
याया अलङ्—इति मुकुटः । तच्च । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्र-
वेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके क्रियां राज्ञापलाशयोः' इति
मूर्धन्यान्तेषु रमसः । यद्यु—'कर्षति' इति निगृह्य 'पृषोदरा-

दिः' (६।३।१०९)—इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कवितिनैव सि-
द्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् ।
'पलंकषा गोक्षुरके राक्षसगुलुकिक्षुरके । तु (सु) ण्डीरीला-
क्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकषः' (इति विश्वमेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः ।
'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृणां काक्षे च गोक्षुरे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥
(३) ॥*॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धेनोः पृ-
थिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च गवां
क्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः स्वार्थे कन्
(५।३।७५) गोर्धोर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य शृङ्गाट इव ।
'श्वर्दष्टो गोक्षुरक्षिकण्टकपुटः श्वर्दष्टा स्वादुकण्टकः' इति रभसः
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोक्षुरक' इति ख्यातस्य ॥
विश्वं विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
शङ्की महौषधं च

धीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अशमुषि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वं चातिविषायां स्यात्'
(इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (तु० उ०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-
विषायां क्षियां, क्षेपे तु न क्षियाम्' ॥ (२) ॥*॥ प्रतीपं वि-
षमस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिकान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुप-
गता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाद्या-
मामजिष्ठात्रिवृताद्यु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ शृणाति ।
'दृ हिंसायाम्' (ऋ० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।
१२६) इति गन् कित् जुट् च । गौरादिः (४।१।४१) ।
'शृङ्गी विषायामृषमे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७)
॥*॥ महत् तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां
लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिवि-
षायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणार्थं' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ दुग्धमस्यस्याः ।
ठन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ द्वे दुग्धिकायाः 'दुधी'
इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताऽभीरुन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

अथप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शतावरी ।

अथेदः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहुवः सुता
वस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्यस्याः । अर्शभायन्
(५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । प-
चायन् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥
अप्यैः प्रोक्ता । 'अथ्यप्रोक्ता शतावर्यतिबलाश्चक्षिम्बिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अभीरुणि पत्राण्यस्याः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता ।
'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदि-
नी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचायन् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्या-
मपि क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । 'हि
गतौ' (स्वा० प० अ०) बाहुलकाद् ॥ (१०) ॥*॥ दश
'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्धी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'दृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—
'अपट्टादयः' इति कुः—इति । तच्च । टिलोपस्यालाभात् ।
एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्रामिक-
लिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥
'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'बृडा-
च्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च काले-
यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा हरस्य । 'हरिद्रुः पीतचन्दनम्'
इति निघण्टुः ॥ (३) ॥*॥ वीर्यते । 'दृ विदारणे' (ऋ०
प० से०) 'दृसनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'वोतः-' (४।
१।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा ङीष् ।
'दार्धी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ पचति । पचायन् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५)
॥*॥ दारुवासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपर्ति । 'पृ पाल-
नपूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । पद्
चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी
प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥

वचोप्रगन्धा बहुप्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्त्रि वचेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचायन् (३।१।
१३४) । 'वचः कीरे वचौषधौ । शारिकार्यां च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाजमो-
दायां वचायां लिङ्गिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
बहुप्रन्था प्रन्थयो यस्याः । 'बहुप्रन्था तु वचायां स्त्री
स्यात्करजान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गोलो-

मास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभागात् समासाम्तः । गौरादिष्वीष् (४।१।४१) । 'गोलोमी श्वेतवर्णायां स्याद्वाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२। ११६) ठन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-
पर्विका तु वर्णायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच्च' इति ख्यातायाः ॥

शुक्रा हिमवती

शुक्रेति ॥ हिमवति भवा । 'हिमवस्यभयाखर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-
मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥
वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि
हिंसायाम्' (६० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । वृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही तु
कण्टकार्या स्यात् (वाताकां वासकेऽपि च' इति मेदिनी) ।
'सिंही स्वर्भानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः)
॥ (२) ॥*॥ वाश्यते । 'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उरयते ।
'वश कान्तौ' (आ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९)
इति ण्वुल् ॥*॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचायच् (३।
१।१३४) । 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके'
इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः
स्याद्वासके धर्मे सौरमेये च शुक्रले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः ।
यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३।
३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । धातुपाठेऽदर्शनात् ।
परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'इष्
हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ।
अटै रूपति । 'रूप मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति के वीर्धोऽकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः ।
सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः'
इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश-
पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्वुल् (३।१।१३३) । वस्ते
आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद-
न्तामकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अट-
रूपस्य' 'अरुहसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ।

आस्फोटिति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने'
(भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । वृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्णा च वनमल्लर्था च
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिर्बालमूषिका कर्णोऽ-
स्याः तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना क्रान्ता ॥
(३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेऽन्तरे नाऽ-
जिते त्रिषु । गिरिकर्णोजयादुर्गोशालपर्णेषु योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'विष्णुक्रान्तायाः' । स्वामी
तु वासकपर्णायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेश्वरधुराः ॥ १०४ ॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे लाक्ष-
णिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ठ्यां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥
कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशे लाक्ष-
णिकः । 'अक्षोऽदर्शनात्' (३।३।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥
इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च
गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य'
'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

**शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ।
मिश्रेयोऽपि**

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् ।
त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-
स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२।
१२७) । शीतश्चासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीबं शैले-
यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुकलावृक्षे तथा मधुरिकीषधौ' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवकत्वात् ।
'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुक्षिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चात-
पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः ।
अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरी-
मिदोः । मधुकुट्टिकामेदामधूलीयष्टिकासु च । क्लीबं विसे
पुंसि रसे तद्वत्त्वादुग्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधु-
रायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते रभसः । 'मिसिः
स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥
सोमनन्दी तु 'मिश्री' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह ।
मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१।२०) इति इन् ङीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥
(५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा
चासावेया च । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६)

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईश् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ।

॥*॥ षट् 'मधुरिकायाः' 'वनसोफ' इति ख्यातायाः ॥
अथ सीडुण्डो वज्रदुः सुक् सुही गुडा ॥ १०५ ॥
समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुही वरणे' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) ।—सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽ-
यम्—इति खामी । पृषोदरादिः । 'वज्रदुमः सिडुण्डोऽथ'
इति रभसाद्रस्वाधिरपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रदुः सुक् सुही'
इति पाठः ।—वज्रनामा दुः—इति मुकुटः । खामी तु
'वज्रः सुक् जी सुही गुडा' इति पठति । 'वज्रा जुषां
गुह्यां च वज्री जुष्यन्तरे स्युता' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ (जुषति) । 'घुह उन्निरणे' (दि० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) । 'वा हुह—' (८।२।३३) इति कुत्वम्
॥*॥ मागुरिमते टाप् । 'जुही च जुहा जुग्मा जुह' इत्य-
मरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।
वा जीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुहति । 'गुह
वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः । 'गुडो गोलेषुविकृती जुहीगुडिकयोर्गुडा' इति रुद्रः ।
'गुडश्च जुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५)
॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सेडुण्ड'
इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्ममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेल्मति । 'वेल्म चलने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३५) 'अथ वेल्मं कृमिघ्नतण्डुलै' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् जी पथ्या-
विडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं तण्डुलं
मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः
॥ (३) ॥*॥ तण्यते । 'तड आधाते' (चु० प० से०) ।
'सानसिवर्णसि—' (उ० १।१०७) निपातः । 'तण्डुलः स्याद्वि-
डङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तन्तुं
कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्तूलः' इति मुकुटः
॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३)
इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड मेदने' (तु० प०
से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ।
'विडङ्गश्चिष्वभिहे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाट्यालकः

वेति ॥ बलति 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्शआ-
यच् (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्माद्धला वाट्या-
लके क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति ।

'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'बलायाः' 'बलिभार' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्षणिकः ।
'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति वीष् । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति
ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्रीति ॥ मृद्राति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (भ्वा०
प० से०) 'किङ्किणीकौदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥
गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्नाताब्धो-
पसर्जनात्—' (४।१।५४) इति वीष् । 'गोस्तनो हारमेदे
ना द्राक्षायां गोस्तनी क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्राक्ष्यते । द्राक्षि काङ्क्षायाम् (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३)
॥*॥ खद्यते । खद आखादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवा-
पा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति
वीष् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । 'अवेन्मधुरसा द्राक्षा-
मूर्ध्नीकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते ।
कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलन् ॥*॥ 'सरणा'
इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा
रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः पुटा
यस्याः । 'त्रिपुटा मलिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः क्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती
स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥
(४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्था०
उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । युक् (६।१।७१) ॥
(५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् मण्डते । 'भङि परिभाषणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥*॥ रोचते ।
'इव वीसावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।
११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (इ०
उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्त्योः' । 'रोचनी कर्कशे

१—उल्लङ्घनत्वादिभ्येवं सूत्रं नोपकल्प्यते । तस्मात् 'अलीकादयश्च'
(उ० ४।२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शुक्रत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्धी तु सुवेणिका ॥ १०८ ॥

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेविका ।

इयेति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'इयिधुधि-' (उ० १११४५) इति मक् ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४११४९) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३११२५) इति णिच् । पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८१३१९९) इति षत्वम् । स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (३) ॥*॥ कालयति । 'कल विल क्षेपे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । पचायच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ अर्धचन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥*॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५१३१९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्लीबनम् । 'क्लीबृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे कः (३१३१९४) । आगमशासनमनित्यम् । क्लीतमधार्थ्य कलति । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०९) इति ङः । यत्तु—'क्लीबृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्लीबृ मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा संपदादि किप् (वा० ३१३१०८) । बाहुलकादलोपः । क्लीं क्लीबत्वं तकति । वृष्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३१२१५) ॥ (२) ॥*॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५१४१५४) (३) ॥*॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५१३१९६) इति कन् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'वृ विदारणे' (क्वा० प० से०) । ण्यन्तः । पचायच् (३१११३४) । गौरादिः (४११४९) 'विदारी क्षालपण्यां च रोगमेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥*॥ इक्षुर्गन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नित्यम् ॥ (३) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुक्ष आह्वने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० ११६९) इति तुन् । 'क्षियां च' (७११९६) इति तुज्वात् । 'क्रमेभ्यो ङीप्' (४१११५) । मुकुटसु—

इति विद्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिकाकृष्णविदारीलाजलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलादिः 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटसु—शुक्रस्य इत्याह । तच्च—'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राक्क्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्रो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाभ्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) कन् (५१३१७५) यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्रभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाजली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाजलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्धमाद्यच् (५१२१२७) गौरादिः (३११४९) । 'लाजली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरदि भवा । 'संखिवेला-' (४१३१९६) इत्यण् । 'शारदो वरसरे नवे । शरद्वे पीतमुद्रे क्षालीनेऽप्यव शारदी । सप्तपर्णांश्चुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोयस्य पिप्पलीव ॥ (३) ॥*॥ शकुलैरयते । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यत्युटः-' (३१३१९३) इति ल्युट् । 'टिक्वा-' (४१११५) इति ङीप् । युचि (उ० २१७८) तु गौरादित्वम् (४११४९) । 'शकुलादनी क्षियां कृष्णमेदीकचट (?)—

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षीरमिव शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्रभूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाजलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्रभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्यासुभोक्त्यच्छेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षगन्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्रवाचकम् । क्रोष्ट्रीादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम् इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्वेता' इति नाम्नो योगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेतेता । महती चासादश्वेता च' इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति ख्यातस्य शाकमेदस्य ॥

क्षराब्जा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

क्षरेति ॥ क्षरमश्रुते । क्षरैरश्यते वा । 'अश्रुद् व्याप्तौ
क्षेवाते च' (स्वा० आ० से०) 'अश भोजने' वा । 'उल्वाद-
नश्च' (उ० ४।९५) इति वः । 'अश्विपुषि-' (उ० १।१५१)
इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ केन जलेन रौति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । करवस्य मयूर-
स्येयम् । 'तस्येयम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यत्तु—'कारोरियम्'
कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । वृद्धत्वाच्चप्रस-
ङ्गात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दीपनम् । षञ् (३।३।१८) दीपे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'दीपकः'
अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति
रभसः ॥ (३) ॥*॥ मीनाति रोगम् । 'मीन् हिंसायाम्'
(क्र्या० उ० अ०) । मीनातेरुर्न् (उ० १।६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यभिमानमिति खर्जुरादित्वात् उरच्—इत्याह ।
तन्मन्दम् । 'मीनातेरुर्न्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो
नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥
लोच्यते । 'लोच दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) यद्वा लोचयति । 'लोचो भासने' (उ० उ० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विगृहीतवान् । तन्न । 'लुच अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायकाभा-
वात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
आयाभावे पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिष्व (४।१।४१)
॥*॥ केचित्तु अजादित्वात् (४।१।४) टापमाहुः । 'गोपी
श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच-
स्पतिः ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'इषियुषि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥*॥
शरणम् । 'शु हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृगृशृपृकृटि-'
इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।१।१०९)
इति वः ॥ (३) ॥*॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां
शारिवावर्त्योरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलकारपुष्पत्वात् । अर्शोआयच् (५।२।१२७) । यद्वा
उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

—उत्पलकदसादिषु तु 'अः शकुनौ' (४।१२८) इत्येव सूत्रमुपल-
भ्यते ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । यद्वा योगाय प्रभवति । 'योगा-
यच्च' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिषकेषु
वाच्यवत् । क्लीबमृद्धौषधी, पुष्पे नाक्यभ्यासार्कयोषितोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प०
से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौषधीमेदे समृ-
द्धावति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिध्यति ।
'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः
क्ली योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिऋद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (उ० प०
से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः संप-
त्तिशोभयोः । ऋद्धौषधी च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः' ॥

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया
नामानि ॥ (४) ॥*॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७५) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः' ॥

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठिला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति
घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—घञर्थे कः (वा० ३।३।
५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः
सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तन्न । कदेः
सौत्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदसाधुणादिवृत्तिषूक्तसूत्रस्याद-
र्शनात् । 'कदला कदलौ पृथ्यां कदली-कदलौ पुनः ।
रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगमेदयोः । कदला किम्बि-
कायां च शाल्मलीभूरुहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजा-
दित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यासौ'
इति व्याडिः ॥ (१) ॥*॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।
१३५) इति कः । मिदायद् (३।३।१०४) वा । 'घञर्थे कः'
इति परिगणनामेह प्रवर्तते ॥*॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्ता'
इति केचित् ॥ (२) ॥*॥ रभति । 'रभ रभत्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'रमेरशान्तिटोः' (७।
१।६३) इति जुम् । रयते वा । षम् (३।३।१९) । मुकुट-

स्तु—रमन्तेऽनया । ‘घनर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के ‘अनिदिताम्—’ (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गात् । ‘रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुचति । ‘मुचल मोक्षणे’ (तु० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । (‘मोचः शोभाजने पुंसि मोक्षा शाल्मलिरम्भयोः’ इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । ‘कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता’ इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्यते । ‘इल खप्रक्षेपणयोः’ (तु० प० से०) । षन् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षद् ‘कदल्याः’ ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । ‘पाककर्ण—’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ईयत् कम् । ‘ईषदर्थे च’ (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काके-नेषजलेन मुद्रं गच्छति । ‘गैमश्च’ (३।२।४७) इति डः । यद्वा काका मुद्रा दर्पप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । ‘षड् मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘सहो बले न क्षियां स्यात् क्षियां तु नखमेपजे । दण्डोत्प-लामुद्रपर्णीकुमारीपृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘काकमुद्रायाः’ ‘मुगौनी’ इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्वणी ।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) यद्वा वार्तं फल्गु अकं यस्याः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । ‘वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकबिल्वकः’ इति रमसात् पुंस्यपि ॥*॥ ‘वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ’ इति विश्वद् । ‘वार्ता’ अपि ॥*॥ ‘वार्ताकरेण गुणसप्तयुक्ता’ इति वैयकात् (‘वातिङ्गणश्च वार्ताकुः’ इति त्रिकाण्डशेषाच्च) ‘वार्ताकुः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लाति । ‘आतो-ऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) । ‘हि-ङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । ‘हिसि हिंसायाम्’ (६० प० से०) । पचायच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहस्तु राशिमेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वर्मानुमातरि । वा-सावृहृत्योः क्षुद्रायाम्’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ भव्यते । भ-ण्यते वा । ‘भट भृत्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) वा । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रध्वज्यते । ‘जिघृषा प्रागल्भ्ये’ (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आमी-

१—‘गमश्च’ इति घृतेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ तस्मात् ‘अन्वेच्यपि—’ (३।२।४८) इति वार्तिकेन ङो विवेच्य ॥

द्वये णिनौ (३।२।८१) तु ‘दुष्प्रधर्वणी’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘भण्टाक्याः’ ॥

नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राक्षी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । ‘नाकुली कुकु-टीकन्दे राक्षायां चव्यके क्षियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । ‘सुरसं तु त्रिषु स्वादौ, पर्णसे तु नपुंसकम् । स्त्री राजानागमात्रोक्ष’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘रस आस्वादने’ (घु० उ० से०) । ‘राक्षासाम्ना—’ (उ० ३।१५) इति साधुः ।—‘राक्षादयः’ इत्यानुपूर्वी मुकु-टोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । ‘राक्षा तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेला-पर्ण्यामपि क्षियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । ‘कुगति—’ (२) । (२।१८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आयन् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । ‘गन्धस्येत्—’ (५।४।१३५) इतीप्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोकार्थत्वाद्वोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥*॥ स्वामी तु राजासुगन्धयोः स्थाने ‘नागसुगन्धा’ इति पठित्वा ‘सर्पसुगन्धा’ इति व्या-ख्यत ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुल-नामिष्टा ॥ (६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । ‘अक्ष व्यसौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः । ‘अक्षोऽदर्शनात्’ (५।४।७६) इत्यच् । ‘जातेः—’ (४।१।६३) इति—‘गौरादिः—’ (४।१।४१) इति वा ङीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमर्कति । ‘अक कु-टिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१९) ॥ (८) ॥*॥ सुष्ठु बहति । पचायच् (३।१।१३४) । ‘सुवहा सल्लव्येलापर्णीगोधापरीषु वीणायाम् । राजाशेफालिकयोः स्त्री मुखवाद्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘रासना’ इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । ‘हृषापोः—’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारीग-न्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । ‘उपमा-नाच्च’ (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । वीधमूलत्वात् । ‘अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्या-मंशुमती स्मृता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पर्णम-स्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥*॥ तालव्यक्षा-पि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति, ‘अजिरक्षि-क्षिर—’ (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा

१—अत्र ‘छत्राकारपर्णत्वात्’ इत्यपि पाठः ॥

क्षितिः । 'स्थिरा भूतालपण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरै नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्तर्कयोः । ध्रुवा मूर्वा-शालपण्योः सुग्मेदे गीतमिषपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपण्याः' ॥

मुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

मुण्डिकेरी ॥ तुण्डिकाशरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेर-णयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति कि-यते वा । 'कृमः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा ङीष् । पृषोवरादिः (५।३।१०९) — इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह-स्वादित्वात् । शीर्षादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाथणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ बदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तल्लेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-बीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति भावस्यतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्व' (उ० १।१२६) इति गम् जुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मधुरवल्गवा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यमन् । 'ऋषभमस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्वययोः कर्णरन्ध्रकु-म्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु खेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋषभाक्यौषधेः' 'काकडासि-भी' इति ख्यातायाः ॥

शाङ्गेरुकी नागबला क्षपा इस्वगवेधुका ।

क्षेति ॥ साङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'शृगम्बादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ ना-गाणां इक्षिणां बला ॥ (२) ॥*॥ क्षपति वातम् । 'क्षप हि-

सार्धः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'क्षपा नागबलायां क्षी तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । इस्वा चासौ ग-वेधुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकड़ी' 'गंगोरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामाद् चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितङ्कि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादधामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोषति । 'धुषिर विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'घोष आभीरपल्लवां स्याद्रोपालम्बान-घोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवह्याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' घुरादिः । पचा-यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवह्याः' 'धीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा० ५।२।१०९) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्ना-वनिशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् इष्टभावे 'ज्यौत्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगङ्गिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४९) स्वार्थे कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्लमेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल घान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१।४०) इति णः । 'जातेः-' इति '-गौरा-' (४।१।४९) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीप-द्रुमे जाली पटोलिकौषधौ क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरजे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बा च जम्बा च अङ्गुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूमिलमा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिल-मपञ्जलात् ॥ (२) ॥*॥ — प्रागुणापि अमात्युनरिहोक्ता — इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निसिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गले पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '—गौरादि—' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन वीव्यति—' (४।४।२) इति ठक् । 'टिङ्गा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ अमेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्गायाः' 'कौवाढोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसप-
द्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुस्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) ।
वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं स्यादयोमे च पुनपुंसकयोः
स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलस-
दृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥
अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे
लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याज-
शृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) ।
गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्या
च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभ्यदन्तयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गाः' 'मेडासींगी' इति
ख्यातायाः ॥

गोजिहादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजीति ॥ गोजिहेव ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रति-
कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दर्विका' इति पाठे दार-
यति । 'दू विदारणे' (क्वा० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ०
४।९५) साधुः । 'दार्वी दादहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिहायाः' 'गोभी'
इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीयपि

सेति ॥ ताम्यति । 'तमु गलनौ' (दि० प० से०) ।
अमर० २२

क्रिप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति
वीर्धः । वोलति । 'बुल् मञ्चने' (चु० प० से०) चुरादीनां
णिज्वा । 'इगुपच—' (३।१।१३५) इति कः । ताम् वासी
बुली च । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलवत्या वल्ली
शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।
१।४१) । 'ताम्बूली' नागवल्लीयां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम्
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥
त्राणि 'नागवल्ली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

अथेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अन्ये-
ष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये
दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गवेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१।) । 'ब्रूलोपे—'
(६।३।१११) इति वीर्धः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकयां
स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । मीढा-
दित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इष्टुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) ।
रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटल्लु
—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१।४)
रेणुका । वृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'वृषोद-
रादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य
मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽ-
स्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणुकामां
च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णमेदे त्रिलि-
ङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिमेदे च कुकुरे' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः—'
(५।२।११५) इतीतिः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणुकायाः' ॥

एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

बालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव बलति ।
'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बालुलकाङ्गु । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) ॥*॥ 'एलाबालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'इयापोः—'
(६।३।६३) इति हल्ः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् ।
'क्षीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य ।
'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इतीत्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं
बालुकम् (४) ॥*॥ ('बालुका सिकतासु स्याद्बालुकं त्वेल-
बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'बालुकाक्यग-
न्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालक्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुक ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्गाते । 'अङ्ग पदे लक्षणे च' (जु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तिं ददाति । 'दाव्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नमेदे च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥*॥ कुं भूमिमुनति । 'उन्वी क्तेदने' (रु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माच्ये-ऽङ्गी मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुमुनति । उन्दयति वा । 'जञ्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति ख्यातशाकस्य । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

वालं हीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ बालयति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि बालधौ । बाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटौ स्त्रियाम्' (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कले-बरे ह्रीं बार्ताकौ कुकुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति बलम् ॥ (३) ॥*॥ उवीचि जातम् । 'सुप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥*॥ केशाम्बुनोनाम नाम यस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिबानि तु ॥ १२२ ॥ शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋदलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे शे त्रिषु ह्रीं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च ॥ (४) ॥*॥ शिलायां भवम् 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ङक् । 'शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ दितेरियम् । 'दित्यादित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२)

॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (जु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । ('मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इतिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ घञि (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । आगमानित्यत्वाच्च जुम् (७।१।६३) । 'सुरभिः सल्लकीमातृभिन्सुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (जु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तित्तादौ पारदेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ महवीरणमस्याः । महमुरसवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुवि प्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥*॥ सलति । 'बल गतौ' (भ्वा० प० से०) । कन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । सत्कृत्य लक्ष्यते वा । 'लक आस्वादने' कन् (उ० २।३२) ॥*॥ 'सल्लकी सिल्लकी ह्यादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'आविष्टु-मेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शक चलने' (भ्वा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥*॥ सादयत्यवदयम् । 'हावी मुखे च' (भ्वा० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु सिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्युल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ धातु पुष्प-मस्याः । शैबिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥*॥ एल-यति । 'इल प्रेरणे' (जु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३०) ॥ (३) ॥*॥ निक्षिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ता कुटिर्वा ॥*॥ 'कुटिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।

(निष्कुटी) ॥ (४) ॥*॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
कायां गवि योषिति । कृत्तिकायु जियां भूषि विहायसि नपुं-
सकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पलायाः' 'पलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरुङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातू-
तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमजनमेदे स्यान्नीलीसू-
क्ष्मैलयोः जियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१
४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मलिकायां
च सूक्ष्मैलात्रिभूतोः जियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रुटति । 'त्रुट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'त्रुटिः स्त्रीसंशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौबेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं वादाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष
निष्कर्षे' (क्वा० प० से०) । 'हिनिकुषि-' (उ० २।२) इति
क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे-
ऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥*॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ वाप्यां
भवम् । 'वाप्यम्' इति क्वचित्पाठः । उप्यते । 'डुवप् बीज-
संताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥*॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥*॥ पाकं लाति । 'पाकलं
कुष्ठमैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरे ज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला तुषर्पर्व्यां स्त्रीवं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्खिनी श्वेतचुकायां चोर-
पुष्पां बहुभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२-

१।१५) इतीनिः । 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपु-
ष्पां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चोरबहुयाः'
'शांखाङ्गुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ अद्वयमाश्रये ।
अत आश्चर्यस्य झटः संघातोऽस्याम् । अस्ति । क्तिप् (३।२।
१७८) झटति । अच् । (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) ।
अच्चासौ झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(तु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
स्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली
झटौषधौ । स्त्रीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेदसकुफलायु च' (इति
मेदिनी) (६) ॥*॥ तनुश्वासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
(७) ॥*॥ षट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'शेवे' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकुष्ठं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपु-
ष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थ प्रधानम् । शकन्भादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्वाख्यपादपे' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि
नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कु-
णति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे लभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तुणिः' इति क्वचित् पाठः ।
तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) । 'अच इः'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥
कचति । 'कची वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकान्छः ।
यद्वा केन कृणति । 'कृदिर् वीप्त्यादौ' (उ० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा ३।२।१०१) इति डः । ‘अथ कच्छः
स्यादनूपे तुमकद्रुमे । नौकाश्चे पुंसि वाराणां चीरिकायां च
योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ काम्यते । ‘कमु
कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२।
१८८) इति कः । लकति । ‘लक आस्वादने’ अच् (३।१।
१३४) । कान्तश्चासौ लकश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । ‘उ
नदि समृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
कीष् (ग० ४।१।४५) वा । नन्या वृक्षः ॥ (६) ॥*॥ षट्
‘मन्दिबृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण्
(१) ॥*॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्वा० आ० से०) अच्
(३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्योन्निष्वतिकोपने ।
सीमेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धनं हरति । ‘हरतेर-
तृणमनेऽच्’ (३।२।९) गौरादिः (४।१।४१) । ‘दुष्कुलीना
धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३)
॥*॥ क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अति-
स्तु—’ (उ० १।१।४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे ।
चण्डायां ना शुमे न स्त्री कालायन्यां च योषिति’ (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ गणं
हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । षुल्
(३।१।१३३) ॥*॥ ‘गणः’ इत्यप्यस्य नाम । ‘गणः प्रमेय-
संख्यौषे चण्डासैन्यप्रमेदयोः’ इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट्
‘चोरा’ इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥*॥
व्याघ्रस्य नखमिव । ध्रुवादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं
कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्’ (इति मेदिनी)
(२) ॥*॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥*॥ चक्रस्य कार-
कम् ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘व्याघ्रनखा’ इत्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि—’ (५।२।१०७)
इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ (५।२।
१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥*॥ कपोत-
स्याङ्घ्रिर्नटी ॥ (३) ॥*॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (चु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४)
॥*॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।
१३४) गौरादिः (४।१।४१) । (‘नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे
कपीश्वरे । कमलेऽपि च नट्यां च क्रमेण क्लीबयोषितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मालकाङ्गणी’ इति क्यातायाः ॥
धमम्यजनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अर्तिसृष्ट—’ (उ०
२।१।०२) इत्यनिः । कीष् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमनो
नाऽनले भस्माप्यपककूरयोन्निषु । धमनी तु शिराहृदविला-
सिन्योश्च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अजनमिव
केशा अस्याः ॥ (२) ॥*॥ केचित्तु—इदं द्रव्यं पूर्वान्वयि—
इत्याहुः ॥*॥ इन्ति ‘शृस्वृजिहि—’ (उ० १।१।०) इत्युः ।
‘हनुर्हृदविलासिन्यां मृत्पावले गदे क्षियाम् । द्वयोः कपोला-
वयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हृदे विलसति तच्छीला ।
‘लस क्रीडायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘सुपि—’ (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘अजनकेश्याः’ ॥

शुक्ति शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०)
क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनखे शङ्खे कपालखण्डद-
भुजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१।०२) । ‘शङ्खः
कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’
(३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदके’ इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ कोलस्य बदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न खन-
ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘नखं
पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजषण्डयोः’ इति हैमः ॥ (‘नखी
क्लीक्रीबयोः शुक्तौ नखरे पुनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्का तुवरिका मृतालकसुराङ्गजे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । आढकते वा । ‘ढौकृ गतौ’ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणा-
न्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । ‘तत्र
भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्र-
मृगपि क्षियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृत्काऽस्त्यस्याः
क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘मृत्का मृत्सानु-
वर्याः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठन्
(५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥*॥ ‘वार्षिका मलिका तूष-
र्याढकी कच्छुरा छटी’ इति बोपालितात् ‘तूवरी’ च ॥ (४)
॥*॥ मृत्मालयति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०)
ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥*॥

‘अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्वा मृत्तालकम्’ इति को-
शाद् दितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठास्य ॥ (५) ॥*॥ घुराष्ट्रे
जातम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्दः’ (३।
२।९७) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘तुवरिकायाः’ ‘तुवर्’ इति
ख्यातायाः ॥

कुटञ्जटं दाशपुलं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन् वकीभवन् नटति । ‘नट स्पन्दने’ (जु०
प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दाशान् कैवर्तान्
पिपति । ‘पू पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ ‘दशपूरम्’ इति
‘दशपुलं’ इति च कश्चित् पाठः । दश पूरयति । ‘पूर
पूती’ । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति
विग्रह इगुपधत्वात् (३।१।१३५) ‘कः’—इत्याह मुकुटः ।
तच्च । ‘णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकाराभिरुपपदात्सोपपदो
विप्रतिषेधेन’ (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रसङ्गाच्च ॥*॥ दश
पुरोऽस्याः ‘ऋक्पूरब्धुद्’ (५।४।७४) इति समासान्तः ।
‘दशपूरं दशपुलं लवनं जीविताह्वयम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (२)
॥*॥ वने पानीये जायते । ‘नन्दादित्वात्’ (४।३।९७) ढक्
॥*॥ वन्यं च । ‘परिपेलवं लवं वन्यं तत् कुटञ्जटसंज्ञकम् ।
जायते मण्डकाकारं शैवालदलसंचये । कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शो-
णके वा कुटञ्जटः’ इत्यजयः ॥ (३) ॥*॥ परितः पेलवं
मृदु ॥ (४) ॥*॥ लवते । ‘लुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । ‘लुवः कारण्डवे मेके कुलके मेलके
कपी । शब्दे हुतिगतौ लक्षे चण्डालजलकाकयोः । लुवं गन्ध-
तृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च’ (इति विश्वः) । ‘लवगो वानरे
मेके सारथौ चोष्णधीधितेः’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गां
जलं पिपति । ‘पू पालने’ (जु० प० से०) मूलविभुजादिः
(३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥*॥ गां जलं
नर्दयति । ‘नर्द शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
२।१) ॥ (७) ॥*॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्त-
कम् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘कैवर्तीमुस्तकस्य’ ‘मोथा’ इति
ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णे शुक्रं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुङ्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प०
से०) । ‘शु गतौ’ () वा । ‘शुक्रवल्कोल्काः’ (उ० ३।४२)
इति निपातः । ‘ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः स्यात्’ इति
विश्वः । ‘शुक्रो व्यासमुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीष-

पादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥—शुक्र-
स्येव बर्हिणि पर्णान्यस्य (‘शुक्रबर्हिम्’) इत्येकं नाम—इत्येके ॥
(२) ॥*॥ बर्हि पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥
पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । अच् (३।५।
१३४) । ‘बर्हिपुष्पम्’ इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥ ‘बर्हिपु-
ष्पम्’ इत्यन्ये ॥*॥ ‘बर्हिम्’ इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥
(३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । ‘क्षीभ्यो ढक्’ (४।१।१२०)
॥*॥*॥ कुङ्कुरोऽस्यास्ति । कुङ्कुरशब्दस्तद्वन्वे लाक्षणिकः । अर्ध-
आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ ‘मरुत्’ इत्यत्राप्यन्वेति ।
‘मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥
पञ्च ‘ग्रन्थिपर्णस्य’ ‘कुङ्कुरवद्रा’ इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिशुना स्पृष्टा देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिचर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । ‘स्पृष्टा
तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्तावधूः
कोटिचर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्मात्यवती माला मोह-
ना कुटिला लता’ इति वाचस्पतिः । म्रियते । ‘मृद् प्राण-
त्यागे’ (तु० आ० से०) । ‘मृप्रोरुतिः’ (उ० १।९४) ॥*॥
मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥
(१) ॥*॥ पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० प० से०) । ‘क्षु-
धिपिधिमिधिम्यः कित्’ (उ० ३।५५) इत्यूनन् । ‘पिशुनं
कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोश्चिषु ।
पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक्
॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे ‘पृक्का’ अपि ॥
(३) ॥*॥ दीव्यति ‘देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयोरपि’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लतति । ‘लत आघाते’ सौत्रः ।
अच् (३।१।१३४) । ‘लता प्रियंगुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्म-
तीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीदूर्वयोः—’ (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ लङ्घते । ‘लघि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । लङ्घि-
बन्धोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) इत्युः । ‘लघुरगुरौ च मनोहे
निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि पृक्कानामौषधौ तु
स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥*॥
वहति । उह्यते वा । ‘बहो धव्व’ (उ० १।८३) इत्युः । ‘वधूः
स्त्री शारिवौषधौ । लघाशटीनबोढासु भार्यापृक्काजनासु च’
(इति मेदिनी) । ‘पृक्का च महिला वधूः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(८) ॥*॥ कोटिभिरग्रैर्वर्षति मधु । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्कायासुप्यते ‘लङ्घप्’
(भ्वा० उ० अ०) कुन् (उ० २।३२) ‘वचिस्त्वपि—’ (६।१।

१—इदं मेदिनीवाक्यं लवगशब्दार्थबोधकत्वाद्वा लवगशब्दाच्चे-
क्षणीयम् ॥

१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृकायाः' 'अ-
ह्यर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-' (५।
२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्श आ-
द्यच् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ०
३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे
ह्नीबं कङ्गोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटा-
ऽस्त्यस्याः । पिच्छाशीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-
मांसोर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लो-
मानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनि-
मेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घमांसीवचासु च ।
शुकशिम्बिमहामेदाकासीसे डाकिनीमिदि)' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥—मांसीत्वादामिषी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य क्वचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । सर्वधातुभ्य इन् (उ० ४।१।१८) । 'हृदिका-
रात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥१३४॥

त्वगिति ॥ त्वगिष पत्रमस्य ॥*॥ 'त्वग्' अपि नामास्य ।
'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च
कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किङ्कुट च'
(१।१।२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति ।
'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति ।
'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के
चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥ वरमङ्गमस्य ।
'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'त्वक्पत्रस्य' 'तज' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । ख-
र्जादित्वात् (उ० ४।९०) करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र
जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन्
(५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।
९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेधे
मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्र-
योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ इव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध' शब्दप्रयोगः ।
'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'वृत्त-
तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शक् शक्नौ' (स्वा० प०
अ०) । षच् (३।३।१९) यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलना-
ख्यप्रमूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूढकं
तालवीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोल्पमारिषः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः । 'तण्डुलीयः शाकमेदे विडङ्गतस्ताप्ययोः' (इति है-
ममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकभिरार्थे नाव्योक्त्या
पुंस्ति, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्पखासौ
मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति
ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि
॥ १३६ ॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या लाङ्गलीद-
न्तीगुह्वचीत्रिपुटाद्यु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्म-
णस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अमेरिव शिखा संता-
पो यस्याः । 'अग्निशिखामुद्दिष्टं कुसुमे कुङ्कुमेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इतिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रो-
ऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अग्निशि-
खायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाभ्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१—मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुरम्, अर्धं
वेत्रादेः, फलं कृष्णान्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुलङ्गादेः,
पुष्पं तिलिङ्गीकोविदारादेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥

ललात् 'उपमानात्' (५।४।१३७) इतीज ॥*॥ 'अप्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥*॥ छगलस्येवाश्रमस्याः ॥*॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये । 'छागे तु छगलच्छागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥*॥ आवेगोऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (३) ॥*॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ जुगति । 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुग्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । मत्स्य-शब्दः स्त्रायवे गौणः । 'बहुव्रीहौ—' (५।४।११३) इति षच् ङीष् (४।१।४९) ॥ (२) ॥*॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'वयर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोत्स्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वल्लरी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पटुपर्णी हेमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटुति ॥ पटुनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (३) ॥*॥ हिममस्त्यस्याः । मनुप् (५।३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥*॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥*॥ महती सहा 'आन्महतः—' (६।३।४६) इत्यात्मन् 'महासहा माषपर्ण्यामल्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चक्षुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ (तुण्डिकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' () । तुण्ड-कमीर्ते । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं फलमस्याः । अजा-

दिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ बिम्बी कायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'इथापो—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ पीलोर्बिष पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्त्रायवे गौणः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुण्डिकेरीः' 'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्त्रा० उ० से०) । 'कृगु—' (उ० २।१२१) इति ष्वरच् । अनित्यः षितां ङीष् । 'वर्वरः पामरे केशे चकले नीवृदन्तरे । फजिकायां पुमान् शाकमेदपुष्पमिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४९) । कस्य शिरसो वरी । 'कवरं' लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-शालयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तुङ्गति । 'तुङ्गि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (७।३।१३) । 'तुङ्गः पुनागनगयोर्बुधे स्यादुजतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥*॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-शब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'खरपुष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा राज्ञा युक्तरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) । 'सुवहा शल्वक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । राज्ञाशेफालिकयोः श्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'राज्ञासाज्ञा—' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एलापर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्टाऽम्बुल्लोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग-मीरयति । 'ईर् गतो' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चुक्रयति । 'चुक्र व्यथने' (उ० प० से०) । 'क्रेजेन्द्र—' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (२) ॥*॥ शठति । 'शठ हिंसाक्लेशकैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्याहन्त-शठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नागरजेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अम्बे

१—'क्रेजेन्द्र—' (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुक्र' इत्युपलभ्यते ॥

तिष्ठति । 'युपि-' । (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८। ३।९७) । इति षत्वम् । 'अम्बष्टो देशमेदेऽपि विप्राद्वेद्या-
द्युतेऽपि च । अम्बष्टाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायुषिकयोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।९९) णः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥

सहस्रवेची कुकोऽम्लवेतसः शतवेभ्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं क्रीलमस्य । 'विष विधाने'
(उ० प० से०) । 'युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ कुकयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥
(२) ॥*॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥
चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'युपि' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥
समङ्गा । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) ।
'अजिरिषिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाक-
मेदे श्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—
नव 'लज्जात्' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः क्वा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । शता (३।२।१३४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति
क्षीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्यजीवन्दयोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जी-
वना चापि जीवन्तीमेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ जीवयति । पचायच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्ति-
क्रामोर्वावचाधिजितभूमिषु । न श्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'कलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे
क्षीरे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यमिन्त्रे स्याज्जीवन्त्यां
तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ खदति । 'यु गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुक्वा'
इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः'
गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गहस्ताङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्च इमंशु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर
एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्याज्ज्वालो मधुरको मुकु-

रश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ
हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।
१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे क्षिप्रे चिह्ने क्रीडा-
मनुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । श्री
विषायां स्वर्णमीनमेदयोर्ऋषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ ह्रस्वान्यज्ञान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ण्वल् (३।
१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्च-
शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृज्या-
शीर्षाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततित्तो भूनिम्बोऽनार्यतित्तः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्क्षभायच्'
(५।२।१२७) । किरातश्चासौ तित्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब
इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्चासौ तित्तश्च । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरातित्तः' अपि । 'किरा-
तश्चिरातित्तश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥
त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिकेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषायुजासु पाटलौ
क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया ।
'स्याद्विमला क्षियाम् । सातलायां भुवो मेदे निर्मले त्वभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना
यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्त
लायाः' 'सीडुण्ड' मेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे'
(उ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वादु
रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घमर्थे कः'
(वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु क्षियां ब्राह्मीगुह्यामलकीषु
च । सुक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'काकोडी'
इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्षेण्युदुम्बरपर्यपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ मकूते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) ।
पिञ्जाचूल् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्या-
नित्यत्वात् कुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।९९) उत्वे

‘मुकुलकः’ अपि—इत्यन्वे ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमि निमति ।
‘संज्ञायां शृत्-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खञ्ज डिङ्’ (३।
२।३८) नियतः कुम्भः । ‘प्रादयो गता-’ (२।२।१८) इति
समासः । ‘निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधी’ (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । ‘दमु उप-
शमे’ (दि० प० से०) । ‘हसिमृगिण्-’ (उ० ३।८६) इति
तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘दन्तोऽदिकटके कुञ्जे दश-
नेऽधौषधौ क्षियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यधी
श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यलाज कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्ब-
रस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति ङीप् ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘वज्रदन्त्याः’ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्मा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । ‘मुद हर्षे’ (भ्वा० आ० से०)
प्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४)
टाप् । अजेन मोदते मोदते, वा । पचायच् (३।१।१३४) ।
यच् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । ‘उग्र-
गन्धा वचाक्षेत्रयवान्योश्छिक्किौषधी’ इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । ‘हमि प्रन्ये’ (तु० प० से०) । यच्
(३।३।१९) । ‘कर्तृकरणे कृता-’ (२।१।३२) इति समासः ॥
(३) ॥*॥ इष्टो यवः । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति ङीष्-
नुकौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥
(‘यमानिका’ इति) समकारपाठे यमेनानिति । ‘अन प्राणने’
(अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ ‘यवा-
नीग्रयस्य’ द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्पाति, पुष्यति
वा ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०, क्वा० प० से०) । ‘पुषः
कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः
करिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं
तूर्यवके च काण्डे खङ्गफलेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥
काश्मीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२)
॥*॥ पद्मस्येव पद्मस्य ॥*॥ ‘पद्मवर्णम्’ इति कचित् पाठः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पुष्करमूलस्य’ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यथते ‘व्यथ दुःखसंचलनयोः’ (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘अव्यथो निर्व्यथे

१—अस्य वार्तिकस्य ‘गमेः क्षुपि’ इति प्रकरणपठितत्वेन ‘विहंगः’
इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खचो
चित्त्वेन खच्सामान्यस्य चित्वाग्रहणे मानाभावः । तस्मात्—नि शृङ्
क्षुभाति विस्तारयति मूलम् । ‘क्षुभिः सौत्रो भावः’ । ततोऽस्मि पृथो-
दरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥
अमर० २३

सर्वे चारटीपद्मयोः क्षियाम्’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पद्यते ।
‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘अतिक्षु-’ (उ० १।१४०)
इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ०
४।८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्ये चरितं शीलमस्याः । ‘क्षुपि-’ (३।
२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पद्य ‘पद्माकस्य’ ॥

काम्पित्यः कर्कशाश्मन्त्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ काम्पिताया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।
२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । ‘कपि किञ्चिचलने’ (भ्वा० आ०
से०) बाहुलकादिलः । ‘प्रज्ञायण्’ (५।४।३८) । कं अलं
पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । ‘पील प्रतिष्ठम्ने’ (भ्वा० प० से०) ।
कंपूर्वात् ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः ।
तज्ज । प्यन्तस्येगुपधलाभावात् । अप्यन्तादप्यणः प्रसङ्गाच्च ।
—इत्थं निर्यकारम् (‘काम्पिप्लुः’ इति) मन्यते—इत्येके
॥ (१) ॥*॥ करे कशति । ‘कश शब्दे’ () । पचायच्
(३।१।१३४) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । शकन्वादिः (वा० ६।११
९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । ‘चदि आह्लादने’ (भ्वा० प०
से०) ‘रफाथितश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘अश्मन्त्रः कर्पूर-
काम्पिलमुधांशुस्पर्णवारिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रक्तमङ्गमस्य । ‘रक्ताङ्गस्तु महीसुते । काम्पिले जी तु जीवन्त्यां
क्षीबं विह्वमधीरयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते ।
‘रुच वीतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृत्यल्युट्-’ (३।३।११३)
इति ल्युट् । ‘रोचनी कर्कशे क्षियाम्’ (इति मेदिनी)
॥*॥ ‘रोचनी’ इति कश्चित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पद्य
‘रोचन्याः’ ‘कपीला’ इति ख्यातायाः ॥

प्रपुष्पाडस्त्वेडगजो बहुमन्त्रकमर्दकः ।

पष्पाट उरण्णाख्यश्च

प्रपुष्पेति ॥ पुमांसं नाडयति । ‘नड अंशे’ सुरादिः ।
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परसवर्णः
(८।४।५८) । प्रकृष्टः प्रगतो वा पुष्पाटः ॥ (१) ॥*॥ एडो मेव
एव गजो यस्य । भजकत्वात् । यद्वा एलनम् । ‘इल प्रक्षेपे
स्वप्ने च’ (तु० प० से०) । यच् (३।३।१८) । डल्योरेक-
त्वम् । एडे स्वप्ने गजति । ‘गज मदे शब्दे च’ (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ दहं हन्ति । ‘अम-
नुष्यकर्तृके च’ (३।२।५३) इति टक् । ‘अत्पूर्वस्य’ (८।४।
२९) इति नियमान् णत्वम् ।—क्षुभादित्वात् (८।४।३९)—
इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं दहं शृणाति । ‘शृद
क्षोदे’ (क्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ पद्ममिव पद्मा वा पद्मसमूहं
वाऽटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१)
॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेघस्याख्याऽस्य ॥*॥ उरणस्याङ्गीवाक्षि

१—अज ‘कपासिदेव’ इत्यपि पाठः ॥

वस्य । तत्पुण्यपुण्यत्वात् । 'अक्षोऽदर्शनाद्' (५।१।७६) इत्यच्-
इति खामी ॥ (१) ॥*॥ षट् 'पञ्चादस्य' 'पुञ्जाड' इति
ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
बाहुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा कन्द-
यति । भक्षकजातिर्भक्षकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ण्वल्
(३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति
ख्यातस्य ॥

लतार्कहृद्मौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अर्च्यते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणया निन्यते
वा । 'अर्कं स्वप्ने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजयाम्'
(भ्वा० प० से०) वा । षच् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥
दुष्टो ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥
द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महश्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां
स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
अश्नाति । अश्नुते-वा । 'अश भोजने' (क्वा० प० से०) ।
'अश्नुद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्लश् च' (उ० ३।
५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृजते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु ।
'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृजनम् ।
विषविषधपशोर्मांसे ह्रीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) ।
'लशुनं गृजनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालाजुजा-
स्तीया जातिवृषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज-
नम् । 'लशुनं शीर्षपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृजनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश
जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज-
नस्तु पलाण्डुना । शीर्षनालाग्रपत्रत्वात् मिश्रतेऽसौ पलाण्डुतः'
॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे
केनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुमे तके सूतिकागार आसवे ।
क्षुमे मरणविहे च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ महत्
कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आस्वादने कन्यते पातकहेतु-
त्वात् । 'कन परिहाणे' (उ० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।
५६) । षच् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) कन्
(उ० २।३।२) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लशुन' इति ख्यातस्य ॥
पुनर्नवा तु शोधनी

पुनरेति ॥ पुनरसीक्ष्यं नवा । नूयते वा 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । श्रुभतिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोधं इन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिष्ठा-' (४।१।१५)
इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा'
इति ख्यातायाः ॥

वितुषं सुनिषण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुषं व्यथनमस्मात् । 'वितुषं सुनि-
षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुषस्य' 'विषण्ण-
परिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम । 'शण-
पर्णी शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥*॥ न
पराजिता । 'अपराजित ईशाज्येष्ट्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु ।
गिरिकर्णी जयादुर्गाऽशणपर्णीषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशे लाक्षणिकः
'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् ॥*॥—अशन इव पर्ण-
मस्याः । (अशनपर्णी)—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताकृत्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाकृत्रिः ॥ (१) ॥*॥ कटव-
द्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे'
(भ्वा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।१०१) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥
(४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी' इति
ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्नायन्ती बलमद्रिका ॥ १५० ॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' (४।३।
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां ह्रीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानच् (३।२।१२९) वा ।
('त्रायमाणा वार्षिके ह्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।
१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शप्श्यनोः-' (७।१।८१) इति
उम् ॥ (३) ॥*॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति ।

फिन् (३१३१७४) । पृषोदरादिः (६३१७०९) । यत्तु—
‘भवति हिनस्ति रोगम्’ ‘पृषु हिंसायाम्’ फिन् (३१३१७४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्तरि
फिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीवदरयोः क्रियाम्’
(इति मेदिनी) ॥ १० ॥ ‘गृष्टिः’ इति पाठान्तरम् । वर्षति । ‘गृषु
संवर्षे’ (भा० प० से०) । फिन् (३१३१७४) । ‘गृष्टिः श्री
वर्षणस्यर्धाविष्णुकान्तास्तु ना किरौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥ १० ॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४३११२०)
इत्यण् ‘वाराही मातृमेदे स्याद्विष्वक्सेनप्रियौषधौ’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥ १० ॥ बदति । ‘बद स्थैर्ये’ (भा० प०
से०) । बाहुलकादरन् । ‘ब (घ) दरा गृष्टिकार्पास्योरेलापण्यां
क्रियां, पुमान् । कर्पोसस्यास्त्रि, बदरी कोले ह्रीवं तु तत्फले’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ १० ॥ चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति
ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । क्रिप् (३१२१७८) । मारि केश-
शौक्लपनाशने कृत्यते । ‘कुङ् शब्दे’ (भा० आ० अ०) ।
‘ऋरोरप्’ (३१३१५७) ॥ (१) ॥ १० ॥ भृङ्ग इव राजते । ‘राज
दीप्तौ’ (भा० उ० से०) । अच् (३१११३४) । ‘अथ
भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ (इति मेदिनी) ।
‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तोऽदन्तोऽपि ।
रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गराजः भृङ्गराजः
सुजागरः’ इति रमसात् ॥ (२) ॥ १० ॥ द्वे ‘भृङ्गराज’ इति
ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकाम् मन्वते । ‘मन्वि धारणोच्छ्रायपूजनेषु’
(भा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३१२११) । आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वाच्च नुम् ॥ (१) ॥ १० ॥ वायसानामियम् । ‘तस्येदम्’
(४३११२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च
वायसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ १० ॥ द्वे ‘काकमाच्याः’
‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । ‘सदच्काण्ड—’ (ग० ४।
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ १० ॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥ १० ॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अत्यादयः—’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥ १० ॥ मधुरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि—’ (५।
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ १० ॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६३१७०९) ।
‘मिसिः श्री मधुरामास्योः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (५) ॥ १० ॥ अवाक्पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४१) ङीष् । यत्तु—‘पाककर्ण—’ (४।१।६४) इति ङीष्—
इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्काण्ड—’ (ग० ४।१।४) (वा०
६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥ १० ॥ के आरोति । पचा-
यच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी इति । तत्र ।
‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) इत्यस्यापवादत्वात् । ‘कारवी
मधुरावीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥ (७) ॥ १० ॥ सप्त
‘मधुरायाः’ ‘सौंफ’ इति ख्यातायाः । अन्यद्वयम् ‘उंघा-
वली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘स गतौ’ (भा० प० अ०) । ‘बहु-
लमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युञ् ॥ १० ॥ ल्युटि (३१३११३)
‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चार्वा कटंभरा महाबला’
इति रुद्रः ॥ (१) ॥ १० ॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया । ‘करणा—’ (३।३।
११३) इति ल्युट् ॥ १० ॥ ‘सारणी’ इत्यपि । ‘सारणो
राक्षसान्तरे’ । रुद्रमेदे ना, प्रसारणां स्वल्पनयां च सारिणी’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ १० ॥ कटं विभर्ति । ‘संज्ञायां यत्तु—’
(३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥ १० ॥ बलानां बलप्रदानां
राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (४) ॥ १० ॥ भद्रं
बलमस्याः ॥ (५) ॥ १० ॥ पञ्च ‘कुङ्कप्रसारिणी’ इति
ख्यातायाः ॥

जनी जतुका रजनी जतुकृष्णकवर्तिनी ॥ १५३ ॥

स्वस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिषसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘कुदि—’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । ‘जनी सीम-
न्तिनीवध्योरुत्पत्तावोषधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ १० ॥
जायते । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘उल्लकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥ १० ॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां—’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुका’ च ॥ (२) ॥ १० ॥ रज्यतेऽनया । ‘रज
रागे’ (भा० उ० अ०) । ‘करणा—’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘त्यजरज—’ (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद्-

१—इदं च ‘घिनुणि च’ । घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । राजी ।
घिनुनि निपातनास्तिस्रम् । किं निपातनम् । ‘त्यजरज—’ (३।२।१४२)
इति । अशक्यं चातुनिर्देशे निपातनत्वमाशयितुम् । इह हि दोषः
स्यात् । ‘दशनहः करणे’ (३।२।१८२) । दंष्ट्रा । नैतच्चातुनिपातनम् ।
किं तर्हि प्रत्ययान्तस्यैतदपम् । तस्मिन् प्रत्यये लोपो भवति’ इति
भाष्येण प्रत्ययान्तस्येति । स्रवन्तस्येत्यर्थः । यदुल्लङ्घनिकृत्यर्थश्च तत्र
शब्दिदेशः । यदुल्लङ्घनाद्रजेर्न भवति’ इति कैचटेन च विरुद्धम् ।
तस्मात् ‘रजेः क्युन्’ (उ० २।७९) इति क्युनि कित्वाच्च लोपः । गौरा-
दित्वात् (४।२।४२) ङीष् इति बोध्यम् ॥

वित्पि नलोषः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कतु करोति । किप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥*॥ चकं चकमिव वा चर्त्तितुं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०) । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचायच् (३।१।१३४) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१५) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चक्रवर्तिन्याः' 'चक्रवत्' इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूली शङ्खप्रस्थिकेत्यपि ।

कर्चुरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षट् बहवो गन्धयोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ कर्चति 'कर्च गतौ' () । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चुरः स्यात् पुमाञ्शब्दां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४) ॥*॥ पलमन्नाति । 'अष्ट भोजने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१९) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः किञ्चुकः शटी । हरिद्राणो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हेमः ॥ (५) ॥*॥ षष् 'शम्याः' 'कचूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुषधी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निक्षये च बलौ यत्ने यतावपि । (सुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां द्रव्यां प्रसेवके । सुकर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्य' (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिभ्यः ॥*॥ कठति । 'कठ शोके' (भ्वा० प० से०) । अस्मादिभ्यः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कठिल्लकस्तु पर्णसे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्वमेदिनीन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सुसुषति । 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) 'सुषधी कृष्णजीरके । कारवेले च जीरे च' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इणुपच-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् कुन् (उ० ३।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धलोकसंहतौ ।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विभे संभवति । चरणोपात्तचरणस्तु मेदिन्यामुपक्रम्यते । हेमे तु मध्यस्तोऽपि नोपक्रम्यते ॥

पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुलभेदेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यत्वात् वा । 'कपिमडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलम् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौषधी ज्योत्स्न्यां तु बोधिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक्क एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च । 'पटुर्दले च नीरोने चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीवे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

किति ॥ कु ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्तत्वात् । 'कूष्माण्ड्युमायां स्त्री, पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्कं शुक्लवर्णमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्षारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरदिङ्' 'ईर्षारुः कर्कट्यां पठ्यते बुधेः' ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । 'उन्मत्तो (?) धुस्तुर ईर्षारुः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रजकोषात् ॥*॥ 'पर्वारुः' इति पाठे आङ् बोध्यः ॥*॥ ('उर्वारकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेरुत्वे 'उर्वारुः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शकन्भ्वादिः (वा० ६।१।९४) । स्त्रीष्व (वा० ४।१।४१) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । यद्वा छिकायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशानृपे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटुतुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलावूरुमे समे ।

त्विति ॥ तुम्बति रुक्मि । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन् (उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (उ० ४।१।४५) इति वा स्त्रीष्व ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । 'अणि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्युच्यते ।

‘अलाम्बुसु विण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वर्तुलाडलापुनि(नि)म्बवर्णा तु लातुका’ इति वाच-
स्पतिः । ‘अलाम्बुस्तुम्बकः प्रोक्तः’ इति चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
हे ‘तुम्बा’ इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुवा

चित्रेति ॥ चीयते । ‘चिन् चीयने’ (स्वा० उ० अ०) ।
‘अमिचि-’ (उ० ४।१६४) इति कः । ‘चित्राक्षुपर्णी गोडु-
म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनक्षीमेदेषु च
क्षियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमिमक्ष्णोति ।
‘अक्ष् व्याप्ती’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ।
‘गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कर्पो’ इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । ‘तुम्बि अर्दने’ (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप् (४।१।४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—गां डुम्बयति । ‘डुम्बि
अर्दने’ अण् (३।२।१)—इत्याह । तज्ज । धातुपाठेषु डुम्बि-
धातोर्दर्शनात् । अणि ङीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘कर्कटीविशेषस्य’ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि शलति । ‘शल चलने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ज्वलति-’ (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।१।४)
विशति वा । अत्र वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) ।
‘तमिविधिविधि-’ (उ० १।११८) इति कालन् । ‘विशाला
त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि
पृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वार-
यति । ‘वृष् वरणे’ चुरादिः । ‘कृददारि-’ (उ० ३।५३)
इति बाहुलकाद् व्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ देवते
अस्याः । अण् (४।२।२४) । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।१०)
इत्युत्तरपदद्विभिः—इत्याह । तज्ज । मन्त्रद्विषोरेव स्वामिनि
देवतालव्यवहारात् । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।१०) इत्यस्याधि-
कारत्वेन वृद्धिविधायकत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ हे ‘इन्द्रवा-
रुणी’ इति ख्यातायाः ॥

अशोऽन्नः शूरणः कन्दः

अशोविति ॥ अशोसि हन्ति । ‘अमनुष्य-’ (३।२।५३)
इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । ‘शूरी हिंसायाम्’ (वि०
आ० से०) । ‘बाहुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ।
कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु—शूरति—इति विग्रहीतं
मुकुटेन । तज्ज । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपयित्वात् ॥*॥ सूर्यते ।
‘शूरी हिंसायाम्’ । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।१।११३)
वा । इति (शूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ कन्दति ।
कन्दयति । कन्दते वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।
१९) वा । ‘कन्दोऽङ्गी सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘शूरण’ इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । ‘गण्डि गदनेकदेशे’
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा गण्डीन् ग्रन्थीवी-
रयति । ‘ईर प्रेरणे’ (अ० आ० से०) ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१)
॥ (१) ॥*॥ समे तिष्ठति । ‘मिथिलादयश्च’ (उ० १।५७)
इति साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला बीजं मस्याः । ‘गण्डीरो ना
समष्टिला’ इति माला ॥ (२) ॥*॥ हे ‘गण्डीरवृक्षी’ इति
ख्यातस्यानूपजशाकमेदस्य । ‘गण्डीनी’ इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कठति । ‘कठ मदे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कठ-
दिकठिकटिभ्योऽम्बच्’ (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । ‘लबि अवलंसने’ (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कलम्बी तु
शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरवः’ इति वाचस्पतिः । ‘कलम्बी
शाकमेदोऽपि कदम्बशरयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकं ‘करेम्बु’ इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । ‘—उत्तरपदस्य च’
(वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१।४)
॥*॥—अपगतोदका । जाज्वलत्वात् । ‘अपोदका’—इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पोई’ इति ख्यातस्य ॥

अरुणी तु मूलकं

मूलति ॥ ‘मूल प्रतिष्ठायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । ‘मूल रोहणे’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘मूली’ इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलेति ॥ हिलति । ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) ।
‘इयुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्वल् (३।१।
१३३) । हिला चासौ मोचिका च । ‘हयापोः-’ (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हिलसाल’ इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । विरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति ।
‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उल्लकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम् । अभ्यात्मादिठञ्
(वा० ४।३।६०) । ‘इयुयुक्-’ (७।३।५१) इति कः । एवं
(वास्तुकम्) हस्तमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वथुवा’
इति ख्यातस्य ॥

१—‘रम्या वास्तववास्तुकस्तवकिता’ इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

शाकमेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याशः पञ्च शाकमेदाः स्युः । 'शाकाक्ष्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पालङ्गना चिल्लिका चाप्युपोदिका । चाजेरी हिलमोषा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वेति, दूर्व्यते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं पर्वीष्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्वे पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याप्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम् । 'भार्गवी पार्वतीभ्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशस्यायां शारि-बावर्त्योरपि । कणादुरालभापध्यापावर्त्यामलकीषु च । विश्व-भराणुहृद्योः स्यादन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमाभिरवचौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'गोलोमी शतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याप्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति । 'गण्डि वदनेकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालम् । गण्डम-लति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४९) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्य-स्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः' । स्वामी तु—परे द्वे दूर्वामेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

कुरुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विद् कुरु' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गास्त्रिप०' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-विन्दं रजमेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' कुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'सोम्या' इति क्सात्तायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) 'ऋजैन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेमि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ गां जलं प्राति । 'प्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र-स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति द्यातस्य ॥

चूडाला चक्रलोचटा ।

चूडेति ॥ चूडास्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला तूष्ण्यायां स्त्री चूडावति च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चक्रं लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'चट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितप्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्नचिसारतुणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'द्वम उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) 'द्वम्वमिकुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तज्ज । उक्तसू-त्रस्योज्ज्वलदसादिशृतिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशभृशयो-र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उद्विगते, वष्टि, वा । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वक-त्वाच्च वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (२।१।१९) इति निर्देशाशुम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवय-वेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा लृक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वीष्यस्य ॥ (६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुडजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादिप्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादुः । यद्वा अजति 'अजिह्वरीभ्यो निष्' (उ० ३।३८) इति णुः । 'अजेर्बी-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोमन्ते खनेन । 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, गत्वं च—इति सुभूतिः । तज्ज उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्ध्वपान्तरे । त्वक्सारोऽपि च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्कते, अनेन वा । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा-

मङ्गते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगमशा-
स्त्रानिल्यत्वात् लुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिप्राजकयोः'
(६।१।१५४) इति मुद्र ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शक्नममि वा ।
नन्थादित्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताधालिता वा शब्दा-
यन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे'
(जु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३६)
इति पुनः ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आद्यन्तविपर्ययश्च
—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा 'की' इत्य-
व्यक्तम् चकते । 'चक तृप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) कुन् (उ० २।३२)
वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं कायति मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)
'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९) इति डो वा । 'कीचको
दैत्यमिद्राताहतसखनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वाताहतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपणे ना कन्वे
रुमेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ
प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिपति 'गृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'अर्तिपूर्वपि—' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥*॥ बाहु-
लकादुप्रत्यये उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः
कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
खी तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेज-
यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे
वध्यमे ना शरं जले' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'सुरस्तु मुञ्जो
बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च ।
सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा इति लिखि-
तमस्ति । तच्च ककारश्चयश्रवणापत्त्या प्रक्षिप्तमिव भाति । चकषातोर्दं-
त्यये कनः संगतावपि कुनः सर्वथाऽसंगतः ॥

॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' () । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम धाने' सौत्रः । ध-
म्यते वा 'बहुलम्—' (उ० २।७८) इति युच् । यस्तु—'ध्मो
धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तत्र ।
उब्बलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्शनात् । सौ-
त्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । कूरे भस्माध्मापके च
धमनी कंभरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
पोटेन संश्लेषेण । गलति 'गल भदने' (भ्वा० प० से०) ।
खवणे (जु० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगलः
पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि
'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश कीर्त्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगमेदे' (इति हैमः) ।
'काशीवाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्च तृ-
णवाचकः' इति शमेदः । गौरादिबीष् (४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥
इक्षुवद्गन्धोऽस्याः । समासान्तविधेरनिल्यत्वात्तत्त्वम् । (५।४।
१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षो कोष्ठ्यां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्विप् (३।२।१७८) वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च 'एको वत्वजः' इति (१।२।
४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वगह' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अत्यते, वा=पूरयति पूर्यते, वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वच्
(३।३।१९) वा । 'रसालं सिद्धके बोले रसालवेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (उ०
प० से०) 'इषेः कषुः' (उ० ३।१।५७) । 'षडोः कः ति'
(८।२।४९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तद्देवाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः
सुकुमारकः' । पुण्ड्रकान्तारकादयः । 'पुण्ड्रि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।

‘स्वामी-’ (उ० २।१३) इत्यादिमा रक् ॥*॥ प्रशस्यणि (५। ४।३८) । पौण्ड्रः । ‘पुण्ड्रेऽसौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः’ इति वाचस्पतिः । ‘पुण्ड्रो दैत्यविशेषेष्थमेदयोरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूजि नीचदन्तरे ॥)’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कान्तं रसमृच्छति । ‘अ गतौ’ (भा० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘इष्टुमेवस्य’ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ वि पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) । वुच् (उ० २।७८) वा ।—विषिष्टजनमीरयति । ‘शूर वीर विकान्तौ’ (वु० आ० से०)—इति मुकुटः । तच्च । विग्रह-प्रदर्शनधातुपुन्यसनयोर्विद्वत्त्वात् ॥ (१) ॥*॥ अच् (३।१। १३४) । अतिशयितं वीरम् । ‘द्विवचन-’ (५।३।५७) इति तरप् । ‘स्याद्वीरणे वीरतरं वीरधेष्ठे शवे च ना’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तृणमेवस्य’ ‘गौडर’ इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलवं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) ‘वशेः कित्’ (उ० ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥*॥ न भयमस्मात् । ‘अभया जी हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नलं गन्धं ददाति, दयते वा । ‘डवान् दाने’ (वु० प० अ०), ‘देङ् पालने’ (भा० आ० अ०) वा । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘नलर्वं स्यात्पुणरसोशीरमांसीषु न द्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सेवितुमर्हम् । ‘वेष्टु सेवने’ (भा० आ० से०) । अर्हे ण्यत् (३।३।१६९) । ‘सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नञ् ॥*॥ ‘मृणालम् अप्यत्र’ । ‘मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा जलो जड आशयो यस्य । ‘जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ लाति दोषान् अच् (३।१।१३४) क्तिप् (३।२।१७८) वा । ला मज्जा सारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ लङ्घते रोगान् । लङ्घते वा भूष्यत्वात् । ‘लघि गतौ’ (भा० आ० से०) । ‘लङ्घिबन्धोर्नलोपथ’ (उ० १।२९) लघु लीयते । ‘लीङ् लेषणे’ (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं काम ॥*॥ व्यस्तमपि । ‘लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं कञ्जु’ इति सुश्रुतः । ‘लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं कञ्जु’ ॥ (८) ॥*॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवलीयते दाहोऽनेन, इति—‘अवदानम्’ इति तु स्वामी—इति मुकुटः ।

तच्च । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । ‘अवलीयते दाहोऽनेन’ इति स्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥*॥ केचित्तु—‘अवदाहेष्टम्’ ‘काप-वम्’ इति नामद्वयमाहुः । ‘लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे । अवदानमिन्द्रशुसमवदाहेष्टकापथे’ इति वाचस्पतिः ॥ (९) ॥*॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा इष्ट-केव दृढः पन्था यस्य, इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘वीरणमूलस्य’ ‘वश’ इति ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छयामाकममुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । ‘तृण अदने’ (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न । घमर्थे कस्तु परिगणनाच्च ॥ (१) ॥*॥ गिरति, गीर्यते वा । ‘गु निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘गो मुट् च’ (उ० १।१५) इत्युतिः () ॥ (१) ॥*॥ श्यायते । ‘श्वैङ् गतौ’ (भा० आ० अ०) ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा श्यामं वर्णमकति । ‘अक गतौ’ (भा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥*॥ ‘श्यामाकः श्यामकोऽपि च’ इति हलायुधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्वादिस्त्रम् (वा० ६।१।९४) बोध्यम् । यस्तु—‘श्यालधूम्यो मकन्’—इत्याह मुकुटः । तच्च । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (सौवा इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ प्रमुखशब्दाधीनाराणाः । मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्ककोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कुशयति । ‘कुशिर श्लेवे’ () । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योक्तमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वरुणा कुशं जले’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुशयति । ‘कुय पूतीभावे’ (भा० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । —‘कुशति’—इति स्वाम्युक्तविग्रहचिन्त्यः । ‘कुथः क्रीपुंसयोर्वर्णे कम्बले पुंसि बर्हिषि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हभ्यते । ‘हभी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ पूयतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेघ्ये स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘दर्भविशेष-वस्य’ ॥

अथ कचृणम् ।

पौरसौगन्धिकव्यामदेवजग्धकरौहिणम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः । (‘कचृणं तृणमितृष्ट्योः’ इति मेदिनी)

॥ (१) ॥*॥ पुरे अर्थम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'यौरे त्रिषु पुरोद्गते कृते पुनर्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सोमनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठन् । 'सौगन्धिको गन्धवणिकः सौगन्धिकं तु कृते' । गन्धोत्पले पद्मरागे कङ्कारे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्वे चिन्तायाम्' (भा० प० अ०) । बाहुलकाम् । ('ध्यायं दमनके गन्धतृणे श्यामेऽभिषेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरयते स्म । कः (३।२।१०२) 'अदो जग्धिर्ल्यसि किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥ रोहति । 'रोहेर्ह्रस्वि' (उ० १।४७) इति टिषच् । 'कृते दौहिर्बं ह्रीबं पुलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥*॥ वद् 'रोहिस्' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छात्रातिच्छत्रपालद्वौ

छत्रेति ॥ छदति, छादयति, वा । छद् अपवारणे । व्रन् (उ० ४।१।५९) 'इस्त्रन्निष्ठु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । 'छात्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुषिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिकान्तच्छत्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति टक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भूर' अव्ययं वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—छात्रादिपक्ष पर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भा० प० से०) । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खष्प-शिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य' ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अयते । घन् (३।३।१९) 'घनपोष' (२।४।३८) इत्यर्धेऽस्तु ।—'घस्यते'—इति विग्रहन्तौ स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घनपोष' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, यूयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'वहि-युभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवाचवनीयतृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृण अदने' (त० उ० से०) । अमर० २४

घन् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (१) ॥*॥ अयते । 'अर्जे अर्जने' (भा० प० से०) । 'तृणाख्यायां कित्' (उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् भवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-रोगे स्याद् अर्जुनीगधि । उषायां बाहुदानयां कुड्यामपि च कथित' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'ताल प्रतिघायाम्' चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-स्फाले ह्रमान्तरे । वाद्यमाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली जटीषधौ । ह्रीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तलति । अच् (३।१।१३४) 'तलध्वपेटे तालद्वौ तलं ज्याघा-तवारणे । त्सरी खभावधरयोस्तस्त्रीघाते च संमतम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'जल गन्धे' (भा० प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । घन् (३।३।१९) नालिद्यासौ केरश्च ॥*॥ कपिलिकादिः (बा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥ लङ्गति, 'लङ्गि गतौ' (भा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिके-लस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भा० आ० से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगद्वयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूम् प-वने' (भा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । यमि कुत्वे पूगः—इत्याह । तच्च । पूजेचुरादिष्वन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्वाप्रसङ्गात् ।

१—कद्वितीयरेकचतुर्थः 'नालिकेरवितस्तिळकः' इति दमयन्तीशेषात् । २—रद्वितीयकचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिकेलीवनैः' इति नासवदत्ताशेषात् ॥

‘निष्ठायासनिटः’ (७।१।५३) इति वार्तिकम् । ‘पूगः कमु-
कसंययोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कामति । ‘कमु पादवि-
क्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाहुः ‘संज्ञायां कन्’ (५।
३।७५) । ‘कमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले
कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोघ्रपूगयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ गुषन्त्यनेन । संसकलात् । ‘गु पुरीषोत्सर्गे’ (तु० प०
अ०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकाहुणाभाव इति । तज्ज । अस्य कुटादित्वात्
॥*॥ ‘गुवाकोऽपि च गुवाकः’ इति तारपालः । तत्र बाहु-
लकादीर्घः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । ‘पृ
पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । ‘उदोष्मपूर्वस्य’ (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उलम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तज्ज ।
‘इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी—’ (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधा-
त् । यदपि—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०)—इत्ययं
धातुरुपन्यस्तः । तदपि न । ‘खपूरः’ इति रूपप्रसङ्गात् ।
(‘खपूरः कमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च’ इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘पूगवृक्षस्य’ ‘सोपारी’ इति ख्यातस्य ॥
अस्य तु ।

फलमुद्गमम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
लात् । उद्विजन्तेऽनेन । ‘ओविजी—’ (तु० आ० से०) । ‘ह-
लश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कमुकफ-
लस्य’ ॥

एते च हितालसहिताखयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्याखयो हितालेन चतुर्थेन
संहिताः खर्जुराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।९०)
इत्यूरः । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः’ (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘जातेरली—’ (४।१।६३) इति ङीष् ।
गौरादिः (४।१।४१) वा । ‘वनखर्जूरी’ इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्वल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ तुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातिलात् (४।१।६३) गौरादिलात् (४।१।
४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ‘तृणद्रुममेदानां पृथक्’
एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्वक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । ‘पिच क्षरणे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सिञ्चे संज्ञायां हनुमौ कश्च’ (उ० ५।६२) । यद्वा हिञ्चति ।
‘हिंसि हिंसायाम्’ (उ० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहः कण्ठीरवे राक्षौ सप्तमे चोत्त-
रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्या स्यात्’ (इति मेदिनी) ।
‘सिंही खर्भानुमातरि । वासावृहस्योः क्षुद्रायाम्’ (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । ‘पञ्चि विस्ता-
रे’ (भ्वा० आ० से०) पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पा-
दाश्च पञ्च आस्यानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ ह-
रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ—’ (५।४।११३) इति
घञ् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धबालाः सन्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।
२।११५) इतीनिः । ‘केसरी तुरगे सिंहे पुंनगे नागकेसरे’
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । ‘शू हिंसायाम्’
(क्वा० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘हलद-
न्तात्—’ (६।३।९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।
११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । ‘अच इः’ (उ० ४।
१३९) । ‘हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चलुकमेकयमाहिषु । कपौ सिंहे
हरेऽर्जेऽशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः’
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘सिंहस्य’ ॥

शार्दूलव्रीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्विति ॥ शारयति । ‘शू हिंसायाम्’ (क्वा० प० से०) ।
स्वार्थणिचः क्तिप् । इयते । ‘दृङ् परितापे’ (दि० आ०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकालक् । यद्वा मृणाति ।
पिञ्जाद्युलक् (उ० ४।९०) बाहुलकाहुक्वृद्धी । ‘शार्दूलो
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुमेदे च सप्तमे तृतरस्थितः’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ इयते । ‘इङ् गतौ’
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । व्रीपाकार-
रेखावत्त्वाद् व्रीपं चर्मोस्त्यस्य । ‘अतः—’ (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । ‘घ्रा गन्धोपादाने’
(भ्वा० प० अ०) ‘व्याजि घ्रातेष्व जातौ’ (उ० ५।६३)
इति कः । यद्वा ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ।
‘पाघ्रा—’ (३।१।१३७) इति शो न । ‘जिघ्रः संज्ञायाम्—’
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । ‘व्याघ्रः स्यात्पुंसि
शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । अष्टे नरावुत्तरस्थः कण्टकार्या
तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥३॥*॥ त्रीणि ‘वाघ’ इति
ख्यातस्य ॥

तरक्षुस्तु मृगावनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरे गतिं मार्गं वा क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसा-
याम्’ (त० उ० से०) । मितद्वाद्विः (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ मृगमति । ‘अद् भक्षणे’ (अ० प० अ०)

ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैदुआबाध' इति
ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति
मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते
गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'बृह् प्राणि-
गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'कृचो हेतु—' (३।२।२०)
इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपाशवः'
इति शमेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमत्वात् । रः । यद्वा
शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।
१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति । 'घृषु
संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः
स्त्री घर्षणस्यर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा कोलस्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं
च बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यमेषजे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५)
॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) । इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुल-
कात् किः । ('अथ किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति
हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति मुकुट-
धिन्यः । किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्रास्त्यस्य ।
ग्रीष्वादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासास्य ।
ग्रीष्वादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि
यस्य ॥ (१०) ॥*॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र कुटादि-
त्वाङ्गुणाप्रसङ्गात् । कुडनम् । घञ् (३।३।१२९) । क्रोडोऽस्या-
स्ति । अर्श आद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दार-
यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूक-
रस्य' ॥

कपिप्लवंगप्लवगशास्त्रामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कुण्टिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन् । 'कपिर्ना सि-
ङ्गके शास्त्रामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
सवनम् । 'बृह् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप' (३।

३।५७) लुवेन गच्छति । 'ममश्च' (३।२।४७) इति कच् ।
'खण छिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ छित्वाभावे 'ल्लवंगमः'
च । 'प्लवंगमश्च मण्डके तथा शास्त्रामृगेऽपि च' (इति मे-
दिनी) (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।३।४८) इति
डः । 'प्लवगः कपिमेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ शास्त्राचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुल्लेऽस्य—
इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादि-
भ्योऽटन्' (उ० ४।८१) मुकुटस्तु—मर्कः सौत्रादृत्यर्थाङ्गु-
रादित्वादिकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-
न्त्यम् । मर्केश्वरादित्वाभावात् । यदपि—भ्रियते । 'जटम-
र्कटौ' इति मृद्धोऽटन्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि
निर्मूललादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण्
(४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०)
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादी'
(अ० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । वि-
गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (क्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥
'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)
'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायो-
रपत्यम् । 'अत इम्' (४।१।९५) । किर्दनुमान् ईशो यस्य ॥
(८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य' ॥

मथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभाल्लुकाः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यत्तु मुकुटेन
'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुच्चलदस्तादौ न दृश्य-
ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्ल-
कादित्वात् (उ० ४।४१) वीर्धमभ्योऽपि । 'भल्लूको भल्लुको
भल्ल इत्युल्लकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) 'भाल्लूकः' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्षो-
ति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'ऋक्षः पर्वतमेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृत-
वेचनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋ-
क्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२)
॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४) ।—
भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संघातविगृही-
तमिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकमल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् ।
आभिमुख्ये' (इति मेदिनी) । ('भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके

१—'दधति कुहरभाजां यत्र भल्लूकयूनाम्' इति प्रयोगात्—
इति स्वामिमुकुटौ । २—'अच्छमल्लपरिषद्विहरन्ती' इत्यग्निनन्दः—
इति मुकुटः ।

शब्दमेवेति तु न द्वयोः । भङ्गातक्यां श्रियां भङ्गी' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ भालयते । 'भल आमण्डने' चुरादिराकुलीयः ।—भालयति—इति मुकुटखिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भालु' इति क्वातस्य ॥

गण्डके खड्गखज्जिनौ ।

गण्डकेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गण्डति संहतो भवति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविधा-प्रमेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड मेदने' (उ० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'खड्गो गण्डकश्चासिबुद्धमेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) । (२) ॥*॥ खजः शृङ्गमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'खज्जी ना गण्डके मञ्जुचोवे खजधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति क्वातस्य ॥

लुलापो महिषो बाह्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुवति पठे । 'लुड संश्लेवे' (उ० प० से०) । प्रोति । 'आप्ल व्याप्तौ' 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डल्योरेकत्वम् । आ (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लुलक्षासावापध । यद्वा । लुल्यन्ते । 'लुड विलोडने' () निदाण्ड (३।३।१०४) । लुला विलोडिता आपो येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो घातुर्वा ॥*॥ ('लुलार्यः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्प्रत्ययः ।—'लुलिकुलिकविभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषु न पश्यामः । यद्वा अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलक्षासावयध ॥ (१) ॥*॥ महति, मल्यते, वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमशोष्टिषच्' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते । 'महिद् ह्यदौ' (भ्वा० आ० से०) । आगमशासनस्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'टिष्ठा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ बाहानां द्विषन् । बाह्वेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति । 'स गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्मूलकायत्वात् । 'ईषदर्धे च' (६।३।१०५) इति कोः कदेशः ॥ (४) ॥*॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकम्वादिः (वा० ६।१।१४) । प्रक्षायण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य इम इव । पुत्रबाहन-

१. तथा च मयोगो दृश्यते 'सुरविधुतधरित्रीमित्रकायो लुलायः' इति—इति मुकुटः ॥

खात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'महिषस्य' ॥

श्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोडुफेरुफेरवज्जम्बुकाः ॥ ५ ॥

श्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्ध-आणच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगाळेऽपि क्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वार्धमिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्ते इव 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज वि-सर्गे' (उ० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०५) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्ब-रश्चकराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च' इति शमेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके दैत्ये शृगालं उमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते 'वञ्च प्रलम्भने' (उ० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ।—वक्ष्यति—इति मुकुटोक्तिखिन्त्या । आकुलीयस्य वञ्चेरात्मने-पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुकै' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्वत् क्रोडुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्ययं रौति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो रवोऽस्य । 'गृहारूपं वृषमेढः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरो-ऽतिरुजः फेरः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसाङ्गः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृगवादिः (उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः, तुक्च—इति मुकुटखिन्त्यः । यिलोपप्रसङ्गात् । डुकोऽप्रसङ्गाच्च ॥*॥ उल्लादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बुकश्च । 'खरोड्रकपिज-म्बुकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आण्डुभुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आण्डुभ्यो गृहम्, वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'ज्वरस्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ । ङीर्षः (६।१।१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विष्यते, वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । 'तमिविषिविडि' (उ० १।११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्डि मुखम् । 'मृदु शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिभृजिभ्यां चित्' (उ० ३।

१३७) इत्यारम्भः । 'मृजेर्द्विः' (७।२।११४) । 'मार्जोर
योतो अद्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषाण् मृषकान्
प्रकाशति । 'दंश दशते' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) सार्थे कम् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आद्यन् भुक्ते ।
आद्यन्भ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पाठनाभ्यवहारयोः' (६० प०
अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जोरस्य' ॥
मयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकारमजे ॥ ६ ॥

वेति ॥ गोधामा अपत्यम् । 'गोधामा ठक्' (४।१।१२९)
॥ (१) ॥*॥ 'आरगुवीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥
शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाद्रो-
धामां जातस्य 'अम्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

आविष्णु शब्दः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)
क्तिप् (३।२।१७८) । 'नहिद्वि' (६।३।११६) इति धीर्धः ॥
(१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अ-
द्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न क्षियां शङ्को
ह्रीं श्वेडेपुतोमरे । मदनदुश्चाविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोमि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात्
(उ० १।१।०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।
१।६४) वा ङीष् क्षियाम् ॥ (१) ॥*॥ ङीत्वाविवक्षायां शल-
लम् । ('तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममा-
ला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पचा-
यचि । 'शलं तु शलकीलोमि शल्लो मृजे गणे विधौ' (इति
विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वा-
तप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माह ईप्रत्ययः कित् । 'वात-
प्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः
समीरमृगः' इति बोधायनात् ङीलमप्यस्य—'कृदि-
कारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु-
कारप्रहणस्य तपरार्थत्वादीर्णान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१)
॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगमे-
दस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृ-
गयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकु-
टस्थित्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्र-
धानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-
मृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ चर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इष्टुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृन् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । 'सृष्टुषिष्टुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृगयते व्याधेः । 'मृग अन्वेषणे' (बु०
आ० से०) घम् (३।३।१९) ।—'घमर्थे कः' (वा० ३।३।
५८)—इति मुकुटः । तच्च । परिगणनात् । घमापि रूपस्थितेः ।
अदन्तत्वाङ्गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पक्षौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रमे-
दयोः । अन्वेषणायाम् आभ्याम् मृगी तु धनितान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रणि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२)
॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-
लकाङ्गु ॥*॥ 'वातायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३)
॥*॥ हरति मनः, हियते गीतेन वा । 'स्यास्त्याङ्गुविभ्य
इनच्' (उ० १।४।६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वधिवे-
यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्तमेदयोः । सुवर्णप्र-
तिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः
॥*॥ 'विधाची चारुलोचनः' इति रभसः । पञ्च 'हरि-
णस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मस्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-
यवो वा । 'एण्या ढम्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्)
'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-
तादिभ्योऽङ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उमे त्रिषु ॥ ८ ॥

उमे इति ॥ उमे ऐण्यैणे ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूदश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणमेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति ।
'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—
'कन्देर्नलोपश्च' इत्यारम्भः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद-
त्तादिषूकसूत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरि-
णान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः ।
'रम्भाङ्को च कदली पताकामृगमेदयोः' (इति लान्तेषु
मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे
सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कन्दति । 'कधि
आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।०६)

कलम् । गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दर्ल त्रिषु कर्पाळेऽप्यु-
परागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रमेदयोः'
इति कान्तेषु मेदिनी) । अत एव—इजन्तावेतौ—इति स्वामी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिन् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
ग्रीहिमेवे तस्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जा-
दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अत उत् । यद्वा चमूः चम्वां वा ऊर्यस्य ॥ (१)
॥*॥ प्रीणाति । प्रीयते वा । 'प्रीन् तर्पणे' (क्वा० उ० अ०) ।
'प्रीह प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनावूरु यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृगाणाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कुरांवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैणश्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-' (२।१।
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिशपायां मृगमेदे क्षु-
हीतरौ' इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः ।
'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥
रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'जम्बादयश्च' (उ०
४।१०२) इति साधुः । 'रुहर्वैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ नितरामश्चति । 'नावशेः' (उ० १।१७) इति कुः ।
न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कृत्वम् । 'न्यङ्कर्मणे मुनौ' इति
हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते रज्यते वा । मृगधादित्वात्
(उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति
व्याख्यत । तत्र । रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥
शं वृणोति । 'शम् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः
संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंखरौ दानवान्तरे । म-
त्स्येणगिरिमेदेषु शंखरी पुनरोषधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रौहिर्बं तृणमेदमति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिर्बं
कट्टणे क्लीबं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे सारङ्गे च
गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) यद्वा पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरभिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगे विन्दुः

पृष्वैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याधिः । ('पृषतवत् पृष-
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते ।
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति ।
बाहुलकाणः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । इयर्ति वा बाहुलकात्
इयन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(उ० प० से०) अष्ट्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥*॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अष्ट्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्याद-
श्यश्चाकलोचनः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रोह-
ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (१) ॥*॥ च-
मति, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
र्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे
क्षी तु मञ्जरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवे
द्वादश 'मृगमेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । 'गन्ध अर्दने'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अ-
र्बति । 'अर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गन्धश्चासावर्बश्च शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा गन्धे
अर्बो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुमेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते)
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मृगाति । 'शु हिंसायाम्' (क्वा०
प० से०) । 'कृशूलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२९) ।
'अष्टापदे च करमे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करमे बानरभिदि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'उव-
लिति-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्नेन वा । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः
क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे ।
हये च पशुमेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सुषस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'शुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवनम् ।
'कृदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश द्रुतगतौ'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो
येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमे-
षहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दाध्याः । प-
श्यति सर्वमविशेषेण । 'दक्षिद् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्या-
तमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २ रौहिर्बं इत्यन्तोऽपि 'स एव
रौहिर्बं मध्ये चरति' इति भवभूतिः । 'रुणद्धि कश्चित् कुमे
क्षुतरौहिणी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

‘अजिह्वि—’ (उ० १।२७) इत्युः पक्षिरादेशः । यत् मुकुटः—
पक्षेः सौत्रधातोः ‘अपद्वादयः इति कः’ इति सुभूतिः—
इत्याह । तदुक्तसूत्रासरणमूलकम् ।—पादयन्ते पाशैः—
इति खान्मप्येवम् । ‘मृगमेदानाम्’ पृथक् ॥

उन्मुक्तमूषिकोऽप्याखुः

उन्मुक्ति ॥ उन्ति । ‘उन्नी छेदने’ (उ० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तः । ‘कन्दुकन्दुरुकन्दुरः’ इति शब्दार्णवः ॥
(१) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । ‘मु-
ष्णातेर्दीर्घश्च’ (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ ‘मूष स्तेये’
(भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । ण्वेल् (३।१।
१३३) । ‘मद्रमूषिक आसन्दी कुन्दुरुकन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो बिलेशयः’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । ‘खनु अवधारणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञ्’ (उ० १।३३)
इत्युः । मुकुटस्तु—‘आङि खनिर्वह्योर्नलोपश्च’ इति कुर्नलो-
पश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूषिकस्य’ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरीति ॥ गिरति ‘कृगृपृकुटि—’ (उ० ४।१४३) इति
इः किक । ‘श्रुत इत्—’ (७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५)
॥ (१) ॥*॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । ‘स्वर्वा-
खुर्बालमूषिका’ इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वल्पमू-
षकजातेः’ ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘श-
कादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८९) ॥ (१) ॥*॥ कृकं क्षिरो ग्रीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । ‘लस शिल्पयोगे’ चुरादिः
‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सरटस्य’ ‘किर्काट’
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुस्येति ॥ मुस्यति संशयम् । ‘मुस खण्डने’ (दि० प०
से०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वान्दीर्घः ।—
जातो ङीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तच्च । जीविषयत्वात् ।
‘मुसलं स्यादयोमे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्या-
माखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥*॥ तालव्यमध्या
(मुसली) इति खामी ॥ (१) ॥*॥ अल्पा गोधा ‘अल्पे’ (५।
३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका । ‘उयेष्टा जी कुड्यमत्स्या

१ अन्वि (३।१।२३४) । गौरादित्वात् (४।१।४२) जातित्वात्
(५।१।६३) वा ङीष् ‘मूषी’ ञिप् ॥ ‘हन्ति कीटविषं सर्वं
संज्ञा मूषीविषं च यत्’ इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥
२—‘मुषली’ मूष्यन्मध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

अ गृहगोधा गृहगोधिका’ इति साहस्यः ।—‘गृहगो-
धिका’ इति पाठः सम्यः इति खामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृह-
गोधायाः’ ‘विह्वसिया’ इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लूनाति । ‘लून् छेदने’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘हसिमृग—’ (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—
बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । ‘लूता
लूतका’ इत्यमरदत्तः । ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तन्तुन् वयति । ‘वेन् तन्तुसंताने’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘ह्रवामश्च’ (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तन्तुं
तन्तुन् वयति ‘तन्त्रवायः’ इति खामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णेव
तन्तुर्नाभावस्य । ‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागादच् ।
‘ह्यापोः—’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥*॥ मर्कति । ‘मर्क’ सौत्रो
धातुर्गृहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८९) अटन् । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ‘अथ मर्कटकः सस्यमेदे वानरलतयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘ऊर्णनाभस्य’ ‘मकडी’
इति ख्यातस्य ॥

नीलङ्गस्तु क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लज्जति । ‘लङि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
नीलति वा । ‘णील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) ‘खरुशङ्कु—’ (उ०
१।३६) साधुः । ‘नीलङ्गरपि नीलाङ्गः’ इति द्विरूपको-
शः । ‘नीलङ्गः स्यात् कर्मो पुंसि भम्भराख्यां तु योषिति’ इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ कामति । ‘कम् पुादविक्षेपे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कमितमिशस्तम्भामत इत्’ (उ० ४।१२२) इति किः
॥*॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । ‘द्वयामये भवेत्पुंसि कीटे च
क्रिमिवत् क्रमिः’ इति रभसः । ‘क्रिमिर्ना क्रमिवत्
कीटे लाक्षायां कृमिले खरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुनकीडा’ इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । ‘कुम्भपरीषु-
च’ (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि
स्त्रीत्वबोधनाय—‘उमे’ इति । द्वे ‘कर्णजलौकायाः’ ‘गो-
जर’ इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

वृश्चीति ॥ वृश्चति । ‘ओ व्रश् छेदने’ (तु० प० से०)
‘वृश्चिकृष्योः किकन्’ (उ० २।४०) । ‘ग्रहिज्या—’ (६।१।
१६) इति संप्रसारणम् । ‘वृश्चिकस्तु वृणे राशौ शूककीटो-
वधीमिदोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः ।

२—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु ‘कर्ममे गदे’ इति व्याख्यातं
मङ्गप्रामाण्येन ॥

काकपार्थिवः (वा० २।१।४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्ण-
विभक्तककुनिविशेष्य' ॥

अलिङ्गणौ तु वृद्धिके ।

अलीति ॥ अलति-दशे समर्थो भवति । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । 'मज्जविक्रयोरलिः' इति रमसः ॥*॥ बाहुल-
कादिप्रत्यये वीर्णदिरपि । 'इत्थिको हुण आलिः स्यात्'
इति वीपाहितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'मीमांसित्वात्' (५।२।११६) इतिः । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्या-
द्वृद्धिके अमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हुणति ।
'हुण हिंसागतिर्कौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'हुणं चापेऽलिनि हुणः' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके-इति
स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इत्थिकस्य' 'वीछी'
इति क्वातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । वातुप्रत्ययः
(३।२।१२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७)
इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तत्वेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारापतः कलरवः' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगा-
न्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-
वा' इति क्वातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पञ्जी इयेनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युट् (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'इयेने पञ्जिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पञ्चमस्य । अतः-' (५।२।११५) इ-
तीतिः । 'इयेनाख्यो विहगः पञ्जी पञ्जिणौ सरपक्षिणौ' इति
शाम्भतः ॥ (२) ॥*॥ इयायते । 'इयैद् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'स्यास्याहवविभ्य इन्' (उ० २।४६) । ('इयेनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'इये-
नस्य' 'वाज' इति क्वातस्य ॥

१-भावे तु 'अव्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

उलूके तु वायस्तारातिपेक्षणी ।

उलूकति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) ।
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः पुंसि
काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतपति, प-
च्यते वा दुःखेन । 'दुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । 'प-
चिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति लुन् । अत इ-
लम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति शुषः । यत्तु मुकुटः-
कृमादित्वात् (उ० ५।३५) लुन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अत एत्वम्-इत्याह । तच्च । 'पचिमच्योः' इति
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादित्वकल्पनाया अन्याप्यत्वात् ।
'अथ सक्काख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो
नखाक्षी पीयूषर्धरी । काकभीर्नक्षत्राक्षरी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'भूकस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।
१३४) (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भर-
द्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वाच्य-
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्रटाख्यविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति
क्वातस्य ॥

खजरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खजेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥*॥ खजति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्यादित्वात् (३।१।१३४)
ल्युः । 'खञ्जनः खजरीटे, क्षी सर्वप्या, खञ्जनं गतौ' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति क्वातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कहते ।
'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क-
हश्चपक्षिजे क्वातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'बाणोपयोगिपञ्चस्य पक्षिमेदस्य' 'कंक-
हड' इति क्वातस्य ॥

अथ चाचः किक्कीदिभिः ।

अथेति ॥ चाचयति । 'चष हिंसायाम्' (तु० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्य-
न्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'क्षुपक्षि-
मिदोच्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रमसः ॥ (१) ॥*॥ 'किक्की'
इति वीच्यति चाचते । 'दिदु कीकादौ' (दि० प० से०) ।

‘कृविष्टि-’ (उ० ४।५६) इति साधुः । ‘किंकीदिविष्य
‘वाषः स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘वाषो दिविः किकिः
स्युतः’ इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वाषस्य’ ‘वास’
इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडास्य । कलिं कलहं गच्छति
वा । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति खच् । ‘खच् ङिद्वक्तव्यः’ (वा०
३।२।३८) । ‘कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भृङ्गि नीवृति । न
द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा विभर्ति कुलम् ।
‘भृजः किमुट् च’ (उ० १।१२५) इति गन् । ‘भृङ्गो धूम्या-
टषिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं शुद्धत्वचि’ (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भृङ्गस्य’ ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति ।
‘दारावाहनोऽणन्यस्य च टः-’ (वा० ३।२।४९) । वासार्थं
दारु आघाटयति । ‘घट संघाते’ चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥
सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । ‘काष्ठकुट्टः श-
तच्छदः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठकुट्टस्य’
‘काठकोरा’ इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । ‘शू हिंसा-
याम्’ (क्या० प० से०) ण्यन्तः । ‘तरत्यादिभ्यश्च’ (उ०
१।१२०) इत्यङ् ।—शारेरङ्—इति मुकुटः । तच्च ।
उज्ज्वलदत्तादिशिवेतत्सूत्रादर्शनात् । ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः
शबले हरिणेऽपि च’ इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति ।
‘सुवृजोर्द्विश्च’ (उ० १।११२) इत्यङ् ।—‘सु गतौ’
(भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।
२।१) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । ‘सु-
वृजोः’ इति सिद्धत्वाच्च । णिच्ः प्रयोजनाभावाच्च । ‘चातके
हरिणे पुंसि शारङ्गः शबले त्रिषु’ इति दन्त्यादौ रभसात् ।
यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘सा-
रङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति
वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।
३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । ‘चते याचने’ (भ्वा०
प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चातक-
पक्षिणः’ ‘पपिहा’ इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । ‘वच परिभाषणे’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘कृके वचः कुश्च’ (उ० १।६) इत्युण् ।
‘कुकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे’ इति विश्वः ॥ (१)
॥*॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । ‘कुक आदाने’
(भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ।
कुटति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।
१।१३५) इति कः । कुका कुटः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२)
इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ।—कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपध-
त्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तच्च । अणस्तदपवाद-
त्वात् । ‘अकाराभिरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१)
इति वार्तिकाद्वा । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् ।
‘कुकुव्यवृत्तचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे
तृणोल्कायां च कुकुमे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ चरण-
आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘कुकुटस्य’ ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चटेति ॥ चटति । ‘चट मेदने’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वङ्कते । ‘वकि गतौ’ (भ्वा०
आ० से०) । अण् (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘कलविङ्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘चटकस्य’ ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां ‘पुंयोगात्-’
(४।१।४८) इति प्राप्तौ ङीप् जातिलक्षणङीष् (४।१।६३) च
अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५)
नेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकस्त्रियाः’ ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । ‘चट-
काया ऐरक्’ (४।१।१२८) ‘चटकादपीति वक्तव्यम्’ (४।१।
१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः ।
तच्च । ‘पुमान् स्त्रिया’ (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या
द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकपुमपत्यस्य’ ॥

स्त्र्यपत्ये चटकैश्च हि ॥ १८ ॥

कृयेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । ‘स्त्रियामपत्ये
लुग्वक्तव्यः’ (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । ‘लुक्त्वदित-
लुकि’ (१।२।४९) । पुनश्चाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘चटकस्त्र्यपत्यस्य’ ॥

कर्करेडुः करेडुः स्यात्

कर्केति ॥ ‘कर्क’ इति रेडति । ‘रेड् भाषणे’ (भ्वा० उ०

से०) । मृगय्यादिः (उ० १।३७) ।—‘अपष्टादयश्च’—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । ‘कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः’ इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभवादिपक्षिमेदस्य’ ॥

कृकणककरौ समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘क’ इति शब्दकरणशीलः । ‘कृभो हेतुताच्छील्य’ (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभपक्षिमेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । ‘कुक् आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलिकत्यनि—’ (उ० १।५४) इति लच् ।—‘अजिरादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तन्न । किरन्वि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ अपि कायति । ‘आतस्योपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘वष्टि भागुरिः’ इत्यलोपः ॥ (४) ॥*॥ अत्वारि ‘कोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्वलिमुग्धायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्भीका—’ (उ० ३।४३) इति कन् । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रमेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रमेदद्वीपमेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलयवां च काकमाध्यां च योषिति ॥ काकं सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ करोति शकुनम् । ‘शक्यादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुसुमे निन्यजीवने । एकादशाहादिभ्रादे दुर्दुरुडेऽपि वायसे । (करटो वायमेदे)’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो लघुने निम्ने फेनिले काककङ्घयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । ‘ध्वाक्षि घोरवाशिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘ध्वाङ्गः काके वकेऽर्थिनि । गृहे,

१—गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—‘ध्वजो धूमश्च सिद्धश्च आ वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याणा ईशानान्ताः क्रमादमी ॥’ इत्यनेकार्थकैरवाक्यकौमुदी ।—‘ध्वाङ्गी काकोलिकायां स्यात्’ इति पाठस्तु मेदिनीस्यः ॥

ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ ‘कौ, कौ,’ इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘धुविर् विशब्दने’ (उ० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ परं विभर्ति । ‘डुमृष्’ (उ० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥*॥ बलिं भुङ्ते । ‘भुज पालनादौ’ (ह० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । ‘वय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुटचिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । ‘वायसोऽगुरुक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्गयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ दृणति । ‘दृण हिंसागतिकौटिल्येषु’ (उ० प० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । ‘द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थान्नो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणोऽभियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) स्वार्थेऽप्यन्तः । बाहुलकादोलच् । ‘काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषमेदे तु न भियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे ‘डोडकाक’ इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । दातिं मारणमूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।१) । यद्वा दित्यौहोऽयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘देविकाशिक्षापा—’ (७।३।१) इत्यात्वम् । ‘बाह ऊह’ (६।४।१३२) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । ‘कण्ठः खरेऽन्तिके गले’ इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ‘कालकण्ठनीलकण्ठौ पीतसारे महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खञ्जरीटे शिखावले’ इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दात्यूहस्य’ ॥

आतायिचिल्लौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘तायु संतानपालनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुप्यजातौ—’ (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विग्रहन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये द्वावकृतौ च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चिल्लः खगे स सुलभ पिल्ल-

वत् क्लिप्तलोचने । क्लिप्ताक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च' (भ्वा०
आ० से०) । 'श्रुदक्षिष्पृहिष्पृहिभ्य आभ्यः' (उ० ३।१६)
दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृध्र्यति ।
'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसूधान्गृधिभ्यः
कन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंस्ति वाच्यलिङ्गस्तु
लुब्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटधिन्यः ।
गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति
ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । नि-
जन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुके पुंभूति
नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुकति । 'शुक गतौ'
() । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा
शोभते । शवति वा । 'शुभ वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'शु गतौ' () वा । 'शुकबल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्यासमुते कीरे रावणस्य तु म-
न्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंस्ति ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

कुक्षकौष्वः

कुक्षिति ॥ कुक्षति । 'कुक्ष कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'ऋत्विग्दृक्' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ प्रज्ञाण् (५।४।३८) 'कौष्वो द्वीपप्रमेदे स्यात् पक्षि-
पर्वतमेदयोः' (इति मेदिनी) । क्रियामजादित्वाद्वा ॥*॥
'कुष्वः' इति पाठे पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कौष्वस्य' 'करांगुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ बकः कङ्कः

अथेति ॥ बहते । 'बकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
नुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा कुन्
(उ० २।३२) । 'आतो लोपः—' (६।४।६४) 'व' इति कायति
वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।
१४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'बकस्तु बकपुण्ये स्यात् कङ्के
धीदे च रक्षति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दम्, के जङ्गे वा इयति । 'ङेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा०

उ० अ०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)
॥*॥ 'वीर्षजङ्गो निशैः(तः) स्याद्वकोटः शुक्रवायसः । कङ्के-
र्दावलिभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
द्वे 'बकस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥
सरसि भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'सारसः
पक्षिमेदेन्द्रोः क्लीबं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'क्रक आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चक्रं वृके ज्येष्ठां खर्जुरीद्रुममेक-
योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया वियोगी ।—
घञर्थे कः—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनात् । वस्तुतस्तु
'ठकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृजादीनाम्' (वा०
६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक्र वृत्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक-
शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)
॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल-
हंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति ।
'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् अरक्—इति खामिमुकुटौ 'कुवः करन्' इति सूत्रा-
स्मरणमूलकौ हेतौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-
किञ्चित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।२२) उक्तवार्तिक-
न्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् सैन्यपर्यायच-
क्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरवि-
रुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगस्तश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।६९) इति सः । यद्वा अन्वि (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमा-
हंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपवि-
ष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगमेदे मन्त्रमेदे शारीरमरुदन्तरे ।
तुरंगमप्रमेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गस्तो-
ऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकसि ।
चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं
सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । यद्वा चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-'
(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका-' (१।१।८)
इति 'हृस्वधीर्भट्टतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्य-
त्वज्ञापनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजद-
न्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे वृपो-
त्तमे' (इति हैममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राजहं-
सस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाभ्यास्ते

मलीति ॥ किञ्चिद्वर्णवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिक'
इति आख्या येषां ते । मल्लते 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वेवातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९) —इति मुकुटः ।
तच्च । मल्लैर्लोन्तत्वात् । 'मल्लिको हंसमेदे स्यात् तृणशून्ये-
ऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिथपि । मल्लिका
तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥—मल्लि-
काकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिकाक्षः')—
इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् ॥
(१) ॥*॥ एकं 'हंसमेदस्य' ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराक्षि स्यात्
पक्षिष्वत्रियमेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्वे
सुराक्षि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपयाम्' इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुचरणहंसस्य' ॥

शरारिरादिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'कृ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्द्रेणो-
र्वा शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ कपिलिकादि-
त्वात् (वा० १।२।१८) लृवे 'शरालिः' अपि ॥*॥

१—तत्तत्पुत्रभाष्यकैयटानांलोचनसूचकमेतत् ॥

'शरालिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सातस्वगमने'
(भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१।३१)
इतीण् ॥ (१) ॥*॥ आ अटति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥
(२) ॥*॥ आ अटति 'अङ्ग उद्यमने' (भ्वा० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्यङिभ्यामिण्'—इति मुकुटः ।
तच्च । उच्चलदत्तादावेतत्सूत्रादर्शनात् ॥ (३) ॥*॥ त्रयो-
ऽपि क्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली, वानरी कपी'
इति क्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी'
इति ख्यातायाः ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'बकमेदस्य' ॥

हंसस्य योषिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या०
आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वरटा,
द्वयोर्वरट्यां, जी हंस्यां तु, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तुलक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच' (ग० ५।
२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ
श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सार-
स्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधे-
यवत्' इति मेदिनी ॥*॥ निर्मैकारोऽपि । 'लक्षणश्चैव सा-
रसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नास्ति चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष-
णा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सारस-
स्त्रियाः' ॥

जतुकौऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्विव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति
कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकृतोः क्षियाम्' इति चव-
र्गत्तीयादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्या-
तायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—
'जातेः' (४।१।६३) 'इति ङीष्-' इति मुकुटः । तच्च । 'जी-

१—'महापुराणमिव प्रकटमीनशङ्खलक्षणं सरः' इति कादम्ब-
रीक्षेयश्च—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमभ्या च जतुका निशा-
शब्दव्यापिस्थितवनजतुकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्—
इति मुकुटः ॥

लाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अन्वी-
विषयात्—' (४११६३) इति ङीष् निषेधात् ॥ (१) ॥*॥
तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३११
१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'तनुकृमिस्त्रिन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपा-
यिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका श्रियाम्' इति
रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्टा 'वागुलिकादिनामिकायाः' ॥
वर्षेणा मक्षिका नीला

वर्षेति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा । वर्षति । 'वर्ष गती' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २१७८) ॥ (१) ॥*॥ मशति
'मश शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हनिमशिभ्यां सिकन्' (उ० ४११५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संपाते च' (भ्वा० प० से०) । कृन् (उ० २१३२) ण्वुल् (३१११३३) वा ॥ (२) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११
१३४) । 'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुण-
शब्दः । अतो न ङीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव ॥
(३) ॥*॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु नाम-
त्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४११४२) इति
युक्त एव ङीष्भावः ॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३१२१०१) इति डः । णिलोपे (६१४१५१) टिलोपः
(६१४१४३) । यद्वा रङ्गणं रघः । 'रघि गती' (भ्वा० आ० से०) ।
'खनो च च' (३१३१२५) इति घित्करणेन 'अन्ये-
भ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । सह
रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० ११११९) इत्य-
ङ्गच् । स्वार्थे कन् (५१३१७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्त-
कृत्सितं तायते । 'तायु संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः यलोपः (६११६६) । 'केऽणः' (७१४१३)
इति ह्रस्वः । 'प्रत्ययस्थात्—' (७१३४४) इतीत्वम् । पुत्त-
कृत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०१)
इति डः स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षि-
काविशेषस्य' ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३१११३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदर्शनयोः पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्यात्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-
दित्वात् (४११४९) ङीष् ।—'जातेः—' (४११६३) इति ङीष्
—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षिकाल्पजातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्धने' (बु० आ० से०) ।
बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४११५९) ('गन्धोली वरटा-
शुण्ठ्योर्भद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४१८९)
॥*॥ ङीष् (४११४९) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंस्यो-
स्तत्पतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर-
टायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी श्लिङ्गिका च समा इमाः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३१२१५) । गौरादिः (४११४९)
यद्वा विभर्ति । 'शृङ्गारभृङ्गारी' (उ० ३११३६) इति साधुः ।
यद्वा रूपेण भृङ्गभृङ्गति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण्
(३१११२) । 'भृङ्गारी श्लिङ्गिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ची' इति रीति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥*॥ 'शीरुका' इति
मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति कन् । 'जीरी
श्लिङ्गां, नपुंसकम् । गोस्तने वल्लभेदे च रेखालेखनमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) पृषोदरादित्वाच्च सः ।
गौरादिः (४११४९) । स्वार्थे कन् (५१३१७५) । 'श्लिङ्गी चीर्या-
तपरुचोर्वल्यामुद्धर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलादि
'श्लिङ्गिकायाः' 'श्लिङ्गुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलभौ

समाविति । पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० ११११९)
इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलमे शालिप्रमेदे पक्षिसूर्ययोः । श्लिङ्गं
सूते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शलति 'शल चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'कृशुशलिकलिगर्दिभ्योऽभञ्' (उ० ३१
१२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति
ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । खं द्योतयति । अण् (३१२१९) वा ॥
(१) ॥*॥ ज्योतिर्नेक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इणि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'चलनशब्दार्थात्—' (३१२१४८) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'खद्योतस्य' ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिङ्गमधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गषट्पदस्रमरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेढि 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमात् टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ अलो वृद्धिकलाङ्गूलम् । तदिवास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नास्ति यस्य ॥ (६) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किमुद् च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'भृज्जाङ्गभृज्जाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ षट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति कर्त्तृ । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो बर्हिणो बर्हि नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मयां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ बर्हिमस्त्यस्य । 'फलबर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजङ्गं भुङ्के । 'भुज पालनादौ' (र० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखास्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् । (५।२।११६) इनिः । 'शिखी बर्हो बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्वये । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावल्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकास्त्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं भ्रुवते बुधाः' इति कालः । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुच्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (तु० प० से०) मिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनान्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।११४) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो बर्हिचूडयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (तु० प० से०) । अच् । (३।३।१३४) षच् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशात्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कव-श्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गुले न द्वयोर्बर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'बर्हि पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खनो विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८) । 'खच्च डिट्वा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) शुगे ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (तु० प० अ०) । 'बहिहाधाभ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् णिच् । क्वचिच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) वा स्वार्थप्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्नौ' (खा० प० अ०) । 'शक्ते रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-
चतुष्टयम् ॥ (६) ॥*॥ पक्षावस्य स्तः । इतिः (५।२।११५) ॥
(७) ॥*॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षि-
विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'शकुन्तस्तु पुमान्
पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यात्-
पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ द्विर्जायते । 'अन्ये-
ष्वपि' (३।२।१०९) इति डः । 'द्विजः स्याद्द्विजाणक्षत्रवैश्यद-
न्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरिणौ च' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ पतत्रमस्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१२)
॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री इत्येने पत्ररथे काण्डहुरयिकाद्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः
(वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥*॥ पतति । 'पतु गतौ'
(भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं
पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ
स्यात्सरटेऽहौ खगे क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो
वृक्षः, नगो वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि घरभे
पक्षिपञ्चास्ययोरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः'
अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥*॥ वाजाः पक्षाः
सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । 'वाजी बाणाश्वप-
क्षिषु' इति मेदिनी ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्रोपे'
(तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०)
॥*॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्ङिच्' (उ०
४।१३४) इतीप् ॥—'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति
स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः'
इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥*॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।
१५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति
षल्म् ॥ (२२) ॥*॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) ।
—'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट
एतत्सुत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥*॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥
(२४) ॥*॥ गह्वतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) 'क्षयः'
(८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ
मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भलम् ॥ (२५) ॥*॥ पतितुमिच्छवः ।
लटः कता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४)
इतीप् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेषवर्त्म विहायसम्' इति
निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति
खच् ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥

तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तिसिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकष्टिष्टिमको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पथिकसंतान-

द्युतादिमज्जयोः क्षियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा
हारोऽस्त्यस्मिन् । इतिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं
गमनमस्य । यद्वा हारयति 'क्षिप्-' (३।२।१७८) । एति स्म ।
'ई गतौ' (अ० प० अ०) गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ।
हा चासावीतश्च । 'हरितो विहगान्तरे । मुनौ छगनि' इति
हेमचन्द्रः । ('हरियाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥*॥ मज्जति ।
'टमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'भृमृशी-' (उ० १।७)
इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जरुवेन (८।४।५३)
दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥
रमणम् । 'नमताङ्कः' (उ० १।११४) इति रमेडः । ईषद्रण्डः ।
'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते ।
'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥
'प्लवः प्लवे प्लवो कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेल-
न्येकयोः । कमनिन्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे
प्लवं गन्धतृणे सुस्तकविद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥
'तिसिरिः' राति । बाहुलकात्किः । 'तिसिरिः पक्षिणि
मुनौ' इति हैमः ॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'कपोतलावतिसिरिः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥
॥*॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०)
बाहुलकाद्भक् । 'कुक्' शब्दं भाषते । 'भाष व्यकामां वाचि'
(भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९)
इति डः । वनकुक्कुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'लव्
छेदने' (क्र्या० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन वि-
षनाशकत्वात् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३)
इति बाहुलकात्खच् । 'जीवजीवः खगान्तरे । इमभेदे
चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चकति । 'चक
तृसौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४)
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ १॥*॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिट्टि' शब्दं भाषते ।
'टिट्टि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९)
इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते 'वृत्तु वर्तने' ।
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥—उदीचां तु क्षियामित्वम् ।
प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति क्षियां रूपद्वयप्रदर्शनाय
'वर्तिका'ग्रहणम्,—इति प्राचः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्'
(उ० ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः'
इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका
द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना शारकादयो
हेयाः । 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अव्यक्तशब्द' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिष्टिभः
कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिव्याख्यानपाठे तु न
रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गुरुपक्षच्छदाः पञ्च पतञ्च च तनूहम् ।

गुरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'गृगोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्ली-रन्त्रे बले पार्श्वे वर्गे केशोत्परक्षये । पिच्छे विरोधे देहाग्रे सहाये राजकुजरे' इति (मूर्धन्यषान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तोऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद् संवरणे' (तु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'मुञ्चि-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्वे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गुरुपक्षौ नरौ छद्म्' इति बोपालिताल्लीबमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घ्रन् । 'पञ्च तु बाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्बाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपच-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुरोटिकमे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चुश्चुस्तथा चोटिः' इति हलायुधः । मित्र-व्यादौ (१) निपातितः । अपष्टादित्वादित्यन्ये—इति मुकुटः । तज्ज । गणद्वयस्योच्चलदस्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पचाकुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'त्रुट छेदने' (तु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'ओटिश्चञ्चुः सगन्तरे । मीनकटफलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोच्च' इति ख्यातस्य ॥

प्रचीनोद्गीनसंजीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा ड्यनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे कः' (३।१।१४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रचीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि जीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

पेशी कोषो छिद्दीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

१—केशशब्दात्परीभूतः पक्षशब्दश्चार्थक इत्यर्थः ॥

'हृपिचिहृदि-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । 'हृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'पेशी सुपक्वफणिके मांसां खज्ज-पिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डमेदे' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुप्यति निष्कामस्यस्मात्स्वयमेव । 'अकर्तैरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'कोषोऽस्त्री कुक्काळे पात्रे पेद्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खज्जपिधानके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसख-ण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमि-च्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने स्त्रीब इत्यर्थः । अमत्यस्मात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेद्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ' (भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । यद्वा कौ लायो गतिरस्मात् ।—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तज्ज । 'हलश्च' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।११७) इत्य-नुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः । 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईष्यते । घञ् (३।३।१९) । यद्वा निश्चिता इलन्त्यत्र । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्-वेकत्वाच्च गुणः । डलयोरेकत्वम् । 'नीडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूप् पवने' (क्या० उ० से०) 'पूप् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा 'हसिमृभि-ण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीष् । 'पोतः शिशौ बहित्रे च गृह-स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिबति वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । पच्यते परिणम्यते-ऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि वा इत्याह । तज्ज । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्व-र्थेषु शिशुमिभेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्मदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थेते वृद्धिं प्राप्यते 'श्रु गतौ प्रा-

वनेऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयति चळति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अर्तिगृह्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत । तत्र । 'अर्भकः कथितो बाले मुखेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि अर्भक' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) ङीङ् आत्मनेपदित्वात्—'डयति—' इति स्वामी,—डयन् ङीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्रो- पेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।— पृथु कायति इति स्वामिमुकुटौ विन्यौ । 'पृथुकः पुंस्ति चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्वव- दवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शक्यते । 'शक् गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ इयति, शायते, वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्धावाद्रित्वेत्वे ।—शशति ह्युतेन गच्छति । 'शश हृतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरतः' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचतुर—' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेधति । 'मिथु मेथु संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् ।— बाहुलकाङ्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सुप्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिमेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य—' (८।१।१५) इति साधुः ॥ 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । 'युजिरुचितिजां कुञ्च' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कळच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं लालि वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) कळच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुलम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यने न द्वयोस्तु कृता- दिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मे- दिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलस्य' ॥

समूहनिबहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरवातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायध्वयो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिवृन्दं निकुरम्बं कवम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—'हलश्च' (३।३।१२१) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरासुह्यते । 'बह् अपने' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति चः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यू- ह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ('विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्ठाव्यवृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तुयते । 'हुण् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिलुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हृतनृ- लोपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते 'कृ वि- क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निबहे सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ ब्रल्यते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र—' (३।१।२१) इति ण्यन्ताङ्- तशब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा 'मात- च्फजोः—' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्वृद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति चः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुञ्ज- वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ सं- हन्यते । घञ् (३।३।२९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः—' (७।३।३२) । 'हो हन्तेः—' (७।३।५४) इति चः । 'संघातः पुंस्ति जाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संचि- यते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) 'समुदायः समूहे स्याद्युदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्वि- रोधः । किं तु 'त्वन्तावादि न पूर्वमाकु' इति प्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥ अमर० २६

(अ० प० अ०) 'ई गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुद्भवः संघे संयुगे च समुद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवा-
य्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९)
समवायन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः ।
तच्च । 'अजब्ज्याम्' (वा० ३।३।१२३) इति वार्तिकनिरो-
धात् । बाहुलकास्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः
समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
गण्यते । 'गण संघाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'एरच्' (३।३।५६) वा । अलोपस्य स्थानिवत्वाच्च वृद्धिः ।
'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१८) ॥*॥ संहन्यते । किन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
वृण्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।
'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ नि-
कुरति । निकुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । वा-
हुलकादम्बच् अत उत्त्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते,
अम्ब्यते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) 'कोः कत्'—(६।३।१०१) घञ् (३।३।१९)
वा कदति, कयते वा । 'कदिः' सौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
'कदम्बं निकुरम्बे स्याजीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
(२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दमेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्धर्मैः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुलम् (७।३।५२) ॥
(१) ॥*॥

संघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धी गण-
प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
क्षियते, वा । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेर्णितः'
(उ० २।५) इति थन् । 'सार्थौ वणिक्समूहे स्यादपि सं-
घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूथादयश्च'—इति मुकुट-
श्चिन्त्यः ॥ (२) ॥*॥ माशुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-
तपुञ्जीषसार्थयूषकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्मभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध'-
(३।३।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-
णेषु च' । भवने च तनौ लीङम् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरस्त्रां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
प० से०) । 'तिथपृष्ठगूयप्रोधाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुंनपुंसके च योषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥

पशूनां समाजः

येति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समाजः
पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
(३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
'निकायस्तु पुमाँलक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ' । ('समुच्चये
संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'वृन्दमेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्ज्यते वा । 'पिञ्जि हिंसाबलादा-
ननिकेतनेषु' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उक्तस्या
पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति
उः ।—पुञ्ज्यते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते ।
'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाप्यो रुढाय-
ल्लुको च' (उ० ४।१३३) इतीप् धातोरुदागमः । यद्वा रश्यते ।
रशः सौत्रः शब्दार्थः ।—वीक्ष्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलका-
दिण् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशिर्मे-
षादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कू
विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥
कूटयति । कुट्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (जु० आ० से०)
'कूट दाहे मन्त्रणे' (जु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४)
घञ् (३।३।१९) वा 'कूटं पूर्वोरयन्त्रयोः । मायादम्भादिभ्य-
श्च सीरात्रेऽवृतवृत्तयोः । निबलेऽयोधने राशौ' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छिन्नवृन्दस्य' ॥
कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि सङ्गणे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतैत्तिरीणां गणे । कपोता-
नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तैत्तिरीणाम्, च गणः ।

‘अनुदासादेरन्’ (४।२।४४) । शुक्रानु ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोल्लकादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीबं कपोतौघेऽजनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘शौकं शुक्रगणे क्लीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृषक् पृषक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहेति ॥ छयति, छीयते, वा ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकत्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘पदास्त्रैरिवाद्यापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यं गृहे ग्रन्थमेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिषु चास्त्रैरिपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निम्रके छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहासक्तपक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । ‘मनोर्जातावज्यतौ पुक् च’ (४।१।१६१) । स्त्रियाम् ‘-हयगवय-’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वादजन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ म्रियते । ‘मृद् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हसिमृगिण्-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ मनोरथम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । ‘ब्राह्मणमाणव-’ (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अग्निं पुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति नृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्वा० क्त्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीबं तु रामकर्पूरे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम् । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ० २।१००) इति ऋन् । ङित्वाटिलोपः—इति मुकुटः । तत्र एषं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपापत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

१—अत्र ‘शौकमन्वयम्’ इति तु मेदिन्यामवर्धनास्यक्तम् ॥

स्युः पुर्मासः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः ॥ १ ॥
स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङ्मसुन्’ (उ० ४।१।७८) कश्चित् ‘पूजो ङ्मसुन्’ इति पाठः । पुनाति ‘पूज् पवने’ (क्र्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिभूतैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘जनिवभ्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अभ्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कुषन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ङीर्षः । यद्वा ‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥*॥ नयति । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ० २।१००) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनितः महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्रायतेर्ङ्’ (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ योषति । युष्यते वा । ‘युष’ सौत्रः सेवायाम् । ‘हस्ररुहियुषिभ्य इतिः’ (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि कः (३।२।१०२) । ‘जीवधूर्योषिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) । युष्यते । योष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥*॥ (‘जोषा’ इति) चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शार्ङ्गरवादि- (४।१।७३) गणे पाठान्ङीन् । जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङी-पोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्मे आचारोऽस्याः । ‘नृनराभ्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिङ्हा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वैयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा इत्याह । तत्र । ‘नृनराभ्याम्’ इत्यस्या-प्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः स्वरमेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सी-ओऽन्तः । ‘शकन्वादिः’ (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः, इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उद्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु—वध्नात्यविधया । ‘चमितनि-बन्धिभ्यः’ इत्यूः—इत्याह । तत्र । ‘कृविचमितमिधनिसर्जि-स्वर्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपवि-धेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनि-रीक्षणात् । ‘मुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति जेहम् । ‘डुवम उन्निरणे’ (भ्वा० प० से०)

१—इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वसूचकम् ॥

ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्धभायच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंस्ति हरे कामदेवे पयोधरे । बल्युप्रातीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । कः (३।२।१०२) 'वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्री त्रिषु याच्यते । सेविते' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मण्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकत्यनिमहि-' (उ० १।५४) इतीलच् । ('महिला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ महस्योत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

धीति ॥ स्त्रीणां विशेषा मेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गाभ्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुनौ' (३।२।१७४) इति कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुर्गते जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुर्गते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूयान् कामोऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मते स्त्रियामुन्मदयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । स्त्री च प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे कः (३।२।१०२) । 'कान्ता नार्या प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्या यः पर्यायान्तःशिलाषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ललते । 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरासीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति

१—तथा च रसिकरजनश्लेषः 'चिरमीक्षे महिलास्यम्' इति शृङ्गारवैराग्याभेदपरः । २—तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शृङ्गारवेष्टाविशेषः । तद्युक्ता 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीमेदजिह्वासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ अतीवोनसि । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) सुपूर्वः । बाहुलकादरः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाणिनिमित्तवृज्यभावाच्च । 'रामः श्यामे हलायुषे । पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनीस्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् । एते द्वादश मेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) 'कुधमण्डार्येभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'भाव-श्याका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रत्यादिणिनिः (३।१।१३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

चरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता स्त्रीबेव काशते भाति । 'कर्तार्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः ॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) । द्रव्य-प्रकार्षाणामुः (५।४।११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'क्षीते सुखोष्णसर्वाङ्गो ग्रीष्मे या सुख-शीतला । भर्तृमत्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी' इति ह्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मण्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'अविमहोष्टिषच्' (उ० १।४५) । 'महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥

पक्षी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
भार्या जायाथ पुंभूजि दाराः

१—अथशब्दात् पुंभूजो न पूर्वभाक्त्वम्—इति स्वामी ॥

पक्षीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यथा । दंपत्योः सहाधिका-
रात् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-
र्यहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५।२।
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इती-
निः । 'नोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥*॥ भ्रियते । भूर्यते वा । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु०
प० अ०) । 'भू भरणदौ' (क्या० प० से०) वा ण्यत् (३।
१।१२४) । यत्तु—संज्ञायां भ्रमः (भ्वा० उ० अ०) 'ऋदलो-
र्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तच्च । 'संज्ञा-
यां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् ।
संज्ञापद्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकमहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-
द्भूज एव क्यप् । न डुभृजः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ दारयन्ति
भ्रातृन् 'दू विदारणे' (क्या० प० से०) । णिजन्तः । 'दार-
जारी कर्तरि णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच् (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः ।
'कर्षात्ततः-' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तत्वात् । त-
थापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरबाधनार्थमि-
दम् ॥*॥ टाबन्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । 'क्रोडे हारे च दारैषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडिशुभाङ्गौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंधी

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां भृवृजि-' (३।२।
४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः
(४।१।४।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) हलन्तात् 'इगुप-
धात् किः'—इति मुकुटः । तच्च । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधत्वयो-
रभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

१—'हृदचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच
इ', (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकारलोप-
मुमागमौ । पुरंधिर्हस्वान्तापि । तथा च । 'तौ ज्ञातकैर्वन्धुमता च
राजा पुरंधिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः—इति मुकुटः ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुषेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२।
१२४) । 'असोरलोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।
६) इति ङीष् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये
विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (स्वा०
प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् 'वोतो गुण-' (४।
१।४४) इति वा ङीष् ॥ (३) ॥*॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसापलिकाध्यूढाधिविभ्रा

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थं कृत् (५।३।७५) । कृता सप-
त्निका यस्याः ॥*॥ 'कृतसापलिका' इति क्वचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । ङीष् (४।१।४१) य-
लोपः (६।४।१५०) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वम् (७।
४।१३) च । कृता सापलिका यस्याः ॥*॥ क्वचित् 'कृतसा-
पलिका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-
मस्याः । '—असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्तेत्वम् ॥ (१)
॥*॥ अधि उपरि कठमुद्रहनमस्याः । 'अध्यूढा कृतसाप-
त्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
अधि उपरि विभ्रं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विभ्रा लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथममूढायाः' ॥
अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृद् संभक्तौ' (क्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां भृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१)
॥*॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ व्रियतेऽनया । 'अवध-
पण्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिवरायां
स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अभ्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्यां कुमार्यां
च राश्रयोषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्याः'

रौषधिराक्षिमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्प्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपवायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणश्री ना न द्वयोर्जात्यकावने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीमिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नमिकानागतार्तवा ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कृजेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रजन्तो निपातितः । गौरादिस्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंशुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नैजते स्म । 'ओणजी ग्रीडे' (उ० आ० से०) ॥ 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नमिका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनागत-मार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥

स्यान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यबलमे तु न क्रियाम् । क्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिमेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमप्रासरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ हवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-' (४।१।२०) इति ङीप् । 'नञ्जनीकक्-' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने शूनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु—'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीषि (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचक्ष्यौ । तत्र । यौतेः

१ मुकुटस्तु—लजते । 'ओलजी ग्रीडे' (उ० उ० से०) । पृषोदरादित्वादादेर्नत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवर्गपञ्चमादि पठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात्—'ङीषि' (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽक्षिजार्थात्' (ग० ४।१।१५) इति ङीषा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलत्तादिषूक्तसुप्राभावाच्च । ङीषामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः क्षुषाजनीवध्वः

समा इति ॥ जौति । 'क्षु प्रसवणे' (अ० प० से०) । 'क्षुवृश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥*॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिघसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।२५) इति न वृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनो लोके जगद्भेदे पृथग्जने । जनी क्षुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्योऽस्तपत्तावौषधीमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहो धध्व' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः पक्ष्यां क्षुषानासोः स्फुक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरेति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्वर्तुगेहम् । अच् (३।१।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥*॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥*॥—चिरिणोति चिरण्टी ।—इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; पृषोदरादिः । ('चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु वस्तु शीलमस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेहस्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्म् । 'कामुकाः कमने-

१—पितृकुललोहाधिरमिटति गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इद गतौ' इत्यत 'इणुपभ-' इति के पृषोदरादित्वाधिराकारनाशे इकारस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीषि चिरिण्टी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपह्वनाममालाव्याख्यायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'चिण्टश्च च वा' इति साधुः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यभनादीच्छावत्याः' वा ॥
वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमजरी ।
वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।
१।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुने-
च्छावाम्' इति वचनादशुक् । लटः शता (३।२।१२४) । 'उनि-
तश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनयोर्नुम्' (७।१।८०) ॥
(१) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कामुकी ॥
(२) ॥*॥ द्वे मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

स्वैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं ग-
च्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चालयति
व्यावयति । कर्मण्यणन्तान्ङीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्रवाविधानाद्-
द्विप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥*॥—कर्षति
मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः'
(२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥*॥ 'धर्षणी' इति
वा पाठः । धर्षयति । 'निवृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां
तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'धर्षिणी' इति क्वचित्
पाठः । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२)
॥*॥ बभ्राति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (मया० प० अ०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('बन्धकः
स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ सख्यात् मित्रा ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे
गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्वादिः (वा० ६।१।
५४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति तच्छीला 'इणश्जि-' (३।२।
१६३) इति कर्प् । 'दिङ्वा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'इ-
त्वर्यसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ स्या, इच्छया स्वेन स्नातक्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णिनिः । 'स्वाधीरेणिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥*॥ पांशु पापमस्त्वस्याः 'खर्गुख-' (वा० ५।२।
१०७) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा० ८।२।१८) सिष्मादि-
त्वात् (५।२।९७) लज् वा । पांशु कालि वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वै-
रिण्याः' ॥

अशिर्ष्वी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिर्ष्वी-' (४।१।६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥

अवीरा निष्पत्तिश्रुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (बु० उ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममात्र ।
वीराया मित्रा ॥ (१) ॥*॥ 'जतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्रुति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वानेद् । 'विश्वस्तो
जातिविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ विगतो धनोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये
विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ द्वे 'र-
ण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ।
बाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिर्णिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ समानं
ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदातः' (उ० ४।१।३७)
इतीण् डित् समानस्य स च । 'सख्यशिर्ष्वी-' (४।१।६२) इति
ङीप् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।
४।९१) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवती समर्तका ।

पतीति ॥ पतिरस्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । 'अन्त-
र्धत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सह
भर्त्रास्ति । 'नयूतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीवन्नर्तकायाः' ॥

वृद्धा पलिकी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृषु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे द्वे
त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलितम-
स्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः'

‘छन्दसि क्रमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५) ङीप् ॥ (२) द्वे ‘पक्केइयाः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यल्लिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-ज्ञाः’ ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्यस्याः । ‘प्रज्ञाभ्रद्धा-’ (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रशस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्रा शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि ‘शूद्रभा-र्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (भ्वा० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजाती-यायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्रा जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

आभीरिति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयो-गात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्रा ॥*॥ या तु महती शूद्रा । तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्योणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां वा’ (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रि-यजातीयायाः’ ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेक्षाधीयतेऽस्याः । ‘इडश्च’ (३।३।२१) इत्यत्र ‘अपादाने क्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्’ इति (वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० ५० से०) । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयं मन्त्र-ध्याय्याः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ । आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्यी

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपक्ष्या अन्यजातीयाया अपि’ ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अ-न्यजातीयाया अपि क्षत्रियपक्ष्याः’ ॥

उपाध्यान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’ (वा० ४।१।४९) ङीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विद्योप-देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ चुरादि । अच् (३।१।३४) ।—पुटति । ‘पुट संश्लेषणे’ (तु० ५० से०) । अच् (३।१।३४)—इति स्वामीमुकुटौ । तज्ज । पुटेः कुटादि-त्वाङ्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्त्रीपुंसयोः स्तन-हमश्वादिचिह्नयुक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीरिति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ (४।१।३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीरसूः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते । ‘पृङ् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सृद्धिष-’ (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते स्म । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिः । ‘गत्यर्थो-’ (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । प्रसूतः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ७।३।४५) इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुसुमे स्त्रीं त्रिषु संजातसूनयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नम्रिका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । ‘ओ लजी व्रीडे’ (तु० आ० से०) । ‘गत्यर्थो-’ (३।४।७२) इति कः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नम्रो वन्दिक्षपण-

योः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कोट-
नम् । 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कोटं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४९) ॥*॥ 'कोटुधी' इति पाठे 'कुट छेदने' (उ०
प० से०) । बाहुलकाद्गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नञायाः' ॥

द्वृत्तीसंचारिके समे ।

द्वृत्तीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति
'दु दु उपतापे' (खा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च'
(उ० ३।९०) इति कः । गौरादिः (४।१।४९) यद्वा दूयते
'दूय परितापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिन् । 'कृत्-' (ग० ४।१।
४५) इति वा क्षीप् । गौरादिः (४।१।४९) वा ॥ (१) ॥*॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ष्वल् (३।१।१३३) 'संचारिका तु युगले कुटनीप्राणयोरपि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वृत्त्याः' ॥

कात्यायन्यर्थवृद्धा या काषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ण्फः । ऋषिपत्नीमह-
शलात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् ।
काषायषण्णविधवार्धजरत्युभयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेष्टमस्या स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायिति ॥ सीरं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरंध्रस्ये-
यम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२९) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्पक-
क्षीव । यद्वा सैरं स्नाच्छन्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४९) । 'सैरंध्री
परवेष्टमस्थशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'अतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंध्री परिकीर्तिता' इति कात्यः ('सैरंध्री' इति)
इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्नी स्याद्वृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०) ।
'अजिघृक्षिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । यद्वा सीयते स । कः
(३।२।१०२) 'यतिस्यतिमास्थामिति किति' (७।४।४०) इती-
लम् । सिता शुक्लकेशा । तद्भिन्ना । 'छन्दसि क्रमेके' (वा०
४।१।३९) इति तस्य क्रः । नान्तलान्धीप् (४।१।५) ।—द्वे
वाक्ये ('असिक्नयन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'असिक्निका स्याद्वृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोविता' इति कात्यः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

अमर० २७

वारक्षी गणिका वेश्या रूपाजीवा

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१)
॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (उ० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाश्रयत्'
(५।१।१००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५।४।१२०) इति यञ् वा । 'वेश्यं वेश्यागृहे स्त्रीं गणिका-
यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वेश्या' इति मूर्धन्यम-
ध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट व्यसौ' (उ० उ० अ०) ।
अष्ट्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'वेश्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ॥

कुटनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (उ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं मुखं भलते । 'भल परि-
भाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः
(४।१।४९) । 'शालकं शंभलीशललक्ष्म' इति शमेदास्ता-
लव्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (शंभली) दन्त्यादिरपि ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'परनारी पुंसा संयोजयिष्याः' ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शुभा-
शुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२)
इति बलन् । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भवान्न रुत्वम् ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अवितृस्तृतत्रिभ्य ईः' (उ० ३।१।५८) ॥*॥ 'अविं
स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रैरपत्यम् ।

‘इतश्चानिजः’ (४।१।१२२) इति ङक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् ।
 ‘आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘मलिनं
 कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (५)
 ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।१५४) ॥ (६) ॥*॥
 ऋतुरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।१५४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति ।
 ‘संज्ञायाम्’ () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘रज-
 स्वलायाः’ ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । ‘भूरजिभ्यां कित्’ (उ० ४।
 २१६) इत्यनुत् । ‘रजः स्त्रीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
 च रेणुमात्रे च दृश्यते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्यते ।
 ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । घष् (३।३।१९९) । ‘पुष्पं
 विकासिकुसुमक्षीरजःसु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 ऋतुरेव । प्रज्ञायण् । (५।४।३८) ‘आर्तवं क्षीरजे पुष्ये
 स्त्रीबं स्यादनुजे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि
 ‘स्त्रीपुष्पस्य’) ॥

अञ्जालुर्दोहदवती

अति ॥ श्रद्धते तच्छीला । ‘स्पृहिगृहि-’ (३।२।१५८)
 इत्यालच् । ‘अञ्जालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्’
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः ।
 मनुप् (५।२।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) ‘अभि-
 लाषविशेषवत्याः’ ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ ‘कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ’
 (इति मेदिनी) । कलात्रिष्कान्ता । ‘निरादयः कान्ताद्यर्थे’
 (बा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
 ‘निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘रजोहीनायाः’ ॥

आपन्नसरवा स्यादुर्विण्यन्तर्वती च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा (१)
 ॥*॥ ‘गुरुखिलिज्ज्यां महति दुर्जरालघुनोरपि’ (इति मेदिनी) ।
 गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । व्रीह्याबीनिः (५।२।११६) ।
 संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वति । ‘गर्वैरत
 उच्च’ (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
 ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । ‘अन्तर्वैतपतिवतोर्नुक्’ (४।१।
 ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘गर्भिण्याः’ ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गोति ॥ गणिकानां समूहः । ‘गणिकायाश्च यच् वाच्यः’

(बा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । ‘भिक्षा-
 दिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ‘अस्यादे तद्धिते’ (बा० ६।३।३५)
 इति पुंवद्भावः । ‘नस्तद्धिते’ (६।४।१४४) इति टेलोपे प्राप्ते
 ‘इनप्यनपत्ये’ (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥
 युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । ‘अस्यादे
 तद्धिते’ (बा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात्
 ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङ्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । ‘यून-
 स्तिः’ (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-
 क्षिते पुंवद्भावे (बा० ६।३।३५) ‘अन्’ (६।४।१६७) इति
 प्रकृतिभावे च ‘यौवनम्’ इत्येव रूपम् । नच—भिक्षादिषु
 (४।२।३८) ‘युवति’ शब्दपाठसामर्थ्याच्च पुंवत्वम् । अन्यथा
 पुंवद्भावेन तैर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् ‘अजः’ (४।२।४४)
 अप्राप्तौ ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपा-
 ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु ‘युवति’ शब्दपाठस्य
 (‘भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यय-
 विधौ’ इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् ।
 एतेन—‘युवत्या अपुंवत्’ इति गणपाठात्—इति स्वामी—
 युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति
 मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘समूहस्य’ ॥

पुनर्भूर्दिधिषूकृढा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । क्तिप् (३।२।७६) ॥
 (१) ॥*॥ दधाति पापम् । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ (जु०
 उ० अ०) । धिष्यते । ‘धिष शब्दे’ (जु० प० से०) ।
 ‘अन्दहम्भू-’ (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि धैर्यं
 स्यति । ‘धोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥
 द्वौवारौ कृढा । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ (५।४।१८) ‘अक्षता च
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः’ (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥*॥
 द्वे ‘द्विवारं वृतायाः’ ॥

तस्या दिधिषुः पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति ।
 ‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘पुन-
 र्भूपतिरुक्श्च पुनर्भूर्दिधिषूस्तथा’ इत्येषोऽप्युदन्त इति
 स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥
 (१) ॥*॥ एकम् ‘ड्यूढापत्युः’ ॥

मनुस्तु—‘ज्येष्ठयां यद्यनूढयां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।
 सा चाग्नेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता’ () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्नेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्ने प्रधानं दिधिषूर्यस्य । ‘अग्ने’ इति विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् (५।४।
 १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । ‘दिधिषूः परपू-
 र्वग्नेदिधिषूस्तत्पुंरधिकः’ इति नाममाला ॥*॥ एकं ‘पुनर्भू-
 प्रधानभार्यस्य’ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूदापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'हङ्ग-ग-' (७।३।१६) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्व्येण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुशति-कावीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।
सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुच्छण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धकया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुटलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुटलाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तच्च । अनेनेनबो वि-कल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुटलायाः पुत्रस्य' ॥

मिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुटलाया अपत्यम् । 'कुटलाया वा' (४।१।१२७) इतीनङ् वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षुद्राभाभावाच्च

ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४ः९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते । 'षुङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति लुः । 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽकं ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्त्र । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ।—सु-वति—इति स्वामी । तच्च । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । 'सुतस्तु पाथिवे पुत्रे, ऋषयस्तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पुनाति, सूयते, वा 'पूञ् पवने' (भ्या० उ० से०) । 'पुत्रो ह्रस्वश्च' (उ० ४।१।६५) इति कः । यद्वा पुनरकात्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पुत्रात्रो नरका-यस्मान् पितरं त्रायते सुतः । तस्मान् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुदुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गरवादितात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोषि । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधु । खलादित्वात् (४।१।१०) न ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अद्यादिः (उ० ४।१।१२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयो-स्तनयदुहित्रोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वौरसोरसौ

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगोलकादिवार-णम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वस्मात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः—'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।१२६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्मेऽति-व्याप्तिः । अतएवाभिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९० इति कः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्तुसूरताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घौ च—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । 'तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्युल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गार्दुर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

मेति ॥ भगं कल्याणं यत्रो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसे ऋन्' (उ० २।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

जनन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति मुकुटः । तन्न । उच्चलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्याश्वापत्यम् । 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽब्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्द्विष्व' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पर-स्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यत्तु—जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मतुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तन्न । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया । (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीप् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रसू श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्युङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रूवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आश्चर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्यते वा । 'अश्रु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशेरासौ' (उ० १।४४) इत्युर्न् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शमेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ।) 'मातुलो मदनङ्गमे । धत्तूरेहित्रीहिभिदोः पितुः श्यालेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

इयेति ॥ श्यायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रू' (३।२।७१) इति निर्देशसिद्धान्तकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—एकम् इत्युक्तम् ॥

॥*॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्क' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी । 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति समेदाह्न्यादिः ।—'स्याल वितर्क'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोर्भावात् ॥ (१) ॥*॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥*॥ एकम् 'पत्नीध्रातुः' ॥

स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भाता पत्न्याः । वीन्यति । 'दिवेर्कः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥*॥ देवते । 'देव देवने' (भ्वा० आ० से०) 'अर्तिकमिभ्रमि' (उ० ३।१३२) इत्यरः ॥ (२) ॥*॥ 'देवदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥*॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठध्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु अशुर एवेति शुभ्रूत्यादयः ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुरलः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'अभिभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माह् माने' (जु० आ० अ०) 'डमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नमृनेष्ट' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषा स्वसुपत्योः' (६।३।२४) इति वालुक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' 'मातरि णिच्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता'—(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ङामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे'—(४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो नाभिर्मूलपु-

रुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद'—(६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदरायः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥*॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ'—(४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि'—(३।३।१०९) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटधिन्याः तादृशसूत्राभावात् ॥*॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नध्रातुः' ॥ सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद'—(६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥*॥ बभ्राति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'शृष्टृणिहि'—(उ० १।१०) इत्युः । प्रज्ञायन् (५।४।३८) वा । 'बान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'बन्धुर्मातृबान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) । शायते वा । क्तिन् (३।३।९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ स्वनति । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।३।१०९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाज्जावसमूहयोः ।

जेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥*॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥*॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धून् कम्पने' (जु० उ० से०) । 'आधृषाढा' (जु० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४) । धन् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्तरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीन् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । 'इगुपध'—(३।१।१३५)

१—क्तिनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्वनुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः' इति प्रतिज्ञानुरोधाय 'ज्ञाति' शब्दस्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतोऽत्र क्तिन्न संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोवधौ ह्ये भवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्दन्तिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । 'इष्टम् धारणपोषणयोः' (जु० उ० से०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ यत्नारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'जारजारौ कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) इति—मुकुटः । तन्म । 'अजम्भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जायौषधीभिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कुष्टार्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्यादन्यस्य भर्तुः' ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अञ्जिति ॥ जारजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डमम्यालये मानमेवे देवजलाशये । कुण्डौ कमण्डलौ, जारा(पतिवन्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीष् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

ञिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुण्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (झा० ५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

आत्रीयो आतृजः

आत्रीति ॥ आतुरपत्यम् । 'आतुर्यञ्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ आतुर्जातः । ङः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आतृपुत्रस्य' ॥

आतृभगिन्यौ आतराधुमौ ॥ ३६ ॥

आत्रिति ॥ आता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ आजते । 'आन् वीसौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः । यत्तु—विभर्ति । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदेशश्च—इति—आजते । 'स्वसादयः' इति ऋञ् । जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च आता च 'आतृपुत्रौ स्वसदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आतृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनदृतो द्वन्द्वे' (६।३।२५) ।

'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितराधुमीनाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्गन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्वश्रू' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'आतृपुत्रौ—' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥ 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥ 'पठ्यां जं दमलिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ' इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चत्वारि 'जायापत्योः' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशये अत्र । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति णुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्वमिति ॥ उल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उल्वदयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (जु० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य' । चत्वारि गर्भवेष्टनस्य इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायतेऽस्मिन् । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रहायण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भे इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शक्यते वा । 'गू निगरणे'

(उ० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्त्वा० प० से०) वा । 'अति-
गृभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुशौ संघौ
पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण
आधाविशकयोः' (उ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'भ्रूणः क्रीगर्भविम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुक्षिस्थगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ३९
तृतीति ॥ क्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-
कारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥
(१) ॥*॥ शास्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'श-
मेढः' (उ० १।९९) । 'क्लीबं शण्डश्च कञ्चुकी' इति ताल-
व्यादौ रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे
वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्डौ तु
सौविदौ । वन्ध्यपुंसीङ्गरे क्लीबे' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
क्लीबते । 'क्लीवृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'अक्ली नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्ग-
स्त्विक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पण्डि गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते ।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'जमन्ताङ्गः'
(उ० १।१।१४) ॥ 'पण्डः णण्डे, धियि क्ली स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'न क्ली न पुमान्' इत्यस्य नपुंसक-
भावो 'नभ्राट्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'रा नपुं-
सको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंस्ययम्' ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।
११९) । 'आ च लात्' (५।१।१२०) इति वा लः ॥ (१)
॥*॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । व्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१)
॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) ।
'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थायिरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात्
(५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । लः (५।१।
१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु
मनोहादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्वृद्धत्वेऽपि ।
वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्थाये
व्यञि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे
वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमूहस्य' ॥
पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'वि-
फला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ०
३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'गल्यर्थो-' (३।४।७२) इति कः । पलनं वा ।
'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'पलितं शैलजे तापे
केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विक्षसा जरा ।

वीति ॥ विस्त्रयतेऽनया 'संघु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) मिदाष्ट् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया ।
'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'विस्त्रिदादिभ्योऽङ्' (३।
३।१०४) । यद्वा जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'ऋह-
शोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शोते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा०
३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिभि संघे'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) डिम्भ्यते वा । घञ् (३।३।१९)
अच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तनौ पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः ।—'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—
इति स्वाभिमुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्तनं भयति । 'भेद
पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः-' (३।२।१९)
इति खश् । घेटष्टित्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (४) ॥ एषु
त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । क्लीबि-
ज्ञनिर्देशः क्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥*॥ चत्वारि 'अतिबालि-
कायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ नल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा०
आ० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०)
णो वा । 'बालोऽङ्ग्रेऽधेमपुच्छयोः । शिशौ हीनैरकचयोर्बाला
तु वृष्टियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्
'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाणत्वम् । 'अल्पे'
(५।३।८५) इति कन् । 'हारमेदे माणवको बाले कुपुरुषे-
ऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्यस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ लृवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'त्रो रस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कनिन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरकपि ॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः' ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयवृद्धयोः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'अहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'इलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'त्वादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जृष् वयोदानौ' (दि० प० से०) । 'ग-त्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । ('जीर्णं परिपक्वपुराणयोः' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षायान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादावीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) 'वच्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्र्याग्रीयौ च ॥*॥ क्वचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाद्विमच्' (भा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशमजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशयने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कमन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-शुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । ङः (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाज्जातः । 'उपसर्गे च' (३।२।

९९) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनिष्ठघ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्बलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पायै नञ् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । छायते स्म वा । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इत्यम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्द् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुर्बले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्बलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः ।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्यस्य । सिध्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

स्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिवटेभः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ वृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुदरमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावघ्नटो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवघ्नटम्, च=नासिकाया नतमस्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवघ्नटा, च नासिकास्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥ त्रीणि 'चिपिटनासस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलके-शस्य वा ॥

बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

बलीति ॥ बलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादित्वाभः

२—शो इति भातोस्तुत्थितम् । अत एव शितशातयोः स्वर-सत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैश्च भातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयैश्च' भातो यकाररहितत्वकल्पनं वा शुभभूतमप्यनीकार्यम् ॥

(५१२१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिबलि-' (५१२१३९) इति भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रुथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु योगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३१२१७५) । पौर्णण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'नमन्ताङ्गः' (उ० ११११४) इति गमेर्ङः । पृषोदरादिः (६१३१०९) । 'योगण्डो विकलाङ्गः' इति रत्नकोषः । 'योगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलानुबन्धः) ॥*॥ 'अपो-गण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च मीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभाव-न्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । 'खर्वे संख्यानन्तरे क्लीबं नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४१९५) 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोत्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'दुवम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्यादित्युः (३१११३४) ल्युट् (३१३११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६१४१९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६१४१९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावक्कोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५१२१००) नः—इति स्वामी ।—त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५१४११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अच् नासिकायाः—' (५१४११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८१४१३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य—' (२१२१२४) इति समासः । 'विग्रो व्यकव्यः' (वा० ५११११८) ॥ (१) ॥*॥ 'खुलौ च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५१४११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पङ्क्तस्—' (६११६३) इति नस् । विगतया नासिक-योपलक्षिता इत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'पशु-खुरसदृशनासिकस्य' ॥

अमर० २८

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो-र्भुः' (५१४१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वश्रुऊर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वादिभाषा' (५१४१३०) इति श्रुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संश्रुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

समिति ॥ संहते जानुनी यस्य । प्राग्वत् श्रुः (५१४१२९) (१) ॥*॥ द्वे संलम्बजानुकस्य । 'प्रभुः प्रगतजानुः स्यात् प्रभोऽप्यत्रैव दृश्यते । संश्रुः संहतजानौ च भवेत् संश्रोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वश्रुऊर्ध्वजानुः स्यात् ऊर्ध्वश्रुः ऊर्ध्वजानुके' इति साहसाहः । द्वे 'संलम्बजानुकस्य' ॥

स्यादेडे बधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईष्यते, ईडे, वा । 'ईड सुतौ' (अ० आ० से०) । घञ् (३१३१९९) । अच् (३१११३४) वा ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति कर्णम्, बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (भ्या० प० अ०) 'इषिमदि—' (उ० ११५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

किति ॥ कौ उज्जति । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा कु ईपदुज्जमार्जवमस्य । शक-न्वादिः (वा० ६१११२४) । 'कुब्जो वृक्षप्रमेदे ना न्युज्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, गध्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । गडुर-स्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लच् । 'गडुः पृष्ठगुहे कुब्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुब्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगु-पधात् कित्' (उ० ४११२०) इतीन् । 'कुणिस्तुनकवृक्षे ना कुकरे लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कुणिपङ्क्तपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्घोकारवा-नपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना चक्रकरस्य' ॥

पृष्ठिररूपतनौ

प्रिति ॥ पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) । 'पृणिपृष्ठिपार्णि—' (उ० ४१५२) इति साधुः । 'पृच्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ शीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्वति, पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरीरस्य' ॥

श्रोणः पङ्क्तौ

अविति ॥ श्रोणति । 'श्रोण संचाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'राज्ञादयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तज्ज । 'राज्ञादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । छि-याम् 'पजोष्य' (४।१।६८) इत्युद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाहीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुण्डि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । कः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

बलिरः केकरे

वेति ॥ बलते । 'बल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्य । 'कृनो हेतु—' (३।२।२०) इति टः । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (२) ॥*॥ 'ट्रेरे बलिरकेकरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड् गतिप्रतिपाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-द्यान्निलिप्ताः ॥

जडुलः कालकः पिष्टुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संचाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि लवते । 'लृङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मित्वादितात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'वष्टि भागुरिः—' इत्यलोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

सीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेह-स्थतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्वाभावेऽव्ययीभावः (३।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । प्राक्षणादित्वात् (५।१।१२४) व्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगाभावस्य' ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकि-त्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥

मेषजौषधमैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

मेवेति ॥ मेषयति । 'मेष भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । मेवं रोगं जयति । 'अन्ये-भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । मेवं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ।—मिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिहमेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ मेषजमेव । 'अनन्ता—' (५।४।२३) इति व्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

रुजी रुग्नुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

रुजीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो मत्ने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । टाप् (४।१।४) । मिदाद्यद् वा (३।३।१०५) 'रुजा लाम-यमङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज—' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीद् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ०) 'एरच्' (३३१५६) । षः (३३१९८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३१११३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३१११३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्ष्यते, वा । 'यक्ष पूजयाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४११४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैश् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यायधा-' (३१११४१) इति णः ॥*॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३३११०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासारोगस्य' ॥

क्षी क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

क्षीति ॥ क्षवणम् । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३३११०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे कः (३३१११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३३१५७) ॥ (३) ॥*॥ 'क्षियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छिक्कायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास्य शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३३११२९) इति घञ् । ('काशस्तृणे रोगमेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्षवथौ ना तृणेऽक्षियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ क्षौलनेन । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽयुच्' (३३१८९) । 'क्षवथुः कासे छिक्कायाम्' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । यश्च । 'च्छ्रोः-' (६३११९) इत्यूट् । 'आङ्गुणः' (६११८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६११८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओषधिमेदे स्यादुत्कृते लघिवर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन । 'दु ओषधि गतिवृजोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३३१८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूषादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३३११८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३२१९) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (३३११०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥

किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किञ् शैत्यकीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३१११३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । विदायङ् (३३११०४) । किलमस्यति । अण् (३१२१९) । किलेन शैत्येन असति वा । 'अस क्षीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति 'विधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः । तच्च । पामौर्देर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ स्वकपुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सेङ्गुवा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कपति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेष्ठ च' (उ० १८४) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४११४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ क्षियां तु 'मनः' (४१११९) इति न डीप् । 'डाबुभाभ्याम्-' (४१११३) इति डाव् वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (तु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३३११०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खसुरोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूम् गात्रविघर्षणे' (कण्डादिः) । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३११२७) संपदादि किप्

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं स्वकपुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माशब्दस्य मनिन्मन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्मनिन्' इत्युक्तमपाठस्य संभवे केचनप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधाति-लयबोधनाय ॥

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ खर्जनेनम् । 'खर्ज मर्जने च । वाच्य-
यने' (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जः खर्जरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविचर्षणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

व्रीति ॥ विस्फोटति 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥
(१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुन्
(उ० २।३२) । 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते'
इति हैमचन्द्रः । क्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५)
॥*॥ 'विस्फोटा विटिका क्रियाम्' इत्यमरमालायां वका-
रादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रीति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (जु०
उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईर-
यति छुचम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प०
अ०) । 'अतिपूर्वपि-' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

व्रीति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा गलतो
व्रणस्य' ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न जुम् ॥ (१)
॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिष्ठतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्चित्रे

किति ॥ कुण्ठास्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) ।
'विकुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति वा ।
'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति
षः । 'कुष्ठं मेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते ।
'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फामीतश्चि-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । शुभादिः (८।
४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेर्न्याधौ शुट च' (उ० ४।१९६) इत्युन् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य' अर्शस्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने'
(क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां
करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्र-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

व्रीति ॥ गृह्णाति जठरामिम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ०
से०) । 'कृष्यत्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥
प्रवहति । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां
ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका
रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च क्ली पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

व्रीति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (जु० प० से०) ।
'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽथुच्' (३।
३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करसीकरे' इति (मे-
दिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिमेदा विद्रधिः क्ली ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-
न्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ०
प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं
दीयतेऽस्याम् । 'डुघान्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३)
इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा०
३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।
३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति
खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रव्यादीनां व्याधिप्रमेदानां'
प्रत्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

व्रिति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः ॥

रोगद्वयगदकारो भिषग्बैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥
(२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' । 'कण्ठादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । क्तिप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्या-
मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥
चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्वल्
(३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेष्व' (वा० ५।२।१०१)
णः । 'वार्तो तु वर्तने वातिज्ञे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसा-
रारोग्ययोः क्लीबं वृत्तिमन्त्रीरुजोत्तिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिके विगता-
मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिके त्रिषु
नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि
सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघ सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्कुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लान्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्ले हर्षक्षये' (भ्वा० प०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः-'
(८।२।४३) इति नलम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः ।
'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण
क्षीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा०
५।२।१३२) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीभत्सश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च
नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतो-
तोर्ति । 'तुर लरणे' ह्रादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्भाषायां
प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति क्तः । मुकु-
टस्य—आतुरयति=अयुस्थत्वादतिस्तरते । 'तुण लरणे' (जु०

प० से०) । अत इगुपधः क्तः—इति व्याचक्ष्यौ । तत्र ण्यन्त
उपधागुणाभावविन्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि ।
—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति साम्यपि
विन्यः । तुरेककृपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभवाच्च ॥ (५)
॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाण्णिजभाव
इदम् । अभ्यमतिस्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुष्यमत्वर-' (७।२।२८)
इति वेद ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—' (६।४।
१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००)
नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यान्तः । 'कच्छुरा हस्त्व' ()
इति रः । 'कच्छुरा शकाशिम्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि ।
कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुकस्य' ॥

दर्दुणो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) ।
'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दर्दुरस्यास्ति ।
'शाकीपलाशीदर्दूणां हस्त्व' इति पामादिषु (ग० ५।२।
१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥*॥ दर्दूश्चासौ रोगश्च । 'इको
हस्वोऽह्यः-' (६।३।६१) इति हस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दर्दु-
युकस्य' ॥

अशोरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अशोरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शासि
सन्त्यस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक्
च' (५।२।१२९) इतीति ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वात-
रोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-
ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इति कुक् च ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः । चुल्

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-
पेक्षया—इति मुकुटः ॥

चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
क्लेदरोगक्षुब्धदिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुक्षुब्धादिवाच्यम् । तच्चक्षु-
र्योगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्लुः खगे सञ्चलुश्च पिल्लवत् लिज-
लोचने । लिजाक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'लिजनेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्मायति स्म । 'मयी हवें' (दि० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'न ध्याख्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्-
सूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविघ्नमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९६)
इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुमे रुजा

न्युब्जिति ॥ न्युब्जनम् 'उब्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्त्रवकारी यस्यास्ति ।
अर्शबाधश्च (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुमे पुरुषे न्युब्जो
वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशक्षुवि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं
कर्मेरज्जतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुब्जस्य' ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥
तुण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इत्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिबलिबटेर्मः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥ 'तुन्दिल'
इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८)
इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९६) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽदृक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीवं

चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दृगस्य ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्च्छाले मूर्च्छमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

म्विति ॥ मूर्च्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'क्षुद्रजन्तूपतापाच्च' इति पठितत्वाच्च । 'प्राणिस्थादातः—'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यज्ञादेव' इति (वार्तिक-
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोह-
समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । कः (३।४।७२) ।
'राहोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न
नत्वम् । 'मूर्त्तं स्यान्निषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमल्पि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्च्छा जातास्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्च्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥*॥
त्रीणि 'मूर्च्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्विति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)
शोचयति वा । 'कृज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ।
'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति ।
'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । अद्युन् (उ० ४।
१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेवणयोः' (त्र्या०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद् च' (उ० ४।२०२) इत्यद्युन् ॥
(३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकृत्सनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वनयोरभेदः । वीज्यते
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'वजोः-' (७।
३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायांमनिटः' इति वार्तिककृता पूरित-
त्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति, वीज्यते
वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' () । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने
च तत्त्वे च हेतावङ्करकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ वीरेऽ-
क्षीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (तु०
उ० से०) । अग्रयादिः (उ० ५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु
रेतसि' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डमिन् प्रक्षेपणे'
(खा० उ० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(१) ॥*॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'देह पालने' (भ्वा० वा० अ०) वा । कः (३।२।१०२) ।
'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'वष्टि मायुः-' इत्यङोपः ।

संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४) इति वीचो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा के शिरसि फणति, फलति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यति । 'छिद्य आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसुग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ लचति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि बल्के च गुड-स्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि—' (३।३।११८) इति चे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । त्वकृत्वचचोचशब्दाः स्यु-र्बल्के चर्मणि पत्रके' इति धरेणिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो र-क्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः' ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं कृद्यमामिषम् ।

पिशति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशोः क्चि' (उ० ३।१५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा क्तः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः । तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्शेऽप्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दर्शश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रं स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पल-लस्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कृवते । कृव्यतेऽस्माद्वा । 'कृव भये' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।१७) रलयोरेकलम् ।—कृयते । 'कुद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेवति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मांसस्य' ॥

उत्तसं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'उत्तसं चञ्चले शुष्कमांससंततयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

१—'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रक्तकोषः' इति वा पाठः ॥

वल्लते, वल्लयते वा 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।१०) ऊरः । 'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, बाह-नोपस्थोरपि । वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांसशृङ्गरमांसयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (उ० उ० अ०) । 'हविमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्यत । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहु-लकाहजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य—' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुमीहिः । 'ऋत्विग्दधृक्क्षक्—' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । दृश्यते वा । 'रुहे रश्मि लो वा' (उ० ३।१४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमाश्चदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'बहु-लमन्यत्रापि' इति रक् । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽनु-रक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे तात्रे प्राची-नामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।१८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोणृ वर्णगल्योः' (वा० प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्काऽध्रमांसम्

विव्रति ॥ बुक्कयते स्वादुत्वान्मृगयते । 'बुक्क भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'शोणितेषु स्त्रियां वृक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांस-विशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

ह्रिति ॥ हरति । हियते वा । 'वृहोः पुक्दुको च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृद-यकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

१—हैमनाममालायामपि 'बुक्का हृद् हृदयं वृक्का सुरसं च तद-ग्रिमम्' इत्युपलभ्यते । 'स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु सप्त पेर्ययोः' इति पाठान्तरम् ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेयति । 'मिमिवा मेहने' (दि० प० से०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥—घम् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'हुवप् वीजतन्नुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । मिदाण्ड (३।३।
१०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसमेहस्य' ॥

पश्चाद्भावांसिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे प्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'सं-
हायां समजः' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'प्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति, नाड्यते, वा । 'नड भ्रंशे' (चुरादिः ।
'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शि-
रायां गण्डद्वीयां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्षणकाले-
ऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः
सौत्रः । 'अर्तिसृष्टः' (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग०
४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहृद्विलासिन्योश्च योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'विन् बन्धने' (स्वा०
उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि ।
'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति ताल-
व्यादौ रभसात् । सिनोति । 'शिन् निशाने' (स्वा० उ० अ०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

सीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ति-
लति वा । 'तिल मेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपधः' (३।
१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ञापि० ५।४।५) कुन्
(उ० २।३२) वा । 'तिलको ह्मरोगाश्वमेदेषु तिलकालके ।
क्लीबं सौवर्चलक्लोत्रोर्न क्षियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्या ॥
(१) ॥*॥ क्लवते । 'हृद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन्
(उ० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते, मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने'
(तु० आ० से०) । 'अब्दादयः' (उ० ४।९८) इति साधुः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकमवमेहस्य' ॥

किट् मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति स्त्र । 'किट् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गल्यर्थाः' (३।४।७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
मेद (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविद्विष्टे कृपणे त्वमि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविङ्मूत्र-
विङ्मूत्राः । श्लेष्माश्लुक्षिकाः खेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अम्रं पुरीतत्

अम्रमिति ॥ अमति, अनेन, वा । 'अम गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) ।
'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्व-
कत्वाच्च दीर्घः । अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प०
से०) घृन् (उ० ४।१५९) वा ।—'अमियमिमिदे-
ज्जक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)
॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । किप् (३।३।७६) । 'गमादीनां
कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । लुक् (६।१।
७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिदृतिः' (६।३।११६)
इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य शलत्वाभावात् । 'पुरीतद-
क्षियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति
ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु श्लेष्मा पुंसि

ग्विति ॥ गुण्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)
मक् । 'मीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ द्वेहते ।
'लिङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वश्रुक्षन्धन्श्रीहन्'—(उ०
१।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे
मांसखण्डस्य' ॥

अथ दक्षसा ।

क्षायुः क्षियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । वक्षं चर्म
स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ क्षाति । 'ष्णा शौचे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् विष्कृतोः'
(७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गमत्यङ्गसन्निधबन्धनरू-
पायाः क्षायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्' (वा० ६।
४।४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वाच्च लुक् । र्यं संयमं

१—श्रीहृदा दाबन्ता च । 'यङ्कृतीहे च संबदे' इति पाठकाव्याद-
इति मुकुटः ॥

करोति क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥
'करण्डो तु महाकायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रभसः
॥*॥ द्वे 'कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा'
इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरति 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) वीर्धम-
भ्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । 'भावश्रयका-' (३।
३।१७०) इति णिनिः । ङीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'लाल' इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

स्त्रिति ॥ दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)
प्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युलम् । ण्वुल् (३।१।
१३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५)
इति ङीष् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिच्छो-
ण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति वाचस्पतिः
॥*॥ 'कविदूषिभ्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका'
अपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्र्यते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रूयते । 'सु प्रस्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । 'प्रे हस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाद्गुट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूयं पुरीषं वर्चस्कमली विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प०
से०) । प्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।१।१२) इति कलः ।—'शकि-
शमिवहिभ्योऽलः'—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३)
॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
'शकेर्ऋतिन्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । 'गुड्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)
वा । 'तिथपृष्ठगूय-' (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
पिपति शरीरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृत्-
भ्यामीकन्' (उ० ४।२६) । 'शृप्भ्यां कित्' (उ० ४।२७)

इतीषन् कित् । 'उदोऽप्यपूर्वस्य' (ज।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च बीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अ-
सुन् (उ० ४।१८९) । कृतसायां कन् (५।३।७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।१।१३६) इति कः । अच् (३।३।१०६) वा । 'उप-
सर्गात्-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥
'विश्' इति तालव्यान्तपाठे विशति । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव 'वि-
ष्टायाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । 'ऋप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, ललाभावश्च । ('कर्परस्तु कटादे स्याच्छल-
मेदकपालयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ०
से०) । 'तमिविधि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'कपि'
इति निर्देशाजलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । 'कपा-
लोऽस्त्री क्षिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले वजे' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षिरोस्थिखण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ 'कि' इति कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि
कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सजातीय-
गणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा 'कुल
संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अङ्यादिः (उ० ४।१।१२) ।
'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीशूर्पामिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते ।
'असिमञ्जिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१।५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अस्थिमात्रस्य' ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं काल-
यति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा
कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्का-
लन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'त्वङ्मांसरहितशरीरास्त्रिः' ॥

पृष्ठास्त्रि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । 'के श्र
एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्युः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । 'केऽणः' (ज।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति ।
कश्यते वा । 'कश शब्दे' () । बाहुलकादेरुः ।

स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पृष्ठ-
वंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं बाधुं रोदते । 'रुट शीतौ प्रतिघाते च'
(भ्वा० आ० से०) । केन रुज्यते वा । इन् (उ० ४।११८) ।
वा जीव् (ग० ४।१।४५) । कं रोदयति वा । 'रुट शीतौ'
चुरादिः । 'अच् इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भस्तकास्थः' ॥

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (उ०
प० अ०) । 'स्पृशोः श्वणश्चनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा परे शृणाति । 'आङ्परयोः
स्वनिशुभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्पर-
स्याकारलोपः । पशुकि । 'इवे प्रतिश्रुतौ' (५।३।९६) इति
कन् ॥*॥ 'अप्राणिजातेष्व-' (वा० ४।१।६६) इत्युक्ति
'पशुः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वस्थः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अणि गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूति
मीदृति । ह्रीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति
साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गार्भं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः ह्रीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुके मधुराम्यकष्वनौ वा वरे श्रेष्ठम् ।
'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यल्लक् । ययु-कले रेतसि त्रि-
यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)-इति मुकुटः ।
तम् । कर्मोपपत्त्याभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-
वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते 'गाङ् गतौ' (अ०
आ० अ०) । इन् (उ० ४।१५९) इति वा । 'बाहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गार्भं गजाग्रजङ्गादिभागे-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उ-
प्यते, वा । 'वृवप्' । 'अतिपूर्वपि-' (उ० २।१।१७) इत्युक्तिः ।
'वपुः ह्रीनं तनो सस्ताकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
संहनति । संहन्यते वा । 'कल्लल्युटः-' (३।३।११३) इति
ल्युटः । मङ्ग संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कृशुपूकटि-' (उ० ४।३०)
इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, कृष्यते, वा । 'इषु सेचने'
(भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (६) ॥*॥
विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्भ्या-
धिभिर्गुण्यते वा । 'ग्रहृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः
कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'निवासचित्ति-' (३।३।४९) इति घञ् । चयः कः । 'कायः
कदैवते मूर्ती संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्च्छति । 'मूर्च्छा
मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिञ् (३।३।१७४) ।
'राहोपः' (६।४।२९) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाठि-
न्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते, वा ।
'तनूश्चि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्तनोः । विरलेऽल्पे
कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वन्वि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे
विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अतिपूर्वपि-'
(उ० २।१।१७) इत्यादिना उस्ति 'तनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्रा-
णिजातेः-' () इत्युक् ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दे-
हस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

प्रेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं
वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदं त्रिभ्रणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पश्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो बुध्रे तुरीयांशे
शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मथूखे च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पश्यते । क्तिप् (३।२।१७८) । स्वामी तु-
'पदोऽ-
ङ्गिः'-इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पदञ्-' (६।१।६३)
इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु-पादादेश एवायं
पठितः-इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन ससाधन-
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रभृतेः संभवात् । अत एव औङ्कः श्याम् 'क-
कुक्षोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) माष्योदाहरणमपि संगच्छते ।
पश्यतेऽनेन । 'खनो च च' (३।३।१२५) इति चो चित्कर-
णात् 'अन्मतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वान्युक्तः ॥ (२)

१-'तनुवे तनुवे कम्' इति नासवदसायमकात्-इति मुकुटः ॥

२-'वरतनु संभवदन्ति कुकुटाः' इति भारविः-इति मुकुटः ॥
क्षेमेन्द्रेण तु जीवित्वविचारचर्चायां यथा कुमारदासस्य 'अवि विज-
हीहि वृषोपगूहनं त्यज नवसंभमभीरु बल्लभम् । अरुणकरोग्रम एव
वर्तते वरतनु संभवदन्ति कुकुटाः' इत्युक्तम् ॥

॥*॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वङ्गवाद्यश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अहो रंहो ह्रितः संहर्षाही च यश्चतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बहुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । अमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'चरणस्य' ॥

तद्वन्धी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट प-
रिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । हुन् (उ० २।३२) ॥ (१)
॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'कलिलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक् । अत
उत्सं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पार्श्विस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । प्रप्यते अनेन वा । 'पृषु
सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृणिपृश्निपार्श्वि-' (उ० ४।
५२) इति साधुः ।—'पार्श्व्यादयश्च' इति त्वपानीणियम् ।
'पार्श्विः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् प्वजिनीकटौ' इति रन्ति-
देवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपञ्चाङ्गागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ।
'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते कुटिलं
गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रक्षियते स्म, वा ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
वा । प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज-
ङ्घायाः' ॥

जानूरुपवांष्टीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जाम्बिति ॥ जायते । 'हसनिजनिचरि-' (उ० १।३)
इति युष् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनु-
बन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रि-
याम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥
कर्णयते । 'कर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कृः । ऊरोः
पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्मि यस्मिन् । मत्तुर् (५।२।
९४) । 'आसन्धीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंघेः' ॥

सक्थि ह्रीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'वज्र सजे' (भ्वा० प०
अ०) 'सज्यसिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥
अर्थतेऽनेन । 'श्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेरुच् च'
इति कृः, करादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-
यम् ।—कर्षति । 'ऊर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्वामी । तदपि न । उग्रत्यजबलोपयोर्विवायकाभावाच्च ।
'कर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य 'सत्त्वाच्च' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्गणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । बाहुति बाहुयते, वा । 'बाक्कि
काह्यायाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । बाहुक-
कादातोर्बुद्धः । बाहुते । वङ्गणः—इति स्वामी । यद्वा वङ्गति ।
'वक्ष रोषसंहत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३)
'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति नोगविभा-
गात्तुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंघेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद श्रीयाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुयति—इति मुकुटस्य
प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
गवते । 'गुम् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा 'अब्दादयश्च'
(उ० ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपा-
णिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन प्रा-
णने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम् ॥
॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा पिबति वस्त्रौ-
षधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्राप्नोत् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नामेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस
निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ०
आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'हवसिभ्यां
क्तिन्-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशयपुटे
वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधोभा-
गस्य' ॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिजे च
गजगण्डे शृङ्गे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः
फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफल-
कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुक्षती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।१।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—माक्षयश्च पुटं च । मूत्राशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपुटम्,
श्लेष्मः । अतएव हैमीवनाममाकाया 'नामेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्नाश-
योऽपि च' इत्युक्तम् ॥

॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणु संघाते' (वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा क्रीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ ककुब् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुब् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मनुष्य (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पञ्चान्वितम्बः स्त्रीकट्याः

येति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । भञ् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निवृत्तं तम्ब्यते कान्तुकैः । 'तमु कान्तायाम्' (दि० प० से०) । तम्ब्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पञ्चान्नागस्य' ॥

स्त्रीषे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

स्त्रीति ॥ हन्यते । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५। ३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्तं हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच—' (३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य जुक् न । मुकुटस्तु—युशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैकके नलोपे वा—इत्याह । तच्च । हिंसार्थस्य ग्रीभा-वप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'युशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्म-विग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । 'जघनं स्यात् क्रियाः श्रोणिपु-रोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्त्री-कट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इने-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥*॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'युपि' (३।२।४) इति कः ॥*॥ कुं भूमिं शरयति । 'दू भये' (क्वा प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईषत् कुन्दरमत्र, इति वा । यद्वा स्कुन्धते कामिना । 'स्कुदि आल्लवने' (भ्वा० आ० से०) 'मद्गरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ द्वयेन हीने ॥*॥ एकं 'पृष्ठवंशावधोगर्तयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् ङिच् प्रत्ययः ।—स्फेडयति । 'स्फिड हिंसायाम्' (जु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१८८) । 'स्फिगपूत-' (६। २।१८७) इति निपातनादस्य च—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथु पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३, ३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥*॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'क्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पूलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणावगयोः क-व्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः' ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्रयोः । उपतिष्ठते । 'युपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शोफसि कोष्ठे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'भग-शिश्रयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

मेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'जनो य च' (३।३।१२५) इति धित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययज्ञेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'बहिभि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-कारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतो-ययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिश्रौ मेढं मेहनशोफसी ।

शीति ॥ शशति । 'शश श्रुतगता' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिम् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलका-जक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—राज्ञादिनिपाताजक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ मेहन्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ह्रन् ॥ (२) ॥*॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं मूत्र-शिश्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शेते रेतःपाते । 'वृशी-इभ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥*॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेषः' ॥*॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्या-मदन्तावप्येतौ (शोफशोफौ) । अत एव 'शेषपुच्छ-' (६। ३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शि-श्रस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्वा० प० से०) । 'सृष्टभृशुपिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भृशु-पिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'बहुलमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-ख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका क-

पस्य नेमौ स्वात्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमत्यजम् । जमन्ताङ्गः (उ० १।११४) । 'वष्टि भागुरि-' इत्यल्लोपः । अपि चण्ण्यतेऽनेन हेतुना । 'वष्टि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंति-' (३।३।११८) । इति चो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ (पिचण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुण्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हृषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३।१।५५) ।—'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः । 'जठरो न क्षिया कुक्षौ, बद्धकक्षस्थयोश्चिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—जनयत्यजादिना स्वभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः—इति । स उक्तस्त्रास्मरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उदणाति । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदच्छति, उदियति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उद्दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्तुम् । यद्वा तर्णोत्पन्नम् 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । 'अब्बादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुक्षौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते शब्धते वा कामुकैः । 'एन शब्धे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंति-' (३।३।११८) इति चो वा ॥ (१) ॥*॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चिवति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यन्यकं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना कुचामग्रम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

२ पिचण्डः 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुण्यते । 'कुड काल्येऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तप्त । घनत्वा-र्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनापि गुणासंभवाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्के' इति हैमः । 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वरत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अ-तेरुच्च' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः क्तिञ्च । 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्राहिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संवाते' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृष्यते 'पृषु सेवने' (भ्वा० प० से०) । 'ति-थपृष्ठगूथ-' (उ० २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देह-पञ्चाङ्गागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोऽस्तोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कथते । 'स्कन्दिद् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्धेऽस्त्री' (उ० ४।१०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि षः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसे विशानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते स-माह्वन्यते भारादिना । 'अंस समावाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५।२९) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुज-शिरसः' ॥

संधी तस्यैव जनुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जवादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

बाहुमूले उमे कक्षौ

वेति ॥ कथ्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)

‘वृत्तवदिह्निकमिकविभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्या-
दन्तरीयस्य पश्चादक्षलपक्षवे । स्पर्शापक्षे, ना दोर्मूलकच्छ-
वीरुगणेषु च’ (इति मेदिनी) ॥*॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१) ॥ द्वे
‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

येति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ‘स्पृशेः
श्रणृष्टनौ पृ च’ (उ० ५।२७) । गित्वाहृदिः (७।२।११५) ।
यद्वा पश्चलां समूहः । ‘पश्चां णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३)
सिच्चात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् ‘ओर्णुणः’ (६।
४।१।४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-
पाप्ते पश्चुगणेषु च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कक्ष-
योरधोभागस्य’ ॥

मध्यमं चावलम्बं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यान्मः’ (४।३।८) । ‘म-
ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशोऽन्यवल्बे तु न
स्त्रियाम् । स्त्रियां हृष्टरजोनायां कणिकाह्रिलिमेदयोः । व्यक्ष-
रच्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लग्नते स्म ।
‘लगे सङ्गे’ (भ्वा० प० से०) । ‘ध्रुवस्थान्त-’ (७।२।१८)
इति साधुः । यद्वा । लग्नते स्म । ‘ओलस्त्री ग्रीडे’ (तु०
आ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘स्कोः-’
(८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति न-
त्वम् । ‘श्रीदितः’ (७।२।१४) इति नेद । अवकृष्टम्, अव-
सन्नम्, वा लम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । ‘अवलम्बोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याद्व्यग्रमात्रके’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘अ सां-
प्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । ‘अभ्याद-
यश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः । ‘मध्यं विलम्बे न स्त्री
स्याद्वाच्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
(‘मध्योऽवलम्बं विलम्बं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि
‘विहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहु । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः’ (ह० प० अ०) । ‘भुजन्मुञ्जौ-’ (७।३।
६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति कः । ‘अधो भुजौ ।
द्वयोर्बाहौ करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाधते । ‘बाध
विलोचने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जिदक्षिकम्यमि-’ (उ०
१।२।७) इत्युः, ह्रस्वान्त्यस्य । मुकुटस्तु—बहुन्त्यनेन । ‘बहि-

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयस्यानुपे-
क्ष्यम् ॥*॥ बहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । बाधते ।
‘बाहु प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा
‘बाहोऽधभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘बाहो बाहु-
रिति स्मृतः’ इति देशी कोषः । ‘(बाहोश्चमानयोः । वृत्ते,
बाहौ तु बाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ प्रवेष्टते ।
‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
(३) ॥*॥ दाम्यत्यनेन । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०) ।
‘दमेडोस्’ (उ० २।६९) ॥*॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥
‘दोर्दोषा च भुजो बाहुः, पाणिर्दस्तः करस्तथा’ इति धनंजयः
॥*॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने च’
(तु० प० से०) । ण्यन्तः ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति,
वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’ (तु०
प० से०) वा । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ‘कफोणिः कफणिर्द्वयोः’ इति शब्दार्णवः ॥ (१)
॥*॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्तिप् (३।२।
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पि-
पतिं । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कूर चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा
कुप्यत्यनेन वा । ‘कुप क्रोधे’ (दि० प० से०) । बाहुलका-
दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥*॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरभेः पृष्ठम्’ इति
नाममाला । द्वे ‘कूणी’ इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्नो गण्डः कपोशोऽस्य ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चास्यधः ॥ ८० ॥

मेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादभम् । ‘कुप निष्कर्षे’
(क्या० प० से०) । ‘उषिकुषिगातिभ्यस्थन्’ (उ० २।४) प्र-
विष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अत्यादयः क्रान्ता-’ (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरभिमणिब-
न्धयोः’ इति कात्यः । ‘प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—‘मुवाहा’ इति मुबन्धुः । स्वभा, सुभुजा च इति मुकुटः ॥

२—‘शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न बाह्या वा सुतरः स-
मुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो गुरुध्वंसी गोहन्ता
जनपीडकः’ इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ४—प्रसङ्गे-
नोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यायकथनम् ॥

५—दीर्घमात्रकरणे रेफमव्यानुपपत्तिः । तस्मात्पृषोदरादित्वमङ्गी-
कार्यम् ॥

१—बाहौ यथा—‘उदेष्टुजवह्निकं कणक्षणात्कारस्तदा दुःसहः’ ।
करे यथा ‘चक्षुजभ्रमितचण्डगदाभिभातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोध-
नस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥
मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

मणीति ॥ मणिवन्धतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिवन्धौ मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ कनिष्ठाया आ । 'अङ् मर्यादामिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशूलिकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशूलिगदिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोद्धतस्सुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बह्विर्गोः पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करबहिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्गुलयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शे-तेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि—' (३।३।१२१) इति घः । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्ठर्मलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अक्षिपणाभ्यो रुढायलुक् च' (उ० ४।१।३३) इतीष् अथप्रत्ययस्य लुक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इन्—इति मुकुटस्तूकसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज अर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्य-तेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णितिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुविति ॥ अङ्गति । 'अङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋतन्यञि—' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाद्विर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥*॥ 'बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्य

यवो मतः' इत्यमरवृत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गोर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलिमात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ८२ पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽत्रवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।१७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः अङ्गणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अत्यल्पा । 'अतिशयने—' (५।३।५५) इतीष्टन् । 'युवाल्पयोः कन्—' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यून कनिष्ठा खन्तिमाङ्गुलौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न आद—' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी लीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'उडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'नखस्य' ॥ प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलत्यत्र । 'तल प्रतिष्ठा-याम्' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रिया-माने करस्काले द्रुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः कर्ण इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्वे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्ध्निकौषधौ' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वावशाङ्गुलः ।

पति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपस्ये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१।८२) इति तिः ॥—बाहुलकातिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

१—'द्विवचन—' (५।३।५७) इतीष्टन्—इति पाठ आसीत् । तथाप्यने-नेष्टनो विधानाभावादुपेक्षितः ॥

स्वरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गुल्यः प्रमाणमस्य ।
'सखितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विपुः । 'द्विगोर्नित्यम्'
(वा० ५।२।३७) इति मात्राचो छक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'
(५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥*॥
'चपेटः' अप्यत्र । 'चपेटः स्फारविपुले चपेटे पपेटेऽपि च'
(इति विश्वमेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति 'तल प्रतिष्ठापाम्'
(वु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतलं पातालमेदे
तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं स्वरूपाधरयोः सङ्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
श्चपेटे तालद्रौ' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्त्वम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥
त्रिणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'भातोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतले प्रच्छिष्टे वा तले अत्र ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । किन्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाङ्गुलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्गायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

साविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अज्ज-
व्यक्त्यादौ' (व० प० से०) । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४।२)
इत्यलिः । 'अज्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अज्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिष्टृट्-' (उ० ३।
८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य द्वौ
वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं संह-
तलम् । स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा एकम् इत्येवोक्तवान् ॥

ऋक्षे केशास्त्रो प्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यात्

न्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्वा०
प० से०) । 'त्रियां किन्' (३।३।९४) । यद्वा मुष्णाति ।
किच् (३।३।१७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः)
('मुष्टिर्द्वयोः फले । बद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । बद्धया
मुष्ट्योपलक्षितः ॥*॥ ऋच्छति । अर्यतेऽनेन वा । 'ऋ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतनि' (उ० ४।२) इति कभि-
च् । 'रक्ष्यरक्षी त्रियौ बद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'बद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिः । नऋसमासः । 'नारत्निः कफोणौ
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्निर्ना सप्रकोष्ठत-
ताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम्
'अरत्निहस्तस्य' ॥

व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अभ्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । मुकुटस्तु—
व्यामीयतेऽनेन । माको मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः—इति व्याख्यत । तन्न । 'कृत्कर्तरि' (३।४।६७) इत्यस्य
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बा-
होर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं
दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरु-
षहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी,
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने लभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
णेष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं
विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनी

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः'
इति सकलसिद्धान्तमङ्गलम् ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गु निगर-
णे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा'
(८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।
११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयहजिह्वाग्रीवा-' (१।
१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हेमः) ॥
(१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।
३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-
यां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।
४।९४) । यद्वा धरति । 'धृष् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३४) 'कंधरो
वारिवाहे स्याद्ग्रीवायां कंधरा मत्ता' (इति विश्वः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठो रेखा
यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥८८॥

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वेङ्गव्यं' (भ्वा० प० से०) ।
अव टीकते । 'टीकृ गता' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादि-
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने'
(भ्वा० प० से०) 'वट भाषणे' (चु० उ० से०) बाहुल-
कादुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृकं
कण्ठमटति । 'अट गता' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४।११८) । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) । ण्वुल् तु परत्वा-
दणा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नत-
भागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति
स्वामिमुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
ब्रूजो वचिः (२।४।५३) वा । 'गुधृवीपचिवचि-' (उ०
४।१६७) इति त्रः । 'वक्रमास्ये छन्दसि च' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्य-
न्यते वाक्कादिना द्रवीकियते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः ।
यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्मिन् प्रासः । 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति
प्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शा-
अमर० ३०

श्रुतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वदन्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥
तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (४) ॥*॥ आनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-
यां वाचि' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥
खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ।
'डित् खनेऽनुत् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् स च डित्
धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडदात्तश्च ततोऽच्च प्रत्ययो
भवेत् । प्रजासृजा यतः स्वातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति
निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्राग्भ्ये श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति
हेमः ॥ (७) ॥*॥ तत् 'मुखविलस्य' । तदुपलक्षिते
समुदाये तूपचरात् ॥

ह्रीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

ह्रीवे इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) 'घ्राणं ह्रीवं नासिकायां घ्राते
स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति 'वह
प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य
वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घोणति । अनया वा । 'घुण भ्रमणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् वा ॥ (३) ॥*॥ नामते । अनया वा । 'णसृ
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां
च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
नासेष्वुल् (३।१।१३३) । 'घ्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका' इति साहसार्कः । 'कुल्या गन्धवहा
घोणा घ्राणं नासा च नासिका' इति कात्यः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥*॥
न ध्रियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि-'
(३।३।११८) इति घः । नच् समासः (२।३।६) । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे, हीनेऽनूध्वं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् ।
'ओष्ठाभ्यां युतावधरो' इति शाकपाथिवादिः (वा० २।१।७८)
वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेधं-' (६।४।९६) इति
ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

१—'मां विवधुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगात्—इति मुकुटः ॥

अधस्ताच्चिबुकम्.

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । शृगष्वादिः (उ० १।३७) ।
स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत्
॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिबुः स्याच्चिबुकं तथा'
इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिणि । ग्रहयोग-
प्रमेदे च वीध्यज्ञे पिटकेऽपि च । चिहवीरकपोलेषु हयभूषण-
बुद्धदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगण्डिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशात्प्रलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (वा० ३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृष्टृक्लि-
हि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्यावले
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रथतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽ-
नेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'दहदश-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्कचिदैक्यपि लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितप्यर्थाद्बाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके
कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो रथ लः' (उ० १।५) इति युण् । तालयति । 'तल प्रति-
ष्ठायाम्' चुरादिः । शृगष्वादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्दिक्क्षेपणे
वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।३८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ईषत् कथते । 'कुङ् शब्दे' । (भ्वा० आ० अ०)
अब्दादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्चेष्टं ककुदं
क्षिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ॥

१—ओणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्यकैयटयोः (६।४।२६)
सिद्धान्तः ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्यप् ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ रस-
यति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्यादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'प्यासश्रन्थो युच्'
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । 'रसनं ख-
जने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा'
इत्युक्तेर्दन्त्यातालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञा-
राज्ञयोः स्त्रियाम्' इति रमसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिर-
वृजो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ लेढि ।
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ० उ० अ०) ।
'शेवयहजिह्वा-' (उ० १।१५४) इति साधुः ।—'लिहेः पूर्व-
जिह्वीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (उ० प० अ०),
बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्मणी' इति क्लीबकाण्डे-
ऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूक्ष्मणी) इत्यन्ये ॥*॥ (सूक्ष्मणी)
हयन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्ष्मम्—इत्यपरे ॥*॥
'सृक्कि' शब्द इकारान्तः क्लीबम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) ।
'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकत्वम् । ललं
विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ललति । उक्तधातुभ्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥*॥ अलति ।
अस्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलिह-
विभ्यां किञ्च' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि'
इति कात्यः ॥*॥ बाहुलकादिकञपि । 'अलिकं हस्वदीर्घम-

१—'महासुकायशोभितो नृसिंहनखाम्रवत्' इति लताशेषात्
कद्वयम् ॥ 'सितस्य संभावय सूक्ष्मा कणान्' इति श्रीहर्षप्रयोगात्
वकारयुक्तं च । 'न संयोगादमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यलोपो
न ॥ 'स सूक्ष्मणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरिणारिरुचैः'
इति पाणिनेर्डीबन्ता च ॥ 'सृक्के दे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्र-
जाः' इति वचनाददन्तं सूक्ष्ममपि ॥ 'सूक्ष्मणि' इतीदन्तमपि 'क्रीवे
वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सृक्कि' शब्दो हस्वेकारान्तोऽपि क्लीबः—
इत्यपरे । 'सकथ्यक्षिदधिसृक्कि तथा वारि स्यात्' इत्यरुणः—इति
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते ॥
३—अतएव हैमनाममालायाम् 'भाले गोध्यलिकालीककलाटानि'
इत्युपलभ्यते ॥

व्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥*॥ गुह्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । गावी नेत्रे धीयते पुंस्ययम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्ययम् । 'गोधिभालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'भ्रमेर्ह्रः' (उ० २।६८) । यद्वा भ्राम्यति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । 'ऊर्ध्वं च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊर्ध्वं चादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजैः' ॥

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं

क्रिति ॥ कुरति । कुर्यते, वा । बाहुलकाच्चट् । 'कूर्च-मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ एवनादा' (भ्वा० प० से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।७५) इतीत्याभावः । 'तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१४) । इत्वम् (७।३।४४) । 'कनीनिका तारकाक्षः स्यात्क-निष्ठाकुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्षः' इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

हृद्दृष्टी च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्छ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ नीयतेऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री' (३।२।१८२) इति पक्षे घृन् । 'नेत्रं मथिगुणे वल्लभेदे मूले दृमस्य च । रथे चक्षुषि नयां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईक्ष्य-तेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'ईक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच' (उ० ३।११९) इत्युसिः । शित्वादनार्धधा-तुकत्वात् ख्यान् न ॥—बाहुलकात् ख्यान् न—इति मुकु-टस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्रुते अनेन वा । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्नित्' (उ० ३।१५६) इति विसः ।—'अशेः पिच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।

यद्वाक्षति । 'अश्रु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥*॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्रिप् (३।२।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संप-दादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्रिप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्रिप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ॥

अश्रु नेत्राश्रु रोदनं चाश्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अश्रिवति ॥ अश्रुते वा कण्ठम् । 'अश्रुवादि-त्वात्' (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'अश्रुः कोणे कवे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्रम-श्रुणि' इत्युष्ममेदात्तात्प्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (१) ॥*॥ नेत्रयोरश्रु ॥ (२) ॥*॥ दृश्यते । 'रुदिर् अश्रुविमो-चने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुल-कात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ॥ अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽज्ञाद्वा । अपकृष्टान्यज्ञान्यस्याद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'वाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्रप्रा-न्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ स-वध्यक्ष्णोः—' (५।४।११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥*॥ अपा-ङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृवृजृसि—' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्ण मेदने' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तत्र । हस्वाज-प्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥*॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रह-वृट्—' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥*॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—'प्रावर्तयन्नदीमलैर्दिपां तद्योषितां च सः' इति माघे रक्तार्थेन सह शेषादसं दन्त्वसम्—इति मुकुटः ॥

इन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३।१९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) । 'अचणं श्रुतां च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनामे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरो-वाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षा-देशः ॥ (३) ॥*॥ मुख्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैवित्त्ये' (दि० प० से०) । 'खलुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥९५॥

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (उ० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताप्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलधषके वाले यवे ना भूम्नि नी-वृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । बल्य-तेऽबद्धयते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽ-श्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यापि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवरे पुंनपुंसकम् । अलं-कारान्तरे मेध्ये बाली बाला वृटिस्त्रियाः' इति (पवर्गा-यादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचत्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पतः । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लि-श्यते 'क्लिश बन्धे' () । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिश विबाधायाम्' (क्या० प० से०) । 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्या-त्पुंसि वरुणे हीवरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वन्द्वे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अवित्तहस्ति-' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतर-स्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशवृन्तस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृनादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अ-लका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चूरदिकोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदि-नी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावर्हौ' इति तालव्यादां रभसः । 'शिखण्डो वर्हचू-डयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्वादित्वं केचिज्जेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पतिसुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुट् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '—कवर-' (४।१।४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णां कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्श-नमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-शाकयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जना-बन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२।७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलका-लक् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्या-तस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीञ्जे हस्तश्च' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शि-

फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छाये' (जु० प० से०) । 'चुरा-
डीनां णिज्वा' इति पक्षे मिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्
वीर्षत्वे । 'चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूषावलम्ब्योश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः
(४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडायाः'
'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

व्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

वेति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्टन्
नलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लम्बकचे
मूले मांस्यां हृक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'सटा जटाकेशरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतिनः
शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमज्ञान-
नचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१९८) ॥ (१)
॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रो-
णिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी संप्रवाटयोः ।
देवताडे केशवन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितभर्तृकादि-
धार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवान्' (४।३।५५)
इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु'
इति वचनाद्वा शीर्षण् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । मुकेशे पुंसि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासं-
पृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।
१९) । घः (३।१।१९८) वा । 'पाशास्तु मृगपञ्चादिबन्धने ।
कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्रायन्ते च
निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८)
वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः
परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

१—केषुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतिनः सा' इति पाठ उपलभ्यते । 'सा
जटायां च राक्षसां पतने दुर्भगस्त्रियाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः ॥
'सुप्तोऽपि प्रमुदः' इति कादवन्नीशेषश्च ॥

'हसिमृग्मिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-
करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥
त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलत्रिभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
'तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी ।
'तनूरुहस्तु पुत्रे गृहति लोमि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४।
१।५१) इति साधुः । यद्वा रुह्यते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) ।
मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्वात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । लृप् । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रोमणः' ॥

तद्वद्वा इमश्च पुंमुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । इमं मुखं श्रयति । 'श्रिञ्
सेवयाम्' (भ्वा० उ० से०) । इमनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्र-
वणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ।
संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्य-
त्वाच्च तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुखे ॥*॥ एकं 'दाढि-
कायाः' ॥

आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । अ-
कल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थेण्यन्तः । अच् (३।१।
१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ वेपणम्, विध्यते, वा । 'विष्ट व्याप्ति' (जु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥*॥
तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विद्यते वा । विशति वा ।
'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे
घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५) ।
गुणः (७।३।८४) । निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्-
वकत्वान्न ह्रस्वः । 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेना-
ङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलं-
काररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दर्शते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यान्ताः ॥

२—रु शब्दे इत्युत्तरम् 'रुह गती भाषणे वा' इत्यपि पाठः ।

अलंकर्तालंकरिण्यश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध सं-सिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थेण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ॥

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णु

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाट् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

म्विति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।११९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आ भ्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिण्यौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषणाम्' ॥

अथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्गलंऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुट् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम्, ए-कोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्व्युकारपाठे बाहुलकाद् धातोरेत उः ॥ (१) ॥*॥ किरति । अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (उ० प० से०) । 'कृतृकृपेः कीटन्' (उ० ४।१।८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडया मणिः । 'चूडामणिः काकविचा-फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं ला-ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरलं चञ्चले विज्ञे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसु-रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।३।४८) इति डः ॥*॥ एकम् 'हारमध्यमणेः' ॥

बालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।१।९८) इति यत् । बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वैर्णदित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ण्यन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्ता-वलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभू-षणं । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्ति-हस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ताल-पत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (उ० प० से०) वा । वृषा-दित्वात् (उ० १।१।०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चन-द्रुगुद्ध्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्टयतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

ग्रीवेयकं कण्ठभूषा

ग्रीवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकन् ॥*॥ —'ग्रीवाया अण्

च' (४।३।५७) इति ढञि 'प्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंमने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।९) इति ङीप् । 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७।१।८९) इति मुम् । डलोरोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सर्व ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

अथेति ॥ सर्व ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९३) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ ह्रियते मनोऽनेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३।१९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्ता-नामावली वीर्या पङ्क्तिः ॥ (२) ॥*॥ भिदादिपाठान् (३।३।१०६) अङ्गि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रमेदयोः' इति विश्वः । 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥*॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ॥

हारमेदा यष्टिमेदाहुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैष नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

हारेति ॥ यैष्टीनां मेदात् हारमेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध

१—'सप्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥

२—हमे तु 'अर्धहारश्चतुःपष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तन-गोपुच्छावर्धमर्ध यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःपष्टिलतो हारोऽथाष्टीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भूषणभावो न । 'गुत्सः स्यात्स्त्वके स्तम्बे हारभिद्गुन्यपणयोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्त्वके स्तम्बे हार-मेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुच् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वार्त्रिशल्लतिको गुच्छः' ॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छार्धस्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्सार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥*॥ 'चतुर्विंशततो हारश्चतुःसरिच गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥*॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (ता० २।१।५२) ॥ (१) ॥*॥ माणवो बालः । स इव । गवादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारमेदे बाले कुपुरुषे वटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥*॥ एकाग्रत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञार्या (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥*॥ परिह्रियते 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ण्यञ् । (२) ॥*॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुशिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (भ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्विलोपः । 'हलदन्तात्-' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं दयते, दायति, दयति वा । 'देष् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अव-खण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अङ्गदः कपिमेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिगदन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुली भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' (४।

३।६२) । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादि-
स्वात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीर्यकम्'—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् । 'बालमूल' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्य-
त्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । 'इवे' (५।३।९६) इति
कन् । ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-
र्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
मुद्रं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । मोदते वा । 'मुद
हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितस्त्रि' (उ० २।१३)
इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्क्रेति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । 'कक लाल्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदा-
त्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) णत्वम् । 'कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्ड-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो
भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'स्त्रीवं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मणिबन्धभूषणस्य' ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८
स्त्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिब् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ०
अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्सूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलाद्रिनितम्बे स्याद्र-
शनाखन्नबन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते ।
'काञ्चि वीसिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । वै स्त्रीष् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति
वीर्यः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेकवीर्यवत्त्वात् । 'अन्ये-
भ्योऽपि' इत्येतादृशस्य वीर्यविधायकस्याभावात् 'अन्येषाम-
पि' (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मे-
खलादाम्नि प्रमेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

१—पुलिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यमिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरी-
यकः' इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—'काञ्चीगुणस्थानम-
निन्दितायाः' इति कुमारः 'काञ्चिदामपि द्वितैकतरोरुः' इति माघः—
इति मुकुटः ॥

सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वार्थे (शापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः,
सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६, २।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अधि-
करणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्यते 'अशब्द-
व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । अश्नाति । 'अश भो-
जने' (कया० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५) इति
यू रशादेशः । यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-
न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालेभ्यमध्या ॥*॥ दन्त्य-
मध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस आस्वा-
दने' (चु० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् ।
'ण्यासश्रन्थ' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्बशम्बलशुकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' ।
'रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणी ।
'रसनं स्वदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि
रान्नायाम्' इति विश्वप्रकाशः । एवमुभयमुभयत्र साधु ॥
(४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प०
से०) । चः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मेख-
लायां सारसनमुरस्त्रं च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादी र-
भसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्य-
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽति ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—
इति स्वामी । '—एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्ट्याष्टि-
काः । रसना षोडश ह्येयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति
भेदस्त्वह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्गः खलति ।
'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाभ्यां लोहराञ्ची
च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटी-
स्थकाभ्याः' ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं
चति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'दैप् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' तुरादिः । 'अच
हः' (उ० ४।१।३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । 'तुलाको-
टिर्मानमेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥

१—'क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः' इति भारवियमकात्—इति
मुकुटः ॥ २—'रसनावन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु' इति
वासवदत्ताशेषात्—इति मुकुटः ॥

मज्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-
रदयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽप्राणिनीयो गम्भीरादिगणा-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नुवनम्' नूयते, वा । 'णू सुतो'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि पुर-
ति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'मजीरोऽब्जी स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
दे 'नूपुरस्य' ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी धुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-
त्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४९) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कङ्क गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४ । गौरादिः (४।१।४९) शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । यद्वा कं मुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्क-
णी धुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे-'
(५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा 'घटि
दीप्तौ' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । धुद्रा चासौ
घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुद्रघण्टिकायाः' । 'धुधुरा-
ख्यस्य' ॥

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनिः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वाल्कं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ धुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वाल्कम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-
दिनी) । 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणितन्त्र-
काणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवाल्कफालादीनि
निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तन्त्रकम्,
इति श्रुतिः—इति मुकुटः ॥

अमर० ३१

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

केति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उद्धृता' (इति हैमः) 'क्षीवं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कर्पास्या बादरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य बादरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाकृष्ण' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीताम्बरादेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प्र-
वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादचि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्भौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ धांतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्रम्य-
तेऽमिलयते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोर्णास्त्यत्र । अशंभाद्यच् (५।
२।१२७) । 'पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) धौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'धौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षौति, क्षयते, वा । 'दु क्षु शब्दे' (अ०

प० से०) । 'अर्तिस्तुषु—' (उ० १।१४०) इति मन् ।
'क्षोमपठे दुकूलेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥*॥—क्षुमाया वि-
कारः । क्षोमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-
भिहितम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा०
प० से०) 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येष् संवरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) ।
(६।१।१०८) (६।४।२) ॥*॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
(१) ॥*॥ प्रात्रियते स्म 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०)
भिदाद्यद् (३।३।१०६) । 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते
भृञ्जि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वस्यते । 'वस आ-
च्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस ज्ञेहनादौ' चुरादिः ।
चुरादीनां णिच्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
र्निरुद्धे नाभ्यधो भृञ्जि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण—' (५।१।१२४) इति
व्यञ् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यतेऽनेन घञ् (३।३।१९) । आ-
यमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'अर्तिस्तुषु—' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥*॥ आन-
ह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३।३।१९)
॥*॥ 'आरोहः' इति कचित्पाठः । आरोह्यतेऽनेन । घञ्
(३।३।१९) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरयोषित्कटावपि । आ-
रोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥
विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्ता-
रस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५।३।५३) यद्वा
'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) ।
यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा' (वा०
३।१) । शत्रन्ताचरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ जीर्णं च
तद्वत् च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

लेति ॥ मजते । 'ओ नजी मीडे' (तु० आ० से०)
बाहुलकात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नक्तं कं
सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥*॥
कचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्यते स्म । 'लक आस्था-
दने' () । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) ॥ (१) ॥*॥ किरति । 'कृ विज्ञेपे' (तु० प० से०) ।
कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) वा । करोति ।
'डुकृम्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चासौ
पटश्च । यद्वा करस्य पटः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रख-
ण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रुढोऽयम्—
इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । इन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥*॥ आच्छाद्यतेऽनेन
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्णित्'
(उ० ४।११८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥*॥ विल्यतेऽनेन । 'विल
वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।
१।४१) ।—'कल्पचेलट्—' (६।३।४३) इति टित्वनिपात-
नाद्वा णीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' ।
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७)
'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डवीधितेः' (इति हैमः) ।
अंशुन् कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अंशुभिः काशते ।
'काश वीक्ष्णौ' (भ्वा० आ० से०) । अन्येभ्योऽपि (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'अंशुर्कं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रो-
त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः
शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥*॥ षट्
'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
(५।) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'पट विस्तारे' (तु० उ० से०) वा । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा पठ्यतेऽनेन । 'पट भासने' (तु० उ०
से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२१) इति घो घित्वा-
दन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि संज्ञापूर्व-
कत्वाद्बुद्धभावाः । 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषये 'पुंसि—' (३।३।१५८) इति घो
वा—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, त्रिमास्यमे

पुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-
दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उक्तरभसमेदिन्योः 'अस्त्री'
इति दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥*॥ 'वरासिः
स्यात्त्वङ्गवरे वरासिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥
(१) ॥*॥ शाटति । 'शाट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥*॥ 'वरा-
शिर्ना' इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चत्वार एका-
र्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोत्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । यद्वा चोष्यते । 'चुट कृतौ' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति
रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥*॥
निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद
संवरणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।
११८) वा प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३।३।
१८) । 'छादेवं—' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ
पटश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'डोलिकायावरणपटस्य' ।—
स्त्रीपिधानपटस्य 'चुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लुककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्तिप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां क्तौ'
(वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति ।
क्तिप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लक्ष्य । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन ।
'लक आस्वादने' () घः (३।३।११८) । रत् लाति ।
कुन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लुकः कम्बले स्मृतः । तथैव
कम्बलमृगे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते वा
'कम्ब गतौ' () । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ।
संज्ञापूर्वकत्वाज्जलोपो न । 'कम्बलः क्रिमिसाजयोः । मागप्र-
भेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येम् संवरणे' (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते ।
'द्विधा चरणे' (चु० उ० अ०) । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्राविति ॥ प्र प्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उपसर्ग-
स्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'षज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ 'बृहती वसनान्तरे' (इति मेदि-
नी) ॥ बृहत्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥
(३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'संव्यानं
छदनंऽशुके' इति विश्वमेदिन्यः ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देहभागे
भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'उपरिवस्त्रस्य' ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोत्यतेऽनेन । 'चुल समुच्छ्राये' (चु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।
अल्पचोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥*॥
'कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मे-
दिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
वृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'कूर्पासस्त्वर्थेचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—आ-
प्रपदीनकशुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्जुलिकाख्यस्य' द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां स्त्रीयंते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शू
हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शू वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा०
३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रावरणस्य' ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्थेति ॥ 'ऊरोरर्धम्' । 'अर्थ नपुंसकम्' (२।२।२) इति
समासः । अर्धोरो काशते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन्
(उ० २।३२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः'
इति पुंस्काण्डे बोधालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ल-
हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'स्त्रियाः' इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽप्येतादुपमानादिति
सुभूतिः । 'द्वे स्त्रीपुंसकञ्जुलिकायाः'—इति सुकुटः ॥

स्यात्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्वस्य' ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्रि-
ल्लिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचु भासने' (बु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचु दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ कृत्वं तु 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्य-
न्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ आयेन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'विष् ब-
न्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां वीर्घश्च' (उ० २।२६) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ जवत्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तिरस्करोति । प्रत्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्बुध्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥*॥ तिरस्कियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्क-
रणी' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्क्यावसक्थिका । अक्षलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीची सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म ज्ञानोद्वर्तनादि ॥*॥ 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं सं-
स्कियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीर-
शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आनादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् । 'तितुत्र-' (७।२।९)

इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—बाहुलकातिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'प्यासध्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जनो लोभशाखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रोञ्जनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'बदल विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैममे-
दिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकर-
णस्य' ॥

आल्लाव आल्लवः ॥ १२१ ॥

ज्ञानम्

आल्लेति ॥ आल्लवनम् । 'लुट् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'विभाषाङि लुटोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (बु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्याच्चर्म-
मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चार्चिका' । ततः स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठति । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलदेरपि बुबुदे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चन्दनादिना दे-
हविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मयादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥*॥ समे त्रियाम् ॥*॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ केसरादिना रचितस्य तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥*॥ 'तमालस्तिलके खङ्गे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥*॥ तिलति । 'तिल केहने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'तिलकोऽध- ह्मभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोमि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (तु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाटिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विशि- नष्टि । 'शिष्ट विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वुल (३।१। १३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥*॥ चत्वारि 'लला- टकृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाद्युम् ॥ (१) ॥*॥ क- द्यति, कश्यते वा 'कश शब्दे' () । 'कशेर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत- त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे- ऽपि स्यादृक्पुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अग्नि- रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुङ्कुमे कुङ्कुमे- ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रियते । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृत्तौ । विटे जामातरि धेष्टे देवतादेरमीप्सते । वरं तु घु- स्तृणे किञ्चिदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं बा- ह्लीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥*॥ बल्हते । 'बल्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । बल्हीकदेशे भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् । 'बाल्हीकं बाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाम्देशयोः' (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥*॥ 'काश्मीरं चारु बाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाच्चावपि ॥ (५) ॥*॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताल्लयुः (३।१। १३३) । यद्वा पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्नातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥

रज्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽमृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे ॥' (इति हैमः) ॥ (७) ॥*॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकोटिल्यप्रतिष्ठ- म्भविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाजि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनमेदे च बन्धं क्लीबं तु कुङ्कुमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'धुधि- पिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कु- मेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके-ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधान् धारणाः' (तु० उ० से०) । 'सुसूधान्- गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इती- लम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्त्रे वुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे ॥' (१०) ॥*॥ लोहितं च ॥*॥ लोहितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्ष्यायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (तु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु— बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमू- लकः ॥ (३) ॥*॥ याति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'यावोऽलक्ते पाकमेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ न लज्जते स्म । 'ओ लस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । यद्वा न लक्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥*॥ द्रुमाणामामयः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं धीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, लयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १। १२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥*॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१७८) ॥ (२) ॥*॥ ध्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभव' (भ्वा०

प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्ये-
दम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् ।
'सर्वत्राभिकलिभ्याम्' (वा० ४।२।) इति ढक् । 'कालीयकं
च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥
अनुस्रियते । 'द्यु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।
१२४) । कालेन वस्तुनानुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये
कालीये शिशपाद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सुगन्धद्रव्यमेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजाहलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।८६) इति कन्
॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।
११५) । 'राजाहं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो
वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु ।
यस्माद्वा । 'कुसुम्युरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च'
इति नोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरी लघौ । शिशिपायाम्' इति
हैमः । ('अगुरुर्गुरु राजाहम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
राजानमहति । 'अहः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् ।
'राजाहं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ लुप्यते । 'लुह गार्ध्वे' () । घञ् (४।३।१९) ।
रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।—'लुजो
हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं
जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्यते ।
'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति ।
जुङ्ग्यते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कृन् (उ० २।
३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकाद्रुणो वा ॥ (६)
॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति
शाश्वतः ॥*॥ पठ 'अगुरुणः' ॥

कालागुरुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुरुर्वगुरु-
गुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च'
(५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात्
मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः
स्यात्रायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पीमिति-
शुक्लवचासु च । रोचनायामथो दक्षि क्लीबं शिवकरे त्रिषु' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः' ॥

१—'नामश्रुतस्तिलकः' इति दमयन्तीकेशः ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

अथेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प०
से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाल्क् ॥*॥—रालः—इति स्वामी ।
'अरालः सर्जवक्रियोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको
वह्निवह्नुभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वे रस्यते ।
'रस आस्वादने' (जु० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ्
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा ।
नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहु-
रूपः स्मरे विष्णोः सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-
धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुग-
न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिलहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतीति । 'तुर लरणे' (जु० प० से०) । बाहु-
लकादुस, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'तुरुष्कः सिलहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटधिन्यः ।
'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले
सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिलह-
कयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जरमेदयोः' (इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ स्त्रियति 'स्निह प्रीतां' (दि० प० से०) । अन्तर्भावित-
ण्यर्थः । बाहुलकाल्क् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥
यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । याव्यते वा ।
यौतेर्न्यन्ताह्युद् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिलहा-
व्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवात' इति ह्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । पयसो
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताहयः' इति रभसः ।
'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमानयोः' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ त्रियो वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे
मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीवासौ वासश्च, इति वा ।

‘श्रीवैष्णवनाशोभाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 ‘धूकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रभसः
 धूप्यतेऽनेन । ‘धूप संतापे’ (भ्वा० प० से०) । यम् (३।३।
 १८) । दृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तच्छूर्णेन जनितत्वात्—
 इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेशो नि-
 र्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च ‘सरलद्रवस्य’ ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥*॥ ‘मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च’ इति
 माधवात् ‘मृगः’ अपि ॥*॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतसि
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रभसात् ‘नाभिः’ अपि ॥*॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्त्याने’ (भ्वा० प० से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककोलकमृणालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लाल्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (शापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गङ्गुला’ इति व्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवाल्मुका ॥ १३० ॥

अथेति ॥ किरति । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । कृणाति ।
 ‘कृञ् हिंसायाम्’ (कृया० उ० से०) वा । करोति । ‘डुकृञ्
 करणे’ (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।३।१३५)
 इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति
 स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इति
 लत्वस्य दुर्वारत्वात् । बाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । ‘घनः सान्द्रे दृढे दार्व्ये’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वेत्यं बन्धनं वा
 चन्द्रं वा अभ्रति । ‘अभ्र गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’

(३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥ ‘सिताभ्रः’ इति वा पाठः ।
 सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥
 (४) ॥*॥ ‘वेणुसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरो चन्द्रमस्य
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्राश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । सप्तम्यां जनेर्दः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजात्यन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्द-
 यति । ‘चदि आह्लादे’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ ‘मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ चत्वारि ‘चन्द-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षमेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।
 ३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (शादि० ५।
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिंहकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः
 श्रीर्षमिव ।—तैलपर्णगोशीर्षं गिरी आकरावस्य—इति स्वामी
 ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमस्त्री स्यान्निदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्णे-’ (४।१।
 ६४) इति ङीप् । यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । ‘अग्नि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजै पद्मके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 रागे’ (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥*॥ निर्गन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव
 वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 रुमेदे रक्तचन्दने’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रक्त-
 चन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

अथेति ॥ जाल्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलेऽपि च' इति रभसः ॥*॥ 'कोषोऽप्रकृते पेश्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ जात्याः फलम् ॥*॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लामे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलैर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मः ॥ (१) ॥*॥ 'कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥*॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

मेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यतः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशाक्षीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्णं करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रभसात् । आद्यं द्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्रव्यं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वाम्युक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (तु० ग० सू०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वस ज्ञेहनादा' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते रुते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् १३४

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ॥

१—विच्छिन्नादित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्वन् (वा० ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्स्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ स्रज्यते । स्रजति सुखं वा । 'स्रज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भं इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

त्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लम्बि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥*॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शिङ्कति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

इति ॥ 'रच प्रतियोगे' अदन्तक्षुरादिः । 'व्यासधन्वो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किं-विचलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अधिकरणे (३।३।१९) च ॥*॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्पन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शि-रुपादिरचनायाः' ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) । 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ उपवृष्यतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) 'सं-ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कलल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तूलिकादेः' । मुकुटस्तु—शय्या-मात्रस्य—इति व्याख्यत ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मञ्चि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितोऽङ्क्यते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।२।१९) । 'परे-स्थ घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । 'पल्यङ्को मञ्चप-र्यङ्कवृषीपर्यस्तिकास्तु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खट्वते निद्रावृत्तिः । 'खट् काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अशुमुषि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गोन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच् अमर० ३२

(३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कन्धते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'डु डु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ 'घीटा' इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेंद्' इति ख्यातस्य ।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । उगुपधत्वात् (३।१।१३४) कः घञ् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ 'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दीपातिलक इत्य-पि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽयं लोचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंश्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति घञ् । बाहुलकादीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका-दृक् । 'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आस-नस्य' ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपु-ट्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिग्राहः पतङ्गहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पङ्केऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्गहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च ग्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ,

१—कज्जलस्यैवं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कतिकोपान्ते-न केशम्' इति दमयन्तीशेषात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्गाः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कष्वतति । कुन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौट्ये'—इति मुकुटः । तच्च । तस्यानिदि-
त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति श्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कते तु प्रसाधनम्' इति ऋषि-
काण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति
ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।
११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'डुका' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

वेति ॥ दर्पयति । 'हप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०)
ष्वन्तः । नन्यादिः (३।१।१३४) । 'हप संवीपने' चुरा-
दिर्वा । 'आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥
मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्शुरौ'
(उ० १४०) इति साधुः ॥*॥ मुचति ज्योतिः । 'मुच्छ्ल मो-
चने' । अत्र पक्षे मुकुरो झुकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरव-
र्षणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—'म-
कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आदर्शयते रूपमत्र । 'हशिर्
प्रक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
'आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥
श्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा०
प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७)
इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा
वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले
वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्धटधाराकुचाग्रयोः'
इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यमिजनान्वयौ ।

संशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्वते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

१—'किं तदर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः ऋषि-
मणि—इति मुकुटः ॥

किन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च
पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुड्
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रा
भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च
काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जन्यते ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा (जु०
प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं
वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुड् शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्च । कोलति । 'कुल संस्त्याने'
(भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं
भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे'
(दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति
ङः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च
तनौ ऋषिं कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । णिलोपस्य
स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृ-
द्धिर्न । यद्वा अमितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेद्-
भिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उड्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प०
से०) । घञ् (३।३।११९) । 'आच्छीनयोः' (७।१।८०) इत्यत्र
'नुम्' इति योगविभागात्नुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्चः—वमति । 'भुवमिकुभ्यः'
इति शक्—इति मुकुटः । तच्च । उक्तसूत्रस्योऽज्ज्वलदत्तादि-
ष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।११९) ॥ (८) ॥*॥ संत-
न्यते । घञ् (३।३।११९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये
सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभ-
वति । आद्ये 'तनोतेः' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अ-
न्यत्र 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥ नव
'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्णयते । 'वर्ण प्रेरणे' (जु० प० से०) घञ् (३।
३।११९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजा-
दिशुक्लादियङ्गे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न क्रियां मेदरूपाक्ष-
रविलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मणादि-
वर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणतुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विद् च ब्राह्मणश्च । चत्वार एव
वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ण्यञ् ॥

राजबीजी राजवंश्यः

इति ॥ राज्ञो बीजयितुं शीलमस्य । 'बीज व्यजने' अद-
स्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो बीजम् ।
राजबीजमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वंशे
भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ बीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) यद्वा बीज-
मस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति
यप् । 'बीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति ।
अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवत्य-
स्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (३) ॥*॥
द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महात् तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा-
कुलादङ्गवर्ज्य' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति वि-
प्रहे तु (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्याप-
त्यम् । 'कुलात्स्वः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां
यङ्कर्मणो' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीसूर्यामि-
षेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलो-
द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ अर्थते । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्'
(३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः'
(४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संश्वासौ जनश्च । 'सज्जनं तु
भवेत्कीबमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्प-
नार्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साधोति ध-
र्मम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ०
१।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्मी

ब्रैति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३
२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जय-
त्यवश्यम् । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्युण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः ।
'भिक्ष याचन्यायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसमिक्ष
उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'सं-
ख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥*॥ आश्रम्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'अमु तपसि' (दि० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४)
इति वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनहे-
तात् । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादां वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनाम्' ॥
द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरमेऽधि(वि)ज-
ननं द्वितीयं मौजिप्रन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-
विंप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्र
आदौ जन्मास्य । अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा
द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि रम्यतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा
स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-
दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) वडवायां जा-
तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्युण् । वाडव इव वा । वाड-
नम् । 'वाडु आल्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । बालनम् । 'बल निरूपणे' तुरादिर्वा । घञ् (३।३।
१८) डलयोरेकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्यो-
ऽपि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः
(३।२।३) वा । 'वाडव्वं करणे स्त्रीणां चोटिकौषे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) । 'आत-
क्षोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋजे-
न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप
क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।५२) इत्युण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न ।
ब्रह्माधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्युण् वा । ब्रह्म
जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्युण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्र-
जस्त्वन्मो विप्रो घर्णज्येष्ठः कचो(ठो)द्विजः । मैत्रः
पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः
पुमान् विप्रे खजरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षट्
'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिमिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इज्याध्य-
यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा
विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं 'षट्कर्माणो
विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिहोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यायान्पण्डितः कविः ५

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वैसुः' (७।१।३६) वा ।
 'विद्वान्' ज्ञानिनि धीरे च विद्वानभ्यात्मवेदके' इति धरणिः ।
 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति
 विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 शता (३।२।१२४) । 'असोरहोपः' (६।४।१११) । 'सन्साधौ
 धीरस्तयोः' । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युभयोः
 क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्यै
 चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च'
 (वा० ३।२।१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौंति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा ।
 'कुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः
 (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेति । 'इगुपध-' (३।१।
 १३५) इति कः । यद्वा कवि वेदे विदा यस्य । 'विदा ज्ञाने
 च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ'
 (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते
 स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुक्कुमे । क्षियां ध्रुवतुल्यायाम्' ॥ (८)
 ॥*॥ मनीषास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-
 धदा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणास्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्य-
 तेऽनया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च' (३।३।
 १०३) इत्यः । 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति
 मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६)
 इतच् । यद्वा पण्डते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७४) इति कः ।
 इट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौंति, वा । 'कुह् शब्दे'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच
 इः' (उ० ४।१३९) ।—'कवृ वर्णे'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तस्यो-
 ष्यान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोऽप्यान्तेषु पाठ्यत् । 'कविर्वा-
 ल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मनुप् (५।२।
 ११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'बृह् प्रसवे' (अ० आ०
 से०) । 'बृह् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा ।
 'सूकः किः' (उ० ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विगृह्यन्

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुनो
 दीर्घश्च' इति रिषीर्घो—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदस्ता-
 दिष्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु 'सूरोऽर्कहलयोः पुंसि' ।
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरौ) नान्तम्—
 इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरौ' इति रभसः ॥ (१६)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-
 नेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात्प-
 ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
 विदेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलका-
 तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वाज् गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे
 पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे क्षियां
 कृष्टिर्भवेत्ता तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः
 स्तुतिर्धनं ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'वक्षिङ् व्यक्तायां नाचि'
 (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९)
 इति युच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि'
 (वा० २।४।५४) इति वा ख्यान् न ॥ (२०) ॥*॥
 दूरान् दूराद्वा पश्यति 'दृशिद् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।
 प्रह्लादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि०' (३।२।७८) इति
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियं छन्दोऽधीते' (५।
 २।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तद-
 धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्ण-
 शाखाध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । 'इडश्च' (३।३।२१)
 इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्युल् (३।१।१३३) ॥
 (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१)
 ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निषेकादिकृद्गुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं
 वा । 'गृ शब्दे' (प्रया० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु०
 प० से०) वा । 'कृमोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुक्षि-
 लिङ्ग्यां महति' दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ
 सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२।१४२) 'निषेका-
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चानेन
 स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादि-
 कर्तुर्गुरोः' ॥

१—मेदिन्या 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात्
 'सुरभ्यारुभटे सूर्ये' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति क्विप् (३।२।७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः— 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सार्हं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्र-
व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यथा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'कस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा व्रतयति । 'व्रता-
द्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते तृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूढयजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील स-
माधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः शृशं वा यजते । '—किया-
सममिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्द्विनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्भोतुः' ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । ध्वर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कश्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिमेदे ना सप्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पति-
यागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।१७५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीयम् । 'पातुतुदिवचि—' (उ० २।७) इति थक् । 'धुमास्था—' (६।४।६६) इतीलम् । 'सोमपीथः—' इत्याह ॥ (१) ॥*॥ सोमं पिबति । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ-
पाठे तु क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । वीक्षि-
तस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । वि० लामे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्वबोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षाद्यङ्गपट्कोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'कस्येन्विषयस्य—' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुक्तः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाद्ब्रह्मा प्राप्तानुशा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गत्यर्था—' (३।४।७४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुकुलवासाभिवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् 'बुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुयजोर्द्विनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवेऽवमृयज्ञाने ॥*॥ एकम् 'ज्ञातकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-
दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवा-
सि—' (६।३।१८) इत्यलक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये चण्डाले
प्रान्तगेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु
अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्—' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इदब्दलोः' (६।४।३४) 'सासिष-
सि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते—' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-
भन्ते । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-
कल्पः आधारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१।
१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्यालक्षण-
कल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे
विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमार-
म्भवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सन्नह्यचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । एक-
स्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥
समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः 'चरणे
ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'समानशास्त्राध्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी'
(४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य
सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहा-
भ्यायिनाम्' ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

वीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्तिप् । तुक् (६।१।
७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अङ्ग्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादेतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् । पारम्पर्यश्वा-
साक्षुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनेन्तावसथेति ह्—' (५।४।
२३) इति व्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥
यस्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवर-
परम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् पर-
म्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्परा-
शब्दो दृश्यते' () तच्चिन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्या-
येन स्वप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्परा-
शब्दस्य स्वव्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि परम्पराश-
ब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं पिपति । पचा-
द्यञ् (३।१।१३४) । स्वपचाजारमरावत् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-
केर्ज्ञावम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

हेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे
च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
यथा मामे नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा
प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज्ञ देवपू-
जादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यज्याच—' (३।३।९०) इति
नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा०
उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र ।
अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) ।
घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुमेदे
कृतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते । अनेन
वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ सप्तभि-
श्छन्दोभिरभिजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र
'सितनिगमि—' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥
मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । यद्वा 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि—' (३।३।११८) इति
घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'क्रुञ् क्रतुः'
() । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८)
'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वद्व्यां तु ओषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) ।
'अर्तिस्तुष्टुहृष्ट—' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥
अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर
पूजायाम्' । 'कण्ठादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०३) । सपर्यां पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप
प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ बलनम् । 'बल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) ।

इन् (उ० ४।११८) । 'बलिर्देत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांसयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञाणीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

हेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ परितः सीदन्यस्याम् 'बहु विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ 'बाहुलकात्परेरन्यलोपे पर्यद्' च ॥ (२) ॥*॥ गावोऽनेका वाचस्त्रिष्टन्यस्याम् । वजन्ये कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सह भान्यस्याम् । 'भा वीसौ' (अ० प० अ०) । मिदाद्यङ् (३।३।१०६) । 'समाना भान्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा—' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां श्रुतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलित्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्यस्याम् । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्यस्याम् । अक्षुन् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्वविर्गेहात्

प्रेति ॥ प्राग्वति । 'अक्षु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्—' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥*॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥*॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

हेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि—' (३।२।७८) इति ह्योर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यास्य' ॥

समासवः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १६

हेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष—' (३।२।६१) इति

क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ सभा स्तृणन्ति । 'स्तृण् आच्छादने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।९०५) ॥ (३) ॥*॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्युर्द्वातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः—' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपृतनस्य—' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मिनद्वादित्वात् (वा ३।२।१८०) डुः ।—अप-ङ्गादि—इति मुकुटध्वन्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥*॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिष्क-दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'नप्तृनेष्टृत्वपृष्टोत्पोत्—' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर—' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सूद्विष—' (३।२।६१) इति क्तिप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्गाता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विदोषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिधे । 'अग्नि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीद-त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रण् भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तन्न । स्फाट्यादिध्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्र-क्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥*॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करेणैर्वा त्रियन्ते । 'वृद् संभक्तौ' (क्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृज एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्यल् (३।१।१३३) । 'या-जकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्यः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन हायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिबिरहिद्वृति—' (उ० ४।१।१९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादौ' तुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । क्षियामङ्गलि-

मुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सु३ । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्त्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० ष० से०) ।
'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ च-
तन्त्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृवृशृचृति-
भ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—य-
ज्ञार्थं परिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥

चषालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ यूपस्यामे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्भा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने'
(भ्वा०, उ० ष० से०) । 'चिन्तिपूजिकयि-' (३।३।१०७)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्प

ट्विति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।
२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मथ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० ष० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० ष० अ०) । 'अर्तिसृष्टृषमि-'
(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्म-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०)
इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-
ग्नौ वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तन्न । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये-' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र ।
'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा आ-
हवनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥
कंचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संभुक्षणम् । तामिता ।
यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रिलमिता, इति
वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च' इति
हेमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्ष नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्लिप्ते
प्रवेशिते । 'संस्कृताभौ च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'संस्कृताग्नेः' ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥
परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अग्नौ परि-
चाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥ प्र-
योगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोजक्या अग्निनामानीत्यर्थः ।
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानायः

य इति ॥ दक्षिणामित्वेन संस्क्रियते ॥*॥ आनीयते
'आनाय्योऽनिले' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु आ-
हूयैक्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'दक्षिणाग्निः
संस्कृताग्नेः' ॥

अथाग्रायी स्वाहा च हुतभुविप्रया ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्रः स्त्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-
र्लोष् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वाहास्यस्या वा ।
अर्धआयच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतभुजः प्रिया ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्'
(वा० ४।३।१२०) । पित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हैलः'
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्यतेऽभिरन-
या । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या-' (३।१।१२९) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक्
तत्र ॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक्
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।४।४९) इत्यस्योपन्यासः
प्रामादिकः । तत्सूत्रस्थार्थानुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात् 'हलस्तद्धि-
तस्य' (६।४।२५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैह पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादिलक्ष्मणनमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तार्थत्वात् 'गायत्री' त्रिपदादेवीछन्दोभित्तिदिशेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुप्पृथ्वीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशकरीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्यं च तत् पाकश्च । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवस्त्रावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृगुशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । भीमांसकैरपि त्रिवृत्तर्वधिकरणे () अक्षपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु(दार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चरुः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु—पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रथ्यते इति । स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पाकं व्युत्पाद्य हव्यपाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रोपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूपपादमनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्विधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् सक् । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ शृतं कथिते तप्ते च पयसि दध्ने योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आहपूर्वान्मिहेर्दार्धिश्व' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमर्थं मुकुट आचख्यौ तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदस्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूज् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिलधूस-' (३।२।

१८४) इतीत्रः ॥*॥ ध्रुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) क्तिवाङ्गुणाभावादुवचि 'ध्रुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पषति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । पृषञ् तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दध्ना सहिते घृते । 'पृषातर्कं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥ ॥*॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोक्तम्-' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः । 'पायसस्तु ह्रीवपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ॥

हव्यकव्ये दैवपत्रे अग्ने

हेति ॥ हूयन्ते ग्रीष्मन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते वा । 'हु दानादनयोः' (तु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्रिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृतु-' (४।२।३१) इति यत् । देवानं हव्यम् । पितृन्नं कव्यम् । द्वे 'हव्यकव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । इन् (उ० ४।१।५९) ।—'दादिभ्यः इन्'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । 'स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २।६१) ।—'घनर्थे कः'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रुवः कः' इतिपदोक्तस्य सत्त्वात् । आदिना चमसोल्लखलमुसलस्प्यादि ॥

१—हव्याग्ने यथा—'हेमपात्रे कृतं दोर्ध्वामाददानः पयश्चरुम्' । भाण्डे यथा—'उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

अमर० ३३

१—पात्रमात्रे त्रिषु क्षीरं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

ध्रुवोपभृज्जुहर्ना तु ध्रुवो भेदाः ध्रुवः स्त्रियः ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' (तु० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) क्त्वम् ।
उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्खौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपा-
दजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीबं निश्चिततर्कयोः । क्ली मूर्वाभ्यो-
द्यालपण्यां गीतीसुग्मेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'डु भृज्' (जु० उ०
अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमि-
जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा० ३।२।१७८) इति
क्तिप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २।६१) । 'स्रुवः पुमान् । स्रुवो
द्वयोर्होमपात्रे शलकीमूर्खयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवतेचिक्प्रत्ययः ।
स्रुक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च ध्रुवो विशेषाः स्त्रियः
क्रीलित्वाः । स्रुवस्तु पुंलित्वाः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(३।२।१७८) इति क्तिप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-
त्वात् । धातोश्चुगागमः—इति व्याख्ययत् । तच्च । 'चिक् च'
(उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । किंविधानाच्च ।
यदपि—'स्रुवः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति । तदपि
न भेदापेक्षया स्रुवः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवासाहचर्या-
द्वयोः क्रीत्वमेव—इति । तदपि न 'स्त्रियः' इति विशेषविधेः
सत्त्वात् । यथा 'स्रुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति
पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति क्रीत्वविधिर्बोध्यः । नच—
ध्रुवो विधानाभावे षष्ठ्यानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारिपा-
र्यकाः', 'मुष्ट्या तु बद्धया' इत्यादिवदुपपत्तेः । 'स्त्रियाः'
इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥*॥ क्वचित् 'स्रुवः' इति
षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति । 'किञ्चिप्रच्छिन्निस्रुवमुज्वां दीर्घोऽ-
संप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति किञ्चीर्घो । (स्रुः) ॥*॥
'यज्ञपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृन् हिंसायाम्' (स्वा०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'कृपाकृतोऽध्वरहते पशौ
नोपद्रुते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अभितो
मन्त्रयित्वा । 'मन्त्रि शुभभाषणे' (जु० प० से०) । क्त्वा
(३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः ॥*॥
एकं 'क्रतावभिमन्त्रितपशोः' ॥

१—ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृज्जकाकृतिः । जुहूर्ध्वचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २—'किमर्थमिदमुच्यते । न 'क्तिप् च' (३।२।
७६) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'किञ्चिधिरनुपपदार्थः ।
अनुपपदार्थोऽयमारब्धः' इति भाष्यत एव किञ्चिधानाङ्गीकारेण
अकिञ्चित्करवेत्यतः ॥

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
अक्षतेर्घञ् वा । यद्वा 'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ
आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ 'शमु उपशमे' दि० प०
से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शमनं शान्तिवधयोः श-
मनः श्राद्धदेवते' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः ।
शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥*॥ 'शसनम्' इति
स्वामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥*॥ 'ससनम्' इत्यन्ये । 'षस स्वप्ने' (अ० प०
से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥*॥ त्रीणि
'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०) 'मीङ्'
(कया० उ० अ०) वा हिंसायाम् । क्तः (३।२।१०२) ।
'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'उप-
संपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)
॥*॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते' इति रभसः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः' ॥

सांनान्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'पाट्यसांनान्यं—' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
ह्रयते । 'अर्चिशुचि—' (उ० २।१०८) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥
सांनान्यं हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे 'हविषः' ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ 'वषट्' इति
मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डु भृज्' (जु० उ० अ०) ।
'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृजः' (उ० २।
३) इति कथन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मस-
माप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-
भृथज्ञानस्य' ॥

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामहंति । 'अहं' (३।२।

१९) इत्यच् ॥*॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विग्भ्याम्-' (५।१।७१) इत्यत्र 'तत्कर्मर्हति' इत्युपसंख्यानान्द् चः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोभ्यद्विजद्रव्यादेः' 'त्रिषु' इति यज्ञि-
यान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मणम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः, कर्म च दानादि तदिष्टशब्दा-
व्याम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) ।
'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः ।
'एकान्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अमृतं यथा च
यदानमिष्टं तदभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-
माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान्
ह्रीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयासमा-
दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरण-
म् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ।
भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न व्या-
ख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावा-
पीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दि-
शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्रीयं खातादिक-
र्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं
यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयान्विते च मोक्षे च ना
धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टैरयते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९)
इत्यप् । 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति षष्ठ ॥ (१) ॥*॥
यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वा-
दिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे
क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ दत्तम् । दाजः (जु० प०
अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पाल-
नच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ सृजेः (तु०
प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'विसर्जनं
परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥

विपूर्वात् 'अणु दाने' इति चुरादेश ॥ (६) ॥*॥ वितरतेष्व ॥
॥*॥ (७) ॥ 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शानो
माकृते पुंसि दाने स्पर्शे मपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥
'पद् गतो' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने
च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥*॥ 'दिश अति-
सर्जने (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥*॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ०
अ०) ॥ (११) ॥*॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु० प०,
चु० उ० से०) ॥ (१२) ॥*॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-
रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागरोगयोः' इति
हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतायै तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्धेन नित्यसमासः' (२।१।३६) ।
तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१)
इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेहः । राजद-
न्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा०
४।३।६०) टच् । अनुशतिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपद-
वृद्धिः ॥*॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥*॥ प्रेतमु-
द्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमान-
स्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासा-
न्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥*॥ न्युप्यते, निवपनं
वा 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।
३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पितृ-
देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

अथेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति
णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥*॥
एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्यं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ मासे भव-
म् । 'कालाट्टच्' (४।३।११) ॥ (२) ॥*॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं
श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे
'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः ।
कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संज्ञाया-
म्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-
वृत्तेर्न मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपति आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वान्न मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्वीभवति भास्करः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः ।

‘कुतपोऽभियां दौहित्रे वाये छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्ट-
मांशे ना सूर्ये’ ‘कुतपी पुनः । विट्सारिकायाम्’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अहोऽष्टमभागस्य’ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

वेति ॥ ‘इषेरनिच्छार्थस्य’ (वा० ३।३।१०७) युच् ‘परे-
र्को’ (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।१५४) ।
‘परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे क्रियाम्’ इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ ‘गवेष मार्गणे’ । चुरादिष्यन्तायुच् (३।
३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘धर्माद्यन्वेषणस्य’ ॥

समिस्त्वध्येषणा

वेति ॥ सननम् । ‘षण् दाने’ (तु० उ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वयुच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गुर्वाद्याराधनस्य’ ।—
गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थं नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्यामिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । ‘ड याच याच्यायाम्’ (भ्वा० उ० से०) ।
‘यजयाच—’ (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ अभिषंसनम् ।
‘शंसु स्तुतौ याचने च’ (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘अमिशस्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि च’ इति
हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । ‘षस स्वप्ने’ (अ० प०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादित्वात् (८।३।९८) ‘पूर्व-
पदात्’ (८।३।१०६) इति वा ण्वम् । (अभिषस्तिः ।—
इत्यवोचत् ॥ (२) ॥*॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ष्यन्तात्
‘ष्यास—’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् ‘अर्थ
याच्यायाम्’ (तु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘याचनस्य’ ॥

षट् तु त्रिषु

वेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

अर्च्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय चारिणि ।

अर्च्येति ॥ अर्घायेदम् । ‘पादाघाभ्यां च’ (५।३।२४)
इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् ‘अर्च्यपाद्ययोः’ ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । ‘अतिथेर्ज्यः’ (५।५।२६) ॥
(१) ॥*॥ अतिथौ साधु । ‘पथ्यतिथि—’ (४।४।१०४) इति
ठञ् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘आतिथ्यस्य’ ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ ‘वेशो वेद्यागृहे गृहे’ (इति मेदिनी) । अ-

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके ‘कुणपी’ इति पाठ-
स्योपलब्धेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

वेशोऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ।
‘नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा’ (म० ३।१०३) ॥
(१) ॥*॥ आगच्छति । ‘सितनिगमि—’ (उ० १।६९) इति
तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । ‘ऋतन्यजि—’ (उ० ४।२) इति
इथिन् । ‘अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः’ इति स्मृतिः । ‘अतिथिः
कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘प्राद्य-
णस्त्वतिथिर्द्वयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘गृहागतस्य’ ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । ‘पूज पूजायाम्’ (तु० प० से०)
‘चिन्तिपूजि—’ (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥ नमस्कर-
णम् । ‘नमोवरिवस्—’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्य-
यात्’ (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम् ‘चायू
पूजानिशामनयोः’ (भ्वा० उ० से०) । ‘वायतेः क्तिनि चि-
माधो वाच्यः’ () ॥ (३) ॥*॥ कण्ड्वादौ ‘सपर पूजा-
याम्’ इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।
३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ ‘अर्ह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥*॥ ‘अर्ह पूजा-
याम्’ चुरादिः । ‘ष्यासथ्रन्ध—’ (३।३।१०७) इति युच् ॥
(६) ॥*॥ षट् ‘पूजनस्य’ ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । ‘वरिवस्’ शब्दः पूजार्थः ।
‘नमोवरिवस्—’ (३।१।१९) इति क्यच् । ‘अ प्रत्ययात्’
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । ‘श्रु श्रवणे’
(भ्वा० प० अ०) । सजन्तः । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ परिचरणम् । ‘—परिचर्यापरिसर्या—’ (वा०
३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । ‘परिचर्या तु सपर्येष्टिः’
इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । ‘आस उपवेशने’
(अ० आ० से०) । ‘ष्यास—’ (३।३।१०७) इति युच् ॥*॥
‘उपासनम्’ इति पाठे ल्युट् (३।३।११५) । ‘उपासनं
शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि ‘सेवायाः’ ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटनम्

वेति ॥ ‘व्रज गतौ’ (भ्वा० प० से०) ‘व्रजयजोः—’
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । ‘—प-
रिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।१०१)
इत्यटाट्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ‘अटा पर्यटनं भ्रमः’ इति रत्नकोषादटापि ॥*॥
त्रीणि ‘अटनस्य’ ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

वेति ॥ चरणम् । ‘गदमदचरयमश्च—’ (३।१।१००)

इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्याविवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ईर्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूरु-' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिब्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्भोजे । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आचमनस्य' ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च-' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वीं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥ पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाच्ययीभावः (२।१।६) । अनुपूर्वं भावः । वर्णहृदिभ्यः' (५।१।१२३) इति घञ् । षित्वात् (४।१।४९) ङीप् । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे ङीबता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥*॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थेण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । द्विवचनत्वात् यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । 'क्रम पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपालय इणः' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण् गतौ'

(अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रमोलङ्घनस्य' ॥

नियमो व्रतमल्ली

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) 'वृद्ध' (मया० आ० मे०) वा । 'पृथिरञिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् बाहुलकाद्बृञ्बृद्धभ्यामपि । किरवान्न गुणः । यद्वा व्रज-न्यनेन स्वर्गम् । गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति घः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रतमात्रस्य' ॥

तद्योपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्त-भोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेर्विहितव्रतस्य' ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः । प्रज्ञा-द्यणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥*॥ क्वचित् 'औपव-स्तम्' इति पाठः । उपवसति । वृत् (३।१।१३३) उपवस्तु-रिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ भावे क्ते (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥*॥ उपोषणं तु 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याल्लद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्मह-स्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं चा-चारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्देदाक्षरग्रहणम् । तयोर्बुद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाञलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठ-काले कृतस्याञलेः' ॥

१—'उपस्पृश्यते स्नान्यत्र' इत्यपि पाठः ॥ २—'कृदिकारात्' (गण० ४।१।४५) इति ङीबि परिपाटी च । 'कृता लङ्गाभर्तुर्वदनपरि-पाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विमुषो ब्रह्मबिन्दवः ।

येति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतबिन्दवः । ब्रह्मणो बिन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखान्निर्गतबिन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'कृषू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'इगुपधाक्त' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् । अनेन वा । धाञः (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्रमश्चानुक्रमे शणौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । 'ब्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आद्यविधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (१) ॥*॥ त्रीण्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥ एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रहणम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युमे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ध्यन्ताद्धवेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

मिक्षुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भीति ॥ मिक्षुणशीलः । 'मिक्षु याज्यायाम्' (भ्वा० आ०

से०) । 'सनाशंसमिक्षु उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ परि-
ख्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'परौ व्रजेः षः पदाम्ते' (उ० २।५९) इति क्तिप् दीर्घश्च पदाम्त्ववि-
नये षत्वं च ।—विण्—इति तु स्वामिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृत्वात् ॥ (२) ॥*॥ कर्मन्देन प्रोक्तं मिक्षुसूत्रमधीते ।
'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।१११) ॥ (३) ॥*॥ पाराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं मिक्षुसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥*॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ' (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । यद्वा मौ कर्तुं कर्म निषेधं शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मुकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुम् । मकरो निधिमैदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'संन्यासिनाम्' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहवाभ्याम्-' (५।२।१०२) इति णिनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकटुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥*॥ परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'मुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरो जिने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'वह मर्षणे' (भ्वा०

१—इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परित्राजकः' इति इनिनेतन्मत्वर्थायेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परित्राजकः' इति भाष्यविरोधादुपे-
क्ष्यम् ॥ २—इदमेव 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परित्राजकः' इति भाष्यसंसमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःश्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५)
इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।—'वा
दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः ।
तस्य गिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि
स्यात्तपःश्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तपःश्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' (५।२।
१३४) इतीति । 'वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति ।
तच्छ्रीलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८)
इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषेयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प०
से०) । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'ऋषिवेदे
वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां
वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

ज्ञातकस्तवाग्लवव्रती ।

ज्ञेति ॥ ज्ञाति स्म । 'णा शौचे' (अ० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) ।—'ज्ञाताद्वेदसमाप्तौ' (उ० ५।४।२९) इति कन्—इति
मुकुटः । तज्ज । उक्त्वचनादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आग्लवते ।
'ग्लृ गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पवायन् (३।१।१३४) ।
आग्लवत्वासौ व्रती च ॥*॥ 'आग्लवव्रती' इति पाठे
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । मुकुटस्तु—आग्लव आग्लतं
वा ज्ञानम् । तत्र व्रती नित्यस्नायी इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो
येस्ते ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । भावे कः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) ।
यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५)
इतीति ॥ (२) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

१—रिषिर्व्यजनादिश्च । 'विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः'
इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महर्षिदेव-
र्षिब्रह्मर्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च....क्रमावराः' इति
रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९)
अस्योपलम्भादकिञ्चित्करम् ॥

से०) । इन् (उ० ४।१०८) ।—'यमेस्तिक्' इति खपाणिनी-
यम् । 'यतिः स्त्रीपाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुर्मान्' (इति
मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः किन् (३।३।१७४) अपि सुबचः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति
इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलान्छयितरि व्रते' (४।२।१५)
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्दयासिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः—' (वा०
२।२।१८) इति समासः । तेनते रजस्तमसी येभ्यः इति
वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि—' (वा०
३।२।४८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तरजस्त-
मोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पु-
नाति । 'पूङ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा । 'अक्षिप्रादिभ्य
इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पय-
सि च क्लीबं मध्ये स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) ।
यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पवते स्म 'पूङ् पवने' (भ्वा०
आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'पूतं त्रिषु
पवित्रे च शटिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'षण् दाने' (त० उ० से०) ।
सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताङ्-'
(उ० १।१।१४) पृषोदरादिः (३।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः
॥*॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाषण्डयति । 'खडि मेदने'
(तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पालनाच्च त्रयी-
धर्यः पाषण्डेन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाषण्ड-
ण्डास्तेन हेतुना ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि,
सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।
११५) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-
दण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनां
दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—स्त्रियाम् ॥ २—किन् (३।३।१४) इति पाठान्तरम् ॥

(१) ॥*॥ तस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ॥*॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदस्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्तीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं क्ति लभते वा । मितद्वादिः (वा० ३।२।१८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् । कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीष् । 'कुण्डम-भ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डीकमण्डलौ, जारात्प-तिवल्लीमुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुतायां तु जातिलक्षणो ङीष् ॥*॥ द्वे 'प्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

प्रतिनामासनं वृषी ।

व्रेति ॥ श्रुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'इषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनादन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति । अज्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' (इति मेदि-नी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मलचोर्भूजं कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भाषिति ॥ भिक्षयते । 'भिक्ष याचनायाम्' (भ्वा० आ०

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मज्जा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः ॥

से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

खाध्यायः स्याज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इहश्च' (३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

स्विति ॥ सवनम् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।४७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षत्वम् । 'भवेदभिषवः ज्ञाने मयसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं ल-ध्वरे ज्ञाने सोमनिर्दलनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अर्धं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टित्वात् (४।१।१५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्ष-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचाराद्दर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्युतु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः । पृ-थग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैकै-कम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचायच् (३।

१—बाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शुद्धस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिसिद्धिः—इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पादैः' इति दमयन्तीलेखाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'यमः सधुपनिविष्टु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाध-
नापेक्षानित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरी-
रमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं संत्यास्तेयार्हिसादि यत् तस्यै-
कम् 'नैस्त्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्,
आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः सा-
धनैः साध्यमुपवासैज्ञानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् ।
'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी)
॥१॥*॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्षितम् ।
यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ उपवीयते स्म । 'अज गति-
क्षेपणयोः' (भा० प० से०) । 'अजेर्व्यघजयोः' (२।४।५६) ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गत्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥
(१) ॥*॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धते सति ॥*॥ एकम्
'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं
गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्ठाग्निलम्बितम् ॥*॥ एकं 'कर-
द्वये बहिष्कृते सति कजुभावेन स्थापितयज्ञसू-
त्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुलिगति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।
२४) इत्यण् । 'देवाद्य (वस्यय) जगौ' (वा० ४।१।८५)
इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातजलसूत्रम् 'अर्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा
यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातजलसूत्रम् 'शौचसंती-
षतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥ ३—तथा
च गोभिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सर्व्येऽङ्गे
प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववल्ग्वं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति'
(२।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलसूत्रम् 'सर्व्यं बाहुमुद्धृत्य
शिरोऽवधाय दक्षिणेऽङ्गे प्रतिष्ठापयति सर्व्यं कक्षमन्ववल्ग्वं भवत्येवं
प्राचीनावीती भवति' (२।२।३) इति ॥

अमर० ३४

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ स्वल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजा-
पतिर्देवतास्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।
'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति मुकुटधिन्यः । 'कायः
कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पितृयम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाय्वृतुपि-
त्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पैत्रम् । 'तस्ये-
दम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'पितृतीर्थस्य' ॥

भूले हाङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य
देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति
साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७)
इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११५) ॥
(२) ॥*॥ युनक्ति 'युजिद् योगे' (स० उ० अ०) । 'इणु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-'
(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति
सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि क्तिप् (वा० ३।
३।१०८) । सह युजा सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

देवेति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्व-
म्', 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प०
से०) । 'कृतेऽछः कृ च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-
श्च । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञाणम् (५।४।३८) ।
यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण्
(४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।२१२)
आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-
श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्तेन-
शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रत्यो मरणानशवे सत्यो बाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रत्योपवेशस्य’ ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

वष्टाप्तिः

अवेति ॥ वीरोऽभिः । तं हन्ति । ‘किप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽभिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथ्यैर्यापथकरूपमा ।

किंति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्मापने’ चुराद्यदन्तः । ‘प्यासश्चो युच्’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘कुहना दम्भचर्यायामीष्यालौ कुहनश्चिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौजादेः’ । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

प्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

वेति ॥ सरीरायासजीवी व्याधादिप्रातः स इव । ‘शाखादिभ्यो यः’ (५।३।१०३) यद्वा प्रातमर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनवेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययनरहितस्य’ ।—चत्वार्येकार्यानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

वेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमाधमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृन् हिंसायाम्’ (भ्वा० उ० से०) वा । भावे कः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं क्षण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षण्डितव्रतचर्यादेः’ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानमिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्ति ॥ अभि सर्वतः सार्यतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः, अभि सर्व सार्यतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्राप्तस्त्वनं कर्मास्मात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः’ ॥ परिवेषानुजोऽनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

वेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते ।

‘विद् लामे’ (तु० उ० ष०) । ‘तृन्वचो संसिद्धादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ’ (उ० २।१४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥

परिविस्तिस्तु तज्ज्यायान्

वेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । किञ् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं ‘परिवेत्तुर्ज्येष्ठप्रातुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयमाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपयमनम् । ‘यमः समुपनिविष्टु च’ (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (३) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ उद्वाहस्तु विवाहवत् ॥ (५) ॥*॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृयोग च’ (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘विवाहस्य’ ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

वेति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ । घञ् (३।३।१८) वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्रामाद्यखनौ’ (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । ‘प्राणमृजाति-’ (५।१।१२९) इत्यण् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नपुंसके भावे कः’ (३।३।११४) । ‘अनुदात्तोपदेश-’ (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

वीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

वेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥ सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

वेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि भेष्टान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । ‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ (२।१।५०) इति समासः । ‘अद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्याः क्षिग्धा वरस्य ये ।

वेति ॥ जनीं बधूं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्व्ये क्षिग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः । ‘जन्यो वरवधूजातिप्रियभृत्यहितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’ ॥

इति सव्याख्यामरकोशे प्रज्ञावर्गः ॥

मूर्ध्नाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

मिति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्ध्नाभिषिक्तः ॥ (१) ॥*॥ राजोऽपत्यम् । 'राजधनुरायत्' (४।१।१३७) । 'ये चामावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजति । 'राज्ये' (भा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥*॥ बाहुभ्यां जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति उः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्जः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वर्गजाततिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । इन् (उ० ४।१।५९) । क्षताभ्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥*॥ विशेषेण राजति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राट्पार्थिवक्षमाभृष्टपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंस्ति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सत्सुद्विष-' (३।१।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यम् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥*॥ 'क्षमाभृक्' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥*॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) महीं क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्याद्धीश्वरः ।

रेति ॥ संलभोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो घातुजस्य-' (भा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । प्रणता भशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वैर्संनिहितनृपपक्षकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'भावश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गणे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

मिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशरात्रके च देशे च विम्बे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यस्याज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजते । 'सत्सु-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'मो राजि समः क्रौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-' (४।२।३९) इति वुष् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसन्निवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वावदयं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) । 'भावश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ धिया धियां वा सन्निवः सहायः । धीप्रधानः सन्निवो वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अन्ययात्यय' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसन्निवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसन्निवादन्त्ये 'कर्मसु सन्निवाः सहायाः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां विते माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं काल्प्येऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्राः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'कुधान् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुल्लिङ्गोऽपि । 'महामात्राः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे बोधालितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४।२।३१) इति धामोऽसिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि । प्रच्छनम् । 'क्विञ्चिप्रच्छिन्धी—' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण क्विञ्चीर्धौ संप्रसारणाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवाकश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआयच् (५।२।१२७) 'प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः' () ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुचे चके शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति । ण्वल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्शआयच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिरामिमुख्ये । राक्षोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्येयत् । तत्र । ह्यो ज्वलादावपाठत् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि—' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थकर्मक—' (३।४।७२) इति कः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्याद्दर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिषर्गस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि—' (३।१।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविच-

क्षणे । राजरक्षिणि चिहे च वीरमर्दनकेऽपि च ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लषपदपदस्था—' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधिकृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्धभातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।१३४) । 'गोपो गोपालके गोप्राध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामाधिकृते पुंसि शारिवाख्याषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ निष्के हेन्नि नियुक्तः प्राग्वत् । 'टङ्कपतिर्नैष्किको रजताध्यक्षः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्कादिशालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तरं अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वेशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वेशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्लाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ 'कञ्चुकञ्चोलकोऽस्त्येषाम्' । इनिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'वज्रये

कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे व्यम् । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण् । यद्वा सुवेदनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविज्ञाश्चतुराः क्रियस्तासासिमिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां ख्यगारे बही रक्षाधिकृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिक्षाभावात् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेर्दः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीबस्तु कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) । ('शण्डषण्डौ तु सौविदौ । बन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वरति 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।१३४) । वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च क्लीबभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लुकानाम्' ॥

सेवकार्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेव् सेवने' (भ्वा० आ० से०) । ण्युल् (३।१।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति । 'अर्थान्वासंनिहिते' (५।२।१३५) इतीति । 'अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शट् शातने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० १८०) इति णिलुक् ।—शदेः 'जम्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः । तज्ज । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेशस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेद्यति । 'अभिदा मेहने' (दि० प० से०) । 'अभिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—इण् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटः । तज्ज । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वाच्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि क्रियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतः शत्रोः ॥*॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ये । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) । 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शत्रुमित्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्णिप्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विद्विषदाहितामित्रदस्युशात्रवशात्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'रपेरिषोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।१३०) । 'वैरमैयुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥*॥ इयति विरोधम् । 'ऋ गती' (जु० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।११९) ॥ (४) ॥*॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीती' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥*॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ द्वेष्टि । क्तिप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥*॥ विरुद्धः पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति विश्वमेदिन्या) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥*॥ न हितमस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गती' (भ्वा० प० से०) 'अम रोगे' (जु० उ० से०) 'अमेद्विषति चित्' (उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥*॥ दस्यति । 'दस्य उपक्षये' । (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' (उ० ३।२०) बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥ (१२) ॥*॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥ (१३) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥*॥ अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ 'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥*॥ पिपति रोषम् । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥*॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकूलमर्थयितुं शीलः 'अर्थ याच्यायाम्' (जु० उ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-

हयाने पन्थयितुं क्षीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । गिनिः (३। २।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा-
व्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविशतिः
'शत्रोः' ॥

वयस्यः क्षिग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'मौवधोधर्म-' (४।४।९९) इति
वत् ॥ (१) ॥*॥ क्षिद्यति 'क्षिह प्रीतौ' (दि० प० से०) ।
'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने कः ॥
(२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५)
इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेयति । 'भिमिदा मेहने' (दि० प० अ०)
'अभिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१९६४) ।—इन् (उ०
४।१५९) इति मुकुटबिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ समानः ख्यायते
लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण्
स च ङित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्य-
तोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं
हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं सातपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।१२६) ॥
(१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'सातपदीनं सख्यम्' (५।
१।२२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अभिवृत्ति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर आवरणे' (६०
उ० से०) । षच् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं वि-
साराधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः रूपशः ।

चारश्च गृहपुरुषश्च

येति ॥ अहंति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हं वर्णो रूपमस्य ।
'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नि-
धीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधि-
र्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति । 'सुप्लु
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'चरोऽक्षयूतमेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ प्रज्ञाश्रणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः
पियाळवृक्षे स्याद्रतौ बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच्
(३।१।१३४) । 'स्पशः स्मात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्य-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गृहवासौ पुरुषश्च ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्मिन् ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्स्त व्याप्तौ' (स्वा० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो विश्वसः
संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतप् ।
'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहर्तिकमौहर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'क्रतूकथादि-' (४।२।६०)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति ।
'गण संख्याने' (बु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४)
॥*॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-
ठक् ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥
५।२।११५) ॥ (७) ॥*॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक्
(४।२।६०) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वद्वक् (४।२।
६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्रमा-
च्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदाभादिदानकर्तुर्गृह-
स्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति
टः ॥*॥ एवं 'लिपिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैर्विस्तः ।
'तेन विस्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ एवम्
'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्या-
से' (बु० प० से०) । 'लिपिनि ण्वल्' (३।१।१४५) । ण्वल्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखितमे लिख्यौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥*॥
अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥*॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्वादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥*॥ '—किलिपिलिपि—' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पत्य बो वा ॥ (२) ॥*॥—'लिपिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये । द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१) ॥*॥ दवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'डुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । यद्वा द्यते स्य । 'द्व् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३। ४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भाषकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥*॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ध्वनि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भाषकर्मणी'—इति पाठं मन्यते । तत्र 'दूतस्य भाषकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वमीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति 'अध्वनो यत्खौ' (५। २।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥*॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व—' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) झियां पान्था ॥ (४) ॥*॥ 'पथः षकृन्' (५।१।७५) । चित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥*॥ पथ 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । भमालो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥*॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् । कित् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥*॥ पौराणां नागराणाम् । श्रेयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'बहिथ्री—' (उ० ४।५१) इति निः । एके मुख्याः सजातीयसमूहाः ॥*॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्पररोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमु-

च्यते' । 'पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

यद् गुणाः
समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ विग्रहं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहृद्' (३।३। ५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ आसनम् 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधायै धा' (५।३।४२) । 'द्विभ्योश्च धमुन्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥*॥ आश्रयणम् । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एतानि षट् 'गुणशब्दवाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरमिमा न लिखितः ॥*॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृतपूर्णमिदेन त्रिविधमाह ॥*॥ उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनस्य यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति पञ्चविधम् । पञ्चास्यायिनः शत्रोर्बलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ वा यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शत्रुराज्यग्रहणसमयेन शत्रुणा संधिं विधाकारेः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह क्रातरेऽरौ ययानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुद्देश्येऽपि ययानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रुमिषेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य ययानं तदुपेक्षययानम् ॥*॥ 'नाहमिदानीं योद्धुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम् । तदपि विगृह्यासनम्, संधायासनमित्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्यासनम् । तुल्यबलत्वाद्युद्धे क्षीयमाणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संधायासनम् । बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाभयेणापि स्थातुमशक्यत्वादलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेकसंबन्धस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नेयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्षयासनम् ॥*॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र बाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यपरम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाभयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥*॥ बलवतारिणोच्छिद्यमानस्य क्षीणशक्त्यैव बलवदमैविजयितमाभयणं तदाभयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाभयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संभयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विज्ञेयः ॥

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शक्त्यस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्त्यते जेतुमनया । 'क्षियां किन्' (३।३।१४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः—' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥*॥ उत्सहतेऽनेन 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । उक्तं हि 'विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ॥*॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

शेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्थापनः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिर्वणिक्-पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शून्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥*॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ इति 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंस्ति—' (३।३।१९८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवत्यनेन । 'श्रिणीभुवः—' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अविक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्—' (६।२।९८) इति डः ॥*॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥

मेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति । मेदनम् । 'भिक्षिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विहि-

१—मेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'लोहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च मेदस्यैवेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमत्वं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपट-केसादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु कोहस्य परिजनानां च प्रभो अक्षेपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परामिमत-जननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥*॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'बधोऽर्थग्रहणं चैव परिकेशस्तथैव च । इति दण्डविधान-क्षेदण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिकेशो बन्धनताडनादिः ॥*॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । दण्डादानमपूर्वं च क्षयं ग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिभोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'—इति मुकुटे विज्ञेयः ॥

व्यात्मसात्करणं मेदः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० शे०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥*॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा स्यति रोषमनेन । 'धोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१।५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दासमन्हेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इत्याह । तत्र । उक्तबलदादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परौषकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानस्यैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥*॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपायतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'उपायः साममेदादी तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च मेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः' ॥ इति 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि बले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धा-ह्यं' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमयेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहमेदेष्टव्यश्चेऽर्थावचरे मयि । प्रकाण्डे लघुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥*॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साहसः' ॥ अथो समौ ।

मेदोपजापौ

अथविति ॥ 'मेदो द्वेधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ उपांशु जपनम् 'जप व्य-कायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन कार्थमयग्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामभ-यैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

२—अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावादियमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अवेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाशि-
तंग्वलंकर्मा—' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

रहस्योपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविच्यन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथग्भावे' (६०
उ० अ०) ध्रौव्यार्थत्वाद्गुणार्थत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च—' (३।४।
७६) इति कः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु
(बसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥*॥ छद्यते स्म 'छद अपवारणे' (बु० उ० से०) । कः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाभेदः । छिन्नं तु रहसि
क्लीबं छदिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा
दान्तशान्त—' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥*॥ 'शलाका शारिका मद-
नशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मद-
नशारिका' इति तालव्यादा रभसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥*॥ 'तथा' शब्दः समुच्चये
॥*॥ रह्यते । 'रह त्यागे' (भा० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ० ४।२।१५)
दस्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-
नी) । रभसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्ग्रहो गुह्ये नपुं-
सकम्' इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र ।
'उपांशुर्जपमेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-
ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥*॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त 'प-
कान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

पेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या स्त्री नदीमेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विश्वम्भविश्वासौ

सेति ॥ विश्वम्भणम् 'लम्भु विश्वासे' (भा० आ० से०)
दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः
केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

त्रेवो अंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽधःपतनम् ।

१—'तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः—' इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥
अमर० ३५

'त्रेषु चलने' (भा० उ० से०) । त्रेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अंशस्य' ॥

अत्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अत्र इति ॥ त्रेषादन्यः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन ईयते ।
'परिन्योनीणोः—' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ कल्प-
नम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्म-
णो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशानम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥*॥ सम्यगजोऽत्र 'अच् प्रत्ययवच—' (५।४।७५) इत्यत्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र
'हस्तो नपुंसके—' (१।२।४७) इति हस्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु षट्

यिविति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीबं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्त्यनेन । 'एरच्' (३।३।
५६) । उपाय एव । 'उपायाद्भस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति
ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते 'पोरदुपधात्' (३।१।९८)
इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
भजते फलमनुब्रूयाति । 'भज सेवायाम्' (भा० उ० अ०) ।
'ताच्छील्य—' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भा० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे (षिणि) त्रिषु' इति
रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ—' (४।४।
९२) 'इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट्
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भा० उ० अ०)
प्यन्तः । 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
'अर्थ उपयाज्यायाम्' (बु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

२—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-
स्योपलम्बेन योग्यत्वेन चात्रास्वोपन्यासः प्रामादिकः ॥

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ निर्देशः कार्यादेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ एवं निर्देशः । ('निर्देशः
शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ शा-
सेल्युट् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्या लेखाशाशा-
नान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'किन्नावादिभ्यः'
(३।३।१५४) इति क्तिन् ॥*॥ बाहुलकात्तिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥*॥ आशापनम् । 'हा अवबोधने' (क्र्या० प० से०) ।
'आतबोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-
दङ् । ('संस्थबरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम्' तत्र
धीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥*॥ धारयति धर्मम् । नन्यादि
ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । "धारणाऽने
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे क्तिन् । स्थानं वा । 'स्थागा-
पा-' (३।३।१५५) इति क्तिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'न्या-
व्यपथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण-
आगअपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यसुन् आगादेशश्च-अग-
ति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बस्यजिभ्यां णित्' इ-
त्यसुन्—इति सुभूतिः । तच्च । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्श-
नात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सौन्तं क्लीब-
म् ॥ (१) ॥*॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यप-
राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूदानबन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पथत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) प-
ङ्गावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-
ण्डस्य' ॥

१—'सोडाहे शतमागांति' इति माघात्—इति मुकुटः ॥

भागधेयः करो बलिः ।

मेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ
रश्मौ प्रत्ययशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८)
'कारो वधे निश्चये च बलौ रमे यतावपि' (इति विश्व-
मेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ बल्यते । 'बल वधे, दाने' () ।
इन् (उ० ४।११८) । 'बलिर्देत्यप्रमेदे च करचामरदण्डयोः ।
उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रमेदे च जठ-
रावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ('अर्थोगमो
भवेद्वायो भागधेयो बलिः करः' इति हलायुधः) ॥*॥ त्रीणि
'कर्षकादिभ्यो राजप्राह्यभागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

धेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥*॥ शुल्कयते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । शुल्कं घट्टा-
दिदेये स्याद्वरादर्वप्रहेऽभियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—
शलति प्रतिबन्धोऽनेन 'शुल्कबल्कोल्काः' इति निपातः—
इत्याह । तच्च । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शुल्कबल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्दर्श-
नाच्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना शुल्मप्रतोल्यादिप्रहः ॥*॥ एकम्
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्रात्रियते स्म । शृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (तु० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । 'कृल्यल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥

उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपपृष्यते । 'प्रह उपादाने'
(क्र्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥ उप-
हियते । घञ् (३।३।१९९) ॥ (३) ॥*॥ उपदीयते । 'डुदाञ्
दाने' (तु० उ० से०) । 'आतबोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपहौकनस्य' ।—षड्यु-
पहौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपप्राह्यं प्राभृतं चोपदा क्रिया-
म्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याधिति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरबन्धोरिदम् । 'तल्लेदम्'

(४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवज्राधले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतकं च तत्' इति वाचस्पतेरुभयमपि । आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥*॥ सुवीयते । 'डुदाण्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य') ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥*॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुलकादिति । 'आयतिस्तु क्षियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांख्यिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संहृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उद्वर्क्यते । 'अर्कं स्तवने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उद्वर्क्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उद्वच्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्कं एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि

अद्रिति ॥ वह्निश्च तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अद्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ स्वश्च परश्च स्वपरी । तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति कः ॥*॥ एकं 'स्वपरसैन्यात् परराष्ट्रजाष्टौराटविकादेः परचक्राद्वाहविलोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आश्रुताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥*॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च

समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । मृषा गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्वपक्षात्प्रभवति । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ एकं 'स्वसहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृमः श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यन्ते वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अतिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हेमः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'संशयां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥*॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हेमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥*॥ सिंहाकारमासनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सुवर्णकृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वात्पत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । छन् (उ० ४।१।५९) । 'इस्मन्नन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ आतपात्रायते । 'औतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्यमेतत् । तस्मात्—'मुपि' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रिति ॥ विभर्ति जलम् । 'डु भृन्' (जु० उ० अ०) 'भृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ कनकस्यालुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिबिरं षण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ षवन्त्यत्र । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं च ॥ (२) ॥*॥ (षण्ढे) क्लीबे ॥*॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्यवसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्य) नेन । 'षसज गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । चञ् (३।३।११९) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपरक्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥*॥—नाविकाटविकाटीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्चेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥ एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरमः पक्षी

वेति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥ (१) ॥*॥ 'दन्तशिख्यात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति बलच् । 'बले' (६।३।११८) इति वीर्थः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः शुण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'करी' च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४) ॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । 'सुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्बल्कः ॥ (६) ॥*॥ मतङ्गाद्वेर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज मदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ न भगः । नगे भवो वा । अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रत्ने सीसपत्रे क्रीबन्धे करणान्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ अतिथिशतः कुञ्जो हनुरस्य । 'समुखकुञ्जेभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीदृमे । पाटलयां च' इति हैमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वारणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति ईयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१।५३) इति भः ॥ (१३) ॥*॥ 'स्तम्भो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति विश्वः) । स्तम्भे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३) इत्यच् 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ पक्ष्यं बिन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

यिषति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥ यूथं पाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥*॥ मदेन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (जु० उ० से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोद्भूतत्सुतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करिपोतस्य' ॥

प्रमिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण मिथ्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (जु० प० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादिस्त्वात् (५।२।३६) इत्यच् । गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्त-

‘कुक्षरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मायति । ‘मयी हर्षे’ (दि० प० से०) । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । ‘न ध्याख्या-’ (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जा-तमदस्य’ ॥

समाधुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्धृतं वान्तं मदवमनमस्यात् । ‘उद्धान्त उ-द्गीर्णे निर्मदद्विपे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदाभिर्गतः । नि-र्गतो मदोऽस्याद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गतमदस्य’ ॥

हस्तिनां गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक’ (४।२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । ‘गजसहायाभ्यां च’ (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हस्तिनां वृन्दे’ ॥

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘ऋभेभ्यो ङीप्’ (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कन् । ‘स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उच्यते । ‘वश-कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशिरण्योश्च’ (वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ‘वशा नार्यां वन्ध-गव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ (इति हैमः) । तालव्यशा । ‘वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च’ इति तालव्या-न्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘हस्तिन्याः’ ॥

गण्डः कटः

नेति ॥ गण्डति । ‘गडि वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ‘गण्डः स्यात्पुंसि खज्जिनि । ग्रहयोग-प्रमेदे च वीध्यते पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूष-णबुद्बुदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । ‘कटे वर्षा-वरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कटः भ्रूणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गजगण्डयोः’ ॥

मदो दानम्

मेति ॥ मायत्यनेन । ‘मयी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुपसर्गे’ (३।३।६७) इत्यप् । मयति वा । अच् (३।१।१३४) । ‘मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खत्यनेन । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मदपतनस्य’ ॥

वमथुः करशीकरः ।

वेति ॥ वम्यते । ‘हु वम उद्गिरणे’ (भ्वा० प० से०) ॥

‘द्वितोऽधुच्’ (३।३।८९) ‘वमथुर्वमने वासे मातङ्गकरशीकरे’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शुण्डाभिर्गतजलस्य’ ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

केति ॥ कुं भुवमुम्भति ‘उम्भ पूरणे’ (तु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । ‘कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वार-नार्यां च घटे क्लीबं तु गुग्गुलौ’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । ‘पिडि संघाते’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पिण्डो बाले बळे सान्द्रे देहागारैकदे-शयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्लकयोरपि । ओङ्पुण्ये च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीव-यसोः । पिण्डौ तु पिण्डत-गरेऽलाबुर्खर्जूरमेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् ‘गज-कुम्भस्य’ ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । ‘वि-द ज्ञाने’ (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजकुम्भमध्यभागस्य’ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रहतेऽङ्कुशेन । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके’ (इति मेदिनी) । रङ्गोऽपि—‘गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य-वग्रहः’ इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजललाटस्य’ ॥

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ ईष्यते । ‘ईष उच्छे’ (भ्वा० प० से०) । ‘ईष गतिर्हिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) वा० । ‘ईषेः क्लृप्स्वध’ (उ० ४।२।९) इतीकन् घातोर्ह्रस्वध । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईषा लाङ्गलकीलिका । सेव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अ-क्षिकूटकं चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् ‘नेत्रगोलकस्य’ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्याण-नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । ‘निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षोऽध्वनिर्गमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजा-पाङ्गदेशस्य’ ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । ‘चूलसमु-

१—‘येवीकमक्षमभिकृत्य तदा तमक्षणा’ इति मुरारिः । ‘त-स्त्रिजस्यदिपीकास्त्रम्’ इति रघुः—इति मुकुटः । २—चुरादौ ह्रस्वादिर्ह्रस्वते ॥

च्छाये' () । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ।
'शूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य बाह्वित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'बाह्वित्थं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो बाह्वित्थं तु ततोऽ-
प्यधः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ अवश्यं वहति । 'आवश्य-
का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'घञर्थे कः'
(वा० ३।३।५८) । पृषोदरादित्वात् सस्य तः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीन् हिंसायाम्' (श्र्या० उ०
अ०) । 'मीनाति मिनोति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छाया गजदन्ता-
न्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बाह्वित्थाधोभा-
गस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आसनं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)
॥*॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजस्कन्धदे-
शस्य' ॥

पञ्चकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पञ्चमिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ।
'पञ्चकं स्यात्पञ्चकाष्टबिन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ बिन्दुर्ना जालकमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थबिन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंस्ति-'
(३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

इति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्रमा-
गस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्जहादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्राविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्व-
पश्चाज्जङ्घे आसी सस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वज-
ङ्घामागते-गत्रम् । पश्चाज्जङ्घाभागोऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन ।
'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) यद्वा एत्यनेन । 'इण् गतौ'

(अ० प० अ०) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति गा-
देशः । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्य-
ङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अव राति । 'रा-
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतक्षोपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः । यद्वा न वृणोति, त्रियते, वा । 'वृण् वरणे' (खा० उ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यच्
वा । 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'गजान्त्यजङ्घादिदेशोऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१)
॥*॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रभसः । क-
श्चित्तु—अष्टीवद्गागादूर्ध्वमवरम् । अवस्तु गात्रम्—इत्याह
॥*॥ अपरा पवर्गादिमध्या च । 'अपरं तूतरार्धे स्यात्पश्चा-
ज्जागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'गजज-
ङ्घापूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैणुकम्

तविति ॥ तुचतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)
'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽ-
पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वैणुना निर्वृत्तम् । 'निर्वृ-
त्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः'
(७।३।५१) ॥*॥ 'वैणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-
त्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा लीयतेः'
(६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥*॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्त-
म्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संवलने, संचये-
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंस्ति' (३।३।
११८) इति घः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ('शृङ्खला पुंस्कटीकाभ्यां लोहरजौ च बन्धने'
(इति हैमः) ('शृङ्खला पुंस्कटीवल्लबन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अन्दुहम्भू-' (उ० १।९३) इति कूः । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अन्दुः स्त्रियां स्यान्निरुद्धे प्रमेदे भू-
षणस्य च । (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादित्वात्

१—तथा च माषकेषः—'बध्वापराणि परितो निगडान्यलावीय'
इति—इति श्रुतः ॥

(५।४।३४) ठक् । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कदेशः । 'केड-
णः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेच-
नमस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'बेडी' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्कुक्षिति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'सानसिबर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः ॥*॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(त्रया० प० से०) । 'शृणिपृष्णिपाणिं-' (उ० ४।५२) इति
साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति
शमेदः ॥ (२) ॥*॥ 'आरक्षमममवमस्य सृणिं शिताग्रम्' इति
तु माघस्य प्रमादः । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥*॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥
दृष्या कक्ष्या चरत्रा च

द्विति ॥ दृष्यतेऽनया । 'दृष वैकुले' (दि० प० अ०) ।
प्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युत् 'अचो यत्' (३।१।
९६) । 'दृष्यं त्रिषु दृषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति
मेदिनी) ।—चृध्यते पीयते पृष्ठमांसेनादृश्यतां नीयते । 'चूष
पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'वञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) । ('चूपा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा ।
'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहतिकयां
स्यात्काक्ष्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कौशं
हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया ।
'वृज वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा वरं
प्रायते । 'वैज् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यबन्ध-
नस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
प्यन्तः । 'ण्यासश्चन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ क-
ल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीबं कृत्तौ च कल्पने' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'वसज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघ-
टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पल्याणाधारोपणेन सज्जीक-
रणस्य' ॥

१ सृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'स्त्रियाम्'
इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि
इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्—
इति मुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दार्थबोधकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प०
अ०) 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री
कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५)
इति वा ङीष् । आस्तीर्यते अनेन वा । 'स्तृण् आच्छा-
दने' (त्रया० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।
११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । 'वृन् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । 'कृपृवृदृशिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा
बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शवाद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः
स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्रादौ कुथायामक्षरे गुणे ।
मेदे गीतक्रमे चित्रे यज्ञस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं
तु कुङ्कुमे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परिस्तूयते । 'वृज् स्तुतौ'
(अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुप्' (उ० १।१।४०) इति मन् ।
परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा-परिगतः
सोमोऽत्र । 'यत्क्रियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति
परेः स्तीति प्रत्यनुपसर्गत्वाच्च वैः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥
कुन्नाति । 'कुन्थ वीप्तौ' (त्रया० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । '-दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदङि-
त्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च जुम् । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुन्थति । 'कुथ
पूनीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।३१५) इति
कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति
मेदिनी) । क्लीबेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । 'कुथं त्रिषु' इति
वोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गजोपर्यास्तरणचित्रक-
म्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ०
प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वीतमसारगजे
स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाज्ञत्वादेकत्वम् (२।४।२)
॥*॥ एकम् 'निर्बलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृज्' (स्वा० उ० से०)
प्यन्तः । 'वसिवपियजि-' (उ० ४।१।२५) इतीज् । 'वारी

१ सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृजृसिद्धपन्मनिस्वपिभ्यो निव' इति
पाठो वृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परिर्ण 'उप-
सर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना यत्वम्—इत्याह । युक्तं चैतत् ।
अन्यथा पूर्वकल्पे पतनं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वात्तृ-
तीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्वजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्वाग्जबन्ध-
न्योः श्रीं ह्रींवेऽम्बुनि बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
बध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (ऋ० प० अ०) । अवि-
करणे ह्युद (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गजबन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरंगतुरंगाभ्यतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्धगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटकेति ॥ घोटके । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचायचि 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१)
॥*॥ पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।
१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतिर्नाशे
क्षियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ 'वीति' इति पाठे । वेति ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने वीतौ' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) ।
'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरङ्गी चाश्वग-
न्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुमुषि-
लटि-' (उ० १।१।५१) इति क्त् ॥ (५) ॥*॥ तुरेण
गच्छति । 'गमेश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अरुद्विष-' (६।३।६७) इति मुम् ॥
(४) ॥*॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा
वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
वाणाश्चपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उद्यते । अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यतेवाप्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाह्यते ।
'बाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
'बाहो भुजे पुमान्मानमेदाश्चवृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'जामदिप-
क्षर्तिपृथक्भ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तच्च ।
तत्र कनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्धेति ।
'अर्ध गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिच् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राष्ट्रोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तच्च । वनिविवधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्धं तुरगगर्धयोः'
'वर्धं प्रन्धिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चित्त्वमेतत् ॥

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौं झलादौ किति अनुनासिके
च राष्ट्रोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि
रूपसिद्धेश्च । 'अर्धं तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्बति । 'अर्धं गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः
(वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने
च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥
(१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशो-
द्भवे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सपति
सेनायां समवेति । 'सप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया
आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शायं किशोरं ब्रुवते'
इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे ।
आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥
(१) ॥*॥ कुलस्यापत्वानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुविक्षिताः । 'विनीतः सुव-
हाश्च स्याद्विजयपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निवृत्ते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तच्च । एवं सति णिनिना गता-
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः'
(३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाण' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ बल्हिक-
देशे भवाः । 'कोपधाण' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्हिक-
कं बाल्हिकं धीरहिहूनोर्नाशदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषटी

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥*॥ एते ह्यविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
—‘वनायुजः पारसीक उक्तः’ इति रत्नकोषात्, ‘श्वेताश्वं
कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु’ इति नाममालायाश्च
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥ एकं ‘भिन्नदेशीयाश्वानाम्’ ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘यो
द्वे च’ (उ० १।२१) इति कुः । ‘ययुः पुमानश्वमेधतुरगे
च तुरंगमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः ।
‘अश्वमेधाच्छ च’ () ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वमेधीय-
वाहस्य’ ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशीलः । ‘जु’ इति ‘सौत्रो धातुर्गतौ वेगे
च’ । ‘जुचक्रम्य—’ (३।२।१५०) इति युच् । ‘जवनं तु
स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अधिकवेगस्य’ ॥

पृष्ठ्यः स्थैरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य । ‘अन्येभ्यो-
ऽपि—’ (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थूलस्वे-
दम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्थैरं
बलमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । ‘स्थैरी पृष्ठ्यः पृष्ठवहः’
इति बोधालितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भारवाहिनोऽश्वस्य’ ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते वा । ‘कृदाधा—’ (उ० ३।४०)
इति कः । ‘कर्कः कर्कतने वहाँ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शुक्लाश्वस्य’ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।
७६) इति यत् । ‘रथ्या रथौषविशिखावर्तनीषु च योषिति ।
रथवोढरि पुंलिङ्गः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘रथ-
वाहकाश्वस्य’ ॥

बालः किशोरः

वेति ॥ कशति । ‘कश शब्दे’ () । किञ्चिच्छवति
वा । ‘शु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प०
से०) वा । ‘किशोरादयः’ (उ० १।६५) इति साधुः । ‘अथ
किशोरोऽश्वस्य शवके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थ-
सूर्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वबालस्य’ ॥

चाम्यश्वा घडवा

वेति ॥ वामयति । ‘डु वम उद्गिरणे’ (भ्वा० प० से०)
स्वार्थेऽप्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । ‘मितां ह्रस्वः’ (६।४।९२)
अमर० ३६

इत्यत्र ‘वा’ इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा
वं वरुणममति । तेनाभ्यते वा । ‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।३।१९) घञ् (३।३।१९) वा । मुकुट-
स्तु—वमत्युद्गिरति गर्भम् । ‘ज्वलिति—’ (३।१।१४०) इति
णः—इत्याह । तन्न । ‘नोदात्तोपदेशस्य—’ (६।३।३४) इति
वृद्धिनिषेधात् । ‘चामी शृगालीवडवारासमीकरभीषु च’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठा-
द्याप् ॥ (२) ॥*॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । ‘अन्ये-
भ्योऽपि—’ (वा० ५।१।१०९) इति वः । बलं वाति वा ।
‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । बलेन वजति वा । ‘अ-
न्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०९) इति डः । डलयोरेकत्वम् ।
‘वडवा द्विजयोषिति । अजायां कुम्भदास्यां च नारीजात्य-
न्तरेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वडवायाः’ ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ । (४।२।
४५) इत्यञ् । ‘वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौषे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंस्ति ब्राह्मणे वडवानले’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वसमूहस्य’ ॥

त्रिष्वश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । ‘अश्वस्यैकाहगमः’
(५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘एकदिनगम्य-
देशस्य’ ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामर्हति ।
दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । ‘कश्यं त्रिषु कशाहं स्या-
त्क्रीवं मद्याश्वमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘अश्वमध्यस्य’ ॥

हेपा हेपा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेवेति ॥ हेवणम् । हेवणम् । ‘हेवृ हेवृ शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च ह्रस्वः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वशब्दस्य’ ॥

निगालस्तु गलोद्देशे

नीति ॥ निगलत्यनेन । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निगरत्यनेन वा ।
‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘उङ्योर्मः’ (३।३।२९) इति

२—विकल्पद्वयमध्यस्थस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् वि-
कल्पानुवृत्तौ मानाभावः । अत एवारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां ‘वृत्तिकृत्’
इत्युक्तम् । अत एव ‘ज्वलहलललनगामनुपसर्गाद्वा’ इत्यन्तर्गणसूत्रे
‘वा’ पदसार्धक्यम् । तस्मात् ‘गलास्त्रावनुवर्मा च’ इत्यत्र सर्वसंमत-
‘वा’ पदानुवृत्त्या मित्रत्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च ‘अनाचमिक-
मिशमीनाम्’ (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥

अम् । 'अवि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टाबन्ध-
समीपस्थो निगलः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम
रोमजः शुभकृन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः स-
मीपभागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

त्रिति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यञ्छावन्य-
तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(४।२।३७) इत्यण् । — 'अनुदात्तादेरञ्-' (४।२।४४) —
इति मुकुटः । तञ् । कञ् । कञ्जन्तत्वेनाश्वशब्दस्यानुदात्तत्वात्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं घण्टितं भुतम् ॥४८॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशेषणयोः'
(भ्वा० प० अ०) स्वार्यण्यन्तः । भावे कः (३।३।११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा, तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ।
एवमिष्णलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-
स्कन्दिताकमित्यपि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादेवाखिलैः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'धोर्कृ गति-
चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) । स्वार्ये
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धौरितकं धौर्यं धा(धो)
रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे
प्रज्ञायण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धोरितं च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिकोडगतिवत्' इति हैमना-
ममाला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ०
अ०) ण्यन्तः । कः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्या-
न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥
बलानम् । 'बल्य गतौ' () । कः (३।३।११४) ।
('वृष्टितं पुनः । अप्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्'
इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ छवनम् । 'छुङ् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । कः (३।३।११४) । ('भुतं तु लङ्घनं पश्चिम-
गत्यनुहारकम्' इति हैमः) । 'भुतमश्वस्य गतौ भुतस्त्रिमा-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥*॥
धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
(भ्वा० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'गतिविशेषाणाम्' एकैककम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथ् पर्याप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री

हयघोणायां ना कव्यामध्वने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अव इः' (उ० ४।१।३९) । स्वार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । यद्वा 'कृवादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) । टाप्
(४।१।४) इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मुखविले
लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिआली' इति
ख्यातायाः ॥

शफं ह्रीये खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः
(६।२।१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्रवादीनां खुरेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोलद-
ले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छभाण्ड-'
(३।१।२०) इति निपातनाद्वा । — इगुपधत्वात्को वा — इति
मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वाच्चुकि सतीगुपधत्वाभावात् ।
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्यात्ताङ्गले पुच्छमिव्यते' इति मेदि-
नी ॥ (१) ॥*॥ ल्यते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥*॥
'लङ्गति' । 'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'लजिपिजादिभ्य
ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'लाङ्गलं
पुच्छशेफयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

बालहस्तश्च बालघिः ।

वेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालघौ'
(इति पवर्गीयादौ मेदिनी) बालो हस्त इव । दंशादिनिवार-
कत्वात् । बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥*॥ बाला
धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'केशवलाङ्गलमात्रस्य' ॥

त्रिषुपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः ॥ (१) ॥*॥ लुठति
स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०) । कः (३।४।७२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भ्रमशान्त्यर्थे पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्या-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

इतिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शतमज्ञा-
न्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकुपिनी-
रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) मलोपः (६।४।३७) । 'रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रथस्य' ॥

असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुण्य इव रथः । पुण्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥*॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात्
'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धं विना
यात्रोत्सवादौ सुखममणार्थस्य रथस्य' ॥

कर्णोरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । कर्णी चासौ रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । ननु वस्तुतो रथः । यद्वा रामीप्यात्कर्णशब्देन
स्कन्दो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य बाहकत्वेन ।
स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥*॥
वीयतेऽनेन 'वीड् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) ल्युट्
(३।३।११७) ॥*॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुरुष-
स्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥
ह्रीयेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

ह्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति मुकुटः ।
तज्ज । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥*॥
शक्नोति भारं वोढुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः
शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं खनम् । अनूपः पर्वतो राजा
दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शक-
टस्य' ॥

गम्भी कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । घृन् (उ० ४।१४९) । पित्तवान्दीष
(४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः साक्षास्यास्ति । इतिः (५।
२।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटि-
कायाः ॥'

शिबिका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायौ कन्' (५।३।७५) । यद्वा शिवं

करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् ॥
(१) ॥*॥ याप्यैरधमैर्वाहं यानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम् ।

दविति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' वुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥*॥ प्रेक्ष्यते ।
'इत्थि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला
प्रेक्षः पुमान् प्रेक्षा, निश्रेणिरेधिरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥*॥ आदिना शयनखट्वावाद्यादिदोला ॥*॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥
उमौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनोः व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ 'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावमेदयोः'
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-
दिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टि-
तरथस्य' ॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कम्बलादिमिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ आदिना चार्मक्षौमदौकला-
दिग्रहः ॥*॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो बालान्ताः) ॥

रथ्या रथकट्या रथवजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति
यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते
प्रतीत्यां पथि चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इतित्रकव्य-
चश्च' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री ह्रीये यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'आजभास—' (३।२।१७७) इति क्तिप् । 'राहोपः' (६।४।२९) ।
'वौः—' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्वान्मुखभारयोः' इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वोढुबन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ अपकीर्यते स्वस्थाने

१—इदं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चक्रमिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ।
'कृमापीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं प्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चके ना चक्राङ्गविहङ्गमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे कृप-
त्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रधी-
यतेऽनेन । 'ड धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नामिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः
(४।१।४९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥
नष्टान्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो
मश्च' (उ० ४।१२६) इतीच् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण ।
'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इज(ण)जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुण्डयनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-
कारायाः' ॥

अक्षाम्कीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणि-
राणिवदक्षाम्कीले स्यादधिसीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणि-
दक्षाम्कीलाधिसीमयु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'अक्षाम्कीलकस्य' ॥

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टक्षीरस्वामिप्र-
न्यानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादि-
कमपस्करः—इति, अत्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'कृदिकारात्' इति
अपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या बाणीमनो हरति' इति
दमयन्तीकेषात् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ क्रियते रथो-
ऽनेन । 'जृष्टम्भ्यामूथन्' (उ० २।६) । ('वरुथो रथगुप्तो
स्यात्' वदथं चर्मवेश्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ॥

कूबरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहु-
लकाद्वरन् । कुटादिः । 'कूवरस्त्रिषु चारौ ना कुब्जकेऽस्त्री
युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ युगं बोद्धवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि—'
(३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विष—' (६।३।६७) इति मुम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्यप्यनु-
कर्षणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षो नाक्ष-
तलदारु' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याधस्त-
लभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'वज्र सज्जे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति वीर्धः
॥ (१) ॥*॥ रथाङ्गयुगादन्यद्युगं वृषभाणां दमनकाले
यदासज्यते तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमा-
श्रित्य)—युगेनातति । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह ।
अन्येतु—युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वितीयं
प्रासङ्गः' इति कालः । एकं 'अन्यवृषयुगमस्य' ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पञ्च च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम् । वाहयति । बहेः
स्वार्थप्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—वहत्य-
नेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्'
(८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ या-
न्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर्
योगे' (रु० उ० अ०) । 'युग्यं च पञ्चे' (३।१।१२१) इति
क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन 'पतु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'दाप्नी—' (३।२।१८२) इति घृन् ।
'पञ्चं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्कृ गति-

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपक्षनाममात्रायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्'
इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । यत्काष्ठं वत्सानां दमन-
काले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति
व्याख्यातवान् ॥

चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

येति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रज्ञाशब्दः (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथा-
रुढम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ निषीदन्त्यवश्यम् । 'षड्लु विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) । यद्वा निपा-
दयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । प्रज्ञादित्वात् (३।१।१३४) आवश्यकं (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उ-
परमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भा-
वितण्यर्थो वा । 'बलादावार्धधनुके वेप्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति स्वामिमुक्तोक्तं चि-
न्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूप-
प्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति—इति स्वामिनो-
क्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति
गमयति स्माश्चान् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाङ्गणीसुते ।
वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शं-
सिक्छदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु
'नमृनेष्टृत्वष्टृ-' (उ० २।९५) । इति तृच्—इत्याह । तत्र ।
नष्टादिषु क्षत्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च'
इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तृन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् ।
तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प०
से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥*॥ सरत्यश्चान् । 'सु-
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच्'

१—'इदमस्ति । चक्षिणः ख्यात् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि
'अजेर्वाभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति' इति भाष्ये
स्पष्टमेव विकरानुवृत्तेरुपलम्भादकिञ्चित्करमेतत् ॥

(उ० ४।८९) इति घञिन् । सरत्यस्यापहाम्, वा ॥ (६) ॥*॥
सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थश्छन्दसि' (उ० २।१०१) इ-
त्युन् डिच् । 'स्थास्थिन्धूनाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात्
षत्वम् । 'स्थास्थिन्धूनाम्' इति पाठे तु सुषामादित्वात् (८।
३।९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥*॥ 'स-
व्येष्टः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सार-
थिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च'
इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।
४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कु-
टुम्ब धारणे' (तु० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णिनिः । यद्वा रथ एव कुटुम्बम् । रथ कुटुम्बमस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इतिः । (५।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'
(भ्वा० प० अ०) । अप् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथा-
रुढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीद-
न्त्यवश्यम् । 'षड्लु विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्य-
का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथा-
रोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववारा-
णां' 'असवार' इति ह्यातस्य ॥

भट्टा योधाश्च योद्धारः

मेति ॥ भटति । 'भट भृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च
विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युध्यते ।
'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे
च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्र-
हरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५)
इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे
ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदे-
शीभूतस्य' ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा सारथिः'
इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्युशब्दः कप्रत्ययान्त' इत्येवमुक्तत्वेन
चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरुचिः सन्तिता ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् व' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

वेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्वकपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री

केति ॥ कश्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारबाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्षापकयुहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चुक्यौषधिमेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (मयूरव्यंसकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य' ॥

यसु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बभ्रन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

वेति ॥ सारं सनोति । 'बणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बलमस्यते क्षीप्यतेऽनेन । 'अस गतिक्षीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्वादेः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरन्ने तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरन्ने च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमज्ञात् ॥*॥ क्वचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्काल्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं हेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकदाकार्यं मध्यकाये निबद्धस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । शीर्षं कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षभादेशः । 'ये चाभाव-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ शिरःत्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं प्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ उरश्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । 'ककि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' (चु० ग० सू०) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्यादुरश्छदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वधति । 'वधु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पटहेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्बिति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥*॥ अपि नश्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यलोपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहितस्य वस्त्रादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनद्यति, संनद्यते, स्म वा । अकर्मकत्वात्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्मणा नश्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णाविष्टवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मं संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सज्जति ।

‘वस्ज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ सञ्जः स्यात्संनद्धे संश्रुते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) । यद्वा-दंश्यते स्म । ‘दक्षि दंशनादौ’ (जु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘धृत-संनहाहस्य’ ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

धर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।२।४१) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘धृतसंनहाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्मश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१।३०) ‘पादे च’ (उ० ४।१।३१) इतीण् । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥*॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥*॥ मुकुटस्तु—‘इजजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इत्याह । तत्र । ‘त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’ ‘भावे’ इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’ इति विग्रहस्य विदुषत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘पत्तिः सेनाभित्पद्मयोगर्तौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पादाभ्यां गच्छति । ‘अन्येष्वपि—’ (वा० ३।२।४८) इति डः । ‘पादस्य—’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥*॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥*॥ ‘पादाविकः’ इति कचित्पाठः । पादाभ्यामवति । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यद्वा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । ‘तत्र नियुक्तः’ (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ पद्म्यां गच्छति । पादेन समानार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ पादाभ्यां चरति । ‘पर्पादिभ्यः छन्’ (४।४।१०) । ‘इके चरतौ’ (वा० ६।३।५३) इति पद्मावः ॥ (७) ॥*॥ पादात-शब्दोऽप्यत्र । ‘पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः’ इत्यमरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—इति । तत्र । ‘पादाभ्यां अतति’ इति विग्रहेण पचायचा गतार्थत्वात् ॥*॥ सप्त ‘पदातेः’ ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पदा-तिसमूहस्य’ ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । ‘जीव प्राणधारणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ ‘काण्डरूपः’ इति मुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । ‘वाहिताभ्यादिषु’ (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥*॥ आयुधेन जीवति । ‘आयुधाच्छ च’ (४।४।१४) ॥ (३) ॥*॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘शस्त्रजीविनः’ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥*॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्गवयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘स-म्यङ्कृतशराभ्यासस्य’ ॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यभ्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्याद्रेभ्यात् च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥*॥ एकं ‘लक्ष्या-प्राप्तशरस्य’ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।

चेति ॥ ‘धन्वा तु मरुदेशे नास्तीति चापे स्थलेऽपि च’ (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । त्रीत्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।१४) । ‘तसौ मत्वर्थे’ (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥*॥ धनुः प्रहरणमस्य । ‘तदस्य प्रहरणम्’ (४।४।५७) इति ठक् । ‘इसुमुक्तान्तात्कः’ (७।३।५१) ॥ (३) ॥*॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ ‘अस्त्रं प्रहरणे चापे’ इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘धनुर्धरस्य’ ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति ॥ ‘काण्डः स्तम्भे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनी-रयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाङ्गीवन्धे रहति न त्रियाम्’ (इति मेदिनी) । काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘काण्डाण्डाङ्गीरङ्गीरचौ’ (५।२।१११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बाणधारकस्य’ ॥

शक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । ‘शक्तियष्टोरीकम्’ (४।४।५९) ॥ (१) ॥*॥ शक्तिहेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शक्त्या-युधधारिणः’ ॥

१—‘तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वसूत्रादनुवृत्तः सूत्रं त्ववशिष्टमेव ॥

याष्टीकपारम्भधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (इकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्टव' (४।४।५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पर्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

मैखिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निखिंशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गायुधस्य' ॥

समी प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फल-कधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठक् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभितरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इङ् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चन्वारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसरः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु-' (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चो-पसर्गे-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः । 'प्रष्टस्त्रिष्वग्रे श्रेष्ठे पुंति चाण्डालिकैष्वधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः-' (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्धगामी तु मन्धरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्धति पादौ । 'मयि हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।२) इति कः । 'मन्धरः कोशफलयोर्बाधमन्धानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमलशीलस्य' ॥

जङ्गलोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्गास्य । सिध्मादित्वात् (५।२।१७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् जङ्गिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्गालजङ्गिलादयः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्गाकरिकजाङ्गिकौ ।

जेति ॥ जङ्गासाध्यत्वादुपचारादतिर्जङ्गा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्गाकरोऽस्यास्ति । टन् (५।२।११५) जङ्गैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्गाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्गाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अम्मायामेधा-' (५।२।१२१) इति विनिः । 'तरस्वी शूचेनिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'चित्वरा संप्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'जीतः कः' (३।२।१९७) । त्वरा संजानास्य इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति ह्रस्वः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति 'जुः' सांघो वेगे गतौ च । 'प्रजोरितिः' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) 'जवो वेगवति त्रिषु' । पुं-लिङ्गस्तु भवेदङ्गे वाण्डपुप्वे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पङ् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति शक्नौ 'अचो यत्' (३।३।९७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-
घन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमिष्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥

य इति ॥ अभिप्रत्याभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२।
१।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्रा-
च्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्खौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च'
(इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमि-
क्षा-' (५।२।११४) इति बलज्विनी । ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्-
न्तश्च । आद्ये सगपि निपात्यः । मुकुटस्तु 'ऊर्जा' शब्दमाब-
न्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्वं च' इत्याह । तज्ज । उक्तमेदिनीकोशवि-
रोधात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिश-
येनान्वितः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (तु० प०
से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'शुरोश्च-' (३।३।१०२) ।
इत्यप्रत्यये टाप्याबन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न
प्राप्यः । ह्रस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिका-
रस्त्वमुज्जन्तं मन्यते । तच्च न सम्यक् । 'अस्माया-' (५।२।
१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥*॥ त्रीणि
'बलातिशयवतः' ॥

स्यादुरस्वानुरसिलः

इत्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् ।
मनुप् (५।२।९४) । 'मादुपधाया-' (८।२।९) इति वः ।—
'स्यः' (८।२।१०) इति बत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
सस्य स्यत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।
१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी
॥*॥ द्वे 'विपुलोरसः' ॥

रथिनो रथिको रथी ।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेधारथाभ्यामिरभिनचौ' । स्वामी
तु—'मेधारथाभ्यामिरभिरचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा
'रथिरः' इति व्याख्याय—'रथिनः' इत्यपपाठः—इत्याह ।—
रथस्येनः प्रभुः । शकम्बादिः (वा० ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यन्ययम् ।

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन
'रथिरः' इत्येवोक्तवान् । इतश्चटितवार्तिकं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥
अमर० ३७

'द्युपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदृश-
म् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवार-
पार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेच्छं गम-
नशीलस्य' ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) ।
अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥
'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥*॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य' ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तः

श्विनि ॥ शूरयति । 'शूर, वीर, विक्रान्तौ' (तु० उ०
से०) अन् (३।१।१३४) । 'शूरः स्यादादवे भटे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे
सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलव्येलवालुके । पति-
पुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धकाशु च । मलयूक्षीरविदार्योः स्त्रीबं
भृश्यां नतेऽपि च' इति (पवर्गतृतीयादीं मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
विक्रामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।१२) । इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शूरस्य' ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जयति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१)
॥*॥ 'रत्नाजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३५) । 'जिष्णुर्ना वास-
वेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'इणश्चजि-' (३।२।१६३) इति कर्प् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्'
(४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।

वरुथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (४।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'विञ् ब-
न्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृद्वृत्तिद्विपुन्यनिखपिभ्यो नित्'
(उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥*॥ प्रियते ।
'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् ।
गुणाभावश्च । 'पृतना तु क्षियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'अनीकिनी क्षियां सेना-
मात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ चमति
शत्रून् । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः ।—'चमित-

मिवविभ्य ऊः—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् ।
‘स्रमुः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ वरुथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)
(७) ॥*॥ बलति । ‘बल प्राणने’ (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । यद्वा बलते । ‘बल संवरणे, संचलने च’
(भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनैव । चतुर्वर्णादित्वात्
(वा० ५।१।१२४) ध्यञ् ॥ (९) ॥*॥ क्रियतेऽनेन ।
‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) । ‘के कृजादीनाम्’ (वा० ६।
१।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्यनेन । ‘अन
प्राणने’ (अ० प० से०) । ‘अनिहविभ्यां क्चि’ उ० ४।
१७) इतीकन् । ‘अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये’ (इति मेदिनी)
॥ (११) ॥*॥ एकादश ‘सेनायाः’ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

विव्रति ॥ व्यूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
तर्कयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया
विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्यूहस्य’ ॥

मेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ मेदा विशेषः । यदाह कामन्दकिः—‘तिर्य-
ग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
वृत्तिः पृथग्वृत्तिरेव हतः’ इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
अन्योऽन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
गजादीनां विजातीयैरभिधितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-
कर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । ‘स्र गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥*॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
पृष्ठभागः । ‘पार्ष्णिः स्यादुन्मदक्षियाम् । स्त्रियां द्वयोः सै-
न्यपृष्ठे पादग्रन्थधरेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘व्यूहस्य पृष्ठभागस्य’ ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
प्रतिगृह्यतेऽनेन ‘ग्रहवृह—’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘प्रतिग्रहः
स्त्रीकरणे सैन्यपृष्ठे पतग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्वये तग्रहे च
ग्रहान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘सैन्यस्य प-
श्चाद्भिजसंघातस्यानीकस्य’ ॥

एकैकैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-
योऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पश्यते । ‘पद्
गतौ’ (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । ‘पतू गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।
१७४) वा । ‘पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्य-
श्चपञ्चपदातिके’ (इति मेदिनी) । भरतः—‘एको रथो गज-
श्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्य-
मिधीयते’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिस्रः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-
ल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वा-
हिन्यः पृतना । तिस्रः पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चम्बोऽनीकिनी ॥*॥
सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥*॥ गुडति, गुज्यते, वा ।
‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयोरे-
कत्वम् । ‘गुल्मः सेनाघट्टमिदोः सेनारक्षणरुग्मिदोः । स्त-
म्बेऽस्त्रियामामलक्येलावली वल्लवेश्मसु’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ गण्यते । गणयति वा । ‘गण संख्याने’ (चु० उ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘गणः
प्रथमसंख्यायै चण्डीसैन्यप्रमेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकैकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । ‘पूर्वपदात्—’ (८।४
३) इति णत्वम् । ‘अक्षादूहिन्याम्’ (वा० ६।१।८९) इति
वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं
ज्ञानमक्षौहः । सोऽस्त्यस्याः इनिः । (५।२।११५) ‘अकृत-
व्यूहाः—’ इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धे-
धरितार्थत्वात् । ‘अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गे-
ण बाध्यते’ । तथा ‘सर्वे इह’ इत्यत्रापवादोऽपि सर्वर्णदीर्घो
गुणेन बाध्यते । ‘अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः
शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव
रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट्

१—तत्सत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः ।
वृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चादश पदातयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अक्षौहिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'क्षियां क्तिन्' (३।३।१५४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् क्यधिकारेऽपि 'वासरूप' (३।१।१५४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ धीयते सर्वैः । 'त्रिभू सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्विन्वचि' (उ० २-५७) इत्युणादिसूत्रेण क्तिप् । श्रीर्वेषरचना शोभा भारतीसरलद्वये । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मतौ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दशने' (उ० प० से०) । 'लक्ष्मेर्मुट् च' (उ० ३।१६०) इतीप्रत्ययः । 'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्तिप्रयंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।१५४) ॥ (२) ॥*॥ एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपद्' ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आय्विति ॥ आयुध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'धनर्थे कविधानम्, स्थापनापाहिनियुध्यर्थम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्रीशस' (३।२।१८२) इति झन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) झन् (उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा०) । 'अति-पूर्वपि' (उ० ४।१।१७) इत्युस् । 'धनुः पियाले ना न क्षी राशिमेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदिनी) ॥*॥ 'शृमृक्षी' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि । ('धनुः पुमान् पियालक्षौ राशिमेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी) ॥*॥ ('कृषिचमितनिधनि' (उ० १।८०) इत्युप्रत्ययान्तः) क्षियामपि । (स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'शरा-चापो धनुः क्षी स्यात् (वृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

काण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशमेदस्य विकारः । 'अव-यवे च प्राण्यौषधि' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कनिन् युष्मि' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्षीबं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा' (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अमृतभाषणे' () । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा । 'कोदण्डं कार्मुके देशमेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्वा' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिवासे कर्मणे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । कालपृष्ठो युगमेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्ति । 'कुदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'गाण्ड्यजगात्' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' तुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः क्षीधनुषोऽप्रेऽध्रौ संख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषोऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'गोधा तल-निहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'तलध्वपेटे तालक्षौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरी स्वभावा-धरयोस्तस्त्रीघाते च सव्यतः । तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽक्षी क्षीबं

ज्याघातवारणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-
खम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानि-
त्यत्वाभेदः । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो
मध्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि-'
(४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयो-
हानौ' (ज्ञा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ शिञ्जे । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) ॥
(३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्रत-
न्तुषु । रज्जौ सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपा-
दावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
नत्वानि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥८५॥

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आखादने' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११३) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासमेदेऽशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥*॥ आदिना
समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः ।
वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रभसस्त्वाह—'वै-
ष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथा-
लीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥*॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानमेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः (संख्यायामपि)'
(इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येष् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो ङः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः—' (३।२।३)
इति क्तः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेष्ठा-
(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

१—भरत इत्यपि पाठान्तरम् ।

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) 'उपासनमा-
सने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः
शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । यद्वा 'वर्तमाने
पृषत्कृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाणः शब्दोऽस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'बाणः स्याद्रोस्तने दैत्यमेदे
केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले क्री नीलक्षिण्यां पुनर्द्व-
योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा शिक्षाग्रमस्य ।
'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥*॥ जिह्वास्याभावः । अजिह्ममृजु गच्छति ।
'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (४) ॥*॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति ङः ।
'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति ङः ।
'आशुगोऽर्कं शरे वायौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥
कस्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कृकदिकलिकदि-
भ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकमेदेऽपि कदम्ब-
शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति ।
'मार्गं अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ।
मार्ग्यते वा । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः ॥
(८) ॥*॥ शृणाति । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने
बाणे दध्यमे ना शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ दन्त्या-
दिपाठे तु सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) । 'बाणः स्याद्वृक्षकण्टकः । स्थूलद्वेडो
विपाटश्च' चित्रपुङ्खः शरः सरः । (पञ्चवाहो वि-
कर्षः) इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पक्षाः
सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'पत्री काण्डे खगे वृमे ।

१—पृषन् असृजा सिञ्चन् कषति दिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति ङः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धान्तकौ-
मुद्यादिलिखितकस्यवदितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रक्तयो-
रेकत्वम् ॥

रथेऽद्यै रथिके श्वेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ रोप्यते
अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः ।
घञ् (३१३१९९) । यद्वा रुप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् । 'रोपो रोपणबाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥
ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) ।
'ईषेः क्तिञ्' (उ० १११३) इत्युः, आदेरिञ् ॥ (१२) ॥*॥
प्रादश 'बाणस्य' ॥

प्रक्षेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्षेदन्ते । 'मिध्विदा अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३१११३४) । पृषोदरादिः (६।
३११०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३१२१०९) इति डः । प्रज्ञायन् (५।४।३८) । यद्वा
नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा० ३१२।
१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्षतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा ॥
(१) ॥*॥ वज्रत्यनेन । 'वज्र गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३१३१२९) । निष्ठायां सेट्त्वाच्च कुलम् । वाज-
यति वा ण्यन्तः । पचायच् (३१११३४) ।—न्यङ्कादित्वात्
(७।३।५३) अकुलम्—इति मुकुटध्वन्यः । ('वाजो निख-
नपक्षयोः । वेगे पुमानश्च क्रीबे घृतयज्ञाजवारिषु' इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रक्षिप्तबाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धलिसकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे'
(उ० उ० अ०) । कः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (शापि० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसंबद्धबाणस्य' ॥

तूणोपासकतूणीरनिषक्ता इषुचिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (उ० आ० से०) ।
पचायच् (३१११३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३१३१९९) वा
॥*॥ तूणा च । 'क्षियां तूणेषुधी उपासकः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४९) क्षीपि । ('तूणी नील्यां
निषक्ते वा ना' इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणौ
निषक्ते' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ एवं निषक्तः । 'उपसर्गा-

त्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'षज सज्जे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । यद्वा तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप'-
(३१२१३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डधान्'
(उ० उ० अ०) । कर्मण्यधिकरणे च (३१३१९३) इति किः ॥
(५) ॥*॥ षट् 'शराधारस्य' ॥

खज्जे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि मेदने'
'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वाच्च नुम् । 'खड्गो गण्डकशस्त्रासिबुद्धमेदेषु गण्डके'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ निर्गतखिंशतोऽङ्गुलिभ्यः ।
'निरादयः कान्ता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'संख्या-
यास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५।४।७३) इति डच् ।—'बहुव्रीहौ
संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्—इति मुकुटध्वन्यः । बहु-
व्रीहेरभावात् । 'निखिंशो निर्धुणे खज्जे' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्त्वात् ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके ।
दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३)
॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति ।
'अस वीसौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) ।—बाहुलकादिः—इति मुकुटध्वन्यः । 'असिः खज्जे
नवीमिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ रेवति । 'रिषु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम् ।'
(उ० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'रिष्टिः खज्जे ना द्युमे
ली (इति मेदिनी) ॥*॥ अजौदिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति ।
'ऋषी गतौ' (उ० प० ते०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'करवा-
लमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खज्जस्तरवारि-
कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रत्नसः ॥ (५) ॥*॥ कुक्षौ भवः
'कलकुक्षिग्रीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढकम् ॥ (६) ॥*॥
मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे'
(उ० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥*॥ 'करवालः' इति
पाठान्तरम् । करं बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३१२१९) । करेण बलति वा ण्वलादिणः (३११।
१४०) । यद्वा बलनम् बालः । 'बल वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३१३१९८) । करे वालो यस्य । करेण बल्यते
वा कर्मणि घञ् (३१३१९९) ॥ (८) ॥*॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते,
इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिखाशूकहिमुद्गरम्' इति भट्टिश्च—इति
मुकुटः । ३—'करपाककः पाककः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥ नव 'खङ्गस्य' ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्यगतौ' (भ्वा० प० से०) 'शृमशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥

मेखला तन्निबन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीयति । मा ईयति वा । माशब्दो निषेधे । 'ईय गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् । यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिपूक्तसूत्रादर्शनात् । 'मेखला खङ्गबन्धे स्यात्काष्ठी शैलनितम्बयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गादेश्चर्मोदिनिर्मितकटिबन्धनस्य' । युदे इस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रधिममाणस्य चर्मोदेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृन्नादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च ककोले शङ्गाप्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति) (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' इति विश्वः (३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

बुधणे मुद्गरघनौ

द्रिति ॥ इर्वृक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविबुधु' (३।३।८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । 'बुधणो मुद्गरेऽपि स्याद्बुहिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्या ॥*॥ केचित्तु—क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'बुध-मः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यतेऽनेन । 'मूर्तौ घनः' (३।३।८१) इत्यवघनादेशौ । 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्य-नृत्यवाद्यप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य' 'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईते । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२९) इति इन् । 'कृदिकारात्' (उ० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ईज्यते वा । 'ईड सुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—'इगुपधात्किः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति सूत्रपाठात् । तन्नेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) इस्वादिपाठे तु 'इल गतौ क्षेपे च' । (तु० प० तु० से०) इति धातुबोधः ॥ (१) ॥*॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'कारवालिका' इति पाठे तु करं बलते 'बल हिंसादानयोः' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण वात्यते वा । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।१।१८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभिधीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्ङक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालिकाक्षस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परी घः' (३।३।४) इति साधुः । 'परिघोऽस्त्रे योगमेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडमेदस्य' ॥ 'लोहाङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-त्वात् (४।१।६३) ङीप् । कुटं वृक्षमृच्छति वा । 'कु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स्वं धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० घ० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञ्' (उ० १।३।३) इति कृः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'ड ओ श्वि गतिवृज्योः' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः । परश्वं धयति । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('पश्वधः') अपि । यदाह—'यष्टिपश्वधहेतिकौ' इति—इति खामी ॥*॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति । काष्ठदण्डधारकत्वात् । कुठारः ङी च स्वधितिः परशुश्च

परम्पराधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशायिका' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

व्याख्यल्लि चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका९२

इत्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस-' (३।२।१८२) इति झृन् । ङीप् (४।१।४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति के कन् (झापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥*॥ असेधेनुरिव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ बंधं क्षेपेण तोमरे । मदनद्वन्धाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ख-रुशङ्कुपीयु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशम्भुपु । यादोऽन्नमेदयोर्मेढे' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाणाग्रस्य' 'वर्ची' इति ख्यातस्य ।—'शेख' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । ताल-व्यादिः (पवर्गीयान्तः) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलन् । 'शार्दूलशर्वलाशलाटुः' इति शमेदः ॥*॥ स्वामी तु—'सर्व लाति' इति विगृह्णन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रेति ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) । प्रियते । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावित-प्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्चासौ मरश्च । तौर्गन्ता प्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गण्डासा' इति ख्यातस्य ।—'शाव-ली' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्म-णि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी छेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे धुद्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शलक्यां गुग्गुलुहमे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कविति ॥ कुणल्यनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह-

लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यञ् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रमेदे स्याद्दीणावीनां च वादने । एकदेशे गृहा-दीनामथौ च लघुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'अच हः' (उ० ४।१।३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह । तच्च । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलताम्रेऽथौ पङ्गावङ्कप्रमेदयोः । छात्रादिदेये ङी पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । अश्नते वा । 'अश व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अङ्गया (वङ्गया) दिः (उ० ४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आशि भ्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४।१३.१) इतीण् ङिच् । ङित्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आजो हस्वश्च'—इत्याह । तच्च । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥*॥ 'अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्त्रः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच हः' (उ० ४।१।३९) । कुट्यते वा । 'इज(ण)जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीज् (ण्) । 'कोटिः ङी धनुषोऽप्रे-ऽथौ सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ सर्वसौघः । 'सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सर्वेणां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे' (इति मेदिनी) । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराज-नोत्तरः' इत्यमरमाला ॥*॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ निः-शेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । प्यन्तः । 'प्यासश्चन्ध-' (३।३।१०७) इति भावे युच् । तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥*॥ 'एकं महा-नवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥ यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिवेणनम् ।

यदिति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् मुनोति-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादकिञ्चित्क-रम् ॥

(८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्यगमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्गणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-माश्रमसिभ्यञ्जन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रजनम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्गो (३) ॥*॥ प्रस्था (४) ॥*॥ गमि (५) ॥*॥ भ्यो ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविषर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । षच् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्भले' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अविसृष्ट-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे षच् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (उ० ३।३।४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'निर्भीकयानिनः' ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०५) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । 'कृणो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । कश्चित् 'चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति बाणत्वेन यस्य । टन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ घटी कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । 'कथापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दि-

विशेषेषु' । 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥ स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याच्योः र्थः कण्ठादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रह्लाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्यन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशपरम्पराशंसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४), 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चत्वार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३४) । कृन् (उ० २।३।५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥*॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'अजिह्वरीभ्यो निष्' (उ० ३।३।८) इति णुः । 'रेणुः क्षीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । ध्रुयते, वा । 'धू विधूनने' (उ० प० से०) । बाहुलकास्त्रिः । धवनम् । 'धूष् कम्पने' (क्र्या० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा लीयते । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ पंशति 'पशि नाशने' (चु० प० से०) । 'अर्जिह्वशिकम्भमि-' (उ० १।२।७) इति साधुः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंभश्चकरपांशवः' इति शमेदात् (पांशुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥*॥ रजति । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।२।१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रजसः' ॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः । कमिषुभ्यन्तु यज्जानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यति' इति—इति स्वामिमुकुटी ॥ २—'अपांशुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीकेषात् ।

धूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ धूर्ण्यते । 'धूर्णं पेवणे' चुरादिः । 'एरच्' (३।१५६) 'धूर्णानि वासयोगाः स्युर्धूर्णो धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुण्यते । 'क्षुदिर् संपेवणे' (४० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेवणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—यदेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिञ्जि हिंसायाम्' (धु० प० से०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादलच् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकुलस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पत्यतेऽनया वा । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४ इत्याकः) । यत्तु—'शलिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तन्न । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि—' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गृहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ केल्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमग्नये । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थो वा । पचायच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे । शिथे चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं शुद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आहः शक्ति इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'हुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । स्त्रायै कन् (शापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

१—उत्पिञ्जलक्ष । 'कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केन्निष्ठ पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति बल्लभः ॥ २—अहं च फलितसूत्रकथनम् ॥

अमर० ३८

आहोपुरुषिका दर्पोद्या स्यात्समाधनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोशादित्वात् (५।१।१३३) तुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या-विष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहेति ॥ अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्—' (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्वेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्व गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काश्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तरत्यनेन । 'तृ हुवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सहातेऽनेन । 'बह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ दण्डोत्पला मुद्रपर्णी कुमारीनखमेवजे । सहा क्रियां बले न क्षी' इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ बलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रमेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । ण्यञ् (५।१।१२४) । 'शौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।—'आतो मनिन्—' (३।२।७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिष्टुषिभ्यः कित्' (उ० १।१४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शहृ शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'क्रियां कित्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधमेवे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्यो-योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूभि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८।४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहारामिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंप्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिश्रधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (कः ३।३।११४) भावे कल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । जायते वा । 'भक्ष्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं दृष्टे परीवादे संप्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्याया जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिभूत्पाद्यजनिप्रोक्ष नबोढाज्ञातिमृत्ययोः । वर-स्त्रिग्वे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ प्रैधानम् । 'डु धान्' (जु० उ० अ०) । 'कृपूञ्जिमन्दिनिधानः क्युः' (उ० २।८।१) । 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घञर्थे वा कः ॥ (६) ॥*॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ संख्यानम् । 'क्षिप्तः ह्यतेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । 'संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ समनम् । 'वम वैकुण्ठे' (भ्वा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२।५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'ई गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥*॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । स्त्रायै कन् (शापि० ५।४।५) ॥*॥ विनया-विस्त्रात् (५।४।३४) ठकि 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

१—स्वामिमुकुटार्था तु प्रदन्वन्ति । अनिमोर्णार्थोऽत्र निबन्धवत्—वस्तुतम् ॥

॥*॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) घः (३।३।११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्च । ऋषन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीकादयश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीम् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नम्समासः (२।२।६) 'अनीकोऽनी रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वक्षिरण्योश्च' (वा० ३।२।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरच्चनौ' इति घरणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१४) ॥*॥ विग्रहणम् । 'ग्रहृद्' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।—'कलेरिः'—इति मुकुटः । तच्च । तादृशसूत्राभावात् । 'क-लिर्बिमीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'संस्फोटः' इति तु स्वामी । तत्र 'स्पिट अ-नादरे' (बु० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।—'रथयुग-' (४।४।७६) इति निर्देशाद्गुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अभि-मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम् । घञ् (३।३।११८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संप्रामणम् । 'संप्राम युद्धे' (बु० उ० स०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहृद्' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥*॥ आह्वानम् । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'आहि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आह्वः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥*॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संय-तनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० अ० से०) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमावीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मकोषः । लुक् (६।१।

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते किंतु 'अनिहविम्या किञ्च' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गती' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'समितिर्गुणि संगमे । साम्ये समायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज नती' (भ्वा० प० से०) । 'इण्णादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । इण्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्या- दिभ्यः' इत्येवावश्यम् । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः श्री समभूमौ संग्रामे' इति मेदिनी ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गती' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥*॥ योध- नम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धा- तवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निरुद्ध नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहु- युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । बाहुलका- न्मुलक् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकम्' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या- कुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'निक्ष्विदा क्षेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०५) । रूपमेदात्कीत्वम् । 'विशेषैर्यथाधितः' इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्ष्वेडा वंशशालाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले वो- षपुष्पे नपुंसकम् । कुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ सिंहवज्रदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' कुरादिः । 'व्यासभ्रम्यः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग० सू०) इति चित्वात् (३।३।१०३) अङ् । 'घटः समा- धिमेदेभधिरः कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥ कन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'कवि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट्

१—'संयत्' पुंस्त्वम् । 'रवेणि संयत्यनुकासगौरवे' इति दधी- इति मुकुटः ॥

(३।३।११५) । 'कन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मे- दिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य' ॥

वृद्धितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

व्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'न- पुंसके' (३।३।११४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् कः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा 'स्फुरतिस्फुल्लोर्ध्वान्' (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्भयति । 'डञि डेपे' () बाहुलकादरच् । यद्वा डम्भनम् । भावे घञ् (३।३।१८) । डम्भं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति स्यात्स्य ॥

प्रसमं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतौ वा । 'ह्रीवे तु प्रसमं हठः' इति कोपालितः ॥ (१) ॥*॥ —'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति स्वामी । बला- त्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् । 'हठ हृतिशठलयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३।३। ११८) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसमे पृथ्याम्' 'हेठो बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।३।११४) । 'स्खलितं छलिते भवे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि- त्वात् (उ० १।१०५) कलच् । 'आतो लोप—' (६।४।६४) इत्याकारलोपः । ('छलं छद्यस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं ह्रीव उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र सधुः' (४।४।९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'अनेर्यक्' (उ० ४।११) ।

१—हेठशब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः ॥

‘तक्षिषति’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उत्पतनम् । ‘पतू गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । उत्पतति । उचलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्जनम् । उपसृज्यते वा घञ् (३।३।१८, १९) । ‘उपसर्गः पुमान् रोगमेदोपप्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मिति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ० आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२) ॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वेचित्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (बु० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘देशादेरुपद्रवदानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिद्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्तीकरणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याज्ये पार्थे स्त्रियां ति-ध्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘जया जयन्तीतिथिभित्पभ्योभातत्सखीषु च । अभिमन्ये ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य—’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत निराकारादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे द्रुसुसुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति—’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥ संद्रवणम् । संदवनम् । ‘दु द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘समि युहुदुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ ‘द्रवः प्रद्रावनमणोः । विद्रवे रसगत्योश्च’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ यातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘पलायनस्य’ ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् ‘भञ्जो आमर्दने’ (ह० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । मेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् । ‘जि अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ पराजीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । ‘जि अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्राप्ताभिमवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नश्यति स्म । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो वीयते स्म । ‘डु-धान्’ हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । घानस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ भावकान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निर्वर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिसनम् ।

निर्वासनं संक्षपणं निघ्नन्यनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्रासनप्रमथनक्रयनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्या० प० अ०) स्वार्यण्यन्तः ॥ (१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (बु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ ‘कृम् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्यण्यन्तौ । ‘वस छेदे’ (चुरादिः) । प्र (५) निद्र (९) उत् (२१) पूर्वः । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥ ‘बृद क्षरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिसि हिंसायाम्’ (ह० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोषणनिशा-मनेषु ज्ञा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ज्ञप मिच’ (बु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निर्गन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (जु० आ०
 से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु०
 प० से०) । निर्वृत्तेः । 'तृह' (तु० प० से०) वा ॥ (१३)
 ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥*॥ 'क्षुण्
 हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥*॥ 'वृजी वर्तने'
 (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'ड्वप् बीजसंताने' (भ्वा०
 उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०)
 वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥
 (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) ॥ (१९)
 ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥
 स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२)
 ॥*॥ 'कथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥*॥
 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४)
 ॥*॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३१३।११५) ॥*॥ आलम्भनम् ।
 'डुलभष् प्राप्ता' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३१३।१८)
 'लमेध' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खलघञोः' (७।१।६७) इति
 जुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः ।
 अच् (३१३।५६) ॥ (२६) ॥*॥ विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्'
 (क्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३१३।५७) ॥ (२७) ॥*॥
 हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३१३।
 १८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्णि-
 नेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिंसा-
 याम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३१३।१८) ॥*॥—मन्थते-
 र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९)
 ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३१३।७६) इत्यप् ॥ (२०)
 ॥*॥ त्रिशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥
 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥
 (३) प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्'
 (३१३।५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प०
 अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३१३।५६) ।
 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छयोः' इति मेदिनी ॥
 (५) ॥*॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
 घञ् (३१३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयना-
 शयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'णश अदर्शने'
 (दि० प० से०) । घञ् (३१३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ
 परिध्वस्तावदर्शने' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ मरणम् । 'मृद्
 प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ' (उ०
 ३।२१) इति त्यक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥*॥ 'ल्युट् च' (३१३।११५) ॥ (९) ॥*॥ निधानम् ।
 कृपृवृजिमन्दिनिधानः क्युः (उ० २।८१) । 'निधनं स्यात्
 कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मरणस्य' ॥
 परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतमेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

वेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ प्राप्तं पञ्च-
 त्वं येन ॥ (२) ॥*॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा ।
 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)
 ॥ (३) ॥*॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते
 स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ संतिष्ठते स्म ।
 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ म्रियते
 स्म । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गत्यर्था—'
 (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति हैमः ॥ (६)
 ॥*॥ प्रमीयते स्म । 'मीद् हिंसायाम्' (क्वा० आ० अ०) ।
 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं
 स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ त्रिषु
 परास्वादयः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'चितं
 छन्दे त्रिषु चिता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदि-
 नी) ॥ (१) ॥*॥ 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२) इति
 क्यप् । 'चित्यं मृतकचित्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्'
 (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'चितिचि-
 त्यावृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अधिकरणे वा
 प्रत्ययः ॥*॥ त्रीणि 'चित्याः' ॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने'
 (क्वा० प० अ०) । घञ् (३१३।११९) । केन वायुना बध्यते
 वा । 'कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छिद्यशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
 द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा ।
 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२)
 ॥*॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

किति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
 'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१४३) इति कपन् । 'कुणपी
 पुनः । विदसारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां

प्रेति ॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादये' । (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्द्यते, वन्दते वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्या० अ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्वन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्रोपे' (तु० प० से०) । 'भिदादिपाठात्' (३।३।१०४) अङ्गीर्षौ । 'कारो वधे निश्चये च बलौ यजे यतावपि । कारस्तुधारशैले च कारा इत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ बन्धनस्थालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनशृङ्गस्य' ॥

पुंसि भूक्ष्यसवः प्राणाभ्यैवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस बीसौ' (भ्या० उ० से०) । 'शृष्टृजिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । —बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राणस्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्माहते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी) । एवं पुंसि भूम्नि च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽस्तुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षमेवे वृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालो ना

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एतेर्णिञ्' (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

जीवातुर्जीवनौषधम् ।

मेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्या० प० से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरजियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौषधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशाः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वाभवाः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्या० प० से०) । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥ स्वार्थे घ्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके किन्' (३।२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कम्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेष्व' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसाररोग्ययोः स्त्रीवे (वृत्तिमन्नीरुजोऽभिषु) इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्ततेऽनया । किन् (३।३।९४) । '(वृत्तिर्विवरणाजीवकैश्चिकित्सादिप्रवर्तने' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने स्त्रीवं वृत्तौ स्त्री पेषणाच्चनोः । न पुंसि पूलनालयां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवत्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

क्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

क्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष बिलेखने' (भ्या० प० अ०) । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून् पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तस्य कर्म भावो वा । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वणिजां कर्म भावो वा । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । (सत्यावृत्तं तु वाणिज्यं वणिज्या) इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं 'जीवानोपायस्यैकैकम्' ॥

१—भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धा-
न्तकौमुदी ॥

सेवा भवति:

सयिति ॥ सेवनम् । 'वेष्ट सेवने' (भ्वा० आ० से०) । 'शुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्ति-
रिव, शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परस्मिन्सानुवर्त-
नस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अप्रति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गृहितं
तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादमृतं कृषिरुच्यते' इति ।
'अनृतं कृषावसंख्ये च' इति रुद्रः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति
तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।
५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उच्छिच्छिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उच्छिन्नम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे'
(तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा ।
संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । 'उच्छिच्छः कणश आदानं कणिशार्थजनं
शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्थते । ऋच्छति वा ।
'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति वा
कः । 'ऋतमुच्छिच्छिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छिः
शिलमृतम्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिप-
तितधान्यसंग्रहस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थ-
नक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः (२) ॥*॥ द्वे 'वाणि-
ज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उच्चारः

ऋणमिति ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गता' (भ्वा० प०
अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमर्ण्ये' (८।२।६०)
इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ परित उदञ्चयते । 'अञ्जु गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कृत्यस्युदः—' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२)
॥*॥ उद्विषते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृज्
धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
'उच्चारश्चोदृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते ।
कुस संख्येयने' (दि० प० से०) । 'कुसेदम्भो मेदेताः',

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्या-
जीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविका-
याम्' ॥

याच्ययासं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निवृत्तम् । 'अपमित्यया-
चिताभ्यां ककनौ' (४।४।२९) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'याच्यया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ०
अ०) 'उदीचां माखे व्यतीहरे' (३।४।१९) इति क्त्वा ।
'कुगति—' (२।२।१८) इति सञ्ज्ञासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।
३७) इति स्वबादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०)
इतीत्वम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य—' आसम् ।
'अपमित्य—' (४।४।२९) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'नियमात्'
इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥
एकं 'परिवर्तनेनास्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणमस्य
॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः'
कमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

किति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक—' (४।४।
३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गह्व्यां प्रयच्छति । 'प्रय-
च्छति गह्व्याम्' (४।४।३०) इति टक् । 'वृद्धेर्वृधुषिभावः'
(वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥
(३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
विच्छेदने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२)
॥*॥ कर्षति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३८) इति कुन्
॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् ।
'हृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः
कृषि—' (५।२।११२) इति बलच् । 'बले' (६।३।११८) इति
दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं वैदेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ व्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'व्रीहिशाल्योर्दक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

१—लक्ष्यादिजन्तोऽपि । 'भोजनस्य कर्षस्य वदान्यस्यापि
वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

न्यस्य' 'कलमादेशोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१)
च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः
शूकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्रिरूपता ॥ ७ ॥

सीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१)
अणूनाम् (१) भङ्गानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा
तिल-' (५।२।४) इति यत्त्वौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम्
॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१)
औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अण-
वीनम् ॥ (२) ॥ भङ्गम् ॥ (१) ॥ भाङ्गीनम् (२) ॥*॥
'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कौद्रवाणाम् (१) च भवनं
क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदि-
ना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥
कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥
खाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि शेषम् 'धान्योद्भव-
क्षेत्रस्य' ॥

वीजाकृतं तृप्तकृष्टम्

वीति ॥ बीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृणो द्वितीयतृतीयश-
म्बवीजात्कृषा' (५।४।५८) इति डाच् ।—अवीजं सवीजं
संपन्नम् । वीजाकृतम्—इति स्वामी । तन्न । 'अभूततद्भावे'
इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उत्तं च तत् (पश्चात्)
कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधमे-' (४।४।९१)
इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्वेषु' (४।४।
९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्'
(५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः'
(५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृणो
द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन
कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहले-
भ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३)
॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

त्रिगुणाकृते तु सर्वे पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥*॥
(३) ॥*॥ द्वितीयम् ॥ (४) ॥*॥ शम्बास्ति 'कंशंभ्या-
म्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बाशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते ।
शम्बं कृतम् । 'कृणो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥*॥
'सरित्तरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र
'षम्ब संबन्धे' (तु० प० से०) ण्यन्तः । सम्भ्यते । घञ्
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'त्रि-
वारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रोणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५)
इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१)
॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥
कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना
पचाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभव-
त्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिप-
रिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्थप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ०
अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्ताते पुमा-
नङ्गी रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः
प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९)
इत्यलृक् । केन जलेन कीर्यत इति वा । 'वृ विदारणे' (न्या०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'केदाराद्यञ्' (४।२।
४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'के'दारो व्री शिवे क्षेत्रे भूमिमेदा-
लवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्ये-
रत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । घृन् (उ० ४।
१५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगात्रयोः । केदारे सिद्धभूपत्न्योः'
इति हैमः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति
विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार प्रकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शालिम-
जरीः । केदारेषु च पद्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः' इति दमय-
न्तीयमकात् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ कैदाराणां समूहः । 'कैदाराण्य' (४।२।४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) युञ् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तच्च । 'अविसि-' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥ (३) ॥*॥ 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४१) चात् कैदारादपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा० आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टुः शण्डे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ लिङ्यते, लिङ्यति, वा । 'लिङ् गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुन् ।—'कृत्वादयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टमेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण इत्यति 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'युपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥*॥ लोष्ठानां मेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्टमेदनकाष्ठस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥ प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुयतेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ह्रन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिलधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

वेति ॥ दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ह्रन् ॥ (१) ॥*॥ लयतेऽनेन । 'लञ्' (क्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आबध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ द्यूयते-अमर० ३९

ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति ह्रन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (अ० उ० अ०) ह्रन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगबन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'मिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । खामी तु 'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्ययत् ॥ (१) ॥*॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः । खामी तु 'निष्क्रान्ता ईषास्मात्' इति विग्रह्य 'निरीषम्' इति मूधेन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु—कुटयति छिनत्ति । 'कुट छेदने' (तु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कुटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)—इति वदन् (कुटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचायच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्तेगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'मिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उल्लुतौ । क्लीबं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' () ॥ (४) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृक्षयोः किकन्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाकृषिकौ फालकृषकौ' इति कदात् क्रियामपि ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । खामी तु—'शिल्पिनि चुन्' (३।१।१४५)—इत्याह । तच्च । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पचापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति खामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा (म्बला) दयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लोबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदाकविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति जे 'हालः' अपि । 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्यादि (३।१।

१—स्वामिग्रन्थे तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—(उ० २।३२)—इत्येव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वा मुकुटः । तज्ज । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभ-
वात् ॥ (३) ॥*॥ सिनोति, सीयते, वा । 'विम् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'सुसिमिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति
कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिग्मकरी सीरौ' इति दन्त्यादौ
रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अष्ट्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य
कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईशेति ॥ ईष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुसंकरयोरीशः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ । 'ईशः स्वामिनि
रुद्रे च स्याद्रीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईषते ।
'ईष गत्यादी' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
उभयत्र करणे 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यो वा । 'ईषा पेटी
मज्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य
दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'विम् बन्धने' । (खा० उ० अ०)
कः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुव-
म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) कः ।
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तज्ज ।
'यतिस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन
बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्भ्योमगजा च जानकी'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागजामेदयोर्हलप-
द्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ् स्वप्ने'
(अ० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धर-
णिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लाङ्गलकृतरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

पिबति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) इन् (उ० ४।११८) । स्वामी तु—'मेधिः' इति
पठति । तत्र 'मेधु संगमे' इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्वते । 'अश्व व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।
'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' इति
हैमचन्द्रः । 'तृणबीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'
इति (पर्याये) क्लीबमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः' इति
रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ वर्हत्युपचयं गच्छति ।
'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।
१२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । प्रीयते ।
'व्रीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥
(२) ॥*॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्या-
स्ति, इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति
नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वय-
म्—इति सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरकेऽन्यलि-
ङ्गवान्' इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'षष्टिकादेः' ॥

सितशुकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शुकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥—
(शितशुकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यौति ।
यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा० ।
'यवो धान्येऽपृथक्कृतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवा-
नाम्' ॥

तोकमस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तकति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओलम्, च । ('तोकमं
कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपकयवस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) अण्
(३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
'आतः-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तज्ज । विति
णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ सति
जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति समासः ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् । सतीनं वायुं करोति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—प्रज्ञायणि (५।
४।३८) 'सतीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥
हरति । 'हन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः'
(उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके'
इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनि-
ठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायन्निकटः
प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्गटो ज्ञेयः' इति व्याप्तिः
॥*॥ चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरद्वयस्तु कोद्वयः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौत्वासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोद्वयस्य' ॥

मसूरको मसूरः

मेति ॥ मसूले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-हरन्' (उ० ५।३) इत्युरनि दीर्घमध्यः ।—'स्वर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्रा-ज्ञानमूलकः 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्युरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वैश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसूरा ब्रियाम् । मसूर-मसूरौ पुंसि द्रावेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्टकौ ।

वनमुष्टे

अथेति ॥ मकुति, मकुते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'घा गति-निवृत्ता' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-ध्यासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।३।१०६) इति षलम् । मुकुटस्तु—आयचमुकारमाह ॥*॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुष्टो-व्रीहिभेदे स्यात् (मुकुष्टो मन्थरेऽन्यवत्)' इति टवर्गेद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । मयध्यासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिब-न्धकः । 'एक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह । तत्र 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥*॥ वनस्य मुष्टः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुष्टस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्वपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति जेहोऽस्मात् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेरपः पुक्च' (उ० ३।१४१) इत्यपः पुगागमश्च । 'सर्वपः स्यात् सरिषपः कुटस्त्रेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (१) ॥*॥ तन्तुना भाति । 'भा बीप्तौ' (अ० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥*॥ स्वामी तु—तुदति । तन्तुभः—इत्याह । बाहुलकादुमन् । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥*॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कुक-दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' । (उ० ४।८२) । अनित्यलाज्ज नुम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सर्व-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः' सिते तस्मिन् 'र-क्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्वपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेतसर्वपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेकम्' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरजे स्यादोषधिब्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्माषः

येति ॥ यौति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कुनादि-भ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥*॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्माषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥—कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवादिः—इति स्वामी ।—शूकशून्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥*॥ द्वे 'अर्धस्विन्नस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥—हरीणां मन्थं जनयति । 'अ-न्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभिर्मन्थ्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । 'तिलानिष्फलात्पिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तैलही-नतिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधामिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षीति । 'ड क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदि-

नी) ॥ (१) ॥*॥ शुभामभिजनयति । नन्वादिः (३।१।१३३) ॥*॥—श्रुतमभिजनयति । ‘श्रुताभिजननः’—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) (४) ॥*॥ असुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । ‘असेहरन्’ (उ० १।४२) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कृष्णसर्षपस्य’ ‘राई’ इति ह्यातस्य ॥

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गु द्वे

स्त्रीति ॥ कमजति । ‘अणि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तो वा । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । ‘गम्ल गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘प्रियङ्गोः’ ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अत्यविचमि—’ (उ० ३।१।१७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिम्बं माति, मिमीते, वा । ‘मा’ (अ० प० अ०) ‘माह माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा ‘ऊङ् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘विभाषा तिलमाषोमा—’ (५।२।४) इति निपातना-न्मक् इति वा । ‘उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षौति, क्षूयते, वा । ‘ड क्षु शब्दे’ (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । ‘अर्तिस्तुषुह-सु—’ (उ० १।१।४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः ।—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकत्वात् । ‘क्षु-मातसीनीलिकयोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘अ-सस्याः’ ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) गतौ वा । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ङीप् (४।१।१४) । मातुलस्य धत्तूरस्य ङीव वा । ‘मातुलोपाध्या-ययोर्ङीषानुक्ता’ (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । अनया वा । ‘भजो आमर्दने’ (रु० प० से०) । ‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति वा घञ् । ‘तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणादये’ इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे शणाख्यशस्यभेदस्य ॥

व्रीहिमेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘अणश्च’ । ‘धान्ये नित्’ (१।८।९) इत्युः । ‘अणुर्वाह्यपयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चीना’ इति ह्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशुकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । ‘शृ हिंसा-याम्’ (क्वा० प० से०) । ‘किञ्जरयोः भ्रिणः’ (उ० १।४) इत्युण् । ‘अथ किंशारुर्धान्यशुके शरेऽपि च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य शुकम् ।—शस्यस्य शुकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘यवाद्यग्रस्य’ ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) णि कः । ‘कणिशो धान्यशीर्षके’ इति तालव्यान्ते रत्नः व्रीहिः, ‘५’ ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यशटल उच्यते’

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

चेति ॥ धाने पोषणे साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । ‘धान्यं तु व्रीहौ धान्याके’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्रीणाति । ‘व्री वरणे’ (क्वा० प० अ०) । ‘व्रीहिशा-ह्योर्दक्’ (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । ‘व्रीहिः सामान्य-धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । ‘स्तम्बशकृतोरिन्’ (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘धान्यसामा-न्यस्य’ ॥

स्तम्बो गुच्छस्त्वृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्यः स्तोऽम्बजबकौ’ (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । ‘गुह् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘संपदादिक्रिप्’ (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे ‘यवादीनां मूलस्य’ ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलत्यनेन । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति षञ् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । हलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । ‘नाडी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डद्वयोः । नाले गुणान्तरे ज्ञायौ’ इति हैमः

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२) मयूर (३) गोधूम (४) मुद्ग (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्व (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुष्ठश्च (१४) शठ (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु ‘शणसप्त-दशानि धान्यानि’ इत्युक्तम् । २—गुणान्तरे चर्मरज्जुविशेषः । तत्र यथा ‘नाडीभिर्नखैश्च युगम्’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ‘गुणान्तरे’ इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताङ्' (उ० १।११४) । बाहुलकादीर्घः । काण्यन्ते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे ह्रस्वन्वेऽवसरे शरे । सह श्लाघाम्बुषु सम्भवे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'तमिविशिविदिमृणिकुलिकपिपलिपश्चिभ्यः कालन्' (उ० १।११८) ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स काण्डः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' कडङ्करो वुसं ह्रीवे

केति ॥ गृणाति 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३।१।१३४) । कडस्य गरः । 'कडंगर-' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कृन् धातुः ॥ (१) ॥*॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे' । (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥*॥ 'वुषवेषनुषारतोपाः' इति वमेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे पलालादिक्षोदस्य ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

वेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुषौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णात्रे

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'उल्लादयश्च' इति साधुः । (उ० ४।४१) । 'शूकोऽनुको-शशृङ्गयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यवेदार्यं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य' ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सकुफ-लया च शिम्बिकायां च बल्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ समति 'वम वैह्वये' (भ्वा० प० से०) । 'उल्बादयश्च'

(उ० ४।१५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिव् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्बिः' इत्यपि—) इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' इति व्यातायाः ॥

त्रिषुचरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः (स्वा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छाद-ने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगतौ च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पून् पवने' (क्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३) । अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ 'राशी-कृतस्य' । (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुसीकृ-तम्' इत्युक्तम्) ॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्गो राजमाषः कुलस्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषादिश-मीधान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गो-धूमादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाल्यते । 'शाड् आल्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।११८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।२०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजार्धम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामीग्रन्थे हैम-व्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अनी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ नि त्रियन्ते । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्याक्षीधारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कृः ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्थं वीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'दिङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृग-य्वादित्वात् (उ० १।३७) कृः । नैरुको दकारस्य उः । 'त-त्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलक् । 'गवेडुः'-इत्याह मु-कुटः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोमो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽमेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोमे च पुंनपुं-षकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोषिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदुखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदुखलं गुगुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उलूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ शूर्पयति, शूर्प्यतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घो वा । 'शुभसत-किंशकशर्पांश्चकम्' इति रामेदात्तालव्यादिः ॥*॥ 'सूर्पे च' इति पाठाह्न्यादिरपि ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते अनया वा । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्र-शलोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कात्यः ॥ (१) ॥*॥ द्वे सनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ङ उः सन्वय' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउ

प्रोक्तम्' इति स्त्रीचकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्य्विति ॥ सीव्यते स्म । 'धिवु तन्तुसंस्तने' (दि० प० से०) । कः (३।३।१०२) । 'च्युः-' (६।४।१९) इत्युट् ॥*॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणास्यू-तयोर्दंतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि मेदने' (तु० प० से०) । 'पेटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६६) ॥ (१) ॥*॥ पि-टति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ कृनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥*॥—'पिण्डः'—इति स्वामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सान्ने देहागारैक-देशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओण्डू-पुष्पे च पुंसि स्यात्स्त्रीवमाजीबनायसोः । पिण्डि च पिण्डत-गरेऽलावृखर्जरमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिखकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रौणौ द्वयोः पुंसि किलिखेऽतिशये शवे । समये गत्रगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्वेत्यक्कीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजती' (३।२।९८) इति ङः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलक्—इति मु-कुटः । तत्र । कृत्योगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥*॥ महश्च तदनश्च—(अन-सोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोदमायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्वलइत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तस्मादाहुल्यादोक्तम् ।

उक् ।—महद्वनोऽस्य—इति स्वामी । तत्र । ‘अनोऽस्मायः—’
इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पाकस्थानस्य’ ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
द्वित’ (५।४।९२) इति उक् । तस्या अयम् ‘तस्येदम्’ (४।
३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं वाच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोत्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः ‘प्रज्ञायण्’ (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर्—’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुयुभ्यश्च’ इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । ‘बु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुशुभ्यां मिच्च’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किञ्च’—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ बल्लनम् । ‘बल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘बल्लिः’ सौत्रो वा प्रीतो ।
भावे घञ् (३।३।१८) । बल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । बल्लं वाति । ‘आनोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः । ‘बल्लवः सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति ‘चरति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
वीन् । ‘बूद हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यञ्जनान्तरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । ‘गुण निमज्जणे’ (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागे शौर्यादिर्संध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि
बुद्ध्या च’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘पाककर्तुः’ ।—
आयद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४।
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतम् । ‘संस्कृतं

१—इदं च ‘अत उक्’ इत्यन्तमसंगतम् । ‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्बलत्वात् । ‘कुसुयुभ्यश्च’ ।
इति नातिकस्यापि भाष्यादावभावात् ‘निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जन-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां इत्यन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वप्’ शब्द उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चि-
त्यमेतत् ॥

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुखानमभिभयणी बुद्धिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्वादिः (वा० ६।
१।९४) । ‘अश्मन्तमशुमे बुद्ध्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-
पि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे अस्-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘धामः’ (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं बुद्ध्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्भमानम्’ इति
पाठे तु—उद्भवायतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अभिधीयतेऽत्र ‘भीष्
पाके’ (त्रया० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
ढीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ बुद्धयतेऽत्र । ‘बुद्ध भावक-
रणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘बुध्यतेऽत्रा-
भिरिति वा’ । ‘बुद् प्रेरणे’ (जु० प० से०) । बाहुलकालिक् ।
‘कृदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् ॥ (४) ॥*॥
अन्त्यतेऽत्र । ‘अति बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्युल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ ।
बुद्ध्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाव्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पक्ष ‘बुद्ध्याः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धामः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति ङीप् ।
कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शतृ—’
(३।२।१२४) । ‘शप्श्यनोः’ (७।१।८१) इति जुम् । ‘हस-
न्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशकिनीमिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृत्यल्युटः’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिड्ढा—’
(४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘अङ्गारशक-
ट्याः’ ‘बोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अग्नि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियर्ति वा ।
‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । ‘अङ्गार-

१—स च सामिनिर्गमिश्च । तत्र सामौ यथा—‘अङ्गारबुम्बितमिव
व्यथमानमास्ते’ इति । निरग्नौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रत्यो व्रजति मलिना-
ङ्गारवृक्षनाम्’ इत्यादिप्रयोगः—इति मुकुटः ।

मुत्सुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीयुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुल्मुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्मुकदर्धि-' (उ० ३।८४) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धवृद्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

ह्रीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

ह्रीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-दयध्व'—इति त्रपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोषरौषधम्' इति षमेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे ह्रीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रमेदे च किशोरे भास्करोऽपि च । आस्नातकेऽनुतापे च' 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृज्यतेऽत्र । 'अस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'अस्जिगमिनमि-' (उ० ४।१६०) इति घृन्वङ्ङी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

नैति ॥ स्कन्दति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'स्कन्देः सलोपध्व' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा' इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रियते-ऽस्मात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।—'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥

अलिजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादा' (भ्वा० प० से०) । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।११८) वा । अलि सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृष वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्वा० प० से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधा-तुभ्यः-' (उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । षन् (३।३।१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-इनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कर्करी

१—उचितमिवम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकार्थकतोक्तेः ।
२—अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यानोपयोगः ॥

भाण्डमेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आ लुनाति । 'लुन् छेदने' (क्वा० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्वपाठे आलाति 'ला दाने' (अ० प० से०) । मित्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'आलु-र्गलन्तिकायां स्त्री ह्रीबं मूले च मेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' इति ङीप् (४।१।६) । 'शप्-श्यनोः-' (७।१।८१) इति नुम् । स्वार्थे कन् । (शापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती' इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थाचति-' (उ० १।१।१६) इत्यालच् । स्थल्यत्र वा । 'छल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीन् (३।१।४०) । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीप् । स्थालं च । 'स्थालं भाजनमेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः—इति मुकुटः । तज्ज । उक्तसूत्राभावात् । 'कादेः कित्' (उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमभ्यालये मानमेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवल्लीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्या-न्तपाठे कलं शवति । 'शु गतौ' () । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-शकरपांशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा' इति शमेदः । स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिमेदे ना क्षिरः कूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

‘इगुपथ—’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिब-
म्यनेन । ‘वमये कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-
पावप्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥*॥ चत्वारि ‘घटस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (भ्या० प० से०) ।
‘कृदोरप्’ (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वावति अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।
१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (७।२।८२) । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पात्रमेदस्य’ ॥

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जेहज च’ (उ० ४।२८) इतीषन् ॥*॥ ‘ऋजीषम्’ इति
पाठः—इति कश्चित् । ‘ऋच् शब्दे’ (तु० प० से०) बा-
हुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा—’ (३।३।
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०)
‘आयादयः—’ (३।१।३१) इति णिङ् न । वृत्त्वदिह्निकमिक-
विभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये
मानेऽसुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति
पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुतः कृत्तेः खेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कृः, टिलोपश्च । कौति । ‘कृ शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कृस्तुक्च वा । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।
३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेष्वर्मणः ॥*॥ खेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवालपा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुतः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥
अल्पा कुतः । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् ‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । ‘डुवप् बीजतन्तुसंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ ‘भदि कल्याणे
सुखे च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘भमन्ताडः’ (उ० १।१।१४) । प्रहायण् (४।४।३८) ।
अमर० ४०

‘भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-
र्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति ।
‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) घृन् (उ० ४।१।५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति
‘अमगत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) ‘अमिनक्षियजिवधिपति-
भ्योऽग्रन्’ (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति । ‘भाज
पृथक्कर्मणि’ (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५)
॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥
पञ्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दणाति ‘दृ विनारणे’ (भ्या० प० से०) ।
‘वृहभ्यां विन’ (उ० ४।५३) ॥*॥ ‘कृदिकारात्—’ (ग०
४।१।४५) इति ङीष् दर्वी च । ‘दर्वी पणातद्वीः’
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्धिन् ॥ (२) ॥*॥ खजति ।
‘खज मन्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३।१३) ॥
(३) ॥*॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि ‘द-
र्व्याः’ ‘करछुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्दुर्दाहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ ह्रस्वतरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) ‘त्रो दुट् च’ (उ० १।८९) इत्युः, दुडागमश्च । त-
र्दति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । तृणति वा ‘उ-
तृदिद् हिंसानादरयोः’ (ह० उ० अ०) इति वा । बाहुल-
काद् ॥ (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।
९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह-
चर्यात्पूर्वः पुंस्ति ॥*॥ द्वे ‘दर्वीमेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । धातुक्षयकारित्वात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्नोत्यनेन भोक्तुम् ।
‘शक् शक्नौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्नौ द्रुमविशेषे च पुमा-
न्, हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) । हरति, ह्रियते वा । ‘हृज् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘हृद्याभ्यामितन्’ (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) बाहुलकाद् दृग्ह्रस्वौ गश्च । शिनोति । ‘शिञ्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) ‘जञ्वादमश्च’ (उ० ४।१०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिञ्जुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनम-
हीकहे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-
कदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयो-
रेक्यम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी शाकमेवे स्यात्कडम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्बयपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य'
(—त्रीणि—इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति वृणोति वा । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ उप-
स्करोति व्यञ्जनेन समवेति । कृञः (तु० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) 'सैमवाये च' (६।१।१३८) इति सुट् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—हि-
ङ्गजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः । 'चित्र-
कं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचम्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतत-
ण्डुलाश्च समाशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियो-
जयेत्' इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश
पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं
मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पला-
नि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य
संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
चकति(ते) 'चक नृसौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०) ।
'चकिरम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुक्रं वृ-
क्षाम्ले चात्रेयां जी पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लमेवस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—वल्लीविशेष-
स्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्जम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्जनम् । 'वेल् चलने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेल्जं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पञ्चदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्या नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धा-
न्तकौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' ग्रहणमकृत्योत्तरसूत्रे 'चात्प्रापुक्तयो-
रर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।१३९) इति सूत्रेण
समवायेऽपि सुट् ॥

अन्तर्भावितव्यर्थः । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति कः
(१) ॥*॥ भ्रियते विषमनेन । 'भृद् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । बाहुलकावीचः ॥*॥ (मरिचम्) ह्रस्वमप्यमपि ॥
(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'कृणादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वल् (३।१।१३३ । वा०)
॥ (३) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०)
'कृषेर्वैर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-
यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्रौपदीनीलीकणाद्राक्षास्तु योषि-
ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' 'ऊषा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं
मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥*॥
(उषणम्) इति ह्रस्वपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)
संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जातम् ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥
(६) ॥*॥ पट् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । 'जोरी च' (उ० २।
२३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प०
अ०) 'ज्यैश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति
कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) ।
नन्थादित्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । ज-
रणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जी-
रककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्रिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'श्रु-
दोरप' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति
वत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप—' । (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।
यद्वा कारणम् । 'कृष् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । ण्यन्तः ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५)
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः ।

१—वाक्यम् 'रक्ति ज्वः संप्रसारणम्' इति (३।२।४ सूत्रस्य)
आप्यमूककम् ॥

तत्र । वृद्धत्वाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ‘कारवी मधुरावीप्यलक्षपत्रीकृष्णजीरके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । ‘प्रथ प्रथ्याने’ (जु० प० से०) । ‘प्रथिमदिभस्त्रां संप्रसारणम्—’ (उ० १।२८) इति कुः । ‘वोतो गुणवचनात्’ (४।१।४४) इति ङीष् । ‘पृथ्वी भूमौ महत्या च त्वक्पण्या कृष्णजीरके’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ ‘पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पण्या कृष्णजीरेऽभी पुमानभौ नृपान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । ‘कुञ्च कौटिल्ये’ (भ्वा० प० से०) से ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कृष्णवर्णे जीरके’ ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । ‘पूर्वाह्णपराह्णार्द्रा—’ (४।३।२८) इति जुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । ‘अर्द हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) ‘अर्देर्दाश्च’ (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आर्द्रकस्य’ ॥

अथ छत्रा वितुञ्जकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । ‘छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुभ्रं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्तु—वितुदति मन्दामिम्—इति स्वामी । तत्र । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने कस्याभावात् । ‘वितुयते भक्ष्यार्थम्’ इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ‘वितुञ्जकं तु धान्याके झाटामलमयूरके’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं तुम्बति । ‘तुवि अर्दने’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् ‘कुस्तुम्बुरुणि जातिः’ (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भक्ष्यार्थभिः । ‘धन शब्दे’ (जु० प० से०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधु । स्वामी तु—धान्यमकति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥*॥ ह्रस्वादिः इति मुकुटः । ‘धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्’ इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘धान्याकस्य’ ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

लीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वमेवजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । ‘शुण्ठि प्रतिघाते’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इति (उ० ८४।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । ‘सधन्याशुण्ठिसे-
न्धवम्’ इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । ‘कुवि-
कारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महश्च
तदीषधं च । ‘महौषधं तु शुण्ठ्या स्याद्विषायां लघुनेऽपि
च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । ‘विश प्रवे-
शने’ (तु० प० अ०) ‘अशुमुषि—’ (उ० १।१।५१) इत्या-
दिना कुन् । ‘विश्वं कृत्ते च सुवने, विश्वे देवेषु, नागरे ।
विश्वाप्यतिविषायां स्यात्’ इति विश्वः । ‘(विश्व) लतिवि-
षायां ली, जगति स्यात्पुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रमेदे
लखिले त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् ।
‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘नागरं मुस्तके शुण्ठ्या
विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दो-
षस्य मेवजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘शुण्ठ्याः’ ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आच्छति ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । अच्
(३।१।१३४) नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) ‘ज्व-
लिति—’ (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । ‘शेषा-
दिमाषा’ (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु भ-
वम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘सौवीरं काञ्जिके लो-
तोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ कोलति । ‘कुल संस्त्याने’ (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।
२।१७८) कुल् अर्धस्त्रिणो माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माणोऽस्य
वा । ‘कुल्माषं स्यात्तु काञ्जिके । कुल्माषोऽर्धस्त्रिण-
धान्येभ्यवके चणकेऽपि च ।’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३)
॥*॥ अभिषूयते स्म । ‘षुञ् अभिषवे’ (स्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘उपसर्गात्’ (८।३।६५) इति षत्वम्
॥*॥ कुल्माषैर्यथादिभिरर्धस्त्रिणैरभिषूयते स्म । (कुल्माषा-
भिषुतम्) इत्येकं नाम—इति स्वामी ॥ (४) ॥*॥ सू-
यते स्म, इति । ‘षुञ्’ (स्वा० उ० अ०) । मन्
(उ० १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थि-
वादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् ।
पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्सितं जलम् । पृषोदरादिः (६।१।
१०९) ॥ (७) ॥*॥ ‘अञ्जु व्यक्त्यादौ’ (रु० प० से०) ।
‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल् । ‘घाल्यर्थनिर्देशे’
(वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकास्य ॥*॥ ‘काञ्जिके’ इति
पाठे काञ्जयति । ‘कञ्चि काञ्चि वीतिबन्धनयोः’ (भ्वा० आ०
से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।
७५) ‘काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा ।
अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सु-

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च एतदर्थनिर्देशस्यानुपलम्बेन
प्रमादलिखितम् ॥

वीराम्लं तथा शुक्रं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः ॥ (८)
॥*॥ अष्टौ 'काञ्चिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जलुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं क्षीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ जत्विब । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'जलु-
काजिनपत्रायां जलुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
हस्वमध्यमपि । '(अथ) बाल्हीकः । देशभेदेऽधमेदे च
बाल्हीकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (बाल्हीकवत्)' (इति हैमः) ॥
(३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) ।
हिमं गच्छति वा । मृग्यवादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥*॥
रामठदेशोद्भवत्वावुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडा-
याम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेर्द्धिब' (उ० १।१०१)
इत्यठः ।—रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटधिन्यः ।
'रमेर्द्धिब' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हिङ्गु-
वृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पञ्ची कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पञ्ची ॥*॥ 'त्वक्पञ्ची' इति च
पाठः । 'तत्पञ्ची त्वक्चमाख्यातं त्वक्पञ्ची कारवीति च'
(इति रुद्रः) । 'त्वक्पञ्चं तु वराहके । त्वक्पञ्चीति च का-
रव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारे वाति । 'वा
गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रथ्याने' (चु० उ० से०) । 'प्रथिप्रदिप्रत्तां संप्रसारणम्'
(उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४)
इति वा ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पञ्च्यां कृष्णजीरके'
इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति
त्रिषु । त्वक्पञ्च्यां कृष्णजीरेऽङ्गी पुमानमौ नृपान्तरे' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६)
इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पिका' इति पाठे पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।
४२) इति ङीष् कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥
'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
(षट्) 'हिङ्गुतरोः पञ्चाम्' ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया
लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । 'काञ्चि वीर्यादौ'
(भ्वा० आ० से०) । '-करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ।
'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीष् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्या-
न्मपके नागकेसरे । उदुम्बरे च धतूरे हरिद्रायां तु का-
ञ्चनी । क्लीबेऽञ्जकेसरे हेन्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा
पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'सु-
मास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः ।
पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा
ऊसायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । हरिभिर्द्रयते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्र गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति कः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः ।
'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरि-
द्रायाः' ॥

सामुद्रं यक्षु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥
लुनाति । 'लुब् छेदने' (क्वा० उ० से०) । नन्यादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाहुक्' (४।४।२४) इति निपात-
नाण्णत्वम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे ।
तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः क्षियाम्' (इति मेदिनी)
॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शिम्रौ
ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी च) ॥ (१) ॥*॥
वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वस कान्तौ' (अ० प०
से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसिं राति । 'वशिरेः पुमान् ।
क्षिणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽङ्गी शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।३
१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिम-
न्धेऽपि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च
'अथ शीतशिवं क्लीबं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफ-
लावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ शितं शु-
भ्रम् । शितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः
॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिम-
न्थम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जातम् ।
'सप्तम्यां जनेर्द्धः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सि-
न्धुजे लवणे' ॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धुस्ये स्यात्'
इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।३।५३) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । वसेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । व-
सस्वस्मिन् । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । 'इ-
सुसु-' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवम-
ल्लयर्कपर्णयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति
पाठे वस्त इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । अ-
जगन्धित्वात् । 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कृत्वम् । पाके साधुः, इति वा । 'तत्र सा-
धुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड
मेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुषु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्चं वीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्रज्ञायण
(५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सज्जशारे च लवणान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्याभयवे व्यव-
हारे विमीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चारमनि रावणौ ।
अक्षं सौवर्चले तुत्ये हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचते । 'रुच वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) क्नु (उ० २।
३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वामरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मज्जल्यद-
व्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मधुरलवणस्य' 'सौचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल जेहने' (तु० प० से०) । तेल-
ति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । क्नु (उ० २।३२)
'तिलको हुमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चललो-
त्रोर्न क्षियां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
तस्मिन् 'सौवर्चले' कृष्णवर्णे ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मवं मुवं वा स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा०
आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्गा-' (४।१।१५)
इति ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
(अ) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य ।—'शुभ्रखण्डगुटिका-
याः कमेणैकैकम्' इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शृ हिंसायाम्' (भ्या० प०
से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) 'शर्करा । खण्डविकृती कर्प-
रांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'विम् बन्धने' (स्वा० उ०
अ०) । 'अजिष्टसिन्धुः कः' (उ० ३।८९) । शुक्रवर्णत्वाद्वा
सिता । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां जी'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिथ्री' इति
ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्चं विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादिरस्य-
स्या वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'दध्रा सह पयः
पक्वं यस्तस्यादधिकूर्चिका । तत्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्त-
कूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुम्भले ।
कपाटाकुटिके (टोक्नेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
('उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा' इति हैमना-
ममाला) ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-
तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्यते स्म । 'मृजू शौचालंकारयोः' (चु०
उ० से०) । तुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ 'अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
पलानि शस्त्रिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ड्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे छलनया
मृदुपारिषृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-
कृता सरसा रसाला याखादिता भगवता मधुसूदनेन' इति
सूदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति
हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादि-
भिः कृतस्य लेहस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिभ्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प०
से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने क्लेदे
तेमनी बुद्धिभिरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीय-
तेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

जीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भट्टिन् च शूखम्

स्थिति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति ङाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट शूतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादि-
त्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भव्यते स्म वा ॥ (२)
॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोच्चाद्यत्' (४।२।३७) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'लोहशालाकया पक्कमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१)
॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्र-
णीतमुपसंपन्ने कृते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृतामौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ०
अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमु-
द्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयले' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुषु संस्क्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्—' (६।१।१३७) इति सुट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्कस्य' ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

इयेति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलच् । 'पिच्छा तु शास्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पङ्क्तौ
पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु०
आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
विजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-
युक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म । 'शुष
शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-
न्नादेः' ॥

विक्रणं मसृणं जिग्धम्

चीति ॥ विक्रनम् । 'विक्र गतौ' () । संपदादि-
किप् (वा० ३।३।१०८) । विक्रं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा विक्र-

नम् । घञ् (३।३।१८) । विक्रस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्धादिः (वा० ६।१
९४) ।—चिन्त्यते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
'चितेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादणः । यद्वा समृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति क्तः । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'मसृणोऽकर्कसे जिग्धे त्रिषु मायां तु योषिति'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जिघति स्म । 'जिह
प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ।
'वा इह—' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जि-
ग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

स्थिति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादि-
ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । घा-
सिता करिणी नायोंवासितं भाविते रुते' (इति मेदिनी) ।
'अथ वासितम् । वल्लच्छने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ 'वा-
सिता । लीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहित-
हिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पौलिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पकम् । 'आकीषदर्थे' (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा०
प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ्
(३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृतः । सुतंगमादित्वात् (४।२।
८०) इम् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥*॥ अभ्यूषति ।
अभ्यूषते वा । 'उष रुजायाम्—' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध—' (३।२।१३५) इति क्तः । घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥
'तोकमं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपालितात् ह्रस्वादिः
(स्वमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति
धातुबोधः ॥*॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्यूषः'
अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्मर्जि-
तस्य' ॥

लाजाः पुंभृञ्जि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्जन्ते । 'लज मर्जने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादाईतण्डुले । नपुं-
सकमुक्षीरेऽथ जियां पुंभृञ्जि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चितेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) । बाहुलकादणः । 'विक्रणं मसृणं जिग्धम्' इत्यस्यो-
पन्यासात्वेन तद्वसरणमूलकम् ॥

सके भावे कः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो
मिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूति, इत्यर्थः । मुकुटस्तु—'अक्ष-
तम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि
कः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति
विग्रहः । ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च
—इति व्याचक्ष्यो । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्व-
हिंसिते । यवेऽपि क्वचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'भृष्टमीहादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—
इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याद्विपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रथयाने' (तु० उ० से०) ।
'पृथुकपाकाः—' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकविपिट-
डर्भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् ।
'इनत्पिटकिकवि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेत्रिरादेशः ।
विपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे—' (५।३।
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति
ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

येति ॥ 'दधति । डुधान्' (तु० उ० से०) । 'धापृवस्य-
ज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूति । 'धाना
भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हेमः ॥ (१)
॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जितय-
वानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

त्विति ॥ पवनम् । 'पूप् पवने' (भ्या० उ० से०) ।
संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति ।
पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तत्र । तादृशसू-
त्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पृथ्यते । 'पूयी विश-
रणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् पः । बलि लोपः (६।
१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य
विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको
घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना
वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अक-
र्तरि च—' (३।३।१९) इति घञ् । 'रमेरशब्दिलोः' (७।१।
६३) इति जुम् ॥*॥ 'करम्भः' इति पाठे केन जलेन
रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) यद्वा किरति, कीर्यते, वा । 'कृ विक्रमे' (तु० प०
से०) 'कृकदिकदिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥

सचते । 'वच समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि—'
(उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥*॥ ('धानाचूर्णे तु सक्त-
वः' इति नाममाला) । दध्युपसिकाः सक्तवः । 'अग्नेन व्यञ्ज-
नम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।
७८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दधिसिभ्रसक्तुनः' ॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभस्ति । 'भस वीप्ती' (तु० प० से०) । बाहु-
लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मण-
भिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा
भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं स्यति । 'बो
अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते
भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः
संप्रसारणं सध्व'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥
भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि कः ।
'भक्तमन्ने तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अयते ।
'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुन्धौ च' (उ० ४।
२०६) इत्यनुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दध्युपघाते' (तु०
उ० से०) । अयुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अयते
स्म । कः (३।२।१०२) । 'अजाणः' (४।४।८५) इति निपा-
तनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः ।
'अस्मं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
उनत्ति । 'उन्वी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च'
(उ० २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्'
(भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरा-
दिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥
(५) ॥*॥ वीद्व्यत्यनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) ।
'दिवो द्वे वीर्धश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'ह
व्यादयश्च' इति किन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'सः'
इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी । 'दीदिविर्धिषणे पुंसि
स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सि-
द्धाजस्य' ॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९) इति डः ।
'डधापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दग्धते स्म ।
कः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४)
इति कन् ॥ (२) ॥*॥ 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रहः । सरस्यामः, इति वा । अग्रो

रसः इति राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मण्डि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'ममन्ताङ्' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पञ्चाहुले शाकमेवे ह्रीर्बं तु मसुनि । आमलक्यां क्षियां मण्डायाक्षियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराक्षामनिस्त्राया मण्डे भक्तसमुद्भव ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्रायते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः' इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवागूरुणिक्का भ्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'युयवचिभ्योऽयूजागूरुक्कचः' (उ० ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥*॥ उण्वैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ भ्रायते स्म । 'भ्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (उ० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ एवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

मेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ क्षियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वं भवविकारावय-वादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोर्विट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोम-यस्य' ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽरुही

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्रोपे' (उ० प० से०) । 'कृत-

भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोम-यस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्ल्ट अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्श्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'स्तरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चत्वंम् । 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीद् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तत्कं नव-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्वेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अभ्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'द्रप्स्यम्' इति नि-पातः—इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति स्वामी पठति । दृप्यन्त्य-नेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दगडा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि एवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

द्विति ॥ ध्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अञ्जि-घृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आज्यतेऽनेन । 'अञ्ज व्यसयादौ' (उ० प० से०) 'अजेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्रियते 'हु दानादौ' (उ० प० अ०) । 'अर्विशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य हसिः' (वा० २।१०८) इतीसिः । 'हविः सर्पिणि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति 'सपू गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तनीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तसु ह्ययङ्गवीनं यद् द्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

तेति ॥ दुद्यते इति दोहः । कमेणि घञ् (३।३।१९) गवां दोहः । द्यो गोदोहः । द्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।१।१३४) तस्य 'ह्ययङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ्र उत्पन्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥ अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार आसवे । शुभे मरणविद्वे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घोलस्य' ॥

तत्रं ह्युद्विन्मथितं पादाम्बुधोऽम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

तेति ॥ तच्चति । तच्चयते वा । 'तच्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' इति रक् (उ० २।१३) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्रयति वर्धते । 'दु ओश्चि गतिवृज्योः' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उद्विन्तः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थीशजल-घोलार्थिजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्मो भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९) इति जुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रानिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्म उपरिभा-गस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽग्निनवं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीती' (सौत्रः) । 'पीयूषन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसावधि-क्षीरे तथा मृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकाद्गुणः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । येः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इयुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो अमर० ४१

नाशयिता । पर्युषः—इति व्याख्यातम् । तज्ज । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितु' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशोति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीत्वाभावः । 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'भुज् पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

प्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

प्रेति ॥ प्रय्यते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते । 'वल तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) 'भियां फिन्' (३।३।९४) । 'बुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति षस् । 'घसि-भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'हलो हलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'क्षपस्तयोर्धोऽधः' (४।२।४०) । 'हलां जश् हशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति षस्य गः । समाना रिधः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'सुप सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥ तर्षणम् । 'अितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'तृट् तृष्णावसर्षवश्च भवेद्विप्सापिपासयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः भियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पिपासायाः' ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
क्विन् (३।३।९४) । 'अदो जग्धिः' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥
भुजेः (उ० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥
'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ॥*॥ 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।
३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०)
घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'हवः' (भ्वा०
उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ न्यदनम् । अदेः
(अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घञ-
पोश्च' (२।४।३८) चलादेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त
'भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं वृत्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥
(१) ॥*॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'वृत्तेः' ॥

केला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

केयिति ॥ केल्यते । 'केलु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'शुरोश्च' (३।३।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्व भुक्तं पथा-
त्समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कपनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्यथाधातः' इति क्लीबत्वम् ।
'कामं बाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्वरेच्छाकाम्येषु' । इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'आप्ल व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥
एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।३।
११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्त-
तन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ आमुमिष्टम् । 'आपु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
सन् (३।१।७) । कः (३।३।११४) । 'आप्लप्यधामीत्' (७।
४।५५) । 'अव्ययं विभक्ति-' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोभुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-
ध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौषाधिकृते पुंसि सारिवाह्यौषधौ
क्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां पाठयति ।

'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गो-
पालो नृपगोपेशो गोकिलो मुसले हले +' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिद् व्यक्तायां वाचि' (अ०
आ० से०) । 'चक्षिहः ख्याञ्' (२।४।५४) 'समि ख्यः' (३।
२।२७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोग्धि । 'सत्सृद्धिष-'
(३।२।६१) इति क्तिप् ॥*॥ मूलविभुजादिस्वात् (वा० ३।२।
५) । के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहबल्लवाः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भियं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ'
(अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥
वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प०
अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः-'
(३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गोपालानाम्' ॥

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

गोमेति ॥ गोश्च महिषी च, गोमहिष्या आसी यस्य ।
तत् ॥*॥ पादे बन्धनमस्य ॥*॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे
तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ आदिना खराजाविकादिप्रहः ॥*॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावोऽस्य ।
भूम्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२।
११४) इति निमिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं समूहः ।
'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघा-
तस्य' ॥

त्रिष्वशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड्-' (५।
४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्वे
गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्ध ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान् सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'भ्रमुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इति कनि ।—बाहुलकात्कनि-
न्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ भन्दति
(ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ० २।२८) इति साधुः ।—'स्फायितन्त्रि-' (उ० ३।१३)

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि 'गोकिलशब्दार्थबोधकत्वात्' ॥

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषमे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे नास्तीति मङ्गलमुक्तयोः । काश्चने च स्त्रियां राक्षा कृष्णा व्योमनशीषु च । तिथिमेवे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (तु० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्वरश्च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीति । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥*॥ ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इ-गुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शङ्गां पुंराक्षिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्ले । वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अनः शकटं वहति । 'अनसि बहेः किवनसो डध' () ॥ (७) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो डक्' (४।१।१२०) । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'घञः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्घोः' (उ० २।६७) । 'गौ स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूषण्यु भूनि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'वृषभस्य' ॥

उक्षां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्षां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्भू—' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्घस्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

वेति ॥ गावां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इतित्रकव्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥६०॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्भू—' (४।२।४९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सधेनुसमूहयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महाश्वासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः ।

विति ॥ वृद्धश्वासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जर-श्वासो गौश्च । 'पूर्वकालैक—' (२।१।४९) इति समासः 'गो-रतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्ध-वृषभस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्वासावुक्षा च । 'अचतुर—' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'महोक्षस्य' ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

वेति ॥ तृणोति । 'तृण भक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

वेति ॥ शकृत् करोति । 'स्त्वम्भशकृतोरिन्' (३।२।२४) ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्त्यां वाचि' (भ्वा० प० से०) 'वृत्तुवदिह्निकमिकपिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पु-त्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्यवम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरो समौ ।

वेति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१०९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्सः । 'वत्सोक्षाश्च—' (५।३।९९) इत्यादिना षट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षेभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । 'ऋषभोपानहोर्ज्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ षण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम् 'स्पृष्टता-रुण्यस्य' ॥

षण्डो गोपतिरिद्धरः ॥ ६२ ॥

वेति ॥ रानोति । सन्यते वा 'षण् दाने' (तु० उ० से०) । 'जमन्ताङ्' (उ० १।१।१४) । बाहुलकान्न सत्वम् । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ जान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्घः' (उ० १।९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एषणम् इद् । 'इषु इच्छाम्' (तु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्णश-जि—' (३।२।१६३) इति करप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु बहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति साधुः । 'बहः स्यादुपभक्त्यन्धे बाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

साक्षा तु गलकम्बलः ।

वेति ॥ सस्ति । 'वस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'राक्षा-

साज्ञा—' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साज्ञाप्रवारयोः कुमौ । 'कम्बलस्योत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्याजस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्रा० आ० से०) । कः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकादात्वर्थे—' (उ० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयवाश्च' (४।३।५५) इति यत् । 'नसासिकाया यत्तस्सुध्रेषु' (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥*॥ 'नस्तोतः' इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्तयोतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्जुयुक्तस्य' ॥

प्रष्टुवाद् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

मेति ॥ प्रष्टमप्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति णिच् ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति निगुह्य ('प्रष्टुवाद्' इति) रेकरहितं पठति । तत्र पृषोदरादित्त्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ॥ युगादीनां तु बोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

विवति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥*॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'रथादिवाह्या-भ्ववृषभाणाम्' ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन खीव्यति खनति—' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीराड्क्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराड्क्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे 'उक्ता-र्येषु मास्त्री' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

विवति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यद्वकौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां षतृवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'खन्वि हलः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुर-धरो च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् ।

१—'वाचंयम—' इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्या-मुच्यते 'अत्रापि अम्' एव विधेयः । तथा च मुमोऽत्रोपन्यासो व्यर्थः ॥ अङ्गविधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञानमूलकः ॥

'अरुद्धिष—' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरं-धरधृषमस्य' ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विवति ॥ एका चासौ धृष । 'ऋक्पूरधूः—' (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराड्क् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ (लृक्पक्षे 'लृक् तद्धितलृकि' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धृष । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणधेष्टस्य' ॥

माहेयी सौरमेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुन्यङ्ग्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुस्त्रा प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मद्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ठक्' (४।१।१२०) ।—मद्याते । 'मह पूजायाम्' (भ्रा० प० से०) । 'पुंस्ति—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । मद्याया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेढोः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्रा० प० अ०) । 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'वचिस्वपि—' (६।१।१५) इति वस्य उः । 'न रपर—' (८।३।११०) इति वस्वा-भावः । 'उच्चो वृषे च किरणे ऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी) । 'उस्त्रस्तु वृषमे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्रा० आ० से०) । 'नप्तुनेष्टृ—' (२०।२।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोजन-न्यौ द्वे' इति रुद्रः । 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ऋतमस्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीति ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात् । 'अन्यतो वीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकमुतेऽपि, स्याद्ववले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानयां कुट्टिन्यामपि च कश्चित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अङ्ग्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्णा-दनुदात्तात्—' (४।१।३९) इति वीप्ती । 'रोहिणी सोमवल्के मे कण्ठरोगोमयोर्गवि । (लोहिताकटुरोहिण्योः)' इति हेमच-न्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैधरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्—' (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निचि'

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५। २।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भेष्टाया गोः’ ॥

वर्णादिमेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

चेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शबलयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् ङीष् । मुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणमेदात् वीर्घा हस्ता स्वर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गमेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्र-शृङ्गी, इत्यादयः ‘धवलादिर्संज्ञानाम्’ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गोः

इति ॥ द्वौ हायनी यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१। २७) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्होयष्टक् () तस्य ‘अर्ध्यर्ध-’ (५।१।२८) इति छक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हायनो यस्याः । ‘ङीष्’ (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हाय-ना यस्याः ङीष् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वध्ना बन्ध्या

चेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१२४) ‘वशो जनस्पृहायसेष्वायन्नत्वप्रभुत्वयोः । वध्ना नार्या बन्धमव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अङ्ग्यादिः (उ० ४।१।१२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका स्वर्गर्भो

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ खवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अकस्मात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषमेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘डुघान्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्त्यस्याः । ग्रीष्मा-दित्वात् (५।२।११६) इति ॥ + अवश्यं संधत्ते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णिनिः+ । ‘संधिनी वृ-षभाक्रान्ताकालदुग्धोत्पयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेदग्रभोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संखत्तुपद्वेहत्-’ (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्गा प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपस्रियते वृषेण । ‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्गा काल्या प्रज-ने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘गर्भग्रह-णयोग्यायाः’ ॥

प्रष्टौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिः । ‘वहः’ (४।१।७१) इति ङीष् ॥*॥ ‘प्रष्टौही’ इति पाठे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥ स्याद्वखण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥*॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१२४) सु क्रियते वा । ‘ईषहुःसुषु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

चेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । ‘सुप्सुपा’ (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीनिः । ‘अट्कुप्वाङ्-’ (८।४।२) इति णत्व-म् ।—‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥*॥ यद्वा ‘वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः’ इति

१—इदमसंगतम् । णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्’ (७।३।२३) इति युगापत्तेश्च । अत एवेत-ज्जनकेन सिद्धान्तकीमुखा ‘स्थायी’ ‘गोसंशयः’ इत्यत्र युगेव कृतः ॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽकिञ्चर्यात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । गौरादित्वात् (४।१।४५) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (चष्कयणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दीर्घकालेन प्रसूतायाः' ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । 'धेद् पाने' (भ्वा० प० से०) । 'धेट इच्च' (उ० ३।३।४) इति जुः । 'धेन्वादयश्च' इति मु-
कुटस्त्वपाणिनीयः 'धेनुर्गोमात्रके दोग्र्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनप्रसूतायाः' ॥

सुवता सुखसंदोह्या

स्थिति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुष्य-
ते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥

पीनोऽभी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः स्त-
नोऽस्याः । 'स्वाज्ञाश्चोपसर्जनात्' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ 'स्थूलस्तन्याः' ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं
दोग्रिध । 'दुहः कप् चश्च' (३।२।७०) इति कप् चश्चान्तादेशः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदाय्याम्' ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ 'संज्ञायां धेनुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'बन्धनस्थिताया गोः' ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजा-
यते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टान्विभक्त्योर्लोपः पूर्व-
दले यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रतिवर्षं प्रसूयिष्या
गोः' ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनम्

विति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) ।
उनति 'उन्धी क्लेदने' (रु० प० से०) असुन् (उ०
४।१।८९) । 'ऊधसोऽनङ्' । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्-
धादेशः । 'धेः संप्रसारणं च' (उ० ४।१।९३) इत्यनुवृत्तौ
'बह्वर्धो दीर्घश्च' इत्यसुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१)
॥*॥ आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्थो' (३।४।७२) इति कः । 'प्यायः पी' (६।१।२८)
निष्ठायां । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'क्षीराशयस्य' ॥

समौ क्षियककीलकौ ।

सेति ॥ इयति गात्रकण्डम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वनिवृष्य—'
(उ० १।१।५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥
(१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (शापि० ४।४।
५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य' ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ दति । 'दो अवखण्डने' । क्षीयते वा, अनेन
वा । 'देद् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।
१।४५) ॥ (१) ॥*॥ संवीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट्
(३।३।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोहनकाले पादबन्ध-
नरज्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रहायण् (५।४।३८) 'अन्'
(६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिक्ता—' (४।१।१५) इति
ङीष् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति ङीष् वा
॥*॥—'बन्धनी'—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

धायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखापाठात्—'
(५।१।११०) । 'वैशाखो मासमेवेऽपि मन्थाने च प्रकीर्ति-
तः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्थतेऽनेन 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवौ मथि । साकवे नेत्ररोगे
च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ता-
च्छीत्ये चानश् (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्'
इत्यनुवृत्तौ 'मन्तः' (उ० ४।१।१) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् ।
तच्च । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—
मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि
न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो वि-
धानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं
वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मन्थतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४।
१।१) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यामिन्'—इति मु-
कुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥
(२) ॥*॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य' ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' () । वा-
हुलकात्करन् ।—'कुठश्च' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः
॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कभाति । 'स्कम्भु रोध-
ने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कभातेर्नित्यम्'
(८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थबन्धनका-
ष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी नर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मेति ॥ मन्थतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ह्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ-
निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । घृन् (उ० ४।१५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उ-
विस्मृभूयः कित्' इति घृन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(१) ॥*॥ कामति 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
एलयति । 'इल गती' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३)
कम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीनाति । 'मीन् हिंसायाम्'
(क्या० उ० अ०) । मयते 'मय गती' (भ्वा० आ० से०) मे
वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिल्पिनि दैत्यानां करमेऽ-
श्वतरेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ महान्त्यङ्गान्यस्य ।
'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशूलि(कलि)गर्दिभ्यो-
ऽभच्' (उ० ४।१२२) । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्र-
तत्पुते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिरोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्गलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

केति ॥ 'शृङ्गलमस्य बन्धनं करमे' (५।२।७९) इति
कन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दारुविकारशृङ्गलाप्रायबन्धन-
युक्तस्य करमस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गती' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति
निर्देशाच्च वी । 'अजायतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजस्थाने हरे
विष्णो रघुजे वेधसि स्मरे' इति द्वैमः ॥ (१) ॥*॥ छयति,
छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तम्भच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-
दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचायचि (३।१।१३४) तु
नलोपो न स्यात् ॥*॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ
हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इशुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (तु० आ०
से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो शुक् हस्वश्च' (उ० १।
११२) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अजस्य' ॥

मेदोरघोरणोर्णायुर्मेघवृष्णय षडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
घृन् (उ० ४।१४९) ॥ (१) ॥*॥ उर भ्रमति । 'भ्रमु चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । षोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना शंभुना
रभ्यते । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादक्
॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गती' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेः क्युरुच्च' (उ० ५।१७) इति क्युन् ॥ (३)
॥*॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४)
॥*॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'सृष्टिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ।—
'सृणिवेणिवृष्णिपाणिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥ (६) ॥*॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः'
(तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम्
(७) ॥*॥ सप्त 'मेघस्य' ॥

उष्ट्रोरघ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम्
(१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुञ् ॥*॥ प्रत्ये-
कमैकैकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु चालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चेति ॥ चक्रवक्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मनुष्य (५
२।९४) । 'आसन्वीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ बलय उपसंहाराय संहितः 'छदिरुपधि-' (५।१।१३)
इति ढञ् । बलेरपत्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति
ढग् वा । 'चालेयो गर्दमे पुंसि मृदौ बलिहिते त्रिषु' इति
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास्य शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'रासिबलिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ (३)
॥*॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशूलिक-
लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे
गर्दभो गन्धमिषपि । रासमे, गर्दभी छुद्रजन्तुरोगप्रमेदयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ खं मुखविलमतिशयित-

१—इदं च 'उविस्मिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति सञ्ज्ञा-
स्मरणमूलकम् ॥

मस्य । 'खमुख' (भा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो रक्षो-
न्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासमेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वैदेहकः सार्धवाही नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो व्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥ ७८ ॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७)
तुम् । विदेधि वा । 'दिह उपचवे' (अ० उ० अ०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-
चयो यस्य' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके शृङ्गादेश्यासुतेऽ
च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) सार्धं वह-
न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-
षद्वाणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
संज्ञापूर्वकत्वाद्वाच्यभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे
पुर्याम् (कटे वेदे वाणिक्पये)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भा० आ० से०) ।
'पणतेरिज्यादेव वः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥
(४) ॥*॥ 'वणिक् क्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके
च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।
'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।
१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७)
॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वक्रकयविक्रयाडन्' (४।४।
१३) (८) ॥*॥ अष्टौ 'क्रियविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

कीति ॥ विक्रीणाति । 'डुकीम् द्रव्यविनिमये' (क्र्या०
ड० अ०) । टुच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण
जीवति । 'वक्रकयविक्रयाडन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वक्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्यतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

केति ॥ कीणाति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
क्रमेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन
वक्रादि गृह्यतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)
व्यण् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

१-इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्की-
लिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु
'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव-इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥
'तस्मात् वणिजि साधुः' 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यत् इति
बोध्यम् ॥

मूल्यं वक्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'वापूवस्यज्यतिभ्यो वः' (उ०
३।६) 'वक्रं वळे धने मूल्ये मृतौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ अवक्रीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः—
'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तत्र । ल्युटा बाधात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भा० प० से०) ।
'अनित्यमागमशासनम्' इति न तुम् । 'इगुपधात्किन्' (उ०
४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
डीष् । 'निपूर्वाद्येभ्यो निरी च' इति ङिः । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति डीष् । 'व्यो यलोपः' नेदीर्घः । नीवी-
इत्याह मुकुटः । 'नीवी क्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परि-
पणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्ध्यर्थं प्रयुज्यते ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं
च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-
धनं तस्य' ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भा० आ० अ०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्याहृतम् ।
'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति ।
'फल निष्पत्तौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'फलं जतीफले सस्ये हेतूथे व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां
च ककोले, त्रियज्ञौ तु फली स्मृता) इति विश्वः (मेदिनी) ।
'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च क-
कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदानम्'
इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।
१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२)
॥*॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भा० आ० अ०) ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईयति'
(६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)
च ॥ (३) ॥*॥ निर्भीयते । 'मीद् हिंसायाम्' दि०

१-उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः'
(४।२।२६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २-परिपण आहम्बरः-इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ —३ इतः प्रच्युति परजित्वन्तः पाठः कश्मी-
रपुस्तकस्य अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३१३५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलाबदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

प्विति ॥ उपनिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गे घोः किः' (३१३९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते । 'अ-
सु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३१३९९) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तस्यार्पणम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३११९७) । गुणः (७३।
८४) 'क्रयस्तदर्थे' (६११८२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
एकं 'ग्राहका गृहीयुरिति बुख्यापणे प्रसारितस्य' ॥

क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रयिति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'हृष्टे प्रसारणयोग्यस्य' ॥
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३११९७) ॥ (१)
॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'तव्यत्त-
व्यानीयरः' (३११९६) ॥ (२) ॥*॥ 'अवद्यपण्य-' (३१२।
१०१) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

ह्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

ह्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश-' (३११२५)
इति णिजापुको । भावे ल्युट् (३१३११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति ह्रीकाण्डे बोपालितात् 'प्यासश्रन्थः-' (३।
३१११७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३१३१८) । 'का-
रे सत्यागदस्य' (६१३८७) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिन्
(३१३९४) । 'सत्यादशपथे' (५१४६६) इति डाच् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३१३१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
वृद्धिः । 'खनो घ न' (३१३१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥*॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३१३५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

अमर० ४२

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (भ्वा०
प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमभिव्याप्य । 'आङ्
मर्यादाभिविध्योः' (२१११३) 'नपुंसकात्-' (५१४१०९)
इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः सं-
ख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय-
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्नाश्च । यथा 'विंशतिर्गावः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवचने स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः ।
एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदशेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः
संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव ता-
सां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्'
इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तन्ते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशभ्य एकाद्याः संख्याः
संख्येयगोचराः' इति—इति खोपहानाममाकाव्याख्यायां हेमाचा-
र्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (११४२१) इति सू-
त्रभाष्ये 'किसंबन्धेकत्वे, किसंबन्धिद्वित्वे, किसंबन्धिबहुत्वे' इत्यर्थे
'कस्येकसिम्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-
स्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वन्नावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्र-
योगे द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः
संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—
'आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तन्ते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं
गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्घटाः, विंशति-
र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'ऊनविंशत्यादिकारस्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः ॥
३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्त एकशेषेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां
विंशती, गवां विंशतयः' इति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु भेदविवक्षा-
यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः ।
यथा 'विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतां । 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति
साधुः । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीपु च' इति विश्वः
॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा
'दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः
शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥*॥
'द्रोर्विकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मी-
यतेऽनेन । 'माद् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-
नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो
यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानमेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-
न्माने' (बु० प० से०) । भिदायद् (३।३।१०३) ।—
'अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मय्यतेऽनेन । 'मघ हिंसायाम्' (भ्वा० प०

विकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः ।
यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्याभा-
वेऽपि 'गवां विंशती, गवां विंशतयः' इति मुकुटः ॥ द्वि-
त्वबहुत्वयोर्बर्तमानास्तु विंशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति
हेमचन्द्रः । 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपो-
द्भ्योते नागेशमठेन तु—विंशत्यादयो व्याख्येयः धर्मशक्ता एव ।
धर्मकर्मणोरभेदाच्च व्यक्ती कार्याणि । तयोश्च मेदामेदौ । विंशत्या-
दयः कदाचिद्वेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचि-
दमेदेन 'विंशतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यमेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-
वैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा 'गावो
वनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-
शब्दात् ॥ इयांस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि
प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आ-
रोपेण, इति गृहाण ॥ द्रयादस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्यामे-
देन तद्वत्संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्,
इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवच-
नम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्रव्येकयोः' (१।४।२२)
इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति
द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति
निष्कर्ष उक्तः ॥

से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'माषो व्रीह्यन्तरे
मूर्खे मानत्वगदोषमेदयोः' इति मेदिनी) । कन् (झापि० ५।
४।५) । आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'माषकस्य' ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके ।
सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले
तुल्ये हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति ।
'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
'कर्षो ना कर्षणे मानप्रमेदे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कर्षस्य' ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेमोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु
'सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः' इति क्लीबमाह । 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्षं
सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे काश्चने हरि-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तते स्म ।
'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आग-
मस्यानित्यत्वाभेदः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेमः पले
॥*॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । '—अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति
निपातनाद्गुणाभावः । णिजभावे तु 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति क्तः । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दाहबन्धाय पी-
ठिकायामपीप्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्गृहादा-
रुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)' इति विश्वहैमचन्द्रौ (मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकम् 'तुलायाः' ॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

मेति ॥ भ्रियते । 'भृष् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अ-
कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये
पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे विष्णौ
पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥*॥ (त्रयादेर्वीचान्तात्)
अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकटो भार आचितः ॥८७॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणपोऽशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) टञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) टञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंलिङ्ग—' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । कर्म्यशाकादिके स्यूते व्यवहारे भर्ता धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुल्यमानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं त्वाह—

अस्त्रियामाढकद्रोणो खारी वाहो निकुञ्चकः ॥८८॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढौक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य) । इवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिहृपत्यनिस्त्रिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृषीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाभ्रुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यत्वान्न तुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयते-ऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानमेदे सानावत्युच्चवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्यर्थेन मानीभविताप्रवर्तिकादिग्रहः । 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविका स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तत्तुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहृता । तानेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'परिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रज—' (३।३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥८९॥

अंशेति ॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति स्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशोऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो रूपार्थके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (तु० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुद्धमर्थैरेविभवा अपि ॥९०॥

द्रेति ॥ दुरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये मेषजे रीत्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विहृ लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं ल्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथि—'

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामप्रकृतत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ठञ् ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते । 'रिचिर् वि-
रेचने' (६० उ० अ०) । 'पातुतुदिवचिरिचि-' (उ० ३।७)
इति थक् ।—'वमिकाशि-' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (४) ॥*॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प०
से०) । बाहुलकात् कथन् ॥ (५) ॥*॥ धनति । 'धन
धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु
गोधने विते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वसति,
उष्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'शृत्स्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पयसिवसि-' इत्या-
दिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस
आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखामिजनाधि-
पेषु योके सुरे स्यादसु हाटके च । वृष्टौ वधस्थानधनेषु रत्ने
वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥*॥
हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः'
'कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च'
इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हि-
रण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मान-
मेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥
द्रवति, द्रूयते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काश्चने च
पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दिवं मनति ।
'आ अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'द्युस्त्रं वित्ते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी)
॥ (१०) ॥*॥ अर्ध्यते । 'अर्थ उपयान्वायाम्' (जु० आ०
से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्यते
वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्'
(उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-
धये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ०
प० अ०) । 'रातेर्दे' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे'
इति रुद्रः ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुष निष्कर्षे' (भ्या० प० से०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥*॥ कुरयते । 'कुश सं-
श्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे 'को-
शविशदौ च' इति शमेदः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हेम
च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥*॥ द्वे 'घ-
टिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'राज-

सूय०' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरू-
प्याभ्यामन्यस्य) 'ताभ्यादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते
चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-
योर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आहतरूपस्य
हेमतैप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

गेति ॥ गारुत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२)
॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गारु-
त्मतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥*॥ लोहितमेव ।
'लोहितान्मर्णो' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ पद्ममिव
रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५।४।३४) ॥
(१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्वत्योः' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्वौ भवः । 'द्यु-
द्रभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रबलति । 'बल
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'उवलिति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ०
अ०) । बाहुलकात् कप् । तुक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं स्व-
जातिध्रेष्टे स्यान्मर्णो' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते 'मण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'मणिः

१—तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-
र्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मजातौ मरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्तुरम् ॥ ९४ ॥
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनवमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

श्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णेनम् । घञ् (३।३।१८) । शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्ठु वर्ण्यते वा । 'वर्णं वर्णने' (जु० प० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृयादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । 'कनकं हेमि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तुरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते वा । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'कुल्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥*॥ शातकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) । ('शातकौम्भम्') इति तु स्वामी ॥ (८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् । (४।१।१२३) ढक् । 'यं गर्भं सुष्ठुवे गङ्गा पावकादीसतेजसम् । तदुन्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ विभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ('भर्म स्यात्काञ्चने श्रुतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्तव्यत्वेन । 'कर्तृ दपे' (भ्वा० प० से०) । मङ्गुरादिः (उ० १।४१) । 'कर्तुरं सलिले हेमि कर्तुरः पापरक्षसोः । कर्तुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आलोऽविवक्षितत्वाद्बुद्धिः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । चामी करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्रसंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सन्महतः' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति (ते) । 'काञ्चि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) — पृषोदरादिः (६।३।१०९) — इति मुकु-

टस्तु चिन्त्यः । 'काञ्चि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुजितिर्जा कुश्च' (उ० १।१।४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरस्य नद्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्-' (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धे सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गीणामी । शृङ्गी । कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'श्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाममाला च । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'श्री स्यात्काञ्चिन्मृणाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णे क्लीबमैकेयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) 'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१।४०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिमेदयोः । श्वेना वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां स्पन्दप्रचारयोः । पितले लोहकिंटे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—शृङ्गिहंस्वान्ता च । तथा च बाणः—'वर्षपर्वतसमूहनिवान्तः स्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूर्त राजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कूटयते ॥
'कूट दाहे' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'आर-
कूटोऽन्नियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पित्तलस्य' ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्बं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । 'तमु काङ्क्षायाम्'
(दि० प० से०) । 'अमितम्योर्दार्धश्च' (उ० २।१६) इति
रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'तम्यमिचमां दीर्घश्च'
इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५)
इति, साधु । यद्वा शुल्बयति, शुल्ब्यते, वा । 'शुल्ब माने'
(जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) 'एर-
च्' (३।३।५६) वा । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारं जलसं-
निधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-
त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-
रूप्ये अक्षुते स्म । 'अश्रु व्याप्ता' (स्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन
वरम्, उरु, वा अतिशयने इष्टम् । (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर—'
(६।४।१५७) इत्युरोर्वर । 'वरिष्ठं ताम्रके क्लीबम्' इति टवर्ग-
द्वितीयान्ते रुद्रः । 'वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं तित्तिरौ
ना वरोरुतमयोऽन्नियु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं
शब्दं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां
वृत्तुवृजि—' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्—' (६।३।६७)
इति मुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ।
'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च
पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) तु । 'औदुम्बरं भवेत्ताम्रं फलादां यज्ञशास्त्रिनः'
इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ पद 'ताम्रस्य' ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुह्यते, वा । 'लुह गार्ध्यं' () ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । लयतेऽनेन वा ।
'लुह छेदने' (क्त्वा० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । लुह्यते,
रोहति वा 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्व-
तैजसे' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि 'लोहम्' ॥ (१)
॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'दात्रीशसु—' (३।२।१८२) इति घृन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
'तिज निशाने' (जु० प० से०) । 'तिजेर्दार्धश्च' (उ० ३।१८)

इति क्लृप्तः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं,
यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोऽन्नियु' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो
बोले बले सान्द्रं देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोल-
सिंहकयोरपि । ओण्डपुण्ये च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवना-
यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (४) ॥*॥ कालं च तदयश्च । 'अनोऽमायःसरसाम्—'
(५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा । असुन्
(उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अश्मनः सारः । 'अश्मसारं च
शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'लोहस्य' ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥*॥
शिङ्गयते । 'शिधि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको
लुधूशिङ्गिधानभ्यः' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्गाणं काचपात्रे
च लोहनासिकयोर्मले' इति मेदिनी) ॥*॥ 'सिंहानम्' इति
पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । सिंहमानयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ तस्य लोहस्य मले ॥*॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)
॥*॥ एकं 'सर्वधानूनाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमि इयति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जा-
नपद—' (४।१।४२) इति ङीष् । 'कुशी फालेऽपि वल्गायां
(कुशा, पापिष्ठमतयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)' इति
विश्वः । 'कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योऽक्रमतयोः । कुशी
लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे
गुडे । भस्मनि धूर्ते लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क-
चते । 'कच बन्धने क्षीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) काचयति वा । अच् (३।
१।१३४) । 'काचः क्षिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काचस्य' ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः । यद्वा चपनम् । 'चप शक्नौ' () । प्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे क्षीप्ते पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे घातां तिकादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासल्लक्षितिकङ्कषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ शिवेन सूयते स्म । 'पू प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथी तक्षिण क्षत्रि-याद्वाह्यणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंस्त्रि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति पिथः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पारं ददाति । 'दुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्वलं माहिपं शृङ्गम्

नेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुड शब्दे' (भा० आ० अ०) । 'ऋदोरप' (३।३।५७) गर्वं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'महिषशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'अभ्र गतौ' (भा० प० से०) । कन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ गिरिं जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजनुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलुङ्गयोश्च योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अमति । 'अम गतौ' (भा० प० से०) । वृ-षादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके ह्रीवं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदि-

नी) । 'गिरिजं निरिजाबीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौधीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्त्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽजमञ्ज-नम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौधीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥*॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा यमु-नाया इदम् । तद्वच्छयामलः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सौ-धीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं विनुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आशरणे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥*॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखिग्री-वास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विनुद्यते स्म । 'नुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३। २।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ म-यूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । सादृश्यात् । 'कै शब्दे' (भा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'वृ-त्तिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भा० आ० से०) । बाहुलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ दार्वीं दारुहरिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वी अमेदोपचारात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (२) ॥*॥ तनुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्या-यम् ॥*॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुल्यमित्यपि' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आवर्तन-निष्पन्नस्य रसाञ्जनमेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं ताक्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ ताक्ष्य-शैले भवम् । अमेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्याया-नुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनम्— इति मुकुटः ॥ २—'गिरिजामलम्' इत्येकं नाम—इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पर्यन्तं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धादमनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

नेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (पा२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० पा४।५) ॥*॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनौ' (पा२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (पा४।३४) स्वार्थे ठक् ॥*॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (पा१।६) । 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।—'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ कुलत्थप्रतिकृतिः । 'इवे—' (पा३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'घुपि—' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० पा४।५) घृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तु-त्थविशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥*॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । 'उदन्तनपुंसकेषु पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे—' (पा३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (पा४।३८) ॥ (३) ॥*॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रीतिकायां ध्यायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायांमनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कृत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) । 'पिञ्जरोऽन्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥*॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'पीतनं पीतदादणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमानाभातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तालयति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (बु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।३।५६) । 'तालः कालक्रियामाने हस्तमानहमेदयोः । करास्फोटे करतले हरिताले त्सरावपि' (इति हेमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संक्षिप्ते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले ह्रमान्तरे । वाद्य-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ हरितं वर्णमालाति । 'औतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० पा४।५) । 'हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तौ नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

गैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपवाचाज्याम्' (बु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्थादनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य—' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिती न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पथम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं त्वभ्रकंऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल-ज्ज्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अश्मनो जातम् ॥ (४) ॥*॥ शिलाया जतिव । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

योलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (बु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥*॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥*॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) 'रस-गन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्माकते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूभि चा-सुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संचाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिद्धयोः । कवले पिण्डं तु वेदमैक-देशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे पिण्ड्यलाबुखर्ज्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ गां जलं स्यति । 'बोऽन्त-

१—अत्राह उपसर्गस्य सत्त्वेनानुपसर्गपदषडितसूत्रस्याप्राप्त्या तदुपन्यासो आन्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंज्ञायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूलविमुजादि-त्वात्कः' इति न्याय्येयम् । यद्वा हरितमकृति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यण इति बोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥*॥ 'गोपः' इति स्वामी । गो-
र्ज्जात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।
४) इति कः ॥ (५) ॥*॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस
आखादने' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ गोपे
उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति
स्वामी ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'गन्धरसस्य' 'घोर' इति ख्या-
तस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः केनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति
'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥*॥ (डिण्डीरः) । डादिर्वा
पाठः ॥ (१) ॥*॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥*॥ स्फायते ।
'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'केनमीनां' (उ० ३।३)
इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।—'खर्जादिला-
दूरः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।
'सिन्दूरस्तमेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रो-
चनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'नागं नपुंसकं रज्जे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गकृ-
राचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग (नागदन्तप्रमेदके । 'दे-
हानिलप्रमेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ सिनोति । 'षिष् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । अनित्यत्वात् तुक् । ईस्यति । 'षोऽन्तकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि-
च तवीसं च । स्वार्थं कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥
योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) इति
समासः ॥ (३) ॥*॥ उप्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा०
उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥*॥ 'वर्ध'
इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन्
(उ० २।२७) । ('वर्धः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रज्जवर्जे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'शृष्टृभिर्हि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'रज्जसीसकयोरुपुः'
अमर० ४३

इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने'
(भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) पिचं टौकते । 'टौक
गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । पिचयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४-
८१) वा । 'पिच्छटो नेत्ररोगे स्यात्क्लीबं सीसकरज्जयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रज्जति । 'रणि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रज्जो ना रागे नृत्तरण-
क्षितौ । अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वज्जति ।
'वणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वज्जं
सीसकरज्जयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूञ्जि नीवृदन्तरे' इति
मेदिनी । 'वज्जः कार्पासे वृन्ताके वज्जा जनपदान्तरे । वज्जं
त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वज्जस्य'
'रज्ज' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा ।
मृगवादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठमेदे च कर्षे तूले-
ऽपुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ तूलयति । तूल्यते,
वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इणुपथ-' (३।१
१३५) इति कः । घम् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्रुद्रादा-
रुणि । आकाशेऽथ पिचो न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
'पिचुतूलः' इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'का-
र्पासस्य' 'रुई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस
संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेदम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६)
इत्युम्भः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना
कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निवत् शिखास्य ॥
(३) ॥*॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-
जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्जेः
कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्-'
(२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकु-
सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुसुम्भ-
स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्'
(५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्मा क्षणाभङ्गे मेषकम्बलमेषयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रज्जः' इति पाठः प्रामादिकः । रज्जार्थकथने उद्देश्यताव-
च्छेदकविषययोरैक्येन शाब्दबोधाजनकत्वात् । वार्ताकादिवाचकत्वा-
भावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति च-
न्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फ-
लिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे
मये ना तु मधुद्वमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु यो-
षिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः
कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षौद्रं तु म-
धुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् ।
'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना
आमर-वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिक्थति, सिक्थते,
वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातूतुदिवचिरिविसिचि-
भ्यस्थक्' (उ० १।२।७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मानोहा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१।
३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन ह्रूयते कथ्य-
ते । द्वे (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति
विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु० प०
से०) । अञ् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा
कुत्तिसता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां क्षीप्ति लाति । कः (३।२।
३) । गुह्यते वा । 'गुह्य वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।
३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-
कुर्गयोः स्त्रियाम् । पात्राजने मण्डने चालिङ्गरे वालखेलने'
+'चैला लक्ष्म्या पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति
मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

१-इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्सुत्राग्रासेः । तस्मात्
'कृतो बहुलम्' (वा० ३।१।१२३) इति न्यासे 'सुप्ति' (३।२।४)
इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविषी संप्रसारणिभ्यो ङः' (वा० ३।
२।३) इति ङप्रत्ययो बोध्यः ॥ २-अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने
'इयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्व-
कोष लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण
चलशब्दार्थकचनम् ॥

यवक्षारो यवाभ्रजः ॥ १०८ ॥

पाकयः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्जायते स्म ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'यवक्षारस्य' ॥

अथ खर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ खर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्ना-
दित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चय-
ति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥
(३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मे-
दिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० १।२।३२) । 'रुचको बीज-
पूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वा-
भरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारमेदस्य' 'साजी-
क्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (१) ॥*॥ रोचते । नन्दादिः (३।१।१३४) वंशस्य
रोचना । 'स्याद्वंशरोचना चांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुजन्यस्योपधिविशेषस्य' ॥
शिग्रुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिग्रोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।३।९८)
इति ङः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शो-
भाजनबीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्ष्वम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शका-
दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥
एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

मेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे
पुंस्ति दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव
॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभसः ।
('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्वमन्यां च योषिति' इति रान्ते
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोमामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञा-
पूर्वकलाह्यभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभू-
तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश
इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पञ्चाङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पञ्चाङ्गस्य । 'पञ्चाङ्गं न द्वयोर्भुजं पञ्चके रक्त-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दनमि-
व । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य'
'पतङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्युषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊषति ।
'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां
भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२)
॥*॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' । (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-
मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) । 'तृफश्च'
(उ० १।१०४) इति कलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

श्विति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक्
चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥
अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२)
॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति
वा 'लृञ् छेदने' (त्रया० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०
३।२।१०) इति ङः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३)
॥*॥ जघन्यात् पादाब्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति ङः । 'जघन्यं मेहने
क्रीडे चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चलति 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) 'रदाभ्या-
म्—' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च कर-

णश्च । अम्बष्ठकरणावाही येषां ते । आदिना उमादिग्रहः
॥*॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

श्विति ॥ शूद्रा च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ किरति,
कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२७८) इति मुच् । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति वा ।
'करणं हेतुकर्मणोः । बालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रमेदयोः ।
क्रियामेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेदानेषु च । कायस्थे साधने क्रीडं
पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्या-
च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥*॥
अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४)
इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षलम् । 'अम्बष्ठो
देशभेदेऽपि निप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां
स्यात्पाठायूचिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वैश्याब्राह्मणाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुभयः

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति ।
'उच समवाये' (दि० प० से०) । ऋज्रेन्द्र—(उ० २।२८)
इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्रादुद्रे पुंसि त्रिषू-
त्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥*॥ मग-
ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ठादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।
३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्रजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः
क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-
मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां
साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण्
(२।४।३८) । यद्वा मध्यते, महति वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णा-
दित्यात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्रार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति,
क्षयते, वा । 'क्षद संभृतौ' () । '—शंसि क्षदादिभ्यः—'

(उ० २।९४) इति वृत् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवैधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

मेति ॥ सूयते स्म । 'घृह् प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितबन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्यामु-तेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्म-ण्यां वैश्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

तेति ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्न्याम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करण्यां माहिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याचण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति-चण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमे-कैकं '(संकरविशेषाणाम्)' ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्यण् । 'का-रस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ त्रियां कोलदलौषधौ' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-स्तथा । पञ्चमधर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्योः श्रेणिः सजातिमिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'बहिश्रिभ्यु-' (उ० ४।५१) इति निः । 'श्रेणिः क्रीपुंसयोः पक्षौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

१ 'वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राह्मनाश्च' (१०।११) इति मनुवा-क्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलति 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्सं-बद्धलोकसंहतौ । पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागमेदे स्याद्गुमेदे कुलस-त्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कादसहे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ मालास्यास्ति । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पमस्याः 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मा-लिका सप्तलापुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नवीमेदे पक्षिमेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भकारी कुलथ्यां च पुंसि स्याद्धटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरेक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमाळुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'धूके कुलालः कुकुमे कुम्भ-कारेऽजनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तन्तुल्येन मृदादिना गण्डति वद-नैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तुन् वयति । 'वेन् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्त्यन्ते यस्मिस्तन्त्रम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विद् लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा बध्' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुघ्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुघ्नं छिन्नं वयति । 'वेन्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्'

(४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि' ॥

रक्षाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रक्षेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । रक्ष आजीवोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानि-द्या-' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रकारस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्जि । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'धावु गतिशु-ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) । कृन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रधर्षणोपजीविनः' ॥

पादूकुश्चर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गती' (दि० आ० अ०) । 'णित्कशिपयर्तेः' (उ० १।८५) इति ऊः । पादू करोति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति धी-भोजः । व्यो करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ लोहं करोति । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) । 'व्योकारोऽयस्कारोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडी वंशानली धमति । 'ध्मा शब्दामिसंयो-गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुख्योश्च' (३।२।३०) । इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-दत्ते । 'डुदान्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं करोति । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्व-र्णकारस्य' ॥

स्याच्छास्त्रिकः काम्यविकः

स्येति ॥ शास्त्रः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । '—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्कदेशोऽनित्यः । कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्त्रवादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्वघटनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (जु० प० से०) । अण् (३।२।१) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्षणेति 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । '—युष्टि' (उ० १।१।५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-काङ्क्षिः ॥ (२) ॥*॥ त्वक्षति । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । वृच् (३।१।१३३) । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णो-रदित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रथं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (४) ॥*॥ काष्ठं तक्षति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

ग्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ग्रामस्य तक्षा । 'ग्रामकौटाम्यां च तक्षः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्य-ण् । कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥*॥ नाधीनः । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ एकम् 'कौट-त्वष्टुः' ॥

धुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

धिविति ॥ धुरोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इती-निः ॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१) इति णिच् । प्रत्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंस्त्वि स्यान्नापितान्तावसा-यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि गती' (जु० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'मुष्मुषा' (२।१।४) इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आप्पू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजा-तम्' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसा-तुं शीलमस्य । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । ('अन्तावसायी श्रपचे मुनि-भेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापि-तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्गजकः

नीति ॥ निर्णेजेति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'उपसर्गदसमासे-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । नृ (उ० ३।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानशृहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
श्याहस्तिहस्तपुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-
स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराप्रसरं हरति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्थायं कन्
(शापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । कः (वा० ३।२।५)
वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो
जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे
देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः
(३।२।३) । देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'माद् माने' (जु० आ० अ०) वा ।
'माच्छासतिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । मां याति वा ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-
शुभ्योर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'हृन्' (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

शालालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नटाः

शाथिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
शर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिलूषस्य ऋषेरपत्यम् । अण् (४।१।११४) । 'नटे बिल्वे च

शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वदिनिः' (४।४।१११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४।३।१२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा विभक्तिं स्वाङ्गम् । 'डु भृन्'
(जु० उ० अ०) । 'भृमृदशि-' (उ० ३।१११) इत्यतच् ।—
विदाद्ययो (४।१।१०४) वा । 'यजजोश्च' (२।४।६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तन्न । अबहुवचने वृद्धिप्रस-
ङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट
नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ षट् 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) (१) ॥*॥ कुत्सितं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'अ-
न्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वा । कुशीलं वान्ति
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'बन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-
म्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् ।
ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघ-
ताडघौ शिल्पिनि' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वे-
णोर्विकारः । 'ओरञ्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक्
(४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-
षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शाकुनान् हन्ति ।
'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षि-
णां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

झाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगान्बध्नतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वाधिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥*॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ ग्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा भृतिं करोति । 'तत्करोति-' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥*॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥ वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठक् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कवडिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । भन् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'भतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । 'वर्णो द्विजादीं शुक्लादीं स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पामरानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः भ्रियते येन । 'मृङ्' (तु० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ निकृष्टासीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ्' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ॥ (३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा प्रकृष्टमकृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदति । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छादने' (तु० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेङ् वक्षि कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३) स्वार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा 'क्षुदक्षोदे' (६० उ० अ०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा क्षुदा लक्ष्यते । 'लक आखादने' () । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥*॥ कवर्गद्वितीयादिरपि । 'क्षुल्लकक्षिषु नीचेऽल्पे' इति रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । खुदं लाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥*॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन भ्रियते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' (तु० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्यय-गपकर्वे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्ष-त्वानामुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भृत्योऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति कथप् । 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् । 'द्यचः' (४।१।१२१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुदाभ्यो' वा (४।१।१३१) इति ढक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दंस्यते वा । 'दसि दीप्ता' (तु० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आच' (उ० ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास्य दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (दाश, इति) तालव्यान्त-पक्षे 'दंशेश्व' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चे-व्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृत्वादिभ्यो लुन् (उ० ५।३।५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'किञ्चित्' कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'किञ्चित्' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गती' (दि० प० से०) आमीक्ष्यते (क्र्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रादुहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥*॥ भुङ्क्ते स्वाभ्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराक्षितपरिस्कन्दपरजातपरैषिताः ।

पेति ॥ परेणाक्षितः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिर् ग-
त्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'परेध'
(८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माज्जातः । परपो-
षित्वात् ॥*॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'जि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥
(३) ॥*॥ परैरेधितः संबर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औ-
दासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते स्वपिति । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्षणे च मूर्खे च स्वैरे
चाभाग्रो गिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्यादस्तिजाल्यन्तरे
शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परि-
मार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः—'
(३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे
ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शी-
तोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥
'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ।
उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्र्यान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ०
से०) अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे
पटौ । इमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चतति, चत्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) ।
'मन्दिवाशिमथिचतिचक्काट्टिभ्य उरच् ।' (उ० १।३८) ॥
(२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । पेशं लाति । कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति ।
सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लज् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति ।
णिजन्तः । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटु-
र्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्छीवे
छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थान-
मुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-
रन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुष्कसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
'पतिचण्डिभ्यामालम्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥*॥ ल-
वते । 'लृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।
१३४) 'प्लवः लक्षे लृतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

मेककमेलयोः । कमनिग्रमहीभागे कुलके जलवायसे । जला-
न्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकमिद्यपि' इति हैमः । 'प्लवः स्या-
त्प्लवने मेले मेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च कुलके प्रवणे
पर्कटीद्रुमे । कारण्डवाक्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्' ।
कैवर्तीमुखके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११३)
अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्
॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो
गच्छति, वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥
निषीदति पापमस्मिन् । 'बद्धू विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः खरमेदेऽपि च-
ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अच् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३)
कुत्वे 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ प्रमादेरन्ते वसति ।
'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास—' (६।३।
१८) इत्यलृक् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे ऌञ् (५।३।११७) । 'चा-
ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञायणि चाण्डालः—इत्येके । तत्र ।
'कुलालवदडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' (५।
४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाद्धोके तदभावात्
॥ (९) ॥*॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४) । मूलवि-
भुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानीत्योः' 'पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति
(विश्वे) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'वुक्सी—वुक्-
स'—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-
लस्य' ॥

मेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयश्च म्लेच्छजातयश्चण्डालमेदाः ।
यन्तु—म्लेच्छशब्दाच्चाः—इति मुकुटः । तत्र । जातिपद-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।
१३५) इति कः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्वासावदश्च । 'किरातो
म्लेच्छमेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यणू' (३।२।२) सूत्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-
काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन'
इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादर्ण
नापित्वाजेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चाण्डालाः' इत्येव
रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-
यञ् बोध्यः । छान्दसा अपि कचिद्धोके 'सन्धिः' इत्यादय इव
प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

कुहनीदुर्गयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३।२।३) । 'शवरो म्लेच्छमेवे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पोलति 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरमेदाः । 'गोमांसमक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि । 'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते ॥' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्याधधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृगवधे-नाजीवति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृग-य्वाद्यध' (उ० १।३७) इति कः । 'मृगयुः पुंसि गोमा-यौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गाध्यै' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति ढकम् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (५) ॥*॥ भषति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥*॥ श्वयति । 'श्व ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।५९) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'कुकुरस्तु शुनि श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ सप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अवर्त्यते । 'अर्कं स्वप्ने' (तु० प० से०) । अवर्त्यते वा । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।

अमर० ४४

घम् (३।३।१९) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'अल-र्को धवलार्कं स्यायोगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ष्यन्तः । अनित्यत्वान्न नुम् । कः (३।२।१०२) ॥*॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकहुर्मृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'श्व गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जञ्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकहुक्षिषु खले श्वानाखेटशुनोः पु-मान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मृगयायां कुशलः ॥*॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुल-कादमः । ('सरमा कुकुरीदेवशून्योः स्याद्राक्षसीमिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शून्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषक्षरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेघशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ मृगा व्यध्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ आखिद्यतेऽत्र । 'खिट् त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेष्टणे' (तु० आ० से०) । 'परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणाखल्लुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

वेति ॥ दक्षिणेऽरुरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्मस्य । 'दक्षिणे-र्मा लुब्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणाव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटनरमलिम्लुचाः ।

जाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (तु० प० से०) ।

‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । चुरा
शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चौरः पाटव-
रेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि
‘चौरः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ।
‘ऐकारादिकच् चौरैः’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
स्तेनयति । ‘स्तेन चौर्ये’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ दस्यति । ‘दस्य उपक्षये’ (दि० प०
से०) । ‘-जनिमनिदसिभ्यो युः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासि-
कयोः’ इत्युक्तत्वाच्चानः (७।१।११) । ‘दस्युर्ध्वरे रिपौ पुंसि’
इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तत् करोति ‘किंयत्तद्व-
हुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्वहतोः करपत्योः’ (ग०
६।१।१५७) इति सुट्त्लोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष
स्तेये’ (क्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥
प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) ।
‘मुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आ-
स्कन्तुं शीलमस्य । ‘स्कन्दिर् गत्यादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘मुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयंश्चरति ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ ‘चौर-
जीर्णपटयोः पटश्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥
वस्यते । ‘मल धारणे’ भ्वा० आ० से० । इन् (उ० ४।
११८) । मलिं घृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । ‘मलिम्लुचो
मांसमेवे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१०) ॥*॥ दश ‘चौरस्य’ ॥

चौरिका स्तेन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोश्चादित्वात्
(५।१।१३३) चुम् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा ।
‘स्तेनाद्यल्लोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग-
विभागात् ण्यम् ॥ (२) ॥*॥ (यञलोपौ) ॥ (४) ॥*॥
चौरस्य कर्म ण्यम् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ ‘स्तेयं स्तेन्यं
च चौर्यं स्याच्चौरिकाचौरिके क्रियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘चौरकर्मणः’ ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लुविति ॥ लुप्यते । ‘लुपु छेदने’ (तु० उ० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१५९) ॥*॥ लुप्तः इति ‘लोप्त्रम्’ अपि ।
‘लोप्त्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ तस्य चौरस्य
घनम् ॥*॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्सूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितस्यते । ‘तसि अलंकारे’ (चु० प० से०) ।
घम् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति वीर्धः ।
‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च
विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘मृगादिबन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूट-
यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मृगादिबन्धनयन्त्रस्य’ ॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भागुरि-’
इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो बध्यतेऽनया । ‘बन्ध ब-
न्धने’ (क्वा० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (२) ॥*॥—वातेर्भद्रादित्वाद्वाण् शुक् चागमः—
इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’ (चु०
प० से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४)
वा ‘रज्जुः शुल्वा वराटो ना’ इति रत्नकोषात्क्यपि । ‘शुल्वं
ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
स्वामी तु—‘सुम्यं वटाकरः’—इति पठति । सु पूजितं
मीयते । ‘मीङ्गल्याम्’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।४६) ।
बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (२) ॥*॥ सृज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१५) चात्सलोपः ॥—सृजेः कुरसु-
गागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेण्यां गुणे
योषित्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति । ‘वट वेष्टने’
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।
४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः ।
‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याच्चयमोधकपर्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) अ-
दन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ
सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंख्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु ।
शुक्रादावपि वट्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्धाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाध्यते, अनेन वा । ‘घट संघाते’ (भ्वा०
उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥
घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः कृपात् । सलिलमुद्धाह्यतेऽ-
नेन ॥*॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा चापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । ‘वेम् तन्तुसंताने’ (भ्वा० उ०
अ०) ‘वेमः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥ (१)
॥*॥ वपनम् । ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) । घम् (३।३।१८) ।
वापस्य दण्डः ॥*॥ ‘चापदण्डः’ इति कश्चित् पाठः । तत्र

वेनो भावे घञ् । 'आतो युक्' (७।३।३३) । वायस्य दण्डः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रव्युत्तिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) अ-
दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'षिवु
तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविसूच्योष्टेरु च' (उ० ४।
१६३) चात् कित् घृन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिग्रन्थे
तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नरि पुंस्ति ॥*॥
तन्त्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥*॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-
तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्युत्तिः स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' घुरादिः । 'अच इः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्ट उक्तिः । वेमः 'ऊतियुति-'
(३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पिबति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (चु० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दारुणा
वाथ वज्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुत्तलिकादि ॥*॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य' ॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) 'इतीत्वम्' ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् वा । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धिः ॥*॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतदवध्योश्च' (४।२।१२४) इति तुन् । आदिवृद्धिः
(७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिमे-
दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।
९५) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात्पु-
त्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यावत्तुलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शैल-
वृक्षप्रमेदयोः' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठ-
मृच्छिलादिकृता ॥*॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वल् (३।१।१३३) ।
'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पेटा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वाच्च जुम् ॥*॥ 'पीडा' इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मज्जति, अत्र वा । 'ड
मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्जेजुम् च' (उ० ४।७७)
इत्यूषन् । यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्त्या-
त्पूर्वो वा जुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः'
'पेटी' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'शायी' इति
ख्यातायाः । अन्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥
अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमथ' (३।२।
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च विहाय्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥*॥
मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥*॥ भारस्य
यष्टिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'का-
वडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लबि अवलंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ संसतेऽस्मात् । 'लंसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
'लंसेः शिः कुट् किच्च' (उ० ५।१६) इति यत्, घातोः
शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अङ्गादिः
(उ० ४।१।१२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । क-
च्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगमेदे मृद-
न्तरे' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्यस्य' ॥

अथ पादुका ।

पादूरुपानत्स्त्री

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपद्यतेः' (उ० १।८५) इत्युः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनह्यते, पाद-
मुपनह्यति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'किप् च' (३।२।७६) इति वा
किप् । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपद-

१—ण्वलि वृद्धावपि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावादत्रास्य
लेखोपयोगो दुर्ज्ञानः ।

१—आद्ये तु 'अन्त्यात्पूर्वो मस्जेजिन्' इति पाठः । अयं तु
सिद्धान्तकौमुदीस्यः ॥

सर्वा-’ (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विस्तृत-
पादत्राणस्य’ ॥

नध्री वर्धनी वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नष्टतेऽनया । ‘णह् बन्धने’ (दि० उ० अ०) ।
‘वार्धनी-’ (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । ‘वृधु
वर्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वृधिवपिभ्यां रन्’ (उ० २।
२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ त्रियते-
ऽनया । ‘वृध् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘वृन्धित्’ (उ० ३।
१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चर्ममयरज्जोः’ ॥

अभ्वादेस्ताडनी कशा ।

अभ्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । ‘तड आघाते’ (जु० प०
से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । ‘कश
शब्दे’ () । ‘कश गतिशासनयोः’ (अ० आ० से०)
वा । अनित्यो जुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आ-
दिना उष्ट्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् ‘प्रतोदस्य’ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥३१॥

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इ-
त्यण् । ‘टिङ्गा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । ‘कुलालादिभ्यो वुन्’ (४।३।
११८) ‘चाण्डालिका किनरायामुमायामोषधीभिदि’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । ‘कडि मदे’ (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—‘कडिकपि-’—इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ ‘कटो-
लवीणा’ इति पाठे तु कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कपिमडि-’ (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चाण्डालिकायाः’
‘किंगरि’ इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेवणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो बाणमेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया ‘इष गतौ’ (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुवर्णतुलायाः’ ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । ‘शण दाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
कर्तरि-’ (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकाणः । ‘पुंसि’ स्यात्, शाणो
मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । ‘कष हिंसायाम्’

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु कशेरनिदिक्ताङ्गीकारादर्थमिदम् । २—
‘पुंसि स्यात्’ इत्यस्य स्वयमपि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छेषत्वेनैव
व्याख्यातत्वेनात्र लेखोऽनुचित इव भाति ॥

(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽत्र ।
‘गोचर-’ (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्र कषेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘निकषः
शाणफलके (निकषा यातुमातरि)’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य’ ।
खज्रादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये ॥

वृध्नः पञ्चगरशुः

व्रिति ॥ वृध्यतेऽनेन । ‘ओ व्रधू छेदने’ (तु० प० से०)
‘करणाधि-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव
परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य’ ॥—
लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

एषीति ॥ इष्यते । ‘इष गत्यादौ’ (दि० प० से०) ।
‘कृवादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।३।५) ॥*॥ ‘ईषिका’ इति पाठे
इष्यते । ईषति वा । ‘ईष उच्छे’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । ‘तूल निष्कर्षे’ (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘वीरणादि-
शलाकायाः’ ॥

तेजसावर्तनी मूषा

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् ‘वृत्तु
वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (१) ॥*॥ मूषति । ‘मूष स्तेये’ (भ्वा० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ‘मुष स्तेये’ (क्र्या०
प० से०) इत्यस्मात् मिदात्यङि (३।३।१०४) हस्वादिरपि हस्वा
मूषा मूषी गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । ‘मूषा त्वावर्तनी
मूषी’ इति शब्दार्णवः । यत्तु—‘मुष स्तेये’ (क्र्या० प० से०)
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि ‘अन्ये-
षामपि-’ (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तत्र । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्त्वेन ‘अन्ये-
षामपि-’ इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूषायाः’ ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

मेति ॥ भस्यतेऽनया । ‘भस धीसौ’ (जु० प० से०)
‘हुयामाश्रुमसिभ्यश्चन्’ (उ० ४।१।६८) । ‘तितुत्र-’ (७।२।
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणा प्र-
सीव्यते । ‘विषु तन्तुसंताने’ (दि० प० से०) । ‘कृवादिभ्यो
वुन्’ (उ० ५।३।५) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अग्निज्वलनार्थस्य’ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोविति ॥ आस्फोव्यतेऽनया । ‘स्फुट मेदने’ जु-
रादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटय-
तीति ‘लास्फोटनी’ । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-
कुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

‘वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुक्तादिवेधिन्याः’ ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्तति । ‘कृती छेदने’ (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा कर्तनम् । घञ् (३।३।१८) । कर्त राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कर्तर्याः’ ॥

वृक्षादनी वृक्षमेदी

व्रिति ॥ वृक्षमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृत्यल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं मेतुं शीलमस्य । ‘भिदिर् विदारणे’ (६० उ० अ०) ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठतनूकरण-साधनस्य’ ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टिति ॥ टङ्कयति । ‘टकि बन्धने’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । ‘टम्’ इति शब्दं कायति वा । ‘क शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘सुपि-’ (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । ‘दृ विदारणे’ (क्या० प० से०) । ण्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पाषाणदारणार्थस्य घनमेदस्य’ ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रिति ॥ ‘क’ इति कचति ‘कच शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘(क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्य-तरौ पुमान्’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा पतति । ‘पल्ल पतने’ (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य’ ‘करोत’ इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रमेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयति, ऋच्छति वा । ‘ऋ गतौ’ (तु०, भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भिदादौ (३।३।१०४) ‘आरा शक्याम्’ इति पाठात् साधुः । ‘(आरा चर्मप्रमेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्चरे’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणः प्रमेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चर्मखण्ड-नार्थस्य शस्त्रमेदस्य’ ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना कर्मिः बहुमीहिर्वा । ‘सर्वतोऽकिञ्च-र्यात्-’ (ग० ४।१।४५) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीप् ।—‘ग्रीष्मजाल्मसूर्मी-’ इति मप्रत्यये श्रृङ्गादेशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—‘सूर्मी तालव्यादिः’—इत्यप्य-युक्तम् ‘सूर्य्य छविरामिव’ इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥

तिष्ठति । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ (खा० प० अ०) । ‘राज्ञासाक्षा-स्थूणा-’ (उ० ३।१५) इति साधुः । ‘स्थूणा सूर्यां स्वप्ने रुगन्तरे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘लोहप्रतिमायाः’ ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । ‘शील समाधौ’ (भ्वा० प० से०) । शल्यते वा । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्वप्नशिल्प-’ (उ० ३।२८) इति साधुः । ‘शिल्पं सुवे क्रियादिके’ इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टि-मेदमिषा । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् ‘क-लाकौशल्यादिकर्मणः’ ॥

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । ‘माद् माने’ (अ० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिविम्बं यस्य । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिमीयतेऽनया । ‘आतथ्योपसर्गे’ (३।३।१०६) । इत्यद् । ‘(प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि’ इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रतियात्यतेऽनया । ‘यत् निकारोपस्कारयोः’ (चुरादिः) ‘ण्यासभ्रन्यः-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । ‘अर्च्य पूजयाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥*॥ प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते । ‘डुधान्’ (तु० उ० अ०) । ‘उपसर्गे षोः किः’ (३।३।९२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘प्रतिमायाः’ ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते नाम्नी । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ३६ साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । ‘सम वैकृत्ये’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । ‘नौबयो-’ (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति । ‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इति कञ्किनौ वैसश्च । ‘दृग्दृश-वतुषु’ (६।३।८९) ‘दृक्षे च’ (वा० ६।३।८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः ।

तस्मात् ‘समानान्यथोश्च’ (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥

२—‘दृग्दृशवतुषु’ (६।३।८९) इत्यत्र ‘दृक्षे च’ इति वार्तिक-लादनुक्तोऽपि कसः कल्प्यते—इति ‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इत्यत्र माध्यप्रदीपोद्घोतकृत् ॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारेण वर्तते ।
'बोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि' (६।३।८४) इति
सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

नमसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशव-
चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा
कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतथोप-
सर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुं-
लिङ्गः सदृशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते ।
'काश्ट वीर्यौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'संकाशः सदृशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां
काशते । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति वीर्यः । 'नीका-
शो निबभे तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-
भूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, इति ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५।१।१००) ।
कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१)
॥*॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) ।
'आतथोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ त्रियन्ते
कर्मकरा अनया । 'भृन् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां
समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृतौ'
(३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिञ्चपि ॥ (४) ॥*॥ त्रियते-
ऽनेन । 'डुधृब्' (जु० उ० अ०) 'भृन्' (भ्वा० उ० अ०) वा ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वी ग-
त्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।
१५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् ॥ (७) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ।
'(भरणी धोषके ऋक्षे) भरणं वेतने भृतौ' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म-'
(४।४।९१) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वस्त्रे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते अनेन वा । 'विश प्रवे-
शने' (जु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते ।
'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि-' (३।३।
११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे

गृह्ये । कथ्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने' (इति मेदि-
नी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद्धरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसञ्जेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कथ्यमद्येऽपि

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रे शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'आतथोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुरा चषकमद्ययोः' ।
पुंलिङ्गद्विवेशे स्यात् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलिनो
बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हलत्यङ्गम् । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-
स्यतेऽनया वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'हालः
सातवाहनपायिंवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ॥
(३) ॥*॥ परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्लिप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणाल-
योऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । ग-
न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥
प्रसीदति स्म । 'षद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्य-
र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२)
इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसञ्जा स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ ई कामं राति 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८)
॥*॥ कुत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽन्वि' (६।३।१०१) । कदम्बरं
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआयञ्च (५।२।१२७) । तस्येयम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तत्र
जातः' (४।३।५३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।
३) । 'गौरादिः' (४।१।४१) । 'कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्य-
मेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'परिस्रुता' ।
यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'परिस्रुता स्त्री वारुण्यां स्यन्ने स्यादभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यत्यनया । 'मदी
हर्षे' (दि० प० से०) । 'इषिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इ-
त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कथ्यते अनेन वा । 'कश
शब्दे' () बाहुलकायः । 'मद्याश्वमध्ययोः कथ्यम्'
इति रन्तिदेवः । 'कथ्यलिषु कशार्हे स्यात्क्रीबं मद्याश्वमद्य-
योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ माद्यन्त्यनेन ।
'गदमदचर-' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'मद्यसामान्यस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।

कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१)

॥*॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

श्रिति ॥ श्रुन्यते । 'श्रुन गतौ' (तु० प० से०) । 'जम-
न्ताडः' (उ० १।११२) । 'शुण्डा पानगृहे मता । (अप्य-
म्बुहस्तिनी वेत्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । 'शु-
ण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नालिन्यां वारयो-
षायां शुण्डसु मदनिर्गरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पिब-
न्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'अधिकरणे ल्युट्'
(३।३।११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासवो माधवको मधु माद्वीकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥*॥ मधु-
ना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४।३।११८) ॥
(२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये
ना तु मधुद्वये । वसन्तदैत्यभिषेक्रे स्याज्जीवन्यां तु योषिति'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ मृद्वीका द्राक्षा । तस्या वि-
कारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः'
(४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥*॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पठन्ति । तत्र पृषोदरादित्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः क्लीबमि-
त्यर्थः ॥*॥ चलारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी
तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् ।
'नद्यादिभ्यो ङक्' (४।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ आसूयते ।
'वुञ् अमिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ शेरतेऽनेन । 'शीढो धुक्-' (उ० २।३८) अर्धर्चादिः
(२।४।३१) । 'पुनपुंसकयोर्दारुजीवानुस्थानुशीधवः' इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पकैरपकैरासवो
भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः ।
तथापि मेदमनादल्लोकम् ॥*॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिज-
न्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेधति । 'मिमिदा मेहने' (दि० प० से०) ।
'वुञ् कृवादिभ्यः-' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥*॥ मृशं गलति,
मैल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्लगन्तादच्
(३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३)
इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्वये । मेदके पिष्टमये च' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुराकल्कस्य' ॥

१ कर्तव्यचोऽप्राप्त्या स्तिन्यमिदम् ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुघान्' (तु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं
स्यादभिषवे तथा संधत्वेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अभिषूयते । 'बुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः ज्ञाने
मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'आम्नादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नम्रहः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा० प० से०) ।
'उल्बादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा ।
'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ हानम्,
ह्रयते वा । 'हेञ्' (भ्वा० उ० अ०) संपदादि किप् (वा०
३।३।१०८) । नम्रस्य ह्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृत-
सुरावीजस्य' ॥ —मत्तनमकृताहानस्य—इत्यन्ये ॥

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारेण क्रियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः—' इति
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुरा-
मण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(१) ॥*॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पानार्थायाः समायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'चषकोऽस्त्री सुरापाने मद्यमयप्रमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्त्रियते 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वुञ्
कृवादिभ्यः' (उ० ५।३५) । 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनो-
र्मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं
वा नानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ अनुतर्षणम् ।
अनेन वा । 'अतृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे
(३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥*॥ घञि (३।
३।१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति
भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चलारि 'मद्य-
पानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'राक्षोपः' (६।४।
२१) । 'धूर्तो तु खण्डलवणे धतूरे ना विटे त्रिषु' (इति मे-
दिनी) । 'घातः' इति पाठे धावनम् । 'धाधु गतौ' (भ्वा०

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः ।
 वा धावनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
 १०३) । यद्वा धा धावनेनार्तिः ॥ (१) ॥*॥ अक्षैर्दोष्यति ।
 'द्युपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने'
 (जु० प० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । कितं वायति ।
 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
 गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वधके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
 ॥*॥ अक्षेष्टु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४०) इति स-
 मासः ॥ (४) ॥*॥ धृतं करोति । क्तिप् । (३।२।७६) ॥
 (५) ॥*॥ पक्ष 'धृतकृतः' ॥

स्थुर्लङ्गकाः प्रतिभुवः

स्थुरिति ॥ लज्जते स्म । 'ओलस्जी व्रीडे' (जु० आ०
 से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७९) इति कः । स्वार्थे कन्
 (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
 क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अण्णादौ प्रतिनिधि-
 भूतस्य' 'आमिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका धृतकारकाः ।

सेति ॥ सभाधृतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । प्रीत्यादित्वात्
 (५।२।११६) ठन् । 'सभाधृतं सभागृहम्' इति रुद्रः ॥
 (१) ॥*॥ धृतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् ।
 (ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु धृतस्य कारकः ॥
 (२) ॥*॥ द्वे 'ये धृतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

धृतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

धिति ॥ देवनम् । 'दिबु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
 भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
 सन्त्यस्याम् । मनुप् (५।२।९४) । लोकात्स्नीलम् ॥ (२)
 ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
 'कैतवं तु छले धृते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
 ॥ (३) ॥*॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।२।
 १२७) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'धृतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेष्टु ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
 से०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥
 (१) ॥*॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लह् आदाने' (भ्वा० आ०
 से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः 'हलश्च' (३।३।
 १२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकलाञ्छ वृद्धिः । गृह्यते वा ।
 'अक्षेष्टु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धृते
 लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प०
 से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्पशकटव्यवहा-

रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्वे विनीतकतरावपि । चक्रे
 कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
 (१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
 ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीवाक्रीडयोरपि । अक्षेष्टु
 देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पश
 बन्धे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२)
 वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्ताश्रयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीष्' (भ्वा० उ०
 अ०) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
 'शारीणां समन्ताश्रयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
 याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अ-
 ष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टापदी च-
 न्द्रमल्लयां शरमे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
 शारीणां फलं पटः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिला-
 भयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
 पटस्य' द्वे ॥

प्राणिधृतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं धृतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
 न्तेऽत्र । 'हेम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
 इति घः । बाहुलाभात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धृतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
 तादृम्यादन्यतो वृत्तावृत्त्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
 मार्दजिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे
 पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादृम्यास्योगवशात्तेषामन्यतो-
 ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे चोदनीयाः ।
 यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्', इत्यादि । येऽप्य-
 यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-
 च्छूद्रादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्यादिना जीवि लिङ्गान्तरे
 क्लीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीवचेलवंशोद्भवधर्महीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकुमा-
 रश्रीकीर्तिसिंहाश्रया श्रीमहोजिषीक्षितात्मजश्रीमानुजी-
 षीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्वितीयः
 काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥
श्रीमदमरसिंहविरचितः
अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंप्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादां येषां तानि । तेषां संप्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका-इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य मेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यद्विशेष्यं संख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्ग-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धम् । 'धनगणं लब्धम्' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलक्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सामान्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महामिलाषस्य' ॥

अमर० ४५

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-त्वाविवक्षणाच्च हृद्भावः ॥*॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचा-यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा 'एरजण्यन्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० ५० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यज्ञासीत् । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'निनदीभ्याम्—' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानेन जयति । 'तेन वीव्यति—' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'परच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन वीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तज्ज । उक्कसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ ग्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लालि । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेषदर्शयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च मुकुते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजयाम्' (वु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ष्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेहविषयस्य', 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥

दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्थुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्थुरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याद्वादादिनि वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥*॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घम् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ बहु प्रवदति । 'त्रे दाहः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातुकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतुकन् वृद्धिश्च (उ० १।

७९) । 'जैवातुकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोऽग्निषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मनुप् (५।२।९४) 'तसौ मलयै' (१।४।१९) इति भत्वात् ऋवम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रविद् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च कप् । (५।४।१५३) । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ शास्त्रं वेति । 'सत्स्-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' इति मेदिनी । करणेश्वरति । 'वरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारीका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तज्ज । दैवादिकत्वाच्छथनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकुर्वते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुःस्थितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उन्नतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युन्नतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

१—वाणिरम्बु । 'भ्यूतो मूष्ये सरस्वत्याम्' इति हैमादिकोषेषु 'यदाग्निसद्वाग्निनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु केशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारी

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ क्षीघ्रायै च' (भ्वा० आ० से०) । 'दक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य विन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्गतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूति-काष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वा-शयस्य' ॥

सुकलो दातृभोकरि ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषडुः-' (३।३।१२६) इति खल् । बोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्तोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'क्षिप् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असजि । 'षज सजे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टासावर्थ्यम् । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद् उद्योगं, सवति । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा 'पुम् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणभावः । किपि (३।२।७६) । आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्वा-दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि त-त्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा० कः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'वक्षिडः ख्याय्' (२।४।५४) वा । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विद् क्लामे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । कः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति कः ॥ (५) ॥*॥ व्यभ्रावि । 'श्रु ध्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

विविति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नात्रि चिह्नं च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमन्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आल्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' वा० (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो व-नवतीभ्यां तु वरेष्वां सलकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आप्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति कः । धृ-बोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीक्षिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नेश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्वेषा-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाब्धे स्वा-मिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा-तेर्दतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिमवति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७७) इति किप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीम् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'ना-यको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रमवति । 'वि-प्रसंभ्यः-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवर्हति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिविन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्हिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋदिरस्य ।—‘ऋधु वृधौ’ (खा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । ‘ऋधु वृधौ’ (खा० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिसंपन्नस्य’ ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्याद्भ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । ‘पृह व्यायामे’ (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः, (३।४।७२) । ‘व्यापृतस्तस्मिन् युवा’ इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । ‘अगारान्तादृन्’ (४।४।७०) । अस्मि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । ‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । ‘अत्यादयः—’ (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य—‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि क्प्रत्ययास्मरणात् । ‘उपाधिर्बर्मन्विन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुटुम्बव्यापृतस्य’ ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सौन्दर्योपेतस्य’ ॥

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । ‘वृन् वरणे’ (खा० उ० से०) । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥*॥ ‘निर्धार्यः’ इति पाठे ‘वृन् वरणे’ (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्’ । तत्संपदा संपतन् उद्यमं । कुर्वन् ‘संयुक्तः’ इति वा पाठः ॥*॥ एकं ‘निःशङ्ककार्यकर्तुः’ ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ ‘मू’ इति कायति । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते वध्यते वाग्यस्य । ‘मूह् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । ‘धातोः’ इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्मीनेषु,’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूकस्य’ ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अवेति ॥ जवति । ‘जुः’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तविग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां लचोऽसंबन्धात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । ‘मनोजवपितृसधर्माणः’ इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—‘मनोजवसः’ वमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । ‘भा वीसौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पितृसमस्य’ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । ‘कुक आदाने’ (भ्या० आ० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । ‘कूश् शब्दे’ (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भूः कीर्तिभूमिः इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति ‘सुपि—’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सत्कारपूर्वं कन्यादातुः’ ॥

लक्ष्मीवाङ्मलमणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मनुष्यः (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्म्या अच्’ (ग० ५।२।१००) इति ‘पामादित्वाच्चः’ अत्वंच । ‘लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंस्ति स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । अयं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे ‘श्रीलः’ इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मनुष्यं (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘श्रीमतः’ ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निहति स्म । ‘स्निह प्रीतौ’ (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । ‘वा वृह—’ (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः’ (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिभेदपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । ‘वत्सांसाभ्याम्—’ (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ॥

स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ ‘स्पृहियहि—’ (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४।४।६९) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंसुः । सः । स्त्रि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सूरमते । ‘सौ रमेः को दमेः पूर्वपदस्य च वीर्धः’ (उ० ५।१४) । यत्तु—‘तातपलितसूरताः’ इति रमेः

१—‘मनोजवः’ सान्तोऽपि । ‘मनोजवसः’ इति पीगृपन्यास्या ॥

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्या-
दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अ-
पगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च बाध्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ स्वेनेरितुं
शीलमस्य । 'इर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुप्यजातौ—'
(३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेणिणोः' (भ्वा० ६।१।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽमिलाषो यस्य ॥ (४)
॥*॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमात् । 'निरादयः—' (वा० २।
२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवाक्ताथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि ।
'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष—' (५।
४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीत-
म् । तन्त्र । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥*॥
परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥*॥ नाथो-
ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निम्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।
१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥*॥
न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्र्या० उ० से०) । 'पदास्त्रि—' (३।१।११९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निम्नके छेके' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवमिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुना-
ति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्बहुष्वज्विधा-
नम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । क्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । क्रियां 'बहु-
करी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्त्र । टापवाद्दत्वेनाज्विधानात् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रधिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

आत्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्मः ।—धूमवन् मः—इति शु-
कुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।४।५) इति सूत्रे जले-
रग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वा-
च्च । 'आत्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्यं कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किंति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽकर्मण्यमू-
र्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मिणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तमी' (२।१।४०)
इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियायै अलं
समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परवलि-
ङ्गनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कार्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । क्रियां कार्मा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

मेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ क-
चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥
कर्म करोति । 'कर्मणि भूतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१)
॥*॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अभूतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥
'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपञ्जातो मृतजातः

अपेति ॥ अपङ्कष्टं जातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते जातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिष्य जातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामसि । 'क्षेपे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु 'शाष्कलः' इति पाठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्दृष्टमाशोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिष्टिताक्षिनि' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाक्षिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशानायितः ।

बिभति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । 'वसतिक्षुधोः-' (७।२।५२) इतीदृ ॥ (२) ॥*॥ अभुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुब्धस्नोर्धस्तु' (२।४। ३७) । 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अशनत्येच्छ । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

पराश्वः परपिण्डावः

पेति ॥ परस्याश्वम् । पराश्वं नित्यमस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदस्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥*॥ द्वे 'पराश्वजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्सरोऽश्वरः ॥ २० ॥

सेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्तु अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् कः (३।४। ७२) । 'दिबोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रक्षितः । 'उदराहुगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उमौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्त्रोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मंभरि' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('यमः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिंभरिः ॥ (२)

॥*॥ द्वे 'स्त्रोदरपूरकस्य' ॥

सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी

सेति ॥ सर्वेषामङ्गानि । सर्वाङ्गानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वाङ्ग-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वाङ्गानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णाङ्गभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक

प्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति कृः ॥ (१) ॥*॥ 'लुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्वे' (दि० प० से०) । 'गत्यर्थो-' (३।४।७२) इति कः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लषपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'मित्रषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृषोर्नजिड्' (३।२। १७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुपृ छेदे' (तु० उ० अ०) 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ मृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्वे' (दि० प० से०) । 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तन्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सो-न्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्ग-त्वान्मनेर्धन् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मरी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलङ्कृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अधीति ॥ न व्यनायि । 'णीम् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'समुद्धतं समुद्गीर्णेऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१—तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।२।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।२।२३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वशरः—इति मुकुटः ॥

मत्से शौण्डोत्कटक्षीवाः

मेति ॥ मायति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः कः 'न व्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानलम् ॥ (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे मवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्से च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्रतः कट आवरण-मावारको वास्य । यद्वा उद्रतमद्वृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्ये 'संप्रो-दश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्त्रीव्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) । 'अनुपस-र्गात्-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा । 'कामुकः कमनेऽशो-कपादपे चातिमुक्ते' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङ्यभावे च लुच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'न-भिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि कामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभि-कः कामुके कूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदासेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मे-दिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङ्यन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रयः ॥ २४ ॥

धीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'ईषति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृ-त्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्य-र्था-' (३।४।७२) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (३) ॥*॥ आश्रयति । 'श्रु भ्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचायच् (३।१।१३४) । 'आश्रयो वचनस्थिते । प्र-तिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रवृ-त्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वक्ष्यः प्रणेयः

वेति ॥ वक्ष्यमधीनत्वं गतः । 'वक्षं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वक्षमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रभिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृम् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'भीम्' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु निभृ-ते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुनात्म्ये विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममध्यायि गुणैः । 'भ्रिम् सेवा-याम्' (भ्वा० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

धिति ॥ धृष्णोति स्म । 'निभृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'धृषिष्यसी-' (७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेयं' इति नजिड् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति कः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमया-सीद्वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्लज्जस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आत-श्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेवशालिनी प्र-तिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

धीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्मयेनाश्चर्ये-णान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो वैर्य यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्ये' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

त्रक्षौ भीरुमीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति कः ॥ (१) ॥*॥ निमे-ति । 'निमी भये' (जु० प० अ०) । 'मियः कुरुकुनौ' (३।२।१७४) । 'कुरुकपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुवर्ते' ॥

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य' ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आशः शप्ति इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसमिक्षः-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थमासीच्छोः' ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि-' (७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

अञ्जालुः अञ्जया युक्ते

अञ्जेति ॥ अञ्जयति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अञ्जालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । 'आलुच्' (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिण्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जाशीलस्य' ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुल्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'वृवन्धोरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवादयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशीलस्य' ॥

शरारुर्धातुको हिंसः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ इन्ति । 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (क० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । 'हिंसा काकादनीमांसयोः स्त्रियां स्याद्धातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृन्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गकन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तृप्तिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भृषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) । इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) चाङ्गुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिमुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'त्रसि-गृधि-' (३।२।१४०) इति कृः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकरणशीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदनशीलः । 'मिमिदा छेदने' (भ्वा० आ० से०) । 'भजभास-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निबिडस्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदनशीलः । 'विदिमिदि-' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कषलस-' (३।२।१४३) इति चिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१-३६ च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । माष्ये तु 'भुव इदमिति वेदश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्मृत्यो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'द्यु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इष्णुश्रि-' (३१२।१६३) इति कर्प् 'हृष्य-' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सृष्य-' (३१२।१६०) इति क्म-
रच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप्-' (३१२।१४६) इति धिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिधुः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृम्-' (३१२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदा-
तेतथ' (३१२।१४५) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३१२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तिक्कृष्यः-' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३१२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो-' (३१२।१४९) इति धिनुण् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । 'क्रुधमण्डा-' (३१२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षण-
शीलः । युच् (३१२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति । 'आवश्यक-' (३१३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-
हरीशङ्कपुण्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं कु-
प्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३१२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरूकः' (३१२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।१।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घ्रिविति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्णे भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । घूर्णा जातास्य, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रचलायते स्म । 'ग-
ल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य' ॥

अमर० ४६

स्वप्नश्च शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'निध्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) कः 'निष्ठ शीङ्-' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुख्यनमिमुखो भवति । 'अङ्गु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाभेः-' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्म्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्म्यधोमुखो भवति । क्तिन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥

देवानश्चति देवशङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वग्देवश्च विष्वगश्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विष्वग्देवश्च) ताल्म्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सदाश्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ सद्यस्य सध्रिः (६।३।९५) । स्त्रियां सध्रीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'स्तिरसस्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वक्त्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वक् भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।१।३५) । 'वक्ता तु पण्डि-
तेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्त्रः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वाचदूकोऽतिवक्त्रि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिकपश्य-
न्यः—' (वा० ६।३।२१) इत्यल्लुक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥
प्रकास्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु
(ग० ४।१।१५१) 'वाचदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वाचदूकस्य' ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'जल्पभिक्ष—' (३।२।१५५) इति वाकन् । शित्वात्
भिर्यां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटौ
बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'बहुगर्ह्यभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
मिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख—' (५।२।१०७) इति रः । मुख-
शब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न बद्धं नियमि-
तं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
'मूडशक्यविभ्यः कः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं
वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्वे' इति बोपदेवः । भावे
षच् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३)
इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादित्वात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शृङ्गलाधार्येऽव्यक्तवा-
चिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥
न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।

वेति ॥ गर्ह्यं वदति । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति
ग्मिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।
१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्माषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं चर-
ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्कथनशी-
लस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्येति ॥ असौम्यो रुक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अग्र-
शक्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवदूक्षस्वरस्य' ॥
रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'चल-
नशब्दार्थात्—' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-
नशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (बु० उ० से०) युच् (३।
३।१४८) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति
वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविभा—'
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति
भरतः ॥*॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं मेर्यादिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । डलयोरमेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा मुखदुःखं
वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडसं-
शकः पुरुषः', 'जडा खियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूका-
प्रज्ञेषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुप-
य—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'जडमतेः' ॥

पडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

पडेति ॥ एडो बधिरश्चासौ मूकश्च । ('पडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अने-
डमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः । 'त्रिलि-
ङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रमसः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-
लोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (ज० ४।१३) इति नाणो
ह्रस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।—'शी-
लम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्—' (वा० ६।४।
१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तैज । क-

१—डीपूडीषोः फलामेदं वदता स्वरंकृतमेदस्यानङ्गीकृतत्वेन
पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृत्त्यभावस्य स्वयमप्यङ्गी-
कृतत्वादकिञ्चित्कत्वं च ॥

विधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्त-
ताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि(७।२।११८)प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मौनशीलस्य' ॥

नञ्जोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी ब्रीडे' (सु० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति नत्वम् । 'नञ्जो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
दिगेवाम्बरं यस्य । 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शं-
करे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नञस्य' ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म ।
'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निष्कासितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःसंसेने, गतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अपध्वस्तः परि-
त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'धिक' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिकृतस्य' ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ 'आत्तगन्धः' इति
पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः'
इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः
॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गर्वारूढस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) प्यन्तः
॥*॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने'
(भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म ।
'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे 'धना-
दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (जु० उ०
अ०) । कः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म ।
'अस्य क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।१।१०२) 'निरस्तः
प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिणदेशो वा कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निरकारि । कृष् (त० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । कः (३।२।१०२) । 'निकृतं विप्र-
लब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । प्यन्तः । वञ्चयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वञ्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म ।
कः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने'
(क्या० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ह-
न्यते स्म । कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ॥

अधिक्षितः प्रतिक्षितः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (जु० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अतिक्षितः प्रणिहिते कुत्सि-
ते भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेऽपि । 'प्रतिक्षितं वारिते स्यात्प्रेषिते पदैकं त्रिषु'
(इति मेदिनी) । ('प्रतिक्षितं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृतं'
इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-
म्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलि-
ङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'आपद्भस्तस्य' ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥४२॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दा-
दिभ्यः' (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैकुण्ठे' (भ्वा० आ० से०) ।
भावघमन्तात् मत्वर्थ इतिः (५।२।११५) । कन्वी । 'बीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-पल्लवित-प्रतिहत-प्रतिक्षितशब्दकृपम्—इति
भाति ॥

सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।१।३४) । क्षरणार्थत्वाद्भ्रुपाते वर्तते । वैकृत्ययुक्तोऽभ्रुपातः पतिः । कर्तरि शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३) ।
(१) ॥*॥ अदुष्टवत् । 'द्व गतौ' (भ्वा० प० से०) ॥ ३५ ॥
क्तः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पञ्चमी' (२।१।३२) । कपञ्च-
योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पले' ॥*॥
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षरितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥
'क्षारितः क्षारिते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा'
(५।२।११५) इति नेट् । 'द्विषिषी' (७।२।१९) इति वा ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं सिध्यादुषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'समि कस उकम्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनातोपरक्तौ द्वौ

द्वेति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उपरक्तो,
व्यसनाते राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हतोऽस्य । 'विहस्तस्तु विहले पण्ड-
केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकूलति । 'कुल संस्त्या-
ने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यताश-
न्यस्य' ॥

विरुवो विह्वलः

वीति ॥ विह्वलते । 'ह्व गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्लाङ्गान्येव धारयितुमशकस्य' ॥

स्यासु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

॥१८॥ शीकः

कान्दि-

इत्याह ॥

कर्तरि

इति

गिय-

शस्तः

रवणः

रेति ॥

अकम्प्यार्थात्-

यच् (५।२।१२७)

स्य । 'अय ३।८।९' ॥*॥ द्वे 'शब्दकम्

इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ ए-दीवारी

द्वेभ्यो त्वाक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेष्टमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०)

ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-

पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेष्टार्हस्य' ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
यद्वा हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षच्छेदा-
यच्च' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरसश्छेदार्हस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधमे-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

क्षिभिवदामोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ क्षिभिवन्दे ।
'भ्विदि भ्वेत्ये' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनिस्यत्वाच्च जुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः ।
'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'श्विता
वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतिषुमिच्छति । 'श्वितेर्दध्व'
(उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । पृ-

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदध्वेव शक्रपाती
वनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव वन्दे त्वाततायिनः' इति क्षीरकानी ॥

धादिवात् (उ० १।१०६) कलच् । 'चपलधोरणे चले । क्षणिके चिकुरे क्षीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्या विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्ययं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरो-ऽहौ गृहवभ्रौ केशे चक्षलशैल्योः । पक्षिवृक्षभिदोष्वापि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः' ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति घिनुष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वन्नुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋजुविरुद्धः । 'नज्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नजः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तुरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्राशयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'स्तम्बकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच पशुन्ये' (तु०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'धुधिपिशिमिषिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् ।—बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । पिशुनं कुक्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोऽपि । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परमेदकस्य' ॥ खामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

चुरांसो घातुकः कूरः पापः

त्रीति ॥ नूनं शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न स-
म्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः ।
'लवपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (२) ॥*॥ कुन्तति ।
'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽश्चः कृ च' (उ० २।
२१) इति रक् प्रत्ययो घातोः कृ आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—
कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कृ आदे-
शश्च, कुहो वा दूरादित्वाद् रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रा-
स्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च
नास्ति । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ धुर्वति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । शलोपः (६।४।२१) ।
'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धत्तुरमायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृह-
वभ्रौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे पर-
प्रतारकस्वभावस्य' ॥

अक्षे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः ।

अक्ष इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । 'अक्षस्तु जटमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुखति
स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । गत्यर्था- (३।४।
७२) इति कः । 'मूढस्तन्निवृत्तबालयोः' इति विश्वः ॥ (२)
॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानति-
वृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुखति । 'मुहेः खो मूर्ख' (उ० ५।
२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी ।
अविद्यावद्विषयत्वाच्छास्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वा-
दप्युज्ज्वलात् । 'बालिशस्तु बालौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥*॥ षट् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्यः खामी । 'कुगति-' (२।२।१८)
इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१)
॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
णिच् । कृप्यते 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति कर्मणि
ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाच्च गुणः (७।३।८६) । यद्वा
कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात्क्युन । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणा-
भावः । बाहुलकात्त्वाभावः । यद्वा 'कप कृपायां गतौ च'
(भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा

‘कृप’ इत्यत्र मतान्तरे ‘कृप’ इति पाठः । अत एव ‘कृपेः
प्यङ् कृपायाम्’ इति बोपदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२)
॥*॥ क्षुणति । ‘क्षुदिर् संपेषणे’ (६० उ० अ०) । ‘स्फासि-
तम्’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निरु-
ष्टेऽल्पवृक्षयोः । क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यज्रावृहतीसरषासु च ।
वाज्जेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेशयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । ‘ताच्छीस्य-’ (३।२।१२९) इति
आनश् शानृच् (३।२।१२४) वा । ‘अनिलस्यागमशासनम्’
इति न जुम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥*॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥*॥ यद्वा ‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्विभोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कृपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वाभिष्कान्तो वा ॥ (१) ॥*॥
दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वी-
यते स्म । ‘वीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) । ‘गत्यर्था-’ (३।
४।७२) इति कः । ‘स्वादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नत्वम् । ‘दीना जी मूषिक-
क्रियाम् । वाच्यवदुर्गते भीते’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गत्यर्था-’ (३।४।
७२) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् ‘वनु याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इन्’ (उ० ४।११८) । वनिर्याच्वा । वनिमिच्छति ।
‘युप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥
‘वनीयकः’ इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । ‘कुन्’ (उ० २।३२) वा । यत्तु
शुक्रटेन—‘वनति-’ इति विगृह्य—‘वनिर्याच्वा’—इत्युक्त-
म् । तन्निवृत्त्यम् । ‘याचकः’ इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति ।
‘द् याचृ याच्नायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । स्त्रार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्ग-
ति । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (जु० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’
(उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वुल् (३।
१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । ‘अर्थोऽन्वांसनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीति । अर्थयते । ‘अर्थं याचने’ (जु०
आ० से०) । गृह्यादिणिनिः (३।१।३३) वा ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विभक्ति-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्युस्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

त्रिति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘लषपत-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्तम् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकव्यावृत्तेये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्वाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्वा-
दीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायुर्गर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्’
(३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

स्वेदजाः कुमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । ङः
(३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कुमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आद्य-
शब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् ‘कुमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिस्पर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्वादी येषाम् । आदिशब्देन न-
क्रमस्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यां
जनेः-’ (३।२।९७) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पक्षिस्-
पर्पादीनाम्’ ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तर्गुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन तृ-
णौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । ‘भिदिर् विदारणे’
(६० उ० प०) । ‘सत्सू-’ (३।१।६१) इति किप् । उद्भिदः
॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् ‘तर्गु-
ल्मादीनाम्’ ॥

उद्भिद्वर्त्यायानाह—

उद्भिदुद्भिजमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्कः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भिदः ।
‘संपदादिभ्यः किप्’ (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् ।
‘पञ्चम्याम्’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिजति ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘उ-
द्दिदाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोह्रं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु प्रियते । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।

‘प्रहृद्-’ (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प०

से०) । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।

स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ रोचते ।

‘रुच वीप्सावभिप्रीतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि-

मुदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते ।

‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दूसनिजनि-’ (उ० १।३)

इति मुण् । ‘चारुर्वहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्’ इति

विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । ‘सु-

विनिर्दुभ्यः-’ (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साधोऽल-

र्थम् । ‘साध संसिद्धौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०

१।१) इत्युण् । ‘साधुर्जने सुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः’

इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ वीप्सा’ (भ्वा०

आ० से०) । ‘अनुदात्तेतध-’ (३।२।१४९) इति युच् ।

‘शोभनो योगमेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी) ।

॥ (६) ॥*॥ कम्पते स्म । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।

कः (३।२।१०२) । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेट् ।

‘अनुनासिकस्य-’ (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनत्ति स्म ।

‘कनी वीट्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२)

इति कः । ‘कान्ता नार्या प्रियङ्गां ङी शोभने त्रिषु ना धवे ।

लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायात्तु शिलासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ

॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । ‘रमु क्रीडायाम्’ (भ्वा० आ०

से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१।) ॥*॥ ‘मनोहरम्’

इति पाठे मनो हरति । ‘हरतेरनुधमने-’ (३।२।९) इत्यच् ॥

(८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय-’ (३।१।११४)

इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’ (३।

१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविभु-

जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तप्त । तस्या-

पि कर्तरि विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विप्रहृष्टदर्शनस्य विरुद्ध-

त्वात् । यदपि—‘सुप्सुपा-’ (२।१।४) इति समासः—

इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-

धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मण्यते । ‘मजि ध्वनौ’

इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मंजुलं

लाति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । मंजुलं च चला-

च्छले । रम्ये कुञ्जे मंजुलसु दात्यूहे’ इति हैमः ॥ (१२)

॥*॥ द्वादश ‘मनोरमस्य’ ॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । ‘धिव कारणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञार्था कन्’
(५।३।७५) ॥*॥ (‘आसेचनम्’) इति वीर्षादिपाठे आह
बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘यद्दर्शनात्तृप्तिर्न भवति
तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं बल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु० प०

से०) । कः (३।२।१०२) । ‘अभीत्यभूतकवने’ ‘अभि

वीप्साभिमुखयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यामुमिष्य-

ते स्म । ‘आहू व्याप्ता’ (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) ।

‘आवृण्व्याधामीत्’ (७।४।५५) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)

॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४।४।९५)

इति यत् । ‘हृदयस्य हृल्लेख-’ (६।३।५०) इति हृदा-

देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वश-

कृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृष्याख्यमेषजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥

दध्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) कः (३।२।

१०२) ॥ (४) ॥*॥ बल्यते, बल्लते च । ‘बल्ल संवरणे’

(भ्वा० आ० से०) । ‘रासिवल्लिभ्यां च’ (उ० ३।१२५) इ-

त्यभवत् । ‘बल्लभो दयितेऽप्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः

(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । ‘प्रीन् तर्पणे’ (क्या० उ०

अ०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रियो वृष्यौ-

षधे ह्ये धवे’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टार्थरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावद्यस्त्रेगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,

तु० उ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म

॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतेः

‘अवद्यावमाधमार्थरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५।५४) इति वलन्तो

निपातः । ‘अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति

मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफयते । ‘रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिं-

सादानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च-’ (३।३।१९) इति

वच् । यद्वा रिफतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५।५४) इति

अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वा-

च्यवत् पुनः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘रेपे’ इति पाठे ‘री गतिरेष-

णयोः’ (क्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । ‘रेपः स्याभि-

न्दिते ऋरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । ‘या प्रापणे’

(अ० प० अ०) ण्यन्तः । अबो यत् (३।१।९७) । ‘याप्यं

तु यापनीये स्यामिन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥

(५) ॥*॥ अवत्यस्मादारमानम् । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा०

प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । ‘प्रापे रूपी पुरा रेपाः’ इति माघस्य

भाष्यमकम्—इति मुकुटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव नकारस्य पक्षे धकारः ।
‘अधमः स्यादर्थं कने’ इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कुत्सितं
पृथक् । ‘पृथी विशरणे’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) अत्वे ‘कपूयः’
इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।
३६) ॥ (९) ॥*॥ न उच्यते । ‘अवद्यावमा-’ (उ० ५।५४)
इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । ‘खिट त्रासे’ (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘खेटः कफे ग्राममेदे च-
मेण्यक्यवति त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्हते ।
‘गर्ह कुत्सायाम्’ (भ्वा० आ० से०) । ‘ऋहल्लोर्ग्यत्’ (३।१।
१२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) ॥ अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥
(१३) ॥*॥ त्रयोदश ‘गर्हस्य’ ॥

मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । ‘ज्योत्स्नातमिसा-’ (५।२।११४)
इति साधुः । ‘मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोद्भयोः’
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ (‘मद्ग्नः सिक्थके-सुरे’ ।
रोडे वसन्ते चतुरे मलिने कृष्णदीपयोः । मलिनी रज-
स्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं चरति । अच्
(३।१।१३४) । रथवदयोश्च (६।३।१०२) इति चकारात्
‘कोः कर्त्तृपूर्व-’ (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः
कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । ‘कर्त्तृकरणे-’ (२।१।३२)
इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मलिनस्य’ ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

पूति ॥ पूयते स्म । ‘पूङ् पवने’ (भ्वा० आ० से०)
‘पूङ् पवने’ (क्या० उ० से०) वा । कः (३।२।१०२) ।
‘पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पुनाति । कर्तरि चर्षिदेवतयोः’ (३।२।१८६)
इतीप्त्रः । ‘पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे
चापि पवित्रा तु नदीभिदि’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेध-
नार्हम् । ‘मेध संगमे च’ (भ्वा० उ० से०) । ण्यत् (३।१।
१२४) (‘मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः क्षियाम्’ इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ‘पवित्रः पूतः’ इति, प्राणिविषय उ-
क्तम् । इह त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि ‘पवित्रस्य’ ॥

वीधं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । ‘नि इन्धी वीतौ’ (रु० आ० से०)
‘वाविन्धेः’ (उ० २।३६) इति कन् ।—‘इन्धे रक्’—इति
मुकुन्दस्य विन्ध्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वभावनिर्मलस्य’ ॥

निर्णिकं शोषितं मृदं निःशोध्यमनवस्करम् ।

वीति ॥ निर्णिक्यते स्म । ‘निजिर् शौचपोषणयोः’

(उ० उ० अ०), कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शो-
ष्यते स्म ॥ ‘शुष शौचे’ (दि० प० अ०) ण्यन्तः । कः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । ‘मृज् शुचौ’
(अ० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ नि-
ष्कान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यभिष्कान्तम्, इति वा ॥ (४)
॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘अपनीतमलस्य’ ॥
असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । ‘निफला
विशरणे’ (भ्वा० प० से०) ॥ ‘फलिपाटि-’ (उ० १।१८)
इति साधुः । ‘फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च’
इति हैमः । ‘फल्ग्वसारेऽभिषेयवत् । नदीमेदे मलध्वां क्षी’
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘निःसारस्य’ ॥

शून्यं तु वक्षिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । ‘शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः’
(ग० ५।१।२) इति यत् । ‘शून्यं बिन्दौ तन्निर्जने शून्या
तु नलिका’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उच्यते । ‘वक्ष कान्तौ’
(६।५।५८ से०) ‘सर्वधातुभ्य इन्’ (उ० ४।११८) । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । तुदा व्यथया छयति । ‘छो
छेदने’ (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः । तुदं छयति वा । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥
(३) ॥*॥ रिच्यते स्म । ‘रिच वियोजनसंपर्चनयोः’ (उ० उ०
से०) कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कत् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि ‘तुच्छस्य’ ॥

क्षीबे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवहानवरार्थवत् ॥ ५७ ॥

पराध्याप्रप्राग्रहरप्राध्याप्राध्याप्रीयमप्रियम् ।

क्षीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।
७८) वा । ‘प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रहा-
यामपि च क्षीबमेकत्वे तूलमे सदा’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ प्रकृतं मुखमस्य । ‘प्रमुखं प्रथमे मुख्ये’ इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ प्रविच्यते । ‘विचिर् पृथग्भावे’ (रु० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥
अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेऽच्छब्दात्मन् । प्रव्यप्रकर्षा-
र्थत्वाच्चासुः । यद्वा । उत्ताम्यति । ‘तमु काङ्क्षायाम्’ (दि० प०
से०) अच् (३।१।१३४) । उत्ताम्यते वा । घञ् (३।३।१९) ।
‘नोदास-’ (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुख-
मिष । मुखे मन्त्रो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६)
॥*॥ वर्यते । ‘वर ईप्सायाम्’ चुरादावदन्तः । ‘अन्वो यत्’
(३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ म्रियते । ‘वृज् वरणे’ (स्ना० उ०
से०) । ‘वृज एण्यः’ (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति ।
‘वृह कर्त्तु’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥

अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्थायत्' (४।३।४) । 'परावराधमो-
त्तमपूर्वाध' (४।३।५) । न अवराध्यः । 'नम्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलार्था गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अज्जेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्थाप्युत्तमम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । आग्रे हरति ।
'हरतेरनुग्रहमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ आग्रे भवः
'अग्रायत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'वच्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाश्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अयति ॥ अतिशयने प्रशस्यः । 'अतिशयने तमवि-
ष्टनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरयीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
अः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्तौ शुभे चर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलश्च' (उ० ४।४।५) । 'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) — इति मुकुटः । तन्निन्यम् । तादृशपाठाभावात् ।
अस्यपुष्कसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वर्षं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-
लामाम् (सत्तमस्य) । अग्रं आग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्षप्रवर्हणम्
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुक्षराः ।

सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च 'गोरतद्वितल्लुकि' (५।४।
९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां ते । क्वचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठवा-
चकाः' ॥

अग्रार्थं द्वयहीने द्वे अग्रधानोपसर्जने ।

अग्रेति ॥ प्राग्याह्निकम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज-विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि
स्युद् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्रधानस्य' ॥
अमर० ४७

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

बहुलमिषुलम्

वीति ॥ विस्तारार्थेर्विशब्दात् 'वेः शालन्वाङ्कुट्यौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवाहण्यामुन्व-
यिन्यां च योविति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले तन्मिधेयवत्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रवर्ते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०
आ० से०) 'प्रथिप्रदि-' (उ० १।२८) इति कः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाळे बाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्धति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृथुहृहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ पृथुलमस्यास्ति । सप्तादित्वात् (५।२।९७) कच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
१० से०) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संवरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—
'शुभ्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तच्च । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । उलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णोति ।
'ऊर्णम् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति ह्रस्वश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः जुलोपः ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विषो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपच-' (३।
१।१३५) इति कः । 'विषुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपधिमभूधरे'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीनी न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥*॥
प्यायते । 'प्यैच् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'प्याप्योः
संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिप् । क्त्रियां तु 'वनो
र च' (४।१।७) इति वीजौ ॥ (२) ॥*॥ स्थूलयति ।
'स्थूल बृहणे' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छिलर-' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलकृ-
र्मयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥
स्तोकात्पञ्चल्लुकाः ऋक्षं सूक्ष्मं दंष्ट्रं कृशं तनु ॥६१॥
क्त्रियां मात्रा शुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'इच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तुयते । बा-
हुलकात् स्तुमः कः । 'स्तोकस्मिन्पत्ये चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्त्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ कोदनम् ।
'क्षुब्धि संपेषणे' (उ० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) क्षुब्धं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'तोलि'
(८।४।६०) (भ्वा० ५।५) स्तार्ये कन् (हापि० ५।४।५) । यद्वा

सुषते । 'स्फावितवि-' (उ० २।१३) इति रक् । रत्नोरेक-
त्वस्मरणत्वात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।१।१८) वा क्तवम् ।
'सुल्लकमिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'क्षिप्यते,
क्षिप्यति, वा । 'क्षिप आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'क्षिपे-
रक्षोपधायाः' (उ० ३।१९) इति कञः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते ।
'सूच पेक्षुन्ये' (उ० प० से०) । 'सूचेः स्मृत्' (उ० ४।१।१७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कस्तकेऽभ्यास्ते पुंस्त्वणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दम्भ्यते । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प०
से०) । 'स्फावितवि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
कृष्यते स्म । 'कृषा तनूकरणे' (दि० प० से०) । 'स्फुल्लकीव-'
(८।१।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे'
(उ० उ० से०) । '—तनिचरि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः
कस्ये त्वचि जी स्याद्विचल्ये विरक्ते कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ मीयते । 'माह माने' (दि० आ० अ०) इन् (उ० ४।
१।५९) । अनित्यः पितां जीव । टाप् (४।१।५४) । 'मात्रं त्ववधृतौ
कार्ये कात्स्न्ये मात्रापरेच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्तृभूषणे । काळे वृत्ते च' इति हेमः ॥ (९) ॥*॥ नुज्यते ।
'नुट छेदने' (उ० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।
१।२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ ख्यते । 'ख्न् छेदने' (क्या०
उ० से०) । 'अदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालमिदि-
क्षिदि । निक्षेपे रामजे छेदे तेषां किञ्जल्कपक्ष्मणोः । गोपु-
च्छलोमस्यपि च' इति हेमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गती' (उ० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । लिश्यते वा ।
अन् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने'
(उ० उ० से०) । अन् (३।१।१३४) । 'कणो धान्यांशके-
शयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
अवति, अव्यते, वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
णव' (उ० १।८) इत्युः । 'अणुर्वाचस्पयोः' इति हेमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुण-
वचनादेव' (५।३।५८) इतीष्टणीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'बुवास्पयोः कमन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रभुरं प्राज्यमद्वं बहुलं बहु ।

पुढं पुढ भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति
कः । 'प्रभूतमुद्गते प्राज्ये' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोर-
ति । 'पुर स्तेने' (उ० प० से०) । पुरादीनां मिज्वैकल्पि-

कः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं पुरायाः'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गती' (भ्वा० प०
से०) इति वी न । यद्वा प्रकवेणाज्यते काम्यते । 'अज्ज् अ-
सयादौ' (ह० प० से०) । आहपूर्वात् 'अजेः संज्ञायाम्'
(वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ द्वाद्वाद्व्यत् ।
नण्वमासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहुन् व्यति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेका-
यां गवि योषिति । कृत्तिकासु भिर्या भूति विहायसि नपुंस-
कम् । पुंस्त्वमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बंहते 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपव' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—
हते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
ङः—इति मुकुटेनोफम् । तज्ज । टिलोपेनोफरूपासिद्धिप्रस-
जात् । 'बहु स्याद्व्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् इन्ति गच्छति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति ङः । यद्वा पुरुन्
जहाति जिहीते वा । 'अतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
(७) ॥*॥ पिपति, पूर्यते, वा । 'पू पालनपूरणयोः' (उ० प०
से०) । 'पृमिदि०' (उ० १।२३) इति ङः । यत्तु—'पृकृत्-
गृहविभ्यः ङः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तज्ज 'कृमोश्च'
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंस्ति स्यादेवलोके च नृपमेदपरागयोः' इति
हेमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य विट् च' (६।४।१५९) ।
स्वार्थे चेन्निष्ठादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फामते । 'स्फायी वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'अजिरशिबिर-' (उ० १।५३) इति
साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) ।
'स्फारस्तु स्फरकादिनां मुद्गदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः
॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'
(६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिसिद्धिभूयमिभ्यः
किन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हेमः ।
('भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च
प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश
'बहुलस्य' ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परे । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभा-
गात्समासः । राज्ञस्तदिः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात्
(६।१।१५७) शुद्ध ॥ (१) ॥*॥ आयेन परस्सहस्राः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणोपमम्

जेति ॥ आर्था छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (उ०
उ० से०) । अनीयद् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अथो यत्'

२—इत्यादिपाठस्तु ईशानेकार्येकैरवाककोमुदीपुस्तके नास्ति ।
मेदिनीदिग्गजे कनश्चरत्वेत्यव्ययता नोपलभ्यते ॥

(३।१।१७) । संज्ञापूर्वकलाभिलोपाभावः । 'विन्तिपूजि-'
(३।३।१०५) इत्यविविधानाहुनाभावाभावाद्वा । अन्यथा 'अ-
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्या-
त् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गु-
णाभावाभावाविविधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तथिन्यम् ।
'व्यासधन्यो युच्' (३।३।१०७) इति युना प्रत्ययस्य बाध-
नात् ॥ (२) ॥*॥ हे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिकादेशो वा । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गण्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निः-
शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्वमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'यम वैकृत्ये' (भ्या० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे जि-
याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स गतौ' (भ्या० प० अ०) ।
'सर्वनिवृत्त' (उ० १।१।५३) इति साधुः । -'सर्वैर्बः'—इति
मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'सर्वं गतौ' (भ्या० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्र-
वेशने' (उ० प० अ०) । 'अष्टमुषि-' (उ० १।१।५२) इति
कुम् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-
प्यतिविधायं स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न सोषोऽस्य
॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (उ० प० से०) । 'कृ-
त्याभ्यां कृत्' (उ० ३।१।७) । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं
खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्का-
न्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं प्रसूते वा । 'प्रसु अदने'
(भ्या० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलामिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते
स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।
१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'पूर्णः शब्दे (शके)
समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्'
इति पाठः—इति खामी । पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्या० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते ।
'खडि मेदने' (उ० प० से०) । यम् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-
ग्रति । 'ऊन परिहारे' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।

न ऊनम् । कार्ये कन् (आदि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ न-
तुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं साम्प्रम्

येति ॥ हन्यते 'इन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०)
'मूर्तो घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्ने-
हदे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्य-
वाद्यप्रमेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् ।
निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्वयते । 'अदि व-
न्धने' (भ्या० प० से०) । बाहुलकाद्वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'निविडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल मेदने' (उ० प० से०) यच्
(३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।
१०५) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कन् ॥
(२) ॥*॥ तन्यते । 'मृद्-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्व-
पुस्तयोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसमीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्थादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यर्णा अप्यभितोऽवयम् ६७

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४)
इत्यः । 'अन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥
निबन्धम् 'संश्लेष' (५।२।२९) इति नापने कटच् । निक-
टति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्या० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गल्यर्था-' (३।
४।७२) इति कः । आसद्यते स्म, इति वा । कः (३।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्या० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह
मीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥
अभ्यस्यते । 'अष्ट व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । यच् (३।
१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्या-
सोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७)
॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥
समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (१०)
॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११)
॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं नि-
कटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधी । चुल्लपां ज्येष्ठमणिन्यां च
नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'अभ्याभिपतिता समी'—इति कविपाठः—इति वीरू-
पाख्या ॥

अभ्यर्चते स्म । अभ्यर्चति स्म, इति वा । 'अर्च गतौ' (आ० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा कः । 'अमेधाविर्द्ये' । (अ२।२५) इतीदभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् ।-तसिः-इति सामिमुकुटोफिस्तु खराना-दरानिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥ संस्रजे त्वन्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संस्रज्यते स्म । 'स्रज स्रजे' (आ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न न्यवधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (अ४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पदान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलक्षणस्य' ॥

नेदिष्टमन्तिकतमम्

क्षेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टम् । (५।३।५५) । 'अन्तिकवाक्योर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपस्य' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्टकम् । कृषेः कः (३।२।१०२) । स्यात् कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

इवीयस्य दविष्टं च सुदूरे

वेति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । स्थूल-दूरयुव- (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टम् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ निदारणे' (न्या० प० से०) । बाहुलकाद् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । कः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयजे' (आ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकाद् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः खतीताधीतयोर्दृते' इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तते यथा—'कतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृत्ते यथा—'कन्दकैर्विद्वी वृत्तः' इति चानेकार्थकैर-वाङ्मयीभिरु ॥

बन्धुरं सूक्तानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ ब्रूति । 'बन्ध बन्धने' (न्या० प० अ०) । 'महुरादयस्य' (उ० १।४१) इति साधुः । ('बन्धुरं मुकुटे पुंति श्री ब्रह्मैककृतयोः । बन्धूके बन्धिरे हंसे त्रिषु स्वाह-म्यनमयोः । बन्धुरा पण्ययोपायां स्त्रियां भूम्नि च सक्तुषु' इति मेदिनी) ॥*॥ ('बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नमे, हंसे तु बन्धुरः । बन्धूके च विद्वेते च बन्धुरा पण्ययोमिति' इति विश्वामीर्षोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उक्तं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उक्तानतस्य' ॥

उक्तप्रांशुपतोवभोच्छ्रितास्तुके

उच्छेति ॥ उचिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति कः । उचैस्त्वमस्त्यत्र वा । 'अर्धभादिभ्योऽङ्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टि-लोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥ उक्तमति स्म । 'णम प्रकृत्वे' (आ० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ उक्ततमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'भिन् सेवायाम्' (आ० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते स-मुज्जद(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उच्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (आ० प० से०) । चम् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुनागनगयोर्दुधे स्यादुज्जतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता ह-विषायां ववेरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ चद् 'उ-क्तस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यग्नीचस्वर्वहस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'द्वम उद्विरणे' (आ० प० से०) नन्धावित्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यति । 'अभु गतौ' (आ० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्धभाद्यपि (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरस्वर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ स्वर्वति । 'स्वर्व गतौ' (आ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('स्वर्व संख्यान्तरे स्त्रीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (आ० प० से०) बाहुलकाद् । 'स्वर्वहस्वौ न्यग्वागमनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हस्वस्य' ॥

अवाग्नेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखमस्य' ॥

अगलं वृजिनं जिह्वमूर्धिमत्कुञ्चितं गतम् ।

आविष्टं कुटिलं मुष्टं वेष्टितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (आ० प० अ०) ।

विभु (३।२।५५) । अरमाणाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० भा० से०) । 'वृजेः कृष्' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (उ० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्दे जिह्वां तगरपादये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयोर्वाभ्यां) प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वक्रसंकोचरेखायां वेदनापीचयोरपि' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मनुष्य (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । कः ३।४।७२ । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । कः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाद्यां स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविष्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) कः (३।२।१०२) । 'प्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'सिथि-लादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला स्नापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नलम् ॥ (९) ॥*॥ वेहति स्म । 'वेह चलने' (भ्वा० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वेह्रितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । 'वञ्च गती' भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटमेदे वक्रः कुटिले क्रूरमौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

अजावजिह्वाप्रगुणौ

अजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिह्वि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपट्टादिलाङ्कः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपट्टः सुषु स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ मित्रो जिह्वात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते स्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मित्रः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकोलति । 'कुल

संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपश्च-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शाश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपः, बहिषटिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) स्नापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशाच्च कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्त्र्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपश्च-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽज्जलतर्कयोः । ध्रुवा मूर्धाशालपण्योः स्रग्मेदे गीतमिथपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'त्यक् नेष्टुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायं चिरम्-' (४।३।२३) इति व्युत्प्लौ (व्युत्प्लौ) ॥ (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितृणामतिथौ दृष्ट्वेषसोः शाश्वते स्थिरे' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थासुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशमास-' (३।२।१७५) इति वरप् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अव-रस्य' ॥

चरिण्युजङ्गमचरं त्रसमिक्कं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलंकृण्-' (३।२।१३६) इतीण्यच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति यक् । साम्यादिस्तु धृशार्थ एव यक्मिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽश्च-युतमेदे च मौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इति गतौ । 'इति गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्

(३१११३४) 'इजः स्याद्विज्ञितेऽदृते । ज्ञानवज्रमयोवापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'वरिचलि-' (वा० ६१११२) इति द्वित्वादि । 'चराधरं जज्ञमे स्याद्विज्ञविष्टपयोरपि' (इति हेमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

वेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा-' (३१२१४८) इति युच् । 'चलनं प्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वल्लवर्ध्या वारीमेदेऽपि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि-' (३१२१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ लोटति । 'लुट विलोचने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३१११३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'वरिचलि-' (वा० ६१११२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ षष्ठीति । 'चक्षु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादल् । 'चञ्चला तु तद्विह-स्योऽञ्चलवपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आल् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले पित्रे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंस्ति यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'हृद् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रक्षाल्यम् (५१४३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हेमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (ङ० ङ०) । कः (३१२१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्विस्ति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म फिः (३१२१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हेमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्षखटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

अरुढं मूर्तिमन्मूर्तम्

वेति ॥ कक्षति । 'कक्ष हसने' (भ्वा० प० से०) । 'कक्षदिभ्योऽटन्' (उ० ४१११२) ॥*॥ (कक्षखटम् इति) कक्षर्षद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रमीक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३१४९) इतीनच् । 'कठिनायपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्वात्माम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना शुद्धकर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती ले-

दने' (उ० प० से०) । कृतेऽक्षः कृ च' (उ० २१२१) इति रक् ।—कृणाति—इति सामिमुकटोक्तविग्रहस्तु विग्रहः । 'क्रूरं नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हेमः ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० ११६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हेमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मङ्गुरादिः (उ० ११४१) ॥ (५) ॥*॥ दहति, दंहति, स्म वा । 'दह दहि दहौ' (भ्वा० प० से०) । 'दहः स्थूलबलयोः' (७१२१२०) इति साधुः । 'दहं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । 'अरुढः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः कठिन्यमस्मात्स्ति । मतुप् (५१२१९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोहबभूवययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३१४७२) । ('आदितश्च' (७१२१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या-' (८१२१५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यान्निष्ठु मूर्च्छले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेचितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृध् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३१४७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रोष्यते स्म । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३१२१०२) । 'प्रा-वृद्धौ-' (वा० ६१११८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एषते स्म । 'एष वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३१४७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रक्षपुरातनचिरंतनाः ।

द्विस्ति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति व्युत्प्लौ । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४१३१०५) इति निर्देशानुष्ण । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रमशास्त्रयोः । पुराणः बोधशपणे' (इति हेमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नञ्च पुराणे प्रात्' (वा० ५१४३०) इति व्युः ॥ (२) ॥*॥ ङः (वा० ५१४३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । व्युः (४१३१२३) ॥ (४) ॥*॥ विरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४१३१२३) इति व्युः, निपातनाम्नास्तत्त्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृथोदरादि-त्वात् (६१६१०९) नेति बोध्यम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविग्रहम्—इति परिभाषेनुसारे नागेशः । २—नञ्च पुराणे प्रादक्तव्यः । सप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया व-क्तव्याः इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव निषानेनात्र तद्विरोधात् व्युत्प-धानमसंगतम् । अत एव सामिमुकटान्यामपि तनप्रत्यय वचनात्-कृतः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
नूतनश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमप्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'नु
स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२)
॥*॥ 'अनो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'न-
वस्य नूरादेशस्तनपूतनपक्षाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥
(४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७)
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्त्विति ॥ सुहु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' चुराव-
दन्तः । 'पुंस्वि-' (३।३।११८) इति चः । 'एरच्' (३।३।
५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किडुचोपधायाः' (उ०
३।१३८) इत्यारन्, अत उत्त्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकाव-
लम्ब्य, अत उत्त्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिष्मादिभ्यश्च' (५।
२।९७) इति लृच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते । 'मृद्व् क्षोदे' (क्वा०
प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रजाम्-' (उ० १।२८) इति कः
संप्रसारणं च । मृग्यवादित्वात् (उ० १।३७) कः—इति मुकुटो
व्यर्थः । 'मृद्व्तीक्ष्णे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्ववति । 'अन्वु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकशिकीतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्' ।
बाहुलकाद्गुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ककारवतो भातोरुपादाने
'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भनदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भीवादिक-
स्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकैनापि प्रकृतस्य व्याख्यायां,
'त्रयाणां कः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३—पीयूषाख्यव्याख्याया-
मपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्ष-
अनुपद-' इत्येतन्नयमव्ययं वर्तते । क्लीबत्वं तु (अन्वक्ष-अनु-
पद=इति) इयोः—इत्युक्तम् । युज्यते चान्वक्षश्चस्त्वान्वयत्वम् ।
'अन्वग्ययी मध्यमलोकापाठः' इत्यत्र 'अन्वक्ष' इति रूपापत्तेः । 'ताम्'
इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेः । अव्ययत्वे तु 'न
कोकाव्यय' (२।३।६५) इति षष्ठीनिवेदेन 'अव्ययात्' (२।४।८२) इति
श्रुपौ श्रुका श्रुत्वेन न काप्पनुपपत्तिः । भामिं वाटीत्यादावाह्यभक्तिस्य
वावात्पदार्थव्यापारजन्यभक्तिकृष्णसंयोगाश्रयत्वस्य गम्यभावेन तामित्यस्य
'ययी' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययी' इत्येतत्कर्मं तु 'निकृदाव' इति
प्राशस्त्येव । नहि सभ्रीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण
सहायताः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् ।
गोराक्षोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वमच्छत्' इत्यनेन सम्भवत्प्रतिपाद-
नात् । तत्र च 'तुदीयायै' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२)
॥*॥ अनु गच्छति । 'गच्छ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्वे-
भ्योपि-' (वा० ३।२।४८) इति कः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य
पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा०
२।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते ।
कुलादितात् (४।३।११८) वुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रि-
यज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ मिश्रं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'मनध्यक्षम्' इति
पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वाधि । अप्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमप्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रि-
यमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावयि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु भद्रोपकरणयोः' (उ०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम्
एकस्मिन् वा अप्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४)
॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥
एकमप्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'ऐकाग्र्यः'
इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकाग्रं गतः । एक-
स्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त
'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं वीयते गृह्यते । 'उपसर्गे चोः किः'
(३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतमे-
देष्टु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पु-
रसस्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)
॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५३) वल्
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव तावी-
यान् । भवतिस्त्रितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि
'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकतायां विना कृष्णं सर्वश्रुतव्य-
त्वाभावात् ॥

अथाखियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो अघन्यं चरममन्त्यपाध्यात्यपधिमम् ।

अथेति ॥ अघति । 'अम गतो' (भ्वा० प० से०) । बाहुककात् अन्ति वा । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'अघन्यं मोहने क्लीबं चरमे गार्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतो' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्च' (उ० ५६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) । 'अन्त्य-स्त्वन्तमवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा-' (४।३।९८) इति ल्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अघादिप-श्चाद्विमच्' (वा० ४।३।९३) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अन्त्यस्य' ॥ मोघं निरर्थकम्

मघिति ॥ मुघान्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरन्वि—इति मुकुटोक्तिर्विन्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटालातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्फुटं स्फुटं प्रव्यक्तमुत्खणम् ॥ ८१ ॥

स्फेति ॥ स्फयते स्म । 'स्फ श बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) व्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'बादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्फयते स्म—इति विगृहीत-वान् । तत्रेदप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'ह्युपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते' व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अज् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । प्रव्यज्यते स्म, इति वा । 'अक्षु विशेषणे' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्फुटस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आमीप्रसाधारणादम्—'

१—'कृतो बहुकम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्ध-त्वेन 'न्यङ्कादीनां च' इत्यत्र विण्यतोऽनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्का-दित्वात्कुत्वम् । नृगुः' इति वदतो भवजनकस्यापि संमतत्वेन कुत्व-स्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सितन्यास-मोर्धवा—'क्षुपाक्षुरोभिः स्फुटकुट्टिभेः'—इत्यनेकार्थकैराकरकौमुदी ।

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽङ् । मिमां जीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । व्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे व्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंबन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिष्ठासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात्कनूलुको च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोऽभिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

मिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ मिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥*॥ अन्य एव ॥ 'अ-ल्पाक्षतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धा-रणे इतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाक्ष प्राचाम्' (५।३।९४) इति इतरच् ॥ (२) ॥*॥ इति । 'इण्भी—' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् किप्—इत्येके । आगमानित्यत्वा-त्तुग्वैकल्यकः । केचित्तु विक्रमेयानुवर्तयन्ति । एवं मत-मेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनि-ति । 'अन प्रणने' (अ० प० से०) । अङ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) नरः । एः कामस्य तरः । इमा कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरभ्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एक-भेदम् । 'सुखुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदो-ऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे कृत्वा-न्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकप्र-कारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । चञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्बयते स्म । 'लवि अव-लंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । न विल-म्बितम् ॥*॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उच्चालस्य' ॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शोभनी शक्तिरेकलः'—इति धीयूपन्यासा ।

अकं तु मर्मस्पृह

अविंति ॥ अकं वि तुदति । 'तुद व्यधने' (तु० उ० अ०) । 'विष्वखोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अहर्दि-
वत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृहति ।
'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३।२।
५८) इति किन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः ।
'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अबाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपह्नु च ।

मेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-
लानुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥
(२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिण-
प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपति-
ष्ठति । 'अपदुःसुदु स्थः' (उ० १।२।५) इति कुः । सुषा-
मादिः (८।३।९८) 'अपह्नुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥

सर्वं सव्यं स्यात्

॥ स्यते । 'यू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
(१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः)
॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षि-
णस्य' ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संबाधार्थात् 'सम्' शब्दात्
स्वायं 'संप्रोदध-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्भग्न
बाधन्तेऽत्र । 'बाधु लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'इलध'
(३।३।१२१) इति घच् । 'संबाधः संकटे भेदे' इति विश्वः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं महनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यामयोः'

१—दक्षिणे वधा—'वामो बाधुर्द्वान्याः करकलितरणत्कणा-
लीकराळो यस्मिन्सव्यो मुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
२—अये योनौ वधा—'करिहस्तेज संबाधे प्रविश्वान्तर्विकोष्ठिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
अमर० ४८

(भ्वा० आ० से०) 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् ॥
(१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रावि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा ह्रनम् । 'गह्वर्ण'
वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्वदैमौ ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'दुःप्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्रोपे' (तु० प० से०)
कः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निवृत्तेऽपि स्वादृष्टे लमिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने'
(भ्वा० प० से०) । 'इष्टुध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु—शक्तिधातोश्च 'शकुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी—
इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना
विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्रोपे'
(तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु
एतान्पूर्वैर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिधापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुढि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । कः (३।२।१०) ॥ (१) ॥*॥ परिधाप्यते स्म ।
मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे
'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दृग्धम्

मेति ॥ ग्रन्थ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भे' (भ्या० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं'
गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०)
ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दृग्ध्यते स्म । 'हसी ग्रन्थे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'वृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यार्थ-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते
स्म । 'स्तृष् आच्छादने' (भ्या० उ० से०) । कः (३।२।

१—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या । २—'वपिः'
प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । 'केशान्वपति' इति (इति (६।२।४५
सूत्रे) आभ्यात् । ३—'गुम्फितम्' इति कन्धित—इति पीयूष-
व्याख्या ।—'मधितं मर्दितम्' इति पाठे 'वृद खोदे' (भ्वा०)
—'जेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तृते च भ्रिलि-
ङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लङ्घप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्लु
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) ।
'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आप्याने'
(भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'विस्मृतस्य' ॥

प्राप्तं प्रणिहितं समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आप्तु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समजसे' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः'
(७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेष्टितप्रेक्षिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । 'वेष्ट चलने' (भ्वा० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेक्षते स्म । 'इक्षि गतौ'
(भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधू-
यते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूय कम्पने'
(क्या० प० से०) वा । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा०
आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धूयते स्म ।
'धूय कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ।
'धुतम् । ल्यक्ते विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥
षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ॥

नुत्तनुभास्तनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'नुदविद्ध-' (८।२।५५) इति वा नलम्
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाक्षौ'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिषु निरसने'
(भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेट् । 'चङ्क्षोः-' (६।४।१९) इत्यट् ॥ (४) ॥*॥ आवि-
ध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।
१०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च परादृते'

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे'
(तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते
स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृत्तम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ निव्रियते स्म । 'वृष् वरणे' (क्या० उ० से०) कः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ॥

मूषितं मुषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये'
(क्या० प० से०) । कः (३।२।१३४) । 'मूषितं हतस्व-
ण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूरितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृत्ये

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म ।
'सृ गतौ' (स्व० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म । 'सृज विम-
र्गे' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (तु० उ० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हन्' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणि-
तस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ०
अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म ।
'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।३।१०२) । 'भवे-
दुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुष्टि प्रापितस्य' ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गूढ संवरणे' (भ्वा० उ० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुह्यते स्म । 'गुप गोप-

१-वपेः कः । 'प्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—
इति मुकुटः ॥

१-गुप् रक्वणे' (भ्वा० प० से०) इति सूचितम् । अन्यथा
वेदे गुप् रक्वणः ॥

मादौ' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गृहे प्राप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरुचिरे ।

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (जु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुडि वेष्टने' (जु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुच्यते स्म । रुचिर्वेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरकृतत्वात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलितस्य' गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

हुतावदीर्घे

हुतेति ॥ द्रव्यते स्म । 'हृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'हुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवशीर्यते स्म । 'हृ विदारणे' (क्या० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्गूर्णोच्यते

विति ॥ उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकादाल्लर्थे' (जु० ग०) इति णिच् । कः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्षये धृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्षये स्थापितस्य' ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तभाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'लिप्तं भुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिप्तं' इति ख्यातस्य ॥

समुदकोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म 'अशु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'हृन् भारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कः (३।२।१०२) । 'उद्धृतं स्यान्निष्पृक्षिते परिमुक्तोऽज्ञितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृपादेर्निष्कासितजलादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रहृष्टप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संवीयते स्म । 'व्येन् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर आवरणे' (ह० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आव्रियते स्म । 'वृन् आवरणे' (क्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

रुग्णं भुज्जे

र्विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भुज्जे' (जु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (जु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ॥

अथ निश्चितक्षुण्णतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः—' (७।४।४९) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्षण्यते स्म । 'क्षुण्ण तेजने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घञ् (३।२।१८) । उद्धृतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) 'पक्कं परिणते नाशाभिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीनौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अहैषीत् । 'ही लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।१।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृन् वरणे' (क्या० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृल्यते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे वृत्ते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोवृत्ते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वैवृत्तवर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वाच्यते स्म । कः (३१२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (ङ० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । कः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । 'उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेहितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्लु व्यासौ' (स्वा० प० अ०) । कः (३११।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्लु गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासयते । 'षट् विशरणादौ' (उ० प० अ०) । कः (३११।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आमुं शक्यस्य' ॥

स्यञ् रीणं क्षुतं क्षुते ॥ ९२ ॥

स्वेति ॥ स्यते स्म । 'स्यन् प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीड् प्रसवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ क्षुयते स्म । 'क्षु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ क्षुयते स्म । 'ष्णु प्रसवणे' (अ० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रक्षुतस्य' ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगुह्यते स्म । 'गुह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गान्तरेणैकीकृतस्याङ्गादेः' ॥

अवगीतः स्यात्तर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'युमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा

१—'ततो वाच्यमानास्तौ रामशाला न्यविक्षत' इति भट्टिः—इति स्वामिमुकुटी । इत्यमरमुकुटा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः—इति कीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी' इति भारविः—इति मुकुटः ।

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिक्कृतस्यापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीड् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्यैव धिक्कृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भर्त्सित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवध्वर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) । 'अवध्वस्तं परित्यजे निन्दतेऽप्यवध्वर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अवध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवध्वर्ण्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति ध्यन्तात् कः (३१२।१०२) । यद्वा 'वर्ण पेवे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षितसुधादिचूर्णस्य' ॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'धुब्धस्त्रान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य काथ-विशेषस्य' ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वेति ॥ स्वन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतशब्दस्य' ॥

बद्धे संदानितं मृतमुद्दितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म 'दान स्रवणे' (भ्वा० उ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ म्रियते स्म । 'मृड् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्ध्यते स्म । संध्यते स्म । 'दो अवस्रवणे' (दि० प० अ०) । कः (३१२।१०२) । 'यतिस्थिति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'विज् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'बद्धस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्वं बन्धने' (भ्वा० प० से०) । कः (३१२।१०२) । 'राष्ट्रोपः' (६।४।२१) इति बलोपः । 'इति च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)...इति मुकुटः । २—'उदीहते । संदीयते इति युक्तम् । यत्किं परे 'जोतः क्यनि' (७।३।७१) इति कोपस्याप्राप्तेः ।

निष्पन्नं कथितम्

मीति ॥ निष्पद्येन पक्षम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्षस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ ध्रायते स्म । 'आ पाके' (अ० प० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवहण्यादौ

मीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प०
(अ०) । 'गत्यर्थो—' (३।४।७२) इति कः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो इस्ती' । 'निम-
मः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने । संग-
मेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवहण्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्वासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य ॥

पक्षं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गूढं हृषे

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' (वा० ८।२।४४) इति
बलम् ।—'त्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
तौदादिकत्वेबास्य त्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हृषते स्म ।
'हृद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्काशितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिष्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रहावे'
(तु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उप-
स्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुष्टितम्

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) कः ।
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विद् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सद्यते स्म । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।

कः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥
(१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्धान्तमुद्भते ।

उद्भेति ॥ उद्भम्यते स्म । 'द्वम उद्भरणे' (भ्वा० प०
से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्भम्यते स्म । 'गमू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त—' (७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःकेशसह
त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन—अणिजन्तस्य निपातन
मुक्तम्—। तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त—' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्त-
नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्य-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ।—शान्तो रोगः । विवृत्त इत्य-
र्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चि-
न्त्यम् । 'वा दान्त—' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ-
तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शा-
न्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याचमायाम्' (तु० आ० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्थते स्म । 'अर्द गतौ
याचने च' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अर्दि-
तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

क्षसस्तु क्षपिते

क्षेति ॥ क्षप्यते स्म । मारणादौ क्षा मित् । ण्यन्तः । कः
(३।२।१०२) । 'वा दान्त—' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नच्छादिते

केति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (तु० उ० से०) ।

१—'ओहाङः' के 'उद्धानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्यस्मात्
के 'उद्धानम्' इति वा कचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्व-
वर्णिञ् । पक्षे इहभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्ट-
मुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहरछादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽञ्चितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म 'पूज पूजायाम्' (जु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्च्यते स्म । 'अञ्चु
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'अञ्चेः
पूजायाम्' (७।२।५३) इतीदृ । 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०)
इति नलोपाभवः ॥*॥ 'अञ्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश विबाधने' (क्वा० प०
से०) । कः (३।२।१२२) । 'क्लिशः क्तवानिष्ठयोः' (७।२।५२)
इति वेद ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३।२।१२२) । 'यतिस्यति-'
(७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्त्ववसिते बद्धे
वर्णे सिता दु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
सस्य' ॥

मुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे

प्विति ॥ मुष्यते स्म । ष्यते स्म । 'मुषु षु दाहे'
(भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'उषितं
व्युषिते षुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भ-
स्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्ष त्वक्ष तनूक-
रणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) कः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (जु० प० से०)

प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र
वेधे' (जु० उ० से०) । अदन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ॥ कः
(३।२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विप्रविष्टौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'वुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीडविकल्पात् 'यस्य
विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तज्ज ।
अस्यानिट्त्वात् । 'विप्रं विचारिते लब्धे' इति विश्वः (मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ 'वित्तं क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते
विचारिते' इति (मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'वर
गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रमे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रमाप्तात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति स्म ।
'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोकः 'रुच वीप्सा' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) ।
'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति कः । 'स्वादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रुवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'विधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'सिद्धो व्यासदिके
देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कः
(३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्वा० प० से०)
प्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भि-
दि विदारणे' (रु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ नुरादिप्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'मेढं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विती ॥ ऊयते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'विबु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) 'च्छोः—' (६।४।१९) इति । यत्तु—'विबु तन्तुसंताने' धीर्धादिः । 'च्छोः—' इत्यूट् । बलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । धीर्धादित्वस्य बाधात् । वस्योठि कृते बलिलोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः क्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिषूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेव तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संतन्यते स्म । कः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् 'कर्तृकरणे—' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः ॥

स्यादहिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि—' (३।१।१९) इति क्यच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति यलोपः ॥ (३) ॥*॥ अपचायते स्म । 'चाय पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ 'चायतेष्विः' इति विभावः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

चेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः—' (३।१।१९) इति क्यच् । कः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते स्म । चरेः कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पूजितस्य ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः—' (३।१।३१) इति वा आयः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ धूपसे स्म । 'डुडु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नलम्

॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि केऽप्येतान्येव रूपाणि ॥*॥ षष् 'संतापितस्य' ॥

हृष्टे मत्तस्तुतः प्रहृष्टः प्रमुदितः प्रीतः ।

ह्रिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'हृषेल्लोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेऽकृत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ मायति स्म । 'मयी हर्षे' (दि० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'न व्याख्या—' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रहृष्यते स्म । 'हृदी दृष्टे च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हृदो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥ प्रीयते स्म । 'प्रीद् प्रीणने' (दि० आ० अ०) । कः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्षणम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्दृष्ट्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥ लूयते स्म । 'लून् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ल्लादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'यतिस्यति—' (७।४।४०) इतीत्वं ॥ (६) ॥*॥ वृक्ष्यते स्म । 'ओ-व्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

अस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कृष्टं पन्नं च्युतं गलितम् ।

क्षेति ॥ क्षयते स्म । ध्वस्यते स्म । भ्रश्यते स्म । 'क्षंशु ध्वंसु अंशु अवक्षंसने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कृद्यते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पद्यते

१—इदं तु न वर्तकम् । नापि स्रजम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।१०) इति निपातनलम्बमिदम् ॥

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—छायते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । जीवादिकत्वात् ॥ किंतु हृदते इत्युचितम् ॥

स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ च्युयते स्म । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गस्यते स्म । 'गल् अदने' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यो 'गल-
र्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि के एतान्येव रूपाणि ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विभं भाषितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'लुलभष् प्राप्ता' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आपू-
म्याप्ता' (स्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विदू कामे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्ता' (चु० आ० से०) । 'आष्टाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म । 'व-
दूद विक्षरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । कः (३।२।
१०२) ॥ (५) ॥*॥ षट् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वेयिति ॥ अन्वेय्यते स्म । 'एष गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा । कः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेय्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्वेय्यते स्म ।
'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लृप्तं तिमितं स्तिमितं समुज्जमुत्तं च

॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्धते स्म । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रो नक्षत्रमेदे स्या-
त्स्त्रियां क्लृप्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्दः । पूर्वपदस्य नैकतो रेफः । आर्द्रपूर्वाददेः (आ अर्धते इति वि-
ग्रहे) 'स्फायितञि-' इति रक्कि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तु-
कसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥ क्लृयति स्म । 'क्लृद् आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
त्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्म ।
स्तिम्यति स्म । 'तिम छीम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । अ-
कर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लृप्ते' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुज्जति स्म । 'उन्नी

क्लेदने' (उ० प० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ सप्त 'क्लृप्तस्य' ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमभितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैद् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधावपि' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्षयते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-
यादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । कः (३।२।१०२) (५) ॥*॥ गुप्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गुडे त्राते' इति हेमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावकाते अवमानितं च परिभूते

॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अवज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-
मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०३) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।०।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्याने' (चु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धूज् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्ज्यते स्म । 'उज्ज उत्सर्गे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । कः (३।
२।१०२) । 'धूतौ कम्पितमर्हिसिती' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ उत्सृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ऋजो वचिः, वा । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

२—अस्यात्रोलेखोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात् 'गृह लब्धने' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

अस्यते स्म । 'अल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिह आदेशो वा । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अमिधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुद्धितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।
व्यति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादित् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेट्सिचि-' (७।२।५७) इति वेदकत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिन्' — बोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'बो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु धवणे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३।२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपणितानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णितामिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईष्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । अमर० ४९

कः (३।२।१०२) । डल्योरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । कः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) आयो वा (३।१।३१) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयत स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (क्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारः पुणवचनेषु' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अमिष्टूयते स्म । 'बुष् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सा-

तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहृताभजगधप्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।

मेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'बो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ — गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३।२।१०२) । 'अधि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम् — इति स्वामी । तत्र 'श्रुकः किति' (७।२।११) इतीप्निषेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अधि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खाट भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्यायते स्म 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवह्रियते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इति ह्रापकाब्धिविधौ ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ प्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'प्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्यते स्म । 'अश भोजने' (क्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) कः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठमेष्ठवरिष्ठस्यविष्ठबहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५) ।

‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन
सुदूरः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अति-
शयेन प्रियः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥
अतिशयेन स्थूलः । ‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘पीवर’ इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दो-
मज्ञात् । ‘पीव’ इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादी-
नां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् ‘क्षिप्रादी-
नाम्’ ॥

साधिष्ठाद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥११२॥
बाढव्यापयतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्टन् (५।३।५५) । ‘अन्तिक-
बाढयोर्नेदसाधौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वीर्यः ।
‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिश-
येन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन
गुरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः ।
‘स्थूल-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन
वृन्दारकः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकै-
कम् ‘बाढादीनाम्’ ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णैर्लिङ्गमुच्येत् ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णैर्लिङ्गैश्चरन्धत्वासंकीर्णं वर्गे प्र-
कृत्यर्थादिभिरिङ्गमूहेत । यथा ‘अपरस्परः’ । अयं हि लिङ्ग-
विशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च ‘परबलि-
ङ्गम्-’ (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति ।
परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च ‘द्वन्द्वे च’ (१।
१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषय-
त्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति
मुकुटेनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्ग-
निर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयामिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । क्रियां किनो विधानात् । विधू-
ननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपमे-
दादिग्रहः । रूपमेदेन कर्मादेः । क्लीबत्वादि । साहचर्येण
किम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति
अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे
वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुच्यतेनेहोक्तम् ॥

कर्म-क्रिया

केति ॥ क्रियते । कुम्भो भावे कर्मणि च मणिन् (उ० ४।
१।४५) । ‘कर्म’ व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मैतम् इति

उक्तः ॥ (१) ॥*॥ ‘अ च’ (३।३।१००) । ‘रिद् शयमिलङ्घ्यु’
(७।४।२८) । ‘अचि क्षु-’ (६।४।७७) इतीयद् ॥ (२) ॥*॥
दे ‘क्रियायाः’ ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्थुरपरस्परः ॥१॥

सेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥
‘अपरे च परे च’ इति द्वन्द्वः । ‘अपरस्परः क्रियासातत्ये’
(६।१।१४४) इति युष्णिपात्यते । क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं
गच्छन्ति’ । ‘निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्’ इति
भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । ‘अपरस्परः
सार्थाः क्रियधागच्छन्ति’ । ‘अपरस्परानि कुलानि’ ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च’ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तुः वच्चेः कर्तरि
ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । ‘पूर्वपदात्-’
(८।४।३) इति णत्वम् ।—क्रीडेलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ ‘प-
रायणम्’ इति वा पाठः । परमयनम् । ‘आश्रये तत्परामीष्टे
परायणपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति ।
‘तुर त्वरणे’ (उ० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति
कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तः तुरा
आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटोवाहनुः । तत्र । अन्त-
र्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन ‘बौद्धपधायाः-’ (८।२।७६) इति
वीर्यप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘साकल्यासङ्गवच-
नयोः’ ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । ‘ऋच्छ गत्यादौ’ (उ० प०
से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा ।
‘विशेषणम्-’ (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेने-
रितुं क्षीलमस्य । ‘युप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ।
स्वैरिणो भावः । ‘तस्य भावः-’ (५।१।११९) इति तल् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘स्वातन्त्र्यस्य’ ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥
विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । ‘विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवे-
न्निष्प्रयोजनम्’ इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हेतुशू-
न्यास्थायाः’ ॥

१—‘रक्षपारायणं नाम कङ्कयं मम मैथिलि’ इति भट्टिः—इति
मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । ‘आसङ्गवचनं
परायणम्’ इति मुकुटप्रत्ययतः ‘पुरायण’ शब्दस्य तत्रोद्देशाभावाच्च-
नेन तत्रागलेखनमसंगतमेव । अत एव वीर्यपध्याख्यायामपि—कृन्ति-
त्परायणस्थाने पुरायणम् इतीच्छन्ति । अथ हलिङ्गे । ‘अथ मोहपरा-
यणा सती’ इति दर्शनाग्निः, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ॥

शमयस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽयच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदास्तोपदेशः' (७।४।३३) इति वृद्धभावाः ॥ (२) ॥*॥ 'क्षियां फिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यमावस्य' ॥

दान्तस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥ 'अवदानं कर्मवृत्तम्'

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानाम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे कः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि—' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्तो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरञ्जीहृत्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रव्रियते । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निवेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशक्रिया संवैननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओषधीनां मूलैरुष्णाटनादिकर्मणः' 'कार्मेण' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीघ्रशप्' (उ० ३।२।२१) इति सूत्रव्याख्यायाम्—वाङ्मूलकाष्ठमिदमिन्धाम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' वन्तोष्ठमध्यम् । 'प्रवारणम्' चवर्गाथमध्यं वा—इति वीरूपाक्ष्यम्भास्या । ३—'संवैननम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवैननम्' पवर्गाथः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गपृथ्वीयः, इत्यपरे । 'जयमियः संवदनं वतस्तत्' इति मणौ रघुवञ्चः—इति मुकुटपीयूषौ ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूञ् कम्पने' चुरादिः । 'धूञ्प्रीणोः—' (वा० ७।३।३७) इति जुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धुविधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (१।२।१) इति क्त्वाङ्गुणामावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (भ्या० उ० अ०) । स्वाधीयन्ताङ्गुक् (वा० ७।३।३८) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतित्राणार्थः । फिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा धारणम् ॥*॥ क्वचित् '(हस्त) धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोचः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥ सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिञ् तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ।—ष्टिविसिध्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषामपि—' (६।३।१३०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ फिन् (३।३।९४) । 'चङ्कोः—' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं मिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (भ्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'प्रहृष्ट' (३।३।५८) इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'दृ आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव प्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मिदिर् विदारणे' (र० उ० अ०) मिदायद् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षञ् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । जी परे नुविधानेन प्यन्ताङ्गुको विधामाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३। १८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनास्थाननिवासेषु' चुरादिः । 'व्यास-' (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि लीङत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आलृ व्याप्ति' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिनावादिभ्यः' (वा० ३।३। ९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याञ्चा मिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'टुयाच् याच्यायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ मिक्षणम् । 'मिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याच्यायाम्' (चुरादिः से०) 'व्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थेण्यन्तः । युच् (३। ३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'याच्यायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने इदौ' इति दन्तोष्वादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (ह० उ० अ०) ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसमाजने ।

आमृच्छञम्

अथेति ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३। ३।११५) ॥*॥ 'आमृच्छणम्' इति क्वचित्पाठः । तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (तु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'समाज प्रीतिदर्शनयोः' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ शीप्तायाम्' (तु० प० अ०) । आहपूर्वः प्र-च्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिमानन्दनस्य' ॥

अथान्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आन्नानम् । 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाञ्' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।

१८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्पराग-तसङ्गुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीप् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । 'विभ्रिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थेण्यन्तादङ् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रह-णस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वक्षिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रिङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्ष-णस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वक्षि-रण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'ड पचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । विट्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हृतौ

हेति ॥ हानम् । 'हेञ् स्पर्धया शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'मावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्व-नस्य' ॥

१-मुकुटेन तु '-प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो भूतः । स्वामिना तु '-प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥

वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृम् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृद्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।५४) ॥ (२) ॥*॥
दे 'वेष्टनसंभक्त्योः' ॥

ओषः श्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ श्लोषणम् । 'हृष दाहे' ।
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ दे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । यद्वा 'णीन्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'कचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीन् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥
दे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) ।
'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।५५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जूष वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।
५४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (२) ॥*॥ दे
'जीर्णत्वस्य' ॥

अमो अमौ ।

अेति ॥ अमणम् । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति
वृध्यभावः ।—मित्राद्भ्रस्यः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । नि-
च्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
॥ (२) ॥*॥ दे 'अमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।५४) 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।५४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
भिदाद्यद् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

थने' (अ० प० अ०) । वक्षिणदेशो वा । किन् (३।३।५४)
॥ (२) ॥*॥ दे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पृति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) ।
किन् (३।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृची संपर्के' ।
(६० प० से०) । किन् (३।३।५४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'स्प-
र्शनस्य' ॥

जवनः स्रवे ॥ ९ ॥

जेति ॥ जवनम् । 'ज्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'लु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
॥ (२) ॥*॥ दे 'प्रस्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'घाम्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तथ-' (३।३।१०६) इत्यद् । 'विधा गजाने ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् 'वधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३।३।५४) ॥ (२) ॥*॥ दे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्वार्यप्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकत्वाच्च
गुणः ॥ (२) ॥*॥ दे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रसितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)
किन् (३।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतथो-' (३।३।१०६) इत्यद् ॥ (२) ॥*॥ दे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'वृह् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
किन् (३।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥*॥ 'वृ प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ दे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

क्ष्योते प्राचारः

क्ष्यविति ॥ क्ष्योतनम् । 'क्ष्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रचरणम् । 'वृ
क्षरणवीप्त्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ दे
'क्षरणस्य' ॥

ह्रमथः ह्रमे ॥ १० ॥

हेति ॥ ह्रमनम् । 'ह्रमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिभ्येतत्पाठस्याभावात् । 'वदाद्यः कितः'
(भ्वा० ग० सू०) इति विश्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुमितत्वात् ॥

‘शमादिभ्योऽयच्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदासो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—सित्वाद्ग्रन्थलम्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितं गौ हस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘रलानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् शीङः ‘एरच्’ (३।
३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । घञः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘विष् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिनिविध्यः सेव-’ (८।३।७०) इति घः ।
यञु—बध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः ।
विधीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । बध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङः ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यद् (३।
३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिगिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिमिष्टावत्’ (वा० ८।३।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्क्षी-
लम्—इति मुकुटचिन्त्यः । ‘क्षियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्मभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गुराणुद्यमनस्य’ ॥

१ देवादिकस्य दीर्घादि ‘गुरी’ चातोः ‘गुरणम्’ इति स्वामी—इति
मुकुटः ।—गुरादेः ‘गुरणम्’ ञञि—इति स्वामी । वीयूषव्या-
ख्यायामपि—गुरणं हस्तादि । गुरणं दीर्घादीत्येके । गुरणमित्यपरे—
इति अकटित्त्वम् ॥

उज्जाय उज्जये

उज्जयनम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उज्जयनस्य’ ॥

आयः भ्रयणे

भ्रयणम् । ‘भ्रिष् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘भ्रिणी-
भुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥
निगादो निगदे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मयी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्थयोः-’ (६।३।
९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा घञ्
(३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वमे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी मयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वमणम् । ‘अमु अनवस्थाने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदासोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘सृष्ट क्षोदे’ (क्त्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गती’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’
(क्त्वा० उ० से०) । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—विग्रहस्तु निरोधः—इति पाठः—इति स्वामी ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योने' (इ० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३१३१५८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ॥

मुष्टिबन्धस्तु संग्रहः

मुष्टिबन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३१३१६६) इति ग्रहर्घ्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिबन्धनस्य' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३१३१९८) । 'डीह विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः डीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वच्ये कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् 'प्लुद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशक्नकलहस्य—इति स्वामी ॥

बन्धनं प्रसितिश्चारः

'बन्ध बन्धने' । (क्या० प० अ०) ल्युट् (३१३१९५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'क्तिन्' (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३१३१९८) । 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धनस्य' । मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्त्रु शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (त्रु० आ० से०) । 'पदरज्ज्' (३१३१९६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पृश-स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति चातोरच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । तृच् (३१३१३३) । 'अनुदात्तस्य च' (६।१।४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३१३१९३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधत्वात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कुञ्जो घञ् (३१३१९८) । 'निकारः स्यात्प-

रिभवे घान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥

आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इणि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ कः (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृनः श च' (३१३१९००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं क्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चयनम् । 'विञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् 'क्रम पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेश' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेत्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षणे ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय विससमुत्सर्गे' (बु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं बहिः ।

प्रवृद्धो बहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्चप्रमेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यच् वा । चादनुपसर्गेऽप्यच् वा । पक्षे घञ् । षट् संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविचयमनस्य द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तेरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (जे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंसि ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गती' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।२।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम् वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' 'आश्रयनस्य वा' ॥

१—गुणात्परत्वादिकादेवे 'जाग्रिया' इति बाहुपारायणम् ॥
'किञ्चि' (३।३।५४) 'जागर्ति' जपीति सुमृतिः—इति मुकुटः ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । निशतेर्षम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पाकनाभ्यवहारयोः' (ह० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सुष्ठु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयनिलङ्छु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविशेवः

विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविशेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीच् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (बु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्यो परीसारः

परिसरणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिनर्या-परिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य चवि-' (६।३।१२२) इति धीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यट् (३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'व्यास-' (३।३।१०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'छा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा-' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तारणम् । 'स्तृण् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।

‘प्रयने वावशब्दे’ (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विप्र-
हणम् । ‘प्रहृष्ट-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘शब्दविस्तरस्य’ ॥

व्यामर्दनं संवहनम्

‘वृद्ध क्षोदे’ (क्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्वर्यन्ता-
ल्युट् (३।३।११५) ।—‘वाहनमाहितात्’ (८।४।८) इति निपा-
तनोदीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पादमर्दनादेः’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ति-
रोधानस्य’ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । ‘हुञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताख्यानम् । ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥
(१) ॥*॥ ‘सृष्ट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीचाकस्तु प्रयामः स्यात्

निबचनम् । घञ् (३।३।१८) ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धाञः ‘उपसर्गे घोः क्तिः’ (३।३।९२) ॥
(१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संनि-
धानस्य’ ॥

लघोऽभिकावो लवने

लवनम् । ‘लञ् छेदने’ (क्वा० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ ‘निरभ्योः पूर्वोः’ (३।३।५८)

१—‘संवहनम्’—इत्यपपाठः । ‘संभोगान्ते सममुपनिर्तौ हस्तसंवाह-
नानाम्’ इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधं च ‘संनिधं
समीपमुपकण्ठम्’ इति बोधालितः—इति मुकुटः ॥

अमर० ५०

इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘धान्यादीनां बाहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्याद्वसरः

प्रस्तवनम् । ‘हुञ् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘प्रे हस्तुल्लवः’
(३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । ‘सु गतौ’
(भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रस-
ङ्गस्य’ ॥

वसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

वसनम् । ‘वसी उद्वेगे’ (दि० प० से०) । भरन् बाहुल-
कादौणादिकः । वसेर्भद्रादिलाररन्—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥*॥ ‘तसरः’ इति पाठे ‘तन्पृषिभ्यां वसरन्’ (उ०
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)
‘जनिवध्योः-’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-
सरणम् । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सतैः’ (३।
३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमगर्भप्रहणस्य’ ॥

प्रभयप्रणयौ समौ ।

प्रभ्रयणम् । ‘भ्रिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥*॥ ‘प्रसर’ इति पाठे सरसेर्बाहुलकादप् । ‘प्रसरः
प्रणये वेगे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । ‘णीञ्’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—‘शुभ्रवा भ्रवणं चैव ग्रहणं भार-
णं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रमणम् । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।
‘निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः’ इति
रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बुद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । ‘चर गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः
॥*॥ घञि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो निर्गमो भ्रामानुपवः’
इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दुर्गप्रवेशनक्रियायाः’ ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।**स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः**

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽविष्णुलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रेधिजभोरवि' (७।२।६१) इति जुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरः ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'अत्वरः संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग०) इति पित्त्वातिदेशादह् (३।३।१०४) । 'आवेगस्तु त्वरा त्वरिः' इति वानस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्था० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्भनम् । 'ष्टम्भ रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति बोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्यण्यन्ताह्युद् (३।३।११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (तु० उ० से०) घातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्ते' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्स्त्वञोः' (७।१।६७) इति जुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

१ इदमसंगतम् । उक्तपक्षे रमेरप्रहणात् ॥ अस्यात् 'रमेरशम्भितोः' (७।३।६४) इत्यनेन जुम् वक्तव्यः ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् 'युजिद् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विधावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुश्रुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । किन् (३।३।१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जाग्रोऽविष्णु-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यव् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१-३) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम श्रिम आर्दीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्दीभाघस्य' ॥

आदीनवास्त्वौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्त्वणम् । 'क्षु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिश् विबाधने' (क्था० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सजनम् ।
'यज सजे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२)
॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहृद्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ना मेलः
संगमो ना वा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संगमस्य' ॥
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणं मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'विञ् चयने'
(स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मार्ग
अन्वेषणे' (तु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
'मृग अन्वेषणे' (तु० आ० से०) अदन्तः । 'ण्यास-' (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'अन्वेषणस्य' ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । 'रमेरशब्दिलोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१)
॥*॥ परिष्वजनम् । 'ष्वज परिष्वजे' (भ्वा० आ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षलम्
॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गुह्य संवरणे' (भ्वा० उ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आलि-
ङ्गनस्य' ॥

निर्वर्णनं तु निभ्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'य्ये चिन्तायाम्' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे'
(भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ०
से०) ॥ (४) ॥*॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'वीक्षणस्य' ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिष्वादेशो वा ॥
(१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृयः
क्तिन् (३।३।१४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निराकरणस्य' ॥
उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'न्युपयोः शेतेः पर्याये' (३।
३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् ।

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इत्येके षेडुः इति
स्वामी ॥ २—'परिचर्यापरिसर्यामृगया' (भा० ३।३।१०१)
इत्यादिना निपातनात् 'मृगया' इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे 'पर्यायेण ग्रहरकादा-
शुपशयनस्य' ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौत्रः । ईयङ् (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०२)
॥ (२) ॥*॥ 'हृणीङ्' कण्डादिः । यक् (३।१।२७) । 'अ
प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'मोहो वीज्या जु-
गुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा' इति वानस्पतिः ॥*॥
चत्वारि 'जुगुप्सनस्य' ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ व्यत्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।
५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ० प० अ०)
'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य' ॥
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् ।
'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ उपात्ययनम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'अतिक्रमस्य' ॥

प्रेषणं यत्समाहृत्य तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (१) ॥*॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य' ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) ।
'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं
'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः' ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्धनोऽत्याधानम्' (३।३।८०)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति
कापौ घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणादि-
गुच्छोन्मूलनसाधनस्य' ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंश-
पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'घ-
नर्थे कः' (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अमरसू-
च्यादेः' 'वर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघ्नः ।

नियतं हन्यते । 'निघो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुस्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्योर्भः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (भ्या० प० से०) । 'उन्योः-' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'इ क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'बौ क्षु-भ्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ कनेनेकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्वेयम् ॥ आरमणम् । 'रमु कीडायाम्' (भ्या० आ० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।९८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिधानि ।

'ष्ठिबु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।९८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति—विगृह्य—'पञ्चाथव्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तच्च । निष्ठयूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।९९) । 'ष्ठिवि-विभ्योर्ल्युटि षीर्षो वा' इति स्वामी । पृषोदरादित्वाद्वा षीर्षः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुख्येन स्ते-प्मनिरसनस्य' ॥

जघने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेने । ल्युट् (३।३।९९) ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'जुतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः । (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'जुतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।९९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्या० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वाच्यभावः ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ज्वरलर-' (६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्या० प० से०) । 'समुदोरणः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघमपोः' इति पशुदासादौ-भावो न ॥ (१) ॥*॥ पश्चलां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नव्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रो-शोऽवन्योर्भहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रो-शनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति जुञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गा-र्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिवेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना सा-कुलम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति यत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाङ्मये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाङ्मयानां समूहः । 'ब्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकामां पृष्ठानां पार्श्वे पृष्ठमिति क्रमात् ॥ ४१ ॥

पशूनां समूहः । 'पश्वो णस्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदलाङ्गत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ पृ-ष्ठानां समूहः । 'पृष्ठाथन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनिप्रकट्यचक्ष' (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खल्लोरथात्' (४।२।५०) इति वः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्भू-' (४।२।३९) इति वृष् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६२) इति य-
क्षोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो वृद्धत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषध्वार्मणार्थवर्णादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घमादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूहः ॥

इति संकीर्णवर्गविचरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-
गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नो-
द्भास्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिचे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोक संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

स्यति । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

जमिति । 'जम्बु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः केरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्मकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्रथ्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्मकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

मेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे मेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलङ्' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकमेदागच्छिहे रेखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्गापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्लिप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्गश्च । 'कलङ्कोऽङ्गेऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धक्योः

तक्षति । 'तक्ष तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच दीप्तौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमव-
क्षेषु भास्करे । मयूरेऽमौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजरेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्त्वेन कृत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तस्त्रियके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'बलकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कृणादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३४) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'जीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विमे जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किङ्कुर्दस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'मृग्यादिः' (उ० १।३७) । 'किङ्कुर्दयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्छेदने' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकयोः किञ्चन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु द्वणौ राशौ शूककीटौषधीमिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिवेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नयूतश्च' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'किञ्चो च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्तिच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य भूस्तृणकृत्वे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोपे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके जियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः) । -ज्योत्स्निका-पटोलिका, घोषोऽपामार्गः-इति खामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव बल्को बलमस्य ॥

अथ सिङ्गके ।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽनी तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिङ्गके' (इति मेदिनी) ॥

वाहीकं रामटेऽपि च ॥ ९ ॥

उच्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाहीकं वाहीकं धीरहिङ्गुनोर्गन्धदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालप्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋध्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालप्राहिगुग्गुलूकयोः । विश्वामित्रे च कोशशूलकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुकापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छ्रमीषने' (भ्वा० प० से०) । षञ् (३।३।१८) 'हलश्च' । (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'मिक्षिवा (क्षुदिश्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेष्वल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घा-युक्तशयोजिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' इति मेदिनी ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेषजे । पुंसि व्याघ्रोऽग्निदिङ्गागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः ।

ण्डुल (३।२।१३३) 'दीर्घकं वागलंकारे वाच्यवहीतिकारके ।
वीपकञ्चाजमोदायां यवानीबहिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिकोटुभ्वानः

शालां वृणोति । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृष्टभूष-
विमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकु-
टखिन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् अप्यात्मादित्वाङ्क (वा० ४।३।६०) ।
'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलीका-
दयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-
लीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पी-
डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्यादिव्य (स्याद्रोध्य) सत्ये नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-
नूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी) ।
यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-
धो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति वीर्यः ॥

द्वे शलके शकलबल्कले ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मीका-'
(उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेरुपुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतधोप-' (३।१।१३६) इति कः ।
'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषीदन्ति । 'षद' ।
'नो सदेर्दिच्च' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।
६६) । इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः ।
वक्षोलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । वी-
नारः सांख्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः ।

दम्येऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-
ल्कोऽस्त्री विद्विक्तेभ्यदन्तयोः' ('कल्कः पापाशये तापे
दम्मे विद्विक्तेभ्योरिति') इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री घृततैला-

दिशेषे दम्मे विभीतके ।' ('विद्विक्तेभ्योश्च पापे च त्रिषु पापा-
शये पुनः') (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनीः ॥ १४ ॥

पनाप्यते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाव-
यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे पां-
शुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेनुका तु करेण्वां च

वेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्यास्तेनुका
करिण्यां च वेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-
व । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीमेदोमा-
नवाब्देषु कालिका । कमदेयवस्तुमूल्ये काष्ण्ये काव्या
वनेषु च' इति रमसः । 'कालिका चण्डिकामेदे काष्ण्ये
वृश्चिकपत्रयोः । कमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-
लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति
मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे ण्डुल' (वा० ३।२।१०८) । 'का-
रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि ।
नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'कृत्योः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पञ्चबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् ।
'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटां-
शेञ्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्र-
मिमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषुसरे ।

स्नान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।
१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्त्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्मीका-'
(३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

स्याद्दाम्भिकः कोकुटिको यद्वादूरेरितेक्षणः ।

कुकुटी पश्यति । 'संशायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति' (४।४।
४६) इति ठक् ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्यास्त्रेषणा-
न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा
पाठः । 'लालाटिकः सदास्त्रप्रभुभाषनिदर्शिनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्रिद्वक्करज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ् ऊखो
मय च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वाला-
यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिबाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः
क्षः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिणा भालास्त्रि
निधिभिन्नश्चे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे अन्ये
चिन्दौ विहायति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीङो हस्त्रश्च' (५।२४) । 'शिखा शाखाव-
र्हिचूडालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां
प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति वा ङः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति
नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' ।
(अगः स्याज्जगत्सरीं शैले सरीसृपे भानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये
ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गश्च
पक्षिणि' (उ० १।१।१९) । 'पतङ्गः शलमे शालिप्रमेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूर्ये' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पून् पवने' (क्या० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (जु० आ० से०) घञ् (३।३।
१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रमेदयोः । अन्वेषणा-
यां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (जु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ('वेगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिपाकयो-
श्चापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ क्षानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । ङः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे
रेणौ धूलिजानीययोरपि । गिरिप्रमेदे विख्यातावुपरागे च
चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः
पञ्चगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक-
मस्तके । देहानिलप्रमेदे च धेष्टे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽज्ञात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इ-
त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्भोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।
१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति
मेदिनी) । निर्भोक्षस्त्यागः, भोक्षामावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिर्
योगे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-
संप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भा-
दिषु मेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्म-
णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः
सामादिः ॥

भोगः सुखे ख्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) ।
'भुजो कौदिल्ये' (जु० प० से०) घञ् (३।२।१८) । 'भोगः

सुखे चने पुंसि (वाहेः) सरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च बोधिदायिभूतावपि' (इति मेदिनी) । मृतिर्माहिः । आदिना हस्त्यश्वादिर्मकाराणां च मृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्धवादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खन् (वा० ३।२।३८) । सहारहेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लगवः

प्लवेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे मेके सारथो चोष्णवीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वमिषङ्गः पराभवे ।

अभिषङ्गनम् । 'वङ्ग संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति घः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशक्षपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (इ० उ० अ०) । घम् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज युगः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिभेदघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडोः' (उ० २।६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुमेदयोः । स्त्री तु स्याद्विधि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रा-म्बुरश्मिदग्बाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीदग्बाणदिग्बाग्भूषण्यु भूजि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्गयतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्धोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्हलश्च' (उ० १।१२६) इति गन् जुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने स्त्रीदाम्पत्यञ्चके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कर्षशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयोर्नृषमौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५१

धराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'धराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु शुद्धत्ववि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यधीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्त्यनेऽनेन वा' । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् चादे-शश्च । 'परिघो योगमेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्व घाह्योः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रथे ।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायन् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्धः

अर्धतेऽनेन । 'अर्ध पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इलश्च' (३।३।१२१) इति घम् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्धिर्धा-त्वन्तरं वा' ॥

अंहोदुःस्वयसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

अप्यतेऽनेन । 'अधि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घम् (३।३।१९, १२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति जुत्र ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लक्ष्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघुः स्त्रीवेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोहे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनि गुरौ च मनोहे निःसारे वाच्य-वत् स्त्रीषम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्देददृष्टुजः ।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घम् (३।३।१९, १२१) 'न क्तादेः' (७।३।५९) इति कृत्वं न । निजन्तात् पचायन् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगमेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चयते । 'पञ्च व्यञ्जीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पञ्चा-
यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपचे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्माभ्यामिभ्यश्चारेष्वाषाडे
शुद्धमभ्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि चवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति
मेदिनी) । उपधामुत्कोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच वीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः बी वीति-
शोभायामभिष्वङ्गामिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताध्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) ।
कित् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाह्यणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजति वा । 'ब-
हुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पञ्चायच् । (३।१।
१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते'
इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवद्वा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पञ्चायच् । 'गोवरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा ।
धर्मव्यासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरवृषे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥

कुजो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्दः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्जल्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' ।
'ह्रस्व' (३।३।१२१) । इति घञ्—इत्याह । तत्र । 'कुजि'
वातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनान् । 'कुजोऽभियां
निकुञ्जेषु हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥
बलजे क्षेत्रपूर्वारे बलजा बल्युद्गर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्दः' (३।२।९७) । 'बलजं
गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां यूष्माम्'
(इति मेदिनी) ॥

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

अजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्य-
तिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीन् । 'अप्याजिः बी समभूमौ
च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संतती जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
जनेर्दः ॥

अञ्जौ शङ्खशशाङ्कौ च

अञ्जु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः ।
'अञ्जोऽञ्जी शङ्खे, ना निजुळे धन्वन्तरौ च हिमकिरणे ।
झीवं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ॥

इति चान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) ।
'भातोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'भातञ्चोप-' (३।३।१०६) इत्यह । 'संज्ञा
नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पञ्चा-
यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निग्न्य-
जीवने । एकादशाह्यादिधादे दुर्दुरुद्धेऽपि वायसे । करटो
वायमेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पञ्चायच्
(३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति
विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः
शौरिर्दुश्चर्मो खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वष्टति । त्वष्ट्यते च । 'त्वष्टू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमूनेष्टृ-' (उ० २।१५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कटुकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगध्वादित्वात् (उ० १।३५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिष्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । कः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैर्नसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खजे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुमे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककट्टयोः । अरिष्टमशुमे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुमे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानृततराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे फालाधारे । कूच्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुच्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाभयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्वौ संख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां हस्ते पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।३।१५४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृष्टिर् प्रेक्षणम्' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।१५४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । किन् (३।३।१५३) इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः किन् (३।३।१५३) ॥ 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहलोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । किन् (३।३।१५४) । 'अकारान्तपाठे भावे कः' (३।३।११४) । 'सृष्टिर्निर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट् दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गर्तो' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् स्त्रीवे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविष्टे च खजने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥ पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कूच्यते । 'कूष निष्कर्षे' (त्र्या० प० से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति यन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कूक्षे-गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-धोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया-च्यानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपटू—इति स्वामिणीयौ ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काष्ठ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि—' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहतिप्रायां कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्थानपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशयने तमविघ्नौ' (पा३। ५५) । 'ज्य च्य' (पा३।६१) इति प्रशस्त्यस्य ज्यदेशः । 'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधारुजन्तुनक्षत्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतिशुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (पा३।५५) । 'युवा-ल्पयोः कन्यतरस्याम्' (पा३।६४) । 'कनिष्ठोऽतिशुवाल-ल्पानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लघुदेऽपि स्यात्

दण्डयति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (बु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) 'पुंति—' (३।४।११८) इति चो वा । दमेः (दि० प० से०) ङः (उ० १।१।१४) वा । 'दण्डो यमे मानमेवे लघुदे दमसैन्ययोः । व्यूहमेवे प्रकाण्डेऽथे कोणम-न्यानयोरपि । अभिमाने प्रहे दण्डधण्डांसोः पारिपाशिके' इति विश्वः ॥

गुडो गोलेषुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० व० से०) । 'इगुपध—' (३। १।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्रोलके हस्तिचनान्देषुविका-रयोः । गुडा लुब्धां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्वे' इति रमसः ॥

गोभूषाचस्त्विडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध—' (३।१। १३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणा-दिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरमेय्यां च वचने वसुम-क्षामपि क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकायि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३५) । डलयोरेकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये निषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहि-तार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्य-किङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३। १।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी काले प्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्वायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवोणार्धवर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कलति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अमन्ताङ्गः (उ० १।१।१४) । 'कादिभ्यः कित्' (उ० १।१।१५) । 'अनु-नासिकस्य—' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे बाणे नाळे स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च' इति धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नादीवृन्दे रहसि न क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भाण्डमभ्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

मण्यते । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्चभूषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भृशप्रतिपत्त्योर्वाढम्

उद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कः' (३। १।१०२) । 'ध्रुवस्थान्त—' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाह विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'प्रगाढं स्यादुदे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दहति, दंहति वा स्म । 'दह दहि दृढौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'दहः स्थूलबलयोः' (७। २।२०) इति साधुः । 'दहः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बल-बलपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके क्षौणगर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (बु० आ० से०) । षन् (३।३।१८) । 'भ्रूणः क्षीगर्भक्षिम्भयोः' (इति मेदिनी) । क्षिया अयम् । 'क्षीपुंसाभ्याम्—' (४।१।८७) इति नञ् । क्षौणश्चासौ गर्भश्च । शाक्यादिगर्भव्याकृत्यर्थं विशेषणम् ॥

वाणो बलिस्तुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वाण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थव्य-
स्तः । अच् (३१११३४) 'वाणः स्याद्गोस्तने दैत्य-
मेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले श्री नीलशिण्यां
पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३१११३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु
च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (जु० उ० से०) । घञ् (३१
३१९९) । अच् (३१३१५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सहे
संख्यासैन्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो घृतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३१३
६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्पापणे धने ।
घृते विकट्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां व्रज्याभिते सत्त्वशुक्लसंख्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (जु० उ० से०) । घञ्
(३१३१९९) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रुपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंख्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि गुण्यां
च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥

क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-
यच् (३१११३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यलमुद्धर्तौत्सवपर्व-
सु' इति वरः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णे तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (जु० उ० से०) । घञ् (३१३
१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ
ना न स्त्रियां मेदरूपाक्षरविकेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णमेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४८ ॥

कृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेष्व'
(उ० ३१६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यकरागेऽर्के संख्यारा-
गेऽर्कसारथी । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषाश्यामामजिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३१३७) । 'स्थाणुः कीळे हरे
पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

प्रोणः काकेऽपि च

प्रणिति । 'ह गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृहृजृति-

(उ० ३११०) इति नः । 'प्रोणोऽन्नियामाढके स्वादाढ-
कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतो कृष्णकाके श्री नीवदन्तरे ।
स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मे-
दिनी) ॥

रणे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३१११३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'जीन्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सु-'
(३१२१६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णलम् ।
'ग्रामणीर्भौगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-
नीलिकायां च ग्रामेयीषण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रा-
मीणा नीलिकायां श्री ग्रामोद्धृतेऽभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

ऊर्णो मेषादिलोहि स्यादावर्ते चान्तरा कुंभौ ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३१२१०१) इति डः । आदिना
शशोर्हृत्सृगादिप्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य श्री । 'पुंयोगाद्-' (४११४८) इति ङीष् ।
(हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्ताद्-' (४११३९)
३ ङीष् । 'हरिणी हरितायां च नारीभिदुतमेदयोः ।
ऽभ्रणप्रतिमायां च' - (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरिति । 'हृन्श्यास्त्या-' (उ० २१४६) इतीनञ् ।
'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले खभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वैश्मनः ।

तिष्ठति । 'राज्ञासाज्ञा-' (उ० २११५) इति साधुः ।
'स्थूणा स्यात् सूम्यां स्तम्भेऽपि वैश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तृषणम् । 'मितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) ।
'तृषिष्ठिरसिभ्यः कित्' (उ० ३११२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्षणम् । 'घृणु वीप्तौ' (त० उ० से०) । भिदायच्
(३१३१०४) ॥

१ विश्वे मकारात्माक रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः-इत्यनेका-
वकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥
२-'अवो' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२११४) इति द्वितीया
इति स्वामी ॥

विपण्यपथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वेषामुभय इन्' (उ० ४।११८) । 'आपणे सुभ्य-
वीभ्यां च पण्ये च विपणिः क्षियाम्' इति कः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वारुणस्येयम् । 'तस्यैदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-
रुणी गण्डवर्षायां प्रतीचीसुरयोः क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे

करोति । 'कृद्भ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयो-
वायां क्षियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । 'के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'द्रुक्षिभ्यामिन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्रवोर्विते
कावने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षिभ्योः

शृणाति । 'शृ हिसायाम्' (क्वा० प० से०) ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहरक्षि-
भ्योर्बभरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

क्षीपर्णी कमलेऽपि च ।

क्षीः पर्णेऽस्य । 'क्षीपर्णी कुम्भीगन्धमार्योः क्षीने पराका-
मिमन्त्रयोः' इति रमसः ॥

विषामिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्षीवे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-
जेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति कः । 'तीक्ष्णं पञ्च सामुद्रल-
वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्षीवं च (ज) वाप्रजे पुंसि तिग्मा-
त्मत्यागिनोक्षिषु' (इति मेदिनी) । 'अवेदमिम-
रलोहेषु' (इति मेदिनी) ॥ इत्युपच

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयसाग्रमातृ ॥ ५४ ॥

प्रमीयते । प्रमितीतेऽनेन वा । 'प्रमेयः' । करणे (३।३।११७)
कर्तरि (३।३।१३३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-
माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्प्रमादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्षीवेकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

हरणं साधकतमं क्षेत्रगाम् ॥ ५५ ॥

'हरणं कारणे काये साधकसिंहनादेनेन्द्रियकर्मसु । कायस्य प्रत-
न्ने च नाव्यगीतप्रमेदयोः । । दुरासत्प्रमात् श्लाघिभ्योः पुत्रे वा-
रादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः ॥ कर्तृकर्मकरणमावेबु ल्युट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राच्युत्पादे संसरणमसंवाच्यमूगतौ ।

घण्टापथे

सम्यक्संख्यनेन । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्ताजे समुद्धरणमुक्तये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेत्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'भुक्तोऽजितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुक्तये'
इति रमसः ॥

अंतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) चानश् (३।
२।१२९) । 'असोरक्षोपः' (३।४।१११) । 'उपसर्गप्रा-
दुर-' (८।३।८७) इति षलम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तज्ज । शपः श्लो सति 'श्लो'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाफोल्यामज-
शृङ्गा च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्षीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः'
(इति मेदिनी) ॥

प्रवणः कमनिस्त्रोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'प्रु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः कमनिस्त्रोर्व्यां प्रहे च स्यात्-
तुष्पथे । आयसे च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । कमनिग्रमवीभागोदारप्रहेषु
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णो निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णो संकटे व्यासे कुत्रन्विद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णो निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यामूषरम् ।

शून्यं यस्मिन् । 'श्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतः
किरीट' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं शून्ये शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥ *॥ इददिरपि । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-
तमूषरे' इति हस्तादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वतौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।५४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

२—स्वतो ननु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिश्रव्यावलोकेनेन 'स्वतः'
इति पाठोऽनुनीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्दस्यैव विशेषः
यम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां त्रिविधेके संकीर्णं वाच्य-
इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्थवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'सरस्वांस्तु नदे चाब्धौ ना, न्यवप्रसिके, भियाम् । बाणीलीरजवाग्देवी-गोनवीषु नदीमिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताख्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटप्रयोः' इति विश्वः ।

अभ्युत्पातौ धूमकेतु

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बहाधुत्पातप्रहमे-दयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽग्री धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ज्ञाते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

म्रियतेऽनेन । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृमो-रुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुदेवे समीरे ना प्रन्धिपर्णे नपुंस-कम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तुच् (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डुभृन् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भर-ति । 'भृन् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तुच् (३।१।१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यान्निषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पून् पवने' (क्या० उ० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ वहिरे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

अहमेदे ध्वजे केतुः

चाप्यते । अनेन वा । 'चायु पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) 'चायः किः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना रक्ष-ताकारिमहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'पुम् अभिषवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । कः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे क्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः काकमेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'धमर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थवासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कषुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिमेदे ना सप्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुभृन्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'सिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रि-येऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः क्रीकसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेष्व तुः' । (उ० १।७२) क्तिप् । 'ऋतुर्मा-सि वसन्तादां धीरे क्रीकसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ् व्यक्त्यादौ' (इ० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावप्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाङ्मणी-सुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसृते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे-दिनी) ॥

व्यक्तः प्राक्तेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्' (इ० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्ताषुमे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षप्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूत्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'तुन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिदौ' (उ० २।९४) । 'क्षप्ता क्षप्ताक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षप्ता नियुक्ते च अजासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्कर्त्यवार्तयोः ॥६३॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्कर्त्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'ह-लध' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशमेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

स्तेष्मादि रसरकादि महाभूतानि तद्गुणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मभिकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

आदिना पिप्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुकादिग्रहः । तद्गुणा गन्धादयः । गैरिकादिः । दधाति, पीयते वा 'घाञ्' (जु० उ० अ०) । 'सित-निगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धा-न्तोऽन्तःपुरे शुष्ककक्षामेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्त्यतेऽनया । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'शक्तिरक्षान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बळे क्रिया-म्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः श-क्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाशयोः ॥ ६६ ॥

मूर्च्छयते । 'मूर्च्छा मोहादौ' (भ्वा० पु० से०) । किन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्ब्रततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीमो-जस्तु 'व्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादिति ॥

वसती रात्रिवेदमनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वहि-वसि-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्क्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । किन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा ।

'चायु पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । 'चायः चिः क्तिनि' (वा० ७।२।३०) इति चिः । 'अवेदपचितिः पूजाव्ययनि-कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'वणु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'वोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिजृति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत । तच्च । किञ्च कर्तरि विधानाद्भावकर्म-णोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाघनुष्कोटयोः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (जु० उ० से०) । 'क्तिजा-बादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आड ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादिति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । किन् (३।३।९४) । 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जाति-जातीफळे धाम्यां चुलीकम्पिलयोरपि' इति विश्वः । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलकयोश्च सामान्यच्छन्दसो-रपि । जातीफळे च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीड् सवणे' (दि० आ० अ०) । रिजाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्या० प० से०) । किञ् (३।३।१७४) । रयणम् । किन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्र-चारे स्यन्दे च लोहकिटारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

ईयतेऽनया । 'ईड् गतौ' (दि० आ० अ०) । किन् (३।३।९४) । दिम्बो विल्लवः । 'ईतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिदृष्ट्यादिप-दसु च क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिजाबा-दिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लामेऽपि च क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्मेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१—अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मुषिकाः शकभाः शुकाः । अस्यासन्नाभ राजानः पञ्चता ईतवः स्मृताः इति स्वामिश्रमुकुटौ ॥

वीणामेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वलकीमेदे रा- (प्रा)ज्ये तु स्यात्पुंसकम् । तत्त्वमेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वा- च्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

नदीनगयोनानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।१४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनथोरद्वौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालमेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्विश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।१४) । 'कृतियूति-' (३।३।१७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्स्याद्विष्टये क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोमेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद- शाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पञ्च व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।१४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्क्तिर्विशति-' (४।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्ष- रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा०

१—'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्वका । गायन्धु- णगनुष्टुप् च वृद्धी पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः ॥ 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति कश्चित्पाठः— इति पीयूष- व्याख्या ॥

अमर० ५२

प० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्ये ऋ- मावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३। १७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चप- चपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षितिः पक्षमेदैयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गह- न्मूले च ॥

प्रकृतियोंनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।१।१७४) । क्तिन् (३।३।१४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ- रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारमटी तथा । चतस्रो वृ- त्तयश्चैता यःषु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति- विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'धिव क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादत- च् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिळे बाहुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे भ्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु भ्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिद् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातराग- स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'गुप्तिः कारा च रक्षा च दीर्घं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिरुपवकरस्थाने कारागारे च र- क्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । 'धृत्तियोंगान्तरे धैर्यं धारणाच्चरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षमेदौ द्वौ । एको मासार्थः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'बृह बृहौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्ट-
कार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेद-
योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः
'वास उपसेवायाम्' (जु० उ० से०) वा । कः (३।३।
१७४) । 'वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । स्वा-
नमात्रे खगारावे वासितं वल्लवेष्टिते' इति विश्वः ॥*॥
स्वामी तु (वासिता इति) तालन्यमध्यपाठमाह । तत्र
'वाञ्छ' शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्यस्याम् । 'वृत्तेष्व' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता वातिङ्गणे वृत्ता वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्त्री-
रुजोर्वाता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं फ-
ल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति घरणिः ॥

लप्सु च घृतामृते ।

प्रियते । जिघर्ति वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) ।
'अजिघृत्तिभ्यः कः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीबं
प्रवीते स्त्रभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचितं च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च
नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेषति । 'नि मिदा जेहने' (दि० प० से०) । 'नीतः
कः' (३।२।१९७) । संज्ञापूर्वकत्वात् नत्वम् ।—'अनात्मनेप-
दनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥

युगपर्यासयोः कृतम् ।

अकारि । 'कृकृन्' (त० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) । 'शकौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते' इति
रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाम्' (जु० उ० अ०) ।
'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' ।
'गत्यर्थः' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ
क्लीबं त्रिषुचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ।
कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)
'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गत्यर्थः' (३।४।७२)
इति कः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेप्यतीतेऽपि
वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्र्यवृत्तिषु'
(इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

महाने । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने
पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे
राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्छ्रेष्ठे वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्विहिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः
(३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि'
(इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वराटिका-
काष्ठपाटलाशङ्किनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुल्ले' (इति
मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।
'पृथिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं
रजने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'युतिमभिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८)
इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक्
(६।१।७१) 'जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।

‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । ‘रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरजिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽद्यजि’ (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥

बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

सीयते स्म । ‘षिन् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । ‘णीन्’ (भ्वा० उ० अ०) कः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कृत्यते स्म । ‘संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूयितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणापेते’ (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-
पेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽस्य । ‘अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निर्वधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्बर्धयोरपि । कणादुरालभाप-
थ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्योः स्यादनन्तं सुर-
वर्त्मनि’ (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ‘प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु’ इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘अभिजातः कुलीने स्याद्व्याख्यपण्डितयोस्त्रिषु’ इति मेदि-
नी । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । ‘विजिर् पृथग्भावे’ (जु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ‘विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)’ (रु० उ० अ०) वा । ‘विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु’ (इति मेदिनी) ॥

मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्च्छति स्म ‘मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ (भ्वा० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । ‘आदितश्च’ (७।२।१६) इतीग्नियेष्वस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्—मूर्च्छा संजातास्य । ‘तदस्य संजातम्’ (५।२।१६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव स-
म्यक् ॥

‘गत्यर्था-’ (३।४।७१) इति कः । ‘मूर्ते स्याद्विषु मूर्च्छाले
कठिने मूर्तिमत्यपि’ (इति मेदिनी) । (‘मूर्च्छितमपि सोच्छ्रये
च मूढे च’ (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । ‘ईशुचिर् पूतीभावे’ (दि० उ० से०) । (कः) (३।२।१०२) । ‘श्रीदितः-’ (७।२।१४) (इतीग्नियेष-
धः) । ‘शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे’ (इति मेदिनी) । ‘मृन्मयादि-
शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं
शुक्तं चुक्रं तदुच्यते’ इति वैयकम् ॥

शितौ धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वः । ‘शिन् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।१४) । क्तिन् (३।३।१७४) वा । ‘नि-
शितेऽपि, शितिभूर्जे नासितामितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३

अस्ति । ‘अस भुवि’ (अ० प० से०) । ‘लटः शतृ-’
(३।२।१२४) । ‘असोरलोपः’ (६।४।१११) । ‘सन् साधौ
धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युभयोः स्त्रि-
याम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । ‘डुकृन्’ (त० उ० अ०) । कः (३।२।
१०२) । ‘पुरोऽन्ययम्’ (१।४।६७) इति गतिलम् । ‘नमस्पु-
रसोः-’ (८।३।४०) इति सत्वम् । ‘पुरस्कृतोऽभिशास्त्रिप्र-
स्तामेकृतपूजिते’ (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्रामेघं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । ‘निवातो दृढसंनाहे
निवासे वातवर्जिते’ इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रियते स्म वा । ‘श्रिन् सेवायाम्’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । कर्मणि (३।
२।१०२) वा । ‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः’
(इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति कः । ‘उत्थितं
स्यात्रिषूपने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते स्म । ‘दृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) । कः (३।
२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्यात्रोद्धेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तेशब्दोपादानाभावात् ॥
२—‘निशितेऽपि’ इत्युक्तिः शितशब्दावैत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थेते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्नायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने') (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थेते । अनेन वा । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पातृवृदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः । निदानमुपायः—इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्ये हितेऽपि च ।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्नायाम्' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विध्यतेऽनया । 'विधृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।२९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'वीथी पङ्क्ति गृहास्ते च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयस्योरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'घा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयन्नापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानमेदे सानाबुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिमेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाक्षे

अपोयते । अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'अपवादस्तु निन्दायामाक्षे-

विभ्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ मुकुटस्तु 'अपवादः' इति पठित्वा 'अपवादस्तु निन्दायामाक्षेविभ्रम्भयोरपि' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतबान्धवौ ।

दायमति । 'अद भक्षणे' (भ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्ते । 'डुदाञ्' । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्गितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज्-' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादो बुधे तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राङ्ग्यर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (वा० ३।३।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शदु शातने' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बालः पङ्कः शष्पं बालतुणम् ॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यनेऽस्मिन् । आक्रन्दयति वा । 'रुदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आहः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने हाने मित्र-दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याप्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुमहे काव्यप्राण-स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्यजने त्रिषु ।

सूयते । सूदयति वा । 'पूद क्षरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचायच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यजनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विदु लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु

१—'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातरि पार्श्वग्राहकान्तस्य विजिगीषी रक्षितरि—इति पीयूषव्याख्या ॥

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासु-
देवे स्याद्व्याख्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदधन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) स्वर्यण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचायच् (३।१।
१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । मद-
नम् । अनेन वा । 'मरी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनु-
पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गवे हर्षेभ-
दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-
कुदत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्रा-
धान्ये स्वार्थे घञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्तिप्
(वा० ३।३।१०८) । 'संविद् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-
संगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नात्रि तोषणे' (इति मेदि-
नी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा, आजिर्बुद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'पट्टु विशर-
णादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
'अवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । 'शृदृभसो-
ऽदिः' (उ० १।१।३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति
मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु ॥९३॥

पदति । पद स्थैर्ये () । पद्यति वा । 'पद
गतौ' (दि० आ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । भावक-
र्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकलादृष्ट्यभावः । 'पदं शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोर-
ङ्गवस्तुनोः' इति विश्वः । 'श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुलिङ्गः किरणे
पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित-' (६।१।१४५) इति
साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वन्ने गवां च गतिगोचरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥

१—'क्षी' इति संविदुपनिषच्छरङ्गिः संवध्यते—इति मुकुटः ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति
साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादु

स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति
मेदिनी) ॥

मृदु चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥

प्रद्यते । 'मृद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिमदि-'
(उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्त्रौ च भाग्यरो-
गिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्यादस्तिजात्यन्तरे शनौ' (इति
मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्युण् । 'शार-
दोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जा-
तनूतनाप्रतिमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥९५॥

विजिष्ठो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च बृष्टे'
(इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) 'क'
र्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमी-
तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ ।
'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो
वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आ-
ह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाद्यं काष्ठं
'कावडी' इति ख्यातम् । यस्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।

१२२) इति शीर्षः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्दस्या-
बन्तत्वेचाघबन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः
किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्थुः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाकनि-
यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने ।
ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (कया० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिनाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-
क्कायां तृणायामपि (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'पुमिदि-' (उ० १।२३) इति कः । 'प्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष-
से' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीमि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'विधि-
र्ना नियतौ काले विधाने परमेश्वरि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।६२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । प्रणिधिरवधानेऽपि ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कर्वा रोहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'बुध वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्पर्णो-

(३।४।७२) इति कः । 'बुद्धो जीर्णे प्रवृद्धे हे त्रिषु क्लीबं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
मिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽर्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुदे नद्यां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदेशाब्धि-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने
विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साधोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुपिके चारौ सज्जने चाभिधेय-
वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया क्षुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च'
(उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः क्षुषा नवोडा स्त्री भार्यापृक्काज-
नासु च । शब्दां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं क्षुही ।

सुष्टु धीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'धेद्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं क्षुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिष्ठा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्' (इति मे-
दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मये पु-
ष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुदुमे' इति
विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्टुपघाते' (जु० उ० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीबं बहुव्रीहिनिऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुच्चदौ पण्डितमन्त्रगर्वितौ ॥ १०३ ॥

समुच्चयते स्म । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । कः
(३।२।१०२) । 'समुच्चदः समुच्चते पण्डितमन्त्रदत्तयोः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्दे-
शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा । अवष्टब्धते स्म ।
'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः)
वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाचा—' (८।३।६८) इति षः ।
'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते नावलम्बिते' (इति मे-
दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) क-
मेणि (३।२।१०२) वा कः ॥

॥ इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरो ।

भाति । 'भा वीप्तौ' (भ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां लुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातुदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचां पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यौ जनः शाकणार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

प्राधान्यौ शैलपाषाणौ

प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽ-
पि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।
२।७६) । प्रश्नासावावा च ॥

पञ्चिणौ शरपक्षिणौ ।

पञ्चाणि सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥
'पत्री इयेने रये काण्डे खगद्वरयिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तकशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वक्षिबर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप—' (५।२।१२८) इतीनिः ॥
ग्रीष्मादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी बहौ बलीवर्दे शरे
केतुग्रहे इमे । मयूरे कुक्षुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

प्रतियक्षाधुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकादादौ' (जु० उ० से०) वा । 'य-
ज्याच—' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियक्षाश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहो वन्धी-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षट् विशरणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति
णिनिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-
थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५)
इतीनिः ॥

कुलेप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (ज।३।३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ख्यातो जन्मभूम्यां कुलजने' इति
विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षाचिर्व्रीहिमेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हश्च व्रीहिकालयोः'
(३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न त्रियां वर्षे पुंस्यचिर्व्री-
हिमेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्ची रश्मिः ।
'व्रीहिमेदो नीवारादिः' इति मुकुटः । षष्टिकः, इति खामी ॥

चन्द्राङ्ग्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

विरोचते । 'रुच वीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ते-
तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रहादस्य
तनयेर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशोऽपि वृजिनः

वृजयते । 'वृजी वर्जने' (भ० आ० से०) । 'वृजेः कश्च'

(उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्हवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यज्ञो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्म च १०९

अतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यज्ञे स्वभावे परमात्मनि । वित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्सेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

इन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्घञ्' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदपेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घम् (३।१।१८) । 'मीम् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । आदिना कृलपशुगुणादिप्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् । हन्यते वा । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुक्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

हनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राज् दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युव-वि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।२७०) इति, प्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः । वणयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धव-नितान् च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवस्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । प्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रमेदयोः' इति विश्वः ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गोवादी पठितः । हेमे तु अन्तस्मादी पठितः ॥ घनं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्शायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कम् कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी मीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये लवि लो स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिहिकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२। वा०) कः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात् 'ओ-दितश्च' (८।२।४५) इति निप्रानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । '(सूना प्रमवपुष्पयोः) । सूना पुष्पां वधस्थानगलशुष्पिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥

मन्दे वितननम् । वितन्यते वा । चञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोऽङ्गेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तमेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मृडे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादां' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधि-करणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदास्त्वत्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

वृहति । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृहेनोऽच' (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । 'ब्रह्मा तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्जनं प्रतीवापजवनाप्यायनाजकम् ॥ ११५ ॥

'तश्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापो दुग्धादी दध्यादिभावार्थे तक्कादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनमभ्युनिष्ठानावयवेभ्यपि ।

व्यञ्जते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'व्य-
ञ्जनं तेमने पिहे इमथुप्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) । नि-
ष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ११६

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे घनमेवे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
घनमेवे स्यामिःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति
मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिबु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावक-
रणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि ।
अक्षेपु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुच्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राङ्गणो-
द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौपधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च
शास्त्रमेवे परिच्छेदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'बाध संसिद्धौ' (खा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेव-
दापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (उ० उ० से०) स्वार्थप्यन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यसिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं लशुमे सत्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पादप्यदण्डपादव्यार्थ-
दूषणादौ ॥

पक्षमाक्षिलोक्षि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्षम सूत्रादिसूक्ष्मांशे
किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिमेवे क्षणे पर्व

पर्वति पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्वे स्यादुत्सवे प्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संघां स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छेदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपतनमर्हति । 'हालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याधिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्रधत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'उद्धान्' कर्तृकर-
णादौ ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'पुब् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुमो
दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुलानाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१)
इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।
३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिमुन्दराकृतिषु
स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विदप्रभावा घामानि

दधाति । घीयते वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'घाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र । अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (बु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युमे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७)

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेऽपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ० ३।१४) इति नः । 'नेङ् वक्षि-' (७।२।८) इति नेद । 'गेर-निटि-' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

घने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

बन्ध्यते । 'घन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'ह्रीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये घनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि बाध्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अस्य सप्तस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्यत्वेनात्रोप-
न्यासो निष्कटः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि-' (३।३।
१९) इत्येव व्याख्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां च'
इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैल्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयो-
वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनित्यम्'
इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समै-
केषु त्रिषु, ना नाभिमाकृते' (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमि-
यिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च ।
कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोऽपि । पृष्ठायां पिशुना क्री-
स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'आदिकर्मणि कः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा ।
'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गर्ह्योनयोऽपि'
(इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१२९) वा ।
यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तच्च । चुरादिष्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेतुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं
गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरी तरस्विनी ।

तरो बलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२१)
इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिप्रस्तव्यापन्नता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिप्रुते प्रस्ते
विपद्यते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बर्हे तुणीरे संहतेऽपि च ।

कलमाप्नोति । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'कलापः संहतौ बर्हे काव्यां भूषणतृणयोः'
इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणमेदेऽपि कथ्यते बुधैः'
इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीचापः पर्युसौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने'
(भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३।३।१८) । 'हलश्च'

१—अत्र 'स्' इत्युपन्यासोऽसंगतः । बभौ भूताधिकारे विधा-
नाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गो पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्पयोर्नलोपश्च' (उ० ४।१।४४) इतिः । वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१।४४) । वृष-श्वासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिर्वेराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्य इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गर्तौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाच्च गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुक् । परशब्दस्येष्ट-वाचित्वादियुक्तं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसि' (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमूष्माशु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ० ३।२।८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वजमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृग्यवादित्वात् (उ० १।३।७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याद्वदारेषु

तल्पतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२।८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तस्यादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धनाचार्यैरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याद्याऽन्तस्थादित्रययां लिखिता । हेमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमद्वे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तत्पस्य स्त्रीयतायाः प्रतीतेः ॥

'अन्नियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अष्टोऽष्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽन्नियाम् ।

वैटति । विट्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविष्टिपोलपाः' (उ० ३।१।४५) । 'विटपः पल्लवे विज्ञे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्रासरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

मेघलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापमे च-' (३।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्रासरूपो हरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणामेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गतिकारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वल्लकीमेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रचणे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तत्र । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'—इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वैः पशुमेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्चति । 'अर्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक-न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृग्यवादिः (उ० १।३।७) 'कम्बुः शङ्खे क्रियां पुंसि शम्बुके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिजिह्वो सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

त्रे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेषुऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (उ० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वप्रतः' इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धोऽशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचायच् (३।१।१३४) वा । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेद्यापतौ घटे । राशिमेदे द्विपात्रे च कुम्भं त्रिश्रुति शुग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' डुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्भाति । 'स्तम्भ रोधने' (सौत्रः) पचायच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभु ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (उ० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) । डः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमेश्वरिणि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिधूणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रम्भणम् । विस्त्रभ्यतेऽनेन वा । 'स्त्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विस्त्रम्भः केलि-कलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याज्ञेय्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा 'दुन्द्व' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यमेयोश्च रुयक्षे बिन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते ।
इमे तु वन्तोष्ठ्यान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे बिन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किं तत्कृतं पतितया यद्ग्रीपदी हारिता' इति स्वामिशुकुटानेकार्थकै-
रवाकरकौमुदः ॥

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुसुम्भयति । अनेन वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ठादिः) । पचायच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इस-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्य-न्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'नाभिर्मुख्यवृषे चक्रम-ध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्तूरि-कामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभिः शलकीमातृमि-त्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अभ्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते । वल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रास्त्रिबल्लिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यभञ् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सहक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मौ

अश्रुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रोते रश् च' (उ० ४।४।६) इति मिः । 'रश्मिः पुमान् वीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिमेकौ प्लवंगमौ ।

प्लवेन प्लव्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खञ् ॥

इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयो-रपि' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारस्तोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य
भावादे स्वभावोपमयोः कृतौ । अर्हिसोपनिषद्भाष्ये ना धनु-
र्थमस्तोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।
१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भ-
विक्रमे' इति विश्वः ॥

घणिकपथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९)
इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्या कटे वेदे पणिकपथे'
इति विश्वः ॥

नागरो घणिक ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः
स्यादुपनिषद्घणिकोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०)
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदम्ये हलायुधे ।
राघवे च सितश्वेतमनोहेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० अ० से०)
'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः खरे संबसथे
वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'विक्र-
मः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) ।
'अर्तिस्तुष्टु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० अ० अ०) ।
'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुण्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (जु० प० से०) बाहुलका-

१—द्राविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥—'द्वौ'
इत्युक्तैरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति वीरूषभ्याख्या ॥

न्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'शुल्मः स्तम्बे श्लिष्टि घटसैन्ययोः
सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसुकुलजियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै कथे' (भ्वा० प० अ०) ।
बाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादिण् वीर्यश्च । कर्मणि 'इभजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीष् वा—इति स्वामी । 'जिह्वास्तु कुटिले मन्दे जामिः
स्वसुकुलजियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसुकुलजियोः'
इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलक्रीखन्तोः स्त्री'
(इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) बाहु-
र्वाभ्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु १४२
क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । विरवाद्
(३।३।१०४) अद् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचायच् (३।१।
१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।
३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते
हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु इयामौ हरित्कृष्णौ इयामा स्याच्छारिवानिशा ।
इयायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि-'
(उ० १।१४५) इति मक् । 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे
वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरि-
चे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च
प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौ-
षधौ ।' नीलिकायाम्—'अथ भ्रामो मासे मण्डपकालयोः'
(इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राभ्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) ।
संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललम-
मति । 'अमगत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।
१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि नैन्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु
पुण्ड्रबालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम
च' इति रुद्रः । पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम् । अश्वो वाजी ।
भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्रन्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्'
(उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यास्मे पुंस्यमौ त्रिषु

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा ।
इति वीरूषभ्याख्या ॥ २—इत उत्तरं ग्रामशब्दार्थकधनेन प्रकृतानु-
पयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्यालक्ष्म कम्पनीयमवस्य लिप्तोः' इति
रुद्रः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

‘वाल्पके’ (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उच्यते इति स्वामी ॥
सुष्ठु उच्यते-इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रार्थनमूल-
कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथमे । ‘प्रथ विस्तारे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘पथेरमच्’
(उ० ५।६८) । ‘प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-
वत्’ (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

आमौ वस्तुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । ‘वृवम उद्विरणे’ (भ्वा० प० से०) ।
‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ।
‘आमं सव्ये प्रतीपे च इविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे
कामे विद्याह्वामामपि क्रियाम् । घामी शृगालीवडवारास-
भीकरमीषु च’ इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अवधा-
वमाधमा-’ (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते,
धमति वा । ‘धम ध्वाने’ सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचा-
यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । ‘अधोवसोः सलो-
पव’ ()—इति स्वामी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । ‘यातयामोऽन्यव-
जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥

इति माह्वः

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ‘ऋष्यन्धक-’ (४।१।११४)
इत्यण् । ‘ताक्ष्योऽध्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि
क्षीर्षं रसाज्जने’ (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । ‘क्षि क्षये’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘क्षि निवासगल्योः’ (तु० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ।
‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घो वा । ‘क्षयो रोगान्तरे वेश्म-
कल्पान्तापचयेषु च’ (इति मेदिनी) ॥

अशुभ्यौ देवरक्ष्यालौ

अशुरस्यापत्यम् । ‘राजश्वसुराद्यत्’ (४।१।१३७) ॥

आतृन्यौ आतृजद्विषौ ।

आतुरपत्यम् । ‘आतृर्द्वय’ (४।१।१४४) । ‘व्यन्सपत्ने’ (४।
१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसद्वन्द्वौ

पिपति । ‘पृ पाकनपूरणयोः’ (उ० प० से०) । पथति ।

‘पृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘पर्जन्यः’ (उ० ३।१०३)
इति साधुः । ‘पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशकयोः’
इति विश्वः ॥

स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्यते ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अर्यः स्वामिवै-
श्ययोः’ (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । ‘त्विष वीप्तौ’ (भ्वा० उ० अ०) । अत्र्यादिः
(उ० ४।१।१२) । ‘तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च
कीर्त्यते’ इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘परावन्नुपा-
त्यये-’ (३।३।३८) इति घञ् । ‘पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-
र्माणेऽवसरे क्रमे’ इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । ‘एरच्’
(३।३।५६) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घो वा । पचायच्
(३।१।१३४) वा । ‘प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
प्रयितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि’ इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । ‘शीङ् स्वप्ने’ (अ० आ० से०) ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घो वा ।
‘भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः’ इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयनम् । ‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । ‘स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डो-
पलकरण्डयोः’ इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा ‘इण्
गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘इ गतौ’ (भ्वा० प० से०) वा ।
‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घो वा ।
पचायच् (३।१।१३४) वा । ‘समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु
तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः’
(इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं क्षीयूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नय-
नम् । अनेन वा । अत्र वा । ‘णीञ् प्रापणे’ (भ्वा० उ०
अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहवि-
धेरन्यः । ‘अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च’ (इति मे-
दिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते ना-
शदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजयाम्' (बु० प० से०) । 'अर्हं कृत्यतृचक्ष' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वा-
णेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-
विप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'वैरोधयोः समुच्छ्रयः' इति रमसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेऽपि ॥ १५२ ॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनि-
विभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति घः । 'विषयो गो-
चरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धादयस्य यो ज्ञातस्तत्र
रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः काथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसमेदे स्या-
दङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ मुरभौ लोहिते-
ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एर-
च्' (३।३।५६) । चः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां
चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो मूल्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६)
वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति
विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुचि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगधादिः
(उ० १।३।७) । 'मन्युः पुमान् कुचि । दैन्ये शोके च यज्ञे
च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुह् संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कम-
ठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथं तथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।
'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (बु० उ० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुके च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति
मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाभ्ये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः ।
'द्रव्यं स्याद्विणे भव्ये पृथिव्यादौ च पितले । मेषजे च
विलेपे च जनुद्वयविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (बु० प० से०) धृष्णोति वा ।
'मि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिर्वर्णसि-'
(उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु—'संध्यादयश्च' इति यः—
इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च ।
'धिष्ण्यं स्थानामिसद्यु । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाष्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्र-

१—'शंसिदुहिगुह्ययो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य
श्रः' (५।३।६०) 'ईकन्दवृक्षंसदुहा प्यतः' (६।१।२१४) इति
सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी ॥
तस्मात्प्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः ॥

कशेरुदेहोर्गोर्गोर्गोः

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति ङक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-मिशिक्षादन्तीगुह्यचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः क्ली । 'वृषाकप्यमि—' (४।१।३७) इति ङीप्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥

अभिरुत्या नामशोभयोः ।

अभिरुत्यानम् । 'ह्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षि-कादेशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभिरुत्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६ उपायः कर्मवेष्टा च चिकित्सा च नय क्रियाः ।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृमः श च' (३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायश्चिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छपति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याब्धधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । यद्वा 'माछाशसिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपा-भावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काश्यां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहतिकायां स्यात् (काश्यां मध्येभवन्धने । हर्म्या-दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु मेघे धनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । 'कृमः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (द० प० से०) । 'ऋदुपधात्—' (३।१।११०) इति क्यप् 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया-दिवौकसोः' इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्—' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवर-प्रिया । जननीजनमित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् । यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'जुगतः—' (७।४।८५) इति न जुक् । 'जघन्यं चरमे शिथे जघन्यं गद्दितेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनाहं । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूञ् आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यौ वाक्यश्रुतिव-र्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-ऽपि स्यात् (त्रिषु, मये तु योषिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो बद्धसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य—' (४।४।९२) । इति यत् । 'अर्थ्यौ विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यौ बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्चयेत् ।

पुनाति । 'पूष् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'पूजो यण्णु-ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि छुमे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।२।१३५) इति कः । पुणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यत्रिषु मनोहे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः—' (५।२।१२०) इति यप् । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यक्युटो बहुलम्' (३।३।१२३) इत्युक्तेऽनेयाः ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदेति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्वं चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽ-
नुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा मध्यते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'अभ्यादिः' (उ० ४।११२) । 'न्याय्या-
वलययोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद् व्यञ्' (४।२।३०) । यद्वा सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) व्यञ् ।
यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः ।
तच्च । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुमे सोम-
दैवते' '(इत्त्वलासु च सौम्याः स्युः-)' इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । प्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-
योरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ) इति विश्वः ।
प्रस्तरः शय्या ॥

गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ

गुणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'कृमोरुच' (उ०
१।२४) इत्युः । 'गुरुकिलिङ्गां महति दुर्जरालघुनोरपि ।
पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्रापरो युगसंशयौ ।

द्राभ्यां परः । द्वौ परावत्र वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
प्रकारौ मेदसाहृदये

प्रकरणम् । कृमो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविक्रिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इजितं चेष्टा । आकृतिर-
वयवसंस्थानम् ॥

किंशारु धान्यशूकेषु

किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प०
से०) । 'किञ्जरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् । 'किंशा-
रुर्ना शस्यशूके विष्टिके कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५४

मरु धन्वधराधरौ ।

प्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'मृष्टशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति
मेदिनी) ॥

अद्रयो वृमशैलार्काः

अस्ति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति क्रिन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले
स्तनेऽपि च । कशेरुमेषयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बली राजप्राप्तो भागः । अंशुर्मयूखः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा
अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशु-
ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीकग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्र्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे स्या-
द्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'अञ् क्षेपणे' (दि० प० से०) । बहुलकात् रः ।
'अस्त्राः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशत्रो गौः कालेऽप्यदमश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्या-
दौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्गः तूव्वासौ
वरश्चाच्छादकः । 'तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशङ्कगवेऽपि च ।
पुरुषे व्यजनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेर्डः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

२—तूवरो दन्तोष्ठमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पव-
गांघमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति—पीयू-
षव्याख्या ।

घः । 'अवेत्परिकरो प्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिका-
बन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यन्मारम्भौ परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।१।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवशुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्बुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्वा-
युवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छ-
बले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं
शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदमेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (उ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९, १८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च
साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेयति । 'निमिदा ज्ञेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-
मिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१।६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः ।
(सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुः

इषुर्बाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृष्टृलिङि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
'स्वरुः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽघः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (उ० प० से०) 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६।१।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्बयते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ।

१—भाष्ये तु 'द्य' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तकौमुद्यामपि
तथैव व्याख्यातम् ।

भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोनुप-' (३।२।
३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-
म्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौयै संनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-
योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । 'परिवारणं वा' । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृब् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'वृक्षा-
सनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'हृन्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ।
गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-
तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७० ॥

विभर्ति । भरति वा । 'डुभृन्' (उ० उ० अ०) । 'भृन्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्भश्च' (उ० १।२२) इति कुट्त्वि-
च । यत्तु—भृजः शङ्कादित्वात् कुट्त्विचनं च—इति मु-
कुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'बभ्रुर्ना नकुले
विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'बभ्रुर्विशाले नकुले
कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले
स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले घने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुरदरमस्य । 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपणः
योपुमान्' । पणो ग्लाहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयति
वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽङ्गी महारण्ये विले
दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्याद्विभुमेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—'आभिल्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दुरो-
दरम्' इति यमकाभिरुकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूषी ।

२—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतमेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमा-
न्' इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मयी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृभू-
मदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षि-
कायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे
चासिचेषवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाहुते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रये ।

त्रियते । वरणं वा । 'वृष् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'महवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभी-
प्सिते । विज्ञे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी
प्रोक्ता शतान्वर्या वरा च स्यात्कलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुमेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) किरति ।
कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशूपकटि-'
(उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'इर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षभिद्वटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचायच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो म-
न्त्रमेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये लन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृन्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वक-
पिमेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-
त्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशोऽपि

शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) ।
'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतानुपलाकर्प-
रांशयोः । शर्करान्वितदेशोऽपि रुग्मेदे शकलेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'डुयामा-' (उ० ४।१६८) इति व्रन् । 'यात्रा तु यापनो-
पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋजे-
न्द्राप्र-' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३।) इति कः । स्त्रियां
टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्माहुः
तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) ।
'-निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ।
प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि
इन्' (३।२।१८१) । वित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेद्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽघनेऽल्पेऽपि क्षुद्रः

शृणति । क्षुद्यते वा । 'क्षुदिर् संवूर्णने' (ह० उ० अ०) ।
'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'क्षुद्रः स्यादधम-
कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु
च । चाङ्गेरीवेद्ययोर्हिलामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ॥
व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा । माति मिमीते वा । 'मा माने' (अ०
प० अ०) । 'माह् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'डुयामा-'
(उ० ४।१६८) इति व्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां विते माने
परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेण्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति
कः । 'चित्राखुपर्णागोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां
सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च त्रियाम् । तिलकालेखयोः क्लीबं कर्तुं
राहुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्रा स्त्रिययां नपुंसकम् ।
गोस्तने वल्लमेदे च रेखालिखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'गडेरादेश्व कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन् । डलयोरेकत्वम् ।
कलं त्रायते वा । 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१) । कडति कड्यते वा । 'कड शासने (मदे)'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां
कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । इन् (उ० ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति इन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-
र्वधातुभ्यः इन्' (उ० ४।१५९) ॥

शास्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति इन् । 'शास्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति इन् । 'नेत्रं' (मथिगुणे वक्षे तद्रूपे विलोचने । नेत्रं रथे च नाज्यां च नेत्रो) नेतरि मेधवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वक्षमेदे मूले ह्रमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाज्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पक्षीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगतयोः' (तु० प० अ०) वा । इन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूज् पयने' (भ्या० उ० से०) । 'हलसूकरयोः पुवः' (३।२।१८३) इति इन् । 'पौत्रं वक्षे मुखे च सुकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नास्ति च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।१३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः षेले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सज्जमाच्छादने यज्ञे सदादाने चनेऽपि च ।

चीदन्त्यत्र । अनेन वा । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । इन् (उ० ४।१५९) । 'सज्जं यज्ञे सदादानच्छादना-
रण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरश्चिह्निर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-
जणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी)

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

कीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केकुवासी-
नाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान्
क्लीबं प्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-
णाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचायच्' (३।१।१३४) । यद्वा अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशोः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे औब्रह्मण्य-
च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन—' (६।४।९८) इत्यल्लोपः । ('शासिवसि—') (८।३।६०) इति (वत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्ता' (तु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (उ० ४।६५) इति क्तिन् । 'भूरिर्ना वायुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुं-
सकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फा-
यितञि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पि-
ल्लसुधांशुस्वर्णचार्पु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपञ्च—' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पूर्वादि
कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाह् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्तर-
च्छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-
कुजगह्वरेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'ह् कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—नङ्करवदुपह्वरम्—इति मुकु-
टेनाभाषि । तच्च । छिन्नरादावस्य पाठाभावात् । ‘उपह्वरं
समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते अगति वा । ‘अग कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ऋज्रेन्द्राप्र—’ (उ० २।१८) इति साधुः । ‘अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्’
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलवि-
भुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति ‘पुर अग्र-
गमने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपथ—’ (३।१।३५) इति कः ।
‘पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरम् । पुरो गुग्गुलुराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी’ इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषि-
मदिमुदि—’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘मन्दिरं नगरेऽगारे
क्लीबं ना मकरालये’ (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विपये स्यादुपद्रवे ।

राजति । ‘राज् वीर्ये’ (भ्वा० उ० से०) । घृन् (उ०
४।१५९) । ‘राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः’ (इति
मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये भवन्ने

दरणम् । वीर्यते वा । ‘दृ भये’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृ
विदारणे’ (क्वा० प० से०) वा । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७)
‘दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराव्ययं
मनागर्थे’ (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पर्वौ ॥ १८४ ॥

वजति । ‘वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ऋज्रेन्द्र—’
(उ० १।१८) इति साधुः । ‘वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां क्लीबं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुप्त्यां गुह्यां च वज्री लुप्त्यन्तरे
स्मृता । दम्भोलो हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं प्रपुवरत्रयोः’ (इति
दन्तोष्पादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा ।
‘तन्नि धारणे’ (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—
‘स्फाणितश्चि—’ (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह ।
तच्च । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रकि नलोपप्रस-
ङ्गात् । तन्त्रयतेर्धनाच्चा वा सिद्धत्वाच्च । ‘तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये
स्यात्सिद्धान्ते चोपधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रमेदे

परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेताद्युभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहचिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उश्यते ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘नशेः कित्’
(उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा उशीर-
स्येदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘औशीरं चामरे
दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः’ इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पथे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्पाति पुष्प्यते । लप्तेन वा । ‘पुष पुष्टौ’ (क्वा० प०
से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं
पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराप्रयोः । औषधिद्वीपविहगताथरा-
गोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च’
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेदताथ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । ‘पीठ हिंसासंज्ञेशनयोः’ (भ्वा० प०
से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । ‘पिठरः स्यात्स्यां ना क्लीबं
मुस्तामन्थानदण्डयोः’ (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न
अगं राति । नकारेण ‘सुप्सुपा’ इति समासः । ‘नागरं
मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) । राजकशेरुः
कन्दविशेषः ॥

शार्धरं त्वन्धतमसे घातुके मेघलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शर्वर्या भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । आसी
तु ‘घातुकेमे नृलिङ्गकम्’ इति पठित्वा ‘घातुकश्चासाविभश्च ।
नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्’ इति व्याख्यत ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गौरति । ‘गुरी उद्यमने’ (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । ‘गुङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘ऋज्रेन्द्र—’
(उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्यतेऽनेन । ‘गुरी’ (तु०
आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संशेयम्—इति स्वामी ॥—शयनं
चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा राजाभिधाना-
क्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः—इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ।—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प्रज्ञायन् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विद्युद्धे चाभि-
धेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
रत्नसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधाद्यु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)'
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुणकरः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-
रुणकरो व्रणकृति त्रिषु भङ्गातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (द्वि० आ० से०) । 'ज-
नेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ
बद्धकषखटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच्
(३।१।१३४) । यद्वा धरादुच्चात्कठिनाद्वाऽन्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यालिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ ह्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।
५७) । द्वयप्रकर्षत्वात्पुमां (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो
यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचायच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'परः भेष्टारिदूरान्योत्तरे स्त्रीत्वं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा ।
'मधुरौ खादुशोभनौ' इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

कूरौ कठिनर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेरष्ठः कृ-
च' (२।२१) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरे वृशसेऽप्यभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्ताहच्छति । पचायच् (३।१।१३४) । 'उदारो
दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) पचायच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (तु० उ० से०) वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेणिणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगस्यान्य
इयति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत । तत्र । अचि
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीतशुक्रयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ्र दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायित-
श्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादभ्रके स्त्रीमुदीत-
शुक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इच् ।
यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरस्त्रीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति
मेदिनी) ॥

हुमप्रमेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ठ-
म्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे
च तालस्य काण्डपादपमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (तु० प० से०) वा । प्य-
न्तः । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्पते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—
इति स्वामी व्याख्यत । तत्र । अदन्तत्वेन वृष्यप्रसङ्गात् । यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्री स्त्रियां भूमौ' इति
पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यो महाकाळे समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (बु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कलिः क्री कलिकायां ना शराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि मेषजे । मृगमेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्राचारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्बुक्च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं कृत्सितं शिरोऽम्बु वा बलते वा । 'बल संवरणे संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साम्नाप्राचारयो-रपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजप्राण्यः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजस्त्वक्सं-कोचः । बलते । बल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'बलिर्दैन्यप्रमेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् क्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रमेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

बलते । बलति । बल्यते वा । अनेन वा 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वादुद्ध्यभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हला-युधे वैल्यमेदे बलिनि वायमे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो वातुलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाङ्गसमर्थोऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (बु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुल्च् ॥

मेघलिङ्गः शटे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९६ ॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डल-

योरेकत्वम् । पचायच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सर्वे शटे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किङ्कानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'म-लोऽस्त्री पापविट्किङ्के कृपणे त्वमिधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्ठा । किङ्कं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्गाणादि च । 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविष्णुखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका खेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शलति । 'शूल रुगायुधम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युके-तनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽग्निजेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतद्वतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः लयक्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (बु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सदमश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलतामेऽस्त्री पङ्कावङ्कप्रमेदयोः । छात्रादिदेये क्री पाली यूकासदमश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालमेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (बु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । तालेषु च गुरुः कला ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलिङ्गि-शदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१

१—'आद्य औष्ठयादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठयादिः, इति विशेषो न गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥ २—वातलवातुली च वृक्ष्यते—इति क्षीरस्वामी ॥

१३४) । वेत्स्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'वेल्ला काले च सीमायामग्न्येः कूलविकारयोः । अल्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादु-
लच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि
योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ
कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ
कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला वीप्तौ' कण्डादिः । मिदायङ् (३।३।
१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । वृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यद्वा लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । बाहुलकालो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविला-
सखेलाद्युत्तारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतथोपसर्गे'
(३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति ।
'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३६) 'शर्क-
राशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि' इत्यजयः । ('उपलः
प्रस्तरे रजे शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनात्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल
रोहणे' (चु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । भं नक्षत्रम् । 'मूलं
शिफाययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना मे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः
(३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके
जन्मवृन्दयोः । जालो नीपट्टमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सहस्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१८) । शो (३।३।११८) वा ॥

सत्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्

(३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः ।
जातीफलकेऽपि ककोले सस्यबाणाप्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नेत्रजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च
परिच्छदे । छदिर्गोगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मे-
दिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गुहाच्छादनम् ।
'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे ।
कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ
तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्यामिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडि
पतिभ्यामालम्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति
वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विदरे बडवानले' (इति
मेदिनी) ॥

चेलं वल्लेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चित्यते वा । 'चिल वसने' (उ० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्य-
ते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रह्लाद्यण्
(५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुक्कुलं शङ्कुभिः कीर्णे भ्वध्वे ना तु तुषानले ।

कोर्भुमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलः । के क्षिरसि बलयति वा । 'बल प्रा-
णने' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् ।
संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमायक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्यासिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्यासिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) ।
यद्वा कुन्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १।
१०६) । कुशांशति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प०
से०) । 'बलति-' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा ण्वन्ता-

पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विदुमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृहणे' चुराद्यदन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतद्योपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'युपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना स्त्रीबं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तूजतरदे त-धोन्नतनसे त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलउवा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'उवलिति-' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा बाडते । 'बाड् आलाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा बल्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ वाली वाला वुटिन्नियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसत्पण्योः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सत्पण्ये च लोला तु रसना-श्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

दवदाधौ बनारण्यवही

दुनोति, दवति वा । 'दुदु उपतापे' (खा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—इत्यन्तेऽनेनेति । 'दुनो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तन्न । उक्तवचना-भावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचायच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भावः क्षेमेशसं-सारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

अमर० ५५

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'सच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशास्त्रिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धून् कम्पने' (तु० उ० से०, स्वा० उ० से०, कया० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० ए० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमानरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेघार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविर्नाये रवौ मेघे शैले मूषिकफ-म्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूषणवत्योः स्त्री वायुप्राकार-मःसु ना' (इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'ह्वन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुप-सर्गस्य' (३।३।७५) इति हः संप्रसारणम् च । ह्वयतेऽ-त्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचायच् (३।१।१३४) । भवन् वा । 'धिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावा-भिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुज-न्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुक्षु-मेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्वेऽपि निकृतावपि निहवः ॥ २०८ ॥

निहवनम् । 'ह्वन् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निहवः पुंसि निकृतावविश्वासाप-लापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्वेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्वेकः । उत्सवनम् । 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

२—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अये 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम् । 'अिणीभुवो—' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गतायर्थे—' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचायच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्थानिश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिम-स्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शास्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्शृणाति । 'शू हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'आ-ङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञ्' (उ० १।३।३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शास्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भमेदे ऋषिर्बे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्खौ वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्या गीतिक्षुमेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भमेदे नक्षत्रवि-शेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने

॥ २११ ॥

खनति । खन्यते वा । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञात्या-त्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्ब-न्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तज्ज । मे-दिन्यां (हेमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येष् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नी व्यी यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१।३६) इतीण् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हेमः) ॥

शिवा गौरीकेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शभायच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरी-कद्रुमे चापि शिवा ज्ञाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीक्रो-ष्ट्रीसैकुफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥

२—श्रीश्री सुगाली । 'पुंशृणातेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-भिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीद-न्यस्मिन् गुणाद्याः । 'षट्सु विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (उ० ४।१।०५) इति लन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासु-वित्तमस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

ऋषिं नपुंसके पण्डे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३ ॥

पण्डे तृतीयाप्रकृतौ । ऋषिर्बे । 'ऋषि अघाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके ऋषिं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठ्योऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वस्त्वोष्ठ्यु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'विट् स्मृतौ वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पर्शति । 'स्पर्श बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचायच् (३।१।१३४) । 'स्पर्शः स्यात्सं-पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशौ पुञ्जमेवाद्यौ

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'द्वम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृमृवमिभ्यः शर्कैः' । मस्करो वेणुः । 'वंशो वेणो कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्च वीतौ' (भ्वा० आ०

१—विश्वहेममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेपां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अक्षिपणाद्यो रुडायलुकी च' (उ० ४।१।३३) इति 'सूत्रे रुडिवानम् च' (उ० २।७।५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः—' (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्मात्प्राशुक्तमेव सम्यक् ॥

से०) । 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यधिकरणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति वीर्षः । यद्वा विकशनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः पुंसि विजने प्रकाशे संहर्षां समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च घञ् (३।३।१८, १९) । भृति-
वन्तनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कृतसायाम् । की कृतिसतं नाशयति । पचा-
यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिश्
विबाधने' (क्र्या० प० से०) । 'क्लिश् बन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'क्लिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुपातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः
पुमांलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमण्डु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दर्भे योक्ते द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचायच् (३।१।१३४) । 'जप-
जभदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः ।
यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा
वात्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्विखान्ते भूम्नि योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादक्षुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते
विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्दीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः
प्रयोर्यथा—'उपविश्यविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाङ्गत्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदि-
नीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति कान्ति-
त्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचायच् (३।१।३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) । स्त्रीयोषिति । 'वशा वन्ध्यासुता योषास्त्रीगवीकरि-
णीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । 'दृक् त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कृन् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । कर् वासौ
कशश्च । 'कर्कशः पुरुषे क्रूरे कुपणे निर्दये दृढे । इक्षो साह-
सिके कासमर्दकाम्पिष्ठयोरपि' इति विश्वः । अमसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्च वीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवश्चे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाड् आल्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) । बालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषिति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्'
(उ० ४।७४) । 'पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुंतागपादपे'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्गौ

मत्स्यानति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्गति । 'ध्वाक्षि
धोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्गायाम् । पचायच्
(३।१।१३४) 'ध्वाङ्गौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषपि । कष्यते । वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'तृवदिहानिकविभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्षः

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुषि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्शपदे काश्या रथ-गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादक्षलपल्लवे' इति धरणिः । वीरुलता ॥

अभीष्टः प्रग्रहे रश्मौ

इषते । इष्यते वा । 'इष गतिर्हिसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'इषेः क्तिञ्' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिञ् । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः । प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे ॥

प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८) 'प्रावृहो—' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । 'प्रेषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्षयते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च बाजिकुजरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णीषते हिनस्ति । 'इष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वज्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषमे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) संचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गां पुराशिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्रले' (इति मेदिनी) । शुक्रले बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुक्षले खड्गपिधानेऽर्थोऽद्यदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्त्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कोषोऽस्त्री कुक्षले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेद्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) । दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्यान्तोऽपि । 'विश्वक्सेनोऽन्वेषः कोषविषादौ च' इत्युष्मविवेकात् । 'कोशोऽस्त्री कुक्षले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके—' इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

सूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आकर्षणम् ।

१—'अभीष्टुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥ २—'प्रेष प-कादिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

आकुष्यते वा आकुषन्त्यस्मिन्वा । 'कुष विलेखने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो सूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्निघ्ने ॥ २२१ ॥

ना सूताक्षे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिङ्गमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानमेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्षुर्वार्ता करीषाम्निः कर्षुः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि—' (उ० १।८०) इत्युः । 'करीषाम्निः पुमान्कर्षुः कुल्यायामपि च क्रियाम्' इति रमसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणमृज्जाति—' (५।१।१२९) इत्यच् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनुमाने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्लु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेघे' (तु० प० से०) । घञ् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ।—'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुनर्पुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिप् । 'किल्बिषं पापरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यादृष्टौ लोकधात्वंशे चत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु संचने' (भ्वा० प० से०) । 'अजिबधौ मयादीनामुपसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१—कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी दीपवती तटिनी हदिनी सति । रोधोवक्रापमा कर्षुः सवन्ती निजगा नदी' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपान्द-
वृष्टिषु । प्राग्दकाले स्त्रियां भूमि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षासेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

भिक्षणम् । भिक्षयते वा । 'भिक्ष याच्नादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृती च
याच्नायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिर्वतनम् ॥

त्विट् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष वीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ त्विट्
स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणाख्यो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽभ्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अभ्यक्ष्णोति वा । 'पचा-
यच्' (३।१।१३४) ॥

रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ॥ २२५ ॥

रुक्षयति । 'रुक्ष पादप्ये' (उ० उ० से०) । 'पचायच्'
(३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःक्षेहे । अचिक्रणे मसृणे ॥

इति वान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'भवेद्दर्णागमाद्धंसः' इति सक् ।
यद्वा 'वृत्तुवदिवचिवसिहनिकमिकविभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगमेदे स्यादकं विष्णौ हयान्तरे । यो-
गिमन्त्रादिमेदेषु परमात्मन्यमस्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसु ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-
मेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तुवदि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ॥

तर्णके नोरसि क्लीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः ।
वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारङ्गायति
वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८)
मृगचातकहरिणाः । यौरोको यस्य । 'दिवोकाश्च दिवौ-
काश्च पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । रसा तु शलकीपाठाजिह्वाधरणि-
ककृषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युसंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भूषार्थः ।
'पचायच्' (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति चङ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवमेवेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उभ्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'वृत्तुवदिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना
देवमेदामिभायोक्वकंराजसु । क्लीबं वृद्धीषधे श्याले रै रत्ने
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) । विदधाति वा । 'विधानो वेध च' (उ० ४।
२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिवंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आहः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
क्लिप् (३।२।७६) । यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः क्ली-' (वा० ६।४।३४) इ-
तीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विहो न जीवति' ।
हितस्माशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस वीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यवृत्त्यातिरेकया-
चनासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारङ्गः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं
गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुप्' (वा० ३।२।३८) इति 'खञ्
डिङ्' (३।२।३८) इति वार्तिकान्या खञि डिति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (अ० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्पञ्च (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्चापि

प्रसूते । 'बृह् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्स्—' (३।२।६०) इति क्तिप् । 'प्रसूरश्चाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्याधौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यात्रापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विग्रहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्थ पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-छुवि—' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत क्षीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' (वा० २।११०) । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरगः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

स्वगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वचः

वर्चते । 'वर्च क्षीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तुत्सवतेजसोः ।

महनम् । मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः स्त्रीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके स्त्रीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्थतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने क्षीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामिमुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वेराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुबादौ ॥

तपैः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादां घने च पुमाञ्छिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सहाते, अनेन, अत्र वा । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गमेदार्थो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतङ्गहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नयन्तरे भूमौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानुरोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मायः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यग्रे समानलिङ्गस्य द्विःपाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्यकोसेष्विव बोध्यः ।

ओकः सञ्जाश्रयश्रौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) ।
अमुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'ओक
उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका
आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा ।
'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा अमुन् (उ० ४।१८९) ॥

ओजो दीप्तौ चले

उज्जति । अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) ।
'उज्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यमुन् । 'ओजोनोजः
समः पादो—' 'ओजो दीप्ताववश्चमे प्रकाशयलथोरपि' (इति
मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३३ ॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुग्भ्यां तुट् च'
(उ० ४।२०२) इत्यमुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति
मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च चले शुक्रेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ०
से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धात्रि पराक्रमे ।
(प्रभावरेतसोश्च)' इति विश्वः । 'तेजो दीप्ता प्रभावे च
स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षे-
पायमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणालयेऽप्यसहनं त-
त्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः'
(७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेय-
वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीभत्सते । 'बीभत्सते', अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'मान्बध—' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च ।
पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८)
वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्

अतिशयेण वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन—' (५।३।५७)

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीमुकुटपी-
यूषेण व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

इतीयमुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२)
इति वृद्धप्रशस्ययोज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०)
इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'
(५।३।६४) इतीयमुनि कजादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद-
त्यल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तु रूवरयोः

अतिशयित ऊर्ध्वरो वा । 'द्विवचन—' (५।३।५७) इती-
यमुनि 'प्रयस्थिर—' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः 'वरीया-
न् योगमिच्छेष्टवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुर्बाढो वा । इयमुनि 'अन्तिकबाढयोः—'
इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले पत्रं । बर्हति । 'बृह वृद्धा' (भ्वा० प० से०) । प-
चायच् (३।१।१३४) । बर्हते वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽन्नियाम्'
(इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागाकादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) ।
'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३)
इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सू-
र्यादीं पूतनादीं च संहिकेयोपरागयोः—' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथिताद्रव्यरसे । नागद-
न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः ।
'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यङागमः । 'निर्यूहः शेखरे
द्वारे नियांसे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३।
५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च
बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृद्ध—' (३।३।५८) इत्यप् ।
'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्धां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ
रश्मौ च सुवर्णदलिपादपे' इति विश्वः ॥

पक्षीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह—'
(३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्यप्

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्तृस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

एहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृह् प्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गृहते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूति कलत्रेऽपि च सप्तनि' (इति मेदिनी) ॥

शोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचायच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्वरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूहते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तज्ज । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्बुध्न्येऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'आहि अहिर्बुध्न्यां हलश्च' (उ० ४।१।३८) इतीण्डित् आहो हलः । यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तज्ज । नलोपासंभवात् । 'अहिर्बुध्न्यासुरे सपं' इति विश्वः ॥

अग्नीन्ध्रर्कास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाकृजिनवह्निषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे वृषार्हेऽर्थे परिवर्धः

परिवर्धते । परिवर्धते वा । 'वर्ध प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्धस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

अतति । बाहुलकाद् डाद् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति बोधो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । क्तिप् (३।२।१७८) । वृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् । 'हृतप्रगृह्या अन्वि' (६।

१।१२५) इति संधि न याति । स्मरणे । वाक्यात्मने च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कृयते वा । 'कृड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'कु (पापे) चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिन्निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्यति । 'धक् नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाद्विक् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्धाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आहारे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसति । स्वस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुप् एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्तिप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्यान्नेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । 'तु पादपूरणे मेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति सुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आरादूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।
३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च
बाढार्थौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । किप् (३।२।१७८) ।
'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गत्यर्था—'
(३।४।७२) इति कः । नेट् () । वन्यते स्म 'वनु
याचने' (त० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'बत खेदे-
ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्पादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात् । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-
भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रयते वा । 'प्रथ
प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वृत्तिः । इत्थंभूता-
ख्यानः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्यामुमिच्छा वीप्सा ।
आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । किच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च
संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽप्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । '—सप्तमी—' (५।३।२७) इत्यस्यातिः । 'अस्या-
ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-
दप्रथमव्यतीतेषु' इति बोपाकितः । 'अमे' इति अप्रतः ।
आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

अमर० ५६

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्विताः' (४।१।७६) इति बहु-
वचनेनान्येऽनुष्ठा अपि तद्विता ज्ञापिताः । तेन ङावतुः ।
'यावत् साकल्येऽवधारणे । प्रशंसार्था परिच्छेदे मानाधिकार-
संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्कार्येष्वथो अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्यायाम्' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्
दोः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-
दित्वाप्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकात्कार्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृन् वरणे' (खा० उ० से०) । 'वृन्
संभणौ' (व्या० आ० से०) वा बाहुलकात्वाक् । 'वृथा
निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनङ्भ्यां नानामौ न सह' (५।१।२७)
इति नञो नाम् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नोति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
डः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च
समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे
(चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनाखपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् शुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च'
इति विश्वः ॥

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९)
सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुषं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्न'
(६।२।९२) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वोच्चार्यास्तु 'ङावतुं विदधिरे' इति ।
अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिकृपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाक्लि 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा' स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) । 'वा' स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'वाम सान्त्वप्रयोगे' (बु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।७६) सहाय्ये ॥

कं चारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् चिरःसुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्यमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं भवति । 'हु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा सुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे ओषम्

जुष्यते । 'जुष तृत्तौ' (बु० उ० से०) । बाहुलकादम् । 'ओषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कृत्यते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) ङिभिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कृत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विसर्ग्ये स्वरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-प्राकाश्यविकल्पेभ्यपि दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिग्रहे

ह्यते । 'हु दानादौ' (बु० प० अ०) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'हण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्-कषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे मेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)ल्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च मेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति 'नृ नये' (क्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'कृत इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये कान्तायर्थे निर्निःशेष-निषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रबन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अप्रगमने' (बु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रीकः रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोररी चोरी विस्तारे-ऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वइ

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'इष्ट शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः । ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील शैले' (बु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामा-ननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्यामिमुखेऽमितः ॥ २५५ ॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिभवात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । आगमसाक्षस्यानित्यत्वाच्च नुम् प्राप्ति वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र हस्तादौ पाठात् 'उरी हस्तादिरपि'—इति मुकुट्या-भूषणास्ते ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेवति । 'मेधु संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्नेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इह ॥

हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । किप् (३।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखाद्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाद्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र किप् (३।२।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्रेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमाद्ययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याधिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'अयु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । विरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शब्दद्विगुणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्विलम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश हृतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वतिः ॥ (३) ॥*॥ अमि क्षणौति । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्विभुः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वेदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारंवारं शब्दार्थे वारंवायेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पक्ष 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्गटित्यजसाहायद्राक्मकृधुसपदि हुते ।

'त्रै पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । सामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) किप् (३।२।७५) ॥*॥ 'झट संपाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । किच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अजनम् 'अञ्जु व्यक्त्यादां' (ङ० प० से०) । 'कृत्यत्युटो (कृतो) बहुलकम्' (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अजं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । किप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ हवनम् । 'हुह अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । 'पृषोदरादित्वाद्वस्य' यः । ततो नञ्समासः । ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'ड मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः' (७।१।६०) इति शुम् । 'स्कोः' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणावधौ' ॥

बलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२।५) इति कृः ॥ (२) ॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'सु गतौ' ('प्रसवैश्वर्ययोः') (भ्वा० प० अ०) । किपि (३।२।१७८) तुगभावः । डः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अतिशयस्य' ॥

१—'त्रै पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यादित्वापत्तिभिर्वा चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्भावात् । षट् 'संपदादिक्रिबन्तं कृतमा समन्तादकति' इति शकन्धादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हि रुक् नाना च वर्जने ॥ ।

पर्ययति । 'पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाभौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दाभा ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (२) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वर्जने' ॥

यस्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यच्चयाम् 'पञ्चभ्यास्तसिल्' (५।३।७) । ल्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हेतौ' ॥

असकलये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' () । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिञ्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋष्यति । 'ऋधु हृदौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य-' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आमीक्ष्ये णमुल्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सजुषु' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रयेः किरसंप्रसारणं च' (उ० २।१२७) इति सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसुत्रमते जानतत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—'येनतेनादि च । यथा 'जितर गिरमुदारा येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति' स्वामी ॥ ३—कम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'आमीक्ष्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजुः सहार्थे' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकूल्यार्थकं प्राप्त्वम्

प्राप्त्वमिति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डमप्रत्ययः । 'प्राप्त्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि बन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'वृड्' (क्त्वा० आ० से०) । 'वृन्' (स्वा० उ० से०) । याक् 'वृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यति । का प्रत्ययः । 'पृषोदरादित्वात्' (६।३।१०९) ह्रस्व षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उ तच्च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कायतेडिमिः' (उ० ४।२।५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वितर्कनस्य' ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति । डः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । क्तिप् तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्मयते । 'स्मिद् ईषदसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ऋकचरणपूर्णतायाम्' ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'धु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । डः (वा० ३।२।१८०) । ('धु पूजायां श्रुशार्थेऽनुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि दिवसे । इति ना अभिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं चै रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ।

१—अहो हस्तादिरपि । 'विकल्पे विसर्गोऽप्यहो' इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ २—चकारादुषापि—इति स्वामिमुकुटी । 'उषा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

(क्षोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः ॥)
(१) ॥*॥ नञ्जति । 'ओ नञ्जी ग्रीडे' (तु० प० से०) ।
तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे साञ्चि तिरोऽपि

सचनम् । 'वच समवाये' (भ्वा० प० से०) । 'इज्जा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'तृ'
(भ्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४।१८९) । 'कचिद्ववाद-
विषयेऽपि—' इतीद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ् हे हे भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) गिजन्तः ।
क्रिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ'
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ अङ्गति । 'अणि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥*॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥*॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ भाति । 'भा
वीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्गोस् ॥ (६) ॥*॥ षट्
'संबोधनार्थकाः' ॥

समया निकषा हिरुक् ।

समयनम् । 'आ समिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ।
'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । 'हिरुक् मध्ये विनार्थे
च' इति रुद्रः । 'हिरुक् च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः
॥ (१) ॥*॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवक्षैषाम्' (५।३।
३९) ॥ (१) ॥*॥ पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥*॥ अग्रे । आद्यादित्वात् (वा०
५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥*॥ त्रयः 'अग्रार्थाः' ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषद्ग्रीषद्बुधद् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादाने' (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य ङः । सुहृ
आ ह्रयतेऽनेन वा । ङा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ श्रूयते । अ-

१—साञ्चिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'मिसौ साञ्ची
परिपतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्यङ् साञ्चिरपि सिवाग्'
इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

नेन वा 'श्रु ध्रुवणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्गोषद् ॥
(२) ॥*॥ उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
गोषद् ॥ (३) ॥*॥ उषद् च ॥ (४) ॥*॥ स्वद्यतेऽनेन ।
'अद आस्वादाने' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य ङः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देवह-
विर्दाने' ॥

किञ्चिदीषन्मनागल्पे

किम् च चिन् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ईष-
णम् । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक्
प्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अल्पे' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः
(३।४।२२) । 'समासे—' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्याङ्गल्'
(५।३।१०) ॥ (२) ॥*॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

भाति । वानं वा । ङः (वा० ३।२।१०९) । कचित् 'वत्'
इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गतायत्त्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्य-
यपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्वुवादीनाम-
पाठात् । 'वै प्रचेतसि जानीयादिबार्थे तु तदव्ययम्' इति
मेदिन्यादिसंमतेष्व ॥ (१) ॥*॥ क्रिपि (३।२।१७८) तु वा
॥ (२) ॥*॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने षाल्' (५।
३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१९) ल्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२)
॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ अयनम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ०
१।१।५२) । ('ष्वौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति
हैमः) ॥ (५) ॥*॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्गोस् ॥
(६) ॥*॥ षट् 'साम्ये' ॥

अहो ही च विस्मये ।

अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (तु० आ० अ०) । ओ प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाद्गो ॥ (२) ॥*॥
अद्भुते । द्वे 'विस्मये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकानीम् ।
उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अकट्प्रकरणे' 'तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः' (वा० ५।३।७९) । 'मिदचोऽन्यात्परः' (१।१।४६)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौने' ॥

१—स्वामिमुकुटार्थ्या तु ब्रह्मशब्दो गृहीतः ॥ २—'ही'
शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विस्त्रिजो विपाकः' इति माघः—इति स्वा-
मिमुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपदम्' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संयत्येऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥
'तत्काले' ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्यायति ।
'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । व-
त्त्वम् (८।२।३६) । पुलम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्जस्त्वं
न । यद्वा दिशति । अज्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥
समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) ।
अम्प्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति
पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः ।
विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥
(१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मध्यस्थे' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढुः । 'बह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा-
(३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो
यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) समो वीर्यः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य
करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६)
इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचितार्थे ।
'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी)
द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शब्धदनारत्ते ।

अभिक्षणवनम् । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृ-
षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेदीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-
नम् । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अनारत्ते निरन्तरे' ॥

अभावे नष्टानो नापि

नष्टति । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

१—कुत्सस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उप-
जोषम् चवर्गद्वितीयतृतीयम्' । अन्तस्थाषद्वितीयम् इत्येके—इति
वीथूपम्याख्या ॥

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नैजोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥
नष्टति । डो ॥ (३) ॥*॥ डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'अभावे' ॥

मास्य मालं च वारणे ॥ ११ ॥

'मा च स्य च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल
भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥
(१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः ।
यद्वा 'यद्' शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ।
'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वैवाजसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच्
(३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ अजनम् । 'अज् व्यकल्यादौ' (ह०
प० से०) । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे
पचाद्यच् (३।१।१३४) अजं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तक-
र्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१)
॥*॥ अवते । 'उह् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इड् (इस्) ।
(२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं सति स्थानिनेव सिद्धेऽस्थोपादानं व्यर्थं स्यात् ।
तस्मादकार एवाभावबोधकः । एव अत 'अ स्वल्पार्थेऽप्यभा-
वेऽपि' इति हेमे 'अ शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः ।
अनुकम्पाया च तथा बाह्यदेवे त्वनभ्ययः' इति मेदिन्या च
पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि अ विप्र इव
भाक्से इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न इवे' इत्यर्थे उक्तः । भवन्मते
तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन-
शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥
२—'रवावद्धाः' इति कप्किणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र
प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः बद्धाः संयताः । 'बन्ध वन्धने' कः ।
संस्कृते तु रवौ चयै अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव टिलोपः । 'ज्वर-
खर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो बाहुलकाद्गम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति
वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याधिः ॥
(३) ॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अश्नति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चलारि 'स-
र्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति
कवित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । असति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्य-
सूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चाञ्जामश-
ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

कश्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं तुःषमं गह्वे

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्यव्य-
यीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१)
॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) । यो य
आत्मा, यथायात्मीयम्, तथयास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य
द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६)
॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूर्णेऽप्य-
वधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । 'सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यास्तातिः 'अभेर्लुक्' (५।३।३०) । एवं
दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

तु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (तु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संव्यवर्धे

संव्यते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-
दति विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अश्नति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अभेर्लुक्' (५।
३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः
पश्चात् । अर्वन्तमश्नति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि' नीयते । 'चिन् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ
वीर्यश्च' (उ० ५।१।३) इति डेतिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चीयते । 'उदि चेर्डेतिः' (उ० ५।१।२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्ड-
शेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोमङ्गः कदमीरलि-
खितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूक्ति

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अयुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

अभुते शनैः ।

शणति । 'शण शनै' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अह-
तेऽप्तीघ्रायै ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्बाह्ये

बहति 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । बवयो-
रभेदः ॥

स्नातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इम् प्रत्ययः । 'स्निजे ङः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस वीक्षौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।१।७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह् (शब्दौ) कालसामान्ये तिङ-
न्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्तावु

रुषा कोपेनोक्ती वचने ॥*॥ अवनम् । 'उद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । ङः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुह्रप्र-
त्ययः ॥*॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे ङम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनये त्वयि ।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

ह्वनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । हुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ।

'उषा स्यादजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । अयुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ङम् (३।१।८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां वुह

वुःस्थानम् । 'अपवुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) वः ॥ (१) ॥*॥

सुह प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-
गमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंश्चिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रग-
शब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे 'प्र-
भाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आसमिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*॥

परुत्परार्येषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परत् । 'सद्यःपरत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (कमेण) ॥*॥

अथात्राह्नि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽहि' इत्यादावर्थे पूर्वद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुप्रः । (कमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युभयोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युभयोभयाद्वक्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपठत्-') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः पठत्-' (५।३।२२) इति साधुः) ॥ (१) ॥*॥

सोऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽह्नि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युगन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) । गौपतक् प्रत्ययः । युगं पथतेऽस्मिन् । 'पथ गतौ' (भा० अ० से०) । इत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हिल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ रयोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'श्वस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना—'शुदिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'श्वश्चन्द्रो चोतते कथम्'—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'श्वश्चन्द्रो दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वा-हृतस्य युगण्युपिण्डादिशब्देषु आस्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-रूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'योगपथ-' (२।२।३६) निर्देशे दकारभङ्गानुपपत्त्या त्विन्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गवृत्तीयो-पान्त्वत्वमङ्गीकरणीयम् ।

अमर० ५७

॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे पाठान्मा-न्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पथ 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राप्ति देशे काले च, प्राची देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा । '-सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अधे-ल्लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः' '-ल्लुक्' (५।३।३०) इति उक् इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्श-नात् । 'अधेल्लुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्या-दिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनबन्यतरस्यां-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-हि' (इत्यत्र) 'आहिच दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उ-त्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतपुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सञ्जादिकृतद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संप्रदे लिङ्गं संकीर्णवदिहोभयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण' (३।३।११८) 'न-पुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सञ्जा-दियेषां क्यजादीनां ते सञ्जादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'प्रहृष्टस्यां-' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽपि । 'तस्मिन्' लिङ्गसंप्रहर्गं संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नये-द्वहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरुक्तम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सञ्जादिकृतद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सञ्जादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-सञ्जादिजानामलाभात् । 'सञ्जादिभ्यो विहितकृजैः' इति व्या-

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रालेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिवशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-शकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येतावद्वेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रार-म्भाद्यन्तागोऽप्युभयोः समान एव ॥

ह्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-
यार्थादिलिङ्गोहनमनुकलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-
स्त्रादिभिलिङ्गोहनमनुकलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च
यदि न बाध्यते । 'अपवादविषये विहाय सर्वत्र प्रवर्तते'
इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृष्टिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईष ऊच तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच् । भीः, धीः, ह्रीः, 'भूः' 'झूः',
'झूः', 'जूः', लघनं छः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'छनाति
छः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' () इति त्रिलि-
ङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूत्रि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावह्नीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

विद्युदादीनामद्यानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'व्यावृ-
न्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
घाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः,
कुः । सरित्, त्रिलोताः, विपाद् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदृ-
ष्टिरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'डथावृन्तम्' इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु 'ध्रियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः
सः । एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्थ्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'कूः स्त्रियां निर्द्धरे कृते' इति मेदिनी । कृवो यश्चपात्रम् ॥
२—'किञ्चिन्' (उ० २।५७) इत्यादिना किञ्दीर्घा । 'वर्द्धि-
रप्यरक्षसोर्द्धः कामचारः, ऊः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति-
रूपमजरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जृस्त्वरगमने प्रोक्ता सामा-
न्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाचां, जवने त्रिषु' इति
मेदिनी ॥

तल्लुन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिषुन ।

स्त्री भाषादावनिकिण्णवुल्णवृण्वृच्यव्युजिञ्ज-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुतीश्च ऊयावृन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे
यश्च इनिकट्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् । मुखे भवो 'मुख्यः',
दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वाद्द्वन्वैरमैथुनिकयोः' (४।३।
१२५) अश्वमहिषिका, काकोल्लिका, अत्रिभरहाजिका, कु-
त्सकुशिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यव-
सर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति,
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जु-
नाभ्यां वुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः ।
वुनो ग्रहां वुणं उपलक्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः ।
'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु' (५।१।१३४) वुञ् । गा-
मिकया स्थापते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोशादिभ्यश्च' (५।१।
१३३) वुच् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इ-
त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः
प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।
११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ।
कृतिः, । भूतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम् ।
'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-
हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८) ।
आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११) ।
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे ण्वुच् स्त्रियाम्'
(३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वार्थिकः ।
व्यावकोषी, व्यात्युक्षी । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८) ।
व्रज्या, इज्या । 'समजनिषद०' (३।३।९९) इति क्यप् ।
समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि क्यप्च'
(३।१।१०६) । सृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्म-
भूयम् । 'ण्यासश्चन्यो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना ।
'प्रेम्नाख्यानयोरिञ्' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गाणि वा-
कार्थीः । 'षिद्धिदादिभ्योऽड्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा,
मिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षा,
पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ला-
म्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृजः श
च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ
न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ०
४।४८) । 'सृष्टृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः,
द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृष्टृधम्यश्चवित्-

१—'विभाषाख्यानपरिप्रक्षयोरिञ्' इत्यानुपूर्वीकस्य सूत्रस्यानुपू-
र्वीव्यत्यासेन केचः प्रामादिकः ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । कृवि-
चमितनिधनिसर्जिस्त्रिभ्य ऊः- (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः ।
'अवितृस्तृतश्चिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । जी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गङ्गा, वामोरुः, करभोरुः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।
अन्यस्य व्यवच्छेदयस्याभावात् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवाणदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । 'पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिग्दाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥

घञो जः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
इयैर्नपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः सास्यां क्रियेति जः' () । घञन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं चि-
याम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । इयेनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'इयेनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति मुम् ।
'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'स्वधा
क्रिया प्रवेणी' इति श्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । आदि-
ना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । काचि-
दिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'लङ्कावृद्धन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थं लङ्कादीनां
पाठः । भङ्गाधीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लाङ्क्यते सुखमस्याम् । 'लक
आखादने' तुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वात्
वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१)
॥*॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ०
प० अ०) णिच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'यिफला
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१९) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यते-
ऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विधेमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातकी
'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षमेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति-'

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) कुन्
(उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१)
॥*॥ पिजयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (उ० उ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) पिजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ आढकी तुवरिका । आ सम-
न्ताद्भूकते, दौक्यते, वा । 'दौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा, पृषोदरादिः (६।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिधका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शूद्रादयः'
इति रग् इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिबुक्तसू-
त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षमेदः ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३)
॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्'
(भ्या० प० से०) धातुः शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-
क्षिमेदः ॥ (१) ॥*॥ हिकनम् । 'हिक अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा
हिक्यते । 'हिक हिंसायाम्' (उ० आ० से०) पचायच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥
प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिमेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ ऋच्छति । अर्यते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुङ्गवः ।
यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वष्टि भागुरिरल्लोपम्—' इत्यपेरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनैर्याति पिपीलिकः' इति पुंस्त्वमपि—इति स्वामी ॥
(१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक्त्वात् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च' इति मेदिनी ॥
२—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विषमाणां
च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदभञ्जिका' इति मूलं 'पञ्चम्ये
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाज्जत्वे
'पञ्जिका' ॥ 'अथोदिषमाण्येव पदानि अनक्ति पदभञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते सा च 'पञ्जिका' शब्दोऽपि व-
क्तोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बहुभेदेन 'वञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आयव्ययलिखनार्थां च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फायि-'
(उ० २।१३) इति सूत्रस्यसिन्धिपाठाच्चामूलकमिति चिन्त्यम् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥*॥ भङ्गस्य करणम् ।
‘तत्करोति—’ (वा० ३।१३६) इति ष्यन्तात् । ‘अच इः’
(उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यमेव वा ‘व्याज-
च्छलनिमे भङ्गिर्वैदभीतनमीलिका’ इति रभसः ॥ (१) ॥*॥
सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । ‘रज रागे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२०) इति घञ् ‘चजोः—’ (७।३।५२) इति
कृत्वम् । तिर्यग्भूत्वातः ॥ (१) ॥*॥ सूच्यतेऽनया । ‘सूच
पेशुन्ये’ चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) ‘स्त्री सूचिर्वृत्त्य-
मेवे च व्यधनीशिव्योरपि’ इति रजकोषः ॥ (१) ॥*॥
महनम् । अनया वा । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
क्तिन् (३।३।९९) । हत्व (८।१।३९) धत्व (८।२।४०) ह्रुत्व
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) वीर्घाः (६।३।१११) ।
‘माढिः पञ्चशिरा’ इति रजकोषः । ‘माढिः स्त्री पञ्चभक्तौ च
दैव्यस्यापि प्रकाशने’ (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यभूर्णिः शाणी दृणी दरत् ।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥९॥

पिच्छयते । ‘पिच्छ बाधे’ (चु० प० से०) । ‘गुरोश्च—’
(३।३।१०३) इत्यः । शात्मलिनिर्यासः, भक्तादिगण्डश्च ॥
(१) ॥*॥ वितण्डयते परपक्षोऽनया । ‘तडि आघाते’ (भ्वा०
आ० से०) ‘गुरोश्च—’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
ककनम् ‘कक लात्ये—’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) । काकमणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘पणगण्डकयो-
स्तुर्य उदमानस्य काकिणी’ इति रुद्रः ॥*॥ रभसस्तु नान्ते-
ष्वप्याह—‘पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनी’ इति ।
तत्र ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः । आढकस्य
पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—
‘कुल्या स्यादष्टमिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको
भाग उदमानमुदाहृतम्’ इति ॥ (१) ॥*॥ ‘चूर्णो धूलौ
क्षारमेवे चूर्णानि वासयुक्तिषु’ (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
करणम् । ‘तत्करोति—’ (वा० ३।१।२६) इति ष्यन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । घृणिपृश्नि-
पार्णिचूर्णिभूर्णयः’ (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
घाणस्य विकारः ‘तस्य विकारः’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘टिङ्गाण—’ (४।१।१५) इति स्वामी । ‘घाणः’ इत्यन्ये ॥ (१)
॥*॥ दृणति । ‘दृण जेदये वधे गतौ’ (तु० प० से०) । ‘इगु-
पध—’ (३।३।१३५) इति कः । ‘जातेः—’ (४।१।६३) इति
वीष् । ‘दृणयम्बुद्रोणीकच्छप्योः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
दरणम् । वीर्यते वा ‘दृ विदारणे’ (क्वा० प० से०) ‘अये’
(भ्वा० प० से०) । वा ‘शृदुभसोऽदिः’ (उ० १।१३०) । ‘दरत्
क्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
समनम् । सानं वा । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । ‘षोऽन्त-

कर्मणि’ (दि० प० अ०) इति वा । ‘ऊतियूति—’ (३।३।९७)
इति साधुः । ‘सातिर्दानावसानयोः’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥
कन्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् ।
‘कन्था घृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् ‘आस उपवेशने’ (अ० प०
से०) । ‘श(अ)दादयश्च’ (उ० ४।९८) इति साधुः ।
‘कुन्दादयश्च’ इति मुकुटध्वन्यः एतत्पाठादर्शनात् । ‘वे-
त्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्’ ॥ (१) ॥*॥ न-
भ्यतेऽनया । अस्यां वा । ‘णभ हिंसायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘इज्जदिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । ‘नामिर्मुख्य-
वृषे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्या-
त्त्रिण्यां कस्तुरिकामदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ राहः
सभा ॥ (१) ॥*॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लङ्गा च सिध्मला ।

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

झर्झते । ‘झर्झ भर्त्सोक्थोः’ (तु० प० से०) । बाहुल-
कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
‘झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुडुके बालचक्रके’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ चर्च्यते । ‘चर्च उर्त्ता’ (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । ‘चर्चरी गीतमेदे
च केशभित्करशब्दयोः’ ॥ (१) ॥*॥ पारयति । पार्यते
वा । ‘पू पूर्तौ’ चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कर्क(गर्ग)रीपूरयोः
पारी पादरज्वां च हस्तिनः’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥
होलति । हुल्यते वा । ‘हुल हिंसासंवरणयोः’ (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । ‘होरा तु
लभे राश्यर्थे रेखाशास्त्रमिदोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लटति । ‘लट बाल्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘अक्षमुषिलटि—’
(उ० १।१।५१) इति कुन् । ‘लङ्गा करजमेदे फलेऽवये
खगान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्त्यस्याः ।
‘सिध्मादिभ्यश्च’ (५।२।९७) इति लच् । ‘सिध्मला मत्स्य-
विकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
लाप्यते । ‘लष क्षिल्पयोगे’ चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा
लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’ (चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ‘लाक्षारोचना—’ (४।२।२) इति
निर्देशाद्वा वीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’
(चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्डयते । ‘गण्डि
वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) । ‘गण्डेश्च’ (उ० ४।७८)
इत्युषन् । पुंस्यपि । ‘गण्डूषो मुखपूर्तीभपुष्करप्रसृताजलिः’
(इति रुद्रः) । ‘उज्जतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः’ इति
बोपाहितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि०

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४। १।४१) ङीष् । ऊरुसंधौ वातरोगः ॥ (१) ॥*॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भा० प० से०) 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'च- मस्यो यज्ञपात्रस्य मेदेऽङ्गी पिष्टके क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पंचायच् (३।१।१३४) । 'मैला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्हयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति क्लीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे समेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागादिमेधाब्धिषु कालासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह मेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायेवर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरमेदाः—तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हादाः, इहः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्यमेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कृष्मा- ण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'देवतानि' देवताः इत्यादौ बाधो- ऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः समेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिशः । 'द्योदिवा द्वे क्षियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः— उक्थातिरात्रामिष्टोमाश्चमेधाः । अद्रिः, निरिः, पर्वतः । मेदाः— मेरुः, हिमवान्, सखः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । मेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु बाधः । अग्निः, समुद्रः सागरः । मेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । वृः, वृक्षः, शाखी । मेदाः—लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिक्षपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः, मेदाः—मासः । पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । अस्तिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । मेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, विषिखः । मेदाः—नाराचः, काण्डः, भलः । 'इषु- र्दयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । मेदाः—आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अङ्गाहान्ताः क्ष्वेडमेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२

करो राजप्राणो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एवमधिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व- बाहुभ्य इन्' (उ० ४।११८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । अत एव 'अथ क्लीपुंसयोः केलिर्मेणियोर्निर्मेसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्ध- न्योषधोऽपि—। 'मस्तिनाम्बु मशीमसी' इति ईमात् । तत्र मपति हिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भा० प० से०) इति कान्तुर्बाधः ।

तु नाभः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अघरः, । दोः, प्रवेष्टः । मुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, व- शनः, रदः, । मेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीप- गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्मवः । 'नखरोऽक्षियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवलिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वार्हः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो व्यहः, व्यहः । अत्र 'स नपुं- सकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौलिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परव- लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।

कशेरुजतुषस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री- वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कश्चित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिल्हकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता असन्नताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा, । अबाधिताः किम् । अप्स- रसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम, बर्म । तुश्च रुश्च तुरु । तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेरुदीनि वि- हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, तसरुः । 'कशेरुज- तुषस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसं- भवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशे- र्वैर्यबाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्व्यादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लोकः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, पुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । क्षर्त्तरः, शीकरः, समीरः, यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, श- पथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहा- सपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अ- दन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमायु- पाट्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते ये- स्ते । 'अन्वेभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्र- स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरु- क्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशा- खानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, वक्रुचः ॥

‘कुणपः’ इति पाठः । ‘कुणपः प्रतिगन्धौ शवेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । ‘क्षुर विलेखने’ (तु० प० से०) । ‘इणुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘क्षुरः स्याच्छे-
दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
के इणाति । ‘दृ विदारणे’ (क्या० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा के वीर्यते । ‘कृदोरप्’ (३।३।५७) ।
केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । ‘तकमेदः’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥
पूरयति । ‘पूर पूरणे’ (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) ‘पूरो जलप्रवाहे स्याद्गुणसंशुद्धिस्त्राययोः’ (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । ‘प्रा
पूर्ति’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘युपि’
(३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु ‘क्षुरप्रः’
इति कर्बन्निर्दिष्टादि पठति । बाणमेदः ॥ (१) ॥*॥ च-
क्यतेऽनेन । ‘चक तुलौ प्रतिघाते च’ (भ्वा० प० से०) ।
‘चकिचम्योरुचोपधायाः’ (उ० २।१४) इति रक् । ‘चुर्कं
वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ गुण्यते । ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) । रलयोरेकत्वम् । ‘गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदु-
र्गयोः स्त्रियाम् । पत्राजने मण्डले चालिजरे बालखेलने । द्वयोर्ल-
क्ष्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ हिङ्गु लाति ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘हिङ्गुलो
वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥*॥
(हिङ्गुल इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
ङः । ‘मुकुटस्तु हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्’ इति पठति ॥ (१)
॥*॥ ‘पुत्’ इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलति गीर्यते वा ।
‘यु निगरणे’ (तु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । ‘कृ-
दोरप्’ (३।३।५७) वा । ‘अचि विभाषा’ (८।२।२१)
इति वा लः । पुत् गलति वा । ‘गल अदने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘क्षावे’ (चु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ।
‘पुङ्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः’ (इति मेदिनी) ॥

१—यथा ‘दशाननक्षिप्तक्षुरप्रखण्डितः कचिद्रुतार्थो हिमदी-
वितिर्यथा’ इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—‘चलः
कम्पे चला श्रियि’ इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि
‘चला लक्ष्यां पुमान् कम्पे’ इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च
हेमचन्द्रोपरि गोलशब्दस्य कम्पायर्थकताया अनुपलम्बेनात्र ‘दयोः’
इति पाठकल्पनं स्वोपेक्षितत्वेन हेममेव । तस्मात् ‘गोलः
स्यात्सर्ववर्तुले’—इति हेम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—‘वैश्यवर्गे
स्त्रीवल्लिङ्गशुदन्तमदन्तं च पठ्यते’ इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्वो-
पलम्बनाममाकाव्याख्यायाम्—नाचस्पतिस्तु ‘हिङ्गुलस्त्वक्षियाम्’ इति
स्त्रीवेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥

वेतालमल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । ‘अल
भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा वे
वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥
मल्लते । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) ‘मल्लः । पात्रे कपोले
च मत्स्यमेदे बलीयसि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मल्लते,
मल्यते, वा । ‘मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ०
से०) । पचायच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१९) वा ।
‘मल्लः स्यात्पुंसि मल्लके शस्त्रमेदे पुनर्द्रयोः । मल्लातक्यां स्त्रियां
मल्ली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् ।
‘दाश दाने’ (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । ‘व्रीहेश्च पुरोडाशे’ (४।३।
१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य ङः । ‘पुरोडाशो हविर्मेदे च-
मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः’
इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘पट्टीः स्त्री पट्टमेदे स्याल्लाटे कु-
म्भिकाहुमे’ (इति मेदिनी) । पट्टि इति । ‘शो तन्मूकरणे’
(दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥
(‘पट्टिसः’ इति) दैन्यसान्त इति मुकुटः । अत्र ‘बोऽन्त-
कर्मणि’ (दि० प० अ०) धातुबोधः । शस्त्रमेदः ॥ (१)
॥*॥ कोलनम् । ‘कुल संस्थाने बन्धुषु च’ (भ्वा० प०
से०) । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मवति । ‘मष
हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘कु-
ल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च’ इति (मूर्ध-
न्यान्ते) विश्वः । ‘कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्’ (इति
मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे (‘कुल्मासः’ इति)
दन्त्यान्तः । तत्र मसेः (देवादिकात्) घञ् (३।३।१९) ।
कुल्मासो माषादिमिश्रमर्धस्त्रिजमोदनं ‘स्त्रिचुडम्’ इति ख्या-
तम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा ।
‘रभ राभत्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘अत्यविचमितमि-’ (उ०
३।१।१७) इत्यसच् । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः ॥
(१) ॥*॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । ‘हन हिंसागत्योः’
(अ० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति ङः ।
‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे
च महिषीशिशौ’ इति विश्वः । ‘कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च
प्रमेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च’ ॥
(१) ॥*॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (क्या० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः । ‘पीकदान’
इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

१—‘असितोमरकुन्तमहापट्टिस-’ इति भट्टिभाषासमावेशात्—
इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च सारण्यपर्णश्चहिमोवकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिप्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

द्वाभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् । उक्तासंमहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र काश्चिद्दर्शयति—स्वमिति । खनति, खन्यते वा । ‘खनु अव-
दारणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि—’ (वा० ३।२। १०१) इति डः । ‘स्वमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहा-
यति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अर्तेर्निष्’ (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । ‘पर्ण हरि-
तभावे’ (तु०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘पर्ण पत्रे पलाशे ना’ ॥ (१) ॥*॥ श्वभ्रयति । ‘श्वभ्र विलेपे गतौ तक्के’ (?) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । ‘हन्तेर्हि च’ (उ० १।१४७) इति मन् । ‘हिमं तुषारमल-
योद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उनत्ति । ‘उन्धी क्लेदने’ (उ० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ श्यायते स्म । ‘श्यैङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गल्थार्थ—’ (३।४। ८७) । ‘द्रवमूर्तिसर्शयोः श्यः’ (६।१।३३) इति संप्रसारणम् । ‘शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोजिषु । वानीरे बहुवारे ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओषति । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्स्तिञ् जिडीदुष्यविभ्यो नक्’ (उ० ३। २) । ‘उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः’ (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘मनेर्दीर्घश्च’ (तु० ३।६४) इति सः । ‘मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि, रुण्यते वा । ‘रुधिर आवरणे’ (उ० उ० अ०) । ‘इषिमदि-
मुदि—’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘रुधिरोऽक्षारके पुंसि क्लीबं तु कुक्कुमासृजोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते, खनति, वा । ‘खिखनेर्मुद चोदात्तः’ (उ० ५।२०) इत्यजलौ । ‘मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते । ‘अश्रु व्याप्ती, संघाते च’ (स्वा० आ० से०) । ‘अशेर्नित्’ (उ० ३।१५६) इति क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ ‘दृदक्षिभ्यामिनन्’ (उ० २।५०) । ‘द्विविणं न द्वयोर्दृते (वित्ते) काश्चने च पराक्रमे’ इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलते । ‘बल संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रमेदे वायसे-
ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाव्यालके तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

२—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वान्यपि—खादिसपर्या-
यविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्टे ॥ २—अस्यान्तस्यादित्वात् ‘बल प्राणने’ इत्ययोपन्यासो योग्यः ॥

अमर० ५८

फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘फलं हेतुकृते जातीफले फलकस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शास्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः’ (इति हैमः) ॥*॥ कचित्तु ‘हलम्’ इति पाठः । हलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । ‘ही गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सर्वधातुभ्यो मनिन्’ (उ० ४। १४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘उल्वादयश्च’ (उ० ४।९५) इति साधुः । ‘शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । ‘लुह गार्धे’ () पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ‘लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहे जोङ्गके सर्वतैजसे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति ‘सुखदुःखतत्क्रियायाम्’ (तु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ वीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इगुपध—’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुद-
कमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । ‘लून् छेदने’ (क्र्या० प० से०) । नन्त्यादित्युः (३।१।१३४) । ‘लवणाज्जुक्’ (४।४।२४) इति निर्देशाणत्वम् । ‘लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नवीमेदद्विषोः स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यज्यतेऽनेन ‘अञ् व्यत्त्यादौ’ (उ० प० से०) । ‘करणाधि—’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि’ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । ‘लिप उपदेहे’ (तु० प० अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्था वा लक्षा नियुतं च तत् ।

व्यञ्जकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटिर्भिजा शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । ‘लक्ष दर्शने’ (तु० आ० से०) । ‘गुरोश्च—’ (३।३।१०३) इत्यः । ‘लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ ‘शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । जी कोटिर्बुदमिति कमादशगुणो-
त्तरम्’ इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं य-
ज्यच्चं तत्क्रीबे । यशः, पयः, तेजः । ‘तमो भ्रान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुतुदे’ (इति मेदिनी) । सपिः, हविः,

२—‘तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि’ इति मुकुटः ।

शोभिः । वपुः, यजुः, धनुः । धर्म, धर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यद-
नान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्त-
रीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रयान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वक्षम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम् । कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अबाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरद-
न्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रि-
भुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्वितार्थे
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली,
त्रिवली ॥

द्रव्यैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
वक्ष्याच्छाया बहुनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्रव्यो द्रव्यैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
बहुतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्रव्यस्य । एकार्थको द्रव्यः समाहारद्रव्यः, अव्ययीभावश्च
क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः कृतसमासान्तः किम् । अ-
तिपन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ वक्ष्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे,
सा चेद्बहुनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये'
(२।४।२२) इति क्लीबत्वम् । बहुनां किम् । कुक्ष्यच्छाया,
कुक्ष्यच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबत्वम्
॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे
वक्ष्यन्तात्परा चेत् ॥ क्लृप्तम् । क्लृप्तातः 'अशाला च'
(२।४।२४) इति क्लीबत्वम् । संहतौ किम् । धर्मसभा
धर्मशाला ॥

१—'कृत्यस्युतो बहुलम्' (२।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्वरन्ति । राजभोजनी क्षीरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्नामी । २—अव्ययीभावश्चरस्य पुलि-
ङ्गत्वेन द्रव्यैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्रव्ये परवर्तिङ्गत्वस्यैव जाय-
मानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७)
इति नपुंसकत्वस्यैवैष्टत्वेन लक्ष्यासिद्धिभावस्य च सत्त्वेन को दोषः ॥
३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य बहुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
स्वयानङ्गीकृतत्वेन विन्यसेतत् । तस्मात् 'अभिलि' इत्यादिष्वपि
'भोजियोः' (२।२।२४) इत्यनेन हस्तस्य सिद्धौ 'अभिगोपम्' इत्यादेव
फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसममिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्या-
यात्, अमनुष्यात्—रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च वक्ष्यन्तात्परा तत्पु-
रुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्थो सभा गृह्यते । इनसभम्,
प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । भ्रा-
जकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणाभेद । चन्द्रगुप्त-
सभा । राजविशेषोऽयं । वक्ष्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा = ईश्वर-
सभा । न सभा—असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरसभा वा ।
सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपद' चित्यां
(वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उप-
ज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतक्षोपसर्गे'
(३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि ञच्
(३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ
ज्ञाता प्रकान्ता च ॥*॥ वक्ष्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः
क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्भूतं ते । सौशमीनां कन्था
सौशमिकन्थम्, बाहिककन्थम् । 'उशीनर-' इति किम् । दाक्षि-
कन्था । बाहिकेऽप्ययं संज्ञा । नामसु किम् । वीरणकन्था ।
कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकेत्वेऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नक्षत्रं कक्षं चितः (च ह्येषां ते) च । एभ्योऽन्येऽद-
न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-
णोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । भवित-
व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरैव-' (३।४।७०) इति
भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, भव्य-
भूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः'
(५।४।१५) । साराविणम्, सांकृटिनं वर्तते । नणकेति किम् ।
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यजः, 'स्वपो
नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः ।
'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च
कः । आण्वत्यः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः
जयः । 'ण्यासथ्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यस्तु
—'द्वितोऽयुच्' (३।३।८९) । श्वयशुः—इति मुकुट उदाह-
रत् । तन्न । अदन्तलाभावात् ॥*॥ समूहे तद्धिताः । 'भि-
क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्तोऽण्' (४।२।
३९) इति ङुच् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३०) ।

काकम् । 'कैदारायण' (४।२।४०) । कैदार्थम्, कैदारकम् ॥*॥ भावे—गोलम् । 'इगन्ताय' (५।१।१३१) । मौ-
नम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिभुम् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् ।
'स्तेनायजलोपध' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन' (५।
१।१२४) इति ध्यञ् । शौक्यम् ॥*॥ कृतसमासान्तोऽहश-
ब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'
(५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च ।
पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि
सुहादिनि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

लोकाव्ययानां मेदकान्येकत्वेऽप्युक्ततोदके ।
पञ्चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

अपिशब्दात् क्लीबे । गृहु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥*॥
उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातुतुदि' (उ०
२।७) इति थक् । 'वसिकाषि'—इत्यादिना थक्—इति
मुकुटधिन्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्तं सामविशेषः ॥*॥
गुटति । 'गुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । यत्तु 'कृत्वादिभ्यो जुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटे-
नोकम् । तज्ज । गुटः कृटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।
१) इति क्तिवाङ्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥*॥ चोप्यते 'जुप मन्दा-
यां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । षञ् (३।३।१९) यद्वा
वञ्चति, चक्षयते वा । 'चक्षु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । षञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) 'फलावशिष्टं तालफलं च पञ्चोचं कदल्याः
फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥*॥ पिच्छयते । 'पिच्छ खण्डने'
'जु० प० से०) । षञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छटा-
कोषमोचाशात्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावधपदा-
मये । क्रियां, पुंसि तु लाङ्गुले न द्वयोर्बहुवचनयोः' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ०
अ०) । मुच्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृह-
स्थ स्थूणां ॥ (१) ॥*॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृत्तुविभ्यः
कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्'
इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ म्रियतेऽनेन 'मृद् प्राणत्यागे' (तु०
आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) 'अज-
न्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमनन्तस्य क्लीबत्वानित्यलज्ञापना-
र्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (ह०
उ० अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा स्रोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा राजा
कृतात्मकः सोमः सूर्यतोऽत्र । 'जुन् अभिषवे' (स्वा० उ०

अ०) 'राजसूर्यसूर्य' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ वाजमर्गं पैष्टी सुरा । पेयमत्र ॥*॥ एतावर्धर्वाची (२।
४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गद्यते । 'गद्य व्यकायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । 'गद्यमद्य' (३।१।१००) इति साधु ॥
(१) ॥*॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।२।
१२०) इति यप् । 'पद्मो' (६।१।६३) इति पद् । पद्मः
सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमाञ्छब्दे पद्या वर्त्मनि
कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् । गद्या वार्ता ।
पद्यः पद्यः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥*॥ मणिसब्देन कायति
जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'—
(वा० ३।२।१०१) इति डः । 'मूलविभुजा' (वा० ३।२।५)
इति को वा । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिका-
दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।
१२४) वा ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्य-
कायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) 'कृत्यल्युटो' (३।३।
११३) इति करणे ण्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सू-
त्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविद्वा वि-
दुः' ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रसवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् ।
'सिन्दूरसुमेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोच-
नीरक्तवेष्टिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ची-
यते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'श्रुतिविमीनां ची-
र्धश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी शिखरां नपुंसकम् ।
गोत्तने वल्लमेदे च रेखालिखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ चीयते । 'छित्त्वरच्छत्वर' (उ० ३।१) इति सा-
धु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यमिक्षुप्रावरणम्' इति सुभू-
तिः ॥ (१) ॥*॥ पिष्यते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ०
से०) । बाहुलकादरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ क-
न्चित्तु 'पिजरम्' इति पाठः । 'पिजरोऽध्वान्तरे क्लीबं स्व-
र्णं, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्ष्या-
दिबन्धनगृहं च ॥ (१) ॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्वम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ॥
(१) ॥*॥ हरितेनालति । 'अलं भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुमेदे जी
वार्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विदलं वंश-
कृतपात्रमेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्थलस्यत्र । 'दल
स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'दलश्च' (३।३।१२०) इति घ-

१ 'वाच्यमर्थं बहुधापाञ्चरात्रावगाहते' इति द्रमयन्तीकेपादकारवान् ॥

म् । गिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनमेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहुदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति स्त्रीसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धवर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

पुंनपुंसकयोः विकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'पुंनपुंसकयोः' इत्यादि समासः । 'ऋक्पूर' (५।१०४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्य- ४।७४' इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकत्वे हिङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्च च द्रुमाश्च च कण्टको मस्क- रेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ म- रस्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्चद्रुमाश्चयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकच्छकः शटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगश्चरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मोदकः स्वाद्यमेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खजने केने समा- सप्रायवाचि च । गृहदारुतरस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्गयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।३४) । 'टङ्को नीलकपिथे च खनित्रे टङ्गे- ऽस्त्रियाम् । जङ्गायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिमावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दपे' (भा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी- गिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्वे हिंसायाम्' (भा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीले- ऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पल्ल गतौ' (भा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (उ० उ० अ०) । ण्वल् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३२) । चरकं वैद्यकशास्त्रमेदः ॥*॥ 'चरकम्' इति पाठे स्यूतवज्रम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'त-

मिविशि' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खजे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आम- लक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध'—(४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड अंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचायच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणमेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनिक्- वि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्डयते 'मुडि खण्डने' (भा०

उपक्षोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

भा० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिबो धुग्लक्' (४।३८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । कः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशङ्कुली, भृष्टमांसम् पनसादिफ- लासारभागश्च ॥*॥ क्वचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क्वचित् 'बुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । 'क्ष्वेड्यः ते वा । 'निक्ष्वेडा जेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'जीतः कः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुषु-' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जा- नीयान्मज्जलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कुट्टेन निर्हसम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रह- वृह-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भा० प० से०) । 'अर्तिस्तुषु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्ममक्षि- रोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादिपाठे 'बम्ब सर्पणे' (तु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दमेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं बुस्तं वास्तु चुस्तं मतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पर्वगर्ततीयादिः । 'बुस्तं दन्तो- ष्वादि' इत्येके । 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पर्वगादि' इति केचि- त्—इति पीयूषव्याख्या ॥

२—'तङ्कः' इत्येके । तङ्गी भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्रसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुह् धान्ते' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति बोधालितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृवः पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (उ० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ न वारयति । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृन् धारणे' वुरादिः । 'संज्ञायां घृत्-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हलः' (६।४।९४) 'अरुर्द्धिषत्-' (६।३।६७) इति मुम् । कृवरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, हुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥*॥ पात्री वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रमेदः ॥ (१) ॥*॥ यूपति । 'यूष बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद्रामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चमन्त्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३।१।१७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिचमिरभिगुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तुज्ज्वलदत्तादिहृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्रनम् । चिक्रयति वा । 'चिक्र गतौ' (वुरादि अच्) (३।१।१३४) । चिक्रं स्यति । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोकमिह लोकेऽपि तन्नेवस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिमेवाः, पुमाण्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥*॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरग-वाचिनश्च जातिविज्ञेयाः स्त्रीपुंसयोः । मातुषः, मातुषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादित्वाहाप् (४।१।५) । वक्कः, वक्की । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । अमरः, अमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४।१।६३) इति ङीष् । अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लता ॥*॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । हुणः, हुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिमिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥*॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रो ॥*॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको श्राटलिर्मनुः ।

मृषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुव' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ ब्रह्मसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति, 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीन् । नक्षत्रमेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति । 'वर्णे वर्णक्रियादौ' (उ० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकधारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काष्मनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) घञ् (३।३।१८) । श्राटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः । वृक्षमेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृस्त्वसिद्धि-' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) खणीदिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सृप्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाठः । परिमाणमेदः । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कर्कं दधाति । 'अन्दुहम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः । घृत्वम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'व्रथभ्रसज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शाय्यते । 'शट श्वाद्यायाम्' वुरादिः । घञ् (३।३।१५) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥*॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (उ० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकारात्-' (ण० ४।१।४५) इति

२—'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन अत्र बोध्यः ॥

कीप् ॥१॥ यद्वा 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा
कीप् ॥ (१) ॥*

इति क्रीपुंससंग्रहः ॥

क्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ् कचिञ् वुञ् ।
औचित्यमौचित्यी मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'क्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः व्यञ्
क्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचिञ्' इति व्यञ्वुञ्भ्यां
संबध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'विद्वौरा-' (४।१।
४१) इति कीप् । 'हलस्तदितस्य-' (६।४।१५०) इति य-
लोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामभ्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति
वुञ् ॥*॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥*॥ कचिञ् । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे व्यञ् (वा० ५।१।
१२४) न की ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा ध्रुसेनं भवनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे क्रीनपुंसकयोः स्युः ।
ध्रुणां सेना=ध्रुसेना । श्रुणां निशा=धनिशम् । गर्वां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया=वृक्षच्छाया । यवानां सुरा=यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति क्रीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
वदाहरणमिदम् ॥

आवन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नञ् लुप् ।
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

आवन्तोत्तरपदोऽवन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि क्रीनपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) भावे किप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
श्रुत्वात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुक् अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि
(वा० ३।३।१०८) क्तिबन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां
समाहारः । 'गोत्रियोः' (२।२।४८) इति इत्वे कृते 'द्विगोः'
(४।१।२१) इति कीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्ष्णां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥*॥

इति क्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्लुकि' (७।३।८७) इति सन्ने ककार-
अवणानुपपत्त्या निम्नमेतत् ॥

त्रिषु पात्री पुटी चाटी पेटी कुबलवाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
इन् (उ० ४।१।८९) । 'पाड्यमत्रे त्रिषु क्रीबं सुवादौ राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट
संक्षेपणे' (उ० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वाड्यते । 'वट वे-
ष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) चञ् ।
'घाटः पथि वृत्तौ घाटं वरण्डेऽज्ञातमेदयोः । चाटी चास्ती
गृहोद्यानेत्कव्योः' इति हैमः । 'चाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्वित्क-
टीवास्तुनोः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिड्यते ।
'पिड शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । चञ् (३।३।१९)
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा कीप् ।
क्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ड्यन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥
(१) ॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृता' () । पचाषच्
(३।१।१३४) । 'कुबलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुड्मलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । चञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृतः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥
इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयो-
गद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूरी, मयूरीकुकुटी ॥*॥
तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली
'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राचलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्रायादि पूर्व येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्थं माला, द्विजार्थः सूपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, उभयोरपि बहु-
व्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहु-
व्रीहिरदिप्राप्ताम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥*॥ एवम् प्राप्तजी-
विकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै=अलंजीविकः, अस्मा-
देव ज्ञापकात्समासः ॥*॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—इदं च प्रसङ्गत उपासं न ह्यु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-
पूर्वो द्विषुः' (१।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इ-
त्यण् । 'द्विगोर्लुग्नपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥*॥
संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलि-
ङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिस्रः, त्रीणि ।
चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्वयः, बहूनि । सर्वः,
सर्वा, सर्वम् इत्यादि । जनत्रयः, जनतिस्रः, जनत्रीणि । पर-
मसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिभ्राजामुभेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना,
बहुधनम् । 'अदिभ्राजाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्ना-
मान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥ गुणद्रव्यक्रि-
याणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । इङ्का शाटी, शुक्लः
पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पायिका, पा-
चकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत' (१।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां
किम् । 'संज्ञायां शतृ-' (१।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा
न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भका-
रम् । संज्ञायां धनंजयः ॥*॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या,
भव्यम् । 'भव्यगेय-' (१।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि
ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवित-
व्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यो नदः, उभ्यः ॥*॥ 'तेन रक्तं
रागात्' (४।२।१) इत्यार्षे विहिता ये अणाद्यस्तदन्ताः
शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका
विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौकुमं वस्त्रम्, कौकुमी
शाटी, कौकुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् ।
कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसि-
ष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः
प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकालिषु समा युष्मदस्मत्तिङ्गव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'णान्ता षट्' (१।१।२४) 'इति च' (१।१।२५) इति
सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च
त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधि-
कारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धमाभावेन समानल-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः,
पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुला-
नि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं
पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फल-
म् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उभेः प्रासादः,
उभैः शाला, उभैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि सं-
ख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः'
इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तत्र । उल्यन्तानां संख्यान्तर्ग-
तत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे
संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्या-
सर्वनामां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रय-
राहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः'
इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्यख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभ-
वति, इति कथं गतार्थता ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे
सति परं वचनं प्राप्यम् । यद्वा 'स्त्रियामीदृशिरामैकान्' इत्य-
स्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्याव-
काशः—कर्ता, पाचकः, नीः, लः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे पर-
त्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे'
इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'अचकमसिषुसजन्तं
स्त्रीवे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—
रक्षः । परत्वास्तु स्त्रीवम्—इत्युदाजहार । तत्र । 'विशेषैर्ब-
धबाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे'
इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गा-
पवादभिन्न विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहानुक्तं
शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान्'
इत्युक्तम् । इह 'तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भा-
ष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्गस्ते' इत्याचार्य-
प्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः
पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगान्नपुंसक-
त्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्यमुकुटः, तत्र ।
'इयावून्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंमहर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीचण्डेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसि-
ंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित-
विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः
समाप्तिमगात् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अक्षौहिणी	२९०	८१	अप्रीय	३६८	५८	अक्षिपणिका	१६०	९२
अ	४४६	११	अखण्ड	३७१	६५	अप्रेदिधिषू	२१०	२३	अचण्डी	३२५	७०
अंश	३३१	८९	अखात	१०३	२७	अप्रेसर	२८८	७२	अचल	१२३	१
अंशु	४२	३३	अखिल	३७१	६५	अप्य	३६८	५८	अचला	११०	२
अंशुक	२४३	११५	अग	४००	१९	अय	{ ५१	२३	अचिकण	४३७	२२५
अंशुमती	१६७	११५	अगद	२१८	५०	अय	{ ४०१	२७	अच्युत	९	१९
अंशुमत्फला	१६६	११३	अगदंकार	२२१	५७	अचमर्षण	२६४	४७	अच्युताग्रज	११	२३
अंस	२२९	७८	अगम	१२८	५	अघ्रा	३२४	६७	अच्छ	९८	१५
अंसल	२१६	४४	अगत	२४८	१३३	अघ्रा	{ ३५	१७	अच्छभल	१८७	४
अंहति	२५९	३०	अगस्त्य	३७	२०	अह	{ ३५	१७	अज	{ ३२७	७६
अंहस्	{ ५१	२३	अगाध	९८	१५	अहुर	१२८	४	अजगन्धिका	{ ४०२	३०
अंहि	{ ४०१	२७	अगार	११७	५	अहुश	२७९	४१	अजगर	१७५	१३९
अंकि	२२६	७१	अगुरु	२४६	१२६	अहोट	१३८	२९	अजगव	८८	५
अकरणि	३९६	३९	अगुरुशिक्षापा	१४९	६२	अह्ना	७३	५	अजडा	१५८	८६
अकूपार	९२	१	अमायी	२५६	२१	अह्न	{ २२६	७०	अजन्य	२९९	१०९
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अमि	२२	५३	अह्न	{ ४४५	७	अजमोदा	१७७	१४५
	{ १४७	५८	अमिकण	२४	५७	अह्न	{ ४४८	१९	अजभृङ्गी	१६९	११९
अक्ष	{ ३१७	४३	अमिचित्	२५४	१२	अह्नद	२३९	१०७	अजस्र	२७	६६
	{ ३३०	८६	जमिज्वाला	१७०	१२४	अह्नन	१२०	१३	अजा	३२७	७६
	{ ४३६	२२२	अमित्रय	२५६	२०	अह्नना	{ ३१	५	अजाजी	३१४	३६
	{ ३५२	४५	अमिभू	१७	३९	अह्नविक्षेप	{ २०४	३	अजाजीव	३४२	११
अक्षत	३१८	४७	अमिमन्य	१५०	६६	अह्नसंस्कार	७७	१६	अजित	४०७	६२
अक्षदर्शक	२६८	५	अमिमुखी	१४३	४२	अह्नहार	७७	१६	अजिन	२६४	४७
अक्षदेविन्	३५१	४३	अमिचिह्न	२४५	१२४	अह्नार	३११	३०	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षधूर्त	३५१	४३	अमिशिखा	{ १६९	११८	अह्नारक	३९	२५	अजिनयोनि	१८९	८
अक्षर	४२८	१८२	अमिशिखा	{ १७४	१३६	अह्नारधानिका	३११	२९	अजिर	{ १२०	१३
अक्षरबुधु	२७९	१५	अम्युत्पात	{ ४६	१०	अह्नारवल्ली	१४५	४८	अजिह्व	{ ४२८	१८१
अक्षरचण	२७०	१५	अम्युत्पात	{ ४०८	५८	अह्नारवल्ली	१५९	९०	अजिह्वग	३७३	७२
अक्षरविन्यास	२७०	१६	अम्युत्पात	{ १३	१२	अह्नारशकटी	३११	२९	अजिह्वग	२९२	८६
अक्षवती	३१२	४४	अम्युत्पात	{ ४२९	१८३	अह्नीकार	५७	५	अज्जुका	७५	११
अक्षामकीलक	२८४	५६	अम्युत्पात	{ ४४१	२४६	अह्नीकृत	३८५	१०८	अज्जटा	१७१	१२७
अक्षान्ति	८०	२४	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२४०	१०८	अज्ञ	{ ३६२	३८
अक्षि	{ २३५	९३	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३१	८२	अज्ञान	{ ३६५	४८
अक्षिकुटक	{ ४५७	२२	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३१	८२	अज्ञित	५७	७
अक्षिगत	२७७	३८	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३९	१०७	अज्ञित	३८२	९८
अक्षिगत	३६४	४५	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३९	८२	अजन	३१	३
अक्षीव	{ १३८	३१	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३९	८२			
अक्षीव	{ ३१६	४१	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३९	८२			
अक्षोट	१३७	२९	अम्युत्पात	{ ४४५	७	अह्नीकृत	२३९	८२			

१. एषां शब्दानामकारादिक्रमेण

[illegible]

शब्दानुक्रमणिका ।

३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्दुक	२७८	४१	अपरक्त	३६४	४३
अनीकिनी	{ २८९ २९०	{ ७८ ८१	अनूचान	२५३	१०	अन्ध	{ २२२ ४१५	{ ६१ १०३	अपरस्पर	३८६	१
अनु	४४१	२४८	अनूनक	३७१	६५	अन्धकरिपु	१३	३४	अपराजिता	{ १६३ १७८	{ १०४ १४९
अनुक	३५९	२३	अनूप	११३	१०	अन्धकार	८७	३	अपराद्धपृषत्क	२८७	६८
अनुकम्पा	७८	१८	अनूह	४२	३२	अन्धतमस	८७	३	अपराध	२४०	२६
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृजु	३६५	४६	अन्धस्	३१९	४८	अपराह	४४	३
अनुकल्प	२६२	४०	अनृत	{ ७० ३०३	{ २१ २	अन्धु	१०३	२६	अपर्णा	१६	३७
अनुकामीन	३८९	७६	अनेकप	२७६	३४	अज्ञ	{ ३१९ ३८५	{ ४८ १११	अपलाप	६८	१७
अनुकार	३९१	१७	अनेहस्	४३	१	अन्य	३७६	८२	अपवर्ग	५७	७
अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह	१२८	५	अन्यतर	३७६	८२	अपवर्जन	२५९	३०
अनुक्रोश	७८	१८	अन्त	{ ३०१ ३७६	{ ११६ ८१	अन्वक्ष	३७५	७८	अपावाद	{ ६७ ४१२	{ १३ ८९
अनुग	३७५	७८	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक्	३७५	७८	अपवारण	{ ३४ ४१८	{ १२ १२५
अनुग्रह	३९०	१३	अन्तक	२४	५९	अन्वय	२५०	१	अपशब्द	६३	२
अनुचर	२८८	७१	अन्तर	४२९	१८७	अन्ववाय	२५०	१	अपश्रु	३७७	८४
अनुज	२१६	४३	अन्तरा	४४६	१०	अन्वाहार्य	२५९	३१	अपसद	३४३	१६
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तराभवसत्त्व	४१९	१३३	अन्विष्ट	३८४	१०५	अपसर्प	२७०	१३
अनुतर्पण	३५१	४३	अन्तराध	३९२	१९	अन्वेषणा	२६०	३२	अपसव्य	३७७	८४
अनुताप	८०	२५	अन्तराल	३१	६	अन्वेषित	३८४	१०५	अपस्कर	२८३	५५
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तरिक्ष	२९	१	अप् (आप)	९३	३	अपज्ञात	३५८	१९
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तरीप	९६	८	अपकारगी	६८	१४	अपहार	३९१	१६
अनुनय	४४८	१८	अन्तरीय	२४३	११७	अपक्रम	३००	१११	अपापति	९२	२
अनुपद	३७५	७८	अन्तरे	४४६	१०	अपघन	२२६	७०	अपाज्ज	{ २३५ ४००	{ ९४ २१
अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरेण	{ ४४६ ४४४	{ १० ३	अपचय	३९१	१६	अपाची	३०	१
अनुपमा	३१	४	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचायित	३८३	१०१	अपान	{ २६ २२७	{ ६३ ७३
अनुपलव	२८८	७१	अन्तर्धा	३४	१२	अपचित	३८३	१०१	अपामार्ग	१५८	८८
अनुबन्ध	४१४	९८	अन्तर्धि	३४	१२	अपचिति	{ २६० ४०८	{ ३५ ६७	अपावृत	३५७	१५
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्द्वार	१२१	१४	अपटान्तर	३७२	६८	अपासन	३००	११३
अनुभव	३९४	२७	अन्तर्मनस्	३५४	८	अपटु	२२१	५८	अपि	४४१	२४९
अनुभाव	{ ७९ ४३४	{ २१ २०९	अन्तर्वल्ली	२१०	२२	अपत्य	२११	२८	अपिधान	३४	१३
अनुमति	४६	८	अन्तर्वाणि	३५४	६	अपत्रपा	७९	२३	अपिनद्ध	२८६	६५
अनुयोग	६७	१०	अन्तर्वशिक	२६८	८	अपत्रपिण्णु	३६०	२८	अपूप	३१९	४८
अनुरोध	२७०	१२	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपथ	११५	१७	अप्पति	२५	६१
अनुलाप	६८	१६	अन्तिक	३७१	६७	अपथिन्	११५	१७	अप्पित्त	२२	५६
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तिकतम	३७२	६८	अपदान्तर	३७२	६८	अप्रकाण्ड	१३०	९
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तिका	३११	२९	अपदिश	३१	५	अप्रगुण	३७३	७२
अनुवाक	४५४	१७	अन्तेवासिन्	{ २५३ ३४४	{ ११ २०	अपदेश	{ ८४ ४३५	{ ३३ २१६	अप्रत्यक्ष	३७५	७९
अनुशय	४२२	१४८	अन्त्य	३७६	८१	अपध्वस्त	३६३	३९	अप्रधान	३६९	६०
अनुष्ण	३४४	१८	अन्ध	२२४	६६	अपभ्रंश	६३	२	अप्रहत	११२	५
अनुहार	३९१	१७				अपयान	३००	१११			

શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠમ્	શ્લોક:
અપ્રાપ્ય	૩૬૧	૬૦	અમિનિર્યાણ	૨૯૬	૯૫	અભ્યન્તર	૩૧	૬	અમાવસ્યા	૪૬	૮
અપ્સરસ્	{ ૬ ૨૨	{ ૧૧ ૫૨	અમિનીત	{ ૨૭૩ ૪૧૧	{ ૨૪ ૮૧	અભ્યમિત	૨૨૧	૫૮	અમાવાસ્યા	૪૬	૮
અફલ	૧૨૯	૭	અમિપદ્મ	૪૧૮	૧૨૮	અભ્યમિત્રીણ	૨૮૯	૭૫	અમિત્ર	૨૬૯	૧૧
અબદ્ધ	૬૯	૨૦	અમિપ્રાય	૩૯૨	૨૦	અભ્યમિત્રીય	૨૮૯	૭૫	અમુત્ર	૪૪૫	૮
અબદ્ધમુલ્લ	૩૬૨	૩૬	અમિભૂત	૩૬૩	૪૦	અભ્યમિત્ર્ય	૨૮૯	૭૫	અમૃણાલ	૧૮૪	૧૬૪
અબન્ધ્ય	૧૨૯	૬	અમિમર	૪૩૪	૨૧૪	અભ્યર્ણ	૩૭૧	૫૭		{ ૨૧ ૫૭	{ ૪૮ ૬
અવલા	૨૦૩	૨	અમિમાન	{ ૭૯ ૪૧૬	{ ૨૨ ૧૧૦	અભ્યર્હિત	૪૧૧	૮૩	અમૃત	{ ૨૫૯ ૭૦	{ ૨૮ ૨૨
અવાધ	૩૭૭	૮૩	અમિયોગ	૩૯૧	૧૩	અભ્યવકર્ષણ	૩૯૧	૧૭		{ ૨૦૩ ૪૧૦	{ ૩ ૭૬
અવજ	{ ૩૪ ૪૦૨	{ ૧૪ ૩૨	અમિરૂપ	૪૧૯	૧૩૧	અભ્યવસ્કન્દન	૩૦૦	૧૧૦			
અવજયોનિ	૮	૧૭	અમિલાવ	૩૯૩	૨૪	અભ્યવહૃત	૩૮૫	૧૧૧			
	{ ૫૦ ૪૧૨ ૪૨૨	{ ૨૦ ૮૮ ૧૪૬	અમિલાષ	૮૧	૨૮	અભ્યાહ્યાન	૬૭	૧૦			
અવ્ધ			અમિલાણુક	૩૫૮	૨૨	અભ્યાગમ	૨૯૮	૧૦૫	અમૃતા	{ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૫૬	{ ૫૮ ૫૯ ૮૨
અન્ધ	{ ૯૨ ૪૧૪	{ ૧ ૧૦૧	અમિવાદક	૩૬૦	૨૮	અભ્યાગારિક	૩૫૬	૧૨	અમૃતાન્ધસ્	૫	૮
અન્ધકફ	૩૩૭	૧૦૫	અમિવાદન	૨૬૨	૪૧	અભ્યાદાન	૩૯૪	૨૬	અમોઘા	{ ૧૪૬ ૧૬૪	{ ૫૪ ૧૦૬
અન્ધ્રમુ	૩૧	૪	અમિવ્યાપ્તિ	૩૮૮	૬	અભ્યાશ	૩૭૧	૬૭	અમ્બર	{ ૨૯ ૪૮૧	{ ૧ ૧૮૧
અન્ધ્રાણ્ય	૭૬	૧૪	અમિશસ્ત્ર	૩૬૪	૪૩	અભ્યાસાદન	૩૦૦	૧૧૦	અમ્બરીષ	૩૧૨	૩૦
અભય	૧૮૪	૧૬૪	અમિશસ્ત્રિ	૨૬૦	૩૨	અભ્યુદિત	૨૬૬	૫૫	અમ્બણ	૩૩૯	૨
અભયા	૧૪૮	૫૯	અમિશાપ	૬૭	૧૧	અભ્યુપગમ	૫૭	૫		{ ૧૫૨ ૧૫૭ ૧૭૫	{ ૭૧ ૮૪ ૧૪૦
અભાષણ	૨૬૧	૩૬	અમિષજ્ઞ	૪૦૧	૨૪	અભ્યુપપત્તિ	૩૯૦	૧૩			
અભિક	૩૫૯	૨૪	અમિષવ	{ ૨૬૪ ૩૫૧	{ ૪૭ ૪૨	અભ્યૂષ	૩૧૮	૪૭	અમ્બા	૭૬	૧૪
અભિક્રમ	૨૯૬	૯૬	અમિષેણન	૨૯૫	૯૫	અધ્ર	{ ૨૯ ૩૨	{ ૧ ૬	અમ્બિકા	૧૬	૩૭
અમિહ્યા	૪૨૪	૧૫૬	અમિદ્રુત	૩૮૫	૧૧૦	અધ્રક	૩૩૫	૧૦૦	અમ્બુ	૯૩	૪
અમિગ્રહ	૩૯૧	૧૩	અમિસંપાત	૨૯૮	૧૦૫	અધ્રપુષ્પ	૧૩૮	૩૦	અમ્બુકળ	૩૩	૧૧
અમિગ્રહણ	૩૯૧	૧૭	અમિસર	૨૮૮	૭૧	અધ્રમાતજ્ઞ	૨૦	૪૬	અમ્બુજ	૧૪૯	૬૧
અમિષાતિન્	૨૬૯	૧૧	અમિસારિકા	૨૦૫	૧૦	અધ્રમુ	૩૧	૪	અમ્બુચૂત	૩૨	૭
અમિવાર	૩૯૨	૧૯	અમિહાર	{ ૩૯૧ ૪૨૬	{ ૧૭ ૧૬૮	અધ્રમુલ્લભ	૨૦	૪૬	અમ્બુવેતસ	૧૩૮	૩૦
અમિજન	{ ૨૫૦ ૪૧૫	{ ૧ ૧૦૮	અમિહિત	૩૮૪	૧૦૭	અધ્રિ	૯૭	૧૩	અમ્બુસરળ	૯૭	૧૧
અમિજાત	૪૧૧	૮૨	અમીક	૩૫૯	૨૪	અધ્રિય	૩૨	૮	અમ્બૂકૃત	૬૯	૨૦
અમિજ્ઞ	૩૫૩	૪	અમીક્ષમ્	{ ૪૪૩ ૪૪૬	{ ૧ ૧૧	અધ્રેષ	૨૭૩	૨૪	અમ્બસ્	૯૩	૪
અમિતસ્	{ ૩૭૧ ૪૪૨	{ ૬૭ ૨૫૫	અમીક્ષિત	{ ૩૬૭ ૩૮૫	{ ૫૩ ૧૧૨	અમત્ર	૩૧૩	૩૩	અમ્બોરુહ	૧૦૭	૪૧
અમિધાન	૬૬	૮	અમીરુ	૧૬૨	૧૦૦	અમર	૫	૭	અમ્મય	૯૪	૫
અમિધ્યા	૮૦	૨૪	અમીરૂપત્રી	૧૬૨	૧૦૧	અમરાવતી	૧૯	૪૫	અમ્મલ	૫૮	૯
અમિનય	૭૭	૧૬	અમીષજ્ઞ	૩૮૭	૬	અમર્ત્ય	૫	૮	અમ્મલોળિકા	૧૭૫	૧૪૦
અમિનવ	૩૭૫	૭૭	અમીષુ	૪૩૬	૨૧૯	અમર્ષ	૮૦	૨૬	અમ્મલવેતસ	૧૭૬	૧૪૧
અમિનવોદ્ધિદ	૧૨૮	૪	અમીષ્ટ	૩૬૭	૭૩	અમર્ષણ	૩૬૧	૩૨	અમ્મલન	૧૫૩	૭૩
અમિનિર્મુક્ત	૨૬૬	૫૫	અભ્યધ્ર	૩૭૧	૬૭	અમલ	૩૩૫	૧૦૦	અમ્મલકા	૧૪૩	૪૩
						અમા	૪૪૨	૨૫૦	અય	૫૩	૨૭
						અમાંસ	૨૧૬	૪૪	અયન	{ ૪૮ ૧૧૫	{ ૧૩ ૧૫
						અમાત્ય	૨૬૭	૪			

શબ્દ:	પૃષ્ઠ	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠ	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠ	શ્લોક:	શબ્દ:	પૃષ્ઠ	શ્લોક:
અયસ્	૩૩૪	૯૮	અર્ગલ	૧૨૨	૧૭	અર્ચ	{ ૩૦૨	૧	અછ	૩૧૨	૩૧
અયઃપ્રતિમા	૩૪૯	૩૫	અર્ચ	૪૦૧	૨૭	અર્ચ	{ ૪૨૨	૧૪૬	અલ્પ	૩૬૯	૬૨
અચિ	૪૪૮	૧૮	અર્ચ્ય	૨૬૦	૩૩	અર્ચમનુ	૪૦	૨૮	અલ્પતનુ	૨૧૭	૪૮
અયોગ્ર	૩૧૦	૨૫	અર્ચી	{ ૨૬૦	૩૪	અર્ચા	૨૦૮	૧૪	અલ્પમારિષ	૧૭૪	૧૩૬
અયોચન	૪૦૩	૩૭	અર્ચી	{ ૩૪૯	૩૬	અર્ચાળી	૨૦૮	૧૪	અલ્પસરસ્	૧૦૩	૨૮
અર	૨૭	૬૪	અર્ચિત	{ ૩૮૩	૧૦૧	અર્ચા	૨૦૮	૧૫	અલ્પિષ્ઠ	૩૭૦	૬૯
અરઘટ	૪૫૪	૧૮	અર્ચિત	{ ૪૧૧	૮૫	અર્ચ	૩૬૭	૫૪	અલ્પીયસ્	૩૭૦	૬૨
અરણિ	૨૫૬	૧૯	અર્ચિસ્	{ ૨૪	૫૭	અર્ચન્	૨૮૦	૪૧	અવકર	૧૨૩	૧૮
અરણ્ય	{ ૧૨૭	૧	અર્ચિસ્	{ ૪૩૮	૨૩૦	અર્ચક્	{ ૧૫	૮	અવકીર્ણિન્	૨૬૬	૫૪
અરણ્યની	{ ૪૫૭	૨૨	અર્ચક	૧૫૬	૮૦	અર્ચક્	{ ૪૪૭	૧૬	અવકુષ્ટ	૩૬૩	૩૯
અરણ્યાની	૧૨૭	૧	અર્ચન	{ ૫૯	૧૩	અર્ચસ	૨૨૧	૫૯	અવકેશિન્	૧૨૯	૭
અરણિ	૨૩૨	૮૬	અર્ચન	{ ૧૪૪	૪૫	અર્ચસ્	૨૨૦	૫૪	અવક્રય	૩૨૮	૭૯
અરર	૧૨૨	૧૭	અર્ચન	{ ૧૮૫	૧૬૭	અર્ચોગ્ર	૧૮૪	૧૫૭	અવગણિત	૩૮૪	૧૦૬
અરહુ	૧૪૭	૫૭	અર્ચની	૩૨૪	૬૭	અર્ચોરોમયુત	૨૨૧	૫૯	અવગત	૩૮૫	૧૦૮
અરહિન્દ	૧૦૭	૩૯	અર્ચવ	{ ૯૨	૧	અર્હણા	૨૬૦	૩૪	અવગીત	{ ૩૮૦	૯૩
અરાતિ	૨૬૯	૧૧	અર્ચવ	{ ૪૦૭	૫૭	અર્હિત	૩૮૩	૧૦૧	અવગીત	{ ૪૧૦	૭૯
અરાલ	૩૭૨	૭૧	અર્ણસ્	૯૩	૪	અર્હિત	૩૮૩	૧૦૧	અવગ્રહ	{ ૩૩	૧૧
અરિ	૨૬૯	૧૦	અર્ણસ્	૩૯૫	૩૨	અર્હિત	{ ૪૪૨	૨૫૨	અવગ્રહ	{ ૨૭૭	૩૮
અરિત્ર	૯૭	૧૩	અર્ણસ્	૩૯૫	૩૨	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવગ્રાહ	૩૩	૧૧
અરિમેદ	૧૪૫	૫૦	અર્ણસ્	૪૦૮	૬૮	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવચૂર્ણિત	૩૮૦	૯૪
	{ ૧૧૯	૮	અર્ણસ્	{ ૩૩૧	૯૦	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવજ્ઞા	૭૯	૨૩
	{ ૧૩૮	૩૧	અર્ણસ્	{ ૪૧૨	૮૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવજ્ઞાત	૩૮૪	૧૦૬
	{ ૧૪૯	૬૨	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવટ	૮૭	૨
અરિષ્ટ	{ ૧૭૮	૧૪૮	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવટીટ	૨૧૬	૪૫
	{ ૧૯૪	૨૦	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવટુ	૨૩૩	૮૮
	{ ૪૦૩	૩૬	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવતંત્ર	૪૩૭	૨૨૭
	{ ૩૨૧	૫૩	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવતમસ	૮૭	૩
	{ ૪૦૩	૩૬	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવતોકા	૩૨૫	૬૯
અરિષ્ટદુષ્ટી	૩૬૪	૪૪	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદંશ	૩૫૦	૪૦
	{ ૪૦	૨૯	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદાત	{ ૫૯	૧૩
અરુણ	{ ૪૨	૩૨	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદાત	{ ૪૧૧	૮૦
	{ ૬૧	૧૫	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદાન	૩૮૭	૩
	{ ૪૦૫	૪૮	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદાહ	૧૮૪	૧૬૫
અરુણા	૧૬૨	૯૯	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદારણ	૩૦૫	૧૨
અર્હતુદ	૩૭૭	૮૩	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદીર્ણ	૩૭૯	૮૯
અરુન્કર	{ ૧૪૩	૪૨	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવદય	૩૬૭	૫૪
	{ ૪૩૦	૧૮૯	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવધારણ	૪૨૭	૧૭૮
અરુસ્	૨૨૦	૫૪	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવધિ	૪૧૪	૯૯
અરોક	૩૮૨	૧૦૦	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવધ્વસ્ત	૩૮૦	૯૪
અર્ક	{ ૪૦	૨૯	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવન	૩૮૭	૪
	{ ૩૯૭	૪	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવનત	૩૭૨	૭૦
અર્કપર્ણ	૧૫૬	૮૧	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧	અવનાટ	૨૧૬	૪૫
અર્કબન્ધુ	૮	૧૫	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧			
અર્કાહ	૧૫૬	૮૦	અર્ણસ્	{ ૩૮૮	૬	અર્હિત	{ ૪૪૬	૧૧			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनाय	३९४	२७	अवाक्पुष्पी	१७९	१५२	अग्नि	२९५	९३	अस्त	{ १२४	२
अवनि	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अभ्रु	२३५	९३		{ ३७८	८७
अवन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अञ्जलि	६९	१९	अस्तम	४४८	१७
अवन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अञ्च	२८०	४३	अस्ति	४४८	१८
अवशृथ	२५८	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वकर्णक	१४३	४४	अस्तु	४४७	१३
अवभ्रट् (ट)	२१६	४५	अवि	{ २०९	२०	अश्वत्थ	१३५	२१	अल	२९१	८२
अवम	३६७	५४		{ ४३३	२०७	अश्वयुज्	३८	२१	अस्थि	२२५	६८
अवमत	३८४	१०६	अविग्र	१५१	६७	अश्ववडव	४५४	१६	अस्थिर	३६४	४३
अवमर्द	३००	१०९	अवित	३८४	१०६	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	३६२	३७
अवमानना	७९	२३	अविद्या	५७	७	अश्वाभरण	४०४	४४			
अवमानित	३८४	१०६	अविनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	६०	अल	{ २२३	६४
अवयव	२२६	७०	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	५१		{ २३५	९३
अवर	२७८	४०	अविलम्बित	{ २७	६५	अश्विनी	३८	२१	अलप	२५	५९
अवरज	२१६	४३		{ ३७६	८३	अश्विनीसुत	२१	५१	अलु	२३५	९३
अवरति	३९६	३७	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्वीय	२८२	४८	अस्वच्छन्द	३५७	१६
अवरवर्ण	३३९	१	अवीचि	९१	१	अषडक्षीण	२७३	२२	अस्वप्न	५	८
अवरीण	३८०	९४	अवीरा	२०७	११	अष्टापद	{ ३३३	९५	अस्वर	३६२	३७
अवरोध	१२०	१२	अवेक्षा	३९४	२८		{ ३५२	४६	अस्वाध्याय	२६६	५४
अवरोधन	१२०	११	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंयु	३६६	५०
अवरोह	१३१	११	अव्यक्तराग	६१	१५	असंराव	७०	२३	अहंकार	७९	२२
अवर्ण	६७	१३	अव्यञ्ज	१५८	८६	असङ्कृत्	४४३	१	अहंकारवान्	३६६	५०
अवलक्ष	५९	१३	अव्यथा	{ १४८	५९	असती	२०७	१	अहन्	४४	२
अवलम	२३०	७९		{ १७७	१४६	असतीसुत	२११	२६	अहमहमिका	२९७	१०१
अवलम्बित	४१५	१०४	अव्यय	४६०	३४	असन	१४३	४४	अहंपूर्विका	२९७	१००
अवल्गुज	१६१	९५	अव्यवहित	३७२	६८	असमीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अहंमति	५७	७
अववाद	२७३	२५	अशनाया	३२१	५४	असार	३६८	५६	अहर्पति	४०	३०
अवश्यम्	४४७	१६	अशनायित	३५८	२०	असि	२९३	८९	अहर्मुख	४४	२
अवश्याय	३६	१८	अशनि	२०	४७	असिक्ली	२०९	१८	अहस्कर	४०	२८
अवष्टब्ध	४१५	१०४	अशित	३८५	१११	असित	६०	१४	अहह	४४३	२५७
अवसर	३९३	२४	अशिश्वी	२०७	११	असिधावक	३४१	७	अहार्य	१२३	१
अवसान	३९६	३८	अशुभ	४५७	२३	असिधेनुका	२९५	९२			
	{ ११७	४	अशेष	३७१	६५	असिपुत्री	२९५	९२	अहि	{ ८९	६
अवसित	{ ३८२	९८	अशोक	१५०	६४	असिहेति	२८८	७०		{ ४४०	२३८
	{ ३८५	१०८	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असु	३०२	११९	अहित	२६९	११
अवस्कर	{ २२५	६७	अश्मगर्भ	३३२	९२	असुधारण	३०२	११९	अहितुण्डिक	९०	११
	{ ४२६	१६७	अश्मज	३३६	१०४	असुर	७	१२	अहिभय	२७५	३०
अवस्था	५४	२९	अश्मन्	१२४	४	असूर्क्षण	७९	२३	अहिभुज्	४०२	३०
अवहार	१०१	२१	अश्मन्त	३११	२९	असूया	८०	२४	अहेरु	१६२	१०१
अवहित्या	८४	३४	अश्मपुष्प	१७०	११२	असृग्धरा	२२३	६२	अहो	४४५	९
अवहेलन	७९	२३	अश्मरी	२२०	५६	असृज्	२२३	६४	अहोरात्र	४७	१२
अवाक्	{ ३६१	३३	अश्मसार	३३४	९८	असेचनक	३६७	५३	अहाय	४४३	२
	{ ३५६	१३	अश्रान्त	२७	६५	असौम्यस्वर	३६२	३८	आ (आः)	४४०	२४०

शब्दानुक्रमणिका ।

७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आम्	४४७	१६	आचार्यानी	२०८	१५	आत्मभरि	३५८	२१	आपत्प्राप्त	३६३	४२
आकम्पित	३७८	८७	आचित	३३१	८७	आत्रेयी	२०९	२०	आपद्	२९१	८९
आकर	१२६	७	आच्छादन	{ ३४ १३		आथर्वण	३९७	४३	आपन्न	३६३	४९
आकर्ष	४३६	२२१	आच्छुरितक	{ २४२ ११५		आदर्श	२५०	४०	आपन्नसला	२१०	२९
आकल्प	२३७	९९	आच्छोदन	८५	३४	आदि	३७५	८०	आपमित्यक	३०३	४
आकार	{ ३९१ १५		आजक	३४५	२३	आदिकारण	५४	२८	आपान	३५१	४२
आकारशुक्ति	{ ४२५ १६२		आजनेय	३२७	७७	आदितेय	५	८	आपीड	२४८	१३६
आकारणा	८४	३४	आजि	२८०	४४	आदित्य	५	८	आपीन	३२६	७३
आकाश	६६	८	आजीव	{ २९८ १०६		आदित्य	{ ५ १०		आपूपिक	{ ३११ २८	
आकीर्ण	२९	२	आजीव	{ ४०२ ३२		आदीनव	४०	२८	आप्त	{ ३९६ ३७	
आकुल	३७७	८५	आजू	३०२	१	आहत	३९४	२९	आप्त	२७०	१३
आकृति	३७३	७२	आज्ञा	९१	३	आय	४११	८५	आप्त	९४	५
आकन्द	४२५	१६२	आज्य	२७३	२६	आयमाषक	३७५	८०	आप्यायन	४१६	११५
आक्रीड	४१२	९०	आटि	३२०	५२	आयून	३३०	८५	आप्रच्छन्न	३८८	७
आक्रीड	१२८	३	आडि	१९६	२५	आयून	३५८	२१	आप्रपद	२४४	११९
आकोश	६८	१५	आडि	{ २९९ १०८		आधार	१०४	२१	आप्रपदीन	२४३	११९
आकोशन	{ ४२६ १६८		आडि	{ ४२६ १६८		आधि	{ ८१ २८		आप्त	२४४	१२१
आक्षारणा	६८	१५	आडि	१९६	२५	आधुत	{ ४१४ ९७		आप्त	२४४	१२१
आक्षारित	३६४	४३	आडक	३३१	८८	आधुत	३७८	८७	आप्त	२६३	४३
आक्षेप	६७	१३	आडकिक	३०४	१०	आधोरण	२८५	५९	आप्त	२४४	१२१
आखण्डल	१७	४४	आडकी	१७२	१३०	आध्यान	{ ८१ २९		आप्त	३०५	१३
आखु	{ १९१ १२		आड्य	{ ७३ ६		आध्यान	{ ७३ ६		आप्त	७५	१२
आखुभुज्	१८८	६	आधुत	३५५	१०	आनक	{ ७३ ६		आप्त	२३८	१०१
आखेट	३४५	२३	आणवीनम्	३०४	८	आनक	{ ७३ ६		आप्त	२३८	१०१
आख्या	३९८	२३	आतक	३९८	१०	आनकदुन्दुभि	३९७	३	आप्त	६८	१५
आख्या	६६	८	आतक	४१६	११५	आनत	११	२२	आप्त	६	१०
आख्यात	३८४	१०७	आतक	३६४	४४	आनत	३७२	७०	आप्त	३२२	५७
आख्यायिका	६५	५	आतक	{ ४३ ३४		आनत	७२	४	आप्त	१२३	२०
आगन्तु	२६०	३४	आतक	{ ४५५ २०		आनत	२३३	८९	आप्त	२०८	१३
आगस्	{ २७४ २६		आतक	२७५	३२	आनत	५२	२५	आप्त	९२	४
आगस्	{ ४३८ २३०		आतक	९७	११	आनत	५२	२५	आप्त	२४९	१३७
आगस्	११७	५	आतक	१९४	२१	आनत	३८८	७	आप्त	५९	१२
आगू	५७	५	आतक	२६०	३३	आनत	४०८	६४	आप्त	९२	३
आमीध	२५५	१७	आतक	२६०	३३	आनत	९८	१६	आप्त	२१८	५१
आमहायणिक	४८	१४	आतक	२२१	५८	आनत	२५६	२१	आप्त	२२१	५८
आमहायणी	३८	२३	आतक	७३	५	आनत	{ २२० ५५		आप्त	४६०	३३
आड	४४०	२३९	आतक	३६३	४०	आनत	{ २४२ ११४		आप्त	१४७	५७
आडिक	७७	१६	आतक	१५८	८६	आनत	२६१	३७	आप्त	२५७	२३
आडिरस	३९	२४	आतक	१९४	२०	आनत	३११	२८	आप्त	{ २२३ ६३	
आचमन	२६१	३६	आतक	२११	२७	आनत	६५	५	आप्त	{ ४३६ २२३	
आचाम	३२०	४९	आतक	{ ५४ २९		आनत	३१८	४७	आप्त	३५८	१९
आचार्य	२५३	७	आतक	{ ४१६ १०९		आनत	१०४	३०	आप्त	२८६	६५
आचार्य	२०८	१४	आतक	{ ८ १६		आनत	११६	२	आप्त		
			आतक	{ १२ २६		आनत	३२८	७८	आप्त		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः			
आमोद	{ ५२ ५९ ४१३	२४	आर्यावर्त	११३	८	आशिस	४३७	२९८	आस्यद	४१३	९४			
		१०	आर्यभट्ट	३२३	६२	आसीविष	८९	७	आस्फोटनी	३४८	३३			
		९१	आल	३३६	१०३	आशु	{ २७ ३०६	६५	आस्फोटा	१६३	१०४			
११	आलम्बि	३४७	३०	१५	आस्फोत			१५६	८०					
आम्राय	{ ६४ ३८८	३	आलम्भ	३००	११५			६२	आस्फोता	१५२	७०			
		७	आलय	११७	५	८६	आस्य	२३३	८९					
		१६	आलवाल	१०४	२९	१९	आस्या	३९२	२१					
आम्र	१३९	३३	आलस्य	३४४	१८	आशुशुसणि	२२	५५	आस्यव	३९४	२९			
आम्रातक	१३७	२७	आलान	२७८	४१	आशुशुसणि	७८	२९	आहत	{ ७० ३७८ ३३२	२१ ८८ ८८			
आम्रेडित	६७	१२	आलाप	६८	१५	आशुशुसणि	२५१	४				आहतलक्षण	३५५	१०
आयत	३७२	६९	आलि	{ ११४ ४३१ १२८ २०७	१४ १९८ ४ १२	आशुशुसणि	२७१	१८				आहव	२९८	१०५
आयतन	११९	७				आशुशुसणि	३९०	११	आशुशुसणि	२२	५४	आहवनीय	२५६	१९
आयति	{ २७५ ४०९	२९ ७२				आशुशुसणि	५७	५	आशुशुसणि	३५९	२४	आहर	१२२	५६
			आयत	३५७	१६	आशुशुसणि	३८५	१०८	आहार	१०३	२६			
			आयाम	२४२	११४	आशुशुसणि	२८२	४८	आहार	९०	९			
आयुध	२९१	८२	आलु	३१२	३१	आशुशुसणि	१३४	१८	आहो	४४४	५			
आयुधिक	२८७	६७	आलोक	१२४	३	आशुशुसणि	४९	१७	आहोपुरुषिका	२९७	१०१			
आयुधीय	२८७	६७	आलोकन	३९५	३१	आशुशुसणि	४९	१७	आहय	६६	७			
आयुधमत	३५४	६	आवपन	३१३	३३	आशुशुसणि	२८१	४७	आह्य	६६	८			
आयुस्	३०२	१२०	आवर्त	९५	६	आशुशुसणि	४९	१७	आह्य	६६	८			
आयोधन	२९८	१०३	आवलि	१२८	४	आशुशुसणि	२८१	४७	आह्य	६६	८			
आरकूट	३३३	९७	आवसित	३०९	२३	आशुशुसणि	४९	१६	आह्य	६६	८			
आरग्वध	१३६	२३	आवाप	१०४	२९	आशुशुसणि	२६३	४५	आह्य	६६	८			
आरनालक	३१५	३९	आवापक	२३९	१०७	आशुशुसणि	३५५	९	आह्य	६६	८			
आरति	३९६	३७	आवाल	१०४	२९	आशुशुसणि	२४९	१३८	आह्य	६६	८			
आरम्भ	३९४	२६	आविद्ध	{ ३७२ ३७८	{ ७१ ८७	आशुशुसणि	२७१	१८	आह्य	६६	८			
आरव	७०	२३	आविध	३९५	३६	आशुशुसणि	२७८	३९	आह्य	६६	८			
आरा	३४९	३४	आविल	९८	१४	आशुशुसणि	३९२	२१	आह्य	६६	८			
आरात	४४२	२४२	आविस्	४४६	१२	आशुशुसणि	४५२	९	आह्य	६६	८			
आराधन	४१८	१२५	आवुक्	७५	१२	आशुशुसणि	३७१	६६	आह्य	६६	८			
आराम	१२७	२	आवृत्	२६१	३६	आशुशुसणि	३५१	४१	आह्य	६६	८			
आरातिक	३११	२८	आवृत्त	३७९	९०	आशुशुसणि	३८४	१०४	आह्य	६६	८			
आराव	७०	२३	आवेगी	१७४	१३७	आशुशुसणि	३३	११	आह्य	६६	८			
आरेवत	१३६	२४	आवेशन	११९	७	आशुशुसणि	२९६	९६	आह्य	६६	८			
आरोग्य	२१८	५०	आवेशिक	२६०	३४	आशुशुसणि	३०८	१९	आह्य	६६	८			
आरोह	४४०	२३८	आशंसितृ	३६०	२७	आशुशुसणि	२९८	१०४	आह्य	६६	८			
आरोहण	१२२	१८	आशंसु	३६०	२७	आशुशुसणि	२८२	४८	आह्य	६६	८			
आर्तगल	१५४	७४	आशय	३९०	२०	आशुशुसणि	२७९	४२	आह्य	६६	८			
आर्तव	२१०	२१	आशर	२५	५९	आशुशुसणि	४१२	८८	आह्य	६६	८			
आर्द्र	३८४	१०५	आशा	{ ३० ४३५	{ १ २१६	आशुशुसणि	२५५	१५	आह्य	६६	८			
आर्द्रक	३१५	३७	आशितगवीन	३२८	५९	आशुशुसणि	२५५	१५	आह्य	६६	८			
आर्ग	{ २५१ ७६	{ ३ १४				आशुशुसणि	२५५	१५	आह्य	६६	८			

शब्दानुक्रमिका ।

६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इन्वास	२९१	८३	उत्तावन	३७६	८३	उत्तानशाय	२१५	४१
इतिहास	६५	४	ईक्षण	{ ३९५	३१	उच्चैःश्रवसु	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इल्लरी	२०७	१०	{ २३५	९३	उच्चैर्घुष्ट	६७	१२	उत्थित	४११	८५	
इल्लानीम्	४४९	२३	ईक्षणिका	२०९	२०	उच्चैस्	४४७	१७	उत्पतितु	३६०	२३
इष्म	१३२	१३	ईक्षित	३८५	११०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पति	५४	३०
इन	४१६	१११	ईति	४०८	६८	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पतिष्णु	३६०	२३
इन्वका	३९	२३	ईरिण	४०६	५७	उच्छ्रित	{ ३७२	७०	उत्पन्न	४११	८५
इन्वीवर	१०६	३७	ईरित	३७८	८७	{ ४११	८५	उत्पल	{ १०६	३७	
इन्दु	३४	१३	ईर्म	२२०	५४	उत्पासन	३००	११५	{ १७१	१२६	
इन्वीवरी	१६२	१००	ईर्मिक	१८०	१५५	उज्ज्वल	७७	१७	उत्पलशारिका	१६६	११२
इन्द्र	{ १७	४१	ईर्ष्या	८०	२४	उज्ज	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९
	{ ३१	२	ईलित	३८५	१०९	उज्जशिल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्रधु	१४४	४५	ईली	२९४	९१	उज्ज	११८	९	उत्स	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	ईशा	{ ३१	३	उड्ड	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	{ ३१	३०	उड्डप	९७	११	उत्सव	{ ८६	३८	
इन्द्रसुरस	१५१	६८	ईशा	३०६	१४	उड्डिन	२००	३७	{ ४३३	२०९	
इन्द्राणिका	१५१	६८	ईशान	१३	३०	उत	{ ३८३	१०१	उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	ईशितु	३५५	१०	{ ४४१	२४३	उत्साह	{ ८३	२९	
इन्द्रायुध	३३	१०	ईश्वर	{ १३	३०	{ ४४४	५	{ २७२	१९		
इन्द्रारि	७	१२	{ ३५५	१०	उताहो	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५	
इन्द्रावरज	९	२०	ईश्वरी	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
इन्द्रिय	{ ५८	८	ईषत्	४४५	८	उत्कट	{ १७४	१३४	उत्सुक	३५५	९
	{ २२२	६२	ईषत्पाण्डु	६०	१३	{ ३०९	२३	उत्सृष्ट	३८४	१०७	
इन्द्रियार्थ	५७	८	ईहा	८१	२७	उत्कण्ठा	८१	२९	उत्सेध	{ १३०	१०
इन्धन	१३२	१३	ईहामृग	१८९	७	उत्कर	२०२	४२	{ ४१३	९६	
इभ	२७६	३५	उ.			उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ्य	३५५	१०	उ	४४८	१८	उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३	४
इरमद	३३	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्कार	३९६	३६	{ ४५७	२२	
इरा	{ ३५०	३९	उक्ति	६३	१	उत्कोश	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
	{ ४२७	१७६	उकथ	४५९	३०	उत्संस	४३७	२२७	उदप्र	३७२	७०
इला	४०४	४२	उक्षन्	३२२	५९	उत्त	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इव	४४५	९	उखा	३१२	३१	उत्तप्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इष	४९	१७	उख्य	३१८	४५	उत्तम	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इषीका	२७७	३८	उप्र	{ १३	३२	उत्तमर्ण	३०३	५	उदन्या	३२१	५५
इषु	२९२	८७	{ ७८	२०	उत्तमा	२०४	४	उदन्वत्	९२	१	
इषुधि	२९३	८८	{ ३३९	३	उत्तमाज्ञ	२३६	९५	उदपान	१०३	२६	
इष्ट	{ २५९	२८	उप्रगन्धा	{ १६२	१०२	उत्तर	{ ६७	१०	उदय	१२४	२
	{ ३२२	५७	{ १७७	१४५	उत्तरा	{ ४३०	१९०	उदर	२२९	७७	
इष्टकापथ	१८४	१६५	उज्ज	३७२	७०	उत्तरा	३०	२	उदर्क	२७५	२९
इष्टगन्ध	५९	११	उज्जटा	१८२	१६०	उत्तरासज्ञ	२४३	११७	उदवसित	११७	४
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उज्जण्ड	३७६	८३	उत्तरीय	२४३	११८	उदधित	३२१	५३
इष्टि	४०३	३९	उज्जार	२२५	६७	उत्तान	९८	१५	उदात्त	६५	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अथान	२६	६३	अथोग	४६०	३३	अपजाप	२७२	२१	अपेक्षाय	३९५	३
अवार	{ ३५५ ४३०	९९२	अव	१००	२०	अपज्ञा	२५४	१३	अपश्रुत	३८५	१०
अवासीन	२६९	१०	अवर्तन	२४३	१२१	अपतप्त	३९१	१४	अपसंख्यान	२४३	११
अवाहार	६६	९	अवान्त	{ २७७ ३८१	३६	अपताप	२१८	५१	अपसंपन्न	{ २५८ ३१८	२४
अदित	३८४	१०७	अवासन	३००	११५	अपत्यका	१२७	७	अपसर	३९३	२५
अदीची	३०	२	अवाह	२६६	५६	अपदा	२७४	२८	अपसर्ग	२९९	१०९
अदीच्य	{ ११२ १७०	१२२	अवेग	{ १८६ ३९१	१६९	अपधा	{ २७२ ४२१	२१	अपसर्जन	३६९	६०
अदुम्बर	{ १३५ ३३४	२२	अन्दुरु	१९१	१२	अपधान	२४९	१३७	अपसर्ग्या	३२५	७०
अदुम्बरपर्णी	१७६	१४४	अनत	३७२	७०	अपनाह	७४	७	अपसूर्यक	४२	३२
अद्वल	३१०	२५	अनतानत	३७२	६९	अपनिधि	३२९	८१	अपस्कर	३१४	३५
अद्वत	३८१	९७	अनद	४११	८५	अपनिषद्	४१३	९३	अपस्थ	२२८	७५
अद्वमनीय	२४१	७२	अनय	३९०	१२	अपनिष्कर	११६	१८	अपस्यर्श	२६१	३६
आयस	३५७	१६	आलिङ्ग्य	७१५	५	अपन्यास	६६	९	अपहार	{ २७४ ४३१	२८
आयाम	२७	६६	अन्मल	{ २२२ ३५८	६०	अपपति	२१४	१०	आहार	४२८	१८२
अद्वाप	२५५	१७	अन्मद	३५८	२३	अपप्लव	४६	१०	अपहर	४२८	१८२
अद्वाप	३९६	३७	अवपन	३१३	२३	अपबर्ह	२४९	१३७	अपांशु	२७३	२३
अद्वाप	४५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपभृत्	३५८	२५	अपाकरण	२६२	४१
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपभोग	३९२	२०	अपाकृत	२५८	२५
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपमा	{ ३४९ ३५०	३६	अपालय	{ २६१ ३९५	३७
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपमातृ	४२७	१७६	अपादान	३९१	१६
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपमान	३४९	३६	अपाधि	{ ८१ ३५६	२८
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपयम	२६६	५६	अपाध्याय	२५२	७
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपयाम	२६६	५६	अपाध्याया	२०८	१४
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपरक्त	{ ४६ ३६४	१०	अपाध्यायानी	२०८	१५
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपरक्षण	२७६	३३	अपाध्यायी	{ २०८ २०८	१४
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपराग	४६	९	अपाध्यायी	{ २०८ २०८	१५
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपराम	३९६	३७	अपानह	३४७	३०
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपरि	४२९	१८३	अपाय (चतुष्ट)	२७२	२०
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपल	१२४	४	अपायन	२७४	२८
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपलब्धार्थी	६५	५	अपालम्भ	६८	१४
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपलब्धि	५५	१	अपावृत्त	२८२	५०
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपलम्भ	३९४	२७	अपासन्न	२९३	८८
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपला	४३२	१९९	अपासन	२९२	८६
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपवन	१२७	२	अपासना	२६०	३५
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपवर्तन	११३	८	अपासित	३८६	१०२
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपबर्ह	२४९	१३७	अपाहित	{ ४६ ३८०	१०
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपवास	२६१	३८	अपेन्द्र	९	२०
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपविषा	१६२	९९	अपोदका	१८१	१५७
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपवीत	२६५	४९			
अद्वाप	३५५	२६२	अवर्त	९५	६	अपशाल्य	१२३	२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्गात	६६	९	उषा	४४८	१८	कष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उप्तकृष्ट	३०४	८	उषापति	१२	२७	कष्मागम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयद्युस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	कह	५६	३	एकपरी	११४	१५
उभयेद्युस्	४४९	२१	उद्ग	३२७	७५	क			एकपित्त	२८	६९
उमा	{ १६ ३०८	{ ३६ २०	उष्ण	{ ५० ३४४ ४५७	{ १९ १९ २२	कृमय	३३१	९०	एकयष्टिका	२३९	१०६
उमापति	१३	३४	उष्णरश्मि	४०	२९	कृक्ष	{ ३७ १४७ १८७	{ २१ ५७ ४	एकसर्ग	३७५	८०
उरःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णिका	३२०	५०	कृक्षगन्धा	{ १६५ १७४	{ ११० १३७	एकहामनी	३२५	६८
उरग	८९	८	उष्णीष	४३६	२२०	कृन्	६४	३	एकाकिन्	३७६	८२
उरण	३२७	७६	उष्णोपगम	५०	१९	कृजीष	३१३	३२	एकाम्र	{ ३७५ ४३०	{ ७९ १९०
उरणाक्ष्य	१७७	१४७	उक्ष	४२	३३	कृजु	३७३	७२	एकाम्य	३७५	८०
उरभ	३२७	७६	उक्षा	३२४	६६	कृण	३०३	३	एकान्त	२७	६७
उररी	४४२	२५४	ऊ			कृत	३०३	२	एकान्ता	३२५	६८
उररीकृत	३८५	१०८	ऊत	३८३	१०१	कृतीया	३९५	३२	एकायन	३७५	७९
उरस्छद	२८६	६४	ऊधस्	३२६	७३	कृतु	{ ४७ ४०७	{ १३ ६१	एकायनगत	३७५	८०
उरस्	२२९	७८	ऊन	४१८	१२८	कृतुमती	२०९	२१	एकावली	२३९	१०६
उरसिल	२८९	७६	ऊम्	४४८	१८	कृते	४४४	३	एकाष्टील	१५६	८१
उरस्य	२११	२८	ऊररी	४४२	२५४	कृत्विज्	२५५	१७	एकाष्टीला	१५७	८५
उरस्यत्	२८९	७६	ऊरव्य	३०२	१	कृध	२९८	१०४	एड	२१७	४८
उरुबूक	१४५	५१	ऊरी	४४२	२५४	कृध	२९८	१०४	एडक	३२७	७६
उर्वरा	१११	४	ऊरीकृत	३८५	१०८	कृद्ध	३०९	२३	एडगज	१७७	१४७
उर्वशी	२२	५२	ऊरु	२२७	७३	कृद्धि	१६६	११२	एडमूक	३६२	३८
उर्वी	११०	३	ऊरुज	३०२	१	कृधु	५	८	एडक	११७	४
उलप	१३०	९	ऊरुपर्वन्	२२७	७२	कृमुक्षिन्	१७	४४	एण	१९०	१०
उल्लक	१८५	१५	ऊर्ज	४९	१८	कृभ्य	९०	१०	एत	६२	१७
उल्लखल	३१०	२५	ऊर्जखल	२८९	७५	कृषम	{ ७१ १६८ ३२२ ३६९	{ १ ११६ ५९ ५९	एतर्हि	४४९	२३
उल्लखलक	१४०	३४	ऊर्जखिन्	२८९	७५	कृषि	२६३	४३	एध	१३२	१३
उल्लपिन्	९९	१८	ऊर्णनाभ	१९१	१३	कृषि	२६३	४३	एधस्	१३२	१३
उल्का	४५१	८	ऊर्णा	४०५	५०	कृष्यप्रोक्ता	{ १५८ १६२	{ ८७ १०१	एधित	३७४	७६
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्णायु	{ ३२७ ३३७	{ ७६ १०७	एक	{ ३७६ ३९९	{ ८३ १६	एनस्	५१	२३
उल्लाघ	२२१	५७	ऊर्ध्वक	७३	५	एकक	३७६	८२	एरण्ड	१४५	५१
उल्लोच	२४३	१२०	ऊर्ध्वजालु	२१७	४७	एकगुरु	२५४	१२	एला	१६९	१२५
उल्लोल	९५	६	ऊर्ध्वजु	२१७	४७	एकताल	३७५	७९	एलापर्णी	१७५	१४०
उल्लव	२१४	३८	ऊर्मि	९४	५	एकदन्त	१६	३८	एकावालुक	१६९	१२१
उल्लवण	३७६	८१	ऊर्मिका	२३९	१०७	एकदन्त	१६	३८	एवम्	{ ४४२ ४४५ ४४६ ४४७ ४४७	{ २५० ९ १२ १५ १६
उशनस्	३९	२५	ऊर्मिमत्	३७२	७१	एकदन्त	१६	३८	एषणिका	३४८	३२
उशीर	१८४	१६४	ऊष	१११	४	एकदन्त	१६	३८	एषिका	३४८	३२
उषणा	१६१	९७	ऊषण	३१४	३६	एकदन्त	१६	३८	ऐकागारिक	३४५	२४
उषर्धुध	२२	५४	ऊषर	१११	५	एकदन्त	१६	३८	ऐकद	१३४	१८
उषस्	४४	२	ऊषवत्	१११	५	एकदन्त	१६	३८	ऐडविड	२८	६९
						एकदन्त	१६	३८	ऐष	१८९	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐनेय	१८९	८	औष्ठक	३२७	७७	कटाक्ष	२३५	९४	कदर	१४५	५०
ऐतिष्य	२५४	१२	क	३९७	५	कटाह	४५६	२१	कदर्य	३६५	४८
ऐन्द्रियक	३७५	७९	कंस	३१३	३२	कटि	२२७	७४	कदली	{ १६६ ११३	९
ऐरावण	२०	३६	कंसाराति	९	२१	कटिप्रोथ	२२८	७५	कदाचित्	४४४	४
ऐरावत	{ २० ३१ १४१	{ ४६ ३ ३८	ककुद	४१३	९२	कटी	४६१	३८	कदुष्ण	४३	३५
ऐरावती	३२	९	ककुशती	२२७	७४	कटु	{ ५८ १५७ ४०३	{ ९ ८५ ३५	कटु	६१	१६
ऐलेय	१६९	१२१	ककुभ	{ ७३ १४४	{ ७ ४५	कटुतुम्भी	१८०	१५६	कटुद	३६२	३७
ऐश्वर्य	१६	३६	ककोलक	२४७	१३०	कटुरोहिणी	१५७	८५	कनक	३३३	९४
ऐषमस्	४४८	२०	ककखट	३७४	७६	कदफल	१४२	४०	कनकाभयक्ष	२६८	७
ओ	४३९	२३३	कक्ष	{ २२९ ४३५	{ ७९ २१९	कद्वज	१४७	५६	कनकालुका	२७६	३२
ओक्स्	{ ७४ २०१ ४०१	{ ९ ३९ २७	कक्ष्या	{ २७९ ४२४	{ ४२ १५८	कठिञ्जर	१५५	७९	कनकाक्षय	१५५	७७
ओष	६५	४	कक्ष	१९२	१६	कठिन	३७४	७६	कनिष्ठ	{ २१६ ४०४	{ ४३ ४१
ओङ्गार	४३९	२३३	कक्ष	२८६	६४	कठिलक	१८०	१५४	कनिष्ठा	२३१	८२
ओजस्	१५४	७६	कक्ष	२४९	१३९	कठोर	३७४	७६	कनीनिका	२३५	९२
ओङ्गपुष्प	१८८	६	कक्ष	२२५	६९	कठ्मर	३०९	२२	कनीयस्	{ ३७० ४३९	{ ६२ २३५
ओलु	३१९	४८	कक्ष	३०८	२०	कठम्ब	३१४	३५	कन्था	४५२	९
ओदन	४४६	१२	कक्ष	२३६	९५	कठार	६१	१६	कन्द	{ १८१ ४६१	{ १५७ ३५
ओम्	३८९	९	कक्ष	३६८	५५	कण	{ ३६९ ४०५	{ ६२ ४६	कन्दर	१२६	६
ओष	१२९	६	कक्ष	४४७	१४	कणप	४५५	२०	कन्दराल	१४३	४३
ओषधी	३४	१४	कक्ष	{ ११३ १७१	{ १० १२८	कणा	{ १६१ ३१४	{ ९६ ३६	कन्दर्प	१२	२५
ओषधीश	२३३	९०	कक्ष	१००	२१	कणिका	{ १५० ४५१	{ ६६ ८	कन्दली	१८९	९
ओष्ठ	३२३	६०	कक्ष	४१९	१३२	कणिश	३०८	२१	कन्दु	३१२	३०
ओष्ठक	४६२	३९	कक्ष	२१९	५३	कण्टक	४६०	३२	कन्दुक	२४९	१३८
ओष्ठिती	४६२	३९	कक्ष	२२१	५८	कण्टकारिका	१६०	९३	कंधरा	२३३	८८
ओष्ठित्य	३७	२०	कक्ष	१५९	९२	कण्टकिफल	१४८	६१	कन्यकाजात	२११	२४
ओष्ठानपादि	३११	२८	कक्ष	{ ९० २८५	{ ९ ६३	कण्ट	२३२	८८	कन्या	२०५	८
ओष्ठनिक	३५८	२१	कक्ष	२६८	८	कण्टभूषा	२३८	१०४	कपट	८२	३०
ओष्ठरिक्	३९६	३९	कक्ष	२२७	७४	कण्ड	२१९	५३	कपर्द	१५	३५
ओष्ठगवक	२७३	२४	कक्ष	२७७	३७	कण्डया	१५८	८६	कपर्दिन्	१३	३२
ओष्ठयिक	२६१	३८	कक्ष	३१०	२६	कण्डूरा	३१०	२६	कपाट	१२२	१७
ओष्ठप्रक	२११	३८	कक्ष	४०८	३४	कण्डोल	३४८	३१	कपाल	२२५	६८
ओष्ठदेहिक	२५९	३०	कक्ष	{ १२५ २३९	{ ५ १०७	कण्डोलवीणा	१८४	१६६	कपालभृत्	१३	३२
ओष्ठ	२४	५६	कक्ष	१७८	१५०	कर्तृण	६५	६	कपि	१८७	३
ओष्ठीर	४२९	१८५	कक्ष	१५७	८५	कथा	११५	१६	कपिकच्छु	१५८	८७
ओष्ठध	{ १७४ ३१८	{ १३५ ५०	कक्ष	१७९	१५३	कदध्वन्	१४३	४२	कपित्थ	१३५	२१
			कक्ष			कदम्ब	{ २०१ ३०७	{ ४० १७	कपिल	६१	१६
						कदम्बक			कपिला	{ ३१ १४९	{ ३ ६४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कपिवली	१६१	९७	करज	{ १४४	४७	कर्करेडु	१९३	१९	कर्षु	४३६	१२२	
कपिश	६१	१६	{ १७२	१२९	कर्कश	{ १७७	१४६	१४७	कल	७२	८	
कपीतन	{ १३७	२७	करजक	१४४	४७	कर्कास	{ ४३५	२१७	कलकल	७१	३५	
	{ १४३	४३	करट	{ १९४	२०		१८०	१५५	कलक	{ ३५	१७	
	{ १४९	६३		{ ४०२	३४		१८०	१५४		{ ३९७	४	
कपोत	१९२	१४	करण	{ ३३९	२	कर्कुर	१७४	१३५	कलत्र	४२७	१७८	
कपोतपालिका	१२२	१५	{ ४०६	५४	कर्कुरक	२३५	९४	कलधीत	४१०	७६		
कपोताञ्जलि	१७२	१२९	करण्ड	४५४	१८	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२	८७	
कपोल	२३४	९०	करतोया	१०५	३३	कर्णधार	९७	१२		{ ३१४	३५	
कफ	२२३	६२	करपत्र	३४९	३४	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलभ	२७६	३५	
कफिन्	२२२	६०	करपाल	२९३	८९	कर्णिका	{ २३८	१०३	कलम	३०९	३४	
कफोणि	२३०	८०	करपालिका	२९४	९१		{ ३९९	१५	कलम्बी	१८१	१५७	
कबन्ध	{ ९३	४	करभ	{ २३१	८१	कर्णिकार	१४८	६०	कलरव	१९२	१४	
	{ ३००	११८	करभूषण	{ ३२७	७५	कर्णारथ	२८३	५२	कलल	२१४	३८	
				२४०	१०८	कर्णजप	३६५	४७	कलविह्व	१९३	१८	
कम्	४४२	२५०	करमर्दक	१५१	६७	कर्तरी	३४९	३३	कलशि	१६०	९३	
कमठ	१००	२१	करम्भ	३१९	४८	कर्दम	९६	९	कलस	३१२	३१	
कमठी	१०२	२४	कररुह	२३१	८३	कर्पट	२४२	११५	कलहंस	१९५	२३	
कमण्डलु	२६४	४६	करवालिका	२९४	९१	कर्पर	२२५	६८	कलह	२९८	१०४	
कमन	३५९	२४	करवीर	१५४	७७	कर्पराल	१३७	२९	कला	{ ३५	१५	
कमल	{ ९३	३	करशाखा	२३१	८२	कर्परी	३३५	१०१		{ ४७	११	
	{ १०७	४०	करशीकर	२७७	३७	कर्पास	४६१	३५		{ ४३१	१९८	
	{ ४३१	१९४	करहाट	१०८	४३	कर्पूर	२४८	१३०	कलाव	३४१	८	
कमला	१२	२७	करहाटक	१४६	५२	कर्पुर	{ २५	६०	कलानिधि	३४	१४	
कमलासन	८	१७	कराल	४३३	२०५		{ ६२	१७	कलाप	४१८	१२९	
कमकोटर	३३७	१०६	करिगर्जित	२९९	१०७		{ ३३३	९४	कलय	३०६	१६	
कमितृ	३५९	२३	करिणी	२७६	३६	कर्म	३८६	१	कलि	{ २९८	१०५	
कम्प	८६	३८	करिन्	२७६	३४	कर्मकर	{ ३४३	१५		{ ४३१	१९४	
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्पली	१६१	९७		{ ३५७	१९		{ १३३	१६	
कम्प	३७४	७४	करिशावक	२७६	३५	कर्मकार	३५७	१९	कलिका	१५१	६७	
कम्बल	{ २४३	११६	करीर	{ १५४	७७	कर्मक्षम	३५७	१८	कलिह	{ १९३	१६	
	{ ४३१	१९४		{ ४२७	१७३	कर्मठ	३५७	१८	कलिहम	१४७	५८	
				३२०	५१	कर्मण्या	३५०	३८	कलिमारक	१४५	४८	
कम्बलिवाद्यक	२८३	५२	करीष	३२०	५१	कर्मन्दिन्	२६२	४१	कलिल	३७७	८५	
कम्बि	३१३	३४	करुणा	{ ७७	१७	कर्मवृत्त	३८७	३	कलुष	{ ५१	२३	
कम्बु	{ १०१	२३		{ ७८	१८	कर्मशील	३५७	१८		{ ९८	१४	
	{ ४१९	१३३		{ १९३	१९	कर्मशूर	३५७	१८		{ २२६	७०	
कम्बुभीवा	२३३	८८	करेणु	४०६	५२	कर्मसचिव	२६७	४	कलेवर	२२६	७०	
कम्ब	३५९	२४	करोटि	२२६	६९	कर्मार	१८२	१६०	कलक	३९९	१४	
कर	{ ४२	३३	कर्क	२८०	४६	कर्मन्त्रिय	{ ५८	८	कल्प	{ ५१	२१	
	{ २७४	२७	कर्कटक	१००	२१		कर्ष	३३०		८६	{ ५१	२२
	{ ४२५	१६४	कर्कटी	१८०	१५५		कर्षक	३०३		६	{ २६२	४०
करक	{ ३४	१२	कर्कन्धु	{ १४०	३६	कर्मफल	{ १४७	५८	कल्पना	{ २७३	२४	
	{ १५०	६४	{ ४६१	३८								
	{ ३९८	६	कर्करी	३१२	३१							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	२१	५०	काकनासिका	१६९	११८	कान्तार	{ ११५ १७	१७	कारा	३०२	११९
कल्पान्त	५१	२२	काकपक्ष	२३६	९६		{ ४२६ १७२	१७२	कारिका	३९९	१५
कल्मष	५१	२३	काकपीलुक	१४१	३९	कान्तारक	१८३	१६३	कारीष	३९७	४३
कल्माष	६२	१७	काकमाची	१७९	१५१	कान्ति	३६	१७	कारु	३४०	५
	{ ४४ २		काकमुद्गा	१६७	११३	कान्दविक	३११	२८	कारुणिक	३५६	१५
कल्प	{ २२१ ५७		काकली	७२	२	कान्दिशीक	३६३	४२	कारुण्य	७८	१८
	{ ४२४ १५९		काकाङ्गी	१६९	११८	कापथ	११५	१६	कारोत्तर	३५१	४२
कल्या	६९	१८	काकिणी	४५२	९	कापोत	{ २०२ ४३	४३	कार्तस्वर	३३३	९५
कल्याण	५२	२५	काकु	६७	१२		{ ३३८ १०९	१०९	कार्तान्तिक	२७०	१४
कलोल	९५	६	काकुद	२३४	९१	कापोताजन	३३५	१००	कार्तिक	४९	१७
कमच	२८६	६४	काकेन्दु	१४१	३९		{ १२ ५२	५२	कार्तिकिक	४९	१८
	{ १७५ १३९		काकोदुम्बरिका	१४९	६१	काम	{ ८२ २८	२८	कार्तिकेय	११	३९
कवरी	{ २३६ ९७		काकोदर	८९	७		{ ३२२ ५७	५७	कार्पास	२४१	१११
	{ ३१६ ४०		काकोल	{ ९० १०	१०	कामगामिन्	{ ४२० १३८	१३८	कार्पासी	१६८	११६
कवल	३२१	५४		{ १९४ २१	२१	कामन	२८९	७६	कार्पासी	१६८	११६
कवि	{ ३९ २५		काक्षी	१७२	१३१	कामन	३५९	२४	कार्पासी	३५७	१८
	{ २५० ५			{ ३३४ ९९	९९	कामपाल	११	२३	कार्पासी	३८७	४
कविका	२८२	४९	काच	{ ३४७ ३०	३०	कामम्	४४७	१३	कार्पासी	२९१	८३
कविय	४६१	३५		{ ४०१ २८	२८	कामयितृ	३५९	२४	कार्पासी	३३१	८८
कवोष्ण	४३	३५	काचस्थाली	१४६	५४	कामिनी	{ २०४ ३	३	कार्पासी	३३१	८८
कव्य	२५७	२४	काचित	३७९	८९		{ ४१६ ११२	११२	कार्पासी	१४३	४४
कशा	३४९	३१	काचन	३३३	९५	कामुक	३५९	२३	काल	{ २४ ५९	५९
कशाई	३६४	४४	काचनी	३१६	४१	कामुका	२०६	९		{ ४३ १	१
कशिपु	४१९	१३०	काक्षी	२४०	१०८	कामुकी	२०७	९		{ ६० १४	१४
कशेरु	४५३	१३	काञ्ची	२४०	१०८	काम्पिल्य	१७७	१४६		{ ४३० १९४	१९४
कशेरुका	२२५	६९	काञ्जिक	३१५	३९	काम्बल	२८३	५४	कालक	२१८	४९
कश्मल	३००	१०९	काण्ड	४०४	४३	काम्बविक	३४१	८	कालकण्ठक	१९४	२१
	{ २८१ ४७		काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बोज	२८०	४५	कालकूट	९०	१०
कश्य	{ ३५० ४०		काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोजी	१७५	१३८	कालखण्ड	२२४	६६
	{ ३६४ ४४		काण्डीर	२८७	६९	काम्यदान	३८७	३	कालधर्म	३००	११६
कष	३४८	३२	काण्डेशु	१६३	१०४	काय	२२६	७१	कालपृष्ठ	२९१	८३
कषाय	{ ५८ ९		कातर	३५९	३६	काय (तीर्थ)	२६५	५०	कालमेधिका	१५९	९०
	{ ४२२ १५३		कात्यायनी	{ १६ ३६	३६	कायस्था	१४८	५९	कालमेधिका	१६५	१०९
कष्ट	{ ९२ ४			{ २०९ १७	१७	कारण	५४	२८	कालमेधी	१६१	९६
	{ ४०३ ३९		कादम्ब	१९५	२३	कारणा	९२	३	कालशेय	३२१	५३
कस्तूरी	२४७	१२९	कादम्बरी	३५०	३९	कारणिक	३५४	७	कालसूत्र	९१	२
कङ्कार	१०६	३६	कादम्बिनी	३२	८	कारणिक	१९९	३४	कालस्कन्ध	{ १४१ ३८	३८
कङ्क	१९५	२२	काद्रवेय	८७	४	कारणिक	१९९	३४		{ १५१ ६८	६८
काङ्क्षा	८१	२७	कानन	१२७	१	कारम्भा	१४७	५६	काला	{ १६० ९४	९४
काङ्क्षताल	७३	४	कानीन	२११	२४		{ १६६ १११	१११		{ १६५ १०९	१०९
काक	१९४	२०	कान्त	३६७	५२	कारवी	{ १७९ १५२	१५२	कालागुरु	२४६	१२७
काकविद्या	१६१	९८	कान्तलक	१७१	१२८		{ ३१४ ३७	३७		{ १७० १२२	१२२
काकसिन्दुक	१४१	३९	कान्ता	३०४	३	कारवेण	{ ३१६ ४०	४०		{ २४५ १२६	१२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३३४	९८	किण	४५४	१८	कीश	१८७	३	कुडमक	४५४	१७
कालिका	३९९	१५	किणिही	१५८	८९	कीशपर्णी	१५८	८९	कुड्य	११७	४
कालिन्दी	१०५	३२	किण्व	३५१	४२	कु	{ ११०	३	कुणप	३०१	११८
कालिन्दीमेदन	१११	२४	कितव	{ १५५	७७	कुकर	२१७	४८	कुणि	{ १७१	१२८
काली	१६	३६		{ ३५१	४४	कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ड	{ २१७	४६
कालीयक	२४५	१२६	किनर	{ ६	११	कुकुल	४३२	२३०	कुण्ड	{ २१४	३६
कालेयक	१६२	१०१	किनरेश	{ २९	७१	कुकुट	१९३	१७	कुण्ड	{ ३१२	३१
काल्पक	१७४	१३५	किम्	{ ४४२	२५१	कुकुम	१९९	३५	कुण्डल	२३८	१०३
काल्या	३२५	७०		{ ४४४	५	कुकुर	{ १७३	१३२	कुण्डलिन	८९	७
कावचिक	२८७	६६	किमु	४४४	५	कुक्षि	{ ३४५	२१	कुण्डी	२६४	४६
कावेरी	१०५	३५	किमुत	{ ४४३	२	कुक्षिभरि	२२९	७७	कुतप	२५९	३१
काव्य	३९	२५		{ ४४४	५	कुक्षुभ	१४५	१२३	कुतुक	८२	३१
काश	१८३	१६२	किपचान	३६५	४८	कुच	२२९	७७	कुतुप	३१३	३३
काश्मरी	१४०	३५	किपुष्य	२९	७१	कुचन्दन	२४७	१३२	कुतू	३१३	३३
काश्मर्य	१४०	३६	किवदन्ती	६६	७	कुचर	३६२	३७	कुतूहल	८२	३१
काश्मीर	१७७	१४५	किर	१८७	२	कुनाग्र	२२९	७७	कुत्सा	६७	१३
काश्मीरजन्मन	१४५	१२४	किरण	४२	३३	कुज	३९	२५	कुत्सित	३६७	५४
काश्यपि	४२	३२	किरात	३४४	२०	कुञ्जित	३७२	७१	कुथ	{ १८४	१६६
काश्यपी	११०	२	किराततिक	१७६	१४३	कुञ्ज	{ १२७	८		{ २७९	४२
काष्ठ	१३१	१३	किरीट	२३८	१०२		{ ४०२	३१	कुदाल	{ ९७	२२
काष्ठकुहाल	९७	१३	किर्मीर	६२	१७	कुञ्जर	{ २७६	३४		{ १३५	२२
काष्ठतक्ष	३४१	९	किल	४४२	२५४		{ ३६९	५९	कुनटी	३३८	१०८
काष्ठा	{ ३०	१	किलास	२१९	५३	कुञ्जराशन	१३५	२०	कुनाशक	१५९	११
	{ ४७	११	किलासिन्	२२२	६१	कुञ्जल	३१५	३९	कुन्त	२९५	९३
	{ ४०४	४१	किलिञ्जक	३१०	२६	कुट	{ १२८	५	कुन्तल	२३६	९५
काष्ठान्बुवाहिनी	९७	११		{ ५१	२२		{ ३१२	३२	कुन्द	{ १५३	७३
काष्ठीला	१६६	११३	किलिबष	{ ४३६	२२३	कुटक	३०५	१३		{ १७०	१२१
कास	२१९	५२	किशोर	२८१	४६	कुटज	१५०	६६		{ ४५५	१९
कासमर्द	४५५	१९	किङ्कु	३९८	७	कुटमट	{ १४७	५७	कुन्दुर	१७०	१२१
कासर	१८८	४	किसलय	१३२	१४		{ १७३	१३१	कुन्दुरकी	१७०	१२४
कासार	१०३	२८	कीकस	२२५	६८	कुटिल	३७२	७१	कुपूय	३६७	५४
किशार	{ ३०८	२१	कीचक	१८३	१६१	कुटी	{ ११८	६	कुप्य	३३२	९१
	{ ४२५	१६३	कीनाश	४३५	२१५		{ ४६१	३८	कुबेर	{ २८	६८
किशुक	१३८	२९	कीर	१९५	२१	कुटुम्बव्याघ्रत	३५६	११		{ ३१	३
किकीदिवि	१९२	१६	कीर्ति	६७	११	कुटुम्बिनी	२०५	६	कुबेरक	१७१	१२७
किंकर	३४३	१७	कील	{ २४	५७	कुटनी	२०९	१९	कुबेराक्षी	१४६	५५
किकिणी	२४१	११०		{ ४३१	१९७	कुटिम	४६०	३४	कुब्ज	२१७	४८
किचित्	४४५	८	कीलक	३२६	७३	कुदमल	१३४	१६	कुमार	{ १७	४०
किचुलक	१०१	२२	कीलाल	{ ९३	३	कुठर	३२६	७४		{ ७५	१२
किजलक	१०८	४३		{ ४३२	२००	कुठार	२९४	९२	कुमारक	१३६	२५
किटि	१८७	२	कीलित	३६३	४२	कुठेरक	१५५	७९	कुमारी	{ १५३	७३
किह	२२४	६५				कुठव	३३१	८९		{ २०५	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुमुद	{ ३१ १०६	३	कुलीर	१००	२१	कुपक	{ ९६ ९७ २२८	१० १२ ७५	कूपीटयोनि	२२	५
कुमुदबान्धव	३४	१३	कुम्भाष	{ ३०७ ४५६	१८ २१	कुबर	२८४	५७	कुमिकोशोत्थ	२४१	११
कुमुदिका	१४२	४०	कुम्भाषाभिषुत	३१५	३९	कुर्व	२३५	९२	कुमिन्न	१६४	१०
कुमुदिनी	१०७	३९	कुल्य	२२५	६८	कुर्वशीर्ष	१७६	११२	कुमिज	२४६	१२
कुमुद्वर	११३	९	कुल्या	१०५	३४	कुर्विका	३१७	४४	कुशा	३६९	६
कुमुद्वती	१०७	३८	कुवल	{ १४१ ४६२	३६ ४२	कुर्वन	८४	३३	कुशातु	२२	५१
कुम्भा	२५६	१८	कुबलय	१०६	३७	कुर्वर	३३०	८०	कुशानुरेतस्	१३	३३
कुम्भ	{ १४० २७७ ४२०	३४ ३७ १३४	कुवाद	३६२	३७	कुर्पासक	२४३	११८	कुशाभिन्	३४२	१२
कुम्भकार	३४०	६	कुविन्द	३४०	६	कुर्म	१००	२१	कुषिक	{ ३०३ ३०५	६ १३
कुम्भसंभव	३७	२०	कुवेणी	९८	१६	कुल	९५	७	कुषीवल	३०३	६
कुम्भिका	१०७	३८	कुश	{ १८४ ४३५	१६६ २१६	कुलमाण्डक	१८०	१५५	कुष्ट	३०४	८
कुम्भी	१४२	४०	कुशल	{ ५२ ३५३ ४३२	२६ ४ २०४	कुलण	१९४	१९	कुष्टि	२५१	६
कुम्भीर	१०१	२१	कुसी	३३४	९९	कुललास	१९१	१२	कुष्ण	{ ४७ ६० ३१४	१८ १४ ३६
कुम्भ	१८९	८	कुशीलव	३४२	१२	कुलवाकु	१९३	१७	कुष्णपाकफल	१५१	६७
कुम्भक	३४५	२४	कुशेशय	१०७	४०	कुकाटिका	२३३	८८	कुष्णफला	१६१	९६
कुम्भक	१५४	७५	कुष्ठ	{ १७१ २२० ४६०	१२६ ५४ ३४	कुच्छ	{ ९२ २६५	४ ५२	कुष्णमेरी	१५७	८६
कुम्भक	१५३	७५	कुसीद	३०३	४	कुत्त	४१०	७७	कुष्णाला	१६१	९८
कुम्भर	१९५	२३	कुसीदिक	३०३	५	कुत्तपुङ्ग	२८७	६८	कुष्णलोहित	६१	१६
कुम्भक	१५४	७४	कुसुम	१३४	१७	कुत्तमुख	३५३	४	कुष्णवर्त्मन्	२२	५४
कुम्भविन्द	१८२	१५९	कुसुमाजन	३३६	१०३	कुत्तलक्षण	३५५	१०	कुष्णवृन्ता	१४६	५५
कुम्भविस्त	३३०	८६	कुसुमेषु	१२	२६	कुत्तसापन्निक	२०५	७	कुष्णसार	१९०	१०
कुल	{ २०२ २५०	४१ १	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कुत्तहस्त	२८७	६८	कुष्णा	१६१	९६
कुलक	{ १४१ १८० ३४०	३९ १५५ ५	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कुत्तान्त	{ २४ ४०८	५८ ६४	कुष्णिका	३०७	१९
कुलटा	२०७	१०	कुसुम्भ	८२	३०	कुत्तामिषेका	२०४	५	केकर	२१८	४९
कुलुथिक	३३६	१०२	कुसुम्भ	६२	३०	कुतिन्	{ २५० ३५३	६ ४	केका	१९८	३१
कुलुपालिका	२०५	७	कुसुम्भ	३१५	३८	कुत्त	३८३	१०३	केकिन्	१९८	३०
कुलुप्रेष्ठिन्	३४०	५	कुसुम्भ	२६६	५३	कुत्त	२६४	४७	केतकी	१८६	१७०
कुलसंभव	२५१	२	कुसुम्भ	४६	९	कुत्ति	१३	३१	केतन	{ २९७ ४१६	९९ ११४
कुलसी	२०५	७	कुसुम्भ	३५६	१४	कुत्तिवासस्	४२४	१५८	केतु	४०७	६०
कुलाय	२००	३७	कुसुम्भ	{ १२५ २०२ २०२	४ ४२ ३७	कुत्तिमधूपक	२४६	१२८	केवर	४५५	२०
कुलाल	३४०	६	कुसुम्भ	२०२	२७	कुत्त	३७१	६५	केदार	३०४	११
कुलाली	३३६	१०२	कुसुम्भ	२४६	२६	कुपण	३६५	४४	केनिपातक	९७	१३
कुलिश	२०	४७	कुसुम्भ	१४४	४७	कुपा	७८	१८	केयूर	२३९	१०७
कुली	१६०	९४	कुसुम्भ	३७३	७३	कुपाण	२९३	८९	केलि	८४	३२
कुलीन	२५१	३	कुसुम्भ	१०३	२६	कुपाणी	३४९	३३	केवल	४३२	२०३
			कुप	१०३	२६	कुपाल	३५६	१५	केश	२३६	९५
									केशाम्बुनमन्	१७०	१२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
केशपाशी	२३६	९७	कोदण्ड	२९१	८३	कौमोदकी	१३	२८	कूर	{ ३६५	४७	
केशव	{ ९	१८	कोद्रव	३०७	१६	कौलटिनेय	२११	२७	{ ३७४	७६		
केशवेश	२३६	९७	कोप	८०	२६	कौलटेय	{ २११	२६	{ ४३०	१९१		
केशिक	२१६	४५	कोपना	२०४	४	कौलटेर	{ २११	२७	केतव्य	३२९	८१	
केशिन्	२१६	४५	कोपिन्	३६१	३२	कौलटेर	२११	२६	केय	३२९	८१	
केशिनी	१७१	१२६	कोमल	३७५	७८	कौलीन	४१७	११६	कोड	{ १८७	२	
केसर	{ १०८	४३	कोयष्टिक	१९९	३५	कौलेयक	३४५	२१	{ २२९	७७		
केसरिन्	{ १३६	२५	कोरक	१३३	१६	कौशिक	{ १४०	३४	कोध	८०	२६	
केसभजित्	{ १५०	६५	कोरजी	१७१	१२५	कौशिक	{ ३९८	१०	कोधन	३६१	३२	
केसर्य	१८६	१	कोरदूषक	३०७	१६	कौशेय	२४१	१११	कोशयुग	११५	१८	
कैटभजित्	९	२२	कोल	{ ९७	११	कौस्तुभ	१३	२८	कोष्ट	१८८	५	
कैटय	१४२	४०	{ १४१	३६	ककच	३४९	३४	कोष्टविभ्रा	१६०	९३		
कैतव	{ ८२	३०	{ १८७	२	ककर	{ १५४	७५	कोष्ठी	१६५	११०		
कैदारक	३०५	११	कोलक	{ २४७	१२९	{ १९४	१९	कोष	१९५	२३		
कैदारिक	३०५	११	{ ३१४	३६	ककु	२५४	१३	कौषदारण	१७	४०		
कैदार्य	३०५	११	कोलदल	१७२	१३०	ककुध्वंसिन्	१३	३४	क्रम	३८९	१०	
कैरव	१०६	३७	कोलम्बक	७४	७	ककुभुज्	५	९	क्रमथ	३८९	१०	
कैलास	२९	७०	कोलवल्ली	१६१	९७	कथन	३००	११५	क्रिन्	३८४	१०५	
कैवर्त	९८	१५	कोला	१६१	९७	कन्दन	{ २९९	१०७	क्रिन्नाक्ष	२२१	६०	
कैवर्तीमुस्तक	१७३	१३२	कोलाहल	७१	२५	{ ४१७	१२३	क्रिशित	३८२	९८		
कैवल्य	५७	६	कोली	१४०	३६	क्रन्दित	८५	३५	क्रिष्ट	{ ६९	१९	
कैविक	२३६	९६	कोविद	२५१	५	क्रम	२६२	४०	{ ३८२	९८		
कैश्य	२३६	९६	कोविदार	१३५	२२	क्रमुक	{ १४२	४१	क्रीतक	१६५	१०९	
कोक	{ १८९	७	कोशफल	२४७	१३०	{ १४२	४१	क्रीतकिका	१६०	९४		
कोकनद	{ १९५	२२	कोशातकी	३९८	८	{ १८५	१६९	क्रीव(न)	{ २१५	३९		
कोकनदच्छवि	६१	१५	कोष	{ २००	३७	क्रमेलक	३२७	७५	{ ४३४	२१३		
कोकिल	१९४	१९	{ ३३२	९१	क्रमयविक्रयिक	३२८	७८	केश	३९४	२९		
कोकिलाक्ष	१६३	१०४	{ ४३६	२२१	क्रमयिक	३२८	७९	क्रोम	२१७	६५		
कोटर	१३२	१३	कोष्ठ	४०३	४०	क्रम्य	३२९	८१	कण	{ ७१	२४	
कोटवी	२०८	१७	कोष्ठा	४३	३५	क्रम्य	३२३	६३	{ ३८८	८		
कोटि	{ २९१	८४	कोकुटिक	३९९	१७	क्रय्य	२२३	६३	कणन	७१	२४	
कोटिबर्षा	{ २९५	९३	कौक्षेयक	२९३	८९	क्रय्य	२२३	६३	कथित	३८१	९५	
कोटिश	{ ४०३	३८	कौटतक्ष	३४१	९	क्रय्य	२२३	६३	काण	७१	२४	
कोटिश	३०५	१२	कौटिक	३४३	१४	क्रय्य	२२३	६३	{ ४७	११		
कोट्टार	४५४	१८	कौणप	२५	५९	क्रय्य	२२३	६३	{ ८६	३८		
कोठ	२२०	५४	कौतुक	८२	३१	क्रय्य	२२३	६३	{ ४०५	४७		
कोण	{ ७३	६	कौतूहल	८२	३१	क्रय्य	२२३	६३	क्षण	{ ४७	११	
	{ २९५	९३	कौतूहल	८२	३१	क्रय्य	२२३	६३	क्षणदा	४४	४	
			कौटवीण	३०४	८	क्रय्य	२२३	६३	क्षणन	३००	११४	
			कौन्तिक	२८८	७०	क्रय्य	२२३	६३	क्षणप्रभा	३२	९	
			कौन्ती	१६९	१२०	क्रय्य	२२३	६३	क्षतज	२२३	६४	
			कौपीन	४१७	१२२	क्रय्य	२२३	६३	क्षतव्रत	२६६	५४	
			कौमुदी	३५	१६	क्रय्य	२२३	६३	क्षत्तु	{ २८५	५९	
						क्रय्य	२२३	६३	{ ३३९	३		
						क्रय्य	२२३	६३	{ ४०७	६३		

अमर० ६१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५ ४८		क्ष्वेडा	{ २९९ १०७		खल	३६५	४
क्षत्रिया	२०८	१४	{ ४२७ १७७			{ ४०४ ४३			खलपू	३५७	१
क्षत्रियी	२०८	१५	क्षुद्रचण्डिका	२४१	११०	क्ष्वेडित	४६०	३४	खलिनी	३९६	४
क्षत्रियाणी	२०८	१४	क्षुद्रशङ्ख	१०१	२३	क्ष्व			खलीन	२८२	४१
क्षपा	४४	४	क्षुद्रा	{ १६० ९४		ख	{ २९ १		खलु	४४२	२५५
क्षपाकर	३४	१५	{ ४२७ १७७			{ ४५७ २२			खल्या	३९६	४५
क्षम	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमत्स्य-			{ १९८ ३२			खात	१०३	२७
क्षमा	४२१	१४२	संघात	१००	१९	खग	{ २९२ ८६		खादित	३८१	११०
क्षमितु	३६१	३१	क्षुध्	३२१	५४	{ ४०० १९			खारी	३३१	८८
क्षमिन्	३६१	३१	क्षुधाभिजनन	३०७	१९	खगेश्वर	१३	२९	खारीक	३०४	१०
क्षन्तु	३६१	३१	क्षुधित	३५८	२०	खजाका	३१३	३४	खारीवाप	३०४	१०
	५१	२२	क्षुप	१३०	८	खज्ज	२१८	४९	खिल	११२	५
क्षय	{ २१९ ५१	५१	क्षुमा	३०८	२०	खजन	१९२	१५	खुर	{ १७२ १३०	
	{ ३८८ ७	७	क्षुर	{ १६३ १०४		खजरीट	१९२	१५	{ २८२ ४९		
क्षव	{ २१९ ५२	५२	क्षुरक	१४२	४०	खट	४५४	१७	खुरणस्	२१७	४७
	{ ३०७ १९	१९	क्षुरप्र	४५५	२०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस	२१७	४७
क्षविथु	२१९	५२	क्षुरिन्	३४१	१०	खज्ज	{ १८८ ४		खेट	३६७	५४
क्षान्त	३८१	९७		३४१	१०	{ २९३ ८९			खेय	१०४	२९
क्षान्ति	८०	२४	क्षुलक	{ ३४३ १६		खज्जिन्	१८८	४	खेला	८४	३३
क्षार	३३४	९९	{ ३६९ ६१			खण्ड	३५	१६	खोड	२१८	४९
क्षारक	१३३	१६	{ ३९८ १०			खण्डपरशु	१३	३१	ख्यात	३८९	९
क्षारमृत्तिका	१११	४	क्षेत्र	{ ३०४ ११		खण्डविकार	३१७	४३	ख्यातगर्हण	३८०	९३
क्षारित	३६४	४३	{ ४२८ १८०			खण्डिक	३०६	१६	ख्याति	३८९	९
क्षिति	{ ११० ४०९	२	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९		खदिर	१४५	४९			
	{ ४०९ ७०	७०	{ ४०८ ३३			खदिरा	१७६	१४१	ग		
क्षिपणी	९७	१३	क्षेत्राजीव	३०३	६	खद्योत	१९७	२८	गगन	२९	१
क्षिपा	३९०	११	क्षेपण	३९०	११	खनि	१२६	७	गङ्गा	१०४	३१
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेपिष्ठ	३८५	१११	खनित्र	३०५	१२	गङ्गाधर	१३	३४
क्षिप्तु	३६०	३०		५२	२६	खपुर	१८५	१६९	गज	२७६	३४
क्षिप्र	२७	६४	क्षेम	{ १७२ १२८		खर	{ ४३ ३५		गजता	२७६	३६
क्षिया	३८८	७	{ ४६० ३४			{ ३२७ ७७			गजबन्धनी	२७९	४३
	{ ९३ ४	४	क्षेत्र	३०५	११	खरणस्	२१७	४६	गजभक्ष्या	१७०	१२३
क्षीर	{ ३२० ५१	५१	क्षोणी	११०	२	खरणस	२१७	४६	गजानन	१६	३८
	{ ४२८ १८२	१८२	क्षोद	२९७	९९	खरपुष्पा	१७५	१३९	गङ्गा	११९	८
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षोदिष्ठ	३८५	१११	खरमञ्जरी	१५८	८९	गङ्गक	९९	१७
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षोम	१२०	१२	खरा	१५१	६९	गङ्ग	४५४	१८
क्षीरशुक्ला	१६५	११०	क्षौद्र	३३८	१०७	खराश्वा	१६६	१११	गङ्गुल	२१७	४८
क्षीरावी	२६२	१००	क्षौम	२४१	११३	खर्जू	२१९	५३			
क्षीरिका	१४४	४५	क्षणुत	३७९	९१	खर्जूरी	१८६	१७०	गण	{ २०१ ४०	
क्षीरोद	९३	२	क्षमा	११०	३	खर्जूर	{ १८६ १७०		{ २९० ८१		
क्षीव	३५९	२३	क्षमामृत	{ १२३ १		{ ३३३ ९६			{ ४०५ ४६		
क्षुत्	३२१	५२	{ २६७ १			{ २१७ ४६			गणक	२७०	१४
क्षुत	२१९	५२	क्ष्वेड	९०	९	{ ३७२ ७०			गणदेवता	६	१०
						खर्व	४६०	३३	गणनीय	३७०	६४

शब्दालुपमणिका ।

१९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गभरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणरूप	१५६	८०	गन्धाश्मन्	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	{ ३३५ १०० ३३६ १०४	
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१०७	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमल्लिका	१५०	६५
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिश	१३	३१
गणिका	{ १५२ ७१ २०९ १९		गन्धोली	१९७	२७	गल्या	३९७	४२	गिरीश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिलित	३८५	११०
गणित	३७१	६४	गभीर	९८	१५	गवल	३३५	१००	गीत	७१	२६
गणेश	३७०	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीद	६२	१
गण्ड	{ २३४ ९० २७७ ३७		गमन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीर्ण	३८५	११०
गण्डक	१८८	४	गम्भारी	१४०	३५	गवीश्वर	३२२	५८	गीर्णि	३९०	११
गण्डकारी	१७६	१४१	गम्भीर	९८	१५	गवेधु	३९०	२५	गीर्षति	३९	२४
गण्डशैल	१२६	६	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३१०	२१	गीर्वाण	५	९
गण्डाली	१८२	१५९	गरल	९०	९	गवेष्णा	२६०	३१	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डीर	१८१	१५७	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेषित	३८४	१०५	गुच्छ	३०८	२१
गण्डपद	१०१	२२	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुञ्जा	१६१	१८
गण्डपदी	१०२	२४	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	६०	गुड	४०४	४२
गण्डूषा	४५२	१०	गरुडध्वज	९	१९	गव्यूति	११५	१८	गुडपुष्प	१३७	२७
गतनासिक	२१७	४६	गरुडाग्रज	४२	३२	गहन	{ १२७ ६ ३७७ ८५		गुडफल	१३७	२८
गद	२१८	५१	गरुत्	२००	३६	गहर	{ १२६ ६ ४२८ १८३		गुडा	१६४	१०५
गद्य	४५९	३१	गरुत्मत्	{ १३ २९ १९८ ३४ ४०७ ५८		गाङ्गेय	{ ३३३ ९४ ४२४ १५५		गुह्वी	१५६	८३
गङ्गी	२८३	५२	गर्गरी	३२७	७४	गाङ्गेरुकी	१६८	११७	गुण	{ ५४ २९ २९२ १९ ३११ २८ ३४६ २७ ४०५ ४७	
गन्ध	५७	७	गर्जित	{ ३२ ८ २७६ ३६		गाढ	२७	६८	गुणवृक्षक	९७	१२
गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	२	गाणिक्य	२१०	२२	गुणित	३७८	८८
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्दभ	३२७	७७	गाण्डिव	२९०	८४	गुणित	३७९	८९
गन्धन	४१६	११५	गर्दभाण्ड	१४३	४३	गाण्डीव	२९०	८४	गुत्स	२३९	१०५
गन्धनाकुली	१६७	११४	गर्धन	३५८	२२	गात्र	{ २२६ ७० २७८ ४०		गुत्सक	१३३	१६
गन्धफली	{ १४७ ५६ १५० ६४		गर्भ	{ २१४ ३९ ४२० १३५		गात्रानुलेपन	२४८	१३३	गुत्सार्ध	२३९	१०५
गन्धमादन	१२४	३	गर्भक	२४८	१३५	गान	७१	२६	गुद	२२७	७३
गन्धमूली	१८०	१५४	गर्भागार	११९	८	गान्धार	७१	१	गुन्द्र	१८३	१६२
गन्धरस	३३६	१०४	गर्भाशय	२१४	३८	गायत्री	{ १४५ ४९ २५६ २२		गुन्द्रा	{ ३४७ ५५ १८२ १६०	
गन्धर्व	{ ६ ११ २२ ५२ १९० ११ २८० ४४ ४१९ १३३		गर्भिणी	२१०	२२	गाह्यमत	३३२	९२	गुप्त	{ ३७८ ८९ ३८४ १०६	
गन्धर्वहस्तक	१४५	५०	गर्भोपधातिनी	३२५	६९	गार्हपत्य	२५९	२९	गुप्ति	४०९	७४
गन्धवह	२५	६२	गर्भुत्	१८४	१६५	गालव	१३९	३३	गुरण	३९०	११
गन्धवहा	२३३	८९	गर्व	७९	२२	गिरि	३९०	१	गुरु	{ ३९ २४ २५२ ७ ४२५ १६२	
गन्धवाह	२५	६२	गर्हण	३८०	१३	गिरि	{ १२३ १ ३९० ११		गुर्विणी	२१०	२२
			गर्ह्य	३६७	५४	गिरिकर्णी	१६३	१०४			
			गर्ह्यवादिन्	३६२	३७						
			गल	२३२	८८						

शब्दालुकरणिका ।

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	{ ३२ ७३ ७५ २९४ ३७१ ४१६	{ ७ ४ ९ ९१ ६६ १११	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
घनरस	९३	५	चक्र	{ १९५ २८४ २८९ ४२८	{ २२ ५६ ७८ १८२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिणु	३७३	७४
घनसार	२४७	१३१	चक्रकारक	१७२	१२९	चतुर्मुञ्ज	९	२०	चरु	२५७	२२
घनाघन	४१६	११०	चक्रपाणि	९	२०	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्चरि	४५२	१०
चर्म	८४	३३	चक्रमर्दक	१७७	१४७	चतुष्पथ	१५५	१७	चर्चा	{ ५६ २४४	{ ३ १२३
चस्सर	३५८	२०	चक्रयान	२८३	५१	चतुर्हायणी	३२५	६८	चर्मकषा	१७६	१४३
चल	४४	२	चक्रला	१८२	१६०	चत्वर	{ १२० २५६	{ १३ १८	चर्मकार	३४१	७
घाटा	२३३	८८	चक्रवर्तिन्	२६७	२	चन	४४४	३	चर्मन्	{ २८८ २९४	{ ४६ ९०
घाण्टिक	२९६	९७	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३	चन्दन	२४७	१३१	चर्मप्रमेदिका	३४९	३४
घात	३००	११५	चक्रवाक	१९५	२२	चन्द्र	{ ३४ १७७ ४२८	{ १३ १४६ १८३	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
घातुक	{ ३६५ ३६०	{ ४७ २८	चक्रवाल	{ ३१ १२४	{ ६ २	चन्द्रक	१९८	३१	चर्मिन्	{ १४४ २८८	{ ४६ ७१
घास	१८५	१६७	चक्राक्ष	१९६	२३	चन्द्रमागा	१०५	३४	चर्या	२६०	३५
घुटिका	२२७	७२	चक्राङ्गी	१५७	८६	चन्द्रमस्	३४	१३	चर्वित	३८५	११०
घुण	४५४	१८	चक्रिन्	८९	७	चन्द्रवाला	१७०	१३५	चर्वणी	२०७	१०
घूर्णित	३६१	३२	चक्रीवत्	३२७	७७	चन्द्रशेखर	१३	३०	चल	३७४	७४
घृणा	{ ७८ ३९५ ४०५	{ १८ ३२ ५१	चक्षुःश्रवस्	८९	७	(चन्द्रसंज्ञ-)	२४७	१३०	चलदल	१३५	२०
घृणि	४२	३३	चक्षुष्	२३५	९३	चन्द्रिका	३५	१६	चलन	३७४	७४
घृत	{ ३२१ ४१०	{ ५२ ७६	चक्षुष्या	३३६	१०२	चपल	{ २७ ३३५ ३६४	{ ६५ ९९ ४६	चलाचल	३७४	७४
घृष्टि	१८७	२	चक्षुल	३७४	७६	चपला	{ ३२ १६१	{ ९ ९६	चलित	{ २९६ ३७८	{ ९६ ८७
घोटक	२८०	४३	चक्षुला	३२	९	चपेट	२३२	८४	चविक	१६१	९८
घोणा	२३३	८९	चक्षु	{ १४५ २००	{ ५१ ३६	चमर	१९०	१०	चव्य	१६१	९८
घोणिन्	१८७	२	चटक	१९३	१८	चमरिक	१३५	२२	चषक	३५१	५३
घोण्टा	{ १४१ १८५	{ ३७ १६९	चटका	१९३	१८	चमस	४६१	३५	चषाल	२५६	१८
घोर	७८	२०	चटकाक्षिरस्	३३८	११०	चमसी	४५२	१०	चाकिक	२९६	९७
घोष	१२३	२०	चणक	३०७	१८	चमू	{ २८९ २९०	{ ७८ ८१	चाङ्गेरी	१७५	१४०
घोषक	१६८	११७	चण्ड	३६१	३२	चमूरु	१८९	९	चाटकैर	१९३	१८
घोषणा	६७	१२	चण्डा	१७२	१२८	चम्पक	१४९	६३	चाण्डाल	३४४	२०
घ्राण	{ २३३ ३७९	{ ८९ ९०	चण्डात	१५४	७६	चय	{ ११७ २०१	{ ३ ४०	चाण्डालिका	३४८	३१
घ्राणतर्पण	५९	११	चण्डातक	२४३	११९	चर	{ २७० ३७३	{ १३ ७४	चातक	१९३	१७
घ्रात	३७९	९०	चण्डाल	{ ३४० ३४४	{ ४ १९	चरक	४६०	३३	चातुर्वर्ण्य	२५०	२
घ	{ ४४० ४४४	{ २४१ ५	चण्डालवस्त्रकी	३४८	३१	चरण	२२६	७१	चाप	२९१	८३
			चण्डिका	१६	३७	चरणाशुध	१९३	१७	चामर	२७५	३१
			चतुःशाल	११८	६	चरम	३७६	८१	चामीकर	३३३	१५
			चतुर्	३४४	१९	चरमक्षमाशुत्	१२४	२	चाम्पेय	{ १४९ १५०	{ ६३ ६५
			चतुरङ्गल	१३६	२३				चार	{ २७० ३९१	{ १३ ४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी	१७७	१४६	चिरक्रिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९९
चारण	३४२	१२	चिरण्टी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०३
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नरुहा	१५६	८२
चार्विक्य	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	{ १७४ ४५९	{ १३४ ३०	छुरिका	२९५	९२
चार्मण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेक	२०३	४३
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोल	२४३	११८	छेदन	३८८	८
चाष	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चौर	३४५	२४	ज		
चिकित्सक	२२१	५७	चिरिबिल्व	१४४	४७	चौरिका	३४६	२४	जगत्	{ ११२ ४१०	{ ६ ८०
चिकित्सा	२१८	५०	चिलिचिम	९९	१८	चौर्य	३४६	२५	जगती	{ ११२ ४०९	{ ६ ७१
चिकुर	{ २३६ ३६४	{ ९५ ४६	चिल्ल	{ १९४ २२१	{ २१ ६०	च्युत	३८३	१०४	जगत्प्राण	२५	६२
चिकण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	छ			जगर	२८६	६४
चिकस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छगलक	३२७	७६	जगल	३५१	४१
चिक्षा	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलाम्नी	१७४	१३७	जग्ध	३८५	१११
चित्	{ ५५ ४४४	{ १ ३	चीरी	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्धि	३२२	५५
चिता	३०१	११७	चीरुका	१९७	२८	छत्रा	{ १६३ १८५ ३१५	{ १०५ १६७ ३७	जघन	२२८	७४
चिति	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	छत्राकी	१६७	११५	जघनेफला	१४९	६१
चित्त	५५	३१	चुक	{ १७६ ३१४ ४५५	{ १४१ ३५ २०	छद	{ १३२ २००	{ १४ ३६	जघन्य	{ ३७६ ४२४	{ ८१ १५९
चित्तविभ्रम	८०	२६	चुक्रिका	१७५	१४०	छदन	१३२	१४	जघन्यज	{ २१६ ३३९	{ ४३ १
चित्तसमुन्नति	७९	२२	चुल	२२१	६०	छदिस	१३२	१४	जग्धम	३७३	७४
चिताभोग	५६	२	चुल्ली	३११	२९	छदान	८२	३०	जग्धमेतर	३७३	७३
चित्या	३०१	११७	चूचुक	२२९	७७	छन्द	{ ३९२ ४१२	{ २० ८८	जङ्गा	२२७	७२
चित्र	{ ६२ ७८ १५८ ४२७	{ १७ १९ ८७ १७८	चूडा	{ १९८ २३६	{ ३१ ९७	छन्दस्	{ २५६ ४३८	{ २२ २३२	जङ्गाकरिक	२८८	७३
चित्रक	{ १४५ १५६ १४५	{ ५१ ८० १२३	चूडामणि	२३८	१०२	छन्न	{ २३७ ३८१	{ २२ ९७	जङ्गल	{ १३१ ६३७ ४०३	{ ११ ९७ ४८
चित्रकर	३४१	७	चूडाला	१८२	१६०	छल	२९९	१०८	जटामांसी	१७४	१३४
चित्रकृत	१३७	२७	चूत	१३९	३३	छवि	{ ३६ ४३	{ १७ ३४	जटिन्	१३९	३२
चित्रतण्डुल	१६४	१०६	चूर्ण	{ २४८ २९७	{ १३४ ९९	छाग	३२७	७६	जटिला	१७४	१३४
चित्रपर्णी	१६०	९२	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छागी	३२७	७६	जठर	{ २२९ ४३०	{ ७७ १८९
चित्रभाजु	{ २२ ४० ४१५	{ ५६ ३० १०५	चूर्णि	४५२	९	छात	{ २१६ ३८३	{ ४४ १०३	जड	{ ३६ ३६२	{ १९ ३८
चित्रशिखण्डिज	३९	२४	चूलिका	२७७	३८	छात्र	२५३	११	जडा	१५८	८६
चित्रशिखण्डिन्	४०	२७	चेटक	३४३	१७	छादित	३८१	९८	जडुल	२१८	४९
चित्रा	{ १५८ १८१	{ ८७ १५६	चेत	४४६	१२	छान्दस	२५२	६	जतु	२४५	१२५
चिन्ता	८१	२९	चेतकी	१४८	५९	छाया	४२४	१५७	जतुक	३१६	४०
चिपिटक	३१९	४७	चेतन	५५	३०	छित	३८३	१०३	जतुका	१९६	२६
चिशुक	२३४	९०	चेतना	५५	१	छिन्न	८६	२	जतुकुन्त	१७९	१५३
			चेतस्	५५	३१						
			चेल	{ २४२ ४३२	{ ११५ २०२						
			चैत्य	११९	७						

शब्दानुक्रमिका ।

२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जस्रुका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	{ ३८९	९
जस्रु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३	{ २१६	४२	
जनक	२१२	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीर्णवस्त्र	२४२	११५
जनंगम	३४४	१९	जरठ	३७४	७६	जाति	{ ५५	३१	जीव	{ ३९	२४
जनता	३९७	४२	जरण	३१४	३६	{ १५३	७२		{ ३०२	११९	
जनन	{ ५४	३०	जरत्	२१६	४२	{ ४०८	६८		{ १४३	४४	
जननी	{ २५०	१	जरद्व	३२३	६१	जातीकोश	२४७	१३२	जीवक	{ १७६	१४३
जनपद	११३	८	जरा	२१५	४१	जातीफल	२४७	१३२	जीवजीव	१९९	३५
जनयित्री	२१२	२९	जरायु	२१४	३८	जानु	४४४	४	जीवन	{ ९३	३
जनश्रुति	६६	७	जरायुज	३६६	५०	जातोक्ष	३२३	६१	{ ३०२	३	
जनार्दन	९	१९	जल	९३	३	जानु	२२७	७२	जीवनी	१७६	१४२
जनाश्रय	११९	९	जलजन्तु	१००	२०	जाबाल	३४२	११	जीवनीया	१७६	१४२
जनि	५४	३०	जलधर	३२	७	जामातृ	२१३	३२	जीवनौषध	३०२	१२०
जनी	{ १७९	१५२	जलनिधि	९२	२	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	{ १५६	८२
{ २०६	९		जलनिर्गम	९५	७	जाम्बव	१३४	१९	{ १५६	८३	
जनुस्	५४	३०	जलनीली	१०७	३८	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवन्ती	१७६	१४१
जन्तु	५५	३०	जलप्राय	११३	१०	जायक	२४५	१२५	जीवा	१७६	१४२
जन्तुफल	१३५	२२	जलमुच्	३२	७	जाया	२०४	६	जीवातु	३०२	१२४
जन्मन्	५४	३०	जलव्याल	८८	५	जायाजीव	३४२	१२	जीवान्तक	३४२	१४
जन्मिन्	५५	३०	जलशुक्ति	१०२	२३	जायापती	२१४	३८	जीविका	३०२	१
जन्य	{ २६६	५८	जलाधार	१०३	२५	जायु	२१८	५०	जीवितकाल	३०२	१२०
{ २९८	१०३		जलाशय	{ १०३	२५	जार	२१४	३५	जुयुप्सा	६७	१३
{ ४२४	१५९		{ १८४	१६४		जाल	{ ९८	१६	जुह	१७४	१३७
जन्यु	५५	३०	जलोच्छ्वास	९६	१०	{ ४३२	२००		जुहू	२५८	२५
जप	२६४	४८	जलौकस्	१०१	२२	जालक	१३३	१६	जूति	३९६	३८
जम्पती	२१४	२८	जलौका	१०१	२२	जालिक	३४३	१४	जूति	३९६	३८
जम्बाल	९६	९	जल्पाक	३६२	३६	जाली	१६८	११८	जृम्भ	८१	३५
जम्बीर	{ १३६	२४	जल्पित	३८४	१०७	जाल्म	{ ३४३	१६	जृम्भण	८५	३५
{ १५५	७९		जव	{ २६	६४	{ ३५७	१७		{ २८९	७४	
जम्बु	१३४	१९	{ २८८	७३		जिघत्सु	३५८	२०	{ २८९	७७	
जम्बुक	{ १८८	५	{ २८८	७३		जिज्ञी	१५९	९०	जेमन	३२२	५६
{ ३९७	३		{ ३९६	३०		जिह्वर	२८९	७७	जेय	२८८	७४
जम्बू	१३४	१९	जवन	{ २८१	४५	जिन	७	१३	जैत्र	२८९	७४
जम्बव	१३४	१९	{ २८८	७३		जिष्णु	{ १७	४२	{ ३४	१४	
जम्भ	१३६	२४	जवनिका	२४४	१२०	{ २८९	७७		{ ३५४	६	
जम्भमेदिन्	१७	४३	जवा	१५४	७६	{ ३७२	७१		{ ३९८	११	
जम्भल	१३६	२४	जहुतनया	१०४	३१	जिज्ञ	{ ४२१	१४१	जोङ्गक	२४६	१२६
जम्बीर	१३६	२४	जागरा	३९२	१९	जिज्ञाग	८९	८	जोषम्	४४२	२५१
{ १५०	६६		जागरितृ	३६१	३२	जिह्वा	२३४	९१	ज्ञ	२५१	५
{ ३००	११०		जागरुक	३६१	३२	जीन	२१६	४२	ज्ञपित	३८१	९८
{ ३९०	१२		जागर्था	३९२	१९	{ ३२	७		ज्ञप्त	३८१	९८
जय	{ ३००	११०	जाङ्गलिक	९०	११	जीमूत	{ १५१	६९	ज्ञप्ति	५५	१
जयन	३९०	१२	जाङ्गिक	२८८	७३	{ ४१७	५८		ज्ञातसिद्धान्त	२७०	१५
जयन्त	१९	४६	जात	५५	३१	जीरक	३१४	३६	ज्ञाति	२१३	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शात्	३६०	३०	ह			तनुत्र	२८६	६४	तरणि	{ ४७ ३०	
शातेय	२१३	३५	हमर	३९१	१४	तनु	२२६	७१		{ ९६ १०	
शान	५७	६	हमरु	७४	८	तनुकृत	३८२	९९		{ १५३ ७३	
शानिन्	२७०	१४	हयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरपण्य	{ ९७ ११	
श्या	{ ११० २९२	{ २ ८५	हहु	१४८	६०	तनुह	{ २०० २३७	{ ३६ ९९	तरल	{ २३८ ३७४	{ १०२ ७५
श्याघातवारण	२९१	८४	डिण्डिम	७४	८	तन्नु	३४७	२८	तरला	{ ३२० ५०	
श्यानि	३८९	९	डिम्ब	३९१	१४	तन्नुभ	३०७	१७	तरस्	{ २६ २९६	{ ४ १०२
श्यायस्	{ २१६ ४३९	{ ४३ २३५	डिम्भ	{ २०० ४२०	{ ३८ १३४	तन्नुवाय	{ १९१ ३४०	{ १३ ६	तरस	{ २२३ २२३	{ ७३ ७३
श्येष्ठ	४०४	४१	डिम्भा	२१५	४१	तन्नुसंतत	३८३	१०१	तरखिन्	{ २८८ ४१८	{ ७३ १२८
श्येष्ठ	४९	१६	डण्डभ	८८	५	तन्त्र	४२९	१८५	तरि	{ ९६ १२८	{ १० ५
श्योतिरिज्ञण	१९७	२८	डका	७३	६	तन्त्रक	२४१	११२	तरु	{ २९६ २०६	{ ४२ ८
श्योतिष्मसी	१७८	१५०	त			तन्त्रिका	१५६	८२	तरुण	{ ५६ ६५	{ ३ ५
श्योतिस्	४३८	२३०	तक	३२१	५३	तन्त्रा	४२७	१७६	तरुणी	{ १५० २३१	{ ६५ ८१
क्योत्का	३५	१६	तक्षक	३९७	४	तन्त्री	८५	३७	तर्क	{ ३२३ ३१३	{ ६१ ३४
क्योतिषिक	२७०	१४	तक्षन्	३४१	९	तप	५०	१९	तर्कविद्या	{ २५४ ३२२	{ १४ ५६
क्योतिषिक	{ ४५ १६८	{ ५ ११८	तट	९५	७	तपःकेशसह	२६२	४२	तर्कारी	{ ३०७ ३५६	{ ४ १९
क्योत्की			तटिनी	१०४	३०	तपन	{ ४० ९१	{ ३१ १	तर्जनी	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
कवर	२२०	५६	तडाग	१०३	२८	तपनीय	३३३	९४	तर्जक	{ २५४ ३२२	{ १४ ५६
कवलन	२२	५३	तडित्	३२	९	तपस्	{ ४८ ४३८	{ १५ २३२	तर्क	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
कवाल	२४	५७	तडिरवत्	३२	७	तपस्य	४८	१५	तर्क	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
			तण्डक	४६०	३३	तपस्विन्	२६२	४२	तर्क	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
			तण्डुल	१६४	१०६	तपस्विनी	१७४	१३४	तर्क	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
			तण्डुलीय	१७४	१३६	तम	४०	२६	तर्क	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडामला	१७१	१२७	तत	{ ७२ ३७७	{ ४ ८६	तमस्	{ ५४ ८७	{ २९ ३	तल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडिति	४४३	२	ततस्	४४४	३	तमस्विनी	४४	४	तलिन	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडर	१२६	५	तत्काल	२७५	२९	तमाल	{ १५१ ४६०	{ ६० ३३	तल्प	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडर	७४	८	तत्त्व	७४	९	तमालपत्र	२४५	१२३	तल्लज	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडरी	४५२	१०	तत्पर	३५५	९	तमिन्न	८७	३	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीड	९९	१७	तथा	{ ४४५ ४५७	{ ९ २३	तमिन्ना	४५	५	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडा	१६८	११७	तथागत	७	१३	तमी	४४	४	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडल	१४२	३९	तथ्य	७०	२२	तमोनुद्	४१२	८९	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडलि	४६१	३८	तद्	४४४	३	तमोपह	४४०	२२८	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडुक	१४२	४०	तदा	४४९	३३	तरक्ष	१८६	१	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडिटी	१५४	७५	तदात्व	२७५	२९	तरङ्ग	९४	५	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
क्रीडिका	१९७	२८	तदानीम्	४४९	२२	तरङ्गिणी	१०४	३०	तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
			तनय	२११	२७				तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
ट	{ ३४९ ४६०	{ ३४ ३३	तनु	{ २२६ ३६९ ३७१	{ ७१ ६१ ६६				तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
टिडिभक	१९९	३५							तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
टीका	४५१	७							तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६
टुण्डक	१४७	५३							तल्ल	{ २५६ ३२२	{ १९ ५६

शब्दानुक्रमिका ।

२५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१६९	१२०	तिमित	३८४	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तूष्णीम्	४४५	९
ताम्रक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तुत्या	{ १६०	९५	तृण	१८५	१६७
ताम्रकर्णी	३१	५	तिरस्	{ ४४३	२५६	तुत्या	{ १७१	१२५	तृणद्वय	१८६	१७०
ताम्रकुण्ड	३४१	८	तिरस्करिणी	२४४	१२०	तुत्याजन	३३५	१०१	तृणधाम्य	३१०	२५
ताम्रचूड	१९३	१७	तिरस्किया	७९	२२	तुन्द	२२९	७७	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	{ ७२	२	तिरीट	{ १३९	३३	तुन्दपरिमृज	३४४	१८	तृणराज	१८५	१६८
तारकजित	१७	४०	तिरोधान	३४	१३	तुन्दिक	२१६	४४	तृणशून्य	१५२	६९
तारका	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तुन्दिल	२१६	४४	तृण्या	१८५	१६८
तारा	३७	२१	तिर्यग्	३६१	३४	तुम्	१७१	१२७	तृतीयाकृत	३०४	९
तारुण्य	२१५	४०		१४२	४०	तुम्बाय	३४०	६	तृतीयाप्रकृति	२१५	३९
तार्क्ष्य	{ १३	२९	तिलक	{ २१८	४९	तुवरिका	१७२	१३१	तृप्त	३८३	१०३
तार्क्ष्यशैल	{ ४२२	१४५		{ २२४	६५	तुमुल	२९९	१०१	तृप्ति	३२२	५६
	३३५	१०२		{ २४५	१२३	तुम्बी	१८०	१५८	तृष्	{ ८१	२७
	७४	९		{ ३१७	४३	तुम्ग	२८०	४३	तृष्णक	{ ३२१	५५
ताल	{ १८५	१६८	तिलकालक	२१८	४९	तुम्ग	२८०	४३	तृष्णा	३५८	२२
	{ २३१	८३	तिलपर्णी	२४७	१३२	तुम्गम	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५१
	{ ३३६	१०३	तिलपिण्ड	३०७	१९	तुम्गवदन	२९	७१	तेजन	१८२	१६१
तालपत्र	२३८	१०३	तिलपेज	३०७	१९	तुम्गवदन	२९	७१	तेजनक	१८३	१६२
तालपर्णी	१७०	१२३	तिलित्स	८८	५	तुम्गवदन	२९	७१	तेजनी	१५७	८३
तालमूलिका	१६९	११९	तिलित्स	८८	५	तुम्गवदन	२९	७१	तेजस्	{ २२२	६२
तालवृन्तक	२५०	१४०	तिल्य	३०४	७	तुम्गवदन	२९	७१	{ ४३९	२३४	
तालाङ्क	११	२४	तिल्व	१३९	३३	तुम्गवदन	२९	७१	तेजित	३७९	९१
ताली	{ १७१	१२७	तिग्ध	{ ३८	२२	तुम्गवदन	२९	७१	तेम	३९४	२९
	{ १८६	१७०	तिग्ध	{ ४२२	१४७	तुम्गवदन	२९	७१	तेमन	३१७	४४
ताल	२३४	९१	तिग्धफला	१४७	५७	तुम्गवदन	२९	७१	तेजस	३३४	९९
तावत्	४४१	२४६	तीक्ष्ण	{ ४३	३५	तुम्गवदन	२९	७१	तेजसावर्तिनी	३४८	३३
तिक्	५८	९		{ ३३४	९८	तुम्गवदन	२९	७१	तैत्तिर	२०२	४३
तिक्क	१८०	१५५	तीक्ष्णगन्धक	१३८	३१	तुम्गवदन	२९	७१	तैलपाता	४५१	६
तिक्काक	१३६	२५	तीर	९५	७	तुम्गवदन	२९	७१	तैलपर्णिक	२४७	१३१
तिग्म	४३	३५	तीर्थ	४१२	८६	तुम्गवदन	२९	७१	तैलपायिक	१९६	२६
तित्त	३१०	२६	तीम्	२७	६७	तुम्गवदन	२९	७१	तैलीन	३०४	७
तितिक्षा	८०	२४	तीम्वेदना	९२	३	तुम्गवदन	२९	७१	तैष	४८	१५
तितिष्ठ	३६१	३१		{ ४४०	२४२	तुम्गवदन	२९	७१	तोक	२११	२८
तित्तिरि	१९९	३५	तु	{ ४४४	५	तुम्गवदन	२९	७१	तोकम	३०६	१६
तिथि	४३	१		{ ४४७	१५	तुम्गवदन	२९	७१	तोटक	४५९	३०
तिनिश	१३७	२६	तुम्	{ १३६	२५	तुम्गवदन	२९	७१	तोत्र	{ २७८	४१
तिन्तिनी	१४३	४३	तुम्	{ ३७२	७०	तुम्गवदन	२९	७१	{ ३०५	१२	
तिन्तिनीक	३१४	३५	तुम्	{ १७५	१३९	तुम्गवदन	२९	७१	तोदन	३०५	१२
तिन्दुक	१४१	३६	तुम्	{ ३६८	५६	तुम्गवदन	२९	७१	तोमर	२९५	९३
तिन्दुकी	४५१	८	तुम्	{ २३३	८९	तुम्गवदन	२९	७१	तोय	९३	४
तिमि	१००	१९	तुम्	{ १६८	११६	तुम्गवदन	२९	७१	तोयपिप्पली	१६५	१११
तिमिजिल	१००	२०	तुम्	{ १७५	१३३	तुम्गवदन	२९	७१	तोरण	१२२	१६
			तुम्	{ २२२	६१	तुम्गवदन	२९	७१	तौर्यत्रिक	७५	१०
						तुम्गवदन	२९	७१	त्यक्त	३८४	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्याग	२५९	२९	त्रिसील्य	३०४	९	दक्षिणार्ह	३५४	५	दरत्	४५२	९
त्रपा	७९	२३	त्रिलोतस्	१०४	३१	दक्षिणैय	३५४	५	दरिद्र	३६६	४९
त्रपु	३३७	१०५	त्रिहस्य	३०४	९	दक्षिणैर्मन्	३४५	२४	दरी	१२६	६
त्रयी	{ ६४	३	त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	३५४	५	दर्दुर	१०२	२४
	{ ६४	३		{ १७१	१२५	दग्ध	३८२	९९	दर्द्वि	१७७	१४७
त्रय	३७३	७४	त्रुटि	{ ३६९	६२	दग्धिका	३१९	४९	दद्वेण	२२१	५९
त्रयर	३९३	२४		{ ४०३	३७		{ ४१	३१	दर्द्वेरोनिन्	२२१	५९
त्रस्तु	३५९	२६	त्रेता	{ २५६	२०	दण्ड	{ २७२	२१	दर्पक	१२	२५
	{ ३८४	१०६		{ ४०८	६९		{ ४०४	४२	दर्पण	२५०	१४०
त्राण	{ ३८८	८	त्रोटि	२००	३६	दण्डधर	२४	५९	दर्भ	१८४	१६६
त्रात	३८४	१०६	त्र्यम्बक	१३	३३	दण्डनीति	६५	५	दर्बि	३१३	३४
त्रायन्ती	१७८	१५०	त्र्यम्बकसुख	२८	६८	दण्डविष्कम्भ	३२६	७४	दर्बिका	१६९	११९
त्रायमाणा	१७८	१५०	त्र्युषण	३३९	१११	दण्डाहत	३२१	५३	दर्बीकर	८९	८
त्रास	७९	२१	त्वक्क्षीरी	३३८	१०९	दधि	३२०	५१	दर्श	{ ४६	८
त्रिक	२२८	७६	त्वक्पत्र	१७४	१३४	दधित्थ	१३५	२१		{ २६४	४८
त्रिकुण्ड	१२४	२	त्वक्सार	१८२	१६०	दधिफल	१३५	२१	दर्शक	२६८	६
त्रिकट्ट	३३९	१११	त्व	३७६	८२	दधिसक्तु	३१९	४८	दर्शन	३९५	३१
त्रिका	१०३	२७	त्वच्	{ १३१	१२	दनुज	७	१२	दल	१३२	१४
त्रिकूट	१२४	२		{ ३२३	६२	दन्त	२३४	९१	दव	४३३	२०६
त्रिलङ्ग	४६२	४१	त्वच्च	१७४	१३४	दन्तधावन	१४५	४९	दविष्ठ	३७२	६९
त्रिलङ्गी	४६२	४१	त्वचिसार	१८२	१६०	दन्तभाग	२७८	४०	दवीयस्	३७२	६९
त्रिगुणाकृत	३०४	९	त्वरा	३९४	२६	दन्तशठ	{ १३५	२१	दशन	२३४	९१
त्रितक्ष	४६२	४१	त्वरित	{ २७	६४		{ १३६	२४	दशनवासस्	२३३	९०
त्रितक्षी	४६२	४१	त्वरितोदित	६९	२०	दन्तशठा	१७५	१४०	दशबल	७	१४
त्रिदश	५	७	त्वष्ट	३८२	९९	दन्तावल	२७६	३४	दशमिन्	२१६	४३
त्रिदशाख्य	४	६	त्वष्टृ	{ ३४१	९	दन्तिका	१७६	१४४	दशमीस्थ	४१२	८७
त्रिदिव	४	६		{ ४०३	३५	दन्तिन्	२७६	३४		{ ३४२	११४
त्रिदिवेश	५	७	त्विष्	{ ४३७	२२५	दन्दशुक	८९	८		{ ४३५	२१६
त्रिपथगा	१०४	३१	त्विष्पति	४०	३०	दध	३६९	६१	दस्यु	{ २६९	११
त्रिपुटा	{ १६४	१०८	त्सर	२९४	९०	दधम	{ २७२	२१		{ ३४५	२४
	{ १७१	१२५					{ ३८७	३	दध	२१	५१
त्रिपुरान्तक	१३	३३	दंश	१९७	२७	दमथ	३८७	३	दहन	२२	५५
त्रिफला	३३९	१११	दंशन	२८६	६४	दमित	३८१	९७	दाक्षायणी	३८	२१
त्रिभण्डी	१६४	१०८	दंशित	२८६	६५	दमुनस्	२२	५६	दाक्षाग्य	१९५	२१
त्रियामा	४४	४	दंशी	१९७	२७	दम्पती	२१४	३८	दाडिम	{ १५०	६४
त्रिलोचन	१३	३२	दंष्ट्रिन्	१८७	२	दम्भ	८२	३०		{ ४६२	४२
त्रिबर्ग	{ २६४	५८	दक्ष	३४४	१९	दम्भोळि	२०	४७	दाडिमपुष्पक	१४५	४९
	{ २७२	१९	दक्षिण	३५५	८	दम्य	३२३	६२	दाण्डपाता	४५१	६
त्रिविक्रम	९	२०	दक्षिणस्थ	२८५	६०	दया	७८	१८	दात	३८३	१०३
त्रिविष्टप	४	६	दक्षिणा	३०	१	दयाळु	३५६	१५	दास्यूह	१९४	२०
त्रिवृत्	१६४	१०८	दक्षिणाग्नि	२५६	१९	दयित	३६७	५३	दात्र	३०५	१३
त्रिवृता	१६४	१०८	दक्षिणारुस्	३४५	२४	दर	{ ७९	२१			
त्रिसंध्य	४४	३					{ ४२९	१८४			

शब्दानुक्रमिका ।

२७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	{ २५९ २७२ २७७	२९ २० ३७	दिन	४४	२	दुकूल	२४१	११३	दृष्ट्या	२७९	४२
दानव	७	१२	दिनान्त	४४	३	दुग्ध	३२०	५१	दृष्ट	{ २७ ३७४ ४०४	६७ ७६ ४६
दानवारि	५	९	दिव	{ ४ २९	६ १	दुग्धिका	१६२	१००	दृष्टसंधि	३७४	७५
दानशौण्ड	३५४	६	दिवस	४४	२	दुग्धम	१७८	१४८	दृष्टि	४५५	१९
दान्त	{ २६२ ३८१	४२ ९७	दिवस्पति	१७	४२	दुन्दुभि	{ ७३ ४२०	६ १३६	दृष्ट	३७७	८६
दान्ति	३८७	३	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	दृष्ट	{ ४३५ २३५	२१७ ९३
दापित	३६३	४०	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	दृष्ट	१२४	४
दाम	३२६	७३	दिवाकीर्ति	{ ३४१ ३४४	१० १९	दुरित	१३	२३	दृष्ट	२७५	३०
दामिनि	३२६	७३	दिविषद्	५	८	दुरोदर	४२६	१७१	दृष्ट	२०६	८
दामोदर	९	१८	दिवौकस्	{ ४३७ ५	२६६ ७	दुर्ग	२७१	१७	दृष्टान्त	४०७	४२
दायाद	४१२	८९	दिव्योपपादुक	३६६	५०	दुर्गत	३६६	४०	दृष्टि	{ २३५ ४०३	९३ ३८
दार	२०४	६	दिश	३०	१	दुर्गम	११५	१७	दृष्टेन्दु	४६	९
दारद	९०	११	दिशापति	३१	३	दुर्गचंचर	३९३	२५	देव	{ ५ ७६	७ १३
दारित	३८२	१००	दिश्य	३१	२	दुर्गा	१६	३७	देवकीनन्दन	९	२१
दारु	{ १३१ १४६	१३ ५३	दिष्ट	{ ४३ ५३ ४०३	१ २८ ३५	दुर्जन	३६५	४७	देवकुसुम	२४५	१२५
दारुण	७८	२०	दिष्टान्त	३०१	११६	दुर्दिन	३४	१२	देवस्नातक	१०३	२७
दारुहविश्रा	१६२	१०२	दिष्ट्या	४४६	१०	दुर्नामक	२२०	५४	देवस्नातक	१२६	६
दारुहस्तक	३१३	३४	दीक्षित	२५३	८	दुर्नामन्	१०२	२५	देवच्छन्द	२३९	१०५
दार्वाघाट	१९३	१७	दीक्षित	३१९	४८	दुर्बल	२१६	४४	देवजगधक	१८४	१६६
दार्वाका	३३५	१०१	दीदिवि	४२	३३	दुर्बल	३५४	८	देवतरु	२१	५०
दार्वा	१६२	१०२	दीधिति	४२	३३	दुर्मुख	३६२	३६	देवता	५	९
दाव	४३३	२०६	दीन	३६६	४९	दुर्बर्ण	३३३	९६	देवताक	१५१	७९
दाविक	१०६	३६	दीप	२४९	१३८	दुर्विध	३६६	४९	देवदारु	१४६	५४
दाश	९८	१५	दीपक	३९८	११	दुर्हृद्	२६९	१०	देवद्वय	३६१	३४
दाशपुर	१७३	१३१	दीप्ति	४३	३४	दुर्लि	१०२	३२	देवन	{ ३५३ ४१७	४५ ११७
दास	३४३	१७	दीप्य	१६६	१११	दुर्लभ	१०२	१२८	देववत्सल	१३६	२५
दासी	१५४	७४	दीर्घ	३७२	६९	दुर्लभ	१६७	११४	देवभूय	२६५	५२
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घकोशिका	१०२	२५	दुःषम	४४७	१४	देवमातृक	११४	१२
दासेय	३४३	१७	दीर्घदर्शिन	२५१	६	दुहितृ	२११	२८	देवयोनि	६	११
दासेर	३४३	१७	दीर्घपृष्ठ	८९	८	दुत	२७१	१६	देवर	२१३	३२
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घशृन्त	१४७	५७	दुती	२०९	१७	देवल	३४२	११
दिग्गज	३१	४	दीर्घसूत्र	३५७	१७	दुत्य	२७१	१६	देवसभा	२१	४८
दिग्ध	{ २९३ ३७९	८८ ९०	दीर्घिका	१०४	२८	दुन	३८३	१०२	देवाजीव	३४२	११
दित	३८३	१०३	दुःख	{ ९२ ४५७	३ २३	दुर	३७२	६८	देवी	{ ७६ १५७ १७३	१३ ८३ १३३
दितिस्तुत	७	१२	दुःषमम्	४४७	१४	दुरदर्शिन	२५१	६	देव	२१३	३२
दिधिषु	२१०	२३	दुःस्पर्श	१५९	९१	दुर्वा	१८२	१५८	देश	११३	८
दिधिषू	२१०	२३	दुःस्पर्शा	१६०	९४	दृषिका	२२५	६७			
						दृष्य	२४४	१२०			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देहाकप	२७३	२४	दाह	४४३	२	द्विजा	१६९	१२०	धम्मिह	२३६	९७
देह	२२६	७१	दाक्ष	१६४	१०७	द्विजालि	२५१	४	धर	१२३	१
देहली	१२०	१३	दाधिष्ठ	३८६	११२	द्विजिह्व	४१९	१३३	धरणि	११०	२
देतेय	७	१२	दाविहक	१७४	१३५	द्वितीया	२०४	५	धरा	११०	२
दैत्य	७	१२	ड	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२
दैत्यगुरु	३९	२५	डकिलिम	१४६	५३	द्विपाथ	२७४	२७	धर्म	५२	२४
दैत्या	१७०	१२३	डधण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४	धर्म	६४	३
दैत्यारि	९	१९	डण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९	धर्मध्वजिन्	४२१	१३९
दैर्घ्य	२४३	११४	डणी	४५२	९	द्विष	२६९	११	धर्मध्विन्ता	८१	२८
देव	५३	२८	डत	२७	६४	द्विषत्	२६९	११	धर्मपत्तन	२६६	५४
देव(तीर्थ)	२६५	५०	डत	१७९	८९	द्विहायनी	३२५	६८	धर्मपत्तन	३१४	३६
देवह	२७०	१४	डत	३८२	१००	द्विप	९६	८	धर्मराज	७	१३
देवशा	२०९	२०	डत	४४३	२	द्विपवती	१०४	३०	धर्मराज	२४	५८
देवत	५	९	डम	१२८	५	द्विपिन्	१८६	१	धर्मसंहिता	४०२	३१
देवत	५१	२१	डमामय	२४५	१२५	द्वेषण	२६९	१०	धर्मसंहिता	६५	६
दोला	१६०	९५	डमोत्पल	१४८	६०	द्वेष्य	२६४	४५	धव	२१३	१३५
दोला	२८३	५३	डवय	३३०	८५	द्वेष्य	२६४	४५	धव	४३३	२०६
दोषा	४४४	६	डहिण	८	१७	द्वेष	२७१	१८	धवल	५९	१३
दोषक	२५१	५	डोण	३३१	८८	द्वेष	२८३	५३	धवला	३२५	६७
दोषकदण	३६५	४६	डोण	४०५	४९	द्वेष	२८३	५३	धवित्र	२५७	२३
दोस्	२३०	८०	डोणकाक	१९४	२१	द्वेष	२८३	५३	धवित्र	२५७	२३
दोहद	८१	२७	डोणक्षीरा	३२६	७२	द्वेष	२८३	५३	धातकी	१७०	१२४
दोहदवती	२२०	२१	डोणवुग्धा	३२६	७२	द्वेष	२८३	५३	धातकी	४५१	७
द्युति	३६	१७	डोणी	९७	११	ध	३३४	९७	धातु	१२७	८
द्युति	४३	३४	डोणी	१६०	९५	ध	३३४	९७	धातु	४०८	६५
द्युमणि	४०	३०	डोहचिन्तन	५६	४	धत्तूर	१५५	७७	धातुपुष्पिका	१७०	१२४
द्युज	३३१	९०	डोहिक	३०४	१०	धन	३३१	९०	धातु	८	१७
द्युत	३५२	४४	डोहिक	३०४	१०	धनजय	२२	५३	धात्री	४२७	१७६
द्युतकारक	३५२	४४	डोहिक	३०४	१०	धनद	२८	६८	धाना	३१९	४७
द्युतकृत	३५१	४३	डोहिक	३०४	१०	धनहरि	१७२	१२८	धाना	३१९	४७
द्यो	४	९	डोहिक	३०४	१०	धनाधिप	२८	६८	धानुष्क	२८७	६९
द्योत	४३	३४	डोहिक	३०४	१०	धनिन्	३५५	१०	धान्य	३०८	२१
द्रप्स	३२०	५१	डोहिक	३०४	१०	धनिष्ठा	३८	२२	धान्यत्वच्	३०९	२२
द्रव	८४	३२	डोहिक	३०४	१०	धनुर्धर	२८७	६९	धान्याक	३१५	३८
द्रवन्ती	१५८	८७	डोहिक	३०४	१०	धनुष्पट	१४०	३५	धान्याक	३१५	३९
द्रविण	२९७	१०२	डोहिक	३०४	१०	धनुष्पट	१४०	३५	धामन्	४१८	१२४
द्रविण	३३१	९०	डोहिक	३०४	१०	धनुष्पट	१४०	३५	धामार्गव	१५८	८८
द्रविण	४०६	५२	डोहिक	३०४	१०	धनुष्पट	१४०	३५	धामार्गव	१५८	८८
द्रव्य	४२३	१५४	डोहिक	३०४	१०	धनुष्पट	१४०	३५	धामार्गव	१५८	८८
द्रव्य	४२३	१५४	डोहिक	३०४	१०	धनुष्पट	१४०	३५	धामार्गव	१५८	८८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विक्	४४०	२४०	वेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
धिकृत	{ ३६३ ३८०	३९ ९४	वेनुक	३२३	६०	नटी	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३३
विषण	३९	२४	वेवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	१६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
विषणा	५५	१	धोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकुबर	२९	७०
विष्य	४३२	१५५	धौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद	१८४	१६४
धी	५५	१	धौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१८
धी	५६	२	धौरेय	३२४	६५	नडवत्	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीन्द्रिय	५८	८	ध्याम	१८४	१६६	नडवल	११३	९	नलिनी	१०७	३९
धीमत्	२५१	६		३७	२०	नत	३७२	७१	नली	१७२	१२९
धीमती	२०८	१२	ध्रुव	{ १२९ ३७३	९ ७२	नतनासिक	२१६	४५	नल्व	११६	१८
धीर	{ २४५ २५१	१२४ ५	ध्रुवा	{ १६७ २५८	११५ २५	नवी	१०४	२९	नव	३७५	७७
धीवर	९८	१५	ध्वज	२९७	९९	नवीमातृक	११४	१	नवदल	१०९	४३
धीशक्ति	३९३	२५	ध्वजिनी	२८९	७८	नवीसर्ज	१४४	४५	नवनीत	३२१	५२
धीसन्धिव	२६७	४	ध्वनि	७०	२२	नङ्गी	३४८	३१	नवमालिका	१५३	७२
धुत	३७८	८७	ध्वनित	३८०	९४	ननान्द	२१२	२२	नवसूतिका	३२६	७१
धुनी	१०४	३०	ध्वस्त	३८३	१०४	ननु	४४१	२४८	नवाम्बर	२४१	११२
धुर	२८३	५५	ध्वाङ्ग	{ १९४ ४३५	२० २१९	ननुच	४४७	१४	नवीन	३७५	७७
धुरधर	३२४	६५	ध्वान	७०	२२	नन्दक	१३	२८	नबोद्धत	३२१	५२
धुरीण	३२४	६५	ध्वान्त	८७	३	नन्दन	१९	४५	नव्य	३७५	७७
धुर्य	३२४	६५				नन्दिवृक्ष	१७१	१२८	नष्ट	३००	११२
धूर्वह	३२४	६५				नन्द्यावर्त	१२०	१०	नष्टवेष्टता	८४	३३
धूत	३८४	१०७				नपुंसक	२१५	३९	नष्टामि	२६६	५३
धूपयित	३८३	१०२	न.			नपुत्री	२१२	२९	नष्टेन्दुकला	४६	९
धूपित	३८३	१०२	न	४४६	११				नस्तित	३२४	६३
धूमकेतु	४०७	५८	नकुलेष्टा	१६७	११५	नभस्	{ २९ ४९	१ १६	नस्योत	३२४	६३
धूमयोनि	३२	७	नक्तक	२४२	११५		{ ४३८	२३२	नहि	४४६	११
धूमल	६१	१६	नक्तम्	४४४	६	नभसंगम	१९८	३४	नाक	{ ३९७ ११४	२ १४
धूम्या	३९७	४२	नक्तमाला	१४४	४७	नभस्य	४९	१७	नाकु	११४	१४
धूम्याट	१९३	१६	नक्त	१०१	२१	नभस्वत्	२५	६३	नाकुली	१६७	११४
धूम	६१	१६	नक्षत्र	३७	२१	नमस्	४४८	१८		{ ८७ २७६ ३३७ ३६९ ४००	{ ४ ३४ १०५ ५९ २१
धूर्जटि	१३	३३	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नमसित	३८३	१०१	नाग		
	{ १५५ ३५१ ३६५	{ ७७ ४३ ४७	नक्षत्रेश	३४	१५	नमस्कारी	१७६	१४१	नागकेसर	१५०	६५
धूर्त			नक्ष	{ १७२ २३१	{ १३० ८३	नमस्या	२६०	३५	नागजिहिका	३३८	१०८
धूलि	२९६	९८	नखर	२३१	८३	नमस्थित	३८३	१०१	नागबला	१६८	११७
धूसर	६०	१३	नग	४००	१९	नमुचिसूदन	१७	४३	नागर	{ ३१५ ४२९	{ ३८ १८८
धृति	४०९	७४	नगरी	११६	१	नय	३८९	९	नागरज	१४१	३८
धृष्ट	३५९	२५	नगौकस्	१९८	३३	नयन	२३५	९३	नागलोक	८६	१
धृष्टज्	३५९	२५	नम	३६३	३९	नर	२०३	१	नागवती	६९	१२०
धृष्टिण	४२	३३	नमहु	३५१	४२	नरक	९१	१			
धेनु	३२६	७१	नमिका	{ २०८ २०६	{ १६ ८	नरवाहन	२८	६९			
धेनुका	{ २७७ ३९९	{ ३६ १५	नट	{ १४७ ३४२	{ ५६ १२	नर्तक	७५	११			
						नर्तकी	७४	८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नागसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६	१	निभ	३५०	३७
नागान्तक	१३	२९	नासत्य	२१	५१		{ ४२१	१४०	निभृत	३५९	२५
नाथ	७५	१०	नासा	{ १२१	१३	निगरण	३९६	३७	निमय	३२८	८०
नाडिन्धम	३४१	८		{ २३३	८९	निगाद	३९०	१२	निमित्त	४१०	७६
	{ २२४	६५	नास्तिका	२३३	८९	निगार	३९६	३७	निमेष	४७	११
नाडी	{ ३०८	२२	नास्तिकता	५६	४	निगाल	२८१	४८	निम्र	९८	१४
	{ ४०४	४३	निःशलाक	२७३	२२	निग्रह	३९०	१३	निम्रगा	१०४	३०
नाडीव्रण	२२०	५४	निःशेष	३७१	६५	निघ	३९६	३६	निम्ब	१४९	६२
नाथवत्	३५७	१६	निःशोष्य	३६८	५६	निघस	३२२	५६	निम्बतरु	१३७	२६
नाद	७०	२३	निःश्रेणि	१२३	१८	निघ्न	३५७	१६	नियति	५३	२८
	{ १३८	३०	निःश्रेयस	५७	६	निचुल	१४९	६१	नियन्तृ	२८५	५९
नादेयी	{ १४१	३८	निःषमम्	४४७	१४	निचोल	२४३	११६	नियम	{ ५७	५
	{ १५०	६५	निःसरण	१२३	१९	निज	४०२	३२		{ २६१	३७
	{ १६८	११८	निःस्व	३६६	४९	नितम्ब	२२८	७४		{ २६५	४९
नाना	{ ४४१	२४७	निकट	३७१	६६	नितम्बिनी	२०४	३	नियामक	९७	१२
	{ ४४४	३	निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	६७	नियुत	४५७	२४
नानारूप	३८०	९३	निकर्षण	१२३	१९				नियुद्ध	२९९	१०६
नान्दीकर	३६२	३८	निकष	३४८	३२	नित्य	{ २७	६६	नियोज्य	३४३	१७
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निकषा	{ ४४५	७		{ ३७३	७२	निद्र	४४२	२५३
नापित	३४१	१०		{ ४४८	१९	निदाघ	{ ५०	१९	निरन्तर	३७१	६६
	{ २८४	५६	निकषात्मज	२५	६०		{ ८४	३३	निरय	९१	१
नाभि	{ ४२०	१३७	निकाम	३२३	५७	निदान	५४	२८	निरर्गल	३७७	८३
	{ ४५२	९	निकाय	२०२	४२	निदिग्ध	३७८	८९	निरर्थक	३७६	८१
नाम	४४२	२५१	निकाय्य	११७	५	निदिग्धिका	१६०	९३	निरवग्रह	३५७	१५
नामधेय	६६	८				निदेश	२७३	२५	निरसन	३९५	३१
नामन्	६६	८	निकार	{ ३९१	१५	निद्रा	८५	३६		{ ६९	२०
नाय	३८९	९		{ ३९६	३६	निद्राण	३६१	३३	निरस्त	{ २९३	८८
नायक	३५५	११	निकारण	३००	११२	निद्राल	३६१	३३		{ ३६३	४०
नारक	९०	१	निकुक्षक	३३१	८८				निराकरिष्णु	३६०	३०
नारद	२०	४८	निकुञ्ज	१२७	८	निधन	{ ३०१	११६	निराकृत	३६३	४०
नाराच	२९३	८७	निकुम्भ	१७६	१४४		{ ४१७	१२३	निराकृति	{ २६६	५३
नाराची	३४८	३२	निकुरम्ब	२०१	४०	निधि	२९	७१		{ ३९५	३१
नारायण	९	१८				निधुवन	२६६	५७	निरामय	२२१	५७
नारायणी	१६२	१०१	निकृत	{ ३६३	४१	निध्वन	३९५	३१	निरीश	३०५	१३
नारी	२०३	२		{ ३६५	४६	निनद	७०	२२	निरोध	३९०	१३
	{ १०८	४२	निकृति	८२	३०	निनाद	७०	२२	निर्ऋति	९१	१२
नारु	{ ३०८	२२	निकृष्ट	३६७	५४	निन्दा	६७	१३		{ १४५	६८
			निकेतन	११७	४	निप	३१२	३२	निर्गुणी	{ १५१	७०
नारु	१०८	४२	निकोचक	१३८	२९	निपठ	३९४	२९	निर्ग्रन्थक	३००	११३
नारु	१०८	४२	निकण	७१	२४	निपाठ	३९४	२९	निर्घोष	७०	२३
नारु	३१४	३४	निक्राण	७१	२४	निपातन	३९४	२७	निर्जर	५	७
नारु	१८५	१६८	निखिल	३७१	६५	निपान	१०३	२६	निर्जितेन्द्रिय-		
नारु	९७	१२	निगड	२७८	४१	निपुण	३५३	४	ग्राम	२६३	४३
नारु	९६	१०	निगद	३९०	१२	निबन्धन	७४	७	मिश्र	१२६	५

शब्दानुक्रमिका ।

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निश्चित	३७९	९१	निस्त्राव	३२०	४९	नूनम्	{ ४४२	२५०
निर्णिक	३६८	५६	निशीथ	४५	६	निस्त्रान	७०	२३	{ ४४७	१६	
निर्णैजक	३४२	१०	निशीथिनी	४४	४	निस्त्रान	७०	२३	नूपुर	२४०	१०९
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	नृ	२०३	१
निर्भर	२७	६६	निश्चेणी	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	नृत्य	७५	१०
निर्मद	२७७	३६	निश्चयस	५७	६	निहिसन	३००	११३	नृप	२६७	१
निर्मुक्त	८९	६	निषज	२९३	८८	निहीन	३४३	१६	नृपलक्ष्मण	२७५	३२
निर्मोक	९०	९	निषज्जिन्	२८७	६९	निहव	{ ६८	१७	नृपसभ	४५८	२७
निर्याण	२७७	३८	निषया	११६	२	{ ४३३	२०८	२७	नृपासन	२७५	३१
निर्यातन	४१७	१२०	निषद्वर	९६	९	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	३६५	४७
निर्युद्ध	४३९	२३६	निषध	१२४	३	नीच	३४३	१६	नृसेन	४६२	४०
निर्वपन(ण)	२५९	३०	निषाद	{ ७१	१	नीचैस्	४४७	१०	नेतृ	३५५	११
निर्वर्णन	३९५	३१	{ ३४४	२०		नीड	२००	३७	नेत्र	{ २३५	९३
निर्वहण	{ ७६	१५	निषादिन्	२८५	५९	नीडोद्भव	१९८	३४	{ ४२८	१८०	
{ ३००	११२		निषूदन	३००	११३	नीध्र	१२१	१४	नेत्राम्बु	२३५	९३
निर्वाण	{ ५७	६	निष्क	३९९	१४	नीप	१४३	४२	नेदिष्ठ	३७२	६८
{ ३८१	९६		निष्कला	२१०	२१	नीर	९३	४	नेपथ्य	२३७	९९
निर्वात	३८१	९६	निष्कासित	३६३	३९	नील	६०	१४	नेमि	{ १०३	२७
निर्वाद	{ ६७	१३	निष्कुट	१२७	१	नीलकण्ठ	{ १९८	३०	{ २८४	५६	
{ ४१२	९०		निष्कुटि	१७०	१२५	{ ४०३	४०		नेमी	१३७	२६
निर्वापण	३००	११४	निष्कुह	१३२	१३	नीलङ्ग	१९१	१३	नैकमेद	३७६	८३
निर्वार्य	३५६	१३	निष्क्रम	३९३	२५	नीललोहित	१३	३३	नैगम	{ ३२८	७८
निर्वासन	३००	११३	निष्ठा	{ ७६	१५	नीला	१९७	२६	{ ४२१	१४०	
निर्धृत्त	३८२	१००	{ ४०३	४१		नीलाम्बर	११	२४	नैचिकी	३२४	६७
निर्वेश	{ ३५०	३८	निष्ठान	३१७	४४	नीलाम्बुजन्मन्	१०६	३७	नैपाली	३३८	१०८
{ ३९२	२०		निष्ठीवन	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैमेय	३२८	८०
{ ४३५	२१५		निष्ठुर	{ ६९	१९	नीलिनी	१६०	९५	नैयप्रोध	१३४	१८
निर्व्यथन	८६	२	{ ३७४	७६		नीली	१६०	९४	नैर्ऋत	{ २५	६०
निर्हार	३९१	१७	निष्ठेव	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	{ ३१	५	
निर्हारिन्	५९	११	निष्ठेवन	३९६	३८	नीवार	३१०	२५	नैष्ठिक	२६८	७
निर्हाद	७०	२३	निष्ठ्यूत	३७८	८७	नीवी	{ ३२८	८०	नैर्ऋत	२८८	७०
निलय	११७	५	निष्ठ्यूति	३९६	३८	{ ४३४	२१२		नो	४६६	११
निषह	२०१	३९	निष्णात	३५३	४	नीवृत्	११३	८	नौ	९६	१०
निवात	४११	८४	निष्पक्व	३८१	९५	नीशार	२४३	११८	नौकादण्ड	९७	१३
निषाप	२५९	३१	निष्पक्ष	३८२	१००	नीहार	३६	१८	नौतार्य	९६	१०
निवीत	{ २४२	११३	निष्पाव	३९३	२४	नु	४४१	२४८	न्यक्ष	४३७	२२५
{ २६५	५०		निष्प्रभ	३८२	१००	नुति	६७	११	न्यग्रोध	{ १३९	३३
निवृत्त	३७८	८८	निष्प्रवाणि	२४१	११२	नुत्त	३७८	८७	{ ४१३	९६	
निवेश	२७६	३३	निसर्ग	८६	३८	नुत्त	३७८	८७	न्यग्रोधी	१५८	८७
निशा	४४	४	निसृष्ट	३७८	८८	नुत्त	३७८	८७	न्यच्	३७२	७०
निशान्त	११७	५	निस्तल	३७२	६९	नूतन	३७५	७७	न्यङ्ग	१९०	१०
निशापति	३४	१४	निस्तर्हण	३००	११४	नृज	३७५	७८	न्यस्त	३७८	८८
निशाङ्गा	३१६	४१	निस्त्रिंश	२९३	८९	नृद	१४२	४१	न्याद	३२२	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास्य	१८६	१	पतग्रह	{ २४९	१३९	पञ्चति	११४	१५
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	४५९	३१	{ ४५६	२१		पञ्च	{ २९	७१
न्यास	३२९	८१	पञ्जिका	४५१	७	पतयालु	३६०	२७	{ १०७	३९	
न्युक्त	४५४	१७	पट	२४२	११६	पताका	२९७	९९	पञ्चक	२७८	३९
न्युक्त	२२२	६१	पटञ्जर	२४२	११५	पताकिन्	२८८	७१	पञ्चवारिणी	१७७	१४६
न्यून	४१८	१२८	पटक	{ १२१	१४	पति	{ २१३	३५	पञ्चनाभ	९	२०
प			{ ४३२	२०१		{ ३५५	१०		पञ्चपत्र	१७७	१४५
पक्षण	१२३	२०	पटलप्रान्त	१२१	१४	पतिवरा	२०५	७	पञ्चराग	३३२	९२
पक्ष	{ ३७९	९१	पटवासक	२५०	१३९	पतिवली	२०७	१२	{ १२	२७	
	{ ३८१	९६	पटह	{ ७३	६	पतिव्रता	२०५	६	पक्षा	{ १५९	८९
	{ ४७	१२		{ २९९	१०८	पत्तन	११६	१	{ १७७	१४६	
पक्ष	{ २००	३६		{ १८०	१५५	पत्ति	{ २८७	६६	पक्षाकर	१०३	२८
	{ २३७	९८	पट्ट	{ ३४४	१९		{ २९०	८०	पक्षाड	१७७	१४७
	{ २९३	८७		{ ३६२	३५		{ ४०९	७२	पक्षालया	१२	२७
	{ ४३६	२२०		{ ४०३	४०	पत्तिसंहति	२८७	६७	पप्पिन्	२७६	३५
पक्षक	१२१	१४	पट्टपर्णी	१७५	१३८	पत्नी	२०४	५	पप्पिनी	१०७	३९
पक्षति	{ ४३	१	पटोल	१८०	१५५		{ १३२	१४	पष	४५९	३१
	{ २००	३६	पटोलिका	१६८	११८	पत्र	{ २००	३६	पषा	११४	१५
	{ ४०९	७२	पट्ट	४५४	१७		{ २८४	५८	पनस	१४८	६१
पक्षद्वार	१२१	१४	पट्टिका	१४२	४१	पत्रपरशु	३४८	३२	पनायित	३८५	१०९
पक्षभाग	२७८	४०	पट्टिन्	१४२	४१	पत्रपादया	२३८	१०३	पनित	३८५	१०९
पक्षमूल	२००	३६	पट्टिश	४५६	२१	पत्ररथ	१९८	३३	पन्न	३८३	१०४
पक्षान्त	४६	७		{ ३३१	८८	पत्रकेला	२४४	१२२	पन्नग	८९	८
पक्षिन्	१९८	३२		{ ३५०	३८	पत्राज	{ २४७	१३२	पन्नगाशन	१३	२९
पक्षिणी	४५	५	पण	{ ३५२	४४		{ ३३९	१११	पयस्	{ ९३	३
पक्षमन्	४१७	१२१		{ ३५२	४५	पत्राकुलि	२४४	१२२	{ ३२०	५१	
पट्ट	{ ५१	२३		{ ४०५	४६		{ १९२	१५	{ ४३९	२३३	
	{ ९६	९	पणव	७४	८	पत्रिन्	{ १९८	३३	पयस्य	३२०	५१
पट्टिक	११३	१०	पणायित	३८५	१०९		{ २९२	८७	पयोधर	४२५	१६३
पट्टेकह	१०७	४०	पणित	३८५	१०९		{ ४१५	१०६	पर	{ २६९	११
पट्टि	{ १२८	४	पणितव्य	३२९	८२	पत्रोर्ण	{ १४७	५६	{ ४३०	११९	
	{ ४०९	७२	पण्ड	२१५	३९	पथिक	{ २४१	११३	परजात	३४३	१८
पट्ट	२१८	४८	पण्डित	२५१	५	पथिन्	२७१	१७	परतन्त्र	३५७	१६
पट्टपन्ना	१६२	१०२	पण्य	३२९	८२	पथ्या	११४	१५	परपिण्डाद्	३५८	२०
पन्ना	३८८	८	पण्यवीथिका	११७	२	पथ्या	१४८	५९	परश्रुत्	१९४	२०
पञ्चजन	२०३	१	पण्या	१७८	१५०	पद्	२२६	७१	परश्रुत	१९४	१९
पञ्चता	३०१	११६	पण्याजीव	३२८	७८	पद	४१३	९३	परमम्	४४६	१२
पञ्चदशी	४६	७	पतग	१९८	३३	पदग	२८७	६६	परमा	३५	१७
पञ्चम	७१	१	पतज	{ १९७	२८	पदवी	११४	१५	परमाञ्ज	२५७	२४
पञ्चलक्षण	६५	५		{ ४००	२०	पदाजि	२८७	६६	परमेष्ठिन्	८	१६
पञ्चशर	१२	२५	पतञ्जिका	१९७	२७	पदाति	२८७	६६	परम्पराक	२५८	२६
पञ्चशास्त्र	२३१	८१	पतत्	१९८	३३	पदिक	२८७	६७	परवत्	३५७	१६
पञ्चाङ्गल	१४५	५१	पतत्र	२००	३६	पद्	२८७	६७	परशु	२९४	९२
पञ्चाङ्गिका	३४७	३९	पतत्रिन्	१९८	३३						

शब्दानुक्रमिका ।

३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीभाव	७९	२२	पल	{ ३३०	८६
परश्वस्	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३२८	८०		{ ४३२	२०२
परश्वशत	३७०	६४	परिधन	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलगण्ड	३४०	६
पराक्रम	{ २९७	१०२	परिधि	{ ४२	३२	परीवाप	४१८	१२९	पलंकषा	१६१	९८
	{ ४२०	१३८		{ ४१४	९७	परीवार	४२६	१६९	पलल	२२३	६३
पराग	{ १३४	१७	परिधिस्थ	२८६	६२	परीबाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
	{ ४००	२१	परिपण	३२८	८०	परीष्टि	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराङ्मुख	३६१	३३	परिपन्थिन्	२६९	११	परीसार	३९२	२१	पलाश	{ १३२	१४
पराचित	३४३	१८	परिपाटी	२६१	३६	परीहार	४२६	१६९		{ १३८	२९
पराचीन	३६१	३३	परिपूर्णता	२४९	१३७	परीहास	८४	३२		{ १८०	१५४
पराजय	३००	१११	परिपेलव	१७३	१३१	परुत्	४४८	२०	पलाशिन्	१२८	५
पराजित	३००	११२	परिल्लव	३७४	७५	परुष	६९	१९	पलिकी	२०७	१२
पराधीन	३५७	१६	परिबर्ह	४४०	२३९	परुस्	१८३	१६१	पलित	२१५	४१
पराज	३५८	२०	परिभव	७९	२२	परेत	३०१	११७	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराभूत	३००	११२	परिभाषण	६८	१४	परेतराज्	२४	५८	पल्लव	१३२	१४
परारि	४४८	२०	परिभूत	३८४	१०६	परेद्यवि	४४९	२१	पल्वल	१०३	२८
परार्थ्य	३६८	५८	परिमल	{ ५९	१०	परेष्टुका	३२५	७०	पव	३९३	२४
परासन	३००	११३		{ ३९०	१३	परैधित	३४३	१८	पवन	{ २५	६३
परासु	३०१	११७	परिरम्भ	३९५	३०	परोष्णी	१९६	२६		{ ३९३	२४
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिवर्जन	३००	११४	पर्कटी	१३९	३२	पवनाशन	८९	८
परिकर	४२५	१६५	परिवादिनी	७२	३	पर्जनी	१६२	१०२	पवमान	२५	६३
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवापित	३७७	८५	पर्जन्य	४२२	१४६	पवि	२०	४७
परिक्रम	३९१	१६	परिविस्ति	२६६	५६	पर्ण	{ १३२	१४	पवित्र	{ १८४	१६५
परिक्रिया	३९२	२०	परिवृढ	३५५	११		{ १३८	२९		{ २६३	४५
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवेत्तृ	२६६	५६	पर्णशाला	११८	६	पवित्रक	{ ३६८	५५
परिखा	१०४	२९	परिवेष	४२	२३	पर्णास	१५५	७९	पशुपति	१३	३०
परिमह	४३९	२३७	परिव्याध	{ १३८	३०	पर्यङ्क	२४९	१३८	पशुप्रेरण	३९६	३९
	{ २९४	९१		{ १४८	६०	पर्यटन	२६०	३५	पशुरज्जु	३२६	७३
परिष	{ ४०१	२७	परिब्राज्	२६२	४१	पर्यन्तभू	११४	१४	पश्चात्	४४१	२४३
परिघातित	२९४	९१	परिषद्	२५५	१५	पर्यय	{ २६१	३७	पश्चात्ताप	८०	२५
परिचय	३९३	२३	परिष्कार	२३८	१०१		{ ३९५	३३	पश्चिम	३७६	८१
परिचर	२८६	६२	परिष्कृत	२३८	१००	पर्यवस्था	३९२	२१	पश्चिमा	३०	१
परिचर्या	२६०	३५	परिष्वङ्ग	३९५	३०	पर्यास	३२२	५७	पश्चिमोत्तर	११२	७
परिचाप्य	२५६	२०	परिसर	११४	१४	पर्यासि	३८७	५	पांशु	२९६	९८
परिचारक	३४३	१७	परिसर्प	३९२	२०	पर्याय	{ २६१	३७	पाशुला	२०७	११
परिणत	३८१	९६	परिसर्या	३९२	२१		{ ४२२	१४७	पाक	{ २००	३८
परिणय	२६६	५६	परिस्कन्द	३४३	१८	पर्युदयन	३०३	३		{ ३८८	८
परिणाम	३९१	१५	परिस्तोम	२७९	४२	पर्येषणा	२६०	३२	पाकल	१७१	१२६
परिणाय	३५२	४५	परिस्पन्द	२४९	१३७	पर्वत	१२३	१	पाकशासन	१७	४१
परिणाह	२४२	११४	परिस्तुत	३५०	३९	पर्वन्	{ १८३	१६२	पाकशासनि	१९	४६
परितस्	४४७	१३	परिस्तुता	३५०	३९		{ ४१७	१२१	पाकस्थान	३१०	२७
परित्राण	३८७	५	परीक्षक	३५४	७	पर्वसंधि	४५	७	पाक्य	{ ३१७	४२
						पशुका	२२६	६९		{ ३३८	१०९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	१३	२८	पादाङ्गद	२४०	१०९	पारिप्लव	३७४	७५	पिम्बिष्ठिक	२१६	४४
पाद	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभ्र	१३७	२६	पितु	३३७	१०६
पाटभर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभ्रक	१४६	५३	पितुमन्द	१४९	६२
पाटल	{ ६१ ३०६	{ १५ १५	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पितुल	१४२	४०
पाटला	१४६	५४	पादू	३४७	३०	पारियात्रक	१२४	३	पिबट	३३७	१०५
पाटलि	{ १४२ १४६	{ ३९ ५४	पादुकूल	३४१	७	पारिषद	१५	३५	पिन्ड	{ १९८ ४५९	{ ३१ ३०
पाठ	{ २५४ ३९४	{ १४ २९	पाथ	२६०	३३	पारिहार्य	२३९	१०७	पिन्डा	{ १४४ ४५२	{ ४७ ९
पाठा	१५७	८४	पान	३५१	४०	पारी	४५२	१०	पिन्डल	{ १४४ १४९	{ ४६ ६२
पाठिन्	१५६	८०	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारुष्य	६८	१४	पिन्डिल	३१८	४६
पाठीन	९९	१८	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	१	पिन्डिला	{ १४४ १४९	{ ४६ ६२
पाथि	२३१	८१	पानभाजन	३१३	३२	पार्वती	१६	३७	पिज	३००	११५
पाणिगृहीती	२०४	५	पानीय	९३	४	पार्वतीनन्दन	१७	३९	पिजर	३३६	१०३
पाणिष	३४२	१३	पानीयशालिका	११९	७	पार्थ	{ २३० ३९६	{ ७९ ४१	पिजल	२९७	९९
पाणिपीडन	२६६	५६	पान्थ	२७१	१७	पार्थभाग	२७८	४०	पिट	३१०	२६
पाणिबाद	३४२	१३	पाप	{ ५१ ३६५	{ २३ ४७	पार्थस्थि	२२६	६९	पिटक	{ २२० ३४७	{ ५३ २९
पाण्डर	५९	१२	पापचेली	१५७	८५	पार्णि	२२७	७२	पिठर	{ ३१२ ४२९	{ ३१ १८८
पाण्डु	६०	१३	पाप्मन्	५१	२३	पार्णिग्राह	२६९	१०	पिण्ड	{ ३३४ ३३६ ४५४	{ ९८ १०४ १८
पाण्डुकम्बलिन्	२८३	५४	पाप्मन्	२१९	५३	पालघ्न	१८५	१६७	पिण्डक	२४६	१२८
पाण्डुर	६०	१३	पाप्मन्	२२१	५८	पालङ्गी	१७०	१२१	पिण्डिका	२८४	५६
पातक	४६०	३३	पाप्मर	३४३	१६	पालाश	६१	१४	पिण्डीतक	१४६	५२
पाताल	{ ८६ ४३२	{ १ २०२	पाप्मा	२१९	५३	पालि	{ २९५ ४३१	{ ९३ १९७	पिण्याक	{ ३९८ ४६०	{ ९ ३२
पातुक	३६०	२७	पायस	{ २४६ २५७	{ १२८ २४	पालिन्धी	१६५	१०८	पितामह	{ ८ २१३	{ १६ ३३
पात्र	{ ९६ २५७ ३१३ ४२८	{ ८ ३४ ३३ १७९	पायु	२२७	७३	पाल्लवा	४५१	५	पितृ	{ २१२ २१४	{ ३८ ३७
पात्री	४६२	४२	पाय्य	३३०	८५	पावक	२२	५४	पितृदान	२५९	६१
पात्रीव	४६१	३५	पार	९५	८	पाश	२३७	९८	पितृपति	{ २४ ३१	{ ५८ २
पाथस्	९३	४	पारद	३३५	९९	पाशक	३५२	४५	पितृपितृ	२१३	३३
पाद	{ १२६ २२६ ३३१ ४१२	{ ७ ७१ ८९ ८९	पारम्पर्योपदेश	२५४	१२	पाथिन्	२५	६१	पितृप्रसू	४४	३
पादकटक	२४१	११०	पारशव	४३४	२१०	पाशुपत	१५६	८१	पितृवन	३०१	११८
पादग्रहण	२६२	४१	पारश्वधिक	२८८	७०	पाशुपाल्य	३०२	२	पितृव्य	२१२	३१
पादप	१२८	५	पारसीक	२८०	४५	पाश्या	३९७	४२	पितृसंनिभ	३५६	१३
पादबन्धन	३२२	५८	पारल्लेणेश	२११	२४	पाश्चात्य	३७६	८१	पित्त	२२२	६२
पादरुकोट	२१९	५२	पारायण	३८६	२	पाषण्ड	२६३	४५	पित्त्य(तीर्थ)	२६५	५१
पादाग्र	२२६	७१	पारावत	१९२	१४	पाषाण	१२४	४	पित्सत्	१९८	३४
			पारावताक्षि	१७८	१५०	पाषाणदारण	३४९	३४			
			पारावार	{ ९२ ४६१	{ १ ३५	पिक	१९४	१९			
			पाराशरिन्	२६२	४१	पिज	६१	१६			
			पारिकाक्षिन्	२६२	४२	पिजल	{ ४१ ६१	{ ३१ १६			
			पारिजातक	{ २१ १३७	{ ५० २६	पिङ्गला	३१	४			
			पारितभ्या	२३८	१०३	पिन्ड	{ २२९ ४५४	{ ७७ १८			

शब्दानुक्रमिका ।

३६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विधान	३४	१३	वीलपणी	{ १५७ ८४		पुर	{ १४० ३४		पुष्कराह	१९५	२२
विनय	२८६	६५	वीवन्	{ १७५ १३९		पुरःसर	{ ४२९ १८३		पुष्करिणी	१०३	३७
विनायक	{ १५ ३५	१४	वीवर	३६९ ६१		पुरतस्	२८८ ७२		पुष्कल	३६९	५८
विनाकिन्	१३	३१	वीवरस्तानी	३२६ ७१		पुरदार	४४५ ७		पुष्ट	३८१	९७
विपासा	३२१	५५	पुंखली	२०७ १०		पुरंदर	१२२ १६		पुष्प	{ १३४ १७	
विपीलिका	४५१	८	पुंस्	२०३ १		पुरंधी	१७ ४१		पुष्पक	{ २१० २१	
विप्लव	१३५	२०	पुङ्गव	२०३ १		पुरस्	२०५ ६		पुष्पकेतु	२९	७०
विप्लवी	१६१	९७	पुङ्गव	३४४ २०		पुरस्	४४५ ७		पुष्पकेतु	३३६	१०३
विप्लवीमूल	३३८	११०	पुङ्गव	४५४ १७		पुरस्कृत	४११ ८४		पुष्पदन्त	३१	४
विष्णु	२१८	४९	पुङ्गव	३६९ ५९		पुरस्तात्	४४१ २४६		पुष्पधन्वन्	१२	२६
विशाल	१४०	३५	पुङ्गव	२८२ ५०		पुरा	४४२ २५३		पुष्पफल	१३५	२१
विश्व	२२१	६०	पुङ्गव	२०२ ४२		पुराण	{ ६५ १		पुष्परस	१३४	१७
विश्वज्ञ	६१	१६	पुटमेद	९५ ७		पुराण	{ ३७४ ७७		पुष्पलिह	१९८	२९
विश्वच	६	११	पुटमेदन	११६ १		पुरातन	३७४ ७७		पुष्पवती	२०९	२०
विश्वित	२२३	६३	पुटी	४६२ ४२		पुरावृत्त	६५ ४		पुष्पवत्	४७	१०
विश्वन	{ २४५ ३६५	१२४ ४७	पुण्डरीक	{ ३१ ३		पुरी	११६ १		पुष्पसमय	५०	१८
विश्वना	१७३	१३३	पुण्डरीकाक्ष	{ १०८ ४१		पुरीतत्	२२४ ६६		पुष्प	३८	२२
विष्टक	३१९	४८	पुण्डरीकाक्ष	{ ३९८ ११		पुरीष	२२५ ६८		पुष्परथ	२८३	५१
विष्टपचन	३१३	३२	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पुस्त	३४७	२८
विष्टात	२५०	१३९	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूः	११६	१
पीठ	२४९	१३८	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूग	{ १८५ १६९	
पीडन	३००	१०९	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूजा	२६०	३४
पीडा	९२	३	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूजित	३८२	९८
पीत	६१	१४	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूज्य	{ ३५४ ५	
पीतदाह	१४६	५३	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूज्य	{ ४२३ १५०	
पीतह	{ १४८ १६२	६० १०१	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूत	{ २६३ ४५	
पीतन	{ १३७ २४५	२७ १२४	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतना	{ ३०९ २३	
पीतसालक	१४३	४३	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतिका	{ ३६८ ५५	
पीता	३१६	४१	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतिका	{ १४६ ५४	
पीति	२८०	४३	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतिका	{ १४८ ६०	
पीताम्बर	९	१९	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतिगन्धि	५९	१२
पीन	३६९	६१	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतिफली	१६१	९६
पीनस	२१९	५१	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूतीक	१४५	४८
पीनोष्ठी	३२६	७१	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूप	३४९	४८
पीयूष	{ २१ ३२१	४८ ५४	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूर	४५५	२०
पील	{ १३७ ४३०	२८ १९३	पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूरणी	१४४	४६
			पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूरित	३८२	९८
			पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूरुष	२०३	१
			पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूरुष	{ ३७१ ६५	
			पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूरुष	{ ३८२ ९८	
			पुण्डरीकाक्ष	{ ९ १९		पुरीष	२२५ ६८		पूरुष	२७६	३३

शब्दानुक्रमिका ।

३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्षेणी	{ १५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७		{ १७६	१४४	प्रपुत्राह	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिबिम्ब	३४९	३५	प्रत्यक्ष	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	१७१	१२७	प्रवर्ह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यग्र	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्त	११२	७	प्रबन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१२६	७	प्रबोधन	२४४	१२२	प्रवलिहका	६५	६
प्रतिमा	३४९	३५	प्रत्यय	४२२	१४७	प्रभजन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	{ २७८	३९	प्रत्ययित	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	{ ७३	७
	{ ३४९	३५	प्रत्यर्थिन्	२६९	११	प्रभा	४३	३४		{ ३३२	९३
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभाकर	४०	२८		{ ४३२	२०४
प्रतियुक्त	४१५	१०७	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभात	४४	३	प्रवाह	३९२	१८
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यान	३९५	३१	प्रभाव	२७२	१२	प्रवासन	३००	११३
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभिन्न	२७६	३५	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभु	२५५	११	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिविषा	१६२	९९	प्रत्यालीढ	२९२	८५	प्रभूत	३७०	६३	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रभ्रष्टक	२४८	१३५	प्रविशेष	३९२	२०
प्रतिश्याय	२१९	५१	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रमथ	१५	३५	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्युत्क्रम	३९४	२६	प्रमथन	३००	११५	प्रवृत्ति	{ ६६	७
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युषस्	४४	२	प्रमथाधिप	१३	३१		{ ३९२	१८
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्यूष	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवृद्ध	{ ३७४	७६
प्रतिष्ठम्भ	३९४	२७	प्रत्यूह	३९२	१९	प्रमदवन	१२८	३		{ ३७८	८८
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रथम	{ ३७५	८०	प्रमदा	२०४	३	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिसीरा	२४४	१२०		{ ४२२	१४४	प्रमनस्	३५४	७	प्रवेणी	{ २३७	९८
प्रतिहत	३६३	४१	प्रथा	३८९	९	प्रमा	३८९	१०		{ २७८	४२
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथित	३५५	९	प्रमाण	४०६	५४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतीक	{ २२६	७०	प्रदर	४२५	१६४	प्रमाद	८२	३०	प्रव्यक्त	३७३	८१
	{ ३९८	७	प्रदीप	२४९	१३८	प्रमापण	३००	११२	प्रभ	६७	१०
प्रतीकार	३००	११०	प्रदीपन	९०	१०	प्रमिति	३८९	१०	प्रभय	३९३	२५
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमीत	{ २५८	२६	प्रभित	३५९	२५
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदेशिनी	२३१	८१		{ ३०१	११७	प्रष्ठ	२८८	७२
प्रतीची	३०	१	प्रदोष	४५	६	प्रमीला	८५	३७	प्रष्ठवाह	३२४	६३
प्रतीत	{ ३५५	९	प्रद्युम्न	१२	२५	प्रमुख	३६८	५७	प्रष्ठौही	३२५	७०
	{ ४११	८२	प्रद्राव	३००	१११	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रधन	२९८	१०३	प्रमोद	५३	२४	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतीर	९५	७		५४	२९	प्रयत	२६३	४५	प्रसन्ना	३५०	३९
प्रतीहार	{ १२२	१६	प्रधान	{ २६७	५	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसभ	२९९	१०८
	{ २६८	६		{ ३६८	५७	प्रयाम	३९३	२३	प्रसर	३९३	२३
	{ ४२६	१७०		{ ४१७	१२२	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसरण	२९६	९६
प्रतीहारी	४२६	१७०	प्रधि	२८४	५६	प्रलम्बघ्न	११	२३	प्रसव	{ ३८९	१०
प्रतौली	११७	३	प्रपञ्च	४०२	२८		{ ५१	२२		{ ४३३	२०८
प्रज्ञ	३७४	७७	प्रपद	२२६	७१	प्रलय	{ ८४	३३	प्रसवबन्धन	१३३	१५
प्रत्यक्	४४९	२३	प्रपा	११९	७		{ ३०१	११७	प्रसव्य	३७७	८४
प्रत्यक्पर्णी	१५८	८९	प्रपात	१२५	४	प्रलाप	६८	१५	प्रसद्य	४४६	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रसाद	{ ३५ १६ ४१२ ९१		प्रारवंश	२५५ १६		प्रार्थित	३८१ ९७		प्रोष्ठपदा	३८ २२	
प्रसाधन	२३७ ९९		प्रामहर	३६८ ५८		प्रालम्ब	२४८ १३६		प्रोष्ठी	९९ १८	
प्रसाधनी	२४९ १३९		प्राम्य	३६८ ५८		प्रालम्बिका	२३९ १०४		प्रौष्ठपद	४९ १७	
प्रसाधित	२३८ १००		प्राम्धार	३८९ १०		प्रालेय	३६ १८		प्रौढ	३७४ ७६	
प्रसारिणी	१७९ १५२		प्राच्	{ ४४७ १६ ४४९ २३		प्रावार	२४३ ११७		लक्ष	{ १३९ ३२ १४३ ४३	
प्रसार	३६१ ३१		प्राचिका	४५१ ८		प्रावृत	२४२ ११३			{ ९७ ११ १०२ २४	
प्रसित	३५५ ९		प्राची	३० १		प्रावृष	५० १९		प्रव	{ १७३ १३२ १९९ ३४	
प्रसिति	३९१ १४		प्राचीन	११७ ३		प्रावृषायणी	१५८ ८६			{ १८७ ३ ४०१ २४	
प्रसिद्ध	४१५ १०४		प्राचीना	१५७ ८५		प्रास	२९५ ९३		लवग	{ १८७ ३ ४०१ २४	
प्रसू	{ २१२ २९ ४३८ २२९		प्राचीनावीत	२६५ ५०		प्रासज	२८४ ५७		लवज	१८७ ३	
प्रसूता	२०८ १६		प्राच्य	११२ ७		प्रासज्ज	३२४ ६४		लवज्ज	१८७ ३	
प्रसूति	३८९ १०		प्राजन	३०५ १२		प्रासज्ज	११९ ९		लवज्जम	४२० १३८	
प्रसूतिका	२०८ १६		प्राजित	२८५ ५९		प्रासाद	११९ ९		लक्ष	१३४ १८	
प्रसूतिज	९२ ३		प्राज्ञ	२५१ ५		प्रासिक	२८८ ७०		ल्लिहन्	२२४ ६६	
प्रसून	{ १०७ १७ ४१७ १२३		प्राज्ञा	२०८ १२		प्राङ्	४४ ३		ल्लिहशत्रु	१४५ ४९	
प्रसूननयितारौ	२१४ ३७		प्राज्ञी	२०८ १२		प्रिय	{ २१३ ३५ ३६७ ५३		लुत	२८२ ४८	
प्रभृत	३७८ ८८		प्राज्ञ्य	३७० ६३		प्रियक	{ १४३ ४४ १४७ ५६		लुष्ट	३८२ ९९	
प्रभृता	२२७ ७२		प्राज्ञ्वक	२६८ ५			{ १८९ ९		लोष	३८९ ९	
प्रभृती	२३२ ८५		प्राण	{ २९७ १०२ ३०२ ११९		प्रियक्त	{ १४७ ५५ ३०८ २०		प्सात	३८५ ११०	
प्रसेव	३१० २६			{ ३३६ १०४		प्रियता	८० २७		फ		
प्रसेवक	७३ ७		प्राणिद्युत	३५२ ४६		प्रियंवद	३६२ ३६		फणा	९० ९	
प्रस्तर	१२४ ४		प्राणिन्	५५ ३०		प्रिणन	३८७ ४		फणिज्जक	१५५ ८९	
प्रस्ताव	३९३ २४		प्रातर	४४८ १९		प्रीत	३८३ १०३		फणिन्	८९ ७	
प्रस्थ	{ १२५ ५ ३३१ ८९ ४१२ ७८		प्रातिहारिक	३४२ ११		प्रीति	५२ २४		फळ	{ २९४ ९० ३०५ १३	
प्रस्थपुष्प	१५५ ७९		प्राथमकल्पिक	२५३ ११		मुष्ट	३८२ ९९			{ ४३२ २०१ ४५७ २३	
प्रस्थान	२९६ ९५		प्रावुस्	{ ४४२ २५६ ४४६ १२		प्रेक्षा	{ ५५ १ ४३७ २२४		फलक	२९४ ९०	
प्रस्फोटन	३१० २६		प्रादेश	२३१ ८३		प्रेक्षा	२८३ ५३		फलकपाणि	२८८ ७१	
प्रस्वण	१२६ ५		प्रादेशन	२५९ ३०		प्रेक्षित	३७८ ८७		फलत्रिक	३३९ १११	
प्रस्त्राव	२२५ ६७		प्राध्वम्	४४४ ४		प्रेत	{ ३०१ ११७ ४०७ ६०		फलपाकान्त	१२९ ६	
प्रहर	४५ ६		प्रान्तर	११५ १७		प्रेता	९१ २		फलपूर	१५५ ७८	
प्रहरण	२९१ ८२		प्राप्त	{ ३७८ ८६ ३८४ १०४		प्रेत्य	४४५ ८		फलवत्	१२९ ७	
प्रहस्त	२३२ ८४		प्राप्तपञ्चत्व	३०१ ११७		प्रेमन्	{ ८० २७ ८० २७		फलाध्यक्ष	१४४ ४५	
प्रहि	१०३ २६		प्राप्तरूप	४१९ १३१		प्रेष्ठ	३८५ १११		फलिन	१२९ ७	
प्रहेलिका	६५ ६		प्राप्ति	४०८ ६९		प्रेष	४३६ २१९		फलिन	१२९ ७	
प्रह्व	३८३ १०३		प्राप्य	३८० ९२		प्रेषण	३९५ ३४		फलिनी	{ १४७ ५५ १७४ १३६	
प्रांशु	३७२ ७०		प्राभृत	२७४ २७		प्रेष्य	३४३ १७		फली	१४७ ५५	
प्राकार	११७ ३		प्राय	{ २६५ ५२ ४२३ १५३		प्रोक्षण	२५८ २६		फलेग्रहि	१२९ ६	
प्राकृत	३४३ १६		प्रायस्	४४८ १७		प्रोक्षित	२५८ २६				
प्रवदक्षिण	११२ ७					प्रोथ	२८२ ४९				

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेकहा	१४६	५४	बहु	४२६	१७०	बस्ति	२२७	७३	बाल्य	२१५	४०
फलम्	{ १४९	६१	बर्बर	१५९	९०	बहिर्द्वार	१२२	१६	बाष्प	४१९	१३०
फाणित	३१७	४३	बर्ह	{ १९८	३१	बहिष्ठ	३८५	१११	बाष्पिका	३१६	४०
फाण्ट	३८०	९४	बर्हिण	१९८	३०	बहिस्	४४८	१७	बाहु	२३०	८०
फाल	{ २४१	१११	बर्हिन्	१९८	३०	बहु	३७०	६३	बाहुज	२६७	१
फाल्गुन	४८	१५	बर्हिपुष्प	१७३	१३३	बहुकर	३५७	१७	बाहुदा	१०५	३३
फाल्गुनिक	४८	१५	बर्हिमुख	५	९	बहुगर्हवाच्	३६२	३६	बाहुमूल	२३०	७९
फाल्गुनी	४५	५	बर्हिस्	२२	५४	बहुपाद्	१३९	३२	बाहुयुद्ध	२९९	१०६
फुल	१२९	८	बर्हिष्ठ	१७०	१२२	बहुप्रद	३५४	६	बाहुल	४९	१८
फेन	{ ३३७	१०५		{ ११	२४	बहुमूल्य	२४१	११३	बाहुलेय	१७	४०
फेनिल	{ १३८	३१	बल	{ २८९	७८	बहुरूप	२४६	१२८	बाहिक	{ २८०	४५
फेरव	१८८	५		{ २९७	१०२	बहुल	{ ३७०	६३	बाहिक	{ ३९८	९
फेह	१८८	५	बलदेव	११	२३	बहुला	{ ४३२	१९५	बाहिक	{ २४५	१२४
फेला	३२२	५६	बलभद्र	११	२३	बहुलीकृत	३०९	२३	बाहिक	{ ३९८	९
			बलभद्रिका	१७८	१५०	बहुवारक	१४०	३४	बाहिक	{ ३९८	९
बक	१९५	२२	बलवत्	{ २१६	४४	बहुविध	३८०	९३	बाहिक	{ ३९८	९
बकवानल	२४	५६		{ ४४३	२	बहुसुता	१६२	१००	बाहिक	{ ३९८	९
बत	४४१	२४४	बलविन्यास	२९०	७९	बहुसुति	३२५	७०	बिन्दु	९५	६
बदर	१४१	३७	बला	१६४	१०७	बाकुची	१६१	९६	बिन्दुजालक	२७८	३९
बदरा	{ १६८	११६	बलाका	१९६	२५	बाडव	२४	५६	बिल	१२६	६
बदरी	१४०	३६	बलात्कार	२९९	१०८	बाड	{ २७	६७	बिम्ब	३५	१५
बन्दिन्	२९६	९७	बलाराति	१७	४३	बाण	{ ४०४	४४	बिम्बिका	१७५	१३९
बद्ध	{ ३६३	४२	बलाहक	३२	६	बाण	{ २९२	८६	बिल्व	१३९	३२
बधिर	२१७	४८	बलि	{ २५४	१४	बाण	{ ४०५	४५	बिल्व	१३९	३२
बन्धकी	२०७	१०		{ २७४	२७	बादर	२४१	१११	बिल्व	१३९	३२
बन्धन	{ २७४	२६	बलिध्वंसिन्	९	२१	बाधा	९२	३	बिल्व	१३९	३२
बन्धनालय	३०२	११९	बलिन	२१६	४५	बान्धकिनेय	२११	२६	बिल्व	१३९	३२
बन्धस्तम्भ	२७८	४१	बलिपुष्ट	१९४	२०	बान्धव	२१३	३४	बिल्व	१३९	३२
बन्धु	२१३	३४	बलिभ	२१६	४५	बार्हत	१३१	१९	बिल्व	१३९	३२
बन्धुजीवक	१५३	७३	बलिभुज्	१९४	२०	बाल	{ १७०	१२२	बिल्व	१३९	३२
बन्धुता	२१३	३५	बलिर	२१८	४९		{ २१५	४२	बिल्व	१३९	३२
बन्धुर	३७२	६९	बलिश	९९	१६	बालगर्भिणी	३२५	७०	बिल्व	१३९	३२
बन्धुल	२११	२६	बलिसद्यन्	८६	१	बालतनय	१४५	४९	बिल्व	१३९	३२
बन्धुक	१५३	७३	बलीवर्ष	३२२	५९	बालतृण	१८५	१६७	बिल्व	१३९	३२
बन्धुकपुष्प	१४३	४४	बलव	{ ३११	२७	बालमूषिका	१९१	१२	बिल्व	१३९	३२
बन्ध्य	१२९	७		{ ३२२	५७	बाला	७६	१४	बिल्व	१३९	३२
			बल्यज	१८३	१६३	बालिश	{ ३६५	४८	बिल्व	१३९	३२
			बन्धयिणी	३२५	७१		{ ४३५	२१८	बिल्व	१३९	३२
			बस्त	३२७	७६	बालेय	३२७	७७	बिल्व	१३९	३२
						बालेयशाक	१५९	९०	बिल्व	१३९	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बृहती	{ १६० ४१०	९३ ७५	भक्षित	३८५	११०	भर्तु	{ २१३ ४०७	३६ ५९	भारद्वाजी	१६८	११६
बृंहित	२९९	१०७	भक्ष्यकार	३११	२८	भर्तुदारक	७५	१२	भारयष्टि	३४७	३०
बृहत्	३६९	६०	भग	{ ४०१ २२८	२६ ७६	भर्तुदारका	७६	१३	भारवाह	३४३	१५
बृहद्विका	२४३	११७	भगन्दर	२२०	५६	भर्त्सन	६९	१४	भारिक	३४३	१५
बृहद्वृक्षि	२१६	४४	भगवत्	७	१३	भर्त्सन्	{ ३३३ ३५०	९४ ३८	भार्गव	३९	२५
बृहद्भानु	२२	५४	भगिनी	२१२	२९	भर्त्सन्	{ १८७ ४५६	३८ २१	भार्गवी	१८२	१५८
बृहस्पति	३९	२४	भग्न	९४	५	भर्त्सन्	{ १४३ १८७	४२ ३	भार्ग्या	२०४	६
बोधकर	९६	९७	भग्न	३०८	२०	भर्त्सन्	{ १३ ४३३	३४ २०६	भार्यापति	२१४	८३
बोधिद्रुम	१३५	२०	भग्न	४५१	८	भव	{ १३ ४३३	३४ २०६	भार्यक	१८७	४
बोल	३३६	१०४	भग्नमान	३७३	२४	भवन	११७	५	भाव	{ ७५ ७९	११ २१
ब्रह्म	४०	२८	भट	२८५	६१	भवान	११७	५	भावबोधक	{ ७९ ४३३	२१ २०७
ब्रह्मचारिन्	{ २५१ २६३	३ ४२	भट्ट	३१८	४५	भवानी	१६	३७	भावित	{ २४८ ३१८	१३४ ४६
ब्रह्मण्य	१४२	४१	भट्टारक	७६	१३	भविक	५२	२६	भावित	{ ३१८ ३८४	४६ १०४
ब्रह्मल	२६५	५२	भट्टिनी	७६	१३	भवितु	३६०	२९	भावुक	५२	२६
ब्रह्मदर्भा	१७७	१४५	भट्टाकी	१६७	११४	भविष्णु	३६०	२९	भाषा	६२	१
ब्रह्मदारु	१४२	४१	भट्टिल	१४९	६३	भव्य	५२	२६	भाषिक	{ ६३ ३८४	१ १०७
ब्रह्मन्	{ ८ ४१६	१६ ११४	भट्टी	१५९	९१	भक्	३४५	२२	भाष्य	{ ३८४ ४५९	१०७ ३१
ब्रह्मन्	{ ८ ४१६	१६ ११४	भट्टीरी	१५९	९१	भक्	३४५	२२	भास	४३	३४
ब्रह्मपुत्र	९०	१०	भट्ट	{ ५२ ३२२	२५ ५९	भक्	३४५	२२	भास्कर	४०	२८
ब्रह्मबन्धु	४१५	१०४	भट्ट	{ ५२ ३२२	२५ ५९	भक्	३४५	२२	भास्वत्	४०	२९
ब्रह्मभूय	२६५	५१	भट्टकुम्भ	२७६	३२	भक्	३४५	२२	भास्वर	६	१०
ब्रह्मयज्ञ	२५४	१४	भट्टदारु	१४६	५३	भक्	३४५	२२	भिक्षा	{ ३८८ ४३७	६ २२४
ब्रह्मवर्चस	२६१	३८	भट्टपर्णी	१४०	३६	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्मविन्दु	२६२	३९	भट्टवला	१७९	१५३	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्मसायुज्य	२६५	५१	भट्टमुस्तक	१८२	१६०	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्मसू	१२	२७	भट्टयन	१५१	६७	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्माञ्जलि	२६१	३९	भट्टथ्री	२४७	१३१	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्मासन	२६२	४०	भट्टासन	२७५	२१	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्राह्म	{ ५१ २६५	२१ ५१	भय	७९	२१	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्राह्मण	२५१	४	भयंकर	७८	२०	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्राह्मणयष्टिका	१५९	८९	भयभुत	३६३	४२	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्राह्मणी	१५९	८९	भयानक	{ ७७ ७८	१७ २०	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्राह्मण्य	३९६	४१	भर	२७	६६	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्राह्मी	{ १५ ६२ १७५	३५ १ १३७	भरण	३५०	३८	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
भ	३७	२१	भरण्य	३५०	३८	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
भक्त	३१९	४८	भरण्यभुज्	३५७	१९	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
भक्षक	३५८	२०	भरत	३४२	१२	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
			भरद्वाज	९२	१५	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
			भर्ग	१३	६३	भक्	३४५	२२	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीरु	{ २०४ ३५९	३ २६	भूमिजम्बुक	{ १४१ १६८	३८ ११८	भोस्	४४५	७	महु	४४३	२
भीरुक	३५९	२६	भूमिस्पृश	३०२	१	भौम	३९	२५	मङ्गल	५२	२५
भीरुक	३५९	२६	भूयस्	३७०	६३	भौरिक	२६८	७	मङ्गल्यक	३०७	१७
भीषण	७८	२०	भूयिष्ठ	३७०	६३	भंश	२७३	२३	मङ्गल्या	२४६	१२७
भीष्म	७८	२०	भूरि	{ ३७० ४२८	६३ १८२	भर्कुस	७५	११	मवर्षिका	५३	२७
भीष्मसू	१०४	३१	भूरिकेना	१७६	१४३	भक्रुटि	८६	३७	मज्जन	१३१	१२
भुक्	३८५	१११	भूरिमाय	१८८	५	भ्रम	{ ५६ ९५	४ ७	मज्ज	२४९	१३८
भुक्समुज्जित	३२२	५६	भूरुण्डी	१५२	६९	भ्रमर	१९८	२९	मज्जरि	१३२	१३
भुम	{ ३७२ ३७९	७१ ९१	भूर्ज	१४४	४६	भ्रमरक	२३६	९६	मज्जिष्टा	१५९	९०
भुज	२३०	८०	भूषा	२३८	१०१	भ्रमि	३८९	९	मज्जु	३६७	५२
भुजग	८९	६	भूषित	२३८	१००	भ्रष्ट	३८३	१०५	मज्जुल	३६७	५२
भुजङ्ग	८९	६	भूष्णु	३६०	२९	भ्राजिष्णु	२३८	१०१	मज्जुषा	३४७	२९
भुजङ्गभुज्	१९८	३०	भूस्तृण	१८५	१६७	भ्रातृ	२१४	३६	मठ	११९	८
भुजङ्गम	८९	६	भृगु	१२५	४	भ्रातृज	२१४	३६	मड्ड	७४	८
भुजङ्गाक्षी	१६७	११५	भृङ्ग	{ १७४ १९३ १९८	१३४ १६ २९	भ्रातृजाया	२१२	३०	मणि	३३२	९३
भुजशिरस्	२२९	७८	भृङ्गराज	१७९	१५१	भ्रातृभगिनी	२१४	३६	मणिक	३१२	३१
भुजान्तर	२२९	७७	भृङ्गार	२७६	३२	भ्रातृव्य	४२२	१४६	मणिवन्ध	२३१	८१
भुजिष्य	३४३	१७	भृङ्गारी	१९७	२८	भ्रात्रीय	२१४	३६	मण्ड	{ १४५ ३१९	५१ ४९
भुवन	{ ८६ ९३ ११२	१ ३ ६	भृत्तक	३४३	१५	भ्रान्ति	५६	४	मण्डन	{ २३८ ३६०	१०२ २९
भू	११०	२	भृति	३५०	३८	भ्राह्	३१२	३०	मण्डप	११९	९
भू	११०	२	भृतिभुज्	३४३	१५	भ्रुकुस	७५	११	मण्डल	{ ३१ ३५ ४२	६ १५ ३२
भूत	{ ६ ३८४ ४१०	११ १०४ ७८	भृत्य	३४३	१७	भ्रुकुस	७५	११	मण्डलक	२२०	५४
भूत	{ ३८४ ४१०	१०४ ७८	भृत्या	३५०	३८	भ्रुकुटि	८६	३७	मण्डलाम	२९३	८९
भूतकेश	३३९	१११	भृश	२७	६६	भ्रूण	{ २१४ ४०४	३९ ४५	मण्डलेश्वर	२६७	२
भूतवेशी	१५२	७१	भृशयव	३१९	४७	भ्रूण	{ २१४ ४०४	३९ ४५	मण्डहारक	३४२	१०
भूतात्मन्	४१५	१०५	मेक	१०३	२४	भ्रूण	२७३	२३	मण्डित	२३८	१००
भूतावास	१४७	५८	मेकी	१०३	२४	भ्रूण	२७३	२३	मण्डक	१०२	२४
भूति	{ १६ ४०९	३६ ६९	मेव	२७२	२१	भ्रूण	२७३	२३	मण्डकपर्ण	१४७	५६
भूतिक	३९८	८	मेदित	३८२	१००	भ्रूण	२७३	२३	मण्डकपर्णी	१५९	९१
भूतेश	१३	३१	मेरी	७३	६	भ्रूण	२७३	२३	मण्डूर	३३४	९८
भूदार	१८७	२	मेवज	२०८	५०	भ्रूण	२७३	२३	मतङ्गज	२७६	३४
भूदेव	२५१	४	मेक्ष	२६४	४६	भ्रूण	२७३	२३	मतलिका	५३	२७
भूनिम्ब	१७६	१४३	मेरव	७८	१९	भ्रूण	२७३	२३	मति	५५	१
भूप	२६७	१	मेवज्य	२१८	५०	भ्रूण	२७३	२३	मत्त	{ २७६ ३५९ ३८३	३६ २३ १०३
भूपवी	१५२	७०	भोग	४००	२३	भ्रूण	२७३	२३	मत्तकाशिनी	२०४	४
भूसूत	४०७	६१	भोगवती	४०९	७०	भ्रूण	२७३	२३	मत्सर	४२७	१७३
भूमि	११०	२	भोगिन्	८९	८	भ्रूण	२७३	२३			
			भोगिनी	२०४	५	भ्रूण	२७३	२३			
			भोजन	३२२	५५	भ्रूण	२७३	२३			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिपु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मरुत्वत्	१७	४१
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह	१९८	२९	मन्थ	३२६	७४	मरुन्माला	१७३	१३३
मत्स्यपित्ता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्थदण्डक	३२६	७४	मरुबक	{ १४६	५२
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुव्रत	१९८	२९	मन्थनी	३२७	७४	{ १५५	७९	
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मधुविष्णु	१३८	३१	मन्थर	२८८	७२	मर्कट	१८७	३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुश्रेणी	१५७	८४	मन्थान	३२६	७४	मर्कटक	१९१	१३
मयित	३२१	५३	मधुष्ठील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४	१८	मर्कटी	{ १४५	४८
मयिन्	३२६	७४	मधूक	१३७	२७	{ ४१३	९५		{ १५८	८७	
मद	{ २७७	३७	मधूच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्त्य	२०३	१
	{ ३९०	१२	मधूलक	१३७	२८	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दन	३९३	२२
	{ ४१३	९१	मधूलिका	१५७	८४	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्दल	७४	८
मदकल	२७६	३५	मध्य	{ २३०	७९	मन्दार	{ २१	५०	मर्मन्	४५९	३०
मदन	{ १२	२५	मध्यदेश	{ ४२५	१६१	{ १३७	२६		मर्मर	७०	२३
	{ १४६	५३		{ ११२	७	{ १५६	८१		मर्मस्पृश	३७७	८३
	{ १५५	७८		{ ७१	१	मन्दि	११७	५	मर्यादा	२७४	२६
मदस्थान	३५१	४०	मध्यम	{ ११२	७	मन्दुरा	११९	७	मल	{ २२४	६५
मदिरा	३५०	४०		{ २३०	७९	मदोष्ण	४३	३५	{ ४३१	१९७	
मदिरापृष्ठ	११९	८	मध्यमा	{ २०६	८	मन्द्र	७२	२	मलदूषित	३६८	५५
मदोक्त	२७६	३५		{ २३१	८२	मन्मथ	{ १२	२५	मलपू	१४९	६१
महु	१९९	३४	मध्याह्न	४४	३	{ १३५	२१		मलयज	२४७	१३१
महुर	१००	१९	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	मलिम	३६८	५५
मथ	३५०	४०	मनःशिला	३३८	१०८	मन्यु	{ ८०	२५	मलिनी	२०९	२०
मधु	{ ४८	१५	मनस्	५५	३१	{ ४२३	१५३		मलिम्लुच	३४५	२५
	{ १७६	१४२	मनसिज	१२	२६	मन्वन्तर	५१	२२	मलीमस	३६८	५५
	{ ३५१	४१	मनस्कार	५६	२	मय	३२७	७५	मल्ल	४५६	२१
	{ ३३८	१०७	मनाक्	४४५	८	मयु	२९	७१	मल्लक	४६१	३७
मधुक	१६५	१०९	मनित	३८५	१०८	मयुष्टक	३०७	१७	मल्लिका	१५२	६९
मधुकर	१९८	२९	मनीषा	५५	१	मयूख	{ ४२	३३	मल्लिकारुय	१९६	२४
मधुकम	३५१	४०	मनीषिन्	२५१	५	{ ४००	१८		मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७
मधुहम	३३७	२७	मनु	४६१	३८	मयूर	{ १६६	१११	मसी	४५२	१०
मधुप	१९८	२९	मनुज	२०३	१	{ १९८	३०		मसूर	३०७	१७
मधुपर्णिका	{ १४०	३५	मनुष्य	२०३	१	{ १५८	८८		मसूरविदला	१६५	१०९
	{ १६०	९४	मनुष्यधर्मन्	२८	६८	{ ३३५	१०१		मसृण	३१८	४६
मधुपर्णी	१५६	८३	मनोगुप्ता	३३८	१०८	मरकत	३३२	९२	मस्कर	१८२	१६१
मधुमक्षिका	१९७	२६	मनोजवस	३५६	१३	मरण	३०१	११६	मस्करिन्	२६२	४१
मधुयष्टिका	१६५	१०९	मनोज्ञ	३६७	५२	मरीच	३१४	३६	मस्तक	२३६	९५
मधुर	{ ५८	९	मनोरथ	८१	२७	मरीचि	{ ४०	२७	मस्तिष्क	२२४	६५
	{ ४३०	१९१	मनोरम	३६७	५२	{ ४२	३३		मस्तु	३२१	५४
मधुरक	१७६	१४२	मनोहत	३६३	४१	मरीचिका	४३	३५	मह	८६	३८
मधुरसा	{ १५७	८३	मनोह्ला	३३८	१०८	मरु	{ ११२	५	महत	३६९	६०
	{ १६४	१०७	मन्तु	२७४	२६	{ ४२५	१६३		महती	४०९	६९
मधुरा	१७९	१५२	मञ्ज	४२६	१६७	{ ३१	२		महस्	४३८	२३१
मधुरिका	१६३	१०५	मन्त्रव्याख्याकृत्	२५३	७	{ ४०७	५९		महाकन्द	१७८	१४८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुष्क	{ २१८ ४६०	४८ ३४	मूर्ति	{ २२६ ४०८	७१ ६६	मृत्	१११	४	मेरु	२१	४९
मुष्कित	{ २१८ ३७७	४८ ८५	मूर्तिमत्	३७४	७६	मृत	{ ३०१ ३०३	११७ ३	मेलक	३९४	३९
मुष्कित्	३४१	१०	मूर्धन	२३६	९५	मृतज्ञात	३५८	१९	मेष	३२७	७६
मुद्	५२	२४	मूर्धाभिषिक्त	{ २६७ ४०७	१ ६१	मृत्तालक	१७२	१३१	मेषकम्बल	३३७	१०७
मुदिर	३२	७	मूर्धा	१५७	८३	मृत्तिका	१११	४	मेह	२२०	५६
मुद्रपणी	१६७	११३	मूल	{ १३१ ४३३	१२ १९९	मृत्यु	३०१	११६	मेहन	२२८	७६
मुद्रर	२९४	९१	मूलक	१८१	१५७	मृत्युञ्जय	१३	३१	मैत्रावरुणि	३७	२०
मुधा	४४४	४	मूलकर्मन्	३८७	४	मृत्सा	१११	४	मैत्री	४६२	३९
मुनि	{ २६२ ४६१	४२ ३८	मूलधन	३२८	८०	मृत्सा	{ १११ १७२	४ १३१	मैत्र्य	४६२	३९
मुनीन्द्र	७	१४	मूल्य	{ ३२८ ३५०	७९ ३८	मृत्सा	{ १११ १७२	४ १३१	मैथुन	{ २६६ ४१७	५७ १२२
मुरज	७३	५	मूषा	{ ३४८ ४६१	३३ ३८	मृदङ्ग	७३	५	मैरेय	३५१	४१
मुरा	१७०	१२३	मूषिक	१९१	१२	मृदु	{ ३७५ ४१३	७८ ९४	मोक्ष	{ ५७ १४२	७ ३९
मुषित	३७८	८८	मूषिकपणी	१५८	८८	मृदुलञ्	१४४	४६	मोष	३७६	८१
मुष्क	२२८	७६	मुषित	३७८	८८	मृदुल	३७५	७८	मोषा	१४६	५४
मुष्कक	१४२	३९	मृग	{ १८९ ३९५	८ ३०	मृद्रीका	१६४	१०७	मोचक	१३८	३१
मुष्टिबन्ध	३९१	१४	मृगणा	३९५	३०	मृध	२९८	१०४	मोचा	{ १४४ १६६	४६ ११३
मुसल	३१०	२५	मृगतुष्णा	४३	३५	मृषार्थक	७०	२१	मोदक	४६०	३३
मुसलिन्	११	२४	मृगदंशक	३४५	२१	मृष्ट	३६८	५६	मोरट	३३८	११०
मुसली	{ १६९ १९१	११९ १२	मृगधूर्तक	१८८	५	मेकलकम्बका	१०५	३२	मोरटा	१५७	८३
मुसल्य	३६४	४५	मृगनाभि	२४७	१२९	मेखला	{ २४० २९४	१०८ ९०	मोषक	३४५	२४
मुस्तक	१८२	१५९	मृगबधाजीव	३४५	२१	मेध	३२	६	मोह	३००	१०९
मुस्ता	१८२	१५९	मृगबन्धिनी	३४६	२६	मेधज्योतिस्	३३	१०	मौक्तिक	३३२	९२
मुहुस्	४४३	१	मृगमद	२४७	१२९	मेधनादानुलासी	१९८	३०	मौहीन	३०४	८
मुहुर्भाषा	६८	१६	मृगया	३४५	२३	मेधनामन्	१८२	१५९	मौन	२६१	३६
मुहूर्त	४७	११	मृगयु	३४५	२१	मेधनिर्घोष	३२	८	मौरजिक	३४२	१३
मूक	३५६	१३	मृगरामज	२४१	१११	मेधपुष्प	९३	५	मौर्षी	२९२	८५
मूढ	३६५	४८	मृगव्य	३४५	२३	मेधमाला	३२	८	मौलि	४३०	१९३
मूत	३८०	९५	मृगशिरस्	३८	२३	मेधवाहन	१७	४४	मौष्ट	४५१	५
मूत्र	२२५	६७	मृगशीर्ष	३८	२३	मेचक	{ ६० ३१७	१४ ३१	मौहूर्त	२७०	१४
मूत्रकृच्छ्र	२२०	५६	मृगाङ्ग	३४	१४	मेक्	{ २२८ ३२७	७६ ७६	मौहूर्तिक	२७०	१४
मूत्रित	३८१	९६	मृगादन	१८६	१	मेदक	३५१	४१	म्लिष्ट	७०	२१
मूर्ख	३६५	४८	मृगित	३८४	१०५	मेदस्	२२४	६४	म्लेच्छदेश	११२	७
मूर्च्छा	३००	१०९	मृगेन्द्र	१८६	१	मेदिनी	११०	३	म्लेच्छमुख	३३४	९७
मूर्च्छाल	२२२	६१	मृजा	२४४	१२१	मेदुर	३६०	३०	य		
मूर्च्छित	{ २२२ ४११	६१ ८२	मृज	१३	३१	मेधा	५६	२	यकृत	२२४	६६
मूर्ते	{ २२२ ३७४	६१ ७६	मृजानी	१६	३७	मेधि	३०६	१५	यक्ष	{ ६ २८	११ ६९
			मृणाल	१०८	४३	मेध्य	३६८	५५	यक्षकर्म	२४८	१३३
									यक्षधूप	२४६	१२७
									यक्षराज	२८	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२१९	५१	यशःपटह	७३	६	युक्तरसा	१७५	१४०	यौवत	२१०	३३
यक्षमान	२५३	८	यक्षस्	६७	११	युग	{ २०१ ४०१	३८ २४	यौवन	२१५	४०
यक्षुस्	६४	३	यष्टि	४६१	३८	युगकीलक	३०६	१४	र		
यक्ष्	२५४	१३	यष्टीमधुक	१६५	१०९	युगन्धर	{ २८४ ४६१	५७ ३५	रहस्	२६	६४
यक्षसूत्र	२६५	४९	यष्टृ	२५३	८	युगपद्	४४९	२२	रक्त	{ ६१ २२३ २४५ ४१०	१५ ६४ १३४ ८०
यक्षाज्ञ	१३५	२२	याग	२५४	१३	युगपत्रक	१३५	२२	रक्तक	१५३	७३
यक्षिय	२५८	२७	याचक	३६६	४९	युगपार्श्वग	३२४	६३	रक्तचन्दन	{ २४७ ३३९	१३२ १११
यक्ष्वन्	२५३	८	याचनक	३६६	४९	युगल	२०१	३८	रक्तपा	१०१	२२
यत्	४४४	३	याचना	२६०	३२	युग्म	२०१	३८	रक्तफला	१७५	१३९
यतस्	४४४	३	याचित	३०३	३	युग्य	{ २८४ ३२४	५८ ६०	रक्तसंध्यक	१०६	३६
यति	२६३	४३	याचितक	३०३	४	युद्ध	२९८	१०३	रक्तसरोवह	१०८	४३
यतिन्	२६३	४३	याज्जा	{ २६० ३८८	३२ ६	युध्	२९८	१०६	रक्ताज्ञ	१७७	१४६
यथा	४४५	९	याजक	२५५	१७	युवति	२०६	८	रकोत्पल	१०८	४२
यथाजात	३६५	४८	यातना	९२	३	युवन्	२१६	४२	रक्षःसभ	४५८	२७
यथातथम्	४४७	१५	यातयाम	४२२	१४५	यूथ	२०२	४१	रक्षस्	{ ६ २५	११ ६०
यथायथम्	४४७	१५	यातु	२५	६०	यूथनाथ	२७६	३५	रक्षित	३८४	१०६
यथार्हवर्ण	२७०	१३	यातुधान	२५	६०	यूथप	२७६	३५	रक्षिवर्ग	२६८	६
यथास्मम्	४४७	१४	यातृ	२१२	३०	यूथिका	१५२	७१	रक्षण	३८८	८
यथेप्सित	३२२	५७	यात्रा	{ २९६ ४२७	९५ १७५	यूप	{ १४२ ४६१	४१ ३५	रक्ष्	१९०	१०
यदि	४४६	१२	यादःपति	९१	२	यूपकटक	२५६	१८	रक्ष्	३३७	१०६
यदृच्छा	३८६	२	यादस्	१००	२०	यूपाम	२५६	१९	रक्षाजीव	३४१	७
यन्तृ	{ २८५ ४०७	५९ ५९	यादसापति	२५	६१	यूष	४६१	३५	रचना	२४९	१३७
यम	{ २४ २६४ ३९२	५८ ४८ १८	यान	{ २७१ २८३	१८ ५८	यूषत्र	३०५	१३	रजक	३४२	१०
यमराज्	२४	५८	यानमुख	२८३	५५	योग	४००	२२	रजत	{ ३३३ ४१०	९६ ७९
यमुना	१०५	३२	याप्य	३६७	५४	योगेष्ट	३३७	१०५	रजनी	{ ४४ १७९	४ १५३
यमुनाभ्रातृ	२४	५८	याप्यमान	२८३	५३	योग्य	१६६	११२	रजनीमुख	४५	६
ययु	२८१	४५	याम	{ ४५ २९२	६ १८	योजन	४५८	३०			
यय	३०६	१५	यामिनी	४४	४	योजनवल्ली	१५९	९१			
ययक्य	३०४	७	यामुन	३३५	१००	योज	३०५	१३	रजस्	{ २१० २९६ ४३८	२९ ९८ २३१
ययक्षार	३३८	१०८	यामजूक	२५३	८	योद्ध	२८५	६१			
ययफल	१८२	१६१	याव	२४५	१२५	योध	२८५	६१	रजस्वला	२०९	२०
ययस	१८५	१६७	यावक	३०७	१८	योधसंराव	२९९	१०७	रज्जु	३४६	२७
ययागू	३२०	५०	यावत्	३४१	२४६	योनि	२२८	७६	रजन	२४७	१३२
ययाग्रज	३३८	१०८	यावन	२४६	१२८	योषा	२०३	२	रजनी	१६०	९५
ययानिका	१७७	१४५	याष्टीक	२८८	७०	योषित्	२०३	२		{ २९८ ३८८	१०४ ८
ययास	१५९	९१	यास	१५९	९१	यौतक	२७४	३८	रण		
यवीयस	२१६	४३	यासिता	१६५	११०	यौतव	३३०	८५			
यय्य	३०४	७	युफ	२७३	२४						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१५८	८८	रसगर्भ	३३५	१०२	रात्रि	४५	५	रुधिर	३६७	५२
रत	२६६	५७	रसज्ञा	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुध्य	२६७	५२
रतिपति	१२	२६	रसना	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुज्	२१८	५१
रत्न	{ ३३२ ४१८	९३ १२६	रसा	{ १७० ११० १५७	१२३ २ ८४	राक्षान्त	५६	४	रुजा	२१८	५१
रत्नसानु	२१	४९	रसाम्र	३१९	४९	राध	४८	१६	रुत	७१	२५
रत्नाकर	९२	२	रसाञ्जन	३३५	१०१	राधा	३८	२२	रुदित	८५	३५
रत्नि	२३२	८६	रसातल	८६	१	राम	{ ११ १९० ४४१	२३ ११ १४३	रुद्र	{ ६ १३	१० ३४
रथ	{ १३८ २८२	३० ५१	रसाल	{ १३९ १८३ ३१७	३३ १६३ ४४	रामठ	३१६	४०	रुद्राणी	१६	३७
रथकन्या	२८३	५५	रसित	३२	८	रामा	२०४	४	रुधिर	{ २३३ ४५७	६४ २२
रथकार	{ ३४१ ३४०	९ ४	रसोनक	१७८	१४८	राम्म	२६४	४५	रुह	१९०	१०
रथशुति	२८४	५७	रहस्	{ २७३ २७३	२२ २३	राल	२४६	१२७	रुशती	६८	२०
रथशु	१३७	२६	रहस्य	२७३	२३	राशि	{ २०२ ४३४	४२ २१४	रुश्व	८०	२६
रथाज्ञ	{ २८३ २८४	५५ ५६	राका	४६	८	राष्ट्र	४२९	१८४	रुहा	१८२	१५८
रथाज्ञाक्षय	१९५	२२	राक्षस	२५	५९	राष्ट्रिका	१६०	९४	रुक्ष	४३७	२२५
रथिक	२८९	७६	राक्षसी	१७२	१२८	राष्ट्रिय	७६	१४	रूप	५७	७
रथिन	{ २८५ २८९	६० ७६	राक्षा	२४५	१२५	रासम	३२७	७७	रूपाजीव	२०९	१९
रथ्य	२८९	४६	राक्षव	२४१	१११	राज्ञा	{ १६७ १७५	११४ १४०	रूप्य	{ ३३२ ३३३ ४२४	९१ ९६ १६०
रथ्या	{ ११७ २८३	३ ५५	राज्	२६७	१	राहु	४०	२६	रूप्याभ्यक्ष	२६८	७
रद	२३४	९१	राजक	२६७	३	रिक्तक	३६८	५६	रुषित	३७९	८९
रदन	२३४	९१	राजन	{ ४१६ २६७	१११ २	रिक्थ	३३१	९०	रुषित	२८२	४८
रदनच्छद	२३३	९०	राजन्य	२६७	१	रिक्थण	८५	३६	रेणु	२९६	९८
रन्ध्र	८६	२	राजन्यक	२६७	४	रिपु	२६९	१०	रेणुका	१६९	१२०
रभस	४५६	२१	राजन्वत्	११४	१३	रिष्ट	४०३	३६	रेतस्	२२२	६२
रमणी	२०४	४	राजबला	१७९	१५३	रिष्टि	२९३	८९	रेफ	{ ३६७ ४१९	५४ १३२
रम्भा	१६६	११३	राजबीजिन्	२५१	२	रीढा	७९	२३	रेवतीरमण	११	२३
रय	२६	६४	राजराज	२८	६८	रीण	३८०	९२	रेवा	१०५	३२
रलक	{ २४३ ४५४	११६ १७	राजवंश्य	२५१	२	रीति	{ ३३३ ४०८	९७ ६८	रे	{ ३३१ ४३५	९० १६५
रव	७०	२२	राजवत्	११४	१३	रीतिपुष्प	३३६	१०३	रोक	८६	२
रवण	३६२	३८	राजवृक्ष	१३६	२३	रुक्मतिक्रिया	२१८	५०	रोग	२१८	५१
रवि	४०	३१	राजसदन	११९	१०	रुक्म	३३३	९५	रोगहारिन्	२२१	५७
रशना	२४०	१०८	राजसभा	४५२	९	रुक्मकारक	३४१	८	रोचन	१४४	४७
रश्मि	४२०	१३८	राजसूय	४५९	३१	रुक्म	३७९	९१	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
	{ ५७ ५९ ३३५ ४३७	७ ९ ९९ २२७	राजहंस	{ १४० १४४	३५ ४५	रुक्मकारक	३४१	८	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राजादन	{ १४० १४४	३५ ४५	रुक्म	३७९	९१	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राजार्ह	२४६	१२६	रुक्म	४३	३४	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राजि	१२८	४	रुक्म	{ १४५ १५५ ३३८ ३१७	५१ ७८ १०९ ४३	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राजिका	३०७	१९	रुक्म	{ ४३ ४०२	३४ २९	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राजिल	८८	५	रुक्म	{ ४३ ४०२	३४ २९	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राजीव	{ १०० १०७	१९ ४१	रुक्म	{ ४३ ४०२	३४ २९	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
			राज्याज्ञ	२७१	१८	रुक्म	{ ४३ ४०२	३४ २९	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६

शब्दानुक्रमिका ।

४७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	{ २७ ६४ १७३ १३३ ४०१ २८		लस्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदस्	४३८	२२९	लघुलय	१८४	१६५	लाक्षा	{ २४५ १२५ ४५२ १०		लेखर्षभ	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९	लङ्का	४५१	७	लाक्षाप्रसादन	१४२	४१	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लङ्कोपिका	१७३	१३३	लाजल	३०५	१३	लेपक	३४०	६
रोध	२९२	८७	लङ्का	७९	२३	लाजलदण्ड	३०६	१४	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लङ्काशील	३६०	२८	लाजलपद्धति	३०६	१४	लेष्ट	३०५	१२
रोमन्थ	४५५	१९	लज्जित	३७९	९१	लाजलिकी	१६९	११८	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लङ्गा	४५२	१०	लाजली	{ १६५ १११ १८५ १६९		लोक	{ ११२ ६ ३९७ २ १२४ २	
रोमाश्व	८५	३५	लता	{ १३० ९ १३१ ११ १४७ ५५ १५२ ७२ १७३ १३३ १७८ १५०		लाजूल	२८२	५०	लोकजित्	७	१३
रोष	८०	२६	लतार्क	१७८	१४८	लाज	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
रोहिणी	३२४	६७	लपन	२३३	८९	लाञ्छन	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
रोहित	{ ३३ १० ६१ १५ १०० १९ १९० १०		लपित	{ ६३ १ ३८४ १०७		लाभ	३२८	८०	लोकेश	८	१६
रोहितक	१४५	४९	लब्ध	३८४	१०४	लामञ्जक	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३
रोदिन्	१४५	४९	लब्धवर्ण	२५१	६	लालसा	{ ८१ २८ ४३७ २२८		लोचमस्तक	१६६	१११
रौद्र	{ ७७ १७ ७८ २०		लब्धानुज्ञ	२५३	१०	लाला	२२५	६७	लोप्त्र	३४६	२५
रौमक	३१७	४२	लभ्य	२७३	२४	लालाटिक	४००	१७	लोघ्र	१३९	३३
रौरव	९१	१	लम्बन	२३९	१०४	लाव	१९९	३५	लोपासुद्रा	३७	२०
रौहिणेय	{ ११ २४ ४० २६		लम्बोदर	१६	३८	लासिका	७४	८	लोमन्	२३७	९९
रौहिष	{ १८४ १६६ १९० १०		लय	७५	९	लास्य	७५	१०	लोमशा	१७४	१३४
लकुच	१४८	६०	ललना	२०४	३	लिङ्गुच	१४८	६०	लोल	{ ३७४ ७४ ४३३ २०५	
लक्ष	२९२	८६	ललन्तिका	२३९	१०४	लिङ्गा	४५२	१०	लोलुप	३५८	२२
लक्षण	३४	१७	ललाट	२३४	९२	लिखित	२७०	१६	लोलुभ	३५८	२२
लक्ष्मण	३५६	१४	ललाटिका	२३८	१०३	लिङ्ग	४०१	२५	लोष्ट	३०५	१२
लक्ष्मणा	१९६	२५	ललाम	४२१	१४३	लिङ्गवृत्ति	२६६	५४	लोष्टमेदन	३०५	१२
लक्ष्मन्	{ ३४ १७ ४१८ १२४		ललामक	२४८	१३५	लिपि	२७०	१६	लोह	{ २४६ १२६ ३३४ ९८ ३३४ ९९ ४५७ २३	
लक्ष्मी	{ १२ २७ १६६ ११२ २९१ ८२		ललित	२२	३१	लिपिकर	२७०	१५	लोहकारक	३४१	७
लक्ष्मीवत्	३५६	१४	लव	{ ३६९ ६२ ३९३ २४		लित	{ ३७९ ९० ३८५ ११०		लोहपृष्ठ	१९२	१६
लक्ष्य	{ ८४ ३३ २९२ ८६		लवङ्ग	२४५	१२५	लितक	२९३	८८	लोहल	३६२	३७
लगुह	४३४	१८	लवण	{ ५८ ९ ३१६ ४१		लिप्सा	८१	२७	लोहाभिसार	२९५	९४
लग्न	४०	२७	लवणोद	९३	२	लिभि	२७०	१६	लोहित	{ ६१ १५ २२३ ६४	
लग्नक	३५२	४४	लवन	३९३	२४	लीला	{ ८२ ३२ ४३२ १९९		लोहितक	३३२	९२
			लवित्र	३०५	१३	लटित	२८२	५०	लोहितचन्दन	२४५	१२४
			लग्न	१७८	१४८	लुब्ध	३५८	२२	लोहिताञ्ज	३९	२५
						लुब्धक	३४५	२१	लोहिताश्व	२२	५५
						लुलाय	१८८	४	व.	४४५	९
						लता	१९१	१३			
						लून	३८३	१०३			
						लूम	२८२	५०			
						लेख	५	८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३४	१२	वसुधरा	११०	३	वाक्य	२५१	४	वायसाराति	१०२	१५
वर्णान्	{ २२६	७०	वसुमती	११०	३	वाक्य	{ २८१	४६	वायसी	१७९	१५१
	{ ४१७	१२३	वस्तु	४५३	१३	वाक्य	३९६	४१	वायसोली	१७६	१४४
वलक्ष	५९	१२	वस्त्य	११७	५	वाणा	{ १५४	७४	वायु	२५	६१
वलज	४०२	३१	वज्र	२४२	११५	वाणि	{ ४०४	४५	वायुसख	२२	५५
वलजा	४०२	३१	वज्रयोनि	२४१	११०	वाणिज	३४७	२८	वार	९३	३
वलमी	१२१	१५	वज्रवेश्मन्	२४४	१२०	वाणिज	३२८	७३	वार	{ २०१	३९
वलय	२३९	१०७	वज्र	३२८	७९	वाणिज्य	{ ३०२	२	वार	{ ४२५	१६१
वलयित	३७९	९०	वज्रसा	२२४	६६	वाणिनी	{ ३२८	७९	वारण	२७६	३४
वलिर	२१८	४९	वह	३२३	६३	वाणी	४१६	११२	वारणजुसा	१६६	११३
वलिक	१२१	१४	वह	{ २२	५३	वाणी	६२	१	वारवाण	२८६	६३
वलीमुख	१८७	३	वह	{ ३१	२	वात	२५	६३	वारमुख्या	२०९	१९
वरुक	१३१	१२	वहिशिख	३३७	१०६	वातक	१७८	१४९	वारली	२०९	१९
वरुकल	१३१	१२	वहिसंज्ञक	१५६	८०	वातकिन्	२२१	५९	वाराही	१७८	१५१
वस्तिगत	२८२	४८	वा	{ ४४२	२४९	वातपोष	१३८	२९	वारि	९३	३
वरुमीक	११४	१४	वा	{ ४४५	९	वातप्रमी	१८९	७	वारिद	३२	७
वल्लकी	७२	३	वा	{ ४४७	१५	वातमृग	१८९	७	वारिपणी	१०७	३८
वल्लभ	{ ३६७	५३	वाकुची	१६१	९६	वातरोगिन्	२२१	५९	वारिप्रवाह	१२६	५
	{ ४२०	१३७	वाकपति	३६२	३५	वातायन	११९	९	वारिवाह	३२	६
वल्लरि	१३२	१३	वाक्य	६३	२	वातायु	१८९	८	वारी	२७९	४३
वल्ली	१३०	९	वागीश	३६२	३५	वातल	४३१	१९६	वारुणी	४०६	५२
वल्लूर	२२३	६३	वागुरा	३४६	२६	वात्सक	३२३	६०	वार्त	{ २२१	५७
वश	३८८	८	वागुरिक	३४३	१४	वादित्र	७३	५		{ ४१०	७६
वशक्रिया	३८७	४	वागिमन्	३६२	३५	वाद्य	७३	५	वार्ता	{ ६६	७
	{ २७७	३६	वाक्कुख	६६	९	वान	१३३	१५		{ ३०२	१
वशा	{ ३२५	६९	वान्	६२	१	वानप्रस्थ	{ १३७	२८		{ ४१०	७५
	{ ४३५	२१७	वान्वयम	२६२	४२	वानर	{ २५१	३	वार्ताकी	१६७	११४
वशिक	३६८	५६	वान्वक	५६	२	वानस्पत्य	१८७	३	वार्तावह	३४३	१५
वशिर	१६१	९७	वान्वस्पति	३९	२४	वानीर	१२९	६	वार्धक	२१५	४०
पश्य	३५९	२५	वाचाट	३६२	३६	वानेय	१३८	३०	वार्धुषि	३०३	५
वषट्	४४५	८	वाचाल	३६२	३६	वापदण्ड	१७३	१३१	वार्धुषिक	३०३	५
वषट्कृत	२५८	२७	वाचिक	३६२	३६	वापी	३४६	२८	वार्षिक	१७८	१५०
वसति	४०८	६७	वाच्योयुक्तिपट्ट	३६२	३५	वाम	१०४	२८	वाल	२३६	९५
वसन	२४२	११५	वाज	२९३	८७	वामदेव	४२२	१४४	वालधि	२८२	५०
वसन्त	५०	१८	वाजपेय	४५९	३१		१३	३२	वालपाश्या	२३८	१०३
वसा	२२४	६४	वाजिदन्तक	१६३	१०३	वामन	३१	३	वालहस्त	२८२	५०
वसिर	{ १६१	९७	वाजिन्	{ १९८	३३		{ २१७	४६	वालक	१६९	१२१
	{ ३१६	४१		{ २८०	४४		{ ३७२	७०	वालक	२४१	१११
	{ ६	१०		{ ४१५	१०७		{ ३८६	११३	वावदूक	३६२	३५
वसु	{ १५६	८१	वाजिशाला	११९	७				वावृत्त	३७९	९२
	{ ३३१	९०	वाञ्छा	८१	२७				वाशिका	१६३	१०३
	{ ४३७	२२८	वाटी	४६२	४२				वाशित	७१	२५
वसुक	{ १५६	८०	वाट्यालका	१६४	१०७				वास	११८	६
	{ ३१७	४२									
वसुदेव	११	२२									
वसुधा	११०	३									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बाधक	१६३	१०३	विकृति	३९१	१५	विहङ्ग	१६४	१०६	विधा	{ ३५० ३८९	३८
बाधयुह	११९	८	विक्रम	{ २९८ ४२१	१०२ १४१	विहोजस्	१७	४१	विधा	{ ३८९ ४१४	१० १०१
बाधन्ती	१५२	७२	विक्रय	३२९	८३	विह्वल	१८८	६	विधासु	८	१७
बाधयोग	२४८	१३४	विकथिक	३२८	७९	वितण्डा	४५२	९	विधि	{ ५३ २६२ ४१४	१७ २८ ४० १००
बाधर	४४	२	विकान्त	२८९	७७	वितथ	७०	२१	विधिदर्शिन	२५५	१६
बाधव	१७	४२	विक्रिया	३९१	१५	वितरण	२५९	२९	विधु	{ ९ ३४ ४१४	२२ १४ ९९
बाधस्	२४२	११५	विकेतृ	३२८	७९	वितर्हि	१२२	१६	विधुत	३८४	१०७
बाधित	{ २४८ ३१८	१३४ ४६	विकेय	३२९	८२	वितस्त्रि	२३१	१४	विधुंतुद	४०	२६
बाधिता	४१०	७५	विक्रव	३६४	४४	वितान	{ २४४ ४१६	१२० ११३	विधुर	३९२	२०
बाधुकि	८८	४	विक्षाव	३९६	३७	वितुज	१७८	१४९	विधुवन	३८७	४
बाधुदेव	९	२०	विगत	३८२	१००	वितुजक	{ १७१ ३१५ ३३५	१२६ ३७ १०१	विधूनन	३८७	४
बाधु	७६	१४	विगतातेवा	२१०	२१	वित	{ ३३१ ३५५ ३८२	९० ९ ९९	विधेय	३५९	२४
बाधु	१२३	१९	विग्र	२१७	४६	विदर	३८७	५	विनयमाहिन्	३५९	२४
बास्तक	१८१	१५८	विग्रह	{ २२६ २७१ २९८ ३९२	७० १८ १०४ २२	विदल	४५९	३२	विना	४४४	३
बास्तोष्पति	१७	४३	विषस	२५९	२८	विदारक	९६	१०	विनायक	{ ७ १६ ३९८	१४ ३८ ६
बाध	{ २८० ३३१	४४ ८८	विष	३९२	१९	विदारी	१६५	११०	विनाश	३९३	२२
बाहद्विषय	१८८	४	विषराज	१६	३८	विदारिगन्धा	१६७	११५	विनाशोन्मुख	३७९	९१
बाहन	२८४	५८	विचक्षण	२५१	६	विदित	{ ३८५ ३८५	१०८ १०९	विनीत	{ २८० ३५९	४४ २५
बाहस	८८	५	विचयन	३९५	३०	विदिश	३१	५	विन्दु	३६०	३०
बाहिर्य	२७८	३९	विचर्चिका	२१९	५३	विदु	२७७	३७	विन्ध्य	१२४	३
बाहिनी	{ २८९ २९० ४१६	७८ ८१ ११२	विचारणा	५६	२	विदुर	{ ३६० १३८	३० ३०	विष	{ ३८२ ३८४	९९ १०४
बाहिनीपति	२८६	६२	विचारित	३८२	९९	विदुल	१३८	३०	विपक्ष	२६९	११
वि	१९८	३३	विचिकित्सा	५६	३	विद	३८२	९९	विपक्षी	७२	३
विशति	३२९	८३	विच्छन्दक	१२०	११	विदकर्णी	१५७	८४	विपण	३२९	८३
विककृत	१४१	३७	विच्छाय	४५८	२६	विद्याधर	६	११	विपणि	{ ११७ ४०६	२ ५२
विकव	१२९	७	विजन	२७३	२२	विद्युत	३२	९	विपत्ति	२९१	८२
विकर्तन	४०	२९	विजय	३००	११०	विद्रभि	२२०	५६	विपथ	११५	१६
विकलाज	२१७	४६	विजिल	३१८	४६	विद्रव	३००	१११	विपद्	२९१	८२
विकसा	१५९	९०	विज्ञ	३५३	४	विद्रुत	३८२	१००	विपर्यय	३९५	३३
विकसित	१२९	८	विज्ञात	३५५	९	विद्रुम	३३२	९३	विपर्यास	३९५	३३
विकसर	३६०	३०	विज्ञान	५७	६	विद्रुमलता	१७२	१२९	विपश्चित	२५१	५
विकार	३९१	१५	विट	४५४	१७	विद्रस्	{ २५१ ४३९	५ २३४	विपाट	१०५	३३
विकासिन्	३६०	३०	विटक	१२२	१५	विद्रेष	८०	२५	विपादिका	२१९	५९
विकिर	१९८	३३	विटप	{ १३३ ४१९	१४ १३१	विधवा	२०७	११			
विकिरण	१५६	८०	विटपिन्	१२८	५						
विकुर्वाण	३५४	७	विट्कदिर	१४५	५०						
विकृत	{ ७८ २२१	१९ ५८	विट्चर	३४५	२३						
			विट	३१७	४२						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विषाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशल्या	४२४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	{ २५०	२	विरिधि	८	१७	विशसन	३००	११४	विष्कम्भ	१२२	१७
	{ २५१	४	विरुपाक्ष	१३	३२	विशास्त्र	१७	४०	विष्किर	१९८	३३
विप्रकार	३९१	१५	विरोचन	{ ४०	३०	विशाखा	३८	२२	विष्टप	११२	६
विप्रकृत	३६३	४१		{ ४१५	१०८	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशारण	३००	११२	विष्टरभवस्	९	१८
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारद	५१२	९५	विष्टि	९१	३
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२२५	६८
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	{ ८६	१	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलम्भ	{ ८५	३६		{ १२६	६	विशाललञ्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
	{ ३९४	२८	विलक्ष	३५९	२६	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	२९	२
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशिख	२९२	८६	विष्णुपदी	१०४	३१
विप्रश्रिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विमुष्	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशेषक	२४५	१२३	विष्य	३६४	४५
विप्लव	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विश्रानन	२५९	२९	विष्वच्	४४७	१३
विबन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विश्राव	३९४	२८	विष्वक्सेन	९	१९
विबुध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्रुत	३५५	९	विष्वक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभव	३३१	९०	विलेपन	{ २४८	१३३	विश्व	{ ३१५	१०	विष्वक्सेना	१४७	५६
विभाकर	४०	२८		{ ३९४	२७		{ ३७१	६५	विष्वक्ष्यच्	३६१	३४
विभावरी	४४	४	विलेपी	३२०	५०	विश्वकट्ट	३४५	२२	विस	{ १०७	४
	{ २२	५६	विलेशय	८९	८	विश्वकर्मान्	४१६	१०९		{ १०८	४२
विभावसु	{ ४०	३०	विवध	४१३	९६	विश्वकेतु	१२	२७	विसकण्ठिका	१०६	२५
	{ ४३७	२२६	विवर	८६	१	विश्वमेवज	३१५	३८	विसप्रसून	१०८	४१
विभीतक	१४७	५८	विबर्ण	३४३	१६	विश्वंभर	९	२२	विसर	२०१	३९
विभूति	१६	३६	विवश	३६४	४४	विश्वंभरा	११०	२	विसर्जन	२५९	२९
विभूषण	२३८	१०१	विबलत्	{ ४०	२९	विश्वसृज्	८	१७	विसर्पण	३९३	२३
विभ्रम	८२	३१		{ ४०६	५७	विश्वस्ता	२०७	११	विसंवाद	८५	३६
विभ्राज्	२३८	१०१	विवाद	६६	९	विश्वा	१६२	९९	विसार	९९	१७
विमनस्	३५४	८	विवाह	२६६	५६	विश्वास्त	२७३	२३	विसारिन्	३६१	३१
विमर्दन	३९०	१३	विविक्त	{ २७३	२२	विष	२२५	६८	विसिनी	१०७	३९
विमला	१७६	१४३		{ ४११	८२	विष्	{ ९०	९	विसृत	३७७	८६
विमलात्मक	३६८	५५	विविध	३८०	९३		{ ४३६	२२३	विसृत्तर	३६१	३१
विमातृज	२११	२५	विविष्किर	१९८	३३	विषधर	८९	७	विसृमर	३६१	३१
विमान	२०	४८	विवेक	२६१	३८	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तर	३९३	२२
वियत्	२९	२	विष्योक	८२	३१	विषय	{ ५७	७	विस्तार	{ १३३	१४
वियङ्गजा	२१	४९	विश	{ २५०	२		{ ११३	८		{ ३९२	२२
वियम	३९२	१८		{ २३४	१	विषयिन्	५८	८	विस्तृत	३७७	८६
वियात	३५९	२५		{ ४३२	२१४	विषयिन्	५८	८	विस्फार	२९९	१०८
वियाम	३९२	१८	विशङ्कट	३६९	६०	विषयैव	९०	११	विस्फोट	२२०	५३
विरजस्वमस्	२६३	४५	विशद	५९	१२	विषा	१६२	९९	विस्मय	७८	१९
विरिधि	३९६	३७	विशर	३००	११५	विषाण	४०६	५६	विस्मयान्वित	३५९	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विहृत	३७८	८६	वीरुष्	१३०	९	वृद्धिजीविका	३०३	४	वेदि	२५५	१८
विह	५९	१२	वीर्य	८२	२९	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विहम्भ	{ २७३ ४२०	२३ १३५	वीर्य	{ २२२ ४२१	६२ १५४	वृद्ध्याजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विह्वसा	२१५	४१	वीवध	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विह्व	१९८	३२	वुक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विह्व	१९८	३२	वुक	१८९	७	वृन्दारक	{ ५ ३९९	९ १६	वेधस्	{ ८ ४३७	१७ २२८
विह्वंगम	१९८	३२	वुकधूप	{ २४६ २४६	१२८ १२९	वृन्दिष्ठ	३८६	११२	वेधित	३८२	९९
विह्वनिका	३४७	२९	वृक्कण	३८३	१०३	वृक्कन	३४८	३२	वेपथु	८६	३८
विह्वसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृक्किक	{ १९२ १९१ ३९८	१४ १४ ७	वेमन्	३४६	२८
विह्वस	३६४	४३	वृक्षमेदिन्	३४९	३४	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेला	४३१	१९८
विह्वयस्	{ २९ १९८	२ ३२	वृक्षरुहा	१५६	८२	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेला	१६४	१०६
विह्वयित	२५९	२९	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
विह्वार	३९१	१६	वृक्षादन	३४९	३४	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
विह्वल	३६४	४४	वृक्षादनी	१५६	८२	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीकाश	४३४	२१५	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीषि	९४	५	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीणा	७२	३	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीणादण्ड	७३	७	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीणावाद	३४२	१३	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीत	२७९	४३	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीतंस	३४६	२६	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीतिहोत्र	२२	५३	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीथी	{ १२८ ४१२	४ ८७	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीथ	३६८	५५	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीनाह	१०४	२७	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीर	{ ७७ ७७ २८९	१७ १८ ७७	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरण	१८४	१६४	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरतर	१८४	१६४	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरतरु	१४४	४५	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरपत्नी	२०८	१६	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरपान	२९८	१०३	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरभार्या	२०८	१६	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरमातृ	२०८	१६	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरहृष	१४३	४२	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरसू	२०८	१६	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरहन्	२६६	५९	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५
वीरसंख	२६७	१००	वृक्षादनी	३१४	३५	वृक्क	{ ५२ १६३ १६८ ३२२ ४३६	२४ १०३ ११६ ५९ २२०	वेलाज	३१४	३५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवाय	२६६	५७	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३४०	३	व्यसन	४२७	१२०	व्योष	३३९	१११	शक्र	३६२	३६
	{ ३२८	७८	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज	{ २०१	३९	शक्रर	१३	३०
वैदेही	१६१	९६	व्यस्त	३७३	७२		{ ४०२	३०		{ १००	२०
वैद्य	२२१	५७	व्याकुल	३६४	४३	व्रज्या	{ २६०	३६	शक्र	{ १२९	८
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्याकोश	१२९	७		{ २९६	९५		{ २९५	९३
वैद्यत्र	२१	५१	व्याघ्र	{ १८६	१	व्रण	२२०	५४		{ २९	७१
वैद्येय	३६५	४८		{ ३६९	५९	व्रत	२६१	३८	शक्र	{ १०१	२३
वैतनेय	१३	२९	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतति	{ १३०	९		{ १७२	१३०
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्रपाद	१४१	३७		{ ४०८	६७		{ ४००	१८
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रतिन	२५३	७	शङ्कनक	१०१	२३
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रत	२०१	३९	शङ्किनी	१७१	१२६
वैर	८०	२५	व्याघ्री	१६०	९३	व्राल्य	२६६	५३	शङ्की	१९	४५
वैरनिर्मातन	३००	११०	व्याज	{ ८२	३०	व्रीडा	७९	२३	शङ्कीपति	१७	४३
वैरशुद्धि	३००	११०		{ ८४	३३	व्रीहि	{ ३०६	१५	शटी	१८०	१५४
वैरिन्	२६९	१०	व्याड	४०४	४२		{ ३०८	२१	शठ	३६५	४६
वैवधिक	३४३	१५	व्याडाशुध	१७२	१२९	व्रीहिमेद	३०८	२०	शणपणी	१७८	१४९
वैवस्वत	२४	५९	व्याध	३४५	१२	व्रीहेय	३०३	६	शणपुष्पिका	१६४	१०७
वैशाख	{ ४८	१६	व्याधि	{ १७१	१२६	श.			शणसूत्र	९८	१६
	{ ३२६	७४		{ २१८	५१	शकट	२८३	५२	शण्ड	२६९	९
वैश्य	३०२	१	व्याधिघात	१३६	२४	शकल	३५	१६	शतकोटि	२०	४७
वैश्रवण	२८	६९	व्याधित	२२१	५८	शकलिन्	९९	१७	शतहु	१०५	३३
वैश्वानर	२२	५३	व्यान	२६	६३	शकुन	१९८	३२	शतपत्र	१०७	४०
वैसारिण	९९	१७	व्यापाद	५६	४	शकुनि	१९८	३२	शतपत्रक	१९३	१६
वौषट्	४४५	८	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्त	{ १९८	३२	शतपत्री	१९१	१३
व्यक्त	४०७	६२	व्याम	२३२	८७		{ ४०७	५८	शतपर्वन्	१८२	१६१
व्यक्ति	५५	३१	व्याल	{ ८९	७	शकुन्ति	१९८	३२	शतपर्विका	{ १६२	१०२
व्यग्र	४३०	१९०		{ ४३१	१९६	शकुल	१००	१९		{ १८२	१५८
व्यजन	२५०	१४०	व्यालप्राहिन्	९०	११	शकुलाक्षक	१८२	१५९	शतपुष्पा	१७९	१५२
व्यजक	७७	१६	व्यास	३९२	२२	शकुलादनी	{ १५७	८६	शतप्रास	१५४	७६
	{ ४१७	११६	व्याहार	६३	१		{ १६५	१११	शतमन्यु	१७	४२
व्यञ्जन	{ ४५७	२३	व्युत्थान	४१७	११८	शकुलार्भक	९९	१७	शतमान	४६०	३४
व्यङ्ग्यक	१४५	५१	व्युष्टि	४०३	३८	शकुत्	२२५	६७	शतमूली	१६२	१००
व्यत्यम	३९५	३३	व्यूढ	४०४	४५	शकुत्करि	३२३	६२	शतवीर्या	१८२	१५९
व्यत्यास	३९५	३३	व्यूढकट्ट	२८६	६५		{ २७२	१९	शतवेधिन	१७६	१४१
व्यथा	९२	३	व्यूति	३४७	२८	शक्ति	{ २९७	१०२	शतहृदा	२५	९
व्यध	३८८	८		{ २०१	३९		{ ४०८	६६	शताज्ञ	२८२	५१
व्यध्व	११५	१६	व्यूह	{ २९०	७९	शक्तिधर	१७	४०	शतावरी	१६२	१०१
				{ ४४०	२३८	शक्तिहेतिक	२८७	६९		{ २६९	९
व्यय	३९२	१७	व्यूहपाणि	२९०	७९	शक्र	{ १७	४२	शत्रु	{ २६९	११
व्यलीक	३९९	१२	व्योकार	३४१	७		{ १५०	६६	शनैश्वर	४०	३६
व्यवधा	३४	१२	व्योमकेश	१३	३४	शक्रधनुस्	३३	१०	शनैस्	४४८	१७
व्यवहार	६६	९	व्योमन्	२९	१	शक्रपादप	१४६	५३	शपथ	६६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपथ	६६	९	शर	१८३	१६२	शश्वत्	४४१	२४३	शाम्बरी	३४२	१
शफ	२८२	४९	शरजन्मन्	१७	३९	शश्वत्	४४३	१	शार	४२६	१६
शफरी	९९	१८	शरण	४०६	५३	शश्वत्	४४६	११	शारज	१९३	१
शवर	३४४	२०	शरद	५०	१९	शष्प	१८५	१६८	शारदा	१३६	२
शबरालय	१९३	२०	शरद	५०	२०	शस्त	५२	२६	शारदा	४१३	९
शबल	६२	१७	शरद	४१३	९३	शस्त	३८५	१०९	शारदी	१६५	११
शबली	३२५	६७	शरभ	१९०	११	शस्त	२९१	८२	शारिफल	३५२	४
शब्द	५७	७	शरभ्य	२९२	८६	शस्त	४२८	१७९	शारिवा	१६६	११
शब्द	६३	२	शराभ्यास	२९२	८६	शस्त	३३४	९८	शार्कर	११३	१
शब्द	७०	२२	शराभि	१९६	२५	शस्त	३४१	७	शार्जिन्	९	१
शब्दग्रह	२३५	९४	शराक	३६०	२८	शस्त	२८७	६७	शार्दूल	१८६	१
शब्दन	३६२	३८	शराव	३१३	३२	शस्त्री	२९५	९२	शार्दूल	३६९	५१
शम	३८७	३	शरावती	१०५	३४	शस्यमजरी	३०८	९१	शार्वर	४२९	१८१
शमथ	३८७	३	शरासन	२९१	८३	शस्यशुक	३०८	२१	शाल	११०	११
शमन	२४	५८	शरीर	२२६	७०	शक	१७४	१३६	शाला	११८	१
शमन	२५८	२६	शरीरस्थि	२२५	६९	शक	३१३	३४	शाला	१३१	११
शमनस्त	१०५	३२	शरीरिन्	५५	३०	शकट	३३१	६४	शालाशुक	३९९	१३
शमल	२२५	६७	शरीरिन्	५५	३०	शकुनिक	३४२	१४	शालि	३०९	२४
शमित	३८१	९७	शर्करा	११३	११	शक्तीक	२८७	६९	शालीन	३५९	२६
शमी	१४६	५२	शर्करा	३१७	४३	शक्यमुनि	८	१४	शालक	१०७	३८
शमी	३०९	२३	शर्करा	४२७	१७५	शक्यसिंह	८	१५	शालर	१०२	२४
शमीधान्य	३०९	२४	शर्करावत्	११३	११	शस्त्रा	१३१	११	शालेय	१६३	१०५
शमीर	१४६	५२	शर्करिल	११३	११	शस्त्रानगर	११६	२	शालेय	३०३	६
शम्पा	३२	९	शर्मन्	५२	२५	शस्त्राष्टग	१८७	३	शास्मलि	१४४	४६
शम्भ	२०	४७	शर्व	१३	३०	शस्त्रिन्	१२८	५	शास्मलीवेष्ट	१४४	४७
शम्बर	९३	४	शर्वरा	२९५	९३	शस्त्रिक	३४१	८	शावक	२००	३८
शम्बर	१९०	१०	शर्वरी	४४	३	शाटक	४६०	३३	शावर	१३९	३३
शम्बरी	१५८	८७	शर्वाणी	१६	३७	शाटी	४६१	३८	शाश्वत	३७३	७९
शम्बल	४६०	३४	शल	१८९	७	शाठ्य	८२	३०	शाष्कुलिक	३९६	४०
शम्बाकृत	३०४	९	शलभ	१९७	२८	शाण	३४८	३२	शासन	२७३	२५
शम्बुक	१०२	२३	शलल	१८९	७	शाणी	४५२	९	शास्तृ	७	१४
शम्बली	२०९	१९	शलली	१८९	७	शाण्डल्य	१३९	३२	शास्त्र	४२८	१७९
शम्भु	१३	३०	शलाङ्ग	१३३	१५	शात	५२	२५	शास्त्रविद्	३५४	६
शम्भु	४२०	१३५	शलक	३९९	१३	शात	३७९	९१	शिक्य	३४७	३०
शम्पा	३०६	१४	शलक	१४६	५३	शातकुम्भ	३३३	९४	शिक्यित	३७९	८९
शम	२३१	८१	शलक	१८९	७	शात्रव	२६९	११	शिक्षा	६४	४
शयन	८५	३६	शलक	२९५	९३	शाद	९६	९	शिक्षित	३५३	४
शयन	२४९	१३८	शव	३०१	११८	शाद	४१२	९०	शीक्षण्ड	१९८	३१
शयनीय	२४९	१३७	शवा	१९०	११	शादहरित	११३	१०	शीक्षण्डक	२३६	९६
शयाङ्ग	३६१	३३	शवाधर	३४	१५	शाद्वल	११३	१०	शिक्षर	१२५	४
शयित	३६१	३३	शशालोमन्	३३८	१०७	शान्त	३८१	९७	शिक्षर	१३१	१२
शयु	८८	५	शशादन	१९२	१४	शान्ति	३८७	३	शिक्षरिन्	१२३	१
शय्या	२४९	१३७	शशोर्ण	३३८	१०७	शाकर	१३९	३३	शिक्षरिन्	४१५	१०६

शब्दानुक्रमिका ।

२३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिक्षा	{ २४ १९८ २३६ ४००	{ ५७ ३१ ९७ १९	शिल्पशाला	११९	७	शुक	{ १७३ १९५	{ १३२ २१	शुष्मम्	२२	५४
शिक्षावत्	२२	५५	शिव	{ १३ ५२	{ ३० २५	शुकनास	१४७	५७	शुक	३०९	२३
शिक्षाबल	१९८	३०	शिवक	३२६	७३	शुक्र	४११	८३	शुककीट	१९१	१४
शिक्षिणी	३३५	१०१	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्रि	{ १०१ १७२	{ २३ १३०	शुकधान्य	३०९	२४
शिक्षिन्	{ १९८ ४१५	{ ३० १०६	शिवा	{ १६ १४६ १४८ १७१ १८८ ४३४	{ ३७ ५२ ५९ १२७ ५ २१२	शुक	{ २२ ३९ ४९ २२२	{ ५६ २५ १६ ६२	शुकशिम्बि	१५८	८७
शिक्षिवाहन	१७	४०	शिविर	{ ३६ ५०	{ १९ १८	शुकशिष्य	७	१२	शुह	३३९	१
शिशु	{ १३८ ३१३	{ ३१ ३४	शिशु	२००	३८	शुक्र	५९	११	शुद्रा	२०८	१३
शिशुज	३३८	११०	शिशुक	९९	१८	शुक्	८०	२५	शुद्धी	२०८	१३
शिक्षाण	३३४	९८	शिशुत्व	२१५	४०	शुवि	{ २२ ४९ ५९ ७७	{ ५६ १६ १२ १७	शुन्य	३८८	५६
शिक्षित	७१	२४	शिशुमार	१००	२०	शुण्ठी	३१४	३८	शुन	२८९	७७
शिक्षिनी	२९२	८५	शिश्र	२२८	७६	शुण्डा	३५१	४०	शरण	१८१	१५७
शिति	४११	८३	शिश्विदान	३६४	४६	शुतुद्रि	१०५	३३	शर्प	३१०	२६
शितिकण्ठ	१३	३२	शिश्रि	२७३	२६	शुदान्त	{ १२० ४०८	{ १२ ६६	शल	४३१	१९७
शितिसारक	१४१	३८	शिश्र्य	२५३	११	शुनक	३४५	२२	शलाकृत	३१८	४५
शितिषिष्ट	४०२	३४	शीकर	३३	११	शुनी	३४५	२२	शल्लिन्	१३	३०
शिफा	१३१	११	शीघ्र	२७	६४	शुभ	{ ५२ ४५७	{ २५ २३	शल्य	३१८	४५
शिफाकन्द	१०८	४३	शीत	{ ३६ ३६ १३८ १४० ४५७	{ १९ १९ ३० ३४ २२	शुभंशु	३६६	५०	शङ्कल	२४०	१०९
शिविका	२८३	५३	शीतक	३४४	१८	शुभान्वित	३६६	५०	शङ्कलक	३२७	७५
शिविर	२७६	३३	शीतमीरु	१५२	७०	शुभ्र	{ ५९ ४३०	{ १२ १९२	शङ्कला	२७८	४१
शिरस्	२३६	९५	शीतल	{ ३६ १७८	{ १९ १४९	शुभ्रदन्ती	३१	५	शङ्क	{ १२५ १७६ ४०१	{ ४ १४३ २६
शिरस्त्र	२८६	६४	शीतलशिव	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुभ्रांशु	३४	१४	शङ्कवेर	३१४	३७
शिरस्य	२३७	९८	शीशु	{ ३५१ ४६०	{ ४१ ३४	शुल्क	२७४	२७	शङ्काटक	११५	१७
शिरा	२२४	६५	शीर्ष	२३६	९५	शुल्क	{ ३३४ ३४६ ४५७	{ ९७ २७ २३	शङ्कार	७७	१७
शिरीष	१४९	६३	शीर्षक	२८६	६३	शुभ्रवा	२६०	३५	शङ्किणी	३२४	६६
शिरोम्र	१३१	१२	शीर्षकछेय	३६४	४५	शुवि	८६	२	शङ्की	{ १०२ १६२ १६८	{ २५ १०० ११६
शिरोधि	२३३	८८	शीर्षव्य	{ २३७ २८६	{ ९८ ६४	शुविर	{ ७२ ८६ ८७	{ ४ १ २	शङ्कीकनक	३३३	९६
शिरोरज	२३८	१०२	शील	{ ८० ४३२	{ २६ २०१	शुविरा	१७२	१२९	शृत	३८१	९५
शिरोरुह	२९८	९५				शुष्कमांस	२२३	६३	शेखर	२४८	१३६
शिरोस्वनि	२२६	६९				शुष्ण	२९७	१०२	शेफस्	२२८	७६
शिल	३०३	२							शेफालिका	{ १५२ ४५१	{ ७० ७
शिला	{ १२१ १२४	{ १३ ४							शेमुषी	५५	१
शिलाजटु	३३६	१०४							शेख	१४०	३४
शिली	१०२	२४							शेवमि	२९	७१
शिलीमुख	४००	१८							शेवाल	१०७	३८
शिलोपय	१२३	१							शेष	८८	४
शिल्प	३४९	३५							शेख	२५३	११
शिल्पिन्	३४०	५							शेखरिक	१५८	८८
									शेख	१२३	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षेत्रादिन्	३४२	१२	क्षेत्रादि	१४७	५५	क्षुत	४१०	७७	क्षुविधु	१८९	
क्षेत्रादि	{ १३९ ३२		क्ष्याम	{ १६५ १०८		क्षुति	{ ६४ ३		क्षित्र	२२०	५३
क्षेत्रादि	{ ३४२ १२		क्ष्यामाक	{ १६६ ११२		क्षुति	{ २३५ ९४		क्षित	{ ५९ १२	
क्षेत्रादि	१७०	१२३	क्ष्यामाक	{ ४२१ १४३		क्षुति	{ ४०९ ७३		क्षित	{ २३३ ९६	
क्षेत्रादि	१०७	३८	क्ष्याल	१८४	१६५	क्षुणी	{ १२८ ४		क्षितगरुत्	{ ४१० ७९	
क्षेत्रादि	१०४	३०	क्ष्याल	२१२	३२	क्षुणी	{ ३४० ५		क्षितगरुत्	१९६	२३
क्षेत्रादि	२१५	४०	क्ष्याव	६१	१६	क्षुणी	{ ५२ २४		क्षितमरिच	३३८	११०
क्षेत्रादि	८०	२५	क्ष्येत	५९	१२	क्षुणी	{ ५७ ६		क्षितरक्त	६१	१५
क्षेत्रादि	२२	५४	क्ष्येन	१९२	१५	क्षुणी	{ ३६९ ५८		क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	४३	३४	क्ष्येनंपाता	४५१	६	क्षुणी	{ १४८ ५९		क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	{ ६१ १५		क्ष्येनंपाता	{ ४१४ १०२		क्षुणी	{ १५७ ८४		क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	{ १०५ ३४		क्ष्येनंपाता	{ २१० २१		क्षुणी	{ १६१ ९७		क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	१४७	५७	क्ष्येनंपाता	{ ३६० २७		क्षुणी	{ ३६९ ५८		क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३३२	९२	क्ष्येनंपाता	३९०	१२	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२२३	६४	क्ष्येनंपाता	२३५	९४	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२१९	५२	क्ष्येनंपाता	२३५	९४	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	१७८	१४९	क्ष्येनंपाता	३८	२२	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	१२३	१८	क्ष्येनंपाता	३२०	५०	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	{ ३१८ ४६		क्ष्येनंपाता	२५९	३१	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	{ ३६८ ५६		क्ष्येनंपाता	२४	५९	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२१९	५२	क्ष्येनंपाता	३९०	१२	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३६७	५२	क्ष्येनंपाता	४९	१६	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३५	१७	क्ष्येनंपाता	४९	१६	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	१३८	३१	क्ष्येनंपाता	{ १२ २७		क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२१९	५१	क्ष्येनंपाता	{ २९१ ८२		क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२०२	४३	क्ष्येनंपाता	१३	३२	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	९०	१०	क्ष्येनंपाता	७	१४	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३५९	२३	क्ष्येनंपाता	२८	६९	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३४२	१०	क्ष्येनंपाता	९	२१	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	१६१	९७	क्ष्येनंपाता	{ १५० ६६		क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	८	१५	क्ष्येनंपाता	{ ४०६ ५३		क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	९	२१	क्ष्येनंपाता	१४२	४०	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२९७	१०२	क्ष्येनंपाता	१४०	३६	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३४१	८	क्ष्येनंपाता	१३९	३२	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३५८	१९	क्ष्येनंपाता	१६०	९५	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३८९	१०	क्ष्येनंपाता	{ १४२ ४०		क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	३०१	११८	क्ष्येनंपाता	{ ३५६ १४		क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	२३७	९९	क्ष्येनंपाता	३५६	१४	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	{ ६० १४		क्ष्येनंपाता	२४६	१२९	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	{ ४२१ ३४३		क्ष्येनंपाता	२४५	१२५	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१
क्षेत्रादि	६०	१४	क्ष्येनंपाता	१५२	६९	क्षुणी	२१८	४८	क्षितरसा	१५२	७१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	३७९	९०	सगिध	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संजवर	२४	५७	सना	४४८	१७
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७२
संवेश	८५	३६	संकर्षण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संख्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञु	२१७	४७	सनि	२६०	३२
संशप्तक	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकसुक	३६४	४३	संजीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापन्नमानस	३५४	५	संकाश	३५०	३७	सत्	{ २५१	५	संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९	१	सत	{ ४११	८३	संतम	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९		{ ३७७	८५	सतत	२७	६५	संतमस	८७	४
संश्लेष	३९५	३०		{ ४०६	५७	सती	२०५	६	नंतान	{ २१	५०
संशक्त	३७२	६८	संकुल	{ ६९	१९	सतीनक	३०६	१६		{ २५०	१
संसद्	२५५	१५		{ ३७७	८५	सतीर्थ	२५४	१२	संताप	२४	५७
संसरण	{ ११६	१८	संकोच	२४५	१२४	सतम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
	{ ४०६	५५	संकन्दन	१७	४४	सत्त्व	{ ५४	२९	संदान	३२६	७३
संसिद्धि	८६	३७	संकम	३९३	२५		{ ४३४	२१३	संदानित	३८०	९५
संस्कारहीन	२६६	५३	संक्षेपण	३९२	२१	सत्पथ	११५	६६	संदाव	३००	१११
संस्कृत	४११	८१	संख्य	२९८	१०४	सत्य	{ ७०	२२	संदित	{ ३७७	८६
संस्तर	४२५	१६१	संख्या	५६	२		{ ४२३	१५४		{ ३८०	९५
संस्तव	३९३	२३	संख्यात	३७१	६४	सत्यंकार	३२९	८२	संदेशवाच्	६८	१७
संस्ताव	३९५	३४	संख्यावत्	२५१	५	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेशाहर	२७१	१६
संस्त्याय	४२३	१५१	संख्येय	३२९	८३	सत्याकृति	३२९	८२	संदेह	५६	३
संस्था	२७४	२६	सज्ज	३९४	२९	सत्यानृत	३०३	३	संदोह	२०१	३९
संस्थान	४१८	१२४	संगत	६९	१८	सत्यापन	३२९	८२	संद्राव	३००	१११
संस्थित	३०१	११७	संगम	{ ३९४	२९	सज्ज	४२८	१८१	संधा	४१४	१०२
संस्पृशी	१७९	१५४		{ ४६०	३४	सत्रा	४४४	४	संधान	३५१	४२
संस्फोट	२९८	१०५	संगर	४२६	१६६	सत्रिन्	२७०	१५	संधि	{ २७१	१८
संहत	३७४	७५	संगीर्ण	३८५	१०९	सत्वर	२७	६५		{ ३९०	११
संहतजानुक	२१७	४७	गंगूढ	३८०	९३	सदन	११७	५	संधिनी	३२५	६९
संहति	२०१	४०	संग्रह	६६	६	सदस्	२५५	१५	संख्या	४४	३
संहनन	२२६	७०	संग्राम	२९८	१०५	सदस्य	२५५	१६	सज्जकड्ड	१४०	३५
संहार	९१	२	संग्राह	{ २९४	९०	सदा	४४९	२२	संनद्ध	२८६	६५
संहृति	६६	८		{ ३९१	१४	सदागति	२५	६१	संनय	४२३	१५१
सकल	३७१	६५	संघ	२०२	४१	सदातन	३७३	७२	संनिकर्षण	३९३	२३
सकृत्	४४०	२४२	संघात	२०१	३९	सदान्तरा	१०५	३३	संनिकृष्ट	३७१	६६
सकृत्प्रज	१९४	२०	सचिव	४३३	२०६	सदृक्ष	३४९	३६	संनिधि	३९३	२३
सकुफला	१४६	५२	सजम्बाल	११३	१०	सदृश्	३४९	३६	संनिवेश	१२३	१९
सक्थि	२२७	७३	सज्ज	२८६	६५	सदृश	३४९	३६	सपन्न	२६९	१०
सखि	२७०	१२	सज्जन	{ २५१	३	सदेश	३७१	६७	संपदि	{ ४४३	३
सखी	२०७	१२		{ २७६	३३	सद्गन्	११७	४		{ ४४६	९
सख्य	२७०	१२	सज्जना	२७९	४२	सद्यस्	४४६	९	सपर्या	{ २५४	१४
सगर्भ्य	२१३	३४	संचय	२०१	३९	सध्यच्	३६१	३४		{ २६०	३४
सगोत्र	२१३	३४	संचारिका	२०९	१७				सपिण्ड	२१३	३३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्धक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ ४०	१०६	सरघा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्थाद	३७१	६७	समुद्र	{ २९८ १०६	१०६	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	२५४	१३	समवर्तिन्	२४	५८	समुद्रक	४५४	१७	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रक	२४९	१३९	सरणि	११४	१५
सप्तर्वि	४०	२७	समष्टिला	१८१	१५७	समुद्रत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३ १७६	७२ १४३	समसन	३९२	२१	समुद्ररण	४०६	५५	सरल	{ १४८ ३५५	६० ८
सप्तार्चिस	२२	५६	समस्त	३७१	६५	समुद्र	९२	१	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्तश्व	४०	२९	समस्या	६६	७	समुद्रान्त	{ १५९ १६८ १७३	९२ ११६ १३३	सरला	१६४	१०८
सप्ति	२८०	४४	समा	५०	२०	समुन्दन	३९४	२९	सरस्	१०३	२८
सप्तश्वारिन्	२५४	११	समांसमीना	३२६	७२	समुन्	३८४	१०५	सरसी	१०३	२८
सप्तवृका	२०७	१२	समाकर्षिन्	५९	११	समुनद्ध	४१५	१०३	सरसीकह	१०७	४०
सभा	{ ११८ २५५ ४२०	६ १५ १३७	समाधात	२९८	१०५	समुपजोषम्	४४६	१०	सरस्वत	{ ९२ ४०७	१ ५७
सभाजन	३८८	७	समाज	२०२	४२	समूह	१८९	९	सरस्वती	{ ६२ १०५	१ ३४
सभासद	२५५	१६	समाधि	{ ५७ ४१४	५ ९८	समूह	२०१	३९	सरित्	१०४	२९
सभास्तार	२५५	१६	समान	{ २६ ३४९ ४१८	६३ ३७ १२७	समूह	२५६	२०	सरित्पति	९२	२
सभिक	३५२	४४	समानोदय	२१३	३४	समृद्ध	३८९	११	सरीसृप	८९	७
सभ्य	{ २५१ २५५	३ १६	समालम्भ	३९४	२७	समृद्धि	३८९	१०	सर्ग	४००	२२
सम	{ ३४९ ३७१	३६ ६४	समावृत्त	२५३	१०	संगृष्ट	३१८	४६	सर्ज	१४३	४४
समप्र	३७१	६५	समासाद्य	३८०	९२	संपत्ति	२९१	८२	सर्जक	१४३	४४
समज्ञा	{ १५९ १७६	९० १४१	समासार्था	६६	७	संपद्	२९१	८१	सर्जरस	२४६	१२७
समज	२०२	४२	समाहार	३९१	१६	संपराय	४२१	१५०	सर्प	८९	६
समज्ञा	६७	११	समाहित	३८५	१०९	संपरायक	२९८	१०४	सर्पराज	८८	४
समज्या	२५५	१५	समाहति	६६	६	संपाक	१३६	२३	सर्पिस्	३२०	५२
समज्ञस	२७३	२४	समाह्वय	३५२	४६	संपुटक	२४९	१३९	सर्व	३७१	६४
समधिक	३७४	७५	समित	२९८	१०६	संप्रति	४४९	२३	सर्वसहा	११०	३
समंततस्	४४७	१३	समिति	{ २५५ २९८ ४०९	१५ १०६ ७०	संप्रदाय	३८८	७	सर्वह	{ ७ १३	१३ ३३
समन्तवुग्धा	१६४	१०६	समिध्	१३२	१३	संप्रधारणा	२७३	२५	सर्वतस्	४४७	१३
समन्तभद्र	७	१३	समीक	२९८	१०४	संप्रहार	२९८	१०५	सर्वतोभद्र	{ १२० १४९	१० ६२
समन्वितल्य	७२	३	समीप	३७१	६६	संफुल्ल	१२९	७	सर्वतोभद्रा	१४०	३५
समम्	४४४	४	समीर	२५	६२	संवरारि	१२	२६	सर्वतोमुख	९३	४
समय	{ ४३ ४२२	१ १४९	समीरण	{ २५ १५५	६२ ७९	संवाध	३७७	८५	सर्वदा	४४९	२२
समया	{ ४४२ ४४५	२५२ ७	समुच्चय	३९१	१६	संवेद	१०६	३५	सर्वधुरावह	३२४	६६
समर	२९८	१०४	समुच्छ्रय	४२३	१५२	संभ्रम	{ ८४ ३९४	३४ २६	सर्वधुरीण	३२४	६६
समर्थ	४१२	८७	समुज्झित	३८४	१०७	संभ्रजनी	१२३	१८	सर्वमङ्गला	१६	३७
समर्थन	२७३	२५	समुत्पिञ्ज	२९७	९९	संमूर्च्छन	३८८	६	सर्वरस	२४६	१२७
			समुदक	३७९	९०	सम्यक्	७०	२२	सर्वलिङ्गिन्	२६३	४५
			समुदय	२०१	४०	सम्राज्	२६७	३	सर्ववेदस्	२५३	९
						सरक	३५१	४३			

शब्दानुक्रमिका ।

६५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	२९५	९४	सहाय	२८८	७१	सामान्य	{ ५५ ३१	सिंही	{ १६३ १०३		
सर्वानुभूति	१६४	१०८	सहायता	३९६	४०		{ ३७६ ८२		{ १६७ ११४		
सर्वान्नभोजि	३५८	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	४४२	२४९	सिकता	४०९	७३
सर्वाभीन	३५८	२२	सांयात्रिक	९७	१२	सामिधेनी	२५६	२२	सिकतामय	९६	९
सर्वाभिसार	२९५	९४	सांयुगीन	२८९	७७	सामुद्र	३१७	४१	सिकतावत्	११४	११
सर्वार्थसिद्ध	८	१५	सांवत्सर	२७०	१४	सांप्रतम्	{ ४४६ ११	२३	सिक्थक	३३८	१०७
सर्वौष	२९५	९४	सांशयिक	३५४	५	साय	{ ४४९ ४४	३		{ ५९ १३	
सर्वप	३०७	१७	साकम्	४४४	४	सायक	३९७	२	सित	{ ३८० ९५	
सलिल	९३	३	साक्षात्	४४१	२४३	सायम्	४४८	१९		{ ३८२ ९८	
सल्लकी	१७०	१२४	सागर	९२	१	सार	{ १३१ १२	१९		{ ४११ ८०	
सब	२५४	१३	सावि	४४५	६		{ ४२६ १७१	२३	सितच्छन्ना	१७९	१५२
सबन	२६४	४७	सातला	१७६	१४३	सारङ्ग	४०१	२३	सितशक	३०६	१५
सबयस्	२७०	१२	साति	{ ३९६ ३८	६७	सारथि	२८५	५९	सिता	{ १८२ १५८	
सवितृ	४०	३१	सातिसार	२२१	५९	सारमेय	३४५	२१	सिताभ्र	{ ३१७ ४३	
सविध	३७१	६७	सात्त्विक	७७	१६	सारव	१०६	३६	सिताम्भोज	१०८	४१
सवेश	३७१	६७	सादिन्	{ २८५ ६०	१०७	सारस	{ १०७ ४०	२२	सिद्ध	{ ३८२ १००	
सव्य	३७७	८४	साधन	{ ४१५ ११९	३७	सारसन	{ १९५ २२	१०९	सिद्धान्त	५६	४
सव्येष्ट	२८५	६०	साधारण	{ ३४९ ३७	८२	सारिका	{ २८६ ६३	४५१	सिद्धार्थ	३०७	१८
सस्य	१३३	१५	साधित	{ ३७६ ४०	११२	सार्य	२०२	४१	सिद्धि	१६६	११२
सस्यसंवर	१४३	४४	साधिष्ट	३८६	११२	सार्यवाह	३२८	७८	सिद्धम	२१९	५३
सह	४४४	४	साधीयस्	४३९	२३५	सार्धम्	४४४	४	सिद्धमल	२२२	६१
सहकार	१३९	३३	साधु	{ २५१ ३	५२	सार्द्र	३८४	१०५	सिद्धमला	४५२	१०
सहचरी	१५४	७५		{ ३६७ १०१	४१४	सार्वभौम	{ ३१ ४	२	सिध्य	३८	२२
सहज	२१३	३४	साधुवाहिन्	२८०	४४		{ २६७ २	४४	सिध्रका	४५१	८
सहधर्मिणी	२०४	५	साध्य	६	१०	साल	{ १४३ ११७	३	सिनीबाली	४६	९
सहन	३६१	३१	साध्वस	७९	२१		{ १२८ ५	११५	सिन्दुक	१५१	६८
सहभोजन	३२१	५५	साध्वी	२०५	६	सालपर्णी	१६७	११५	सिन्दुवार	१५१	६८
	{ ४८ १४	१०२	सानु	१२५	५	साहस	३२३	६३	सिन्दूर	{ ३३७ १०५	
सहस	{ २९७ ४४८	२३२	सांतपन	२६५	५२	साहस	२७२	२१		{ ४५९ ३१	
सहसा	४४५	७	सान्त्व	{ ६९ १८	२१	साहस	{ २८६ ६२	४३	सिन्धु	{ ९१ २	
सहस्य	४८	१५	सांदृष्टिक	२७५	२९	साहस	{ ३९७ ४३	१		{ ९२ १	
सहस्रदंष्ट्र	९९	१८	सान्द्र	३७१	६६	सिंह	{ १८६ ५९	१	सिन्धुज	३१७	४३
सहस्रपत्र	१०७	४०	सान्द्रजिग्घ	३६०	३०	सिंहतल	२३२	८५	सिम्बा	३०९	२३
सहस्रवीर्या	१८२	१५८	सामाध्य	२५८	२७	सिंहनाद	२९९	१०७	सिरा	२२४	६५
सहस्रवेभि	३१६	४०	सासगदीन	२७०	१२	सिंहपुच्छी	१५३	९३	सिह	{ २४६ १२८	
सहस्रवेधिन्	१७६	१४१	सामन्	{ ६४ ३	२१	सिंहसंहनन	३५६	१२		{ ३९८ ९	
सहस्रांशु	४०	३१	सामाजिक	२५५	१६	सिंहासन	२७५	३१	सीता	३०६	१४
सहस्राक्ष	१७	४४				सिंहास्य	१६३	१०३	सीत्य	३०४	८
सहस्रिन्	२८६	६२							सीमन्	१२३	२०
सहा	{ १५३ १६७	७३ ११३							सीमन्त	४५५	१९
									सीमन्तिनी	२०३	२
									सीमा	१२३	२०
									सीर	३०५	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवासिनी	२०६	९	सुग	२९४	९१
सीवन	३८७	५	सुपर्वन्	५	७	सुव्रता	३२६	७१	सुगाल	१८८	५
सीसक	३३७	१०५	सुपार्श्वक	१४३	४३	सुषम	३६७	५२	सुणि	२७९	४१
सीहुण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुषमा	३५	१७	सुणिका	२२५	६७
सु	{ ४४३ ४४४	२ ५	सुप्रयोगविशिख	२८७	६८	सुषवी	{ १८० ३१४	१५५ ३७	सुति	११४	१५
सुकन्दक	१७८	१४७	सुप्रलाप	६८	१७	सुपीम	३६	१९	सुपाटी	४६१	३८
सुकरा	३२५	७०	सुभगासुत	२१४	२४	सुषेण	१५१	६७	सुमर	१९०	११
सुकल	३५५	८	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुषेणिका	१६५	१०८	सुष्टि	४०३	३९
सुकुमार	३७५	७८	सुम	१३४	१७	सुष्टु	{ ४४३ ४४८	२ १९	सुकपात्र	९८	१३
सुकृत	५२	२४	सुमन	{ ३०७ ५	१८ ७	सुसंस्कृत	{ ४४३ ४४८	२ १९	सुचन	९८	१३
सुकृतिन्	३५३	३	सुमनस्	{ १३४ १५३	१७ ७२	सुहृद्	२७१	१७	सुत	{ ११४ १३६	१४ २५
सुख	{ ५२ ४५७	२५ २३	सुमनोरजम्	१३४	१७	सुहृदय	३५३	३	सेना	२८९	७८
सुखबर्चक	३३८	१०९	सुमेरु	२१	४९	सूकर	१८७	२	सेनाङ्ग	२७६	३३
सुखसंदोषा	३२६	७१	सुर	५	७	सूक्ष्म	{ ३६९ ४२१	६१ १४४	सेनानी	{ १७ २८६	३९ ६२
सुगत	७	१३	सुरङ्गा	४५१	८	सूचक	३६५	४७	सेनामुख	२९०	८१
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६	सूचि	४९१	८	सेनारक्ष	२८५	६१
सुगन्धि	{ ५९ १६९	११ १२१	सुरक्षीर्षिका	२१	४९	सूत	{ २८५ ३३५ ३४० ४०७	५९ ९९ ३ ६२	सेवक	२६९	९
सुवरित्रा	२०५	६	सुरक्षिष्	७	१२	सूतिकागृह	११९	८	सेवन	३८७	५
सुबेलक	२४२	११६	सुरनिम्नगा	१०४	३१	सूतिमास	२१४	३९	सेवा	३०३	२
सुत	{ २११ ४०७	२७ ६०	सुरपति	१७	४३	सूत्यान	३४४	१९	सेव्य	१८४	१६४
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभि	{ ५० ५३ ४२०	१८ ११ १३७	सूत्र	३४७	२८	सैहिकेय	४८	२६
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरभी	१७०	१२३	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	सैकत	९६	९
सुत्रामन्	१७	४२	सुरधि	२०	४८	सूद	{ ३११ ४१२	२८ ९१	सैतवाहिनी	१०५	३३
सुत्या	२६४	४७	सुरलोक	४	६	सूना	४१६	११३	सैनिक	२८५	६१
सुत्वन्	२५३	१०	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूनु	२११	२७	सैन्धव	{ २८० ३१६	४४ ४२
सुदर्शन	१३	२८	सुरसा	१६७	११४	सूनुत	६९	१९	सैन्य	{ २८५ २८९	६१ ७८
सुदाय	२७४	२८	सुरा	{ ३५० ४०६	३९ ५२	सूपकार	३११	२७	सैरन्ध्री	२०९	१८
सुदूर	३७२	६९	सुराचार्य	३९	२४	सूर	४०	२८	सैरिक	३२४	६४
सुधर्मेन्	२१	४८	सुरामण्ड	३५१	४२	सूरत	३५६	१५	सैरिभ	१८८	४
सुधा	{ २१ ४१४	४८ १०२	सुरालय	२१	४९	सूरि	२५१	६	सैरीयक	१५४	७५
सुधांशु	३४	१४	सुराष्ट्रज	१७२	१३१	सूर्मा	३४९	३५	सोढ	३८१	९७
सुधी	२५१	५	सुवचन	६८	१७	सूर्य	४०	२८	सोत्प्रास	७०	२१
सुनासीर	१७	४१	सुवर्ण	{ ३३३ ३३०	९४ ८६	सूर्यतनया	१०५	३२	सोदर्य	२१३	३४
सुनिषण्णक	१७८	१४९	सुवर्णक	१३६	२४	सूर्यसुत	४२	३२	सोपल्लव	४७	१०
सुन्दर	३६७	५२	सुवलि	१६१	९५	सूर्येन्दुसंगम	४६	८	सोपान	१२२	१८
सुन्दरी	२०४	४	सुवहा	{ १५२ १६७ १६९ १७० १७५	७० ११५ ११९ १२३ १४०	सुक्कन्	२३४	९१	सोम	३४	१४
सुपथिन्	११५	१६							सोमप	२५३	९
									सोमपीथिन्	२५३	९
									सोमराजी	१६१	९५

शब्दानुक्रमिका ।

६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	{ १४५ ५०		स्तम्ब	{ १३० ९		स्थायुक	२६८	७	स्पृका	१७३	१३३
सोमवल्ली	१७५	१३७		{ ३०८ २१		स्थाल	४५९	३२	स्पृशी	१६०	९३
सोमवल्लिका	१६१	९५	स्तम्बकरि	३०८	२१	स्थाली	३१२	३१	स्पृष्टि	३८९	९
सोमवल्ली	१५६	८३	स्तम्बघन	३९५	३५	स्थावर	३७३	७३	स्पृहा	८१	२७
सोमोद्भवा	१०५	३२	स्तम्बघ्न	३९५	३४	स्थाविर	२१५	४०	स्पृष्ट	३९१	१४
सोम्लुण्ठन	७०	२१	स्तम्बेरम	२७६	३५	स्थासक	२४४	१२२	स्फटा	९०	९
सौगन्धिक	{ १०६ ३६		स्तम्भ	४२०	१३५	स्थासु	३७३	७३	स्फाति	३८९	९
	{ १८४ १६६		स्तव	६७	११	स्थिति	{ २७४ २६		स्फिच्	२२८	७५
	{ ३३६ १०२		स्तिमित	३८४	१०५	स्थिरतर	{ ३९२ २१		स्फिर	३७०	६३
सौधिक	३४०	६	स्तुत	३८५	११०	स्थिरा	{ ११० २		स्फुट	{ १२९ ७	
सौदामनी	३२	९	स्तुति	६७	१२	स्थिरायु	{ १६७ ११५		स्फुटन	{ ३७६ ८१	
सौध	११९	१०	स्तुतिपाठक	२९६	९७	स्थूणा	१४४	४६	स्फुरण	३८९	१०
सौभागिनेय	२११	२४	स्तूप	४५५	१९	स्थूल	{ ३४९ ३५		स्फुरणा	३८९	१०
सौम्य	{ ४० २६		स्तेन	३४५	२४	स्थूलक्षय	{ ४०५ ५१		स्फुलिङ्ग	२४	५७
सौरभेय	३२२	६०	स्तेम	३९४	२९	स्थूलशाटक	{ ३६९ ६१		स्फूर्जक	१४१	३८
सौरभेयी	३२४	६६	स्तेय	३४६	२५	स्थूलोच्चय	{ ४३३ २०४		स्फूर्जथु	३३	१०
सौराष्ट्रिक	९०	१०	स्तैन्य	३४६	२५	स्थूलोच्चय	३५४	६	स्फेष्ठ	३८६	११२
सौरि	४०	२६	स्तोक	३६९	६१	स्थूलोच्चय	२४३	११६	स्म	{ ४४४ ५	
सौवर्चल	{ ३१७ ४३		स्तोकक	१९३	१७	स्थूलोच्चय	४२२	१४८	स्मर	{ ४४८ १७	
सौविद	{ ३३८ १०९		स्तोत्र	६७	११	स्थूलोच्चय	३७३	७३	स्मरहर	१२	२५
सौविदल	२६८	८	स्तोम	{ २०१ २९		स्थूलोच्चय	१७३	१३२	स्मित	१३	३३
	२६८	८		{ ४२१ १४१		स्थूलोच्चय	२८१	४६	स्मृति	८५	६
सौवीर	{ १४१ ५३		स्त्री	२०३	२	स्थूलोच्चय	३८९	९	स्मृति	{ ८१ २९	
	{ ३१५ ३७		स्त्रीधर्मिणी	२०९	२०	स्व	२६३	४३	स्यद	२६	६४
	{ ३३५ १००		स्त्रीपुंस	२०१	३८	स्वातक	२४४	१२२	स्यन्दन	{ १३७ २६	
सौहित्य	३२२	५६	स्थण्डिल	२५६	१८	स्वान	२२४	६६	स्यन्दनारोह	{ २८३ ५१	
स्कन्द	१७	३९	स्थण्डिलशायी	२६३	४४	स्वायु	२२४	६६	स्यन्दिनी	२८५	६०
स्कन्ध	{ १३० १०		स्थपति	{ २५३ ९		स्निग्ध	{ २७० १२		स्यन्न	२२५	६७
	{ १४१ ३८		स्थल	{ ४०७ ६१		स्नु	{ ३१८ ४६		स्यूत	३८०	९२
	{ २२९ ७८		स्थली	१११	५	स्नुत	{ ३५६ १४		स्यूति	{ ३१० २६	
स्कन्धशाखा	४१४	१०३	स्थली	१११	५	स्नुषा	१२४	५	स्यूति	{ ३८३ १०१	
स्कन्ध	१३१	११	स्थविर	२१६	४२	स्नुहि	२८०	९२	स्योनाक	१४७	५७
स्कन्ध	३८३	१०४	स्थविष्ठ	३८५	१११	स्नुही	२०६	९	स्योनाक	१३७	२८
स्कलन	८५	३६	स्थाणु	{ १३ ३४		स्नुहि	१६४	१०५	स्यज्	२४८	१३५
स्कलित	२९९	१०८		{ ४०५ ४९		स्नुहि	१६४	१०५	स्यव	३९०	९
स्तन	२२९	७७		{ १२९ ८		स्नुहि	८०	२७	स्यवर्मा	३२५	६९
स्तनधयी	२१५	४१	स्थाण्डिल	२६३	४४	स्नुहि	{ ५७ ७		स्यवन्ती	१०४	३०
स्तनपा	२१५	४१	स्थान	४१७	११७	स्नुहि	{ ३९१ १४		स्यवा	{ १७६ १४२	
स्तनयिषु	३२	६	स्थानीय	११६	१	स्नुहि	{ २५ ६१			{ १५७ ८३	
स्तनित	३२	८	स्थाने	४४६	११	स्नुहि	{ २५९ २९				
स्तवक	१३३	१६	स्थापत्य	२६८	८	स्नुहि	{ २७० १३				
स्तवधरोमन्	१८७	२	स्थापनी	१५७	८४	स्नुहि	{ ४३४ २१४				
स्तभ	३२७	७६	स्थामन्	२९७	१०२	स्नुहि	३७६	८१			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षष्ट	८	१७	स्ववैद्य	२१	५१	हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय	१४३	४९
क्षस्त	३८३	१०४	खस्त	२१२	२९	हन्न	३८१	९६	हलिप्रिया	३५०	३९
क्षाक्	४४३	२	खस्ति	४४०	२४१	हय	२८०	४४	हस्य	३०४	८
क्षुत	३८०	९२	खस्तिक	१२०	१०	हयपुच्छी	१७५	१३८	हत्या	३९६	४१
क्षुब	२५७	२५	खक्षीय	२१३	३२	हयमारक	१५४	७६	हल्लक	१०६	३६
क्षुबावृक्ष	१४१	३७	खाति	४६१	३८	हर	१३	३३	हव	{ ३८९	८
क्षोतस्	{ ९७	११	खाडु	४१३	९४	हरण	२७४	२८	हविस	{ ४३३	२०७
क्षोतस्वती	{ ४३९	२३३	खाडुकण्टक	{ १४१	३७	हरि	{ १८६	१	हविस	{ २५८	३७
क्षोतोन्न	१०४	३०	खाडुरसा	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ ४२७	१७५	हव्य	{ ३९०	५२
ख	३३५	१००	खाद्री	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ २१	५०	हव्य	२५७	२४
ख	{ २१३	३४	खाध्याय	१६४	१०७	हरिण	{ २४७	१३१	हन्यपाक	२५७	२२
ख	{ ४३४	२११	खान	२६४	४७	हरिण	{ ६०	१३	हन्यवाहन	२२	५५
खच्छन्द	{ ३५७	१५	खान्त	७०	२३	हरिणी	{ १८९	८	हस	७८	१८
खजन	{ ३५७	१६	खाप	५५	३१	हरिणी	{ ४०५	५१	हसनी	३११	३०
खतन्त्र	२१३	३४	खापतेय	८५	३६	हरित	{ ४०५	५१	हसन्ती	३११	२९
खधा	३५७	१५	खामिन्	३३१	९०	हरित	{ ३०	१	हस्त	{ २३२	८६
खभिति	४४५	८	खाराज्	{ २७१	१७	हरितक	{ ६१	१४	हस्तवारण	{ २३७	९८
खन	२९४	९२	खाहा	{ ३५५	१०	हरिताल	{ ४५५	१९	हस्तिन	{ ४०७	५९
खनित	७०	२३	खित	१७	४३	हरितालक	६१	१४	हस्तवारण	३८७	५
खप्त	३८०	९४	खेद	{ २५६	२१	हरिदध	३१३	३४	हस्तिन्	२७६	३४
खप्तज्	८५	३६	खेदज	{ ४४५	८	हरिद्रा	४५९	३२	हस्तिनख	१२२	१७
खभाव	३६१	३३	खेर	४४०	२४२	हरिद्राभ	३३६	१०३	हस्तिपक	२८५	५९
खभू	८६	३८	खैरिणी	८४	३३	हरिद्रु	४०	२९	हस्त्यारोह	२८५	५९
खयंभरा	९	१८	खैरिता	३१६	४१	हरिद्रु	३१६	४१	हा	४४३	२५६
खयम्	२०५	७	खैरिन्	६१	१४	हरिद्रु	६१	१४	हाटक	३३३	९४
खयंभू	४४७	१६	ह.	१०७	११	हरिद्रु	१६२	१०१	हायन	{ ५०	२०
खर	८	१६	ह	३८६	२	हरिद्रु	३३२	९२	हार	{ ४१५	१०८
खर	{ ४४२	२५४	हंस	३५७	१५	हरिद्रु	१४२	२७	हारीत	२३९	१०५
खर	{ ६५	४	हंसक	३०७	१८	हरिद्रु	३०७	१८	हार्द	१९९	३४
खर	{ ७१	१	हजिका	१६९	२३	हरिद्रु	१६९	१२१	हार्द	८०	२७
खर	{ २०	४७	हजे	४४४	५	हरिद्रु	१७	४३	हाला	३५०	३९
खरु	{ ४२६	१६७	हजे	{ ४०	३१	हरिद्रु	१४८	५९	हालिक	३२४	६४
खरुप	{ ८६	३८	हजे	{ १९६	२३	हरिद्रु	{ १६९	१२०	हाव	८२	३२
खर्ग	{ ४१९	१३१	हजे	२४१	११०	हरिद्रु	{ ३०६	१६	हास	७८	१९
खर्जिकाक्षार	४	६	हजे	१५९	८९	हरिद्रु	११९	९	हास्तिक	२७७	३६
खर्ज	३३८	१०९	हजे	७७	१५	हरिद्रु	१८६	१	हास्य	{ ७७	१७
खर्जकार	३३३	९४	हजे	४५४	१८	हरिद्रु	५२	२४	हाहा	{ ७८	१९
खर्जक्षीरी	३४१	८	हजे	१७२	१३०	हरिद्रु	३५४	७	हाहा	२२	५२
खर्जक्षीरी	१७५	१३८	हजे	२९९	१०८	हरिद्रु	३०५	१३	हि	{ ४४३	२५७
खर्जक्षीरी	१७५	१३८	हजे	७७	१५	हरिद्रु	७७	१५	हि	{ ४४४	५
खर्जक्षीरी	२१	४९	हजे	३६३	४१	हरिद्रु	११	२३	हिंसा	४३८	२२९
खर्जक्षीरी	४०	२६	हजे	{ १७२	१३०	हरिद्रु	९०	१०	हिंसाकर्मन्	३९२	१९
खर्जक्षीरी	२२	५२	हजे	{ २३४	९०	हरिद्रु	११	२४	हिंसा	३६०	२८

शब्दानुक्रमिका ।

६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिका	४५१	८	हिरण्यरेतस्	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैमज्वीन	३२१	५२
हिङ्ग	३१६	४०	हिरुक्	{ ४४४	३	हृष्टमावस	३५४	७	होतृ	२५५	१७
हिङ्गनिर्यास	१४९	६२	हिलमोचिका	{ ४४५	७	हे	४४५	७	होम	२५४	१४
हिङ्गुल	४५५	२०	ही	१८१	१५७	हेति	{ २४	५७	होरा	४५२	१०
हिङ्गुली	१६७	११४	हीन	४४५	९	हेमकूट	{ ४०९	७१	ह्यस्	४४९	२२
हिङ्गुल	१४९	६१	हीन	{ ३८४	१०७	हेतु	१२४	३	ह्य	१०३	२५
हिण्डीर	३३७	१०५	हीन	{ ४१८	१२८	हेमदुग्धक	५४	२८	हदिनी	१०४	३०
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतभुक्प्रिया	२५६	२१	हेमन्	१३५	२२	हसिष्ठ	३८६	११२
हिम	{ ३६	१८	हुतभुज्	२२	५५	हेमन्त	{ ३३३	९४	हस्य	{ २१७	४६
हिम	{ ३६	१९	हुम्	{ ४४२	२५२	हेमपुष्पक	{ ४५७	२३	हस्य	{ ३७२	७०
हिम	{ ४५७	२२	हुम्	{ ४४८	१८	हेमपुष्पिका	४९	१८	हस्यगवेषुक	१६८	११७
हिमवत्	१२४	३	हुति	{ ६६	८	हेमपुष्पिका	१४९	६३	हस्यज्ञ	१७६	१४२
हिमबालुका	२४७	१३०	हुह	{ ३८८	८	हेमाद्रि	१५२	७१	हादिनी	{ २०	४७
हिमसंहति	३६	१८	हुणीया	२२	५२	हेमाद्रि	२१	४९	हादिनी	{ ३२	९
हिमांशु	३४	१३	हुणीया	३९५	३२	हेरम्ब	१६	३८	हादिनी	{ ४१६	११२
हिमानी	३६	१८	हुम्	{ ५५	३१	हेला	८२	३२	ही	७९	२३
हिमावती	१७५	१३८	हुम्	{ २२३	६४	हेषा	२८१	४७	हीण	३७९	९१
हिरण्य	{ ३३२	९१	हृदय	२२३	६४	हे	४४५	७	हीत	३७९	९१
हिरण्य	{ ३३३	९४	हृदयंगम	६९	१८	हैमवती	{ १६	३६	हीवेर	१७०	१२२
हिरण्य	{ ३३१	९०	हृदयालु	३५३	३	हैमवती	{ १४८	५९	हेषा	२८१	४७
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृद्य	३६७	५३	हैमवती	{ १६३	१०३	हादिनी	१७०	१२४
हिरण्यबाहु	१०५	३४	हृषीक	५८	८	हैमवती	{ १७५	१३८			
			हृषीकेश	९	१८						

इति मूलशब्दानुक्रमिका ।

॥ श्रीः ॥

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	१३८	३१	अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अर्वि	२३	५७
अगद	२४६	१२६	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अर्वित	३६३	९८
अगस्ति	३७	२०	अधरात्	४४९	२३	अपापति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अगुरुशिवापा	१४९	६२	अधरेण	४४९	२३	अपापित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अभिज्वाला	१६९	११८	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	३७
अभिम	२१६	४३	अधस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अभीय	२१६	४३	अधामार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचोलक	२४४	११८
अभेदिचिषू	२१०	२३	अधिपात्र	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्बुद	४५७	२४
अभ्य	२१६	४३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अच्छ	१८७	४	अध्यण्डा	१५८	८६	अभियाति	२६९	११	अलगर्ध	८८	५
अच्छा	९८	१४	अन	४४६	११	अभिशक्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अजकव	१५	३५	अनघ	२	१	अभीक्षणम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकाव	१५	३५	अनध्यक्ष	३७५	७९	अभीषु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजननि	३९६	३९	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजक्षम्	२७	६६	अनमितपत्र	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजहा	१५८	८६	अनार्यज	२४६	१२६	अभ्यूष	३१८	४७	अवग्राह	३६६	३९
अजिता	१७३	१३१	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजीजक	१५	३५	अनिरुद्धगृहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अकुर	१२८	४	अनुकर्षन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अकूल	१३८	२९	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अक्षण	१२०	१३	अनुत्तर	९७	११	अमामासी			अववाद	६७	१४
अक्षदा	२३९	१०७	अनुदात्त	६५	४	अमावसी				४१३	८९
अक्षरागक	२४८	१३३	अनुपम	३१८	४	अमावासी			अवलम्बन	३७६	८३
अक्षहारि	७७	१६	अनुबन्धी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवि	३७७	२०
अक्षारिका	३९	२५	अनुष्टम्	२५७	२२	अमृतासङ्ग	३३५	१०१	अविम	१५१	६७
अक्षिरस	३९	२४	अनेङ्गमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अव्यय	४	६
अक्षुरि	२३१	८२	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अशन	१४३	४४
अक्षुरीयक	२३९	१०७	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशनपर्णी	१७८	१४९
अक्षुल	२३१	८२	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन्(मूले)			अशोक	१५७	८५
अक्षुस्	५२	२३	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्बिका	१४३	४३	अथ	२९५	९३
अक्षिबलिका	१६०	९२	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कर			अथप	२५	५९
अट्रुषक	१६३	१०३	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार	३४१	७	अश्रुप्रलय	७७	१६
अटा	२६०	३५	अन्वेक्षण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	१३५	२१
अडहु	१४८	६०	अपगा	१०४	३०	अरघट्ट	४५४	१८	अश्वत्था	१३५	२१
अणव्य	३०४	७	अपतिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वयुज्	४९	१७
अणी	२८४	५६	अपदान	३८७	३	अरति	१२२	१७	अषाढक	४९	१६
अतिवगती	२५७	२३	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्टा	१५८	८५	अष्टवर्ग	२७२	१९
						अगर्वध	१३६	२३	अष्टापदी	३५२	४६

शब्दानुक्रमिका ।

६६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	उणिह	२५७	२३
असिक्तिका	२०९	१८	आरभटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	उर्ध्वकर्मन्	९	१८
असुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२ ४४०	{ ११४ १०	उत्तरात्	४४९	२३	उर्ध्वस्तु	२१७	४७
असुरा	७	१२	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेण	४४९	२३	उर्ध्वलोक	५	६
असूर्क्षण	७९	२३	आर्द्रा	३८४	१०५	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	उर्वरा	१११	४
असृग्धरा	२२३	६२	आलि	१९२	१४	उत्तेजित	२८२	४८	उवणा	१६१	९५
अस्रकण्टक	२९२	८७	आलिन्द	१२०	१२	उत्तेरित	२८२	४८	उषा	१२	२७
अस्र	{ २२३ ४२५	{ ६४ १६४	आलु	३१२	३१	उत्रास	७९	२१	उषापति	१२	२७
अस्रपा	२५	५९	आवर्तनी	३४८	३३	उत्पल	१०७	३९	उष्म	५०	१८
अस्रन्त	३११	२९	आवा(वा)धा	९२	३	उत्पला	१७१	१२६	उष्मन्	५०	१८
अहहा	४४३	२५७	आवेग	३९४	२६	उत्पिञ्जल	२९७	१९	उष्मा	५०	१८
अहितुण्डिक	९०	११	आशयाश	२३	५४	उद	९३	४	ऋचीष	३१२	३२
अहो	४४५	९	आशङ्का	७९	२१	उदमान	४५२	९	ऋति	९१	२
आक्रोश	६८	१५	आशिर	२५	५९	उदात्त	६५	४	ऋतीया	७९	२१
आक्षारण	६८	१५	आशिस्	८९	७	उद्धरण	४०६	५५	ऋभुक्ष	१९	४४
आखुपर्णिका	१५८	८८	आशी	८९	७	उद्धर्षण	८५	३५	ऋश्य	१२	२७
आगार	११८	५	आश्रय	३९०	११	उद्धान	३८१	९७	ऋश्यकेतन	१२	२७
आगुर	५७	५	आसन	२७८	४४	उद्धमा	३११	२९	ऋध्यकेतु	१२	२७
आमिमारुत	३७	२०	आसन्दिन्	१९१	१२	उद्धान	३८१	९७	ऋष्टि	२९३	८९
आम्रहायण	४८	१४	आसुर	७	१२	उन्दुर	१९१	१२	ऋष्य	१९०	१०
आघाट	१२३	२०	आसेवनक	३६७	५३	उन्मन्थ	३०१	११५	ऋष्यगन्धा	१७५	१३७
आजगव	१५	३५	आह	४४८	१८	उन्मादन	१२	२५	एकतर	३७६	८२
आजूर	९१	३	इक्षुरसोद	९३	२	उपकण्ठ	{ १२३ २८२	{ २० ४८	एकपद	११५	१५
आणवीन	३०४	७	इज्जल	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एकल	३७६	८२
आणि	२८४	५६	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोषम्	४४६	१०	एडुक	११७	४
आणी	२८४	५६	इत्तर	३२३	६२	उपजोषम्	४४६	१०	एडोक	११७	४
आतङ्क	७९	२१	इन्दीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एधा	३८९	१०
आतापिन्	१९४	२१	इन्द्रगुप्त	१८४	१६५	उपासन	२६०	३५	एर्वाह	१८०	१५५
आतार	९७	११	इन्द्रसरिस	१५१	६८	उपोषण	२६१	३८	एलवालुक	१६९	१२१
आत्मगन्ध	३६३	४०	इमाक्य	१५०	६५	उपोषित	२६१	३८	ऐकाग्र्य	३७५	८०
आत्रेय	२१०	२०	इरिण	४०६	५७	उभय	३०४	७	ऐन्द्री	१६	३५
आदण्ड	१४६	५१	इर्वाह	१८०	१५५	उरणाक्ष	१७७	१४७	ऐलविल	२८	६९
आनुपूर्व्य	२६१	३६	इला	३२४	६६	उररी	४४२	२५४	ओष	२०१	३९
आपत्ति	२९१	८२	इलावृत	११२	६	उरुवृक	१४५	५१	ओदनपाकी	१५४	७५
आपस्	९३	३	इली	२९४	९०	उर्वाह	१८०	१५५	ओषधि	१२९	६
आपीनस	२१९	५१	इल्वल	३९	२३	उल्लखल	१४०	३४	औदुबर	३३४	९७
आप्य	१७१	१२६	इल्वला	३९	२३	उल्लसन	८५	३५	औपवस्त्र	२६१	३८
आहुतव्रतिन्	२६३	४६	ईशिता	१६	३६	उषण	३१४	३६	औमीन	३०४	७
आमण्ड	१४६	५१	ईश्वरी	१६	३६	उषती	६८	१८	और्वशेय	३७	२०
आमक्षण	३८८	७	ईषिका	{ २७७ ३४८	{ ३८ ३२	उषा	{ १२ ३१३ ४४४	{ २७ ३१ ६	क	९३	४
आमर्ष	८०	२६	उ	३७	२१				ककुद्	४१३	९२
अमर०	६७								ककुट	२८६	५४
									कहणी	२४१	११०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	२५०	१३९	करम्ब	३१९	४८	कामावशायित	१६	२६	कुचानन	२२९	७७
कङ्कती	२५०	१३९	करवालिका	२९४	९१	काम्पिल	१७७	१४६	कुजा	३९	२५
कङ्कह	१९५	२२	कराली	२३	५६	कायस्था	१४७	५८	कुजरपिप्पली	१६१	९८
कच(ठ)	२५१	४	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुजरा	२७६	३४
कच्छप	२९	७१	कर्कटि	१८०	१५५	कारोत्तम	३५१	४२	कुटप	३३१	८९
कच्छपी	४१९	२१	कर्कराटुक	१९४	१९	कार्षिक	३०३	६	कुटर	३२६	७४
कच्छा	११३	१०	कर्कोर्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	४०	कुटमेह	३०७	१७
कञ्जलध्वज	२४९	१३८	कर्ण	९७	१२	कालकृत	४१	२९	कुटङ्गक	४५४	१७
कञ्ज(ष्ट)किनी	१६२	१०१	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कालमेधी	१५९	९०	कुटाटङ्क	२९५	९२
कङ्क	१३३	१४	कर्मण्यभुज्	३५७	१९	कालंजर	१४	३०	कुटिला	१७३	१३३
कङ्कभरा	१५७	८५	कर्वर	२५	६०	कालंजरी	१६	३६	कुटीर	२४४	१२०
कङ्क	३२८	७४	कर्वरी	३१६	४०	काला	{ १६ ३६ ५४		कुटिमित	८३	३२
कङ्कमेह	३०७	१७	कर्वुर	१८०	१५४	कालायनी	३०४	८	कुङ्कुमल	१३३	१६
कटोकवीणा	३४८	३१	कर्वुरा	२५	६०	काली	१६	३६	कुङ्कुमरस्या	१९१	१२
कटिलक	१८०	१५४	कर्वूर	३३६	१०३	कालीयक	१६२	१०१	कुणप	४५६	२०
कडंकर	३०९	२२	कल	३५	१५	कालेय	{ २२४ २४६ २४६ २९३	६६ १२६ १२६ ८९	कुणपी	२६०	३१
कणिका	३९९	१६	कलम्बी	{ १८२ ३१४	१५८ ३५	कालेयक	{ २२४ २४६ २४६ २९३	६६ १२६ १२६ ८९	कुण्डी	२१४	३६
कण्टक	४६०	३५	कलश	३१२	३१	काल्य	४४	२	कुय	११७	४
कण्टकिन	१४५	४९	कलशीघ्रत	३७	२०	काल्यक	१७४	१३५	कुन्ती	२९५	९३
कण्डुरा	१५८	८६	कलहनाशन	१४५	४८	काव्या	३९	२५	कुन्द	२९	७१
कदल	१६६	११३	कलाकल	९३	३	काश	२१९	५२	कुन्दुरु	१९१	१२
कदला	१६६	११३	कलिकारक	१४५	४८	काशी	२१९	५२	कुपथ	११५	१६
कदम्बक	१४३	४१	कल्प	{ ६४ २५४	४ ११	काश्मीर	२४५	१२४	कुमुद	१०६	३७
कनीयस्	२१६	४३	कबाट	१२२	१७	काश्यप	१११	२	कुमोदक	१३	२८
कन्दराल	१३८	२९	कवित्य	१३५	१२	काष्ठ	४७	११	कुम्भ	{ ४० ४२०	२७ ३४
कन्दु	१९१	१२	कविय	४६१	३५	काष्ठकुह	१९३	१७	कुम्भकारी	{ ३३६ ३४०	१०२ ६
कंधर	२३३	८८	कवी	४६१	३५	कासू	४०८	६६	कुम्भयोनि	३७	२०
कन्यका	४०	२७	कश्मीरज	२४५	१२४	काहल	७३	४	कुम्भीरक	१०१	२१
कपिप्रिया	१४३	४३	कषाय	{ १४४ २४८	४७ १३३	किकि	१९३	१६	कुम्भोल	१४०	३४
कपिल	३४५	२२	काकलि	७२	२	किजर	७२	४	कुम्भोलखल	१४०	३४
कपिला	१४९	६३	काकिनी	४५२	९	किपच	३६६	४८	कुरंगम	१२	१०
कपिलिका	३५६	१४	काक्ष	२३५	९४	किपुष	११२	६	कुर	११२	६
कफणि	२३०	८०	काक्षीर	१३८	३१	किरात	३४४	२०	कुरण्टक	१५४	७४
कपित्थ	१३५	२१	काञ्चिक	३१५	३९	किरि	१८७	२	कुरण्टी	१५४	७४
कम्	३९७	४	काण्ड	{ १९१ ४४०	१२ ५	किलकिधित	८३	३२	कुरुषक	१५४	७४
कमन्ध	९३	४	काण्डरूपृष्ट	२८७	६७	किलाटी	३१७	४४	कुल	११८	५
कमलिनी	१०७	३९	कात्यायन	२०९	३६	किलिकिधित	८३	३२	कुलक	१४१	३९
कम्भारी	१४०	३५	कादम्बर	३५०	४०	कीका	२४	५७	कुलि	२०	७
करक	३९८	१२	कादम्बरी	६५	६	कुकुटी	१९३	१७	कुलिक	३४०	५
करट्ट	१९४	१९	कान्तिदायक	२४६	१२६				कुल्माष	३०७	१८
करणा	२२४	६६	कापथ	१८४	१६५				कुल्माषाभिषुत	३१५	३९
करणाक	२९३	८९							कुल्मास	४६६	२१
									कुल्या	२३३	८९
									कुव	१०६	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुनर	५८	९	कुश	२००	३७	खनी	१२६	७	गीःपति	३९	२४
कुवल	१०६	३७	कोश	३३२	९१	खरागरी	१५१	६९	गीःपति	३९	२४
कुवली	१४१	३६	कोशशायिका	४३६	२२१	खर्व	३७२	७१	गीथ	१३	२९
कुवेर	१७१	१२७	कोशातक	२९५	९१	खर्वाख	१९१	१२	गीर्वाण	६	९
कुष	९४	५	कोष	३९८	८	खल	३६५	१७	गुच्छ	{ १३४	१६
कुशल	३५४	२६	कोष	२४८	१३२	खलक	१४०	३४	{ २३९	१०५	
कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	कौश	१७	४०	खलाधारा	१९७	२६	गुच्छार्ध	२३९	१०५
कुष्ठला	१६८	११६	कौशदारण	१७	४०	खलीन	४६१	३५	गुड	१६४	१०५
कुडु	४६	९	कौटज	१५१	६६	खानि	१२६	७	गुणिन्	२९१	८३
कूटक	३०५	१३	कौडविक	३०४	१०	खुरप्र	४५३	२०	गुणित	३७९	८९
कृणि	२१७	४८	कौमारी	१६	३५	खलक	३४३	९६	गुत्स	१३४	१६
कृपिका	९६	१०	कौमुद	३५	१६	खोर	२१८	४९	गुन्धित	३७७	८६
कृपास	२४३	११८	कौलथीन	३०४	८	गजभक्षा	१७०	१२३	गुप्ता	१५८	८६
कृत्माष	३१५	३९	कौवेर	१७१	१२६	गज	११९	८	गुम्फित	३७७	८६
कृतसापलका	२०५	७	कौवेरी	१६	३५	गड	९९	१७	गुरु	४२५	२२
कृतसापलिका	२०५	७	कौशिकी	{ १०६	३५	गडु	२१७	४८	गुहारूप	१८८	५
कृप	७८	१८	{ ३९८	१०	गण	४०४	१२८	गूरण	३९०	११	
कृपी	७८	१८	कतु	४०	२७	गण्डकी	१०६	३५	गूवाक	१८६	१६९
कृपीट	२३	५३	कम	१९१	१२	गद	१३	२८	गृहगोधा	१९१	१२
कृमि	१९१	१३	किमिजगध	२४६	१२६	गदा	१३	२८	गृहगोलिका	१९१	१२
कृषक	३०५	१३	कुध	१९५	२२	गदाहय	१७१	१२६	गृहमणि	२४९	१३८
कृषिका	३०५	१३	कुधा	८०	२६	गदित	६२	१	गृहालिका	१९१	१२
कृष्णकर्मन्	३६४	४६	क्रोधमूर्च्छित	१७२	१२८	गन्ध	३६३	४७	गृह	२०३	४३
कृष्णमेदा	१५८	८६	कोश	११६	१८	गन्धकान्त	१०६	३७	गो	४	६
कृष्णसार	१९०	१०	कोख	१७	४०	गन्धक	३३६	१०२	गोकर्ण	८९	७
केतु	४०	२६	काथ	१४४	४७	गरागरी	१५१	६९	गोकिल	३२३	५७
केतुमाल	११२	६	क्षरण	६८	१५	गरेणु	४०६	५२	गोदन्त	३३६	१०३
केली	८४	३२	क्षितिक्षम	१४५	४९	गर्दभ	{ १०६	३७	गोदावरी	१०६	३५
केशपर्णी	१५९	८९	क्षिपणु	२६	६३	{ १४३	४३	गोदुह	३२२	५७	
केशर	१०९	४३	क्षीर	४२८	१२९	गर्व	७६	१५	गोधा	१०१	२२
केशरिन्	१८६	१	क्षीवन्	३५९	२३	गर्हा	७९	२१	गोनसिन्	८८	५
केचिन्	१७१	१२६	क्षुताभिजनन	३०८	१९	गवलध्वज	३३५	१००	गोनास	८८	४
केसराम्ल	१५५	७८	क्षेपण	९७	१३	गवाक्षी	११९	७०	गोप	३३७	१०४
केसरिन्	१५५	७८	क्षेपणि	९७	१३	गवेडु	३१०	२५	गोपघोष्टा	१४१	३७
कैषिकी	१४०	७३	क्षेपणी	९७	१३	गव्यूत	११६	१८	गोपरस	३३७	१०४
कोटि	४०३	२४	क्षौम	१२०	१२	गातु	२२	५२	गोपवल्ली	१६६	११२
कोटिन्	१५१	६६	क्षमाभुज्	२६७	१	गान्धर्व	२२	५२	गोपा	१६६	११२
कोटीर	२३७	९७	ख	४	६	गायत्रिन्	१४५	४९	गोपालिका	१६६	११२
कोटीवर्षा	१७३	१३३	खखखट	३७४	७६	गिरा	६२	१	गोमत्	११६	१८
कोह	४५५	१८	खजक	२१८	४९	गिरिज	३३५	१००	गोमुख	७४	
कोहवी	२०९	१७	खज्जायुध	१३	२७	गिरिजानीज	३३५	१००	गोरण	३९०	
कोरक	२४७	१२९	खण्डपर्ण	१४	३१	गिरिजामल	३३५	१००	गोरुत	१२	
कोला	१६१	९८									
कोलि	१४१	३६									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
बोली	११४	१३	बमरी	२७५	३१	बिलीबिमि	९९	१८	जाति	४०८	१३२०
बोस	३३७	१०४	बमस	{ २५७ ४५२	२४ १०	बिलिका	१८२	१५८	जातुधान	२५	६०
बोधुमीन	३०४	८	बरण्टी	२०६	९	बिबु	२३४	९०	जानपद	११३	८
बोरा	१६	३६	बरिण्टी	२०६	९	बिहुर	२३६	९५	जारी	२१४	३६
बभित	३७७	८६	बरित	८०	२६	बुस्त	४६०	३४	जिझ	४२१	१४२
बभित	३७७	८६	बरित्र	८०	२६	बूर्ण	४५२	९	जिझाशस्य	१४५	४९
बभिलिणी	४०६	४९	बर्विका	{ १६ २४४	३५ १२२	बूषा	२७९	४२	जीवना	{ ९३ १७६	३ १४२
बभिलीना	४०५	४९	बर्वट	२३२	८४	बोव	२२३	६२	जीवनी	९३	३
बभ	१००	२०	बर्मण्वती	१०६	३५	बोदनी	१५९	९२	जीवनीय	९४	५
बभ	२३९	१०४	बभिका	१६१	९८	ब्यवना	१६१	९८	जीविताह्वय	१७३	१३२
बभ	२३९	९७	बभ्या	१६१	९८	छगला	१७४	१३७	जुगुप्सा	३९५	३२
बभ	४३	४	बाज	१७५	१४०	छदन	३४	१३	जू	४५०	२
बभ	१७८	१५	बाजेरी	१८२	१५८	छन्दस्	६५	४	जोषा	२०३	२
बभ	१७८	१५	बाणकीन	३०४	८	छेय	१९२	१४	ज्येष्ठ	४०४	१५
बभ	२४५	१६४	बान्द्रभागा	१०५	३४	जगत	२६	६२	ज्येष्ठा	{ ४९ ४०४	१६ १२
बभ	{ ९४ २४६	५ १२९	बान्द्रायण	२६५	५२	जगती	४०९	२२	ज्योतिस्	६४	४
बभ	२२	५२	बामरा	२७५	३१	जगल	३५१	४१	ज्योत्स्ना	३९८	८
बभ	९३	२	बामुण्डा	१६	३५	जघन्य	३७६	१	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
बभ	१७९	१५१	बारित्र	८०	२६	जङ्गिल	२८८	७३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
बभ	३८०	४३	बारि	३६७	१२४	जटा	१४	३३	ज्योत्स्नी	३९८	८
बभ	१४१	३९	बारुधारा	१९	४५	जटि	१४	३३	झरा	१२६	५
बभ	९५	७	बारुलोचन	१२	२७	जटुल	२१८	४९	झरि	१२६	५
बभ	१२४	२	बार्षी	{ ३५ १७९	१६ १५२	जतुक	१९६	२६	झरी	१२६	५
बभिका	२९६	९७	बाल	१२१	१४	जतुका	१७९	१५३	झर्झ(ल)री	७४	८
बभू	२००	३६	बालन	३१०	२६	जतुका	१९६	२६	झलरी	७४	८
बभडरहा	१५८	८६	बास	१९२	१६	जनित्री	२१२	२९	झषा	९९	१७
बभडा	३६१	३२	बित्रकूट	१२४	३	जपा	१५४	७६	झिलरी	४५२	१०
बभडाशु	४१	३१	बित्रपुङ्ग	२९२	८७	जम्	२१४	३८	झिल्ली	१९७	२८
बभडी	३६१	३२	बित्ररथ	२२	५२	जम्बु	१३४	१९	झीरका	१९७	२८
बभद	३४	१३	बित्तिया	८१	२९	जम्बुक	१८८	५	टङ्कपति	२६८	७
बभनवीजिका	१६८	११६	बिरजीवक	१७६	१४२	जयन्ती	२०	४६	टेर	२१८	४९
बभकान्त	१०६	३७	बिरजीविन्	१२४	३	जयवादिनी	१९	४५	डिण्डीर	३३७	१०५
बभमस	२४७	१३०	बिरम्	४४३	१	जर्तिल	३०७	१९	तक्रकूर्चिका	३१७	४४
बभभागा	१०५	३४	बिरात्	४४३	१	जलजन्तुका	१०१	२२	तक्रवासना	१४१	३८
बभभागी	१०५	३४	बिरासिफ	१७६	१४३	जलद	३२	७	तक्र	४६०	३३
बभविहंगम	१९६	२२	बिरिण्टी	२०६	९	जलका	१०१	२२	तटाक	१०३	२८
बभसाला	१२१	१५	बिरिबिन्व	१४४	४७	जलोका	१०१	२२	तटाग	१०३	२८
बभिका	१०५	३४	बिरे	४४३	१	जलोका	१०१	२२	तमूनपाद	२३	५३
क-बभ	३५	१६	बिरेण	४४३	१	जलोका	१०१	२२	तन्तुल	१६४	१०६
क-बभ	२७५	३१				जलोका	१०१	२२			

समाल	२४५	१२३	तुम्ब	२१	१५३	दक्षि			
तमि	४४	४	तुम्बक	१८१	१५६	दक्षिणेन			
तर	२३८	१०२	तुम्बा	१८१	१५६	दग्धकाफ	४०४		
तरणी	९६	१०	तुम्बि	१८१	१५६	दण्ड	२९०	४	
रवारी	२९३	८९	तुम्बुरु	{ २१	४८	दण्डक	४६०	३३	कुज १०/
	९६	१०		{ २२	५२	दण्डधार	२५	५९	कुम्भ
तल	{ ४३२	१६८	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दण्डभ	८८	५	कुम्भप्रधविण
	{ २३२	८४	तुला	४०	२७	दधि	२४६	१२९	दूरदर्शिन
	९९	१८	तुवरी	१७३	१३१	दधिकृत्तिका	३१७	४४	दूषी
	३३	९	तुषोदक	३१६	३९	दधिमण्डोद	९३	२	दृष्टिकृत्
	२०६	८	तूणा	२९३	८८	दन्तुर	४३३	२०५	देवकी
	२०६	८	तूणी	{ १६०	६५	दम्	२१४	३८	देवखात
	३९३	२४		{ २९३	८८	दमूनस्	२३	५६	देवत्व
	२३८	१०३	तुद	१४२	४१	दरा	{ १२६	६	देवन
	{ ४१	२५	तूपर	४२५	१६५	दरोदर	{ ४२९	१८४	देवभूय
	{ ४१	३१	तूवर	{ ५८	९	दर्दर	१०२	२४	देवल
	१०५	३४	तूवरी	{ ४२५	१६५	दर्दुर	१२४	३	देववधू
	१०७	४०	तूणता	१७३	१३१	दर्वा	३१३	३४	देवाजीव
	४५	५	तूणता	२९१	८३	दर्शक	२६८	६	देवित
	३७	२१	तूणशूल्य	१५२	६९	दशापुर	१७३	१३१	देवकी
	३७	२१	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	दशापूर	१७३	१३१	दोषा
	१८८	५	तुफल्य	३३९	१११	दशेन्धन	२४९	१३८	दोषातिलक
	१७२	१३१	तुषा	{ ८१	२७	दान्ती	३०	१	दौल्य
	३३६	१०३	तुष्णक	{ ३२१	५५	दायित	३६३	४०	श्रुति
	१५७	८५	तुष्णा	३५८	२२	दारा	३०४	६	श्रुति
	१९९	३५	तुष्णा	३२१	५५				
	१४३	४३	तेन	४४४	३				
	१४३	४३	तैलाभ्यका	१९७	२६				
	१५०	२०	तोयद	३२	७				
	२२४	१४०	तोयधर	३२	७				
			प्रप्य	३२०	५१				